

Universitat de Girona

LA CONSOLIDACIÓ DE LA PROPIETAT PAGESA A CATALUNYA (EL BAIX EMPORDÀ, 1850-1940)

Enric SAGUER i HOM

ISBN: 978-84-691-3826-7

Dipòsit legal: Gi-599-2008

<http://hdl.handle.net/10803/7850>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

LA CONSOLIDACIÓ DE LA PROPIETAT PAGESA A CATALUNYA (EL BAIX EMPORDÀ, 1850-1940)

Enric Saguer i Hom

Universitat de Girona
Biblioteca

Tesi Doctoral dirigida pel Dr. Ramon Garrabou i Segura

Ponent : Dr. Joaquim Maria Puigvert i Solà

Departament de Geografia, Història i Història de l'Art

Universitat de Girona

1996

Doctorand

Enric Saguer
i Hom

Director

Ramon Garrabou
i Segura

Ponent

Joaquim M. Puigvert
i Solà

ÍNDIX

0. Introducció	9
1 - L'agricultura baixempordanesa a mitjan segle XIX	17
1.1 - L'àrea conreada: La fi d'una expansió	19
1.2 - L'ús del sòl a mitjan segle XIX	23
1.3 - Els aprofitaments agrícoles.....	28
El regadiu	31
1.4 - Els conreus herbacis.....	36
1.5 - L'ordenació dels conreus : rotacions i guaret.....	49
1.6 - Els rendiments físics dels conreus cerealícoles.....	59
Els rendiments del blat.....	60
Factors que incideixen en la variació del nivell mig dels rendiments del blat	63
Rendiments d'altres conreus cerealícoles.....	65
1.7 - Els rendiments dels conreus arbustius	67
1.8 - Dotació ambiental i pràctiques de reposició de la fertilitat	73
Característiques climàtiques.....	74
Característiques edàfiques.....	76
Sistemes de fertilització a mitjan XIX.....	83
1.8 - L'apèndix inseparable : la ramaderia	96
Estructura de la ramaderia baixempordanesa	97
Distribució geogràfica.....	100
El bestiar de treball.....	103
El bestiar de renda	110
L'evolució de la ramaderia durant la segona meitat del segle XIX.....	116
1.9 - Recapitulació	119
2 - Tècniques i procés de treball agrari	123
2.1 - Procés de treball i exigències laborals en els conreus herbacis	125
Les pràctiques de fertilització	126
La preparació i sembra de la terra	130
Operacions en els conreus	143

La recol.lecció	146
2.2 - Un model simple d'organització del treball agrícola	159
2.3 - L'organització del treball agrícola a nivell macroeconòmic :	
excedents laborals i pluriactivitat	165
Altres ocupacions agràries de la força de treball rural	170
Pluriactivitat i ocupacions no agràries	174
2.4 - L'organització del treball a nivell microeconòmic :	
propietat de la terra i capacitat de treball familiar.....	180
2.5 - Recapitulació	186
3 - Consum i reproducció de la unitat familiar pagesa	189
Economia pagesa.....	191
Problemes i supòsits	193
Enfocament metodològic.....	194
3.1 - Propietat de la terra i ingrés agrari.....	196
El problema de la reducció a una unitat de compte	199
3.2 - El consum domèstic.....	204
Les fonts.....	205
Els components del consum domèstic.....	208
3.3 - Costos de reproducció de l'explotació	216
L'utilitatge agrícola.....	216
El cost dels animals de treball.....	222
La reposició de la llavor	227
Les despeses de reproducció de l'explotació. Aplicació a la població pilot de Monells	227
3.4 - Les detraccions a la producció pagesa: impostos i renda de la terra a la segona meitat del segle XIX	230
Fiscalitat	231
Renda emfitèutica	240
3.5 - Consum, composició familiar i requeriments de terra. Una aplicació sobre Monells (1880).....	242
3.6 - Recapitulació	248
4 - La distribució de la terra a mitjan segle XIX.....	251
4.1 - El procés al document	254
4.2 - Diversitat d'estructures de la propietat? Entre el miratge	

i la realitat.....	264
4.3 - Propietat veïna i dispersió de la propietat.....	273
4.4 - La petita propietat	281
4.5 - L'abast de la petita propietat	293
El model	294
El pes de la petita propietat.....	295
Les implicacions del pes de la petita propietat.....	299
4.6 - Propietat pagesa i mitjana propietat	304
4.7 - La gran propietat.....	311
El control dels espais no agrícoles.....	312
La dispersió geogràfica del patrimoni.....	314
El mas com a unitat organitzativa	317
4.8 - Els no-propietaris	320
4.9 - Els altres drets de propietat	327
L'extensió dels drets emfitèutics	328
El pes de la sostracció	331
4.10 - La marginalitat de la propietat comunal	337
Extensió i localització dels comunals baixempordanesos.....	338
L'impacte de la desamortització civil.....	341
L'ús de les terres de propietat col.lectiva	343
La importància del comunal en les economies pageses.....	344
4.11 - Petita propietat i proletarització.....	346
4.12 - Recapitulació	354

5 - Arrendaments i masoveries (1850-1940) : Accés a la terra i explotació del treball pagès .....

5.1 - El pes territorial d'arrendaments i masoveries	363
5.2 - Els arrendaments de parcel.les	373
5.3 - Els pactes de masoveria (segona meitat del segle XIX).....	377
5.4 - El capital d'explotació.....	381
5.5 - La condició de masover	386
5.6 - L'ingrés masover : els Coloma del Mas Coloma	398
5.7 - Crisi i transformació de la masoveria (1900-1930)	404
Els debats sobre la parceria i la masoveria en les primeres dècades del segle XX	406
Del paper al mas : alguns exemples de la transformació dels pactes	

de masoveria.....	412
5.8 - Recapitulació	420
6. Transformacions en la propietat agrària (1850-1940)	423
Petita propietat i capitalisme a Catalunya (1850-1960) : síntesi de recerques	425
6.1 - Contrastos i transformacions en l'estructura distributiva de la propietat, 1860-1950	431
Estabilitat dels índexs de concentració	431
Reducció del nombre de propietaris.....	432
Accés de la població rural a les terres en propietat	436
Reducció de la micropropietat agrícola	438
Un augment de la gran propietat?.....	441
Avenç de la propietat pagesa.....	446
Creixement de la propietat urbana	448
6.2 - La gran propietat : entre la recomposició i el desmantellament.....	454
Hipòtesis.....	454
Qüestions de mètode	455
Visió general.....	459
La fi de les estratègies rendistes basades en l'emfiteusi	466
Els beneficiaris del retrocés dels vells patrimonis	469
La desintegració del mas	477
Vers una simplificació en la cadena social de distribució de rendes? : les compres i redempcions de censos.....	482
6.3 - La consolidació de la propietat pagesa.....	493
Els pagesos en el mercat de la terra.....	494
Un exemple de mobilitat patrimonial de les UFP : Monells, 1865-1943.....	498
6.4 - Una cronologia de l'accés pagès a la propietat	504
6.5 - Recapitulació	514
7. Estímuls i obstacles a la propietat pagesa (1880-1940).....	517
7.1 - La fragmentació dels grans patrimonis : exploració d'hipòtesis	520
La hipòtesi hereditària	522
La hipòtesi de la caiguda de la renda.....	527
La hipòtesi de la pèrdua relativa de rendibilitat	538
La hipòtesi de la conflictivitat social creixent.....	540
7.2 - La variable demogràfica.....	546

7.3 - Les UFP baixempordaneses durant la crisi agrària finisecular	555
El conreu vitícola i l'impacte de la fil·loxera	560
Les estratègies de producció per a l'autoconsum	563
Els ingressos salarials i extra-agrícoles	568
7.4 - La transformació de l'agricultura baixempordanesa	573
7.5 - Recapitulació	585
Conclusió	587
Apèndix	597
Apèndix 1 - Cartografia dels límits administratius del Baix Empordà	599
Apèndix 2 - Costos laborals en termes físics	605
Apèndix 3 - Estimació de les necessitats laborals dels propietaris residents en una mostra de municipis amillarats	613
Apèndix 4 - Pressupost alimentari d'un treballador rural	619
Apèndix 5 - Preu del bestiar en dos masos	625
Apèndix 6 - Distribució de la propietat de la terra segons els amillaments de mitjan segle XIX	629
Apèndix 7- Evolució de la distribució de la terra a Colomers, Monells, Ullastret i Sant sadurní de l'Heura	635
Apèndix 8 - Reconstrucció de les unitats familiars de Monells	641
Apèndix 9 - Ingressos, despeses i renda del patrimoni Bru (1885-1936)	649
Apèndix 10 - Transcripció d'algunes entrevistes	655
Fonts documentals	693
Bibliografia	695
Índex de taules	727
Índex de gràfics	733
Índex de mapes	737

INTRODUCCIÓ

Una tesi és un problema, una hipòtesi i l'intent de fonamentar-la i contrastar-la. El problema subjacent en la nostra recerca, formulat en majúscules, és el procés d'absorció de l'agricultura pel capitalisme. O millor, alguns dels vessants d'aquest procés i, en particular, els referits a la distribució de la propietat i l'organització social de l'activitat agrària. No és pas un problema nou. Al contrari. Ha estat una qüestió recurrent en la historiografia i, sobretot, en altres disciplines socials amb majors pretensions normatives o predictives. Tampoc es tracta d'un problema plantejat en el buit, sinó en un context cronològic i geogràfic definit. La història s'escriu en el temps i en l'espai. El nostre espai ha estat la comarca gironina del Baix Empordà, i l'arc temporal el situat, aproximadament, entre mitjan segle XIX i la finalització de la guerra civil de 1936-39.

El Baix Empordà és una comarca situada al NE de Catalunya i amb una superfície de 700,48 km², segons la divisió territorial vigent. Juntament amb l'Alt Empordà forma part de la regió històrica de l'Empordà i, amb aquesta i La Selva, del que -d'ençà l'afortunada expressió de Ferran Agulló- es coneix com a Costa Brava. La comarca està formada per una plana al·luvial d'enfonsament travessada per dos rius -el Ter i el Daró- i tancada pel massís de les Gavarres al Sud i l'Oest i pel massís del Montgrí i la Serra de Valldavià al Nord. El seu relleu combina una orografia més o menys abrupta amb una plana suau i un paisatge litoral a voltes escarpat. Un dels trets característics és el seu policentrisme. No existeix cap ciutat amb el pes suficient per exercir una capitalitat clara, sinó cinc viles més o menys grans (Torroella de Montgrí, La Bisbal, Palamós, Palafrugell i Sant Feliu de Guíxols), cadascuna amb la seva àrea d'influència o subcomarca.

La hipòtesi central està enunciada en el títol. En aquesta tesi es sosté, que al Baix Empordà i al llarg del període esmentat, la direcció bàsica dels canvis en l'estructura de la propietat i també en l'estructura social rural va apuntar, genèricament, a favor dels grups pagesos. En particular, sostenim que, amb posterioritat a la crisi agrària finisecular, els problemes de rendibilitat de la producció agrària i l'erosió soferta per alguns mecanismes d'extracció de renda varen tendir a allunyar els sectors rendistes que tradicionalment havien exercit la seva hegemonia, tant en termes econòmics com socials, en la societat rural; i que una porció significativa de famílies pageses aconseguiren ampliar el seu patrimoni territorial a través de compres realitzades en el mercat de terres. La magnitud d'aquests canvis, tanmateix, fou moderada. Malgrat la nostra

insistència en les tendències de transformació, cal tenir ben present que les continuïtats foren tant o més importants que les transformacions. Els ritmes de canvi de les estructures agràries són molt lents. A l'alçada de la II República, és obvi que les velles famílies hisendades continuaven tenint molt pes, que les fórmules tradicionals d'explotació del treball pagès (en particular la masoveria) mantenien llur vigència, i que el grau de desigualtat en l'accés a la terra seguia essent molt elevat. La consolidació de la propietat pagesa havia avançat molt pausadament i amb ambigüitats (l'èxode rural fou la més visible). Tot i així, la seva rellevància és gran, en la mesura que posa de manifest la capacitat d'adequació de l'explotació pagesa a les condicions d'un capitalisme envoltent, malgrat els pronòstics en sentit contrari de Kautsky o el primer Lenin. L'avenç de la propietat pagesa qüestiona el caràcter residual que molts teòrics li havien pronosticat i anticipa, en alguna mesura, la futura conversió de les explotacions familiars tradicionals en el que avui s'anomena *explotació familiar moderna*.

La tesi està articulada en dues parts. En la primera, que comprèn els quatre primers capítols i una part del cinquè, es duu a terme una descripció detallada de les característiques del sistema agrari baixempordanès de mitjan segle XIX. És un retrat del que podríem considerar les *posicions de partida*. Tot i que, per a certs aspectes, hem iniciat l'anàlisi en la dècada de 1850, hem optat per considerar clos el procés de reforma agrària liberal. El que ens interessava era explicar les condicions de producció i de reproducció econòmica amb posterioritat a les transformacions induïdes pels règims liberals. En el text hom trobarà algunes referències a l'abolició del delme, la desamortització eclesiàstica o la desamortització civil, però en cap moment s'ha pretès abordar-ho de forma sistemàtica.

Hem organitzat aquest retrat en cinc grans eixos, cadascun dels quals correspon a un capítol diferent. En el primer es descriuen les característiques bàsiques del sector agrari baixempordanès des de la perspectiva dels usos del sòl i les produccions. Es presta atenció no només a l'estructura de la producció agrícola i pecuària, sinó també als nivells físics de productivitat, als condicionants ambientals d'aquests i a les pràctiques de reposició de la fertilitat. Aquesta descripció de les produccions deixa pas a una anàlisi sobre les tècniques i el procés de treball agrari. A través de la reconstrucció del procés de treball i de les exigències laborals en el tipus predominant d'explotació agrícola, es pretén formular un model relativament simple que permeti abordar algunes qüestions sobre l'organització social del treball

agrícola, tant a nivell macroeconòmic -en l'espai comarcal-, com a nivell microeconòmic -en relació a l'organització del treball a l'interior de cada unitat familiar pagesa-. La conclusió bàsica que s'obté és l'existència d'un fort excedent laboral, àdhuc en els períodes de màxima ocupació agrària, tant a nivell comarcal, com a l'interior de la major part d'unitats familiars pageses. Aquest és un capítol clau, en la mesura que ens permet posar de relleu les insuficiències d'una anàlisi que exclouï les activitats no agràries.

Com podrà observar-se al llarg del text, hem volgut posar un accent especial en l'estudi de les condicions dels grups pagesos i, en particular, dels petits propietaris. Això es fa palès en els problemes plantejats en analitzar l'organització social del treball i també en el capítol tercer, dedicat a la reproducció econòmica de la unitat familiar pagesa. En aquest, s'ha intentat elaborar un model dels costos de reproducció de les unitats familiars, tenint en compte el seu doble caràcter d'unitat de consum i unitat de producció. Es tracta d'una aproximació més o menys grollera, condicionada per les informacions documentals disponibles, i realitzada amb l'objectiu de contrastar els costos estimats amb els ingressos potencials dels patrimonis pagesos. Dit d'una manera més plana, estimant costos i ingressos s'ha pretès avaluar fins a quin punt una família pagesa podia viure de les seves terres o, millor, quin era el percentatge de famílies en aquestes condicions.

No ha estat fins el quart capítol quan s'ha plantejat directament la qüestió de la distribució de la terra. Té la seva justificació. És imprescindible conèixer prèviament les característiques agràries de la zona estudiada, la seva potencialitat productiva, l'ingrés generat amb els diferents aprofitaments, les pautes de consum i les necessitats socialment assumides d'una família pagesa... per analitzar correctament la distribució de la terra. En certa mesura, les passes anteriors són una condició inexcusable per a poder comprendre què significava realment tenir una hectàrea de terra, o tenir-ne cent. Històricament, els drets sobre la terra han estat l'eix vertebrador de l'estructura social i de l'organització econòmica del món rural. La propietat, la seva distribució, les diverses formes de possessió, els mecanismes d'extracció de renda derivats de cadascuna d'elles,... són i han estat problemes centrals en les societats rurals. La nostra atenció s'ha anat posant paulatinament sobre cadascun d'ells. Probablement, la conclusió més rellevant d'aquest capítol sigui la de que, a mitjan segle XIX, el pes de la petita propietat sobre la superfície agrícola era molt superior (tot i que amb discrepàncies molt grans entre localitats) al que

hom podia interpretar de treballs anteriors (que analitzaven la distribució del sòl agrícola de forma agregada a la resta de terres), amb totes les implicacions que es deriven d'aquest fet.

El capítol cinquè és la frontissa que uneix la primera part -aquest retrat més o menys estàtic- amb la segona. En ell plantegem les diferents modalitats de tinença de la terra en règim de no-propietat, amb especial èmfasi en la fórmula més representativa de bona part de la Catalunya Vella : la masoveria. Al llarg del capítol es pretén realitzar una avaluació del pes i l'extensió dels diferents règims de no-propietat en diferents moments del temps, una descripció de la *condició masovera* -amb la intenció de ressaltar-ne les complexitats- i un esbós de les línies de transformació experimentades pel contracte de masoveria. Amb aquesta visió diacrònica encetem el que considerem la segona part de la tesi : una lectura del procés de transformació experimentat per l'estructura agrària baixempordanesa. Cronològicament, hem fet constar el 1940 com a límit superior de l'estudi. No s'ha d'interpretar en un sentit estricte. En alguns aspectes l'anàlisi es deturarà abans d'aquesta data i en altres es prolongarà. És un límit merament indicatiu; però no pas aleatori. En aquest treball no es realitza cap anàlisi de les conseqüències de la guerra civil ni del primer franquisme sobre el sector agrari, sobre el règim de contractació agrària o sobre l'estructura de la propietat. Haguéssim pogut deturar-nos el 1936, per exemple. Si no ho hem fet ha estat per qüestions de caràcter documental. Per deixar una porta oberta a la utilització de documentació dels anys quaranta. Una de les sèries que més profusament hem utilitzat ha estat la dels amillaments. A la nostra zona, després de 1881 no varen tornar a amillarar-se (ni encadastrar-se) les terres fins la dècada de 1940. Això implica que, per a un aspecte tan central com el de l'evolució de l'estructura de la propietat ens ha calgut integrar documentació posterior al moment en què pensàvem que podíem tancar l'anàlisi. Una decisió com aquesta ha comportat alguns problemes, en especial perquè durant la dècada de 1940 s'invertiren -amb més o menys matisos- moltes de les línies de canvi anteriors a la guerra civil. Però hem optat per mantenir una certa fluïdesa en els límits cronològics en benefici d'una major solidesa documental.

És en els dos darrers capítols on s'aborda la hipòtesi central que hem formulat anteriorment. En primer lloc hem analitzat amb detall i alternant diferents procediments metodològics el sentit i l'abast de les transformacions en l'estructura de la propietat agrària. Tot i l'observació de moviments en sentit

contrari, al llarg del sisè capítol s'aporten dades i informacions que convergeixen a confirmar la hipòtesi i a mostrar una tendència favorable a l'avenç de la propietat pagesa. El darrer capítol és un intent d'analitzar alguns elements interpretatius d'aquest procés. Hem renunciat explícitament a fer un repàs exhaustiu dels potencials factors explicatius i ens hem limitat a explorar algunes hipòtesis des de la doble perspectiva dels grans patrimonis que es fragmentaren i vengueren llurs terres, i dels grups pagesos que -a partir de situacions i estratègies diverses- varen ampliar llurs patrimonis.

No podem cloure aquesta presentació sense deixar constància dels suports rebuts al llarg de la realització d'aquesta recerca. El deute més gran el tinc contret amb Ramon Garrabou, qui a més de dirigir el treball ha estat mestre i estímul constant. Mercès a ell vaig accedir a una beca FPI del Ministeri d'Educació i Ciència que em va permetre realitzar els estudis de doctorat i iniciar la investigació que avui presento. Bona part del seu contingut s'ha beneficiat de recerques realitzades col·lectivament sota la seva direcció. Un altre deute el tinc amb els responsables dels arxius consultats, per haver-me facilitat la tasca de recerca i l'accés a la documentació. Molts secretaris municipals m'han obert els fons que custodien i m'han fet confiança per consultar-los i, en alguns casos, àdhuc m'han permès fotocopiar gratuïtament la documentació. Agraeixo també als successius Registradors de la Propietat de La Bisbal llur disposició per facilitar unes consultes poc usuals. Entre els arxivers que m'han atès he d'agrair especialment el tracte que he rebut de Conxa Saurí, Josep Matas i Santi Soler, responsables de l'Arxiu Històric de Palafrugell, de l'Arxiu Històric de Girona i de l'Arxiu Comarcal de La Bisbal, respectivament. També m'he aprofitat de la generositat de Nausica Masó, Quim Baulida, Jaume Rufí i Santi Soler, que han posat a la meva disposició documentació particular de la seva família, i de la de Fortunat Saltor, Josep Alsina, Carles Sadurní, Quim Viella i Martí Puig, que han volgut explicar-me les seves experiències i la seva trajectòria vital. Dec a Genís Barnossell i a Assumpta Fabré haver-me posat en contacte amb aquests darrers. D'altra banda, he pogut comptar amb la possibilitat de contractar puntualment a Pere Sala i Marta Pongiluppi per a determinades tasques de buidatge documental. El finançament d'aquests contractes ha estat possible mercès a l'ajut concedit per la DGICYT a un projecte dirigit per Ramon Garrabou. David Comas i Josep Lluís Donaire m'han proporcionat les plantilles cartogràfiques vectoritzades de la comarca del Baix Empordà que han estat repetidament utilitzades al llarg de

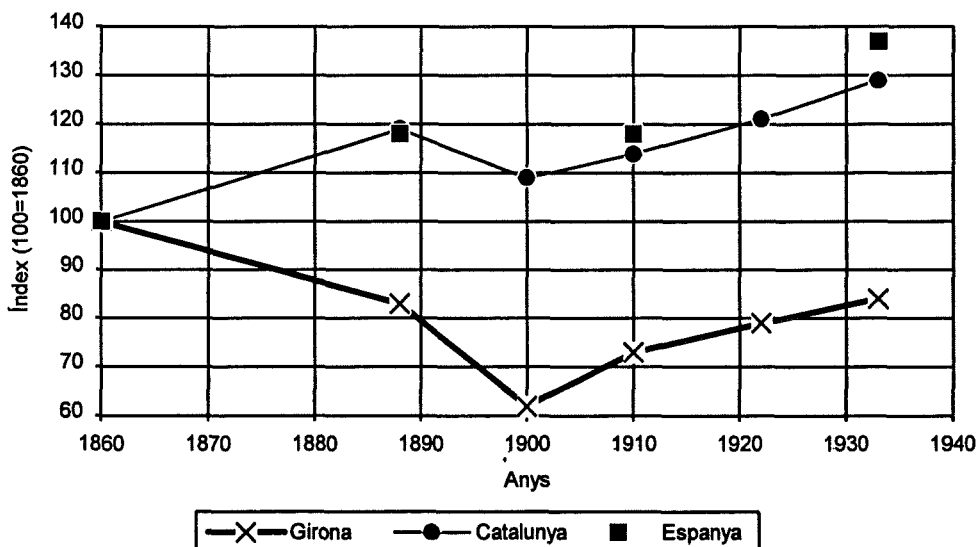
la tesi. El text del treball s'ha beneficiat notablement dels comentaris i observacions realitzats per Jaume Boixadera, Alfons Barceló, Josep Pujol i Andreu, Josep Colomé, Enric Vicedo i Pere Sala, que han tingut l'amabilitat de llegir algun dels seus fragmens. Òbviament, la responsabilitat del que s'hi diu és només de l'autor. Dolors Parés n'ha estat lectora i correctora, ha col.laborat generosament en les tasques de buidatge i ha suportat pacientment els costos personals d'un treball que, segurament, s'ha allargat massa. La tesi s'ha pogut realitzar mercès a una beca FPI del Ministeri d'Educació i Ciència atorgada el gener de 1989 i a una altra beca de la Fundació Jaume Bofill, atorgada el juny de 1993. A més, s'ha beneficiat de la infraestructura i la biblioteca de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes (secció J. Vicens Vives) de la Universitat de Girona. Els primers fruits de la recerca foren presentats com a treball de 9 crèdits de tercer cicle al Departament d'Història Moderna i Contemporània el setembre de 1990. En aquella ocasió Borja de Riquer feu de tutor. Havent traslladat l'expedient a la Universitat de Girona, Joaquim Maria Puigvert s'ha prestat a fer de tutor. Finalment, però no en darrer lloc, em cal deixar constància del suport rebut per part de la meva família. A tots ells, el meu agraïment.

1. L'AGRICULTURA BAIXEMPORDANESA A MITJAN SEGLE XIX

1.1 L'àrea conreada: la fi d'una expansió.

Entre la primera meitat del segle XVIII i mitjan segle XIX va produir-se una progressiva ampliació de l'espai conreat baixempordanès. A partir de la comparació de cadastres de 1716 i amillaraments de 1850-60 de sis municipis, Yvette Barbaza estima que en el litoral gironí de la Costa Brava la superfície agrícola va duplicar-se en el decurs d'aquest segle i mig¹. Els dos grans protagonistes de l'expansió varen ser la vinya i l'olivera, tot i que l'àrea cerealícola també va créixer de manera significativa. Al costat de les roturacions de terrenys forestals o de pastura, els dessecaments d'estanys² i closes -tot i el retrocés que va implicar la prohibició del conreu de l'arròs a partir de 1837- també van ser importants al llarg del període assenyalat, contribuint a aquest procés expansiu de les terres de conreu.

Gràfic 1.1 : Evolució comparada de la superfície conreada, 1860-1933

Font : Pujol, 1988 i Sanz, 1985a

Aquest procés, que pot generalitzar-se amb més o menys matisos per a gran part de l'Empordà i de la regió de Girona³, va aturar-se, aproximadament,

¹ Barbaza, 1988 : I, 360 i ss. Sobre la magnitud i les característiques del creixement agrari del segle XVIII les referències fonamentals es troben a Vilar, 1966 : III, 181 i ss.

² Vegeu Matas, 1986a

³ Vegeu Congost, 1990 : 23-25 i Congost, 1989 : 155-185

després de 1860. Almenys així ho suggereixen les dades provincials recollides per J. Pujol⁴ i el testimoni d'algun contemporani que transmet la impressió que s'havia arribat al límit de l'àrea conreada⁵. Malgrat la imatge esbiaixada que ens puguin donar, el cert és que les estadístiques sobre ús del sòl mai més varen tornar a enregistrar un valor tan alt com el de 1860. Entorn aquesta data es clou, parafrasejant Marc Bloch, una de les grans etapes d'ocupació del sòl.

Fins l'arribada de la fil·loxera, segurament no va tractar-se tant d'un retrocés de l'àrea conreada com de la seva estabilització en termes globals. Malgrat que el contrast entre les estadístiques de 1860 i 1888 (vegeu el Gràfic 1.1) ens doni a entendre una reculada de gran magnitud, aquesta s'ha d'atribuir bàsicament a la mort de les vinyes a causa de la plaga fil·loxèrica que va estendre's entre 1879 i 1885⁶. Amb anterioritat a la fil·loxera sembla que caldria parlar d'una certa estabilitat. Això és el que permet deduir -amb totes les cauteles necessàries- el contrast entre els amillaments dels anys 1850-64 i els de 1879-81 per alguns municipis del Baix Empordà (taula 1.1). En general, el tamany de la superfície conreada no va incrementar-se en el conjunt de la mostra. El fet que s'enregistri una caiguda important dels valors relatius de la superfície conreada és degut més al perfeccionament dels instruments fiscals i a la disminució del percentatge de terres no declarades -terres, bàsicament, amb usos no agraris- que no pas a una reculada real del conreu. Tot i així, el detall dels diferents casos inclosos en la mostra de la taula 1.1 ens posa de relleu l'existència de trajectòries prou divergents, que tendeixen a anular-se a nivell agregat. Així el cas de Begur o el de La Bisbal mostren -més enllà dels problemes d'ocultació- un retrocés important de la superfície conreada, en gran part atribuïble a la vinya⁷, mentre que en

---

⁴ Pujol, 1988

⁵ *"Es muy raro hallar en la Provincia tierras (de las que en cada Pueblo consideran de primera calidad) que no esten cultivadas, al paso que es muy común el cultivo de las de la más ínfima clase; así es y hay muy poca inútil aunque sea poco productiva; entre la cual (aunque poco) se encuentra uno que otro bosque que produce madera de construcción"* (Resposta de la Junta de Agricultura de Gerona a l'Enquesta sobre Crèdit Rural. Disposo d'una fotocòpia de l'original mercès a Ramon Garrabou. També es troba reproduïda per Congost, 1988 : 607).

⁶ Vegeu Iglesias, 1968 i Sagner, 1989

⁷ Aquesta reculada de la vinya pensem que s'ha d'explicar a causa de la plaga de l'oïdium, que va afectar la viticultura catalana durant la dècada de 1850. Tot i això constatem certs desajustaments entre la cronologia de la plaga i el moment en què varen elaborar-se els amillaments de Begur (1855) i La Bisbal (1860). Ens inclinem a pensar que aquests documents fiscals varen mostrar-se poc sensibles a recollir la realitat de l'abandonament de les vinyes durant i en els moments posteriors a la malura.

localitats com Ullastret, com a conseqüència d'una lenta i controvertida obra de dessecament de l'estany, l'àrea conreada va estendre's considerablement.

Taula 1.1 : Evolució de la superfície conreada entre 1850/60 i 1880 en una mostra de municipis baixempordanesos

	Superfície conreada (ha)		Superfície Total (ha)		% conreu		% ocultació	
	1850/60	1880	1850/60	1880	1850/60	1880	1850/60	1880
Begur	915	563	1.393	1.480	65,7	38,0	32,5	28,3
La Bisbal	726	586	873	1.165	83,2	50,3	43,6	24,8
Monells	387	371	515	551	75,0	67,3	7,9	1,6
Mont-ras	499	511	894	1.121	55,8	45,6	26,9	8,3
Serra	545	666	594	783	91,7	85,1	24,4	0,4
Ullastret	745	942	778	968	95,8	80,4	28,0	10,2
Verges	684	663	726	794	94,2	83,5	19,8	12,4
Total mostra	4.501	4.302	5.773	6.862	78,0	62,7	29,4	16,0

Font : Amillaraments. Les dades de 1880 de Mont-ras i de Begur han estat extretes de Barbaza, 1988

L'estabilitat en termes agregats no exclou, per tant, un procés selectiu de recomposició dels usos del sòl a nivell comarcal. Alhora que es produïa l'abandonament del conreu en determinades àrees marginals l'espai conreat s'extenia en altres municipis de la plana i del litoral del Baix Ter. En el primer procés hi incidiren decisivament tant els efectes de la plaga de l'*Oidium tuckeri* -que en algunes localitats va comportar un retrocés important de la vinya- com els estímuls per a l'explotació de l'alzina surera. El segon procés -l'avenç de l'àrea conreada- cal explicar-lo bàsicament pel drenatge i dessecament de terres inundades de forma temporal o permanent. Una porció important de la plana baixempordanesa està formada per territoris guanyats a l'aigua al llarg d'un procés històric dilatat. Aquest procés no sembla deturar-se a mitjan segle XIX, sinó que va continuar fins i tot amb nova embranzida com a conseqüència del nou marc legal (que facilitava el repartiment o l'alienació de terres anteriorment comunals) i de la difusió d'algunes innovacions tècniques -com la bomba d'aigua- que permetien un millor drenatge⁸.

⁸ Sobre el procés històric de dessecació i drenatge de terres i la importància de la difusió de la bomba d'aigua, vegeu Grigg, 1989 : 27-34. Sobre les relacions de les poblacions del Baix Ter amb l'aigua, en especial des de la perspectiva de les inundacions i els seus efectes, vegeu Saurí, Ribas, Raset i Sorribas, 1993

En qualsevol cas, d'aquesta estabilitat o reculada de l'àrea conreada allò que més interessa destacar és la precocitat de la província de Girona, i del Baix Empordà en particular, respecte l'evolució seguida tant pel conjunt de Catalunya com per l'agregat estatal⁹. El Gràfic 1.1, que abasta fins 1933, permet visualitzar aquesta divergència de trajectòries, en especial durant el segle XIX. En una etapa caracteritzada a nivell general per una intensa ampliació de la superfície agrària, la província de Girona va viure una fase d'estancament prou singular. Les dades demogràfiques també semblen donar suport a la hipòtesi de la paralització del procés d'ampliació de l'àrea conreada. Entorn 1860 no només s'havia arribat al sostre pel que fa a la densitat de població en els municipis rurals, sinó que s'havia iniciat una fase de fort retrocés demogràfic. Entre els censos de 1857 i 1887 els municipis baixempordanesos amb menys de 2000 habitants (criteri habitualment utilitzat per aïllar els municipis rurals) varen experimentar un retrocés més intens del que -en termes generals- varen patir durant els anys de la crisi agrària finisecular¹⁰. Mentre en aquesta primera fase la taxa de creixement de la població va ser de -0,41% anual, entre 1887 i 1900 el ritme de pèrdues demogràfiques dels municipis rurals va atenuar-se fins una taxa de -0,18% anual. La disminució de la pressió demogràfica sobre la terra havia fet decreixer l'interès per continuar roturant i, fins i tot, havia estimulat processos d'abandonament de terres marginals.

Un altre símptoma d'aquesta frenada en el procés d'expansió agrària fou el retrocés experimentat pels establiments emfitèutics com a fórmula de transmissió de la terra¹¹. Tot i que podien establir-se terres ja preparades pel conreu -i de fet aquesta va ser una pràctica relativament freqüent durant la primera meitat del XIX- cal entendre les cessions emfitèutiques bàsicament com un instrument d'expansió de l'àrea conreada en la mesura que aquesta

---

⁹ Sobre Catalunya vegeu Pujol, 1988 i pel conjunt espanyol, Garrabou i Sanz, 1985. Per una contrastació a nivell internacional, vegeu Grigg, 1992 : 11-21

¹⁰ Segons les dades censals recopilades per Iglesias, 1977 : 32-33.

¹¹ Desconeixem l'existència d'estudis sobre l'emfiteusi rústica pel període comprès entre la segona meitat del segle XIX i el primer terç del segle XX. Les dades que nosaltres hem recollit al respecte i la impressió extreta sobretot a partir de la consulta del Registre de la Propietat confirmen la idea d'una forta reculada d'aquesta fórmula que havia estat la base del procés d'ampliació de l'espai cultivat en el període anterior. Cal aclarir, però, que aquesta observació no és vàlida per a l'emfiteusi urbana (establiment de solars per edificar), que segurament va tenir major rellevància en relació als processos d'urbanització que tant en el món rural com en l'urbà varen continuar avançant. Igualment, en aquelles àrees que varen registrar una expansió de la viticultura durant les dècades de 1870 i 1880, la concessió de terres en emfiteusi va continuar essent una pràctica habitual.

va ser una fórmula utilitzada pels possessors del domini útil per descarregar sobre les classes treballadores els costos de roturació, preparació del terreny i -si es tractava de vinya o olivera- plantació. La coincidència en la cronologia revela fins a quin punt aquella expansió va estar vinculada a l'establiment de terres.

1.2 L'ús del sòl a mitjan segle XIX

A partir de la mostra d'amillaments de 27 localitats sintetitzada en l'apèndix podem fer algunes apreciacions sobre la importància de l'àrea conreada a mitjan segle XIX¹². Segons aquesta mostra, que en termes d'extensió representa el 66% de la superfície comarcal, aproximadament la meitat del territori estava destinada a usos pròpiament agrícoles (51%). La resta era o bé superfície improductiva (camins, zones urbanes, rieres,...) o bé espais forestals i de pastura. Aquest és un element important a tenir en compte per evitar caure en la simplificació -que malgrat la seva evidència ha

---

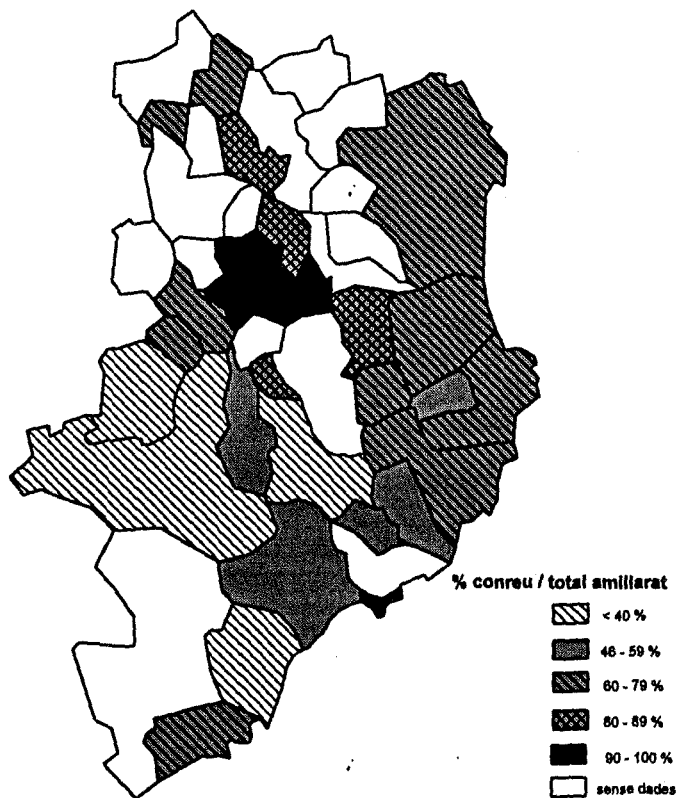
¹² Les tècniques de mostreig aplicables al passat històric parteixen quasi sempre d'una base estadística precària perquè els criteris de selecció de la mostra estan fortament condicionats per les pèrdues i buits documentals o, simplement, per les dificultats d'accedir a la documentació. Els criteris d'aleatorietat, doncs, queden molt mediatitzats per les viscissituds de les fonts documentals. La nostra mostra no es basa en una selecció a l'atzar, sinó en el tractament de tots els amillaments que ens ha estat possible consultar (o bé d'aquells que ja havien estat estudiats anteriorment per Y. Barbaza). El nostre desig hagués estat disposar de la informació per a tots i cadascun dels municipis de la comarca. Però això no ha estat possible. Per tant, a l'hora de projectar els resultats sobre el conjunt de la comarca, hem de tenir present l'esbiaix que pot ocasionar aquesta forma de procedir. De tota manera, en defensa pròpia, hem d'afegir que el grup de municipis estudiats cobreix una gran part de la comarca.

L'extensió real de les 27 localitats de la mostra és de 46.062 hectàrees (460 km² dels 700 que té la comarca), de les quals els amillaments només en recullen 37.043. El percentatge mig d'ocultació és, per tant, de l'ordre del 19,6 %, amb un coeficient de variació del 194%, valor molt elevat i indicador de fortes desigualtats en la fiabilitat dels amillaments. Si distribuïm els amillaments de la mostra en freqüències segons l'ocultació detectada ens trobem amb 10 casos que presenten una diferència entre el total de superfície declarada i l'extensió real del municipi inferior al 10%. En aquests casos és incorrecte parlar d'ocultació, ja que aquest percentatge pot ser atribuït a àrees residencials, camins i rieres. De la resta, quatre presenten una diferència entre el 10 i el 20 %, sis entre el 20 i el 30 i 3 entre el 30 i el 35%. Només en dos casos es sobrepassa la xifra del 40%: a Sant Feliu de Guíxols i a Torroella de Montgrí. En el terme municipal de Sant Feliu l'ocultació rau, especialment, en la superfície forestal, poc reflectida en l'amillament. L'elevada ocultació de Torroella es deu també a la minusvaloració dels espais forestals i de pastura, en particular, de l'enorme extensió de comunals de la muntanya del Montgrí. Donada la gran extensió del terme municipal de Torroella, la no inclusió dels terrenys comunals a l'amillament repercuteix fortament en el percentatge mig d'ocultació (20,6%). Si recalculéssim aquest sense tenir en compte el municipi de Torroella, el valor resultant és considerablement més baix (15,9%). En definitiva, doncs, considerem que tot i la disparitat pel que fa a la fiabilitat dels amillaments, en conjunt, la mostra té un grau elevat d'acceptació si atenem exclusivament a les extensions enregistrades.

marcat els estudis d'història agrària- de considerar l'agricultura com l'única activitat econòmicament rellevant del món rural.

Certament aquesta superfície agrícola no es repartia de manera homogènia pel territori. Tot i els considerables buits que conté el mapa 1.1, es pot comprovar com les àrees de conreu es distribuïen desigualmente, seguint l'orografia del terreny. Podem distingir, a grans trets, tres àrees:

Mapa 1.1 : Distribució de l'àrea conreada

Font : Amillaraments

a/ La zona amb major dedicació agrària correspon als municipis de la plana interior baixempordanesa (Casavells, Ullastret, Parlavà, Serra, Verges, Vulpellac i Palau Sator), amb més del 80% del territori conreat.

Taula 1.2.a : Ús del sol a mitjan segle XIX. Valors absoluts (en hectàrees)

Municipi	Any	Hort reg.	Hort secà	Sembra-dura	Olivera	Vinya	TOTAL CONREU	Arbres riera	Aisina	Bosc	Matoll	Pi	Surera	Erm	Prat	Impro-ductiu	TOTAL	SUPF. REAL	% OCUL-TACIÓ
Begur	1855	1,1	6,0	265,2	142,0	501,5	915,9			468,2				9,2		0,3	1393,6	2064,0	32,5
Casavells	1858		1,6	241,3	29,4	12,1	284,4			14,5				6,9	1,1		306,9	(Corçà)	
Calonge	1859	19,0		715,0	137,0	374,0	1245,0			124,0			1311,0	471,0			3151,0	3355,0	6,1
Castell d'Aro	1879			443,3	18,6	269,5	731,4	1,2			0,9	54,6	712,5	332,6		262,6	2095,8	2193,0	4,4
Colomers	1865	4,4		150,2	27,9	71,8	254,3	21,9	8,3	23,3				11,3			319,0	430,0	25,8
Corçà	1881			429,8	84,5	86,4	600,7	84,9			37,2		14,7	19,8		176,6	934,0	1591,0	22,0
Cruïlles	1878			680,9	51,2	181,1	913,2		162,6				1865,5	3259,9			6201,2	7113,0	12,8
Fonteta	1861		1,6	376,6	35,0	47,3	460,4		127,1	682,6			371,0	676,8			2318,0	2396,0	3,3
Garrigóles	1862		0,1	207,5	86,0	139,6	433,2			90,9				84,7			608,8	915,0	33,5
La Bisbal	1881	12,1		418,6	48,9	106,7	586,2	1,3	20,6		176,4		316,8	63,4	0,4		1165,1	1550,0	24,8
Monells	1865		1,6	309,2	35,4	40,6	386,8	0,2	35,7				41,2	51,4	0,2		515,6	560,0	7,9
Mont-ras	1872			425,0	45,0	48,0	518,0			88,0			175,0	366,0	5,0		1142,0	1223,0	6,6
Palafugell	1881	22,6		820,0	73,4	471,1	1387,1		15,9		234,9		382,5	281,0		0,7	2302,2	2662,0	13,5
Palamós	1860	0,2	24,8	186,2			211,1							19,0			230,1	(S. Joan)	
Palau-Sator	1872	17,1		886,1	43,5	27,2	973,9		4,6	8,6		3,1	3,9	131,9	9,5	21,4	1156,9	1238,0	6,5
Pals	1869			1149,0	28,0	78,0	1255,0			142,0			32,0	293,0			1722,0	2575,0	33,1
Parlavà	1862		7,1	396,5	7,3	32,9	443,8							19,1	1,0		463,9	614,0	24,5
Regencós	1868		1,2	159,1	25,3	50,9	236,5			182,0			22,2	4,3			445,1	627,0	29,0
S. Feliu	1859	16,0		30,0		479,0	525,0			13,0			178,0	127,0		9,0	852,0	1562,0	45,5
Serra de Daró	1880			662,3	1,5	1,8	665,6			3,6				47,0	0,4	66,1	782,7	786,0	0,4
S. Sadurní	1860		0,1	347,3	63,9	106,7	518,0			684,0				915,0			2117,0	2314,0	8,5
Torrent	1860		12,6	317,1	15,5	91,7	437,0		33,7	54,5			21,5	51,2	12,8		610,6	805,0	24,1
Tornello	1863		14,8	1693,6	394,8	626,3	2729,5			17,3				720,4	3,6	9,1	3479,8	6534,0	46,7
Ullastrer	1881		2,9	785,9	44,4	94,0	927,1	1,1		0,2				11,1	22,1	7,0	968,6	1084,0	10,6
Vall-llobrega	1881			110,4	36,7	62,7	209,8		0,1	103,2	8,9	2,6	128,1	35,5		21,9	510,0	536,0	4,9
Verges	1881	105,3		412,6	61,3	83,9	663,1	41,6				26,5	9,0	39,3	1,7	25,5	794,1	906,0	12,3
Vulpellac	1859		4,9	374,3	18,4	11,0	408,6										456,9	429,0	-6,5
Total mostra		197,8	79,3	12992,8	1554,9	4095,9	18920,6	152,2	408,6	2700,0	223,3	321,7	5585,0	8073,6	57,8	600,2	37043,0	46062,0	19,6

Taula 1.2.b : Ús del sòl a mitjan segle XIX . Valors relatius (%)

Municipi	Any	% SOBRE LA SUPERFICIE TOTAL AMILLARADA						% SOBRE LA SUPERFICIE CONREADA					
		Conreu	Bosc	Erm	Pastura	Impro- ductiu	TOTAL	Hort reg.	Hort secà	Sembra- dura	Olivera	Vinya	TOTAL CONREU
Begur	1855	65.7	33.6	0.7	0.0	0.0	100	0.1	0.7	29.0	15.5	54.8	100
Casavells	1858	92.7	4.7	2.2	0.4	0.0	100	0.0	0.6	84.8	10.3	4.2	100
Calonge	1859	34.9	36.7	15.9	0.0	12.5	100	0.0	0.0	60.6	2.5	36.8	100
Castell d'Aro	1879	39.5	45.5	14.9	0.0	0.0	100	1.5	0.0	57.4	11.0	30.0	100
Colomers	1865	79.7	16.8	3.5	0.0	0.0	100	1.7	0.0	59.1	11.0	28.2	100
Corçà	1881	64.3	14.6	2.1	0.0	18.9	100	0.0	0.0	71.6	14.1	14.4	100
Cruïlles	1878	14.7	32.7	52.6	0.0	0.0	100	0.0	0.0	74.6	5.6	19.8	100
Fontentà	1861	19.9	50.9	29.2	0.0	0.0	100	0.0	0.3	81.8	7.6	10.3	100
Garrigoles	1862	71.2	14.9	13.9	0.0	0.0	100	0.0	0.0	47.9	19.8	32.2	100
La Bisbal	1881	50.3	44.2	5.4	0.0	0.0	100	2.1	0.0	71.4	8.3	18.2	100
Monells	1865	75.0	14.9	10.0	0.0	0.0	100	0.0	0.4	79.9	9.2	10.5	100
Mont-ras	1872	45.4	23.0	31.2	0.4	0.0	100	0.0	0.0	82.0	8.7	9.3	100
Palafurgell	1881	60.3	27.5	12.2	0.0	0.0	100	1.6	0.0	59.1	5.3	34.0	100
Palamós	1860	91.7	0.0	8.3	0.0	0.0	100	0.1	11.7	88.2	0.0	0.0	100
Palau-Sator	1872	84.2	1.7	11.4	0.8	1.8	100	1.8	0.0	91.0	4.5	2.8	100
Pals	1868	72.9	10.1	17.0	0.0	0.0	100	0.0	0.0	91.6	2.2	6.2	100
Parlavà	1862	95.7	0.0	4.1	0.2	0.0	100	0.0	1.6	89.3	1.7	7.4	100
Regencós	1868	53.1	45.9	1.0	0.0	0.0	100	0.0	0.5	67.3	10.7	21.5	100
S. Feliu	1859	61.6	22.4	14.9	0.0	1.1	100	3.0	0.0	5.7	0.0	91.2	100
Serra de Daró	1880	85.0	0.5	6.0	0.1	8.4	100	0.0	0.0	99.5	0.2	0.3	100
S. Sadurní	1860	24.5	32.3	43.2	0.0	0.0	100	0.0	0.0	67.0	12.3	20.6	100
Torrent	1860	71.6	18.0	8.4	2.1	0.0	100	0.0	2.9	72.6	3.6	21.0	100
Tornella	1863	78.4	0.5	20.7	0.1	0.3	100	0.0	0.5	62.0	14.5	22.9	100
Ullastret	1881	95.7	0.1	1.1	2.3	0.7	100	0.0	0.3	84.8	4.8	10.1	100
Vall-llobrega	1881	41.1	47.6	7.0	0.0	4.3	100	0.0	0.0	52.6	17.5	29.9	100
Verges	1881	83.5	8.6	4.5	0.2	3.2	100	15.9	0.0	62.2	9.2	12.7	100
Vulpellac	1859	89.4	2.0	8.6	0.0	0.0	100	0.0	1.2	91.6	4.5	2.7	100
Total mostra		51.1	25.4	21.8	0.2	1.6	100	1.0	0.4	68.7	8.2	21.6	100

FONTS : Les dades de Calonge, Mont-ras, Pals i Sant Feliu de Guíxols han estat extretes de Y. Barbaza, 1986. A.H.M. Begur, Caixa sense enregistrar n. 19; A.H.C. La Bisbal, fons Casavells, V.7; A.M. Castell-Platja d'Aro, III.1; A.M. Colomers, sense classificar; A.H.C. La Bisbal, fons Corçà, V.8; A.H.C. La Bisbal, fons Cruïlles, II.40; A.H.C. La Bisbal, fons Fonteta, 2.3.1; A.H.C. La Bisbal, fons Garrigoles, II.48; A.H.C. La Bisbal, fons La Bisbal, III.6; A.H.C. La Bisbal, fons Monells, V.3; A.H.M. Palafurgell, I.3.3.2; A.H. Vila de Palamós, fons municipal, caixa 547; A.H.C. La Bisbal, fons Palau Sator, caixa 45; A.H.C. La Bisbal, fons Parlavà, V.3; A.H.C. La Bisbal, fons Regencós, caixa 19; A.H.C. La Bisbal, fons Sant Sadurní, II.13; A.H.C. La Bisbal, fons Serra, 2.4.1.2; A.H.C. La Bisbal, fons Torrent, IV.1; A.H.M. Torroella de Montgrí, II.315; A.H.C. La Bisbal, fons Ullastret, 2.4.1.6; A.M. Vall-llobrega, sense classificar; A.H.M. Verges, 2.4.2.7; A.H.C. La Bisbal, fons Vulpellac, V.2.

b/ Una zona intermèdia, constituïda pels municipis litorals on, bé per la seva topografia més accidentada (Sant Feliu, Mont-ras, Palafrugell, Begur,...), bé per l'existència de zones d'aiguamolls o de dunes (Torroella¹³, Pals), la disponibilitat de sòl agrícola oscil.lava entre el 60 i el 80%. En aquest mateix nivell hi trobem alguns municipis que voregen la plana (Colomers, Garrigoles, Monells, Corçà).

c/ Finalment, el tercer gran grup, amb menys del 60% de superfície conreada, corresponia als municipis de l'àrea de Les Gavarres i del massís de Begur. Alguns municipis d'aquesta àrea enregistraven uns valors realment baixos pel que feia a l'extensió del sòl agrícola. Cruïlles, per exemple, només dedicava un 15% del seu territori a l'agricultura, i Fonteta un 20%. Probablement el municipi de Torroella també caldria incloure'l en aquest grup si es tingués en compte la superfície comunal del Montgrí.

Els espais no agrícoles ocupaven -segons les dades de la nostra mostra d'amillaments- entorn del 49 % de la comarca¹⁴. Al bosc li corresponia, aproximadament, el 25 % de la superfície total de la mostra i la resta eren bàsicament terrenys erms (22%). Només molt esporàdicament els amillaments revel.len l'existència de pastures permanents (0,2%). Els terrenys improductius, són un capítol incòmode, sobretot per la divergència de criteris utilitzats pels pèrits locals o les juntes pericials. En molts municipis (18 sobre 27) no es fa constar l'existència de terres improductives i, en els altres, el seu contingut és molt variable¹⁵. Pel que fa als terrenys forestals, alguns amillaments permeten un mínim de detall sobre la seva composició. Pel conjunt de la mostra examinada, els boscos de sureres eren els predominants. Quasi el 60% de la superfície forestal estava ocupada -segons els

---

¹³ Probablement el percentatge de terres conreades de Torroella estigui sobrevalorat pel fet que en l'amillament no s'enregistra l'extensa superfície comunal del municipi.

¹⁴ Probablement el valor d'aquests espais estigui menysvalorat, donat que, a través del contrast entre diferents versions coetànies dels amillaments d'una localitat, hem pogut comprovar com sovint l'ocultació superficial afectava bàsicament les terres no conreades.

¹⁵ A Corsà, Vall-llobrega i Serra, l'ajuntament hi inclou l'extensió que -segons els seus propis càlculs- ocupen els camins i rieres. En la major part, però, no es fa referència a la superfície ocupada per la xarxa hidrogràfica i de comunicacions. En algunes ocasions els amillaments es refereixen a terrenys improductius de propietat privada. A Torroella de Montgrí, per exemple, s'enregistren 2 eres (0,3 ha) i 2 peces salobres (8,7 ha). En aquest cas és clar que l'amillament no deixa constància ni de la totalitat de les eres, ni de la totalitat de les terres salobres o sorrenques properes al mar, ni dels aiguamolls existents en el terme municipal. En conclusió, sota el terme *improductiu* s'hi inclouen terres de caràcter divers que en cap cas constitueixen la relació completa d'aquelles que hipotèticament hi haurien d'incloure's.

amillaments- per boscos on predominava l'alzina surera, si més no, predominava. A mitjan segle XIX les Gavarres encara constituïen una enorme reserva per a la indústria tapera. Cap altra espècie forestal entre les detallades pels amillaments podia comparar-se amb la surera, en part perquè sovint els documents no detallaven el tipus de bosc de què es tractava¹⁶. A l'alzina només li corresponia el 4,3% de la superfície, el 3,4 % al pi, l'1,6% als arbres blancs i de riera, i el 2,4 % al conceptuat com a *bosque bajo* (arbustos i matolls).

1.3 Els aprofitaments agrícoles

El Baix Empordà era, a mitjan segle XIX, una comarca bàsicament cerealícola. Quasi el 70% de la seva superfície agrària estava dedicada al conreu d'herbacs i, dins aquest grup, els cereals -ja fossin pel consum humà o pel consum animal- mantenien una hegemonia aclaparadora. Aquest extrem, però, no podem pas confirmar-lo a través de la mostra d'amillaments que hem buidat, ja que aquesta font només ens permet una aproximació genèrica als usos del sòl. Més endavant tindrem l'ocasió de verificar el pes dels cereals dins el conjunt dels herbacs a partir d'altres fonts documentals. De moment en tindrem prou amb retenir que els herbacs eren, de lluny, els conreus predominants. I aquest predomini no ho era només en termes de superfície ocupada, sinó també en termes de producció¹⁷.

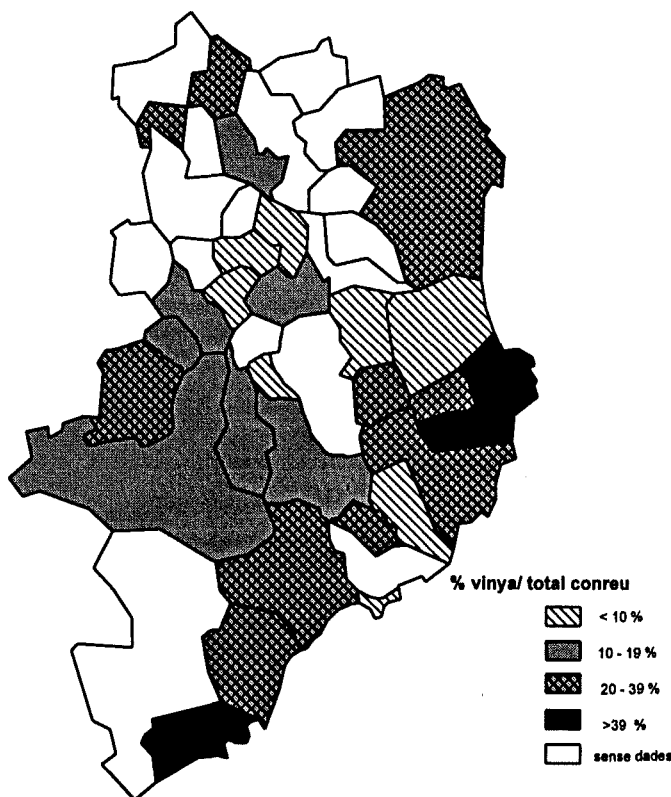
La vinya, amb el 21% de la superfície agrària, ocupava el segon lloc en el rànking, però a molta distància dels herbacs. Mirant el Mapa 1.2 podem observar com la presència de la vinya era -a mitjan segle XIX- un fet comú arreu de la comarca. La major part dels municipis tenien una part del seu espai agrícola dedicat al conreu vitícola. Tot i que darrera aquesta presència generalitzada s'hi amagaven disparitats considerables :

---

¹⁶ El 29 % de la superfície forestal està conceptualada genèricament com a *bosque, arbolado o monte alto*, sense cap altra especificació de detall.

¹⁷ Vegeu l'apartat 1.3. Aquest predomini cerealícola i, sobretot, blader era també característic de l'agricultura empordanesa en moments anteriors al que estem analitzant. Vegeu al respecte Gifre, 1988 : 535-547.

Mapa 1.2 : Localització del conreu de la vinya

Font : Amillaraments

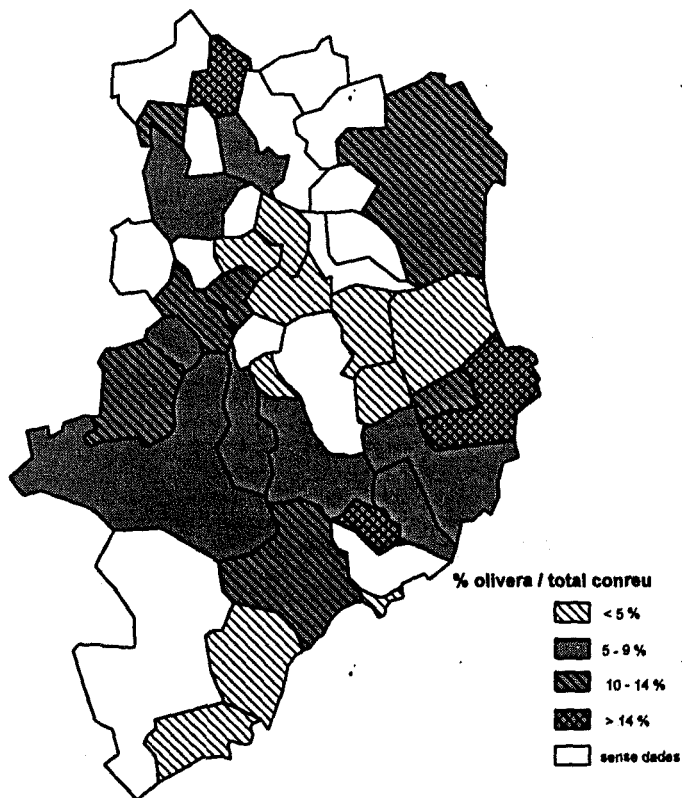
a/ Un nombre reduït de municipis (dos dels vint-i-sis de la mostra) es caracteritzaven per una situació de clara especialització vitícola. Eren els casos de Begur i de Sant Feliu de Guíxols. En aquest darrer, es donava una situació de monocultiu quasi absolut, amb el 91% de la superfície agrícola plantada de vinya. A Begur el percentatge era considerablement inferior (55%), però també indicador de l'especialització del municipi en aquest conreu arbustiu.

b/ Un segon grup de localitats estava format pels municipis de Castell d'Aro, Calonge, Palafrugell, Vall-llobrega, Colomers, Torroella, Regencós, Torrent, Sant Sadurní, Cruïlles i La Bisbal. En cap d'ells la vinya no era el conreu predominant, però tenia una certa importància i ocupava entre el 20 i el 40% de la superfície agrària. Tots ells -amb l'excepció de Colomers- presentaven com a característica comuna el fet de tenir una part del seu territori inclòs en un dels tres principals accidents orogràfics de la comarca (Les Gavarres, el massís de Begur o el massís del Montgrí), característica compartida amb el grup anterior i que evoca la tradicional idea de la viticultura com a conreu de

les àrees marginals. Una altra característica que agrupa una part d'aquestes localitats és la seva proximitat al litoral. Que el litoral fos la zona amb major extensió vitícola s'explica per les facilitats per a la comercialització del vi i per l'adequació de la vinya a l'alternança de l'activitat pesquera amb les feines de conreu.

c/ El tercer -i darrer- grup estava format per aquells municipis amb menys d'un 20% de vinya. Era el grup més nombrós (14 localitats) i incloïa tots els municipis de la plana, on les millors condicions pels conreus herbacis (especialment pel que fa al pendent) limitaven les oportunitats d'expansió de la vinya. Només en aquells terrenys més marginals on era poc viable el conreu cerealícol es va produir un avenç important d'aquest arbustiu.

Mapa 1.3 : Localització del conreu de l'olivera

Font : Amillaraments

Si la vinya tenia, en el conjunt de la comarca, una importància secundària, l'olivera encara era menys important. Al Baix Empordà el conreu de l'olivera mai va tenir el mateix pes que a l'Alt Empordà, on va existir una certa espe-

cialització local en aquesta planta arbòria. Una comparació entre les dades de producció d'una i altra comarca és prou eloqüent: mentre que el 1859 al Partit Judicial de La Bisbal la producció d'oli només era d'uns 10.400 hectolitres, al de Figueres s'arribava als 117.300¹⁸. El mateix passava amb les superfícies. El Partit Judicial de Figueres tenia el 1888 unes 12.500 hectàrees d'olivera, el de La Bisbal només enregistrava 2.500 hectàrees¹⁹. En el conjunt del Baix Empordà l'olivera representava només el 8% de la superfície conreada, i es repartia de manera molt més equilibrada que la vinya entre la major part dels municipis. Cap localitat sobrepassava el 20% de superfície olivarera i només en tres municipis el seu conreu era inexistent (Palamós, Serra i Sant Feliu). En les dècades centrals del segle XIX el conreu de l'olivera tenia alguna importància a la zona més septentrional de la comarca (Torroella, Colomers, Garrigoles,...), en alguns municipis de la zona de les Gavarres (Calonge, Sant Sadurní, Corçà, Casavells, Vall-llobrega) i en el massís de Begur (Begur i Regencós). En aquestes zones, el percentatge que significava l'olivera sobre l'àrea de conreu oscil.lava entre el 10 i el 20 % . Pel que fa a la resta de la comarca, tot i mancar-nos moltes informacions, sembla que els altres municipis de l'àrea de les Gavarres destinaven entre el 5 i el 10 % de la seva superfície agrícola a l'olivera mentre que les localitats del marge dret del Ter i alguns municipis del litoral (Sant Feliu i Palamós) eren les zones amb menor dedicació relativa a aquest conreu. En qualsevol cas no sembla que ni localment pugui parlar-se d'especialització olivarera.

El regadiu

Finalment ens referirem al regadiu. Tot i el testimoni exagerat d'algun contemporani²⁰, a mitjan segle XIX l'extensió regada era ben minsa. Just

---

¹⁸ Martínez Quintanilla, 1865 : 297

¹⁹ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 8. Les xifres sobre extensió de l'olivera semblen plausibles i, com a mínim, concorden amb la projecció que he realitzat a partir de la mostra d'amillaments.

²⁰ Bosch de la Trinxeria, propietari del Mas Cancell i excursionista infatigable, destaca la plana del Baix Empordà, regada pel Ter, entre totes les planes irrigades de Catalunya, donant-ne una imatge de ben segur exagerada i, per tant, falsa :

"La rica horta de Torroella comença a Verges fins a mar, uns 30 quilòmetres de llarg sobre 15 d'ample; està cenyida per dos recs que porten del Ter un cabal extraordinari : el rec del Moll de Jafra i el del Moll de Gualta; són dues arteries que com sagnies fertilitzen la formosa plana del Baix Empordà; terra lleugera, d'al.luvió, que es presta a tots el cultius. També, quina vegetació

arribava a l'1% del total de superfície agrària -segons les dades obtingudes de la mostra- i la seva distribució era molt desigual. Només en 9 dels 27 amillaments consta clarament l'existència de parcel·les de regadiu. I encara, en alguns casos (Begur, Palamós) l'extensió regada era francament ridícula. Allà on realment tenia importància el regadiu era a Verges, amb quasi el 16% de la superfície agrícola. En la resta de localitats no superava el 3% (Colomers, La Bisbal, Palafrugell, Palau Sator, Calonge i Sant Feliu). En alguns casos la documentació ens informa de l'existència d'una certa extensió d'horta (*hortaliza y legumbre*) sense especificar explícitament si es tracta de regadiu. En altres ocasions es distingeix entre l'horta de regadiu i la de secà (Begur, Palamós). A Palamós "*á excepción de dos pequeñas huertas que obtienen el agua por noria, se riega lo restante á brazo y el agua no es constante*"²¹. A Castell d'Aro,

*"los terrenos regadíos que hay (...) se encuentran en todas partes; pues consisten estos en abrir un pozo si hoyo del que se suben las aguas con pozal, bomba y á la mas conregadera, para regar una pequeña porción de tierra con que proporcionarse hortalizas y legumbres necesarias para el consumo de las familias respectivas"*²²

Davant la possibilitat de magnificar l'extensió regada hem optat per considerar -genèricament- que només es tractava de terres irrigades quan el document ho explicitava, tot i que això pugui provocar alguns errors, especialment a Torroella de Montgrí on de les quasi 15 hectàrees d'horta sabem que n'hi havia una part, difícilment determinable, de regadiu.

L'àrea irrigada havia avançat considerablement al llarg del segle XVIII, en estreta vinculació a l'expansió del conreu de l'arròs. Durant el mateix període també va expandir-se lleugerament la superfície d'horta de regadiu, expansió constatada per Pierre Vilar a través del ritme de concessions d'aigua sovint per a petits horts d'escala familiar²³. Però l'impuls decisiu va venir de l'arròs. Per això la prohibició del seu conreu a partir de 1837 -prohibició que posava fi al secular conflicte que oposava la Universitat i gran part de la població de

---

més admirable! Les arbredes de vora el Ter no tenen igual; els camps al regadiu són hortes d'una fertilitat esbalaïdora; les fruitaredes són boscos de gran extensió" (1887 : 299).

²¹ A.H.C. La Bisbal, Palamós, *Cartilla de evaluación ó sean cuentas de gastos y productos de las tierras de regadío y secano que se conocen en el término de esta villa...*, 1855

²² A.H.M. Castell-Platja d'Aro, Ill.1, *Cartilla de evaluación ó cuenta de productos y gastos de la riqueza rústica, urbana y pecuaria de este distrito municipal...*, 1881

²³ Vilar, 1966 : III, 259 i ss.

Torroella i Pals contra els grans propietaris arrossers²⁴- va provocar un retrocés molt important -tot i que difícilment quantificable- del regadiu. Per entendre aquest retrocés cal tenir present que, amb algunes notables excepcions, l'arròs havia ocupat terres pantanoses i amb elevats índexs de salinitat²⁵, terres que difícilment podien ser aprofitades per altres tipus de conreu.

La principal àrea de regadiu la constituïa el curs baix del Ter, des de Colomers i Verges al mar. Aquesta zona es beneficiava de l'existència de canals que desviaven les aigües fluvials amb l'objectiu d'obtenir la força motriu necessària pels molins fariners²⁶. L'existència d'aquests recs era clau ja que, a mitjan segle XIX l'aprofitament d'aigües subterrànies tenia una importància insignificant²⁷. Els canals més importants²⁸ no eren pas de nova construcció, sinó que havien estat construïts segles enrera i havien estat la base de l'expansió arrossera del segle XVIII. Malgrat l'existència d'aquesta important infraestructura cal tenir en compte, però, que el seu aprofitament agrícola era de poca importància abans de la dècada de 1860. Segons el *Diccionario de Madoz* -molt marcat pel clima antifeudal de la revolució liberal- els propietaris d'aquests canals i les seves aigües, tots de la vella noblesa catalana, havien obstaculitzat el desenvolupament dels conreus de regadiu, alhora que amb les modificacions del curs fluvial incrementaven el risc i la freqüència d'inundacions²⁹ :

---

²⁴ Surroca, 1979 : 73-94

²⁵ Barbaza, 1988 : I, 172; Radresa, 1980

²⁶ Les grans obres de conducció d'aigües estaven sempre associades a les necessitats dels molins fariners. Aquestes infraestructures no eren exclusives de la zona del Baix Ter, sinó també de les Gavarres, on existien construccions realment impressionants. Un exemple és el molí d'en Frigola, al cor de les Gavarres (Sant Sadurn de l'Heura), que s'aprofita no només de les aigües del Daró, sinó també de les de la riera de Cantagalls. Aquestes últimes les condueix fins a la bassa del molí a través d'un sorprenent aqueducte que passa per damunt del mateix Daró.

²⁷ Vegeu Pujol, 1988 : 287-310

²⁸ Aquests canals eren: (1) El rec de Sentmenat, canal del molí o sèquia del molí de Jafre, que neix a la resclosa de Colomers i desvia part de les aigües del Ter cap els molins de Jafre, Verges, Bellcaire, i L'Escala, on mor. La propietat d'aquest canal i les seves aigües estava a les mans del Marquès de Sentmenat, propietari també dels tres primers molins i del mas Estany de Bellcaire. (2) El rec del molí de Pals, que també prenia l'aigua del Ter, a l'alçada de Serra de Daró, passava per Gualta i la conduïa cap a Pals. La possessió de les aigües d'aquest rec estava en mans del comte de Peralada, el qual era, alhora, propietari dels molins de Gualta i de Pals. I (3) el rec que arrencava d'Ullà i anava a Torroella de Montgrí pel marge esquerra del Ter, controlat pel comte de Solterra. Vegeu J. Surroca, 1979 : 77

²⁹ Com a testimoni de les inundacions atribuïdes a les repeses que conduïen l'aigua del Ter o del Daró a aquests canals vegeu també la intervenció d'Albert de Quintana en els debats de l'Exposició agrícola de Figueres de 1863 (IACSI, 1863 : 243)

*"El caudaloso r. Ter, entra en el part., viniendo de Gerona; baña los term. de Foixá, Ultramort, Canet de Verges, San Hiscle de Ampurdá, Serra, Gualta y Torroella de Montgrí, cuyas llanuras y otras inmediatas podrian regarse con facilidad, si no opusiesen inconvenientes y obstáculos, de muchos años á esta parte los que se titulan Sres. de las aguas, dueños de varios molinos que existen en ambas orillas, apropiándose las y aprovechándolas exclusivamente, por medio de represas que, construidas en medio del alveo, hacen subir la madre ó cauce del r., en term. de ocasionar frecuentes inundaciones, y con ellas los perjuicios que son consiguientes en las tierras inundadas, en las cuales depositan las corrientes las arenas que tras sí arrastran, y han convertido una buena parte de terreno feraz, en un verdadero arenal infructífero"*³⁰.

Altres testimonis ratifiquen aquesta situació de bloqueig a l'augment de l'àrea irrigada. La Junta d'Agricultura de la província en un informe adreçat al Governador Civil sobre les obres de regadiu s'expressava en uns termes similars i es feia ressò de les tensions existents entre les poblacions i els propietaris dels recs:

*"El Ter (...) se presta admirablemente á una empresa de riego importante, pues el aprovechamiento de sus aguas bastaria á beneficiar de 25 á 40 mil fanegas de terrenos, hoy dia de reducido beneficio y esquilmas por haber sido prohibido como insalubre el cultivo del arroz. Sus aguas fecundantes son hoy dia unicamente utilizadas como motoras de algunos pocos molinos, cuyos dueños adquirieron este su aprovechamiento del Real Patrimonio (...). Una lucha viva y constante ha existido y permanece mas tenaz que nunca entre dichos dueños de las aguas y los Ayuntamientos y los particulares, no tan solo por la privaciones que sufren por no poder beneficiar las aguas, si que tambien por los inmensos perjuicios que experimentan y los riesgos á que de continuo les exponen las inundaciones de mas á mas perjudiciales y amenazadoras con motivo de seguir alzando los azudes ó represas de las aguas los dueños de los molinos á medida que se eleva el fondo del álveo del rio"*³¹.

Aquesta situació va començar a desbloquejar-se durant la dècada de 1860. Fou a principis d'aquesta dècada quan l'Ajuntament de Torroella i el marquès de Sentmenat varen signar un conveni per construir una sèquia que havia de dur aigua del rec d'Ullà a Torroella per irrigar una zona d'horta i, també, pel consum públic³². És també el moment en què, enmig de la documentació

³⁰ Madoz, 1845-50 : veu Bisbal

³¹ Junta de Agricultura, 1851 : 71-72. Vegeu també Foixà, 1850 : 73-84

³² A.H.G., fons notarial, Francisco Bataller, llibre 549, 3 gener 1860. El conveni signat entre l'apoderat del Marquès de Sentmenat i l'alcalde de Torroella (Miquel Quintana i Badia, que estava interessat personalment pel projecte donat que la sèquia havia de passar per les seves terres) obligava a l'ajuntament de la localitat a construir en el termini de dos anys una sèquia (amb tots els ponts, comportes i desaigües necessaris, així com una font i safareig públics) des del punt on desaiguava el regadiu d'Ullà (rec Madral) fins la vila. Aquestes obres varen licitar-se públicament amb un pressupost global d'uns 62.200 rals, assumits íntegrament per l'ajuntament torroellenc. El conveni signat establia que al marquès li corresponia el producte de les 100 primeres vessanes de terra irrigada (a raó de 16 rals/vessana) i a l'ajuntament el producte de les restants, en concepte de reemborsament de la inversió realitzada. Tot i que, de moment, no tenim referències sobre la magnitud de l'àrea regada amb aquestes

patrimonial dels Sentmenat, apareixen referències als ingressos obtinguts pels horts regats amb les aigües del rec. Segons una *Inscripció de riegos* del 1868³³ que no esmenta les terres de Verges on es concentrava la major part del regadiu, les aigües d'aquest canal s'utilitzaven per irrigar 252 hectàrees (taula 1.3).

Taula 1.3 : Terres regades pel canal dels Sentmenat (en ha)

	horta	camp	prat
Colomers	10,5		
Jafre	13,3	14,0	
La Tallada	1,8	48,6	2,6
Marenyà	3,7		
Bellcaire		77,4	14,2
Ullà	9,2		
Tor	5,2	5,9	
Albons	0,4	10,7	8,3
Viladamat	4,4		
L'Escala	10,9		10,9
Total	59,4	156,6	36

Font: A.C.A., Patrimoniales, Sentmenat, Inscripció de riegos, 1868

En conclusió, doncs, a mitjan segle XIX ens trobem amb una agricultura baixempordanesa caracteritzada pel predomini dels conreus herbacis de secà, amb la presència generalitzada de la vinya i l'olivera. No és però una agricultura homogènia. La diversitat local -amb algunes zones d'especialització vitícola, amb altres zones d'important extensió del regadiu i, finalment, amb àrees de poca dedicació agrària- confegeixen un paisatge agrari prou complex i variat i, com veurem, amb una notable incidència sobre les estructures locals de la propietat. D'altra banda, per ser fidels a la realitat, també cal advertir que les fonts documentals que hem utilitzat per analitzar els usos del sòl ens donen una imatge ordenada i encaixonada d'aquests aprofitaments. A cada parcel·la li correspon un tipus d'ús, i només un. Però, en realitat, el paisatge agrari era molt més ric i complex del que es dedueix de les estadístiques municipals i de la major part d'amillaments. Arreu hi havia una mica de tot. La promiscuïtat era la nota característica. En una mateixa

---

aigües, sí que ens queda constància del grau d'intervenció del marquès en la seva gestió, fins al punt que era ell i només ell qui podia concedir l'aigua pels regants (limitant així la capacitat de l'ajuntament per recuperar el capital invertit en la construcció de la sèquia).

³³ A.C.A., Patrimoniales, Sentmenat, Empordà, lligall 38.

parcel·la podia haver-hi, acompanyant els cereals, algunes tires de vinya i oliveres, i alguns fruiters en els marges. Les parcel·les que apareixen en els protocols notariais o en el registre de la propietat sovint es caracteritzen per aquesta promiscuïtat, fins i tot en el cas de superfícies molt petites. En canvi, quan hom amillarava una parcel·la, la classificava segons l'ús principal. I en aquest pas es produïa una pèrdua d'informació que afavoria una imatge encara més aclaparadora del pes dels cereals. Calia advertir-ho, abans de continuar.

1.4 Els conreus herbacis³⁴

Les informacions extretes dels amillaments són útils per distingir els principals usos del sòl, però no permeten analitzar la varietat de conreus inclosos sota el concepte de terra campa o conreu de secà. Per tal de copsar les diverses produccions herbàcies ens cal recórrer a altres fonts documentals, majoritàriament referides a la producció més que a les superfícies. En primera instància disposem d'algunes xifres de producció desglossades per partits judicials reproduïdes per Martínez Quintanilla (1865). Aquestes xifres procedeixen de les estadístiques elaborades arrel de la constitució de la *Comisión de Estadística General del Reino* (R.O. 3 novembre 1856) i mai varen arribar a ser publicades de forma oficial a causa de l'escàs marge de confiança que la mateixa *Comisión* els va atorgar³⁵. Martínez Quintanilla, que va utilitzar les dades corresponents a la collita de 1859, advertia que l'enquesta realitzada per la *Comisión* "*dió tan desfavorable resultado, que no se creyó digno de publicarse*"³⁶. Però, malgrat tot, les va utilitzar i rectificar amb l'objectiu d'obtenir una certa aproximació a la realitat agrària³⁷.

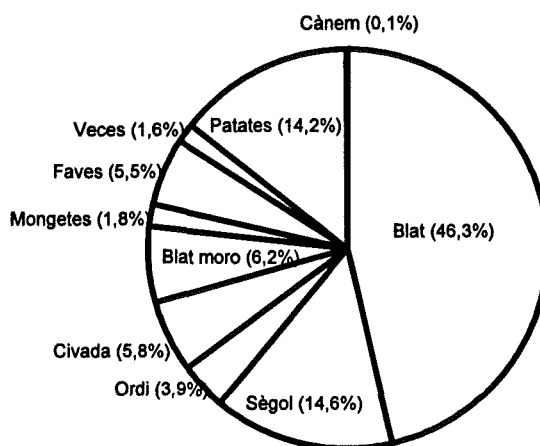
---

³⁴ Sota la denominació de conreu herbaci hi agrupem totes aquelles espècies vegetals habitualment conreades a la terra campa.

³⁵ Sobre la constitució de la *Comisión* -que a partir de 1861 va convertir-se en *Junta General de Estadística*-, els seus treballs i l'escassa fiabilitat dels resultats de les seves enquestes, vegeu les memòries generades per la pròpia institució (*Dirección General de Estadística*, 1870 : 354-358) i, sobretot, el treball de J. Pro (1992 : 99 i ss.)

³⁶ Martínez Quintanilla, 1865 : 296

³⁷ "... nosotros, deseosos de que nuestros lectores formen idea de la importancia de las principales cosechas de la provincia, nos vamos á atrever a fijarlas aproximadamente, y nada mas que aproximadamente, teniendo á la vista los datos oficiales, los que nosotros mismos hemos adquirido en

Gràfic 1.2 : Estructura de la producció herbàcia del Partit Judicial de La Bisbal, 1859³⁸

Font : Martínez Quintanilla, 1865

Anys més tard, Narcís Heras de Puig, aleshores Comissari Provincial d'Agricultura, expressava els seus dubtes sobre la fiabilitat de les xifres de Martínez Quintanilla en un informe oficial adreçat a la D.G. de Obras Públicas, Comercio y Minas³⁹. Però, per sorpresa nostra, la seva crítica no es basava pas en la infravaloració de les collites, sinó en la seva sobrevaloració. Heras de Puig afirmava que les dades de Martínez Quintanilla estaven inflades, exagerades, en especial les referides al sègol i al blat de moro⁴⁰. També cal tenir present, abans d'abordar les xifres concretes, que les dades de producció de Martínez Quintanilla es refereixen a un sol any (la collita de 1859), que les oscil·lacions de la producció agrària eren molt brusques i que, per tant, les dades d'una sola collita són poc representatives. Ni tan sols les diferències relatives entre els diversos conreus estan exemptes d'un elevat

determinadas localidades y las noticias que nos han suministrado personas celosas y aficionadas á esta clase de trabajos" (Martínez Quintanilla, 1865 : 296)

³⁸ Ens ha calgut reduir a una única mesura de pes les diverses unitats de pes i de mesura utilitzades per Martínez Quintanilla. Per a les equivalències entre capacitat i pes hem utilitzat, en primera instància, les que ens proporciona un *Interrogatorio* de 1857 de Casavells (A.H.C. La Bisbal, fons Casavells, I.4) i les hem verificat i completat amb les donades per G.C. (1910 : 102). En el cas de les veces, donat que ara per ara no hem trobat cap referència al seu equivalent en pes, l'hi hem aplicat provisionalment el mateix factor de conversió que a les faves. Malgrat que haguem pogut cometre un error aquest és d'escassa magnitud donada l'escassa importància del conreu de les veces.

³⁹ Heras de Puig, 1879 : 470

⁴⁰ "Yo conceptúo dos cálculos del Sr. Quintanilla algo exagerados y lo son evidentemente en gran manera en lo que se refiere al centeno y al maíz; pues apenas se siembra en cantidad apreciable sino en la Cerdaña y el valle de Ribas y en cuanto al maíz no debe perderse de vista que es una planta de verano y que en los de sequí, que en esta provincia son los más, la cosecha de maíz queda reducida a los terrenos de regadío que son comparativamente de corta superficie" (Heras de Puig, 1879 : 479)

marge d'ambigüitat. Pel que fa a la collita de 1859 sembla que, per les referències que en tenim, va ser un any de bona collita i, puntualment, fins i tot excepcional⁴¹. Finalment, un darrer inconvenient que tenen les dades d'aquest autor és el limitat nombre de conreus que recull. No hi figuren ni alguns cereals menors, com la melca o el mill, ni gran part de les plantes lleguminoses conreades a la comarca, ni altres produccions marginals com els naps o el cànem. Aquesta llacuna afecta sobretot als conreus no cerealícoles, tots ells conreus menors i potser d'escassa entitat, però l'absència dels quals segurament ens dóna una imatge que sobrevalora en alguna mesura la importància dels cereals.

Tenint presents totes aquestes prevencions, podem passar a comentar les xifres de Martínez Quintanilla. La primera constatació important és el pes del blat dins el conjunt de conreus considerats. El blat significava el 46 % de la producció total⁴² i el 55 % de la producció cerealícola. En conjunt els cereals abastaven quasi el 77% de les produccions. Si les dades són versemblants ens trobem, doncs, davant d'una comarca cerealícola i bàsicament bladera. El segon cereal en importància era el sègol, amb el 14,6% sobre la producció total. Aquest és, però, el cas més problemàtic. Probablement -com ja havia indicat Heras de Puig- la importància del sègol estigui sobrevalorada. En les exploracions realitzades en diverses comptabilitats patrimonials no hi hem trobat cap rastre d'aquest conreu i l'única possibilitat és que fos conreat com a mestall, és a dir, barrejat amb blat⁴³. Aquesta podria ser una de les interpretacions plausibles -la més benèvola- de les xifres que Martínez Quintanilla dóna sobre la producció de sègol. L'altra lectura possible és la de l'exageració. El tercer lloc entre els cereals l'ocupava el blat de moro, les xifres del qual també estarien inflades a parer d'Heras de Puig. En aquest cas, però, com tindrem ocasió de comprovar, des de les darreries del segle XVIII s'havia

---

⁴¹ Hem fet una cata en diverses comptabilitats patrimonials i en totes hem observat que la collita del 1859 té un índex superior a la mitjana del període 1840-1864, confirmant la impressió d'un any de bona collita. Al mas Coloma l'índex corresponent al 1859 és de 114, valor que només és sobrepassat clarament en 3 moments al llarg del període 1841-1864. El mas Sabater enregistra un índex més modest (107), però continua essent superior a la mitjana. Les referències a aquestes comptabilitats les trobareu *infra*, en aquest mateix apartat.

⁴² Ens referim, evidentment, a la producció total dels productes englobats en l'estadística.

⁴³ A l'Empordà el mestall era, bàsicament, una barreja de sègol i blat (Vegeu Sala, 1851b : 185) . No hi ha referències a altre tipus de mescles. En les comarques on existien mestalls diferents, n'ha quedat rastre en el llenguatge. A la Segarra i l'Urgell, per exemple, la documentació no fa tant referència al nom genèric (mestall o *mescladis*) com a les denominacions concretes de cadascun dels mestalls (pisanós, ordiós, segolós,...)

anat produint un procés de difusió d'aquest conreu , i això permet tenir més confiança en les xifres proposades. Molt a prop del blat de moro es situava la civada, amb quasi un 6% sobre la producció total i, finalment, l'ordi, amb el 4%. Aquest darrer conreu, segons el testimoni de Francisco Sala, director de la Granja-escola de Fortianell, es trobava en un moment de retrocés en favor, bàsicament de la civada:

"El cultivo de la cebada ha disminuido considerablemente y solo se siembra para el pago de los censos y en las tierras que producirían poquísimo sembradas de otro grano. Las avenas han reemplazado las cebadas, y en esto hay gran ventaja"
44

Els llegums tenien una modesta representació en el sí de l'agricultura baixempordanesa, abastant només el 9% del conjunt de les produccions herbàcies. Les dades sobre els llegums són, però, problemàtiques ja que Martínez Quintanilla només ens informa sobre tres espècies (les faves -la lleguminosa més important durant segle XIX-, les mongetes i les veces) quan el nombre d'espècies lleguminoses conreades a la comarca era força superior. Deixant de banda les lleguminoses farratgeres de prat (esparcet, userda, trèvols) tenim nombroses referències del conreu -almenys a nivell local-d'altres espècies. El cigró (o ciuró) , la llavor del qual era aprofitada per a l'alimentació humana i les fulles i tiges per a l'alimentació animal, sabem que almenys era conreat a Palafrugell⁴⁵, a Palamós⁴⁶ i a Regencós⁴⁷. Els cigrons també havien estat conreats durant la dècada de 1820 a Serra de Daró, als masos Sabater i Coloma, tot i que posteriorment va abandonar-se el seu conreu⁴⁸. En aquests mateixos masos es conreava el favó (*Faba equina*), una varietat de fava més petita que les ordinàries que era utilitzada per alimentar el bestiar de càrrega. Altres espècies sobre les quals tenim referències són els tramussos o llobins (Casavells i Palafrugell), els pèsols (Palafrugell), els caragirats⁴⁹ (Castell d'Empordà⁵⁰) i els tapissots (Palamós⁵¹).

---

44 Sala, 1851b : 187

45 A.M. Palafrugell, III.2, Interrogatorio de 1858

46 A.M. Palamós, lligall 908, esborrany de l'Interrogatorio de 1858

47 A.H.C. La Bisbal, fons Regencós, lligall 34, esborrany de l'Interrogatorio de 1858

48 Arxiu privat família Fina, *Quadem de varias notas relativas al patrimonio de Joseph Grassó y Coloma*

49 Els caragirats també són coneguts amb el nom de fesolets. Són una lleguminosa que exigieix sòls llimosos o arenosos i és molt sensible a les glaçades. Tant les llavors com la planta eren utilitzades per a l'alimentació del bestiar

50 Un *Estado...* de les collites de Castell d'Empordà de 1829 i 1830 posa en evidència la importància local d'aquesta lleguminosa quan afirma que *"las almortas, garbanzos, judías, guisantes y lentejas lo*

Potser allò més interessant de les dades de Martínez Quintanilla és la importància de la producció de patates, amb el 14% del total de les produccions herbàcies. Cal anar amb compte, però, amb aquest valor perquè, donada l'elevada productivitat per unitat de superfície de la patata, la seva importància en termes d'extensió (% sobre la superfície conreada o sobre la superfície d'herbacis) era força menor. Tot i així, la patata continua revelant-se com un conreu important que -a mitjan segle XIX- depassava el miler d'hectàrees en el conjunt de la comarca (el conreu de la patata significava entorn el 3% de la superfície conreada i el 5% de la superfície d'herbacis).

En conclusió, la imatge obtinguda de les xifres de Martínez Quintanilla ens dibuixa una comarca bàsicament abocada a la producció herbàcia per a l'alimentació humana. Les principals produccions eren els cereals panificables (blat i sègol) i les patates. En posició molt secundària restaven les lleguminoses (majoritàriament destinades a l'alimentació animal) i els cereals no utilitzats en la dieta humana (blat de moro⁵², ordi i civada). Els problemes que hem anat posant sistemàticament de relleu ens obliguen a contrastar aquesta imatge amb informacions procedents d'altres fonts documentals. Ens cal poder verificar o contradir la idea d'una comarca abocada a produir cereals i contrastar-la amb la imatge de comarca deficitària en cereals panificables transmesa pels contemporanis. La forma de procedir a continuació serà doble: d'una banda utilitzarem alguns interrogatoris municipals, realitzats per ordre governativa i base de les projeccions provincials publicades pels enginyers agrònoms; i d'altra banda contrastarem aquestes informacions amb comptabilitats privades d'explotacions concretes. Tot i que aquesta doble forma de procedir no ens resol tots els problemes de caracterització de l'estructura agrària baixempordanesa -sobretot pel caràcter local i puntual de les informacions-, sí que ens proporciona un punt de referència per a reflexionar-hi.

Disposem dels Interrogatoris de 1858 per a quatre localitats de la comarca: Regencós, Palamós, Casavells i Palafrugell. Per problemes diversos els dos primers només podem utilitzar-los puntualment i, en conseqüència, ens

---

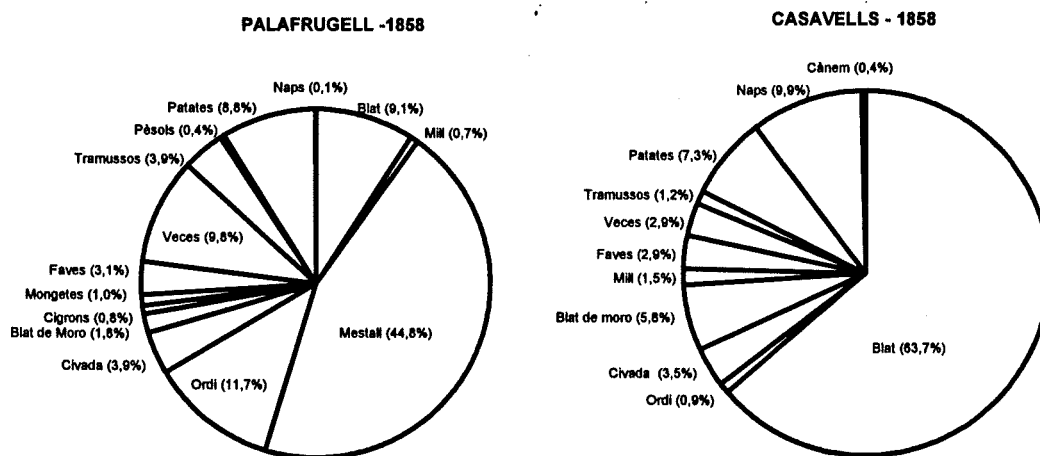
han suplido los frisoles vulgo caragirats". En aquestes dues collites el pes dels caragirats era de l'ordre del 50% de les lleguminoses (A.H.C. La Bisbal, fons Castell d'Empordà, XIV.1)

⁵¹ A.M.Palamós, lligall 908, Esborrany interrogatori 1-IX-1834.

⁵² A la província de Girona el blat de moro no era una gramínia apreciada per a l'alimentació humana i la seva producció la consumia íntegrament el bestiar, en especial l'aviram.

centrarem en els de Palafrugell i Casavells. Les dades d'aquests interrogatoris no neguen, *grosso modo*, la imatge d'una comarca on la producció de cereals panificables i de patates per a l'alimentació humana tenia una importància cabdal, però sí que la matisen, deixant més espai a la producció per a l'alimentació animal. Això és particularment vàlid en el cas de Palafrugell, on els cereals panificables (blat i mestall) i les patates ocupaven el 63% de la superfície destinada a herbacis, deixant un marge important a altres conreus. Dins aquests destacava una major varietat de lleguminoses, que a Palafrugell arribaven a ocupar el 19% de la terra campà. Tot i que una part de la producció de lleguminoses (en especial la de pèsols, mongetes i cigrons) pogués destinar-se a l'alimentació humana, el gruix més important es reservava pel bestiar i, en qualsevol cas, les xifres podien equilibrar-se si tenim en compte que una part de la collita de patates -que hem considerat íntegrament utilitzades pel consum humà- servia per a l'alimentació de porcs.

Gràfic 1.3 : Distribució dels conreus herbacis en dos municipis (segons l'extensió ocupada)

Font : A.H. Palafrugell, III.2; A.H.C. La Bisbal, fons Casavells, XIV.1

La presència de lleguminoses ha estat utilitzada sovint com un indicador del canvi agrari, en la mesura que aquestes plantes afavoreixen la fixació de nitrogen atmosfèric al sòl, contribueixen a restablir-ne els nivells de fertilitat, i permeten un ús més intensiu de la terra amb rotacions complexes que

eliminen el guaret blanc⁵³. Les informacions sobre la difusió de lleguminoses són, però, força decebedores. Certament el conreu dels llegums estava prou estès, però sempre de forma marginal. Palafrugell, en aquest sentit, era un cas excepcional, amb quasi una cinquena part de la terra campa ocupada per llegums. En moltes localitats -i Casavells n'és un exemple- la proporció era molt menor, fet que ens obliga a repensar fins a quin punt la situació predominant era la d'una rotació de caràcter biennal amb blat (o algun altre cereal) i lleguminoses (en especial, faves). La mateixa impressió s'obté a partir de Llibres de collita o de comptabilitats d'explotacions concretes. En quasi totes el pes dels llegums sobre el total de produccions herbàcies és sorprenentment baix⁵⁴.

Una darrera observació respecte les dades d'aquests interrogatoris municipals es refereix a la presència del conreu de naps en tres dels quatre interrogatoris. La seva importància és marginal excepte en el cas de Casavells, on la superfície conreada amb aquest tubercle (unes 15 hectàrees) significava quasi el 10% de la terra destinada a conreus herbàcis. Globalment, el conreu de naps es trobava encara en fase d'experimentació⁵⁵.

Les dades procedents de comptabilitats de masos no estan exemptes de problemes, com s'indica en la nota que acompanya la taula 1.4. Però, tot i això, constitueixen un punt de referència interessant per contrastar-lo amb informacions de caràcter oficial i sempre marcades per la por a la fiscalitat. L'element més destacable de la tipologia de produccions herbàcies dels masos era la destacada especialització cerealícola d'aquestes explotacions. Aquesta imatge és força versemblant, tot i les prevencions apuntades en la nota de la taula 1.4.

---

⁵³ Vegeu al respecte els estudis sobre rendiments agrícoles aplegats al primer número dels *Estudis d'Història Agrària*, especialment els d'Eva Serra (1978), A. Sopeña (1978) i Ramon Garrabou (1978).

⁵⁴ Vegeu la Taula 1.4

⁵⁵ Alguns articles apareguts a *La Granja* posen de relleu aquest caràcter de conreu experimental. Un exemple referit a la nostra comarca és el de Narcís Dausà, propietari de la Vall d'Aro, que aprofitava les planes d'aquella revista per notificar els bons resultats que obté del conreu d'aquesta planta entre altres plantes que assajava a les seves finques: "...Yo vivo en mi propiedad rústica, sita en la Valle de Aro á una hora de S. Feliu de Guixols, y aficionado á la agricultura estoy divirtiéndome todos los dias en hacer ensayos. Tiempo hace que cultivo la remolacha dándome siempre felices resultados, pues he tenido remolacha en tierra de secano de un palmo de diámetro; este año he ensayado como forrage la col-rábano de Siam, la col-nabo ó col de Laponia, la col-colza y la rutabagá..." (*"La Granja"*, 1851, p. 120). Un altre exemple -referit a la localitat altempordanesa de Vilatenim- es pot trobar a N. Fages de Romà (1851 : 155)

Taula 1.4 : Estructura de la producció herbàcia segons les rendes de cinc explotacions (en %)⁵⁶

	Mas Sabater (Serra)	Mas Coloma (Serra)	Mas Perajoan (Parlavà)	Mas Estany (Bellcaire)	Mas Cancell (Gualta)
Anys	1841 - 1864	1841 - 1864	1841 - 1876	1841 - 1847	1869-1881
Blat	58,5	64,6	59,0	26,9	29,8
Sègol					0,1
Mestall	13,8	0,4	6,2	13,2	0,8
Ordi	0,7	1,7	16,7	44,9	36,6
Civada	9,8	9,9	14,0	13,0	26,1
Blat de Moro	4,9	7,1			2,7
Mill	2,8	5,1			1,0
Altres		0,1			
Total cereals	90,5	88,9	95,9	98,0	97,1
Faves	4,9	5,9	4,1		2,5
Mongets/es	1,1	1,6			0,4
Favó	3,0	3,5			
Veces	0,5				
Llegum		0,1		2,0	
Total llegums	9,5	11,1	4,1	2,0	2,9
Consum humà	72,3	65,0	65,2	40,1	30,7
Consum animal	27,7	35,0	34,8	59,9	69,3

Fons : Mas Sabater i Mas Coloma: Arxiu privat de la família Fina, *Quadern de varias notas relativas al patrimoni de Joseph Grassó y Coloma*. Mas Estany : Arxiu Corona d'Aragó, Patrimoniales, Sentmenat, Empordà, lligall 12. Mas Cancell : Arxiu privat família Rufi, llibre de comptes del Mas Cancell. Mas Perajoan : Arxiu Nacional de Catalunya, fons Moixó, 7343.1

⁵⁶ Excepte pel cas del Mas Cancell -on la comptabilitat específica tant la part corresponent al propietari en concepte de renda com el total de la collita- en la resta les dades corresponen exclusivament a la renda. Això comporta certs problemes. El primer d'ells és el de la homogeneïtat de la part exigida de cada producte. Els pactes habituals de masoveria acostumaven a exigir un terç de tot gra d'aresta i sovint també el terç dels altres grans. Aquest és el cas, per exemple, de l'únic contracte disponible pel Mas Coloma (1834): el propietari exigeix "el ters de tots los grans y fruits se culliran en las terras de dit mas". Però també era freqüent que dels conreus del guaret només se'n demanés la quarta part. Aquest és problema de difícil resolució ja que no disposem dels contractes d'aquestes finques i, per tant, exigeix certa precaució en la interpretació de les dades. Un altre problema rau en el fet que tot sovint existien en el conjunt de l'explotació arrendada alguns camps que per la seva qualitat o per altres motius pagaven una renda més elevada. Al mas Coloma, per exemple, el contracte d'arrendament de 1834 especificava un tractament especial a una pessa de terra dita *los quadrons*, per la qual el masover havia de pagar la meitat de tots els fruits ("*blat lo any que li correspondrà y blat de moro, fasols o besses lo any de guaret*"). El control exercit pel propietari sobre aquest camp era superior i, potser el més interessant, és el fet que s'obligui explícitament al masover a femar-lo, fet que evidencia una productivitat més elevada. Els ingressos procedents d'aquests camps, però, no acostumaven a desagregar-se en les anotacions comptables i, per tant, introdueixen un altre element de distorsió entre l'estructura de la renda en espècies i l'estructura real de la producció del mas. Finalment, un darrer problema, és el fet que algunes produccions no estaven sotmeses al pagament de renda i, per tant, no ens consten en les comptabilitats. Entre aquestes produccions "ocultes" hi destaquen els productes hortícoles -destinats bàsicament al consum de la família masovera, tot i que en algunes ocasions els contractes especifiquen la facultat del propietari d'apropiar-se'n de la quantitat necessària pel seu propi consum durant les estades que faci al mas- i els conreus de prat (alfals, esparcet,...) autoconsumits pel bestiar de l'explotació.

Potser l'element més sorprenent és l'absència del conreu de la patata, de gran importància segons els interrogatoris oficials. Una hipòtesi plausible per explicar aquesta absència és que el conreu de la patata no s'hagués integrat en el sistema de conreus dels masos. El fet que ni en les comptabilitats de masos ni en els contractes d'arrendament dels mateixos es trobin referències a les patates és un signe de la seva irrellevància en el sí d'aquestes explotacions agràries. Es pot acceptar, com suggereix Rosa Congost, l'existència d'una producció oculta d'aquest tubercle en el sí dels masos tolerada pels mateixos propietaris per la seva pròpia irrellevància⁵⁷. En algunes ocasions podem constatar que els masovers -amb el vist-i-plau del propietari- sots-arrendaven o cedien una petita part de les terres del mas a menestrals per a fer-hi patates. Una carta del Vicenç Romaguera, masover del mas Pinell, a Joaquim de Carles, propietari del mateix mas, posa de relleu aquesta pràctica, així com l'interès que podia tenir en parcel·les que no s'haguessin de destinar a cereals⁵⁸. La impressió que hom obté de la documentació és que la difusió de la patata s'havia produït, sobretot, entre els menestrals i pagesos que menaven petites parcel·les. El conreu d'aquesta planta era una fórmula per intensificar la producció bàsicament destinada a l'autoconsum familiar en una situació de forta pressió sobre la terra.

Retornant a les dades de la taula 1.4, si desagreguem el grup dels cereals ens trobem amb diferències notables. Alguns d'aquests masos s'orientaven bàsicament cap a la producció de blat, el pes del qual oscil·lava entre el 55 i el 65% del total de produccions herbàcies. En canvi, en els masos Estany i Cancell, el pes del blat era molt inferior, entre el 25 i el 30%, i predominaven l'ordi i la civada. Aquesta divergència tenia una traducció en termes geogràfics: els masos de la plana tenien com a objectiu productiu principal el blat pel consum humà i els masos de la zona litoral propera a la desembocadura del Ter s'orientaven cap als cereals pel bestiar. Certament allà on la producció ramadera tenia importància era a la subcomarca de Torroella, on estaven ubicats els masos Estany i Cancell. Així com les rendes dels masos Coloma,

---

⁵⁷ Segons R. Congost la tolerància dels propietaris envers el conreu de la patata s'explicaria per la seva elevada productivitat, que permetia obtenir un volum important de producció en una extensió relativament petita de terra. (Congost, 1990 : 174-176)

⁵⁸ "El carbonero me ha prometido haría toda la entrega á ultimos de abril. Le dejo hacer patatas á medias allí mismo, es un negocio por nosotros, porque la tierra sera arreglada para sembrar esparceta huserda en la tardor" (Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, correspondència Mas Pinell, 28-II-1900)

Sabater i Perajoan no incloïen altre bestiar que els tradicionals capons i el porc anual, al mas Estany i al mas Cancell el masover tenia al seu càrrec la cria i engreix de bestiar boví, cavallí i de llana, que explotaven a mitges amb el propietari. Per tant, dins el conjunt de la comarca, existien diferències locals notables i en determinades àrees ja a mitjan segle XIX constatem la consolidació una especialització ramadera força notable.

Malgrat que les fonts utilitzades fins ara no se n'hagin fet massa ressò, va ser precisament a mitjan segle XIX quan les lleguminoses de prat, en especial l'usarda i l'esparceta van estendre's per l'Empordà⁵⁹. El diccionari de Madoz ens proporciona una pista quan, en parlar de Torroella de Montgrí, afirma que la localitat tenia "*prados artificiales donde se cria la alfalfa*"⁶⁰. En algunes localitats el desenvolupament d'aquest conreu va ser tan intens que la província de Girona podia exportar usarda a França ja en la dècada de 1860⁶¹. La zona litoral del Baix Ter, amb una forta tradició ramadera estretament vinculada a l'aprofitament dels aiguamolls i de les closes, va ser el nucli comarcal amb major presència de conreus de prat artificial, tot i que el principal productor provincial d'aquest tipus de plantes farratgeres era Castelló d'Empúries, municipi molt pròxim -tant per la distància com pel que fa a les condicions geogràfiques- a Torroella de Montgrí i la seva subcomarca. El fet que en molts casos fossin conreus bàsicament autoconsumits a la mateixa explotació o que no es traduïssin en la percepció d'una renda⁶² explica les dificultats que tenim per detectar-los a través de comptabilitats privades. A voltes es deixava constància de la seva presència en el capítol de despeses, quan s'adquiria la llavor. Això és el que succeeix amb la comptabilitat del Mas Cancell de Gualta, on abunden notícies sobre compra d'usarda i esparcet⁶³.

---

⁵⁹ Vegeu també els testimonis recollits per Pere Gifre i Ribas (1991 : 75-76)

⁶⁰ Madoz, 1845-50 : veu Torroella de Montgrí.

⁶¹ Martínez Quintanilla 1865 : 300

⁶² En el cas del Mas Cancell de Gualta hem pogut documentar no només l'adquisició de llavor sinó també la participació del propietari en la compra, sense que aquest percebi una renda directa en usarda ni una quantitat monetària a canvi. L'usarda era íntegrament consumida com a farratge pel bestiar i a voltes encara calia adquirir-ne una quantitat addicional a l'exterior de l'explotació. En altres ocasions, com posava de relleu Fages de Romà, els masovers empordanesos infringeixen els pactes d'arrendament per a conrear usarda no pagant-ne la renda o bé pagant-la en blat en concepte multa per haver deixat de sembrar cereals (Fages de Romà, 1863b : 77).

⁶³ Les compres d'usarda del masover del Mas Cancell (Jaume Pagès) generalment responien a l'objectiu de sembrar-la en camps de l'explotació. Majoritàriament s'adquiria, per tant, grana d'usarda, tot i que quan la producció pròpia era insuficient també adquiria usarda verda per a alimentar el bestiar. La referència a l'esmentada comptabilitat es troba en la nota de la Taula 1.4.

Finalment ens referirem breument a les plantes tèxtils. El lli era un conreu pràcticament inexistent a la comarca. Cap de les fonts documentals localitzades en fa esment. El cànem, l'altra gran fibra tèxtil de l'economia europea, en continu retrocés d'ençà la difusió del cotó, a penes tenia importància a mitjan segle XIX. Esporàdicament en trobem alguna referència: el diccionari Madoz l'esmenta com una de les produccions del Partit Judicial de La Bisbal, tot i que -sorprenentment- no acostuma a figurar en la relació de produccions de cada localitat⁶⁴. Dels quatre interrogatoris de 1858 localitzats, el de Casavells es refereix al cànem per dir que ocupava unes 2,5 vessanes (aproximadament mitja hectàrea)⁶⁵. Segons Barbaza el cànem es conreava als horts del litoral en quantitats molt petites i insuficients pel consum local⁶⁶. I segons Martínez Quintanilla, la producció baixempordanesa de cànem ascendia a unes 2.000 roves⁶⁷. Però, de fet, el volum de la seva producció era molt baix i encara més la superfície que ocupava. El cànem es mantenia només com a conreu marginal.

A més del cànem, durant la segona meitat del segle XIX va entrar en escena una altra planta tèxtil que, puntualment, va adquirir un cert relleu: el rami⁶⁸. La seva difusió -tot i el desplegament propagandístic que va rebre- va ser molt limitada i concentrada exclusivament a la zona de Torroella. Aquesta difusió fou conseqüència de l'establiment a Torroella mateix d'una fàbrica dedicada a l'elaboració d'aquesta fibra. La fàbrica va ser inaugurada el 1886 i utilitzava un procediment mecànic per desfilat el rami, invenció de M. Favier⁶⁹. La demanda generada per la fàbrica va incentivar un seguit d'agricultors a

---

⁶⁴ Madoz, 1845-50 : veu La Bisbal. Buscant les veus de les localitats de la comarca, el cànem només l'he trobat esmentat en el cas de Matajudaïca i allà encara es relativitza la seva importància amb l'expressió "... y algun cáñamo" (Madoz, 1845-50 : veu Veu Matajudaïca)

⁶⁵ A.H.C de La Bisbal, fons Casavells, I.4

⁶⁶ Barbaza, 1988 : I, 376

⁶⁷ Martínez Quintanilla, 1865 : 297. Segons les nostres estimacions aquesta producció es corresponia, aproximadament, a una superfície d'un es 150 hectàrees.

⁶⁸ El rami és una urticàcea amb utilitats tèxtils d'origen asiàtic. Tot i aclimatar-se molt bé a les condicions del litoral mediterrani, el rami va ser una planta molt poc explotada amb finalitats industrials, potser per les elevades exigències en mà d'obra en el procés de desfibrament que encarien considerablement el producte.

⁶⁹ Les primeres experiències en el conreu del rami les va realitzar Baldomer Mascort, farmacèutic de Torroella de Montgrí, cap el 1870. Posteriorment Mascort va convertir-se en representant a Espanya de la societat *La ramie française* i el 1886, amb capital de l'esmentada societat, va establir una fàbrica a Torroella de Montgrí amb el nom *Fàbrica Favier* en homenatge a l'inventor de la màquina desfibradora (Vegeu Artigas, 1886). Un testimoni de les esperances posades en el conreu i elaboració d'aquesta fibra es pot trobar a C. Bosch de la Trinxeria (1887 : 300)

aprofitar algunes de les seves terres per conrear aquesta nova planta, com mostra la documentació del Mas Pinell. En cap cas, però, va produir-se un procés d'especialització en aquesta fibra digne d'esmentar-se.

L'última planta amb finalitats industrials que es conreava al Baix Empordà era la galda o gabarró (*Reseda luteola*), utilitzada com a tint per la manufactura tèxtil i exportada a través del port de Palamós⁷⁰. El seu conreu, però, es reduïa bàsicament al diminut terme de Palamós i, tot i les demandes de protecció aranzelària que ocasionalment havia generat⁷¹, estava limitat a unes poques vessanes⁷². Segons Zamora, a finals del segle XVIII, a més de Palamós també es produïa galda a Calonge, Palafrugell, Sant Julià dels Alls i Vall-llobrega⁷³.

Després d'aquesta repassada a diverses fonts documentals, la conclusió més clara, més sòlida, ratificada tant per les estadístiques locals i comarcals com per les comptabilitats patrimonials, és el predomini dels cereals panificables destinats a l'alimentació humana i, molt especialment, del blat. La producció de blat era, a mitjan segle XIX, l'objectiu econòmic principal de l'agricultura baixempordanesa⁷⁴. Fins i tot podríem plantejar-nos si la comarca del Baix Empordà es caracteritzava per una certa especialització bladera. Tot el sistema agrari baixempordanès girava entorn el blat : les altres produccions agràries no competien -en termes generals- amb el blat per l'ocupació del sòl, sinó que el complementaven. El cas més evident és el dels conreus arboris i arbustius: la seva localització es donava a les àrees marginals, amb forts pendents i poc aptes pel conreu cerealícol. Però també en el cas dels conreus herbacis es pot detectar aquesta complementaritat. L'alternança de diferents conreus en un mateix camp no s'explica només per una estratègia de diversificació productiva per minimitzar riscos, atenuar l'estacionalitat del

---

⁷⁰ Vegeu Gifre, 1988 : 537

⁷¹ *"En el cortísimo territorio de esta villa -Palamós- se cultiva la hierva gualda en poca cantidad, cuyo artículo en el día tiene poco valor por la introducción de otro que viene del extranjero que sería muy conveniente, cuando no se privase enteramente que aquella, aumentarle el derecho de introducirle; pues de este modo se lograría que la del país lograrse mayor precio, y redundaría en beneficio de los cosecheros, y por consiguiente de la agricultura"* (A. M. Palamós, lligall 908, respostes a un interrogatori de l'1 de setembre de 1834)

⁷² El 1858 l'extensió de la galda es reduïa a unes 2 vessanes que, en conjunt, produïen 6,7 Qm (A.M. Palamós, lligall 908, Interrogatori 1858)

⁷³ Zamora, 1973 : 376

⁷⁴ Si calen encara més testimonis vegeu, per exemple, N. Heras de Puig, 1852 : 170

treball agrari i cobrir les necessitats d'autoconsum, sinó també per l'exigència tècnica d'evitar l'esgotament de la terra o la infestació de paràsits a conseqüència del conreu continuat d'una mateixa varietat vegetal i d'aconseguir mantenir o incrementar la fertilitat del sòl. Fins i tot en el cas de cereals com l'ordi o la civada també podem considerar que existia una certa complementarietat -o, millor, subordinació- al blat ja que l'objectiu d'aquestes produccions era el manteniment del bestiar de l'explotació, un bestiar indispensable com a força de tracció i com a productor de fertilitzants orgànics.

Aquesta imatge, vàlida com a visió de conjunt de la comarca, tenia múltiples variacions a escala local, zones que es desmarcaven més o menys d'aquesta conducta general i que tenien altres orientacions productives i econòmiques. El cas més destacable és el dels masos de Torroella i les localitats del seu voltant (Gualta, Belcaire,...), amb una llarga tradició de dedicació a la cria i engreix de bestiar. Els exemples dels masos Estany i Cancell són prou exemplificadors del canvi en l'ordenació de conreus que implicava la prioritització de la producció pecuària. Els masos d'aquesta zona presenten moltes similituds amb els cortals de Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador. Uns i altres comparteixen unes mateixes característiques geogràfiques i mediambientals (zones litorals, fàcilment inundables i parcialment ocupades per aiguamolls, amb un alt nivell de salinitat en molts sòls que sovint només permetien l'aprofitament com a pastures (closes),...), però també econòmiques (orientació pecuària, explotacions de grans dimensions, formes de gestió amb intervenció més directa del propietari, importància de la mà d'obra assalariada,...). A part d'aquesta àrea del Montgrí, hi havia altres zones que en major o menor mesura es desmarcaven del que hem descrit més amunt. Citem el nucli de Verges, on el regadiu tenia gran importància, o les àrees vitícoles de Begur i Sant Feliu, molt marcades per les condicions orogràfiques del medi.

1.5 L'ordenació dels conreus: rotacions i guaret.

L'anàlisi de la distribució dels conreus ens condueix a preguntar-nos sobre com s'ordenava la seva successió, quines eren les rotacions més habituals a mitjan segle XIX i fins a quin punt havia retrocedit el guaret blanc. Aquesta era una qüestió clau en els sistemes agraris del passat. La substitució de les rotacions amb guaret blanc per alternances que permetessin una o més collites anuals sobre la mateixa parcel·la va ser la principal manifestació del canvi tècnic fins la introducció dels fertilitzants inorgànics. Des d'una perspectiva agronòmica la rotació de conreus tenia un seguit d'avantatges sobre règims de monocultiu amb guaret, avantatges que variaven en funció de les espècies escollides en la rotació. Genèricament, l'alternança de conreus permetia superar el conjunt de problemes que els pagesos agrupen sota la denominació de *cansament de la terra*. Amb la successió de plantes diferents podia aconseguir-se un correcte aprofitament dels nutrients acumulats a nivells diferents del subsòl (alternant espècies d'arrelament superficial amb espècies d'arrels profundes), l'absorció selectiva d'elements nutritius (les gramínies són exigents en nitrogen, les lleguminoses en calç i fòsfor i les crucíferes en sofre), el restabliment de l'equilibri de la matèria orgànica del sòl (alternant conreus que deixen pocs residus al camp, amb conreus amb un elevat nivell de residus), l'increment de la quantitat de fertilitzants en el sòl (ja sigui per la fixació del nitrogen atmosfèric a través de les lleguminoses o per la solubilització de determinats elements poc solubles mercès a espècies amb gran capacitat radicular), una barrera contra la proliferació de males herbes (bé amb plantes netejadores que, pel seu ràpid creixement, afoguen el de les adventícies, bé amb plantes que requereixin operacions de birbar i entrecavar que faciliten l'eliminació de les males herbes), un cert control sobre la multiplicació de paràsits i malalties específiques (molt freqüents en els casos de repeticions successives del mateix conreu), i, finalment, evitar l'acumulació de toxines en el sòl a causa de les excrecions radiculars⁷⁵. Però els avantatges de les rotacions no es limitaven al nivell tècnic agronòmic, sinó que trascendien a nivell econòmic i social. La difusió de les rotacions permetia augmentar la producció total per unitat de superfície, en la mesura que sobre la mateixa parcel·la podien succeir-se una quantitat superior de collites (tot i que aquest augment no sempre anava acompanyat d'una millora paral·lela en

---

⁷⁵ Vegeu Urbano, 1991 : 636-639

els rendiments unitaris dels cereals, en especial quan les disponibilitats de fertilitzants orgànics eren limitades). D'altra banda, també possibilitava una millor distribució de la capacitat de treball -tant de la Unitat Econòmica Familiar a escala microeconòmica com del conjunt dels actius agraris comarcals a escala macroeconòmica-, atenuant les fortes demandes puntuals de mà d'obra en funció dels diversos ritmes de creixement vegetal⁷⁶. I, per acabar, l'alternança de conreus permetia reduir el risc de males collites, molt més acusades en situacions de monocultiu.

Però perquè el pas a un sistema amb rotació biennal cereal-guaret blanc a una alternança de conreus més complexa pogués ser sostingut sense empobriment del sòl calia que es donessin un seguit de condicions. Com recordava Francesc Sala, director de la Granja-escola de Fortianell,

*"para que una alternativa cualquiera se sostenga con buen éxito, es menester atender al clima, al estado y clase del terreno, al valor local de las plantas que se cultiven, y á la economía de las labores y del estiércol: ó sea á su buena distribución"*⁷⁷

Quina era la situació a mitjan segle XIX a la comarca del Baix Empordà? D'entrada ens hem de referir a la superfície de guaret⁷⁸. Molts informes i descripcions sobre els conreus cerealícoles de la segona meitat del segle XIX -o anteriors- ens transmeten una visió optimista i possiblement exagerada sobre el retrocés del guaret. El cas extrem és el de l'enginyer que el 1891, en un informe per a la Junta Consultiva Agronòmica, afirmava taxativament que

*"el barbecho, considerado como reposo de la tierra, después de su producción, en años anteriores, ya como punto de partida del cultivo, en el que se preparan las tierras convenientemente para futuras cosechas, no es aquí conocido."*⁷⁹

Aquesta imatge concorda amb la impressió que hom pot extreure de la lectura de la crònica d'Arthur Young⁸⁰. Les complexes rotacions descrites pel

⁷⁶ Sobre aquesta qüestió vegeu Llovet i Mont-ros, 1935 : 99-121

⁷⁷ Sala, 1855 : 42

⁷⁸ El terme *guaret* era utilitzat pels mateixos contemporanis de forma ambigua i polisèmica. En un sentit ampli es referia a totes aquelles fulles no sembrades amb cereals d'hivern. En un sentit més estricte per guaret s'entenia el *guaret blanc*, la terra que es deixava descansar sense sotmetre-la a cap tipus de sembra (vegeu, per exemple, Aguiló, 1909 : 9). Nosaltres sempre ens referim a aquesta segona acceptió.

⁷⁹ Junta Consultiva Agronòmica, 1891a : II, 7. El subratllat és meu. Segons la Junta Consultiva Agronòmica de les 15.980 hectàrees conreades amb herbacis al Baix Empordà, 14.780 serien conreades amb sistema anual i produirien una collita a l'any. A parer nostre és una exageració.

⁸⁰ Aquesta és la lectura que en fa Vilar quan, després de comentar les descripcions de Young, conclou que *"el guaret absolut practicat un any de cada dos sembla haver esdevingut, entre 1780 i 1790, una*

viatger anglès, juntament amb l'absència de referències sobre l'existència del guaret blanc ens poden portar a una imatge enganyosa sobre la difusió de les rotacions ja a finals del segle XVIII. Però, al seu costat, hi ha un conjunt de testimonis i elements que ens indueixen a pensar que la rotunditat amb la qual s'afirma la desaparició del guaret blanc no és correcta en termes estrictes. Vegem-los:

Un primer punt de referència ens el proporcionen les Cartilles Avaluatòries annexes als amillaments de mitjan segle XIX. Tot i la seva finalitat fiscal les Cartilles constitueixen una valuosa font d'informació sobre els sistemes agraris predominants. Per tal de computar el producte líquid obtingut per unitat de superfície en cadascun dels municipis i en funció dels diferents usos del sòl i de les diverses qualitats d'aquest, a la Cartilla es recollien -de manera esquemàtica- els comptes d'ingressos i despeses per a cada tipus de conreu i terra. La descripció dels conreus herbacis de secà tenia en compte l'existència d'alternances i rotacions biennals o triennals. El més rellevant -en aquest moment- per a nosaltres és el fet que aquestes cartilles gairebé sempre incloïen rotacions amb guaret blanc, les quals sempre es corresponien amb els terrenys de qualitat inferior (on els cereals conreats eren bé mestalls, bé ordi). Així, mentre que els terrenys de primera qualitat i alguns de segona -segons la localitat- no coneixien períodes anuals de repòs de la terra, el guaret era habitual en les terres de tercera qualitat i una part de les de segona.

Un segon element que ens permet relativitzar l'abast de la supressió del guaret són les xifres que hem manejat anteriorment sobre producció i ús del sòl a escala municipal i en algunes explotacions singulars. En tots els casos, la suma de llegums, tubercles i tardaniés que podien entrar en rotació amb els principals cereals està molt lluny d'aproximar-se a l'extensió ocupada per aquests cereals. Veiem un cas concret, l'Interrogatori de Palafrugell de 1858. Segons aquest document, d'un total de 1.117 hectàrees conreades amb herbacis de secà, 806 corresponien a cereals (72%), 212 a llegums (19%) i 99 a tubercles (9%). De les 806 hectàrees de cereals només 28 podien atribuir-se

---

excepció" (Vilar, 1966 : III, 323). Tot i que Arthur Young no fa esment explícit de rotacions de la comarca del Baix Empordà, les descripcions que dona sobre algunes localitats del Pla de Girona o l'Alt Empordà poden ser aplicables al conjunt de la regió de Girona. Vegeu A. Young, 1970 : 90-91 i 93-94.

a tardanies⁸¹. Per tant, tenim 778 hectàrees sembrades amb cereals d'hivern i 339 amb altres conreus susceptibles de participar en una rotació. No sembla pas possible -a partir d'aquestes xifres- integrar tots els camps del municipi dins un sistema d'alternança biennal (que era la pròpia de la comarca). Amb les xifres a la mà només dues hipòtesis són possibles: (a) el *restoble* -tornar a sembrar gra d'aresta en el mateix camp durant dos o més anys seguits-, impossible de sostenir a mig i llarg termini a menys que es disposi d'abundants fertilitzants⁸²; o (b) el guaret blanc, el repòs d'una extensió equivalent a una tercera part de les terres sembrades.

Un tercer testimoni ens confirma la importància del guaret i ho atribueix a la insuficiència de bestiar per adobar les terres:

*"En la provincia de Gerona, y señaladamente en el Ampurdán, se sigue la práctica de año y vez, donde faltan abonos, y por eso se considera abusivo el resiembro; mas en los campos que pueden beneficiarse hay sucesión de cosechas, alternando los cereales y las legumbres"*⁸³

El quart testimoni procedeix d'alguns inventaris de béns, especialment de masovers, que detallen l'estat dels sembrats en el moment de la seva realització. Tot i estar mediatitzats per la data del document, són extremadament fiables com a foto fixa. L'inventari de Vicenç Cals, masover del Mas Gallaret de Sant Pol de La Bisbal, realitzat el 31 de desembre de 1859, mostra com d'una superfície sembrada de 12,5 vessanes, el 76% eren cereals i el 24% lleguminoses (faves i llobins, a parts iguals)⁸⁴. Al mas Sardó, de Pals, segons l'inventari del masover difunt (Narcís Estela), la proporció de superfície sembrada amb lleguminoses l'abril de 1864 encara era més petita⁸⁵. De les 43,5 vessanes sembrades, només el 10% ho eren amb lleguminoses (faves, favons i tapissots), a més d'un insignificant 2% de patates. La resta ho ocupava el gra d'aresta.

⁸¹ Dels cereals que apareixen a l'interrogatori només el blat de moro i el mill són cereals d'estiu (tardanies) susceptibles d'entrar en rotació amb el blat o amb un altre cereal d'hivern. Entre ambdós només ocupaven 28 hectàrees. Els cereals d'hivern (blat, mestall, ordi i civada), en canvi, ocupaven una superfície de 778 hectàrees.

⁸² Les prevencions contra el restoble eren constants en la premsa agrícola de mitjan segle XIX i es sintetitzen en la dita "*qui restobla paga el doble*". Vegeu, per exemple, Sabater, 1853a : 197

⁸³ Caballero, 1864 : 48

⁸⁴ AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 31 desembre 1859

⁸⁵ AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 10 abril 1864

Taula 1.5 : Estat dels sembrats al Mas Gallaret, de Sant Pol (31 desembre 1859)

espècie	vessanes	%
blat i mestall	8,5	68
civada	0,5	4
sègol	0,5	4
faves	1,5	12
llobins	1,5	12
Total	12,5	100

Font : AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 31 desembre 1859

Taula 1.6 : Estat dels sembrats al Mas Sardó, de Pals (10 abril 1864)

espècie	vessanes	%
blat	26	60
blat i ordi	3	7
ordi	2	5
mestall (segolòs)	5	11
civada	2	5
faves	2,5	6
favó	1	2
tapissots	1	2
patates	1	2
Total	43,5	100

Font : AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 10 abril 1864

Finalment citarem un testimoni de principis de segle XX que ens reforça la idea que si en moments tan tardans encara no s'havia eradicat la pràctica del guaret, a mitjan segle XIX aquesta era plenament vigent. Aquest testimoni és Josep Poch de Feliu, un jove hisendat empordanès que el 1909 va presentar una tesi sobre l'agricultura gironina a l'*Institut Agricole International de Beauvais* on assegurava que en aquell moment -i pel conjunt de la província de Girona- el guaret blanc (*jàchere*) era encara una pràctica estesa:

"la jachère est pratiquée fréquemment dans notre province, c'est celle que nous appelons "jachère morte", c'est-à-dire celle où l'on laisse le terrain improductif pendant une année. (...). La jachère devient obligatoire parfois à certains de nos agriculteurs par le manque de fumier, l'absence d'instruments permettant un travail rapide, la manque de connaissances suffisantes des engrais chimiques, et surtout la routine qui est le mal le plus grand de notre pays"⁸⁶.

⁸⁶ Poch de Feliu, 1909 : 66-67.

Aquest potser és el testimoni més discutible, sobretot pel marcat contrast amb altres contemporanis que a finals de segle XIX i principis del XX posen l'accent en la superació definitiva del guaret blanc o obvien esmentar-lo, com si la seva presència fos marginal i irrellevant. En aquesta darrera línia hi trobem tant l'informe de 1891 de la Junta Consultiva Agronòmica citat anteriorment com un opuscle d'Isidoro Aguiló el 1909⁸⁷ i la referència genèrica que Botet i Sisó en feia a la *Geografia de Catalunya* dirigida per Carreras Candi⁸⁸:

"Lo conreu que s'aplica a les terres de secà és lo de rotació, lo qual varia segons la qualitat de les terres y d'una comarca a l'altra".

Taula 1.7 : Rotacions agràries practicades al Baix Empordà (1850-1914)

Municipi	Data	Qualitat	Anys de la rotació								Font	
			1er	2on	3er	4rt	5è	6è	7è	8è		
Rupià	1854	1,2,3	faves	blat								Cartilla Avaluatòria
Matajudaica	1856	1	faves	blat								Cartilla Avaluatòria
La Bisbal	1856	1, 2	faves	blat	ordi							Cartilla Avaluatòria
Palamós	1858	1,2,3	faves	blat								Cartilla Avaluatòria
Vulpellac	1858	1	faves	blat								Cartilla Avaluatòria
Serra	1859	1	faves	blat								Cartilla Avaluatòria
Torrent	1860	1	faves	blat								Cartilla Avaluatòria
Fonteta	1860	1	faves	blat								Cartilla Avaluatòria
Garrigoles	1862	1	faves	blat								Cartilla Avaluatòria
Garrigoles	1862	2	faves	mestall								Cartilla Avaluatòria
Garrigoles	1862	3	faves	civada								Cartilla Avaluatòria
Parlavà	1862	1,2,3	b.moro	blat								Cartilla Avaluatòria
Palafrugell	1863	1	faves	blat	ordi							Cartilla Avaluatòria
Monells	1865	1	llegums o prat artificial	blat								Cartilla Avaluatòria
Monells	1865	2	llegums o prat artificial	mestall								Cartilla Avaluatòria
Monells	1865	3	llegums o prat artificial	ordi								Cartilla Avaluatòria
Verges	1888	regadiu	blat + mongeta o b.moro									Cartilla Avaluatòria
Castell Aro	1888	1	faves o veces	blat								Cartilla Avaluatòria
Castell Aro	1888	2, 3	faves o veces	mestall								Cartilla Avaluatòria
Girona província	1891		blat	b.moro o faves								Junta Consultiva Agronòmica, 1891a
La Bisbal	1903		b.moro	blat	esparcet	esparcet	blat	civada	faves	blat		Celis, 1903
La Bisbal	1909		blat + esparcet	esparcet	esparcet	b.moro	blat o civada					Aguiló, 1909
La Bisbal	1909		trèvol roig	b.moro	blat							Aguiló, 1909
La Bisbal	1914		b.moro (o llegums)	blat								A.H.C La Bisbal, fons Bisbal, III.6

Fonts : A.H.M. Castell-Platja d'Aro, III.1; A.H.C. La Bisbal, fons Fonteta, 2.3.1; A.H.C. La Bisbal, fons Garrigoles, lligall 48; A.H.C. La Bisbal, fons Monells, V.3; A.H.M. Palafrugell, I.3.3.2; A.H. Vila de Palamós, Caixa 547; A.H.C. La Bisbal, fons Parlavà, V.3; A.H.C. La Bisbal, fons Rupia, V.1.b; A.H.C. La Bisbal, fons Serra de Daró, 2.4.1.1; A.H.C. La Bisbal, fons Torrent, IV.1; A.M. Verges, 2.4.2.7; A.H.C. La Bisbal, fons Vulpellac, V.2; Junta Consultiva Agronòmica, 1891a, *op.cit.*; Celis, 1903; Aguiló, 1909; A.H.C La Bisbal, fons Bisbal, III.6

87 Aguiló, 1909

88 Botet y Sisó, s.d. : 139

En conclusió, no discutim l'existència de rotacions intensives que haguessin desplaçat el guaret blanc, només l'abast d'aquestes a mitjan segle XIX. Tampoc dubtem que una part important de l'espai conreat estava sotmès al conreu anual, ni que a mesura que s'avançava cap el segle XX aquesta part tendia a créixer. Les matisacions que hem volgut fer a una imatge en excés optimista no desmenteixen en cap mesura el fet que l'agricultura empordanesa hagués aconseguit superar -en termes generals- l'estadi del guaret blanc. Només pretenem posar de relleu que els testimonis i les xifres són contradictoris i que la superació definitiva del repòs improductiu de la terra no va assolir-se fins la difusió dels fertilitzants inorgànics. El problema del guaret estava estretament relacionat tant amb el tipus de rotació de conreus habitual com amb el problema dels fertilitzants ja que, com deia un manual d'agricultura de mitjan segle XIX, "*no hay alternativa de cosechas sin abonos*"⁸⁹. Que a mitjan segle XIX s'hagués superat l'estadi del guaret blanc cal entendre-ho en termes de predomini, però això no implica que aquest no continués tenint una magnitud important. Les xifres aportades pel cas de Palafrugell penso que poden ser relativament il·lustratives de quina era la situació real.

Les rotacions descrites pels documents fiscals o pels testimonis contemporanis són una simplificació i modelització de les pràctiques reals. Tal com afirmava -ben entrat el segle XX- un col·laborador habitual d'una revista agronòmica publicada per la Mancomunitat,

*"pel que sabem són poques les comarques on es segueix una rotació; en general el pagès sembla el que li sembla sense seguir un ordre regular o procurant alternar les plantes segons llur naturalesa, però molt empríricament..."*⁹⁰

Les alternances que veurem s'han d'entendre com un model clarificador d'una pràctica rotatòria més marcada per la intuïció i l'experiència acumulada que no per la planificació ordenada. La simplificació encara és més gran en la documentació de tipus fiscal, donat que l'interès d'aquesta no era tant descriure acuradament la varietat de conreus i rotacions sinó establir unes quotes imposables més o menys genèriques d'acord als usos habituals de

---

⁸⁹ Oliván, 1866 : 90-91

⁹⁰ Agrícola, 1924 : 285. La mateixa idea d'absència d'una alternança ordenada i planificada l'he obtingut a partir de les entrevistes realitzades a diferents pagesos. La successió dels conreus en els camps era, més aviat, quelcom intuïtiu i força flexible a les necessitats alimentàries de la unitat familiar o, si s'esqueia, a les condicions dels mercats.

cada localitat. Per això l'anàlisi de les cartilles avaluatòries de les dècades centrals del segle XIX ens dóna la impressió que existia una gran homogeneïtat -i una certa simplicitat- en les alternances de conreus practicades al Baix Empordà. Aquesta imatge simple ens és molt útil com a síntesi més o menys vàlida de cares a la posterior valoració econòmica dels resultats de l'explotació agrícola, però no podem oblidar que la realitat era molt més rica i diversificada. Les Cartilles ens revel·len, majoritàriament, una rotació de dos anys amb una sola collita anual⁹¹. La rotació faves/blat era la predominant. La trobem esmentada a les cartilles de Torrent (1860), Fonteta (1860), Vulpellac (1858), Serra (1860), Palamós (1855), Ruplà (1856), Garrigoles (1862) i Matajudaica (1856). En alguns casos, especialment en les terres d'inferior qualitat, el blat podia substituir-se per cereals com el mestall o l'ordi⁹². A Castell d'Aro (1888) la cartilla explicita que el primer any es sembraven o faves o veces i a Monells (1865) diu, genèricament, llegums. Excepcionalment podem trobar algunes alternances triennals com la rotació contemplada a Palafrugell (1863) o a La Bisbal (1856) amb el cicle faves/blat/ordi. Segons les Cartilles el blat de moro només era present a Verges (1885) i en una rotació de terres de regadiu on cada any s'obtenia blat, blat de moro i mongetes, i també en una rotació de secà de Parlavà (1862), on no hi surten esmentats els llegums (blat de moro / blat). Aquesta escassa presència del blat de moro, però, segurament s'ha d'atribuir als problemes de la font documental i, per tant, em sembla raonable acceptar que la rotació biennal blat/blat de moro era una opció freqüent, equiparable a la rotació llegums/blat. Així sembla confirmar-ho l'alternança que hem pogut resseguit per a un dels camps del Mas Coloma de Sant Iscle entre 1801 i 1809 (taula 1.8).

---

⁹¹ "El sistema de cultivo generalmente practicado en la provincia es exclusivamente anual" (Junta Consultiva Agronómica, 1891a : II, 7).

⁹² Aquesta substitució jerarquitzada dels cereals segons la qualitat de la terra també és recollida per l'Avance de 1891 (Junta Consultiva Agronómica, 1891a : II, 8)

Taula 1.8 : Alternança de conreus al Camp dels Quadrons (10,5 vessanes) del Mas Coloma, 1801-1809

any	conreus
1801	blat de moro (99%) i melca (1%)
1802	forment
1803	blat de moro (93%), melca (1%) i veces (6%)
1804	forment
1805	blat de moro
1806	forment
1807	blat de moro (90%), melca (4%) i fesols (6%)
1808	forment
1809	guaret blanc

Font : Arxiu Particular família Fina, *Quadern de varias notas relativas al patrimonio de Joseph Grassot y Coloma*. Entre parèntesi s'indica el percentatge de cada conreu sobre el total dels grans collits l'any de guaret.

Fins la difusió massiva dels fertilitzants inorgànics, l'agricultura baixempordanesa va caracteritzar-se per una alternativa biennal, en dues fulles, i d'una sola collita a l'any⁹³. La collita principal era la de blat (que en les terres de qualitat inferior podia ser ordi o mestall) i la collita de guaret consistia en alguna lleguminosa -faves, bàsicament- o bé en blat de moro. Sorprenentment cap de les informacions que hem pogut recollir sobre rotacions baixempordaneses esmenta el conreu de patates. Donada la importància que hem vist que tenia, és evident que la patata també s'havia d'integrar en aquestes alternatives. Però no hem localitzat cap referència fins la dècada de 1940 i, encara, en terres de regadiu⁹⁴. L'única informació procedeix de l'*Avance* de 1891, quan es refereix a una rotació triennal que en la tercera fulla alterna patates amb tramussos, però especificant que aquesta rotació es practicava especialment en el Partit de Santa Coloma⁹⁵. Més creïble és, en canvi, el que succeeix amb les lleguminoses de prat (userda,

⁹³ En ocasions excepcionals, si la fertilitat del terreny ho permetia, una vegada collit el blat podia obtenir-se una segona collita de tardanies, bàsicament de blat de moro de rostoll o de mongetes (Junta Consultiva Agronómica, 1891a : II, 8)

⁹⁴ Segons un document mecanoscrit, a les zones de regadiu properes al curs del Ter "*una alternativa de dos años es muy corriente: patatas, judias, trigo, maíz, distribuidas en dos hojas y cultivándose cada planta por partes iguales*" (Romero, 1946)

⁹⁵ "*También se cultiva especialmente en el partido de Santa Coloma de Farnés á tres hojas, pues claramente se comprende que aunque la generalidad lo haga á dos hojas, haya variaciones impuestas por un sinnúmero de concausas (...). En el cultivo á tres hojas (...) se siembra ordinariamente en el primer año trigo mescladizo (...); en el segundo se siembran maíz y judías á la vez, y en el tercer año altramuces ó patatas, con la única variante de que en el tercer año suelen alternar los altramuces con las patatas, de modo que cada seis años corresponde la obtención de uno de estos productos*" (Junta Consultiva Agronómica, 1891a : II, 8)

trèvol roig i esparcet, bàsicament), que no apareixen en cap dels models de rotació de mitjan segle XIX, però en canvi són presents a la major part de rotacions observades a principis del segle XX⁹⁶, fet que confirma la seva ràpida expansió des de mitjan segle XIX. Entre la segona meitat del segle XIX i principis del segle XX s'hauria produït una transformació important de les rotacions mercès a la difusió d'aquests conreus de prat, tot i que encara continuaven tenint un pes important les rotacions amb faves o amb blat de moro⁹⁷. Un dels efectes d'aquesta transformació hauria estat la ruptura del model de rotació estrictament biennal, encara que sovint l'objectiu continuava essent poder-hi conrear blat o un altre cereal cada dos anys.

Un dels aspectes foscos de les rotacions baixempordaneses és la qüestió de les *tardanies*, concepte que agrupa tots aquells conreus d'estiu (ocasionalment es parla d'*estivatges*) que es sembraven sobre rostoll, després d'haver segat els cereals, i que es collien a principis de la tardor. Les tardanies implicaven una segona collita anual i, en conseqüència, no encaixen en l'esquema de rotació descrit en el paràgraf anterior. Algunes referències poden fer-nos sospitar d'una pràctica -molt limitada- del conreu de tardanies⁹⁸. En termes generals, però, no sembla que a mitjan segle XIX tinguessin massa importància i la seva participació en el producte final era molt petita. L'escassetat de fertilitzants limitava la difusió d'una segona collita. Narcís Fages de Romà apunta una interpretació interessant : les tardanies com a recurs en anys de mala collita (o de desequilibri en la relació entre ingressos i grandària de la família, podem afegir) :

⁹⁶ Com pot comprovar-se a la Taula 1.5, tres dels quatre models de rotació que hem localitzat per principis de segle inclouen les lleguminoses de prat en el cicle d'alternances.

⁹⁷ "En cuanto a los cereales, la alternativa de cosechas generalmente puesta en práctica es la de trigo en el primer año; segundo año, maíz; otra vez trigo, y así sucesivamente. Es de advertir que en este término no existen terrenos de regadío. Con todo y ser las hojas de trigo y maíz las mas corrientes, la última se utiliza en menor extensión que la del trigo en atención á que, segun las necesidades de los cultivadores, es frecuente que, en ciertas superficies en las cuales -siguiendo la regla general- correspondería sembrar maíz, se aprovecha para leguminosas y otras plantas" (A.H.C. La Bisbal, fons La Bisbal, III.6).

⁹⁸ L'existència a les comptabilitats o a les estadístiques locals de tardanies típiques com ara el mill o el panís és un indicatiu d'aquesta pràctica. També ho són -tot i que amb més matisos- algunes notícies posteriors, referides al conjunt de la província, sobre l'existència de tardanies practicades en el rostoll. L'*Avance Estadístico* de 1891 planteja de forma molt ambigua la qüestió: "el cultivo es casi siempre a dos hojas, ambas de siembra anual y tan intensivo (...) que (...) aun se consigue (aunque no con completa seguridad) la obtención de una cosecha al año llamada en la región *tardanía*, que a veces con su solo producto paga los gastos de su obtención de la cosecha principal" (Junta Consultiva Agronómica, 1891a : II, 7). A principis del segle XX Botet i Sisó afirmava que "en los rostolls, si lo temps hi acompanya, se cullen *tardanies* (blat de moro, mill, panís, etc.)" (Botet, s.d.).

"Conocemos perfectamente que no suele hacerse con impunidad una siembra de plantas de verano mayor de la que se tenía calculada y venia de antemano dispuesta en el orden de la explotación, pues si se verifica dicha siembra en campos en que los elementos de fertilidad flaqueen, no deja de resentirse gravemente de ello la cosecha de cereales que sigue á la que se ha obtenido de plantas veraniegas, pero en años malos es preciso, es indispensable con frecuencia, apelar á ese recurso, pues las necesidades de la familia y del cultivo apremian y no todos pueden esperar para satisfacerlas los productos que nos traerá otro año, siendo de gran socorro los extraordinarios que nos llegan por medio de dichas siembras"⁹⁹.

1.6 Els rendiments físics dels conreus cerealícoles

No existeix una única mesura sintètica que valori amb precisió els rendiments agraris¹⁰⁰. Habitualment -de forma alternativa o complementària- s'han utilitzat dos indicadors: la producció per unitat de superfície i la producció per unitat de llavor. Individualment considerats, ambdós indicadors són insuficients i poden conduir a conclusions errònies a causa de la considerable variació en la quantitat de llavor sembrada per unitat de superfície. Una agricultura amb forta intensitat d'ús del sòl pot donar un rendiments per unitat de llavor relativament baixos, però un volum important de producció per unitat de superfície. En la mesura del possible, per tant, cal disposar dels dos quocients per una lectura correcta del nivell de rendiments. Només l'absència d'informació que permeti calcular-ne un justifica la utilització exclusiva de l'altre.

Les relacions socials predominants al camp gironí obstaculitzen el coneixement dels rendiments agraris. Les fórmules contractuals de cessió de la terra només excepcionalment preveïen la participació del propietari en les despeses de conreu, motiu pel qual les comptabilitats agràries -a diferència d'altres zones de la Catalunya interior¹⁰¹- no enregistren la quantitat de llavor

---

⁹⁹ Fages de Romà, 1856 : 214-215

¹⁰⁰ Per evitar confusions en parlar de productivitat, seguim els criteris de Paul Bairoch, i distingim entre rendiments i productivitat. Per rendiments entenem la producció física de la terra i quan parlem de productivitat ens referim al treball humà, o bé al conjunt de factors utilitzats en la producció agrària (Bairoch, 1989 : 317).

¹⁰¹ Les comptabilitats de finques d'algunes comarques de la Catalunya interior han permès la reconstrucció de sèries més o menys llargues de rendiments dels conreus cerealícoles. Vegeu les reconstruccions realitzades per Serra (1978 : 132-138), Sopeña (1978), Garrabou (1978) i Garrabou, Pascual, Pujol i Saguer (1996).

sembrada. Els propietaris només estaven interessats en controlar la renda final, no els costos del procés productiu. Fins i tot en els casos en què s'establí una aportació de capital per part del propietari -freqüent en els masos ramaders de la subcomarca de Torroella- donat que la producció final era pecuària, que els conreus herbacis eren majoritàriament autoconsumits a la mateixa finca i que la llavor sembrada procedia majoritàriament de la collita anterior i no significava una despesa monetària, les comptabilitats tampoc són útils per estimar els rendiments. D'altra banda, el control que els propietaris exercien sobre l'extensió de terres que s'havien de sembrar -explicitat en els contractes de parceria i masoveria- tampoc es traduïa en anotacions sobre la superfície sembrada en les comptabilitats i els llibres de collites. L'absència d'aquests registres ens obliga a recórrer a informacions puntuals i disperses, procedents bàsicament d'informes tècnics i documents fiscals, amb tots els problemes que aquests poden comportar, i que no permeten la construcció d'una sèrie de rendiments que permeti valorar amb major precisió cronològica les seves oscil·lacions.

Els rendiments del blat

En les taules 1.6 i 1.7 poden veure's alguns resultats -referits al blat- de l'anàlisi de les cartilles avaluatòries de 16 localitats baixempordaneses corresponents als anys 1853-1865. L'inconvenient més gran que presenten les cartilles rau en la dificultat per obtenir una mitjana representativa pel conjunt de les terres conreades. Concretament el problema està en l'escassa confiança que mereixen les extensions atribuïdes a cadascuna de les tres qualitats en què es divideix l'àrea conreada de cada localitat. Si en algun lloc es produeix ocultació fiscal és precisament en la declaració de la qualitat de la terra posseïda més que no pas en la seva extensió. Això ens obliga a rebutjar les distorsionades dades sobre l'extensió ocupada per cada qualitat de terra i ens impedeix ponderar la mitjana dels rendiments. Tot i això, el contrast amb altres informacions posteriors ens indica que la distorsió que pugui patir la mitjana simple és poc rellevant. Els rendiments bruts del blat a mitjan segle XIX oscil·larien -amb un coeficient de variació del 26%- entorn els 14 hl/ha. Aquest valor mig extret de les cartilles és només lleugerament superior al que

dona l'Avance de 1891 (12 hl/ha)¹⁰². En cap dels dos casos els rendiments obtinguts són menyspreables i comparant-los amb les sèries publicades per P. Bairoch fins i tot estarien per damunt la mitjana europea¹⁰³.

Taula 1.9 : Rendiments mitjans del blat segons qualitat de la terra (en hl / ha)

	Llavor (hl/ha)	Rendiment Brut (hl/ha)	Rendiment Net ¹⁰⁴ (hl/ha)	Rendiment / Llavor
Rendiment mig				
1 ^a qualitat	2,3	15,9	13,6	6,9
2 ^a qualitat	1,9	13,4	11,5	7,1
3 ^a qualitat	1,7	8,9	7,2	5,6
mitjana no ponderada	2,1	14,0	11,9	6,8
Coef. variació (%)				
1 ^a qualitat	16	19		18
2 ^a qualitat	30	30		26
3 ^a qualitat	37	49		36
mitjana no ponderada	22	26		20

Font : Cartilles avaluatòries de les poblacions citades a la taula 1.10

Els rendiments per unitat de llavor es situaven -segons el mètode que hem utilitzat- prop del 7:1 (el valor resultant del càlcul de la mitjana simple és 6,8). No és un valor espectacular, però es desmarca dels miserables rendiments aconseguits en algunes comarques de la Catalunya interior on els valors mitjos es situaven entre 4 i 5:1 en el conreu del blat¹⁰⁵. El contrast entre els

¹⁰² Junta Consultiva Agronómica, 1891a. En aquest cas, els rendiments lleugerament menors estan associats a una quantitat inferior de llavor sembrada (1,5 hl/ha).

¹⁰³ Per comparar amb les xifres de Bairoch (Bairoch, 1989 : 320) el primer que cal és reduir les unitats de capacitat en què estan expressats els rendiments a unitats de pes, suposant que 1 hectolitre de blat pesa 79,5 kg (AHC La Bisbal, fons Casavells, l.4, Estado 1857). Els resultats obtinguts són 1,11 t/ha (en el supòsit d'uns rendiments mitjos de 14 hl/ha) o de 1,03 (suposant 13 hl/ha). Ambdós valors són superiors als 0,94 t/ha que Bairoch dona com a mitjana europea per 1850. Desagregant-ho per països Bairoch estima els següents rendiments per mitjan s.XIX: Alemanya 1,03 t/ha; Bèlgica 1,45 t/ha; França 1,09 t/ha; Itàlia 0,7 t/ha; Gran Bretanya 1,75 t/ha; Rússia 0,54 t/ha. Si la comparació la realitzem amb dades d'altres estudis realitzats a escala més reduïda, aleshores els rendiments baixempordanesos adopten una posició molt més modesta. Així, per exemple, els rendiments del blat als Països Baixos entre 1851 i 1860 eren de 19,3 hl/ha segons Slicher van Bath (1959 : 414), i de 19,8 i 21,9 hl/ha a Bèlgica i Flandes (Solar i Goossens, 1991 : 367). A Anglaterra, la mitjana dels rendiments del blat entre 1885 i 1889 arribava a 25,6 hl/ha (Grigg, 1989 : 64).

¹⁰⁴ Considerem com a rendiment net el valor resultant de deduir la llavor sembrada de la producció total o bruta, tot i que per ser més estrictes hauríem de considerar també les pèrdues produïdes durant el procés d'emmagatzemament del gra. Vegeu Bairoch, 1989 : 325

¹⁰⁵ Garrabou, Pascual, Pujol i Saguer, 1996

rendiments per unitat de superfície amb els rendiments per unitat de llavor posen de relleu l'opció intensificadora (versus fórmules més extensives) de l'agricultura baixempordanesa. Un indicatiu clar de l'escassetat de sòl agrícola en un context de gran densitat de població rural.

Taula 1.10 : Rendiments bruts del blat per localitats i segons qualitat de la terra

Població	R. per unitat de superfície			R. per unitat de llavor		
	1ª qualitat	2ª qualitat	3ª qualitat	1ª qualitat	2ª qualitat	3ª qualitat
Verges	20,7	14,1	5,0	8,3	8,5	4,1
Palafrugell	19,8			8,0		
Palamós	19,8	15,7	11,6	8,0	7,6	7,0
Torroella	18,2	13,2	8,3	7,3	5,3	5,0
Regencós	16,5	13,2		9,4	8,3	
Matajudaica	16,5	13,2		6,7	6,4	
Castell d'Aro	16,5	13,2		6,7	8,5	
Serra de Daró	16,5			6,7		
Parlavà	16,5	13,2	9,9	6,7	5,3	4,0
Monells	14,9			9,0		
Fonteta	14,9			6,0		
Vulpellac	14,9			6,0		
Rupià	14,9	11,6	9,9	6,0	7,0	6,0
Garrigoles	13,2			5,3		
Torrent	11,6			4,7		
Sant Feliu G.	8,3			6,3		

Font : Cartilles avaluatòries

Taula 1.11 : Rendiments bruts del blat segons algunes estadístiques locals

Municipi	any	R. per unitat de superfície	R. per unitat de llavor	Font
Casavells	1858	14,0 hl/ha		Interrogatorio de 1858
Palafrugell	1858	13,2 hl/ha		Interrogatorio de 1858
Palamós	1858	19,8 hl/ha		Interrogatorio de 1858
Cruïlles	1871	11,6 hl/ha	7 : 1	Estadística de los cereales cultivados en este distrito

És lícit sospitar que l'objectiu fiscal de les cartilles avaluatòries podia tenir com a conseqüència una certa menysvaloració dels rendiments agrícoles. Però, el contrast amb les respostes de varis municipis a enquestes i estadístiques de la segona meitat del segle XIX no ens confirma aquest extrem (vegeu taula 1.11). Excepte en el cas de Palamós, on els elevats rendiments del blat s'han de relacionar amb una superfície conreada francament irrisòria, a les altres localitats, els rendiments mitjos són d'un ordre

de magnitud similar als rendiments mitjans obtinguts de les cartilles avaluatòries.

Les cartilles avaluatòries també ens permeten posar de relleu l'existència d'importants rendiments diferencials entre els municipis de la comarca, tant si analitzem la producció per unitat de superfície com per unitat de llavor. Això és observable principalment en les terres de primera qualitat, que són les que indiquen el límit superior dels rendiments assolibles en una determinada localitat. Les divergències eren notables i anaven des dels prop de 20 hl/ha enregistrats a Verges, Palafrugell i Palamós a valors molt més baixos com els de Torrent, Garrigoles i Sant Feliu de Guíxols. Si atenem als rendiments per unitat de llavor observem com en alguns casos (bàsicament Monells i Regencós) una sembra menys espessa comportava un rendiment molt superior als valors habituals (9:1 i 9,4:1, respectivament). Però, en termes generals, els rendiments diferencials en termes de producció per hectàrea no eren atribuïbles a la quantitat de llavor sembrada, la qual es mantenia de forma molt constant en els 2,5 hl/ha.

Factors que incideixen en la variació del nivell mig de rendiments del blat, segons la documentació utilitzada

En general hi havia una certa coincidència entre el rànking de poblacions segons rendiment per hectàrea i el rànking segons rendiment per llavor, amb l'excepció remarcable dels dos casos citats (Monells i Regencós) i el de Sant Feliu de Guíxols. Tenint en compte aquest fet, la taula 1.11 ens ajuda a discernir -en la mesura de les possibilitats de la documentació- alguns dels elements que contribueixen a explicar els rendiments diferencials, en particular l'aportació de fertilitzants d'origen animal i la rotació dins la qual s'inseria el conreu del blat. Pel que fa al primer element, observem com existia una certa relació entre el nivell de rendiments i les aportacions de fems. Aquesta observació és relativament visible si considerem exclusivament els casos de rotació amb faves o qualsevol altra lleguminosa. La variació en el model de rotació introduïa un factor de distorsió. Aleshores el nivell de rendiments ja no depenia exclusivament de la quantitat de fems sinó també de l'aportació realitzada per l'altre conreu. Té certa lògica -dins els límits en què les xifres d'una documentació fiscal poden revelar-nos amb encert i veracitat

la racionalitat de les pràctiques agrícoles- que en les localitats on el blat no alternava amb cap altre conreu sinó amb el guaret blanc la quantitat de fems aportada disminuís, malgrat els rendiments es mantinguessin en nivells elevats. Aquest era el cas de Verges i Torroella, dues localitats amb rendiments alts. També és coherent que l'aportació més important de fems s'enregistrés a Parlavà, en una rotació amb blat de moro, donades les exigències nutritives d'aquest altre cereal, molt útil per a la captació d'elements de les capes profundes del sòl però incapaç d'acomplir la funció de fixació de nitrogen realitzada per les lleguminoses. L'únic cas realment incoherent era el de Castell d'Aro, on una rotació de blat amb ordi -que podríem considerar *restoble* ja que l'ordi es conreava per obtenir gra, no pas per adob verd ni per farratge- coincidia amb una aportació força baixa de fems. L'error en aquesta rotació era tan notori que les cartilles posteriors de la mateixa localitat de Castell d'Aro varen rectificar-la, establint un model d'alternança biennal amb lleguminoses¹⁰⁶.

Taula 1.12 : Incidència de determinats factors en els rendiments del blat (terres de 1ª qualitat)

Població	Rendiment per ha	Rendiment per llavor	Llavor (hl/ha)	Fems (kg/ha)	Conreus en rotació	Qualitat del terreny segons Madoz
Verges	20,7	8,3	2,5	3.034	guaret	
Palafrugell	19,8	8,0	2,5	5.944	faves	no s'explicita
Palamós	19,8	8,0	2,5	6.036	faves	inferior
Torroella	18,2	7,3	2,5	3.088	guaret	bona
Regencós	16,5	9,4	1,8	?	?	bona
Matajudaica	16,5	6,7	2,5	5.487	faves	mitjana
Castell d'Aro	16,5	6,7	2,5	3.412	ordi	regular
Serra de Daró	16,5	6,7	2,5	5.487	faves	mitjana
Parlavà	16,5	6,7	2,5	6.767	blat moro	mitjana
Monells	14,9	9,0	1,7	5.976	llegums	mitjana
Fonteta	14,9	6,0	2,5	4.572	faves	mitjana
Vulpellac	14,9	6,0	2,5	3.658	faves	no s'explicita
Rupià	14,9	6,0	2,5	1.646	faves	bona
Garrigoles	13,2	5,3	2,5	2.286	faves	mitjana
Torrent	11,6	4,7	2,5	2.286	faves	mitjana
Sant Feliu G.	8,3	6,3	1,3	1.463	llegums	"poco fecundo"

Font : Cartilles avaluatòries

Rotacions i aportació de fems, tot i tenir-hi una incidència important, no eren els únics factors explicatius dels rendiments diferencials. Hi ha altres

elements cabdals com les condicions climatològiques i les característiques edafològiques del territori (composició i estructura del sòl, nivell d'humitat, salinitat,...), de les quals ens n'ocuparem en el següent apartat.

Rendiments d'altres conreus herbacis

Fins ara ens hem centrat exclusivament en els rendiments del blat, donat que aquest era el conreu predominant a la comarca. Tanmateix no podem oblidar la resta d'herbacis. Habitualment el blat ocupava les terres de millor qualitat, mentre que les terres de qualitat inferior eren ocupades per altres cereals o per mestalls. La gradació blat en terres de primera, mestall en terres de segona i ordi o civada en terres de tercera es repeteix amb molta freqüència a les cartilles avaluatòries. El policultiu cerealícola no es devia exclusivament a una estratègia de diversificació del risc -tot i que aquest segurament era un element important- sinó també a una adequació de conreu a les diverses qualitats del sòl. Com a conseqüència d'aquesta ubicació en sòls menys aptes, té una certa lògica que els rendiments de l'ordi consignats a les cartilles avaluatòries no superin els rendiments del blat (vegeu taula 1.13). En aquesta ocasió, però, el contrast amb informacions procedents de les respostes locals a qüestionaris i estadístiques o l'informe de l'enginyer recollit a l'*Avance* de 1891 no confirma les dades de les cartilles (vegeu taula 1.14). L'ordi i la civada, segons aquestes últimes fonts (i com és habitual), eren conreus amb uns rendiments considerablement superiors als del blat, tant en termes d'unitat de superfície com d'unitat de llavor, extrem no verificat a les cartilles. Es pot argumentar que les estimacions procedents de les enquestes i estadístiques estan afectades per la conjuntura concreta d'aquella anyada. Per això les dades de l'*Avance* -quan en disposem- ens permeten un punt de contrast i verificació.

Finalment, recollim en la taula 1.15 algunes informacions sobre rendiments de lleguminoses i altres herbacis. Majoritàriament no disposem d'informacions sobre la quantitat sembrada i, per tant, només ens és possible donar els rendiments per unitat de superfície. Cal fer una advertència, també, sobre la precarietat d'algunes de les xifres. Sorpren que el rendiment dels naps sigui de 3830 kg/ha a Casavells i de només 950 kg/ha a Palafrugell. I succeeix quelcom similar en el cas dels cigrons. Aquestes incomprensibles diferències

poden atribuir-se a problemes de les fonts documentals, ja que la fiabilitat de les informacions és baixa en el cas dels conreus marginals o d'escassa importància.

Taula 1.13 : Rendiments cerealícoles segons qualitat de la terra (en hl / ha)

	Número cartilles	Llavor (hl/ha)	Rendiment Brut (hl/ha)	Rendiment Net (hl/ha)	Rendiment / Llavor
Mestall					
1ª qualitat	2	2,1	14,1	12,0	6,6
2ª qualitat	10	1,9	13,0	11,1	7,3
3ª qualitat	5	1,8	12,7	10,9	7,1
mitjana no ponderada		1,9	13,3	11,4	7,0
Ordi					
3ª qualitat	5	1,8	13,7	11,9	8,4
Sègol					
3ª qualitat	1	1,7	6,6	4,9	4,0
Civada					
3ª qualitat	1	1,7	9,9	8,2	6,0

Font : Cartilles avaluatòries de les poblacions citades a la taula 1.10

Taula 1.14 : Rendiments cerealícoles (en hl / ha), segons algunes estadístiques locals

	Any	Llavor (hl/ha)	Rendiment Brut (hl/ha)	Rendiment / Llavor
Ordi				
Casavells	1858		13,2	
Palafrugell	1858		19,8	
Palamós	1858		13,2	
Cruïlles	1871	1,6	20,7	12,4
Província de Girona	1891	2,0	20,5	10,3
Civada				
Casavells	1858		26,5	
Palafrugell	1858		19,8	
Palamós	1858		16,5	
Cruïlles	1871	1,6	22,1	13,3
Blat de moro				
Casavells	1858		16,5	
Palafrugell	1858		13,2	
Palamós	1858		26,5	
Cruïlles	1871	1,6	16,4	10,0
Província de Girona	1891	0,6	10,0	16,7
Mill				
Casavells	1858		9,9	
Palafrugell	1858		13,5	
Palamós	1858		19,8	
Sègol				
Cruïlles	1871	1,6	8,3	5,0
Província de Girona	1891	0,9	9,0	10,0

Fonts : Vegeu taula 1.11

Taula 1.15 : Rendiments bruts d'altres conreus herbacis

	Any	Rendiment		Any	Rendiment
Faves (hl/ha)			Pèsols (hl/ha)		
Casavells	1858	13,2	Palamós	1858	4,7
Palafrugell	1858	13,2	Veces (hl/ha)		
Palamós	1858	16,5	Casavells	1858	9,9
Província de Girona	1891	9,5	Palafrugell	1858	9,9
Mongetes (hl/ha)			Palamós	1858	9,9
Palafrugell	1858	15,9	Patates (kg/ha)		
Palamós	1858	13,2	Casavells	1858	3.800
Cigrans (hl/ha)			Palafrugell	1858	1.520
Palafrugell	1858	12,1	Palamós	1858	3.800
Palamós	1858	3,3	Naps (kg/ha)		
Tramussos (hl/ha)			Casavells	1858	3.830
Casavells	1858	13,2	Palafrugell	1858	950
Palafrugell	1858	13,2	Palamós	1858	2.280

Fonts : Vegeu taula 1.11

1.7 - Els rendiments dels conreus arbustius.

Abans de cloure la qüestió dels rendiments, ens aturarem en els rendiments dels conreus arbustius més importants: la vinya i l'olivera. Com hem posat de manifest anteriorment, aquests conreus ocupaven, bàsicament, àrees marginals que per la qualitat del seu sòl o pel seu pendent no eren aptes pel conreu d'herbacis. Les varietats de vinya europea no tenien massa problemes d'adaptació als sòls més marginals, a diferència del que va succeir amb els peus americans després de la fil·loxera. Però aquesta ubicació en terrenys marginals afectava de ple a la seva capacitat productiva. Els rendiments que podien obtenir-se dels conreus arbustius, vinya o olivera, eren relativament baixos com a conseqüència de l'escassa bondat del sòl on estaven ubicats.

Un primer element que cal considerar en relació amb els rendiments per unitat de superfície és la densitat de les plantacions. Segons l'*Avance* vitícola de 1891 -les informacions del qual es refereixen bàsicament a la vinya pre-fil·loxèrica- al Partit Judicial de La Bisbal el número de ceps per hectàrea oscil·lava entorn els 6000¹⁰⁷. Era una xifra relativament elevada, molt superior

a la densitat enregistrada per les comarques vitícoles de Tarragona i Lleida que, segons la mateixa font, tenien entre 2000 i 3000 ceps per hectàrea. De tota manera, si fem cas a les cartilles avaluatòries, la densitat de la vinya baixempordanesa encara era superior. En algunes localitats arribava quasi als 11500 ceps per hectàrea (La Bisbal, Monells, Rupià i Vulpellac), en altres la xifra oscil·lava entorn els 8000 o 9000 ceps (Fonteta, Palafrugell, Serra de Daró, Torrent, Torroella de Montgrí i Verges) i en altres la xifra s'apropava als 7000 ceps (Palamós i Sant Pol de La Bisbal). Només en dues localitats les referències ens indiquen clarament que la densitat era inferior a la proposada per l'Avance de 1891 (Castell d'Aro i Garrigoles, amb 4500 ceps).

En qualsevol cas, malgrat que en alguns casos les xifres no siguin del tot creïbles, la impressió general d'un conreu vitícola molt espès és versemblant, en especial pel cas de les vinyes plantades en terrenys accidentats mercès a la construcció de bancals i terrasses. En els terrenys més plans, on l'arada podia treballar amb major facilitat, la densitat de la vinya podia disminuir bé per facilitar les tasques de conreu pròpies d'aquesta planta bé per permetre la presència de conreus herbacis entre les tires de ceps.

"Las plantaciones en la montaña y en los terrenos accidentados se hacen espesas, ya que sus labores se practican á mano; por término medio guardan las vides un metro de distancia, pero tratándose del llano ó de las superficies planas destinadas a labrarse con yunta, ó con arado ú horcate, los entre líños son de dos metros aproximadamente..."¹⁰⁸

La pràctica del conreu associat de vinya i cereals no era gaire freqüent al Baix Empordà. La vinya espessa era predominant. Tot i això, puntualment trobem indicis de l'existència de vinya campà. Aquest era el cas de Castell d'Aro, precisament un dels que segons les cartilles ressenyades tenia una menor densitat de ceps/ha :

"Tampoco hay verdaderas viñas en este distrito, ya por razon de las condiciones climatológicas del terreno como por la ninguna estima de sus caldos que, faltos del alcohol, no pueden resistir los calores del verano y consiguientemente no pueden ser exportados. Sin embargo, cultivan la vid en tandas o bancales distantes de tres á seis metros en tierra campà en cuyos intermedios se siembran patatas o centeno, formando su conjunto, un cultivo mixto por mas que su objetivo sea el de la vid" ¹⁰⁹

¹⁰⁸ Ruiz, 1877 : 406

¹⁰⁹ Arxiu Històric Municipal de Castell-Platja d'Aro, III.1, Cartilla de evaluación, ó cuenta de productos y gastos de riqueza rústica, urbana y pecuaria de este distrito municipal, con un testimonio de la memoria explicativa, 1881

Menys comprensible és el cas de Serra de Daró, localitat on -segons la seva cartilla- la densitat de ceps per hectàrea era molt elevada (superior als 9000), però on també -segons la mateixa font- el conreu de la vinya es feia "*en bancales con cultivos intermedios*"¹¹⁰. En qualsevol cas, però, i al marge d'alguns focus localitzats, la vinya campa era una pràctica poc rellevant a la nostra comarca. Segons l'*Avance cerealícola* de 1891 al Partit Judicial de La Bisbal només hi havia unes 200 hectàrees de conreu associat¹¹¹, una superfície realment minúscula en relació a les 5000 hectàrees que ocupava la vinya en els moments immediatament anteriors a la fil·loxera¹¹².

Pel que fa a l'olivera la densitat de peus per hectàrea oscil·lava entre 90 i 140, rang de valors que coincideix amb el ventall de densitats que la Junta Consultiva Agronòmica donava pel conjunt de les províncies mediterrànies¹¹³. Les densitats màximes s'enregistraven -segons les cartilles- a Castell d'Aro, Fonteta, Garrigoles, Monells, Palafrugell, Parlavà, Ruplà i Vulpellac, i les mínimes a Torroella i Verges.

La pràctica de l'adobament dels conreus arbustius era poc freqüent entre els agricultors. Els conreus arbustius sovint restaven sense adobar. En cap de les cartilles avaluatòries manejades es consignen despeses per aquest concepte. No tenim ni referències sobre una possible utilització de les branques podades dels ceps per utilitzar-les com a formiguers.

Una altra qüestió important referida al rendiment dels conreus arbustius és la relació existent entre el fruit sense elaborar i la producció final. La informació continguda en les fonts documentals està expressada tant en unitats de capacitat de raïm o olives com en termes d'hectolitres de vi o d'oli. La homogeneïtzació de les dades a través de la seva conversió bé en unitats de fruit bé en unitats de producte final -necessària per a la comprensió dels rendiments obtinguts- és quelcom complex i que pot produir algunes

---

¹¹⁰ A.H.C. La Bisbal, fons Serra, Cartilla avaluatòria 1859

¹¹¹ Junta Consultiva Agronòmica, 1891a : II, 11. Tot i que la informació correspon al moment de la fil·loxera, aquestes xifres es refereixen a la superfície vitícola anterior a la mort dels ceps a conseqüència de la plaga.

¹¹² Arxiu Històric Provincial de Girona, fons Diputació, Agricultura, 8.d.2

¹¹³ Referint-se a la densitat de plantació d'oliveres, diu: "*...en las provincias del Este, estas cifras son muy variables, pues mientras en Tarragona y Castellón entran en la hectárea de 80 a 85 olivos, en Valencia y Murcia hay, por término medio, 100, 124 en Barcelona y 148 en Alicante*" (Junta Consultiva Agronòmica, 1891c : VI)

distorsions, donat que un conjunt de factors que van des del tipus de varietat fins la tècnica de premsat incideixen sobre la relació que es pot establir entre fruit i producte final. En el cas de l'olivera, la quantitat d'oli extraïble per unitat d'olives oscil.lava entre el 10 i el 19%. La Junta Consultiva dóna, pel conjunt de la província de Girona, una mitjana de 14,75 litres d'oli per hectolitre d'olives. Aquest valor, però, és només un punt orientatiu, que pot amagar diferències substancials. La relació entre olives i oli obtinguda a través de les cartilles és quasi sempre més baixa -excepte per Castell d'Aro, on la relació oscil.la entre el 14,6 i el 15%- i en alguns casos varia lleugerament segons la qualitat del sòl. El valor més freqüent és el 12%, obtingut a les cartilles de La Bisbal, Fonteta, Monells (només a les olivedes de primera qualitat), Parlavà (a les terres de segona i tercera qualitat), Ruplà, Sant Pol de La Bisbal, Torrent, Torroella de Montgrí (primera i segona qualitat) i a Vulpellac. En algunes ocasions el percentatge d'oli extraïble ascendeix fins el 13 o 13,5 %: Cruïlles, Garrigoles (primera qualitat), Matajudaïca (primera qualitat) i Parlavà (primera qualitat). I en altres ocasions davalla fins el 9 o el 10 %: Garrigoles (segona i tercera qualitat), Monells (segona i tercera qualitat), Palafrugell i Torroella de Montgrí (tercera qualitat). Pel que fa al vi, la proporció obtinguda a partir del raïm segons les cartilles avaluatòries és del 50 %. Invariablement quan la documentació fiscal permet deduir la relació vi/raïm aquesta és sempre igual al 50%.

Taula 1.16 : Rendiments de la vinya segons qualitat del terreny (en hectolitres de vi per hectàrea)

LOCALITAT	ANY	1ª	2ª	3ª
Castell d'Aro	1856	6,4	4,7	3,2
Cruïlles	s.d.	11,3	8,5	5,7
Fonteta	1860	-	-	3,8
Garrigoles	s.d	7,1	5,7	4,2
La Bisbal	1856	10,2	8,5	6,6
Matajudaïca	1856	9,9	8,5	5,7
Monells	1865	11,3	8,5	5,7
Palafrugell	1863	11,3	9,2	7,1
Parlavà	1862	5,0	4,2	3,5
Regencós	1853	14,2	11,3	9,2
Ruplà	1854	11,3	8,5	5,7
Sant Feliu de Guixols	1850	17,0	11,3	8,5
Sant Pol de La Bisbal	1856	11,3	9,2	7,1
Serra de Daró	1859	11,3	9,2	7,1
Torrent	1860	11,3	9,2	7,1
Torroella	1863	5,3	4,2	3,2
Verges	1860	24,1	11,3	4,2
Vulpellac	1858	11,3	9,2	7,1

Font: Cartilles Avaluatòries

Un dels factors que tenia gran importància sobre els rendiments agraris i del qual no n'hem dit res fins ara era la incidència de plagues i malures¹¹⁴. Aquest factor pren especial rellevància en el cas de la vinya donat que fou precisament durant la dècada de 1850 -el període en el qual centrem aquest capítol- quan la viticultura catalana va patir les conseqüències de la plaga de l'oïdium¹¹⁵, al mateix temps que les oliveres experimentaven l'atac d'una altra malura coneguda com a *negre* o *negrura*¹¹⁶. Podem sospitar que almenys algunes de les xifres sobre producció de vi -o raïm- per unitat de superfície que presenten uns nivells realment baixos s'expliquen pels nefastos efectes de la plaga durant els anys immediatament anteriors a l'elaboració de la cartilla avaluatòria¹¹⁷. Aquests efectes, però tendeixen a desaparèixer en les cartilles de la dècada de 1860 mercès al retrocés experimentat per l'oïdium¹¹⁸.

La considerable dispersió dels valors sobre rendiments i els problemes d'una conjuntura amb malures -l'efecte de les quals no sabem fins a quin punt va ser utilitzat pels municipis per reduir els nivells mitjos dels rendiments vinícoles- dificulten l'obtenció de mitjanes raonables. Els valors aplegats a la taula 1.16 oscil·len entre un mínim de 3,2 hl/ha a un màxim -poc creïble- de 24 hl/ha. Els valors més freqüents són 11,3 hl/ha en els terrenys de primera qualitat, 8,5 i 9,2 hl/ha en els de segona, i 7,1 hl/ha en els de tercera. Comparats amb altres comarques catalanes, els rendiments de la vinya

---

¹¹⁴ Sobre la importància del control de plagues i malures en el nivell de rendiments i el procés de canvi tècnic de l'agricultura vegeu Grigg, 1989 : 68-75 i Grigg, 1992 : 43-45.

¹¹⁵ Vegeu Giralt, 1980. Vegeu també Armengol, 1980:47-48. Una mostra de les conseqüències socials, econòmiques i demogràfiques de la mort de les vinyes a causa de la malura ens la proporciona el llibre d'actes de l'Ajuntament de Colomés : "... en este distrito Municipal hay menos habitantes que en 1857, segun resulta de los estados de nacidos y muertos, y otros habitantes han mudado de domicilio por falta de recursos, de no poderse alimentar, por causa de no hacer vino..." (A.M. Colomés, Actes, 3 febrer 1861).

¹¹⁶ Vegeu Armengol, 1980 : 47-48

¹¹⁷ Els rendiments obtinguts a través dels interrogatoris de 1858 encara són més sensibles als efectes de l'oïdium. A Palafrugell, per exemple, l'any 1858 enregistra un rendiment vinícola de 0,13 hl/ha.

¹¹⁸ Una prova del retrocés de la plaga és el testimoni de Josep Vergés, corresponsal empordanès de la *Revista de Agricultura Práctica* (IACSI). En una carta d'octubre de 1860 comenta l'abundància de la collita d'aquell anys i afegeix: "Ya lo necesitaban. El oidium les dejaba sin uvas (...). Este ha desaparecido cuasi del todo, excepto en algunas localidades". Segons Armengol (1980: 48) fou en aquest moment quan es difongué la pràctica de l'ensoframent de les vinyes.

baixempordanesa són valors relativament baixos, en especial tenint en compte l'elevada densitat de la vinya espessa¹¹⁹.

Taula 1.17 : Rendiments de l'olivera segons qualitat del terreny (en hectolitres d'oli per hectàrea)

LOCALITAT	ANY	1ª	2ª	3ª
Castell d'Aro	1856	1,9	1,8	1,5
Cruïlles	s.d.	2,7	1,5	0,9
Fonteta	1860	3,0	1,8	0,9
Garrigoles	s.d.	2,1	1,2	0,9
La Bisbal	1856	3,1	2,6	2,0
Matajudaïca	1856	3,1	2,1	1,5
Monells	1865	2,4	1,2	0,9
Palafrugell	1863	1,8	1,2	0,9
Parlavà	1862	1,8	1,5	1,2
Rupià	1854	2,8	2,4	2,0
Sant Pol de La Bisbal	1856	2,4	1,8	1,2
Torrent	1860	2,4	1,8	1,2
Torroella	1863	2,4	1,8	1,2
Verges	1860	1,5	1,5	1,5
Vulpellac	1858	2,4	1,8	1,2

Font: Cartilles Avaluatòries

Pel que fa a l'olivera, els seus rendiments oscil·len entre un màxim de 3,1 hl d'oli per hectàrea, fins un mínim de 0,9. Els valors més freqüents són 2,4 hl/ha en terres de primera qualitat, 1,8 hl/ha en terres de segona i entre 0,9 i 1,2 hl/ha en terres de tercera. Segons l'*Avance* els rendiments mitjos pel conjunt del Partit Judicial de La Bisbal eren de 1,92 hl/ha, xifra que concorda prou amb les obtingudes a través de les cartilles¹²⁰. Les varietats conreades eren bàsicament l'arbequina, l'argudells i una tercera anomenada corivells¹²¹.

¹¹⁹ Al Bages, per exemple, els rendiments mitjos prefil·loxèrics eren de l'ordre dels 16 al 18 hl/ha de vi-segons la font- amb uns marges d'oscil·lació segons la qualitat de terra que anaven dels 8 als 26 hectolitres (Ferrer, 1987 : 114-116).

¹²⁰ Junta Consultiva Agronòmica, 1891c : 71

¹²¹ Junta Consultiva Agronòmica, 1891c : 56

1.8 Dotació ambiental i pràctiques de reposició de la fertilitat¹²²

El nivell de rendiments d'un sistema agrari no pot deslligar-se de la disponibilitat de nutrients que han de permetre reproduir el cicle un any rera l'altre. ¿Què són els rendiments dels conreus sinó l'expressió de les disponibilitats de nutrients i de l'eficiència amb la qual aquestes disponibilitats són utilitzades en un marc de constreyniments ambientals (bàsicament clima i sòls) donats?. Certament, hom pot trobar sistemes que durant un període més o menys dilatat mantinguin una pauta de reposició de fertilitzants en constant desequilibri amb les extraccions. Això és possible, per exemple, en zones de rompuda recent, on el sòl pot haver acumulat un estoc important de nutrients susceptibles d'anar-se alliberant lentament. Però en aquests casos, la riquesa agrària es basa en el minat d'uns recursos esgotables (del que podríem anomenar el capital natural¹²³) i, per tant, el sistema no és sostenible a mig o llarg termini¹²⁴. En certa mesura podríem plantejar el nivell de rendiments del segle XIX com el punt d'arribada després d'un procés històric d'explotació i, a voltes, dilapidació d'aquest capital natural.

Tot i que al llarg d'aquest apartat ens centrarem bàsicament en les disponibilitats de nutrients i els mètodes de manipulació, cal no oblidar que els problemes relacionats amb la fertilitat no depenen només de la quantitat de nutrients, sinó també dels condicionants ambientals, en particular el tipus de sòl (composició, pH, profunditat, capacitat de retenció/drenatge d'aigua, salinitat,...) i del règim hídric. Per aquest motiu, és important caracteritzar prèviament, ni que sigui de manera esquemàtica, les característiques de la nostra zona d'estudi en referència al clima i els sòls.

---

¹²² Aquest apartat s'ha beneficiat notablement dels comentaris de Jaume Boixadera i del treball realitzat conjuntament per Ramon Garrabou i l'autor (1995), presentat i discutit en els seminaris sobre sistemes de fertilització de Valsain. Existeixen pocs treballs que abordin, a Catalunya i des d'una perspectiva històrica, els problemes ambientals i de reposició de la fertilitat en els sistemes agraris. Una excepció són les planes que E. Tello hi dedica al seu llibre sobre la Segarra (1995 : 329-371)

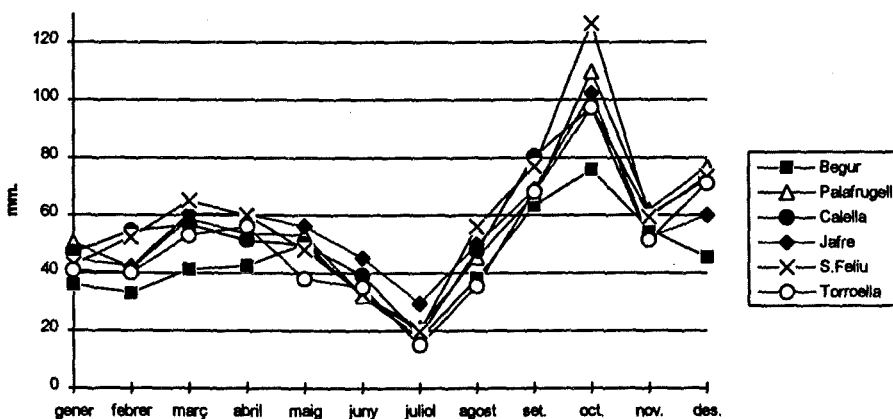
¹²³ En aquest sentit ho utilitza P. Campos (1994)

¹²⁴ Alfonso Colella (1992) formula una interpretació en la mateixa línia de la caiguda dels rendiments cerealcoles italians entre els segles XVI i XVIII. Prenc l'expressió "minat" d'una conversa amb Jaume Boixadera.

Característiques climàtiques

La comarca del Baix Empordà és una zona de clima mediterrani¹²⁵. Segons la tipologia agroclimàtica de J. Papadakis, a la franja més propera al litoral li correspon el tipus *Mediterrani marítim*, mentre que la resta de la comarca s'inclou dins el tipus *Mediterrani continental temperat*. La temperatura mitjana anual oscil·la entre els 15° i 17° a la franja litoral, i entre 14° i 17° a la plana, amb estius secs i calents i hiverns suaus. Les temperatures màximes es donen durant els mesos de juliol i agost, moment en què s'assoleix una temperatura mitjana de les màximes absolutes que oscil·la entorn els 32°. El període més fred es correspon amb el mes de gener, amb una mitjana de mínims absoluts de 0,9° al Cap de Begur i -1,5° a Palafrugell. El període amb probabilitat de glaçades es limita als mesos de desembre, gener i febrer, amb poca incidència sobre la major part de conreus. Pel que fa a la pluviositat, el Baix Empordà es situa en un espai intermedi entre la Catalunya seca i la Catalunya més humida, amb un valor de 645 mm anuals¹²⁶. Les precipitacions es distribueixen irregularment al llarg de l'any i s'intensifiquen especialment durant el final d'estiu i la tardor, després d'un període sec d'uns tres mesos de durada (entre mitjan juny i mitjan setembre). El promig anual de dies amb pluja apreciable és de 80.

Gràfic 1.4 : Pluviositat mensual en diferents estacions metereològiques (mm)

Font : Leon, 1989

¹²⁵ Les informacions climàtiques han estat obtingudes de León de Llamazares (1989). Vegeu també les dades i comentaris de MAPA / DARP (1986).

¹²⁶ Correspon a la mitjana aritmètica de les precipitacions de les 6 estacions metereològiques que proveeixen de dades sobre la comarca.

Durant gran part de l'any, les reserves d'aigua del sòl són suficients, en termes globals, per fer front a l'evapotranspiració i la major part de conreus no requereixen aportacions addicionals d'aigua. És només durant els tres mesos que van de mitjan juny a mitjan setembre quan es produeix una clara situació de dèficit hídric en el sòl. Aquest període sec pren una especial intensitat durant el mes de juliol.

Taula 1.18 : Pluviositat i balanç hídric (en mm)

Estació metereològica	P anual	Evapotranspiració potencial anual	Índex humitat	Durada del període sec
Sant Feliu de Guíxols	714	835		3 mesos
Cap de Begur	530	818	0,54	3 mesos
Calella de Palafrugell	676	811		3 mesos
Palafrugell	672	819	0,75	3 mesos
Torroella de Montgrí	602	827		3 mesos
Jafre	673	823		2,5 mesos

Font : Leon , 1989

Si bé les limitacions imposades per temperatures massa fredes o per nivells baixos de pluviositat no es plantegen amb la mateixa intensitat que en altres comarques catalanes, en el Baix Empordà cal tenir presents dos elements climàtics que repercuteixen fortament i, sovint, negativament sobre el desenvolupament de l'activitat agrícola : les pluges torrencials i el vent. La irregularitat de les precipitacions i, sobretot, el seu caràcter torrencial (tant en els mesos més plujosos com durant l'estiu), en actuar sobre uns cursos fluvials de curt recorregut, amb uns llits estrets, de poca fondària i alterats per l'acció humana, provoca el desbordament dels rius i la inundació de camps i pastures, especialment a les zones més properes a la desembocadura. Aquesta qüestió, que ja s'havia plantejat de manera preocupant en el segle XVIII¹²⁷, va accentuar-se a mitjan del XIX amb el dessecament de l'estany d'Ullastret, que fins aleshores havia exercit la funció de regulador natural de les aigües del Daró. Només amb la construcció dels pantans de Sau i Susqueda i la presa del Pasteral, a mitjan segle XX, juntament amb la unió

¹²⁷ A.D.G., fons Carles, "Relación sustancial con el mapa que le acompaña, echa a pedimento, y instancia de Dⁿ Domingo Comas, Bayle de Aguas del Corregimiento de Gerona, por mi Bernardo Ferrer Geómetra, en la Villa de la Bisbal de dicho corregimiento domiciliado, para demostrar los daños ocasionan las aguas en la mayor parte del llano del término de la Villa de Torroella de Montgrí, en los llanos de los términos de Pals, Sant Feliu de Boada, Palau, Fontclara, Fontanillas y Gualta...", 1749

artificial del Daró amb el Ter en el seu darrer tram, va poder-se regular el cabal del Ter per limitar l'abast d'aquests desbordaments fluvials¹²⁸. L'altre gran problema climàtic per a l'agricultura empordanesa és el vent i, sobretot, la tramontana. Tot i no tenir la mateixa intensitat que a l'Alt Empordà, aquest vent del nord, fred i sec, que bufa predominantment durant l'hivern, a més de reduir la humitat del sòl, pot malmenar tant els conreus herbacis com els arboris, en determinades fases del seu cicle vegetatiu.

Característiques edàfiques

Pel que fa als sòls, el primer que cal advertir és la migradesa dels coneixements que tenim sobre aquesta qüestió. Disposem d'algunes aproximacions a l'engrós¹²⁹, però sense el suport d'estudis de detall. La carta dels sòls baixempordanesos tot just s'ha començat a realitzar i, ara com ara, només abasta una part de la zona esquerra del tram final del Ter¹³⁰. Això fa que sigui difícil establir generalitzacions, i més si tenim en compte la complexitat i diversitat dels sòls que formen la comarca.

Hem fet una petita prospecció en fonts documentals del mateix segle XIX amb la doble finalitat de cercar informació sobre les característiques dels sòls i, alhora, indagar quin era el nivell de coneixements que els mateixos contemporanis podien tenir sobre aquesta qüestió. En primer lloc, hem utilitzat el *Diccionari Madoz*¹³¹ per traçar una molt grollera cartografia de les qualitats agrícoles dels sòls. El *Diccionario*¹³², juntament amb altres dades

---

¹²⁸ Sobre el problema de les inundacions al Baix Ter vegeu Saurí, Ribas, Raset i Sorribas (1993).

¹²⁹ Entre aquestes aproximacions, podem destacar les de Solé Sabarís (1964 : II, 313-314), Y. Barbaza (1988 : I, 66-72), les descripcions sobre sòls contingudes al mapa de conreus i aprofitaments de la província de Girona (MAPA / DARP, 1986 : 97) i el fragment corresponent a Catalunya del mapa de sòls elaborat per la CEE (reproduït per Porta i altres, 1987 : 120-121). En el *Mapa de conreus i aprofitaments* s'inclou una cartografia de les principals associacions de sòls de la província de Girona, però és massa esquemàtic i poc precís. Del mateix defecte pateix el mapa de sòls de la CEE.

¹³⁰ Un equip dirigit per Ramon Boixadera està treballant en una nova cartografia de sòls de Catalunya i tenen enllestit l'estudi d'aquest fragment del Baix Empordà. Aquest treball, però, resta inèdit i -ara per ara- no hem tingut l'ocasió de consultar-lo.

¹³¹ Madoz, 1845-50.

¹³² Aquesta font ja ha estat utilitzada en alguna altra ocasió per obtenir una imatge genèrica de característiques similars i les seves limitacions també han estat indicades. Vegeu el treball d'Estruch, Rubio i Bolós (1989 : 31-48), a propòsit dels tipus de bosc a Catalunya.

econòmiques i demogràfiques, inclou una breu valoració de la potencialitat productiva dels terrenys de cadascuna de les localitats incloses com a veu. El to de la descripció és molt imprecís i genèric¹³³, però ens serveix per identificar, almenys de manera impressionista, quines eren les grans zones que els contemporanis consideraven més fèrtils. El Mapa 1.4, elaborat a partir d'aquestes dades, ens indica que els millors sòls de la comarca, a parer dels informadors de Madoz, es localitzaven en tres zones:

(a) l'àrea més extensa seria la subcomarca del Montgrí, que inclouria els municipis d'Albons, La Tallada, Ullà, Gualta i Torroella. En alguns casos aquestes terres, a més, es beneficiaven del regadiu (tot i que en el cas de Torroella es deixa ben clar que es tracta de terra de *buena calidad y de secano*). Tot i la bondat general dels sòls d'aquesta zona, és important precisar que una part d'aquestes terres presentava greus problemes de salinitat¹³⁴ que limitaven el conreu i, en molts casos, només permetien la seva utilització com a closes per a la pastura del bestiar (fet que alhora redundava en la major disponibilitat de fertilitzants orgànics per a les terres de conreu)

(b) Una segona àrea compacta la comprenien els municipis de Ruplà i de Corçà. D'aquest segon municipi s'arriba a dir que té una terra "*muy fértil*". Probablement en aquesta àrea cal incloure-hi també una part dels municipis de La Pera i de Foixà.

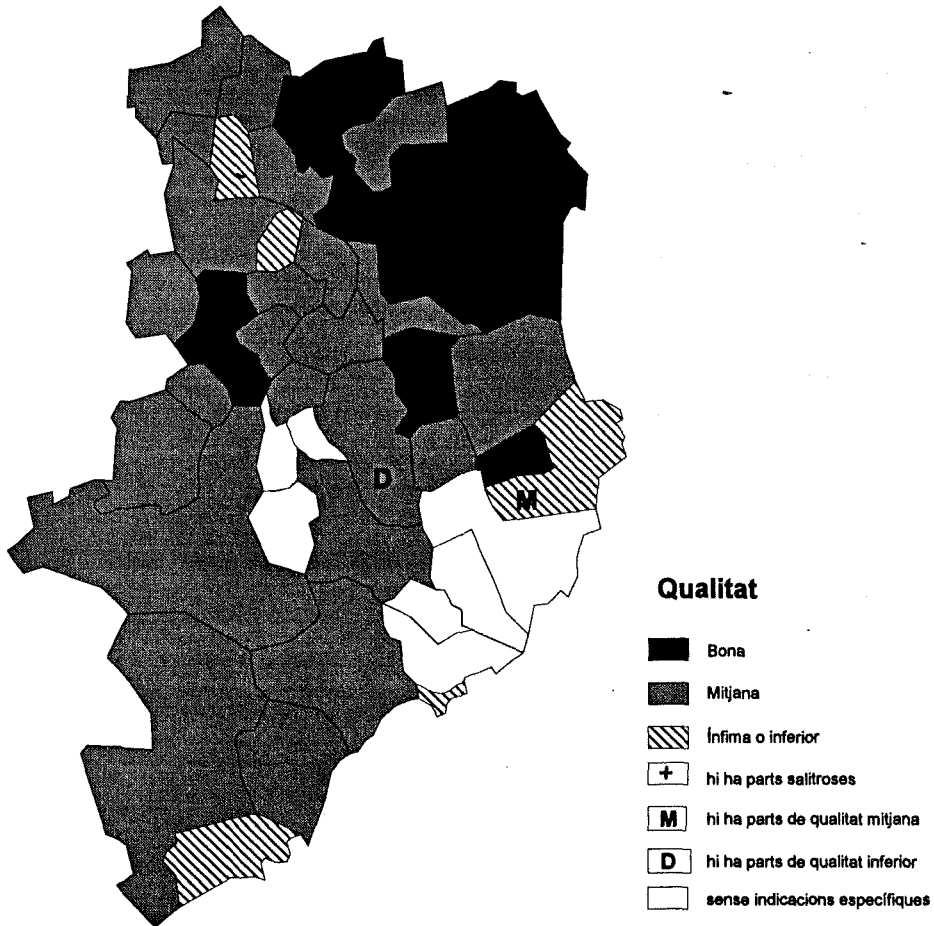
(c) I, finalment, restarien els municipis de Palau Sator i de Regencós, situats al marge dret del Ter, entre aquest riu i el massís de Begur.

---

¹³³ Hem agrupat els diferents qualificatius sobre els sòls en 3 categories. La categoria més baixa agrupa aquelles localitats amb terrenys considerats pel Madoz com d'*infima calidad*, de qualitat inferior, o bé *poco fecundos*. El nivell intermedi agrupa aquelles localitats amb terrenys considerats pel diccionari de *mediana o regular calidad*. En aquest segon grup també hi hem inclòs els municipis de La Pera (amb un terreny de *mediana calidad y bastante productivo*) i de Foixà (amb un *terreno de segunda y de tercera calidad y muy poco de primera*). Finalment el nivell superior agrupa aquelles àrees amb terres que el diccionari considera de *buena calidad*. Aquestes tres agrupacions són les que hem utilitzat com a criteri a l'hora de cartografiar-ho.

A grans trets aquestes informacions permeten esbossar una cartografia grollera de la qualitat dels terrenys, tot i que l'ambigüitat amb què estan formulades totes les valoracions i l'estranyesa que ens provoquen casos com el de Palamós, amb uns rendiments elevats segons la Cartilla Avaluatòria i un terreny de qualitat inferior segons Madoz. D'altra banda és evident que l'heterogeneïtat dels sòls d'un mateix municipi fan que la imatge encara sigui més esquemàtica i simplificadora. En algunes ocasions les diferències en els sòls municipals són tan grans que fins i tot es reflecteixen en les cartilles avaluatòries. El cas més clar és el de Verges on la cartilla de 1860 distingeix entre els conreus de secà del *pla* dels conreus de secà dels *aspres* (A.H.M. Verges, 2.4.2.1).

¹³⁴ Els problemes de salinitat es fan explícits en el cas d'Albons, d'on es diu que "*el terreno es de buena calidad, pero hay parte salitroso*".

Mapa 1.4 : Qualitat del terreny segons el *Diccionario Madoz*

No podem oblidar que el concepte de fertilitat és, sobretot, un concepte social : un terme que indica el valor que una societat dóna a un sòl determinat¹³⁵. Les valoracions del *Diccionario Madoz* són precisament això : una indicació del valor que la societat rural baixempordanesa del XIX, en un estadi tecnològic determinat, donava als diferents tipus de sòl del territori. Aquesta valoració estava profundament mediatitzada per les orientacions productives i la tecnologia utilitzada. Un sòl podia ser ric o pobre en funció dels usos que se li donessin i de les tècniques aplicades. Així, per exemple, els sòls salinitzats o amb problemes de drenatge i potencialment irrigables eren bons pel conreu de l'arròs, que requereix unes condicions singulars, però no pas pel blat. Les majors o menors limitacions socials al conreu de l'arròs¹³⁶

¹³⁵ Vegeu, en aquest sentit, Sebillotte i Godard (1993) i també Reboul (1977)

¹³⁶ Vegeu l'apartat 1.3

podien transformar uns territoris infèrtils en fonts de riquesa agrícola. Així mateix, els sòls més argilosos i pesats poden tenir amb gran potencialitat agrícola, però requereixen d'arades potents pel seu conreu i imposen limitacions a la superfície conreable en limitar considerablement els períodes de llaurada (no poden ser llaurats per massa secs o massa humits).

Les apreciacions incloses en el *Diccionario* Madoz no sempre coincideixen amb les d'altres contemporanis. La comparació amb les informacions recollides per Nicolás García de los Salmones (1891) posa de relleu discrepàncies importants. Per exemple, en la valoració dels sòls d'algunes localitats que envolten La Bisbal (Castell d'Empordà, Monells, Corçà,...). L'interès de les dades de García de los Salmones, recollides a la taula 1.19, rau en el seu caràcter positiu, en el fet de proporcionar una mínima descripció de la composició dels sòls i en que, tot i descriure municipis, indica algunes de les diversitats existents a l'interior de cadascun i agrupa els qui comparteixen els trets bàsics. Ens permet observar l'heterogeneïtat en la composició (argilosa, calcàrea o silícica) dels sòls i, en conseqüència, ens alerta contra generalitzacions ràpides i massa simples. L'inconvenient principal és que el seu objectiu són, bàsicament, els sòls on s'explotava la vinya (per tal de fer indicacions sobre els portaempelts més adequats), i aquest conreu generalment es localitzava en zones més aviat marginals, i en sòls menys aptes pel conreu cerealícol.

En termes molt generals, es pot plantejar una divisió de la comarca en dues grans regions, bàsicament en funció del pendent del terreny i, en certa mesura, també del procés de formació dels seus sòls. La distinció entre una plana d'inundació, amb sòls en gran part d'origen al.luvial formats a partir de materials procedents de zones superiors (i allunyades) de la conca del Ter, i un massís muntanyós -les Gavarres- i els seus vessants, amb una dinàmica edafogènica molt diferent, és útil per establir algunes de les diferències bàsiques en els tipus de sòl, tot i ser massa simple per explicar satisfactòriament l'heterogeneïtat que hem comentat en el paràgraf anterior. D'altra banda, s'ha de tenir present el caràcter antròpic dels sòls baixempordanesos, profundament modificats per la constant acció humana¹³⁷.

---

¹³⁷ MAPA/DARP 1986 : 97 ; Sala, 1977 : 64

Taula 1.19 : Els sòls d'alguns municipis baixempordanesos, segons García de los Salmones (1891)

Municipis	Caracterització dels sòls
Castell d'Empordà (extensible a Corçà, Monells, Casavells, Parlavà i Fonteta)	"...son muy fértiles generalmente, y la arcilla y la sílice son los principales elementos que los componen en los diversos puntos dedicados al cultivo de la vid"
Calonge (extensible a Vall-llobrega i Palamós)	"Muchos de los terrenos plantados están formados por disgregaciones graníticas, que constituyen el suelo y el subsuelo de casi toda la superficie que se extiende hacia Palamós. En dirección a Vall-llobrega y Romañá de la Selva, los terrenos son silúricos, pero dominando en ellos materiales diferentes á los de la cordillera pirenaica (areniscas arcillosas), resultan tenaces, húmedos y fríos, por el excesivo tiempo que retienen el agua después de las lluvias; en verano sufren además mucho por las sequías y su suelo se resquebraja"
Colomés	"Dominan en el término las margas arcillosas y calizas de Torroella"
Garrigoles	"abundan (...) las margas arcillosas y calizas"
La Bisbal (extensible a Cruïlles i S.Sadurni)	"Las tierras suelen ser muy buenas para toda clase de cultivos, y su composición general es arcillo-silíceo, con algunas vetas calizas"
Palafrugell	"Tres zonas de terrenos hemos observado en este término municipal : las margas arcillosas y calizas forman la primera; el granito la segunda; y por último las pizarras del silúrico..."
Torrent	"Los terrenos son parecidos a los de la segunda zona en que se ha dividido el término de Palafrugell"
Torroella de Montgrí	"...en este término los terrenos son muy variados de composición : dominan las margas arcillosas y calizas del nummulítico en la parte Oeste del término...; las calizas del cretáceo, se observan en las montañas donde existe el castillo. (...) Por último, los terrenos arcillosos del cuaternario se observan a las orillas del río Ter, en dirección a Verges y a Gualta"
Verges	En direcció a Parlavà, Foixà i Gualta, les terres són "silíceo-arcillosas y arcilloso-silíceas (...) mezcladas con piedras cuarzosas". En direcció a Belcaire, Garrigoles i Albons "...dominan mucho (...) las margas arcillosas y calizas"
Vilopriu	"Los terrenos estan también formados por margas arcillosas y calizas; en algunos puntos se ven arcillas mezcladas con cantos rodados, pero siempre ocupan pequeñas extensiones, y no es general observar esto más que en los sitios más bajos. La caliza terrosa forma manchones en varios parajes de este término y entra a veces como elemento constitutivo del suelo y del subsuelo"

Font : García de los Salmones (1893 : 226-240)

En les parts altes i els vessants del massís muntanyós de les Gavarres hi predominen sòls de poca profunditat sobre un estrat de roca àcida (granítica o, especialment en el vessant empordanès, esquistosa)¹³⁸. La constant erosió a què han estat sotmesos com a conseqüència del pendent, el tipus de cobertura vegetal i l'acció humana (en especial amb la neteja periòdica del

¹³⁸ La descripció dels tipus de sòls de les Gavarres procedeix de Sala Sanjaume (1977). Segons la denominació clàssica del sistema de classificació europeu, el tipus de sòl predominant al massís és el conegut com a *rànker*.

sotabosc per tal d'afavorir el creixement de les sureres quan aquestes eren una font de riquesa per a la comarca) ha donat lloc a una cadena de sòls (catena) lligats genèticament entre sí, però alhora netament diferenciats. Els vessants empordanesos del massís, de tipus bàsicament esquistós i amb un pendent més pronunciat, han experimentat processos d'erosió molt més forts que els vessants selvatans, granítics i amb un pendent més suau, provocant l'acumulació d'elements dels sòls de les parts altes del vessant a mesura que el pendent es suavitzava. Aquest procés ha donat lloc a la formació de sòls *silicatats húmics*, segons els criteris de classificació Pallmann-Kubiena utilitzats per M. Sala Sanjaume (1977), que es troben a determinats nivells (mitjos-baixos) del vessant. En les parts més baixes del massís, la progressiva acumulació de materials ha donat lloc a la formació de *terres brunes*, el tipus de sòl més característic de les Gavarres, present també en les zones planes de les parts altes. Finalment, en el fons de la vall, l'embassament temporal de les aigües ha generat l'aparició de sòls hidromorfs, amb problemes de saturació hídrica. Els sòls agrícoles de Sant Sadurní de l'Heura¹³⁹, cambisòls o alfisòls segons el contingut de carbonats, de gran profunditat (almenys 1,5 metres), amb capacitat per retenir l'aigua i, a vegades, amb problemes de drenatge, es correspondrien a aquesta darrera situació.

A la plana, el poc pronunciat pendent evita l'erosió del sòl i els peculiars processos d'acumulació de materials que es donen en els vessants del massís gavarrenc. Els sòls predominants són fluvisòls, uns sòls joves desenvolupats a partir de materials al·luvials. Excepte en les petites elevacions del terreny, sovint qualificats com a *aspres*, on afloren sòls més antics i s'accentua el pendent, els sòls de la plana tenen una elevada potencialitat agrícola¹⁴⁰. Els pagesos empordanesos distingeixen, a la plana, a més dels *aspres* i els sòls salats, entre terraprimis i terrafortis¹⁴¹. Aquests

---

¹³⁹ Dec aquesta informació a Narcís Teixidor, enginyer agrònom de la granja experimental de Mas Badia i propietari de Sant Sadurní. Els canvis de sistema de classificació per tipificar els sòls baixempordanesos es deuen a que hem pres l'opció de respectar la terminologia utilitzada per cadascuna de les fonts d'informació.

¹⁴⁰ *Aspres* i *pla* (o *fondals*) són dos conceptes utilitzats comunment a l'Empordà per distingir dos tipus de sòl amb característiques marcadament diferents (Vegeu, per exemple, Sala, 1855 : 37-38). Diu Solé Sabarís (1964 : II, 313) : "El primer avantatge amb què compta el pagès empordanès és, en general, els bons sòls al·luvials de les planes d'inundació dels rius Muga, Fluvià i Ter. Més endins les terres s'aprimen i es tornen pedregoses. És el típic contrast mediterrani entre els grassos 'fondals' litorals i els 'aspres' o 'terraprimis' interiors".

¹⁴¹ Segueixo, en aquest punt, els comentaris i apreciacions de Barbaza (1988 : I, 71)

darrers són argilosos, pesants, compactes i difícils de treballar i es troben sobretot en les zones pantanoses dessecades. Els terraprims són sòls sorrencs o detrítics, paral·lels als corrents d'aigua, d'escassa profunditat i molt sensibles a la sequera estival. Els sòls més fèrtils i amb millor reputació són els que tenen una textura intermèdia entre uns i altres. En algunes àrees poden plantejar-se problemes d'acidesa o problemes de drenatge (com la taula 1.19 suggereix per Calonge). Tampoc són menyspreables els problemes de salinitat, que es donen sobretot en determinats punts propers al litoral o en aiguamolls dessecats i que només permeten el conreu de l'arròs o la utilització dels terrenys com a pastura (els prats naturals de les closes litorals)¹⁴².

Un darrer aspecte, amb un caràcter més puntual, però que ha generat una certa literatura al seu voltant, és el de les dunes litorals que, empeses per la tramuntana, avançaven a un ritme mitjà d'uns 16 metres/any¹⁴³ i durant la segona meitat del segle XIX havien començat a afectar terres agrícoles de Pals, Begur i, sobretot, de Torroella. Tot i que paradoxalment aquesta massa sorrenca va reportar algun benefici a l'activitat agrícola (en particular a la vinya, donat que els terrenys sorrencs creaven un medi hostil per a la *Phylloxera vastatrix*¹⁴⁴), l'amenaça que significava pels sòls agrícoles va convertir-se en motiu constant de preocupació pels agricultors i terratinents de la zona¹⁴⁵. Durant la segona meitat del segle XIX es detecta la realització de

---

¹⁴² Sobre les zones salines, vegeu Barbaza (1988 : I, 71), Deffontaines (1967 : 15) i Justo (1869a : 41-42). En un article diferent al que acabem de citar i a propòsit del dessecament de l'estany de Ciurana, Luis Justo i Villanueva posa de relleu les dificultats que comporten pel conreu els sòls dels antics aiguamolls (1869b : 103) : *"Yo no sé si el país debe felicitarse ó entristecerse por todas estas desecaciones de lagos y lagunas que se llevan hoy a cabo (...) : yo por mi parte me entristezco al estudiar la generalidad; en primer lugar porque en muchas de ellas el capital empleado quedará sin resultado alguno pues se obtienen terrenos muy malos para la producción y que solo al cabo de muchos años podrán servir de algo (...). En segundo lugar las obras que se hacen para que estos terrenos se mantengan secos é impedir la estancación de las aguas que á ellos afluyen naturalmente son obras poco sólidas en general; así que se inutilizan muy fácilmente resultando al cabo de pocos años que el terreno ni es de cultivo ni es laguna"*

¹⁴³ Segons Hereu i Vidal, 1984

¹⁴⁴ Vegeu García de los Salmones, 1893

¹⁴⁵ Un testimoni de 1869, ho relata en els següents termes : *"El viento del norte se precipita desde las crestas del Pirineo, bate las colinas del golfo de Rosas y rueda devastador por la llanura. En la parte superior del golfo levanta torbellinos inmensos de arena, sus gigantescas espirales crecen y se multiplican, corren con la rapidez del relámpago la costa del Ampurdán y llegan junto a una roca que corona un pueblo, la moderna Ampurias que allí se levanto desafiándolas cuando vio desaparecer la populosa Emporium (...), y empujadas por el huracán amenazan también devastarle (...).*

No para allí la furia de esta duna; rodea de colinas la villa de La Escala, que se empeña en sujetarlas, obligándolas a fuerza de trabajo á que produzcan el vino; una vasta llanura cruza asolandola

projectes de fixació d'aquestes dunes marítimes, ja fos per particulars o bé per part de l'administració pública¹⁴⁶.

Sistemes de fertilització a mitjan XIX

Tradicionalment s'havia donat gran rellevància a les pràctiques de fertilització agrícola. A mitjan segle XIX, aquesta no era pas una inquietud nova. Els contractes de masoveria de la regió de Girona posen de relleu l'existència, almenys des dels segles XV i XVI, d'una forta preocupació per la qüestió de la reutilització dels residus vegetals i els excrements animals en les pròpies explotacions¹⁴⁷, i fins i tot per l'increment dels fems disponibles amb la seva importació del món urbà¹⁴⁸.

Entre la variada gamma d'adobs orgànics, les dues formes predominants al Baix Empordà durant el segle XIX eren els fems d'origen animal i l'adob verd¹⁴⁹. Això no exclou que, localment, s'aprofitessin altre tipus de residus. Tenim notícies, per exemple, sobre l'ús de detritus urbans (latrines) per a

---

y cual serpiente fantástica descomunal se arrastra al pie del Montgrí, lo sube lentamente, y luego se precipita con nueva furia al llano de Torroella, devorando sus olivares, maridándose en el fondo con otra duna que nace en la playa del Estartit para embestir con mas potente furia y escalar juntas los altos montes de Bagur que despechados las arrojan, por fin, nuevamente en el fondo del Mediterráneo.

Al bajar esta serpiente fantástica la llanura de Torroella va tragándose poco a poco con su cabeza dos extensas propiedades,..." (Justo, 1869a:71-72)

¹⁴⁶ La plantació de vinya a les dunes, pràctica documentada a les localitats de l'Escala i Begur, pot considerar-se com un intent de fixació d'aquestes, realitzat exclusivament per particulars. També tenim notícia de les plantacions realitzades per alguns propietaris afectats amb la mateixa finalitat (Justo, 1869a : 42 i 71-72). El projecte de Javier de Ferrer y de Lloret (*Proyecto de fijación y repoblación de las dunas procedentes del Golfo de Rosas*, Madrid, 1895) va donar pas a la fixació definitiva realitzada per l'administració pública. Vegeu també Barbaza (1988 : I, 36-37) i Hereu i Vidal (1984)

¹⁴⁷ La informació procedeix d'una recerca col·lectiva en curs de Rosa Congost, Pere Gifre, Enric Saguer i Xavier Torres, els primers resultats de la qual varen ser presentats en el VI Seminari d'Història Econòmica. Masos i masoveries: contrastos i similituds en la història rural europea, organitzat per la Universitat de Girona el juny de 1993

¹⁴⁸ En l'arrendament de 5 vessanes del Mas Guich de Montfullà, s'obliga a l'arrendatari a portar 10 carretades de fems trets de la ciutat de Girona cada any que es sembri dita peça de forment (Not. Roc Albareda, Girona 2, 1699)

¹⁴⁹ Aquesta afirmació és ratificada, pel conjunt de la província, per l'Avance de 1891 quan diu que "los abonos que casi exclusivamente se emplean en toda la provincia para la reposición de la fertilidad del terreno se reducen a dos clases: el estiércol de cuadra y los abonos verdes" (Junta Consultiva Agronómica, 1891a : II, 16).

adobar les hortes de Verges¹⁵⁰. També disposem d'alguna referència sobre la pràctica dels formiguers en algunes zones de les Gavarres¹⁵¹, on bosc i conreus estan en íntim contacte. Sovint la fullaraca del bosc era recollida i, barrejada amb altres residus i excrements, passava a formar part dels fems¹⁵². Probablement els fangs dels canals o els deixats per les freqüents inundacions -en especial els de la zona del Baix Ter- també tenien un ús com a adob¹⁵³. En canvi, no sembla que a les zones litorals les algues i altres residus marítics fossin aprofitats¹⁵⁴. Òbviament, des d'una perspectiva sistèmica la reposició de la fertilitat també es beneficiava de fluxes naturals, on la intervenció humana era nul·la o molt limitada : la deposició de nitrogen atmosfèric (de 10 a 15 kg/any), les aportacions no controlades realitzades per les inundacions, la fixació de nitrogen per microorganismes lliures (dels gèneres *Clostridium* i *Azotobacter*), etc. En qualsevol cas, el que està clar és que l'agricultura baixempordanesa -i això és extensible pel conjunt català- mantenia una base quasi exclusivament orgànica, pel que fa als sistemes de fertilització.

¹⁵⁰ A.H.M. Verges, Cartilla Avaluatòria circa 1887. Segons aquesta Cartilla els horts regats de Verges s'adobaven amb residus de letrina (entre 85 i 145 hl/ha), a més de fems d'origen animal.

¹⁵¹ "De formiguers se'n feien a la muntanya. Aquí a Sant Sadurní sí que se'n feien. En aquell temps, agafaves un feix de feixines, l'enterraves, ben enterrat, hi feies forats, hi foties foc i allà anava cremant, cremant, cremant... aquella llenya... és com una pila de carbó. I aquella terra quedava cuita i cremada i llavors la feina era (?). Eren els formigons (sic) que es feien abans aquí. Aquí a la muntanya. Al pla ja no es feien. (...) Sí, sí. Sí que se'n feien a vegades si arrencaves un tall, un cantó de bosc que fos ja dissipat, per mirar de millorar-lo una mica feies cremar la terra aixís d'aquesta manera. Fa com una pila de carbó. Moltes vegades feies la pila de carbó en un racó del camp i llavors aquella terra durant uns anys és bona, perquè és femada". (Entrevista amb Josep Alsina, de Monells, 2 juliol 1992).

¹⁵² Rosa Congost indica que en els contractes de masoveria, amb relativa freqüència, s'obligava el masover a recollir totes les fullarques del bosc (1990 : 154). Un testimoni oral, ens relatava la mateixa pràctica de la següent manera : "...els fems generalment aquí tots es fan amb fullaraca barrejada amb fems. Perquè aquests fems es fan coure a mida de remena'l-se, remena'l-se... i té una fortalesa fortíssima. I aquests fems es barregen amb la fullaraca perquè, suposat, agafes quatre carros de fems sortits de la quadra i 6 o 7 carros de jaç barrejat, allavons s'agafa i s'hi posa -a l'hivern, això es fa a l'hivern-, i es remana tot plegat. I arrenca un bull que ... I ja t'hi pots ajaure que per fred que faci a sobre... Es aixís que es feia l'explotació de la femada aquí, a la muntanya" (entrevista amb Josep Alsina, de Monells, 2 de juliol de 1992)

¹⁵³ Un exemple d'aprofitament dels llims fluvials pot veure's a Justo, 1869a

¹⁵⁴ Almenys això es desprèn de la recomanació feta pel Semanario de Palamós als pagesos de la comarca: "Recomendamos á los agricultores de la comarca recojan la alga que los temporales han arrojado á nuestras playas al objeto de utilizarla para abono, seguros de que no se han de arrepentir del trabajo empleado" (27 març 1800, p. 100). Ens sembla correcte interpretar que la recomanació d'aprofitar les algues s'explica precisament perquè el seu ús com adob era nul·l o irrellevant.

Els fems, a mitjan segle XIX, tot i ser el sistema predominant de restabliment de la fertilitat, eren escassos i insuficients, si hem de fer cas al que diuen els testimonis contemporanis. A l'*Enquesta sobre el Crèdit Rural* de 1850, la pregunta de si abundaven els adobs a la província és contestada concisament i sense vacil·lar : "escasean"¹⁵⁵. Fermín Caballero també coincideix en estimar que a l'Empordà "faltan abonos"¹⁵⁶ i, més matisadament, l'*Avance cerealícola* de 1891¹⁵⁷. Encara a principis de segle, un testimoni afirma -pel conjunt de l'Empordà- : "perdemos más por falta de abono y trabajo, que de agua"¹⁵⁸.

Taula 1.20 : Estimació de la disponibilitat potencial de fems animals (P.J. de La Bisbal, 1865)

Espècie	Pes viu total (t)	Coefficient de producció de fems (t/t)	Producció potencial de fems (t)
Asini	312	15	4.680
Cabrum	65	15	975
Cavalli	942	15	14.130
Mular	414	15	6.210
Oví	345	12,5	4.312
Porcí	631	14	8.834
Vaquí	1.750	18,5	32.375
Total	4.459		71.516

Nota : Les dades sobre pes viu s'han obtingut aplicant els coeficients de Flores de Lemus (1926) al cens ramader de 1865 (Junta General de Estadística, 1868). Per a estimar la producció potencial d'excrements hem utilitzat els coeficients proposats per Dielh i Mateo (1985 : 478). Aquests difereixen del coeficient de 10,91 tones de fems per tona de pes viu aplicat per J. Pujol (1988). Donat que aquest darrer coeficient s'ha obtingut a partir d'un cens (el cens ramader de 1918) sobre el qual el mateix autor dubta de la seva credibilitat (Pujol, 1988 : 959), penso que és més correcte seguir les indicacions de Dielh i Mateo, les quals, d'altra banda, mantenen una certa concordança amb l'*Avance sobre la riquesa pecuaria* (Junta Consultiva Agronómica, 1891d).

¹⁵⁵ Disposo d'una fotocòpia de la resposta de la *Junta de Agricultura de la Provincia de Gerona* mercès a Ramon Garrabou. També Rosa Congost la transcriu i reproduïx a l'apèndix de la seva tesi (1988 : 605).

¹⁵⁶ Caballero, 1864 : 48

¹⁵⁷ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : II, 16

¹⁵⁸ Un altre testimoni de principis del segle XX insisteix en la mateixa idea. Després d'afirmar que els fems són el tipus d'adob més generalitzat a l'Empordà, adverteix sobre la seva insuficiència i afirma que "en la mayoría de nuestras casas de labranza no se puede abonar con el estiércol que elaboran más que una exigua parte de sus fincas, quedando las demás sin abonar, pues si tuvieran que comprarlo (es refereix exclusivament als fems) no resultaría la operación económica por los elevados precios que obtiene" (Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 108, 1-XII-1904, p. 203)

Si atenem a la càrrega ramadera censada el 1865 en el partit judicial de La Bisbal, es pot estimar que anualment podien generar-se unes 70.000 tones de fems animals (taula 1.20). Això equival a una producció potencial de 2,9 t per hectàrea conreada, valor que situa el Baix Empordà en un nivell intermedi entre aquelles comarques de la Catalunya humida i muntanyosa, amb disponibilitats (potencials) superiors a 3 o, fins i tot, a 5 t de fems per hectàrea conreada, i aquelles altres comarques meridionals i interiors amb disponibilitats inferiors a 2 t/ha¹⁵⁹. Podríem pensar que aquestes 2,9 t/ha que acabem d'indicar eren una quantitat gens menyspreable i poc concordant amb la idea de precarietat i escassetat (tot i que aquest és un concepte confús en aquest context, ja que es refereix a la demanda existent d'un bé). De fet, era fins i tot més del que solia aplicar-se a les terres de secà més bones, les de primera qualitat. L'anàlisi d'una mostra de 22 cartilles avaluatòries (taula 1.21) dona uns valors màxims de 6,5 t/ha i un valor mig de 4,2 t/ha de fems per hectàrea de terra campa de 1ª qualitat. Donat que aquestes quantitats no s'aportaven anualment, sinó en el decurs d'una rotació biennal, a cada any li correspondrien 3,2 i 2,1 t/ha, respectivament. Aquestes dades coincideixen prou amb l'*Avance*, segons el qual, quan el terreny es fangava (i aquesta, com veurem, no era una operació freqüent a la nostra zona) la quantitat d'adob de quadra que s'incorporava era d'uns 2.000 kg/ha; però si no es practicava aquesta operació, la quantitat aportada podia assolir els 6.000 kg/ha¹⁶⁰.

Taula 1.21 : Quantitat de fems aportats per hectàrea de terra conreada amb herbacis

tipus terra	nº casos	mitjana (t/ha)	màxim (t/ha)	mínim (t/ha)	Coefficient variació
secà 1ª	22	4,2	6,5	1,5	40,9
secà 2ª	18	2,7	5,7	0,9	59,4
secà 3ª	13	2,0	4,2	0,5	55,8
horta	16	12,4	30,7	2,8	73,7

Nota : Els valors reproduïts es refereixen a les quantitats aportades al llarg del cicle de rotació. En el cas dels conreus de secà, aquest equival a 2 anys, mentre que per a l'horta, les nostres fonts d'informació consideren 1 any. El quadre s'ha realitzat a partir d'una mostra de cartilles avaluatòries de 22 municipis. La considerable diversitat en els valors enregistrats per aquesta font fa aconsellable informar no només dels valors mitjans (tercera columna), sinó també dels màxims, mínims i del grau de dispersió de la mostra.

¹⁵⁹ Vegeu Saguer i Garrabou, 1995

¹⁶⁰ "La cantidad varía como la calidad del abono que se emplee; si éste es de cuadra se suelen incorporar al terreno 2.000 kilogramos, á veces 1.500 kilogramos solamente, y esto cada dos años, siempre al layar el terreno, y si no se laya al dar la labor principal y si el abono es de otra clase inferior, la cantidad llega á 6.000 kilogramos por hectárea" (Junta Consultiva Agronómica, 1891a : II, 17)

Però la mateixa lectura de la taula 1.21, ja ens suggereix que aquestes quantitats no era pas possible d'aplicar-les arreu i que els fems, a més de distribuir-se desigualment, escassejaven per a les terres de segona i tercera qualitat. Com no havien de ser de qualitat inferior si les quantitats de matèria orgànica restituïdes al sòl eren menors?. La nostra estimació tendeix a sobrevalorar les disponibilitats de fems perquè utilitzem el concepte de producció potencial de fems i no pas el de producció real. La impossibilitat de calcular aquest segon i la simplicitat en l'estimació del primer permeten utilitzar aquest darrer com a indicador, sempre i quan es delimiti correctament el seu significat. La quantitat indicada com a producció potencial, per tant, fixa un límit superior per a les disponibilitats de fems, en el supòsit (improbable) d'una plena estabulació de totes les espècies de bestiar. Però la hipòtesi més versemblant és que només una part notablement inferior dels excrements animals eren aprofitats com a fems de quadra. Simplement perquè la utilització del bestiar pel treball i pel transport dificultava la utilització dels excrements diurns per aquesta finalitat¹⁶¹. Com remarquen alguns testimonis, als nens menors d'edat sovint els feien anar a recollir aquests excrements dispersos per camins i marges¹⁶².

Per entendre la perspectiva dels contemporanis, també cal tenir en compte que el procés d'expansió de la superfície agrària dels cent anys anteriors havia alterat forçosament l'equilibri entre superfície conreada i superfície de pastura, reduïnt considerablement aquesta darrera en favor de la primera. Malgrat la inexistència de proves concloents en aquest sentit, és difícil no pensar en una paral·lela reculada del nombre de caps de bestiar. Possiblement, aquesta no hauria estat de la mateixa magnitud que el retrocés d'herms i pastures, donat que la producció de farratges i cereals-pinso de les noves superfícies conreades hauria suplert parcialment la menor extensió d'aquells. Però no podem oblidar que l'objectiu econòmic de les terres

---

¹⁶¹ És obvi que no podem oblidar que una part d'aquests excrements anaven a parar directament sobre els camps, tot i ser difícilment quantificable.

¹⁶² Isabel Piferrer, a les seves memòries, relata com des dels 5 anys anava a "casà fems o broça o erba por los tosinos" (Compte, 1993 : 218). La resposta de la Junta de Agricultura de la Província de Gerona a una de les preguntes de l'interrogatori sobre crèdit rural ratifica la generalitat d'aquest tipus de treball infantil : "El hijo del jornalero no puede ganar el jornal como su padre hasta la edad de 18 años, pero antes de llegar a ella ya gana algo siendo niño, ya con la recolección de las aceytunas, ora yendo en busca de leñas, ya recogiendo los estiércoles abandonados y las hojarascas de los árboles...". Solans (1969) descriu el mateix per a comarques més meridionals i en el context del primer terç del segle XX.

rompudes no era pas la producció farratgera, sinó la de cereals pel consum humà. Probablement, en conseqüència, s'haurien reduït les disponibilitats per a l'alimentació animal i això hauria repercutit en una disminució del nombre de caps i, també, del volum de fems¹⁶³. Fins i tot, en el supòsit més optimista d'un increment dels caps de bestiar, difícilment aquest hauria estat de la mateixa magnitud que l'ampliació de l'àrea conreada i, per tant, la quantitat de fems disponibles s'hauria reduït. La desamortització dels escassos espais comunals que encara existien a la comarca i la seva subhasta (bé de la propietat, bé dels aprofitaments), hauria accentuar encara més el desequilibri esmentat. D'altra banda, la disminució de les pastures hauria reduït els fluxes de circulació de nutrients des de l'exterior a l'interior de l'àrea agrícola, limitant l'abast d'un dels mecanismes més eficaços per a la reposició de la fertilitat de les zones de conreu. Com argumenta Enric Tello¹⁶⁴, la concepció

163 A finals del segle XVIII, Zamora ja havia observat que el procés de dessecament i repartiment de terres millorava les condicions de vida de molts petits pagesos, però reduïa la cria de cavalls (citada per Barbaza, 1988 : I, 400). Aquesta hipòtesi, també va ser sostinguda per Y. Barbaza (1988) pel conjunt de la Costa Brava. Ens permetrem de fer un raonament quantitatiu que pot ajudar a entendre els supòsits lògics d'aquesta hipòtesi. La superfície de pastures necessària per alimentar un cap de bestiar és variable. La Junta Consultiva Agronòmica (1891d) considerava que per alimentar un bou calien de 1 a 5 hectàrees de terreny. Els millors prats naturals podien sostenir, fins i tot, més d'un bou per hectàrea; mentre els terrenys erms més pobres requerien entre 4 i 5 hectàrees per cap. Si acceptem que un bou necessitava una ració anual de 5.500 kg de fenc (Junta Consultiva Agronòmica, 1908 : 224), calien una mitjana de 1,4 ha de prat natural per obtenir-les. Si el prat es roturava per conrear-hi lleguminoses de prat com ara l'usarda o l'esparceta, augmentava la producció vegetal disponible per alimentar bestiar i l'extensió per cap es reduïa fins a 0,6 o 0,8 ha, respectivament (estimacions realitzades a partir de les informacions de Junta Consultiva Agronòmica, 1908). Però la difusió d'aquests conreus va ser molt tardana. Les terres roturades s'aprofitaven, sobretot, per a conrear-hi blat o altres cereals. Si fem el supòsit que:

- (a) l'antiga zona de pastura es rotura per a fer-hi blat i faves en rotació;
- (b) els animals s'alimentaven de la palla del blat i la grana de les faves i que la palla de les faves només hauria estat utilitzada com a llit (Junta Consultiva Agronòmica, 1908 : 224);
- (c) la ració alimentària diària per un bou era de 12 kg de palla i 6 kg diaris de faves durant els períodes de treball i 12 kg de palla i 2kg de faves durant els períodes de repòs (Rierola, 1926 : 32-33);
- (d) els dies de treball d'un bou eren de 240 (IACSI, 1863 : 236 i Junta Consultiva Agronòmica, 1891d : 388);
- (e) la producció mitjana de palla de blat per hectàrea era de 2200 kg (valor obtingut a partir de la mitjana de la mostra de cartilles avaluatòries)
- (f) els rendiments mitjos de les faves eren de 9,5 hl/ha (Junta Consultiva Agronòmica, 1891a)

Aleshores, calia conrear 2,8 ha de faves i comptar amb la palla produïda en 2 ha de blat per alimentar un sol bou. En total, cada 4,8 ha permetia sostenir un cap de bestiar. I això, suposant que les terres de conreu fossin d'una qualitat mitjana. Probablement, doncs, si el nostre raonament ha estat correcte, l'avenç de la superfície conreada hauria tingut com a conseqüència una disminució de la cabana ramadera. Vegeu, al respecte els raonaments d'E.A. Wrigley (1993 : 53 i ss.)

164 Tello, 1995 : 329 i següents

productivista hereva de la Il·lustració i el liberalisme econòmic ens ha acostumat a contemplar amb bons ulls l'extensió de la superfície cultivada en detriment d'erms, pastures, boscos i guarets; però l'alteració dels usos del sòl, en absència del recurs a fertilitzants químics i de canvis en els sistemes de conreu, històricament ha comportat l'aparició de desequilibris que s'han traduït en una depressió tendencial dels rendiments agrícoles. Òbviament, la porció de boscos i pastures que a mitjan segle XIX encara quedaven a la comarca era notable : entorn un 25% de la superfície era forestal i el 22% era qualificat com a erm o pastura¹⁶⁵. Però aquests no eren uns recursos homogèniament repartits en l'interior de l'espai comarcal i és raonable pensar que aquests desequilibris havien de plantejar-se d'una o altra manera als pobles de la plana.

La capacitat del sistema per a reposar la fertilitat del sòl agrari depenia no només de la quantitat (en termes de pes o de volum) de fems disponibles, sinó també de la seva qualitat. Estava, per tant, mediatitzada per les pràctiques culturals de manipulació dels fems. En aquest sentit, cal distingir dos aspectes clau : els sistemes de recollida i acumulació d'excrements per a l'elaboració de fems, i les pràctiques habituals d'aplicació d'aquests en els camps. Les tècniques d'elaboració dels fems i els procediments per accelerar i alentir la seva descomposició eren suficientment coneguts a mitjan segle XIX, com posen de manifest alguns testimonis. El coneixement, però, no implicava necessàriament la seva difusió. Els indicis disponibles són molt contradictoris. D'una banda, podem trobar casos com el de La Florida, de Torroella de Montgrí, propietat d'Alberto de Quintana, on no només existien construccions d'obra per a l'acumulació dels excrements i els llits dels animals, sinó que aquestes reunien un seguit de condicions com la seva impermeabilització o un complex sistema de recollida d'orins i aigües fecals que permetia humidificar la pila :

"Los estercoleros son tres. Sus paredes son de mampostería. Las cubiertas en vez de ser de teja están formadas por dos capas de ladrillo, con lo cual el coste del tejado es la mitad; la pendiente del tejado es algo mayor que la ordinaria a fin de que las aguas no se detengan. A pesar de que los edificios son pequeños, sin embargo el tejado es a dos aguas ó sea de doble pendiente, así se consigue en primer lugar dar mas elevación en el centro al montón de estiércol, y en segundo emplear vigas más cortas y por consiguiente de menos valor. El suelo de estos estercoleros es impermeable y está inclinado de manera que todos los líquidos que escurran de los montones de estiércol allí depositados van a parar a un pozo

---

165 Segons la mostra d'amillaments analitzada en l'apartat 1.2

ó depósito común, al cual vienen también, por medio de cloacas, los orines de las cuadras y de las pocilgas, las materias fecales de los comunes, las aguas de los lavaderos y fregaderos y todos los demás líquidos que puedan recogerse en la explotación. Una bomba situada en este pozo eleva todos estos líquidos, y por medio de cañerías de madera convenientemente preparadas y dispuestas, riega por encima los mencionados montones manteniendo de este modo el constante grado de humedad necesario para la putrefacción. En estos estercoleros cabe un total de unos 5.000 quintales de estiércol de cuadra"¹⁶⁶

Però, les informacions que depassen el nivell de casos concrets i seleccionats amb finalitats exemplificadores, posen de relleu la imatge oposada, la d'unes explotacions on ni existien instal·lacions construïdes per a l'apilonament d'aquest residus, ni es prenen mesures per evitar la pèrdua dels nutrients més volàtils o lixiviables :

*"...en muchas comarcas se tiene poco cuidado, aun en las grandes haciendas de ricos propietarios, en tener un lugar á propósito para colocar el estiércol, al extraerlo de las cuadras y corrales. Generalmente se amontona en un sitio desabrigado en el que, el sol y el aire evaporan los gases y sustancias que contiene y que son el principal alimento de las plantas, y lo que han empezado aquellos agentes atmosféricos lo concluye el agua cuando llueve, lavando el estiércol perfectamente, de modo que cuando el labrador lo lleva á los campos, cree acarrear á ellos el abono que ha sacado de los establos, siendo la verdad que este ha perdido ya, por su incuria, la mayor y mejor parte, pues solo le queda la mas insoluble é insustancial y de consiguiente la menos á propósito para nutrir sus sembrados"*¹⁶⁷.

I, això, quan les piles de fems properes als pous o les finestres no tenien efectes negatius per a la salut humana :

*"Los estercoleros, de rigurosa costumbre están colocados siempre frente de las ventanas de las casas, no muy lejos de los pozos, todo con la noble mira de aprovechar el agua sobrante del pilon en que beben los animales para que se mantenga el fiemo húmedo, prescindiendo empero con flemática cachaza, de que puede malograrse el agua, y de que tengan por precision de respirar siempre que se asoman á la ventana las miasmas nada favorables que de continuo se desprenden del estercolero"*¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Justo, 1869b : 40

¹⁶⁷ Casanova, 1857 : 50. El 1910, en una conferència davant la Càmera Oficial Agrícola del Ampurdán, I. Aguiló afirmava "que la ignorancia, ó bien la terquedad, cuando no la desidia, están todavía demasiado generalizadas en cuanto respecta al aprovechamiento de elementos para la producción del estiércol, ó á su distribución oportuna y suministro racional en el terreno, [encara que] no deja también de haber algun manso, granja ó sencilla casa de campo cuyo propietario tiene construido el estercolero con todas las condiciones requeridas" (Boletín de la Cámara Oficial Agrícola del Ampurdán, nº 206, 1908, p. 227)

¹⁶⁸ La Granja, 1851 : 214

Si del femer passem al camp, la cura dels fems tampoc sembla que fos exemplar. Els indicis disponibles assenyalen que aquells, una volta transportats al camp, sovint romanien exposats al sol i els agents metereològics durant massa dies i experimentaven, en conseqüència, pèrdues notables¹⁶⁹ :

"... hemos visto que algunas veces, labradores poco cuidadosos carretean estiércol á fines de julio y primeros días de agosto, dejándolo en pequeños montones por la superficie del campo ocho días y aun quince antes de esparcirlo y enterrarlo con el arado, no podemos menos de lamentarnos de que haya personas que no vean, que el estiércol dejado así en el campo en tiempo seco y expuesto a la acción de los ardientes rayos solares, pierde las dos terceras partes del buen resultado que podría obtenerse carreteado, esparcido y cubierto casi a un tiempo"¹⁷⁰.

La insuficient disponibilitat de fems de moltes explotacions no solia ser compensada amb compres en el mercat. El mercat de fems era un mercat molt estret i limitat per dos motius : pels elevats costos que implicava el transport d'aquests i, sobretot, per les limitacions imposades pels sistemes contractuals en aquelles explotacions amb majors disponibilitats de bestiar. Els contractes de masoveria reiteradament prohibien la venda de fems i palles del mas. Fins i tot en un model estandaritzat de contracte editat per l'assessoria jurídica de la *Cámara Oficial Sindical Agraria de la Provincia de Gerona* el 1965 es manté la prohibició expressa de

"enejenar el estiércol, pajas, hojarasca o leña que se produzcan en el manso, todo lo cual habrá de consumirse en el mismo"¹⁷¹

---

¹⁶⁹ El contacte dels excrements animals amb l'aire comporta, sobretot, pèrdues importants del nitrògen com a resultat de la descomposició de la urea (Dielh i Mateo, 1985 : 473)

¹⁷⁰ *La Granja*, 1851 : 167-168. Una apreciació en el mateix sentit va ser recollida en una entrevista a Fortunat Saltor, de S. Sadurní de l'Heura, realitzada el 7 d'octubre de 1990. A la pregunta de quin tractament donava als fems després de transportar-los al camp i en el context històric anterior a la guerra civil, F. Saltor responia : "*Haguera sigut millor escampar-lo desseguida, que es lo principal. Però, mira, la gent llavors semblava que no tenia tant coneixement. El portava allà amb el carretó, en portaves quatre (carretons). Anaves fent el rest. Abans no tenies el rest... I és clar. S'assecaven moltes vegades els fems. I moltes vegades ja eren secs quan els escampaves. Però millor fer-ho així, enterrats desseguida. Sí, sí, millor. Ho feies com podies, però millor enterrats, eh. Però es clar, si haves de femar (nosaltres teníem poc rem, però un home que tingué 50 vessanes), havia de començar a tragar els fems amb el carro a palades. Anar carregant. Arribar al camp. Amb un matí feia tres o quatre viatges de fems. A la tarda tres o quatre més. Tinguent un que, l'ajudés, suposem. Llavors estenia però no el tenia pas femat tot aquest camp encara. Havia d'esperar, per exemple, una setmana traginant fems i l'altra setmana els tombava. I al cap de quinze dies és quan ho enterrava"*.

¹⁷¹ *Cámara Oficial Sindical Agraria de la Provincia de Gerona*, 1965

Ara bé, els mateixos contractes de masoveria també donen pistes per comprovar l'existència d'un cert circuit comercial de fems. Primera pista : alguns contractes no inclouen l'esmentada prohibició, sinó que, contràriament, faculden el masover a disposar lliurement dels fems : *"los estiércoles serán del parcero"*, diu, per exemple, el contracte del Mas Batlle de Pantaleu¹⁷². Segona pista : en altres ocasions, no només es prohibeix la venda dels fems de l'explotació, sinó que s'obliga el masover a comprar-ne¹⁷³, indicatiu clar que existia un cert mercat, probablement generat per les cavalleries urbanes. A les zones d'horta properes a les viles més grans, existeixen indicis de comercialització de les letrines. A Verges, el 1888, el preu de les letrines era de 1 pts/hl, mentre el dels fems de quadra era de 3 pts/qm¹⁷⁴. Cap a final de segle tenim constància de la constitució d'una societat entre Joaquim de Carles i Joan Gispert per construir un femer amb finalitats comercials en terres del Mas Pinell, amb una cabuda de 400 m³ o 600 carros de fems. Tot i que, probablement, el projecte no va arribar a quallar o va tenir una vida molt curta¹⁷⁵. En conclusió, malgrat tenir probablement unes dimensions reduïdes, no pot negar-se l'existència de fluxes de comercialització de fems a l'interior del sistema agrari baixempordanès.

Existia una alternativa a la compra de fems, que podia tenir una certa repercusió : la de pagar perquè el bestiar, en especial l'oví i el cabrum, fes nit al camp. Un testimoni molt interessant, a més de posar-nos de relleu la pràctica del tancament del bestiar de nit en els camps per aprofitar-ne els fems, ens dóna fe d'aquesta fórmula alternativa a la compra directa de fems:

"Desde abril y en algunos años ya por marzo, los rebaños pasan las noches al descubierto acorralados en los campos; modo muy ventajoso de abonar los terrenos. Los pastores de este país cuentan comunmente que con cien cabezas de lanar se abona una vesana de tierra en doce días o trece, segun que la vesana sea una ú otra de las usadas entre nosotros (es refereix a la vessana de comte o a la vessana de rei). Por cada noche de dormir en un campo cien cabezas, se exige término medio diez reales de vellon, de manera que el abonar una vesana de tierra de este modo, cuesta de seis a siete duros lo más" ¹⁷⁶.

¹⁷² A.H.G., Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 26 abril 1863

¹⁷³ Congost, 1990 : 154

¹⁷⁴ A.M. Verges, 2.4.2.7, Cartilla avaluatòria, 1888. El preu dels fems de quadre coincideix amb el que hem enregistrat a Torroella de Montgri (A.H.M. Torroella, lligall 1/315)

¹⁷⁵ A.D.G., Casa Carles, lligall-foli 38. El document no està datat i porta l'anotació "En proyecto".

¹⁷⁶ Sala, 1851b : 62-63

Els fems animals no eren els únics fertilitzants orgànics habituals. L'escassetat de fems va incentivar la difusió d'altres mètodes alternatius i, en particular, el de l'adob verd. La pràctica de l'adob verd o *empast* consisteix en el conreu de determinades espècies vegetals per a ser enterrades abans d'arribar a la fase de maduració de la planta.

Les aportacions de l'adob verd al sòl podien ser dues, en funció del tipus de planta utilitzada¹⁷⁷. Quan entre les espècies sembrades hi havia lleguminoses, s'incrementava la quantitat de nitrogen en el sòl, fruit de la captació simbiòtica del N atmosfèric per part d'aquestes. D'altra banda, algunes espècies sembrades com a adob verd podien ser molt útils per aprofitar al màxim els recursos disponibles del mateix sòl mercès a les característiques del seu sistema radicular. Les plantes amb forta capacitat d'absorció mineral (faves, tramussos,...) poden absorbir elements que es troben presents en formes poc assimilables per les arrels dels cereals i retornar-los al sòl, després del seu enterrament i descomposició, sota formes més assimilables. O bé, en altres casos, les arrels d'algunes plantes utilitzades com a *empast* poden penetrar fins nivells més profunds del subsòl i absorbir elements inabastables per altres sistemes radiculars.

En definitiva, doncs, la utilitat de l'*empast* estava en la seva capacitat d'augmentar el contingut de nitrogen del sòl i de fer aflorar els altres nutrients des del subsòl a les capes més superficials. De tota manera, cal tenir en compte que l'*empast* no era un sistema alternatiu als fems d'origen animal o a la utilització d'altre tipus de residus com a fertilitzant, sinó un sistema complementari. No era viable perpetuar en exclusiva l'adob verd sobre un camp perquè acabava generant un fort desequilibri en els elements disponibles, ja que no restituïa les quantitats de potassi i de fòsfor extretes pels altres conreus de la rotació.

Diversos testimonis ratifiquen la difusió d'aquesta pràctica tant a la comarca del Baix Empordà com en el conjunt de la província de Girona. L'*Avance* cerealícola de 1891 confirma la importància d'aquest mètode de fertilització i l'explica com una conseqüència del dèficit d'adobs químico-minerals i de fems animals:

---

177 Vegeu Dielh i Mateo, 1985 : 490-495; Urbano, 1991 : 380-382

*"Indudablemente de esta deficiencia de abonos ha venido el considerable desarrollo que como compensación se ha dado al cultivo de leguminosas para enterrar en verde"*¹⁷⁸.

Les espècies vegetals més utilitzades eren el tramús o llobí (*Lupinus albus*, l'adob verd per excel·lència), la veça (*Vicia sativa*), alguna varietat de fenc i també algunes arrels -com el nap i els raves- barrejades amb lleguminoses¹⁷⁹. Generalment el seu conreu s'intercalava dins la rotació biennal. Es sembrava a la tardor i s'enterrava a principis de la primavera, abans de la sembra de les faves o el blat de moro¹⁸⁰.

Finalment, l'últim aspecte que volem ressaltar és l'escassa difusió dels fertilitzants inorgànics. Fins les primeres dècades del segle XX no va produir-se una certa generalització de l'ús dels adobs químics o minerals, un ús que anés més enllà de simples provatures sovint poc reeixides. Informacions i testimonis diversos ratifiquen aquesta afirmació. En un interrogatori sobre adobs de 1916, l'Ajuntament de La Bisbal responia així a la pregunta sobre la importància de la venda d'adobs químics i minerals a la ciutat:

*"escasea hasta hace poco, pero de algunos años a esta parte ha adquirido cierto desarrollo"*¹⁸¹.

Els diversos estudis i estadístiques publicats mostren que a Catalunya la difusió dels fertilitzants inorgànics va produir-se d'ençà la darrera dècada del XIX i, sobretot, a principis del segle XX¹⁸². Els ritmes d'aquesta difusió, però, no varen pas ser homogenis arreu. Precisament les comarques gironines foren les que varen enregistrar, tant a nivell absolut com relatiu, una menor difusió. Segons una estimació de J. Pujol¹⁸³, el 1907-1908, i en el conjunt de la província de Girona el consum de nitrogen, potassi i fòsfor per aportacions d'origen mineral i químic era de 5 kg/ha conreada¹⁸⁴, una quantitat més baixa que la mitjana catalana (6,3 kg/ha conreada) i també que l'espanyola (5,4

178 Junta Consultiva Agronòmica, 1891a : II, 16

179 Aguiló, 1909 : 11

180 Vegeu Aguiló, 1909 : 11

181 A.H.C. La Bisbal, fons La Bisbal, lligall III.6, Interrogatori del 10 de juliol de 1916

182 Pujol, 1988 : 311-333; Porqueres, 1975; Giralt, 1992

183 Pujol, 1988 : 332

184 En fer la ratio, J. Pujol no considera ni les superfícies no agrícoles, ni els erms, ni tampoc la superfície en guaret.

kg/ha conreada). Trenta anys més tard el consum de fertilitzants inorgànics a la província de Girona s'hauria multiplicat només per 2,5 (12,5 kg/ha conreada¹⁸⁵), molt per sota de la mitjana catalana (30,4 kg/ha conreada), que hauria experimentat un ritme de creixement molt més accelerat. Com s'explica l'aparent endarreriment gironí?. Alguns contemporanis atribuïen l'endarreriment que presentava la comarca pel que fa a l'ús d'adobs inorgànics a la desconfiança generada pel fracàs dels primers assajos -fracàs que els mateixos testimonis atribuïen a la inexperiència i a la mala fe d'algun comerciant-¹⁸⁶. Tot i que aquest pugui ser un factor a tenir en compte, l'escassa difusió dels fertilitzants minerals i químics cal relacionar-la també amb les peculiaritats de l'agricultura gironina, que a principis del segle XX hauria pres una orientació decidida cap a la producció pecuària. El creixement de la ramaderia i la difusió de femers tancats i altres millores tècniques haurien proporcionat un volum creixent de fertilitzants d'origen orgànic que hauria cobert una gran part de la demanda d'adobs. El 1930-35 el 82% dels nutrients aportats per fertilitzants a la província de Girona tenien un origen orgànic i només el 18% eren químics o minerals. Aquest fet no s'ha d'interpretar necessàriament com a signe d'endarreriment, de resistència a

---

¹⁸⁵ De les quantitats indicades, la major part corresponia a adobs fosfòrics. És un tret comú de l'agricultura catalana i, àdhuc, espanyola, que una gran part dels fertilitzants inorgànics consumits en els moments inicials de la difusió d'aquests fossin fosfòrics. Això podria intentar explicar-se per varis motius: potser perquè una aportació addicional de fòsfor pot incidir de forma més espectacular en els rendiments dels primers anys o bé perquè aquest era el nutrient més escàs, com suggeria I. Aguiló (1909 : 15), i per tant el que limitaria els rendiments. En qualsevol cas, allò que destaca en el cas de Girona és la pervivència dels adobs fosfòrics entre els inorgànics. El 1907 el P₂O₅ constituïa el 76% del total d'adobs químics i minerals consumits a la província. El 1930-35, el pes relatiu del fòsfor havia augmentat fins el 83 %, i continuava essent el principal fertilitzant inorgànic. (Vegeu Pujol, 1988 : 326)

¹⁸⁶ Narcís Fages de Romà ja advertia ell 1851 sobre els fraus en la comercialització d'adobs no orgànics (185b1 : 65-69) i advocava en favor dels adobs orgànics. Una de les màximes recollides en els seus *Aforismos rurales* diu: "No esperes lograr buen tercio/De abonos que de el comercio;/Mas nunca sale engañado/Quien le espera del ganado" (Fages, 1851: 69). L'Avance de 1891 afirma que "los abonos minerales y guanos, han dado por lo general, tan malos resultados en la producción (...) que han producido en el ánimo del labrador desconfianza tal que los rechaza por completo" (Junta Consultiva Agronómica, 1891a : II, 16). Un altre testimoni, després de constatar el poc ús de fertilitzants químics, assegura que "no puede atribuirse esta abstención á falta de espíritu progresivo, ya que en todas las manifestaciones de la actividad humana demuestra nuestra región relativo adelanto. La causa más bien debe buscarse en una especie de prevención en contra, debida a los fracasos de aquellos que primeramente los ensayaron, los cuales hicieron cundir el desaliento entre nuestros agricultores. Se atribuyó a falta de bondad lo que era hijo de la inexperiencia o de la mala fe de algún comerciante" (Batlle, 1904 : 202). Finalment, i en referència a la vinya, un altre testimoni afirmava : "Escasa entrada tienen los abonos en nuestros viñedos : antiguas preocupaciones y algunos desengaños originados por recetas infalibles segun ciertos expendedores más amigos del lucro que del bien común (...) han hecho dar al olvido á nuestros viticultores de tan importante operación" (Jordi, 1884 : 267)

l'utilització d'inputs industrials, ni de manteniment de baixos rendiments. Segons les dades de J. Pujol, la província de Girona encapçalava el rànking pel que fa a les quantitats globals de macronutrients (N, P₂O₅, K₂O) aportats per unitat de superfície conreada (69 kg/ha, en contrast amb una mitjana de 53 kg/ha pel conjunt de Catalunya)¹⁸⁷.

En conclusió, la característica principal de l'agricultura baixempordanesa, a mitjan del segle XIX, era la seva dependència respecte els fertilitzants orgànics. Tot i que existia un cert comerç -de radi reduït- d'aquests fertilitzants, era molt limitat. D'aquí que la possessió d'animals fos una necessitat pels pagesos i agricultors. L'equilibri del sistema agrari empordanès, però, no es sostenia només per les aportacions de fems d'origen animal -que era insuficient-, ni amb la pràctica complementària de l'*empast*. Una anàlisi completa i sistèmica, que tingués en compte totes les entrades i sortides de nutrients en el conjunt agrari comarcal, no podria oblidar -com hem fet nosaltres- la importància d'altres fluxos importants per a la reposició de la fertilitat : des de l'alliberament de les roques del sòl de quantitats més o menys importants de fòsfor, potassi i altres oligoelements, fins la deposició de nitrogen atmosfèric, passant per les aportacions de materials més o menys llunyans realitzades per les aigües fluvials (via inundacions, via regadiu), els residus forestals, la restitució de nutrients que implica la sembra de llavors o la fixació de nitrogen realitzada bé per microorganismes lliures, bé de manera simbiòtica per lleguminoses adventícies. Aquesta perspectiva sistèmica, molt més complexa, depassava els nostres objectius per a aquest apartat.

1.9 - L'apèndix inseparable : la ramaderia

Els sistemes de reposició de la fertilitat ens condueixen, inevitablement, a plantejar la qüestió de la ramaderia, a la qual dedicarem aquest novè i darrer apartat del primer capítol. En l'epígraf anterior hem suggerit, a tall d'hipòtesi, que el procés d'expansió de l'àrea conreada experimentat d'ençà la primera meitat del segle XVIII hauria repercutit negativament sobre la dotació ramadera de la comarca, reduint el nombre de caps. Ara bé, això no nega la possibilitat que a mitjan segle XIX el Baix Empordà encara fos una zona rama-

---

¹⁸⁷ Pujol, 1988 : 332.

dera de certa entitat. De fet, aquesta és la conclusió que es desprèn del cens pecuari de 1865 i de la comparació de les dades del partit judicial de La Bisbal amb la globalitat del territori català¹⁸⁸. Aquest cens enregistrava una densitat de pes viu per unitat de superfície (7 t/km²) lleugerament més elevada que el conjunt de la província de Girona (6,7 t/km²) i notablement més alta que la mitjana catalana (4,2 t/km²). Sorprèn, però, que els mateixos contemporanis no ho reconeguessin així en les seves descripcions de la zona. El diccionari de Madoz, per exemple, afirmava que el Partit Judicial de La Bisbal

*"cria poco ganado de todas especies, por la escasez de tierras para pastos, excepto del de cerda, que se ceba el suficiente para el consumo del país"*¹⁸⁹.

I quan Martínez Quintanilla a la seva ressenya estadística de la província de Girona aborda aquesta qüestió, transmet una imatge similar pel conjunt provincial:

*"No se hallaba, pues, esta provincia entre las que contaban mas ganadería, ni otra cosa era de esperar atendiendo á su corta superficie..."*¹⁹⁰

Probablement no ens trobem davant cap contradicció provocada per les fonts documentals, sinó davant d'expressions complementàries sobre les característiques de la ramaderia baixempordanesa. Aquestes característiques són el que centrarà a partir d'ara la nostra atenció.

Estructura de la ramaderia baixempordanesa

Un primer element a destacar és el pes del bestiar de treball dins l'estructura pecuària comarcal. Desagregant les dades de pes viu (taula 1.22) s'observa com aquelles espècies habitualment utilitzades pel treball (vaquí, cavallí, mular i asiní), en conjunt, predominaven àmpliament sobre les espècies de renda (oví, cabrum, porcí), l'objecte de les quals era generar productes pel consum humà (llana, llet, carn). Quasi el 77% del PVT¹⁹¹

¹⁸⁸ Impressions similars s'obtenen si el punt de comparació és el conjunt de l'estat espanyol. Vegeu G.E.H.R., 1978-1979.

¹⁸⁹ Madoz, 1845-50 : veu Bisbal

¹⁹⁰ Martínez Quintanilla, 1865 : 303

¹⁹¹ Abreviatura de *pes viu total*. Sobre aquest concepte i el seu càlcul, vegeu la nota corresponent a la Taula 1.19.

corresponia a les primeres, mentre que les segones assolien poc més del 33% (taula 1.22). En alguns municipis, el predomini del bestiar de treball podia ser encara major. A Castell d'Aro, l'ajuntament descrivia d'aquesta manera la situació de la ramaderia local :

"La ganadería de este distrito municipal esta limitada á la empleada en el acarreo y labor de las tierras, aunque para el cultivo de estas se emplea mucho la laya, En cuanto á la de grangeria sería nula á no contar con algunos objetos [sic] y cabras"¹⁹²

Entre el bestiar de treball destacaven molt especialment el vaquí i el cavallí, el pes dels quals encara prenia major rellevància si es contrastava amb el conjunt català. Les densitats assolides per ambdues espècies estaven molt per damunt la mitjana catalana (2,76 t/km² versus 1,27 t/km² en el cas del vaquí; i 1,48 t/km² davant 0,36 t/km² en el cavallí), sobretot en el cas del cavallí, que la quadruplicava (vegeu taula 1.23).

Taula 1.22 : La ramaderia al Partit Judicial de La Bisbal, 1865

Espècie	nº caps	t / cap	Pes viu total ¹⁹³ (t)	% sobre el PVT
Vaquí	4.716	0,371	1.750	39,3
Cavallí	2.892	0,326	943	21,1
Mular	1.269	0,326	414	9,3
Asiní	1.813	0,172	312	7,0
Oví	11.506	0,030	345	7,7
Cabrum	1.914	0,034	65	1,5
Porquí	8.192	0,077	631	14,1
Total	32.302		4.460	100

Font : Junta General de Estadística, 1868. Per a la reducció del nombre de caps de bestiar al pes viu total (PVT) hem utilitzat els criteris de Flores de Lemus (1926).

¹⁹² A.H.M. Castell - Platja d'Aro, III.1, *Cartilla de evaluación ó cuenta de productos y gastos de la riqueza rústica, urbana y pecuaria de este distrito municipal, con un testimonio de la memoria explicativa*, 1881

¹⁹³ La reducció del nombre de caps de bestiar al *pes viu total* (PVT) és un mètode habitual de recompte ramader que té l'avantatge de permetre una mesura sintètica i comparable de l'evolució del sector en el seu conjunt, més enllà del pes variable de cadascuna de les espècies animals. Els problemes es presenten, però, a l'hora de seleccionar els coeficients tècnics per a cada espècie. Les oscil·lacions en el pes mig de les diferents races poden ser molt grans i, de fet, en algunes ocasions han estat utilitzades com a indicador del procés d'especialització ramadera (Slicher van Bath, 1959 : 416-417). També el règim alimentari dels animals, el destí de la producció pecuària (treball, llet o carn) i el caràcter transhumant o estabulat de l'explotació ramadera incideixen considerablement en el pes viu mig d'una espècie. Conscients de la seva precarietat, els coeficients tècnics que hem utilitzat pels nostres càlculs són els establerts per Flores de Lemus (1926 : 156) i utilitzats en diferents estudis de la historiografia agrària espanyola, fet que permet una comparació relativament creïble amb altres comarques catalanes o regions espanyoles.

No hi ha massa dubtes que aquelles espècies que hem considerat com a animals de treball realment ho fossin. La classificació que el mateix cens de 1865 fa del destí dels animals és força taxativa -potser massa?- en aquest sentit. Excepte un petit percentatge dedicat a la reproducció i, en el cas del vaquí, un encara menor percentatge destinat al consum de carn, el gruix dels caps de les espècies esmentades esdevenien *motors de sang*, utilitzats bé pels treballs agrícoles, bé pel transport o bé, en una porció insignificant, pel treball industrial (taula 1.24). Molts d'ells, malgrat la rígida classificació del cens, no es dedicaven en exclusiva a un sol tipus de feina i, alternativament, realitzaven tasques agrícoles i tasques de transport o carreteig. Per a un petit pagès o un menestral, l'animal havia de ser tan flexible com activitats diverses ell realitzés. La petita proporció classificada per a la cria i reproducció, tot i que caldria revisar amb deteniment les informacions censals, ens dóna una clau per interpretar el sentit de les paraules del Madoz : malgrat existir una presència important d'animals, la porció destinada bé a cria, bé a engreix, era massa petita per poder qualificar-la de rellevant. A penes existia la *cria* pròpiament dita.

Com afirmava l'enginyer que va elaborar l'informe sobre la província de Girona per a l'*Avance* de 1891:

"En la provincia de Gerona no existe la ganadería, propiamente dicha, en el sentido de constituir una industria o explotación distinta del cultivo de la tierra y con vida separada de la agricultura. Se considera la ganadería como un apéndice inseparable del cultivo de cada finca".

Taula 1.23 : Densitat ramadera, 1865

	t / km ²			kg / Habitant		
	P.Judicial La Bisbal	Província Girona	Catalunya	P.Judicial La Bisbal	Província Girona	Catalunya
Asiní	0,492	0,248	0,473	6,83	4,92	7,74
Cabrum	0,101	0,137	0,137	1,41	2,72	2,24
Cavalli	1,481	0,774	0,361	20,56	15,37	5,91
Mular	0,651	0,587	0,746	9,04	11,65	12,21
Ovi	0,544	1,058	0,713	7,55	21,01	11,67
Porcí	0,993	1,082	0,530	13,78	21,48	8,67
Vaquí	2,760	2,837	1,272	38,32	56,32	20,81
Total	7,022	6,723	4,232	97,49	133,47	69,25

Font: Elaboració pròpia a partir de Junta General de Estadística, 1868

Taula 1.24 : Destí dels animals. Partit Judicial de La Bisbal, 1865 (% del nombre de caps sobre el total de caps de cada espècie)

	consum	treball agrícola	treball industrial	tir i transport	reproducció
Cavallí	0	76,0	0,1	10,3	13,6
Mular	0	78,2	0,2	21,6	0
Asiní	0	71,8	0	20,8	7,4
Vaquí	4,4	88,3	0	0,1	7,2
Ovi	21,8	0	0	0	78,2
Cabrum	8,0	0	0	0	92,0
Porquí	89,5	0	0	0	10,5

Font : Junta General de Estadística, 1868

Distribució geogràfica

La distribució territorial de la ramaderia no era pas homogènia. La diversitat geogràfica de la comarca es traduïa en una distribució espacialment desigual. Això és perceptible fullejant, simplement, les molt genèriques informacions del *Diccionario Madoz*. Però quan s'intenta realitzar una aproximació una mica més detallada, topem amb greus problemes heurístics, car ens veiem obligats a utilitzar les xifres dels amillaraments, la fiabilitat de les quals és molt baixa. Les dades sobre riquesa pecuària, d'ocultació més simple que no pas la riquesa territorial, són molt dolentes. Mentre que el cens de 1865 dona una densitat mitja pel partit judicial de La Bisbal de 7,04 t/km², la mostra d'amillaraments que ens aporten dades sobre bestiar redueix aquest valor de manera dràstica fins 3,34 t/km². En el cas d'alguns municipis pels quals disposem d'informacions alternatives, com ara l'Interrogatori de 1858 o el recompte municipal del cens de 1865, les discrepàncies són alarmants. A Cruïlles aquest recompte enregistra un PVT de 236 tones¹⁹⁴, mentre que a l'amillarament només se'n varen declarar 145 tones. A Casavells, l'amillarament dona un valor de 1,2 tones de PVT, mentre que l'Interrogatori de 1858 eleva aquesta xifra fins 47 tones¹⁹⁵. És freqüent que els

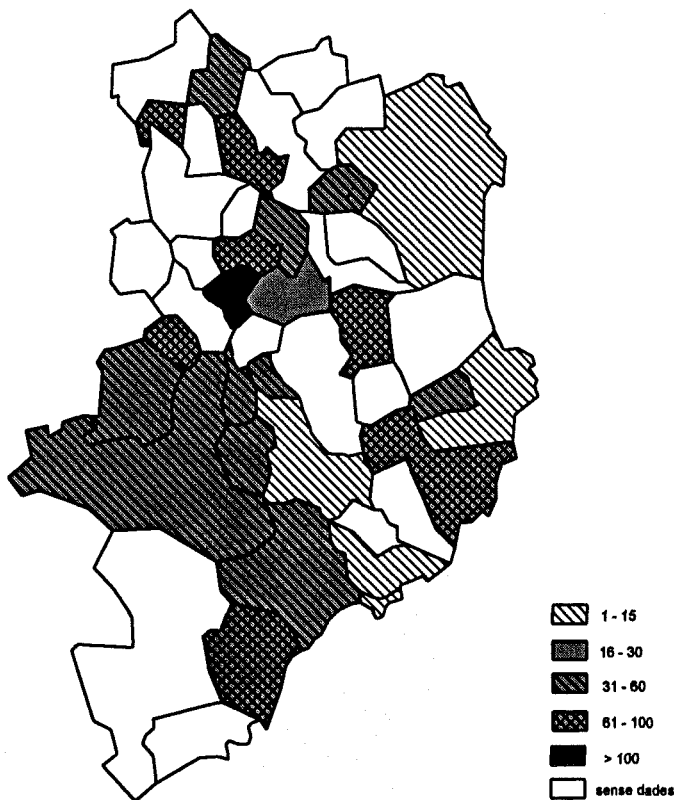
¹⁹⁴ A.H.C. La Bisbal, fons Cruïlles, lligall 85, "Resumen general del número de cabezas de ganado existentes en el distrito municipal en 24 de Setiembre de 1865"

¹⁹⁵ A.H.C. La Bisbal, fons Casavells, XIV.1, "Interrogatorio num. 2. para la formación de la Estadística pecuaria"

amillaraments "oblidin" de consignar els animals d'alguna espècie determinada. És un oblit irregular, no hi ha una norma; en un municipi poden deixar de declarar-se els caps ovins i en el del costat els porcsins. A l'amillament de Begur de 1855 només es varen declarar els ovins i el cabrum. Al de Colomers (1865), aquestes varen ser les dues espècies exceptuades. A Fonteta (1861), l'amillament només recollia els caps de bestiar de renda, mentre que a Ullastret (1860) només es consignaven els de treball. És obvi, per tant, que el PVT resultant dels amillaraments havia de ser inferior a l'obtingut amb el cens de 1865.

L'ocultació afectava també a les espècies que es declaraven. A Torroella, els 34 cavalls i 48 bous amillarats per aquella localitat eren una xifra francament ridícula. Alguns grans masos torroellencs podien depassar ells sols la quantitat de cavalls i bous consignats a les declaracions fiscals

Mapa 1.5 : PVT per superfície total, 1855-1865 (t/km²)

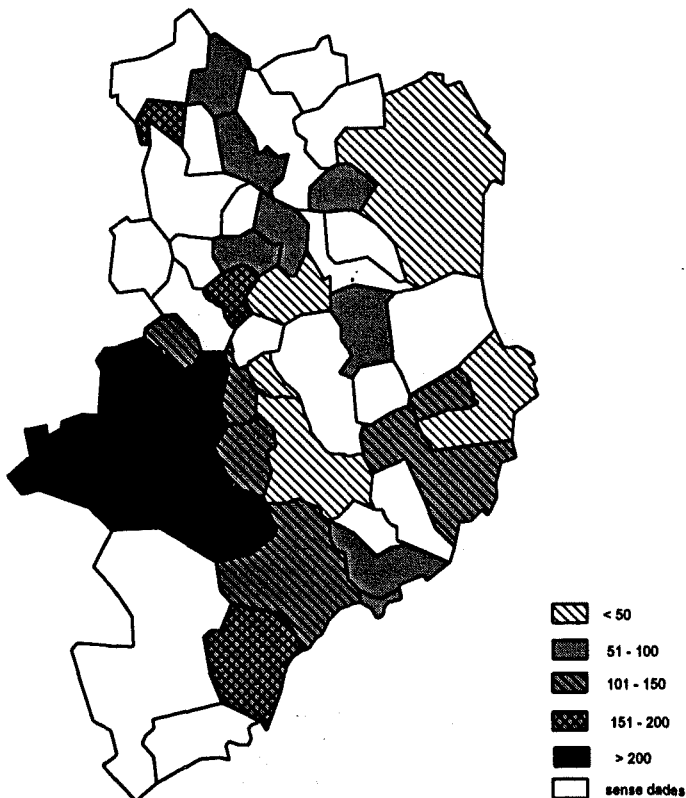

Font : Amillaraments de Begur (1855), Castell d'Aro (1853), Colomers (1865), Fonteta (1861), Garrigoles (1862), La Bisbal i S. Pol (1858), Monells (1865), Palamós (1860), S. Joan de Palamós (1861), Palau Sator (1872), Parlavà (1862), Regencós (1868), S. Sadurní (1860), Serra (1860), Torrent (1860), Torroella (1863), Ullà (1861), Verges (1862) i Vulpellac (1859). Les dades de Casavells procedeixen de l'Interrogatori de 1858 (A.H.C. La Bisbal, fons Casavells, XIV.1) i les de Cruïlles i Palafrugell del cens local de 1865 (A.H.C. La Bisbal, fons Cruïlles, llig. 85; i Barbaza, 1988 : I, 399). Les dades de l'amillament de Calonge s'han extret de Barbaza (1988 : I, 399)

Malgrat la baixa fiabilitat de les dades dels amillaments, només puntualment disposem d'informacions alternatives i, per tant, és inevitable utilitzar-los si es vol traçar una geografia de la ramaderia empordanesa. Tot i així, solament podem fer una cartografia fragmentària, perquè no disposem d'una col·lecció completa d'amillaments. Els resultats s'exposen en els mapes 1.5 i 1.6. En la mesura que les dades puguin reflectir la realitat, de la seva lectura es desprèn l'existència de tres zones, amb característiques diferencials:

- Era a la plana interior, als municipis amb major extensió agrícola en termes relatius, on s'enregistrava una major densitat per unitat de superfície (mapa 1.5). En aquesta zona existia una forta integració entre agricultura i ramaderia. La primera -en defecte de pastures- proporcionava els recursos alimentaris i la segona, la força motriu pel treball agrícola. No és en va que en aquesta plana interior predominés el bestiar gros i que, en canvi, una espècie típicament de renda com l'oví fos molt menys abundant que a la resta de la comarca.

Mapa 1.6 : PVT per superfície conreada (t/km²)

Font : Idem que Mapa 1.5

- En contrast, la zona més propera al litoral enregistraria unes densitats molt menors tant en termes de PVT per unitat de superfície com de PVT per unitat de superfície conreada. Cal anar amb compte, però, amb aquesta aparent baixa densitat litoral : en alguns municipis litorals, com Torroella, Gualta o Belcaire, existien explotacions que es singularitzaven per la seva orientació marcadament pecuària, a diferència de la resta de la comarca.
- Encara podria destacar-se una tercera zona, compresa pels municipis gavarrencs, amb una densitat per unitat de superfície mitjana, però amb els valors més elevats en relació a la superfície conreada (mapa 1.6). És el contrast entre aquesta àrea i la plana interior el que dóna sentit a les afirmacions que hem realitzat anteriorment sobre la relació entre augment de la superfície conreada i la disponibilitat de fertilitzants.

El bestiar de treball

Per a la major part d'explotacions baixempordaneses el bestiar gros no era un fi en ell mateix, sinó un mitjà de producció més, indispensable com a força de treball i transport, i fonamental per fertilitzar les terres amb adobs orgànics. Fins a cert punt era un mal necessari, un instrument de treball imprescindible. Per això la possessió de bestiar és també un bon indicador del capital dels qui es dedicaven a l'agricultura¹⁹⁶. A grans trets podem considerar que la major part del bestiar de peu rodó del Baix Empordà a mitjan segle XIX es caracteritzava per la seva subordinació a l'activitat agrària. Hi havia, però, una excepció : els masos ramaders del Baix Ter.

Si fem cas al cens del 1865 no només pel que fa al nombre absolut de caps, sinó també a la seva classificació, hi havia gairebé el doble de bous que de cavalls dedicats als treballs agrícoles. La quantitat d'ases i mules, no era menyspreable, tot i restar una mica per sota del nombre de cavalls (taula 1.22). Aquesta és una valoració aproximada, però que en certa mesura reflecteix el predomini dels bous com a força de treball. "*Empléase en la labor, con preferencia á toda otra clase de ganado, el vacuno, cuya fuerza se aplica*

---

¹⁹⁶ Calatayud, 1986 : 410

indistintamente á todas las labores y faenas agrícolas", ens diu l'enginyer que va elaborar l'informe per a l'Avance de 1891¹⁹⁷.

Habitualment s'ha considerat el predomini del boví com un signe d'endarreriment agrícola, perquè l'ús d'aquests animals com a força de tracció implicava una menor productivitat del treball humà. El bestiar boví presentava nombroses avantatges sobre el cavall: la seva docilitat, la possibilitat de reaprofitar-lo com a carn al final de la seva vida laboral, la seva potència, especialment indicada pels sòls pesats i argilosos i, sobretot, per arrossegar arades de pala, i una alimentació més barata que no pas el cavall. El seu principal problema era la lentitud, que el feia poc atractiu per a les feines de transport i que comportava una menor productivitat del treball humà en termes físics. El cavall, en canvi, era més lleuger i ràpid, però requeria una cura i una alimentació molt més onerosa i una vegada vell, la seva carn no era aprofitada pel consum alimentari i per tant, no permetia la recuperació -total o parcial- del capital invertit en el moment de la seva compra¹⁹⁸

Habitualment es suposa que un bou té una capacitat de treball equivalent a entre el 50 i el 75 % d'un cavall¹⁹⁹. Atenent a les varietats existents a l'Empordà a mitjan segle XIX, F. Jordi considerava que

*"la labor respectiva de cada una de estas especies de ganado guarda la relación de 2 es á 3, ó sea que la yeguas ejecutan con el arado un tercio mas de labor que los bueyes"*²⁰⁰.

Però, malgrat les recomanacions que el mateix F. Jordi, director de la Granja-escola de Fortianell, pronunciava a favor de la utilització d'eugues pel treball agrícola, reconeixia que

"las circunstancias especiales de la finca que se ha de explotar deciden en ciertas ocasiones de la clase de ganado que es mas conveniente elegir : por ejemplo, cuando se trate de haciendas en que predominen los terrenos arcillosos, no será mal entendida la adopción de un sistema mixto. Una, dos ó mas yuntas de bueyes, segun la estension del terreno que se haya de cultivar, prestarán grandes servicios al labrador, particularmente para el levantamiento de alfalfares y esparcertales viejos;(...) además de que en todas las casas de labranza hay

¹⁹⁷ Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 385

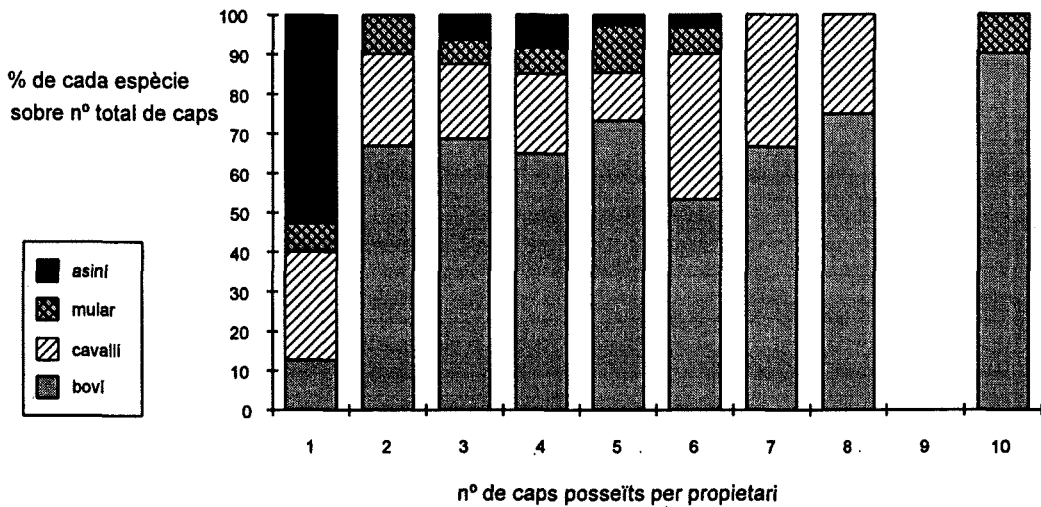
¹⁹⁸ "El ganado caballar á los 6 años de utilizarlo para trabajo, ha consumido, unos con otros, el capital de adquisición; el ganado vacuno, á la misma edad deja el mismo capital que costaba el día que se dedicó al trabajo" (IACSI, 1863 : 240)

¹⁹⁹ Wrigley, 1993 : 54

²⁰⁰ IACSI, 1863 : 235

*ciertos aprovechamientos que demandan mas bien un sistema mixto que la adopción de otro exclusivo*²⁰¹.

Gràfic 1.5 : Composició del bestiar de treball segons el nombre de caps posseïts. Cruïlles, 1865

Font : A.H.C. La Bisbal, fons Cruïlles, lligall 85

Taula 1.25 : Diversitat d'espècies en la composició del bestiar de treball, segons el nombre de caps posseïts per propietari (Cruïlles, 1865)

nº caps de bestiar per propietari	nº de propietaris	% que posseïen boví	% que posseïa 2 o més espècies diferents
1 cap	55	13 %	-
2 caps	46	67 %	4 %
> 2 caps	73	100 %	97 %

Font : A.H.C. La Bisbal, fons Cruïlles, lligall 85

Aquest sistema mixt era, de fet, el que predominava en aquelles explotacions amb una certa dotació d'animals de treball. Si prenem l'exemple de Cruïlles, on el recompte censal de 1865 ens proporciona dades fiables, el 97 % dels propietaris de tres o més caps de bestiar tenien animals de més d'una espècie. Tots posseïen bous o vaques pel treball agrari, però no en exclusiva. Això els permetia utilitzar el tipus d'animal més adequat per a cada

tasca i, alhora, minimitzar els costos de manteniment d'aquest capital pecuari. Els problemes sorgien quan no es podia adquirir o mantenir més d'un o dos animals. L'aplicació d'aquest *sistema mixt* no era possible per a la major part de treballadors de la terra. La taula 1.25 i el gràfic 1.5 mostren que sovint la disjuntiva era o bé un parell de bous o bé un ase o un cavall, tot i que una petita porció posseïen dos cavalls o dues mules. L'elecció havia de resoldre's tant en funció del preu, com de les activitats que es desenvolupaven al sí de cada unitat familiar. Segons l'*Avance* de 1891 els ases eren, amb diferència, els animals més assequibles²⁰². El seu valor s'estimava en 70 pessetes per cap, mentre una mula en valia 600, un bou 300 i una vaca 200. Només així pot entendre's l'elevat nombre d'ases que acumula el grup dels qui només tenen un animal, quan els ases són possiblement animals més indicats pel transport que per estirar una arada. Malgrat tot, en petits masos de muntanya com a Can Baulida, de Santa Pellaia, la possessió d'un ase podia ser crucial, com es desprèn de les memòries de Pau Baulida:

*"... encuentranse su niñes de sus padres pobrecitos sin tener recursos para [a]limentarse su Madre Teresa Condom tenia[n] un borrico para tragar la leña en la villa de Cassá de la Selva para ganar dinero para sostenerse todos ellos"*²⁰³

Al Baix Ter, als municipis de Torroella, Gualta o Bellcaire, on la presència d'aiguamolls limitava l'expansió dels conreus, es donava una realitat ben diferent. Allà s'hi localitzaven grans masos especialitzats en la producció pecuària, que presentaven moltes similituds amb els cortals de Castelló d'Empúries²⁰⁴. Les funcions i el paper del bestiar en aquestes explotacions²⁰⁵ no tenien res a veure amb el que succeïa en els masos agrícoles de la resta del Baix Empordà. Es criaven cavalls i vaques no tant pel treball en el mas, sinó per a la seva comercialització. El Mas Estany, de Bellcaire, propietat del Marquès de Sentmenat, el 31 de desembre de 1875 tenia 88 caps de bestiar boví i 3 de cavallí. En els últims 17 anys (entre 1859 i 1875), el mas havia venut un total de 449 caps de boví i 5 de cavallí, per un valor total de 143.925

---

²⁰² Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 387-390

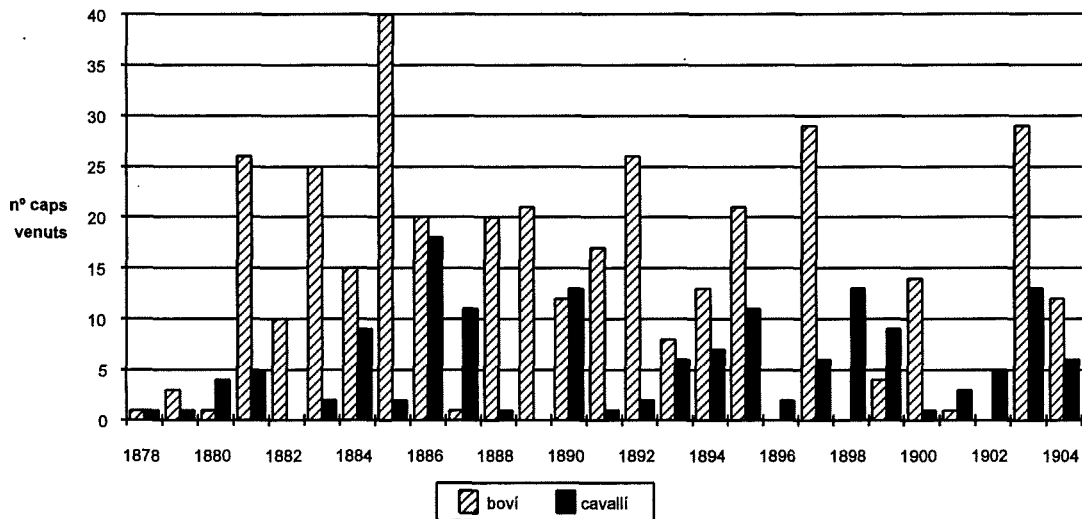
²⁰³ Arxiu privat família Paredes-Baulida, Memòries de Pau Baulida

²⁰⁴ Vegeu Barbaza, 1988 : II, 120-122

²⁰⁵ Sobre el paper del bestiar en les explotacions agrícoles, vegeu Slicher van Bath, 1959 : 414-415

pessetes²⁰⁶. El Mas Pinell, de Joaquim de Carles, entre 1878 i 1904 va vendre 369 caps de boví i 152 de cavallí, a raó de 14 i 6 caps anuals de mitjana, respectivament (taula 1.25). Per aquestes vendes va obtenir un total de 117.214 pessetes en 27 anys²⁰⁷. Segons el recompte fet el 30 de desembre de 1902, aquest mas tenia una càrrega ramadera de 49 bovins i 32 cavallins, sense comptar el bestiar de llana (18) i els porcs (143)²⁰⁸. Al mas Cancell, de Gualta, propietat de Joaquim Bosch de la Trinxeria, la cria de cavalls i bous era de menor entitat que en els dos casos anteriors, però la seva orientació pecuària era igualment clara. Segons els recompte fet el 1871, al mas hi havia 16 bovins, 3 cavallins i 1 mula. Entre 1869 i 1881, es varen vendre 34 bous i vaques, 29 vedells i 8 poltres i eugues, que varen generar un ingrés total de 15.033 pts²⁰⁹.

Gràfic 1.6 : Caps de bestiar gros venuts pel Mas Pinell (1878-1904)

Font : A.D.G., fons Carles, llibre 50

²⁰⁶ A.C.A., Patrimonials, Sentmenat, Empordà, lligall 2, "Resumen segun arrojan los Estados Anuales de la Ganadería, que mi principal el Sr. Marqués de Sentmenat, tiene establecida en el Estanque de Belcaire, á saber desde 1859 á 31 de Dbre 1875"

²⁰⁷ A.D.G., fons Carles, llibre 50

²⁰⁸ A.D.G., fons Carles, lligall-foli 3, carta de Josep Romaguera a Joaquim de Carles, principis de 1903

²⁰⁹ Arxiu Privat família Rufí, comptabilitat del Mas Cancell

Els menestrals i pagesos amb una euga pel treball, sovint la feien criar per vendre els poltres i obtenir, així, un guany addicional²¹⁰. L'existència de parades estatals de sementals contribuïa a facilitar-los la tasca. Però, al marge d'aquesta activitat ocasional, la cria del cavallí es concentrava bàsicament a la zona del Baix Ter. El *Diccionario* Madoz l'ubicava específicament als municipis de Torroella, Pals i Gualta i, fora d'aquesta àrea, Corçà. De les sis parades estatals de sementals que el 1865 existien a la província de Girona, dues es trobaven al Baix Empordà²¹¹. Una d'elles, precisament a Torroella; i l'altra a La Bisbal, molt a prop de Corçà. Els poltres i cavalls criats en els masos ramaders eren venuts bé al mercat local, o bé a comerciants que els destinaven al mercat valencià²¹².

Al Baix Ter, les eugues, agrupades en colles (*eugassades*), pasturaven a les closes i prats naturals del seu mas i, en un petit nombre, també podien beneficiar-se de la pastura als vells terrenys comunals que la desamortització havia deixat en mans de l'administració de *Montes Públicos*. El pla forestal de 1884 preveia la pastura de 80 caps de cavall a la muntanya de Torroella i 50 a la muntanya d'Ullà durant "*todo el año forestal*"²¹³. Però la seva alimentació no es limitava a les pastures, i els propietaris i masovers que tenien eugassades al seu càrrec havien de destinar-hi una part de les palles, herbes i grans del mateix mas. Durant l'estiu, les eugassades eren utilitzades per a batre i es llogaven als masos de la zona, en un radi relativament curt²¹⁴. Els ingressos que el seu treball reportava, percebuts en espècie (ordi, civada o també blat), proporcionava als criadors gra per a l'alimentació de les eugassades sense massa costos addicionals.

La cria de cavalls amb finalitats comercials era una activitat arriscada, tant perquè les pèrdues per mort dels animals podien ser importants, com perquè els costos d'alimentació i cura eren elevats, o perquè la seva comercialització no era tan simple com la d'aquelles espècies que s'aprofitaven com a carn²¹⁵.

---

210 Entrevista a Fortunat Saltor, Sant Sadurní, 7 octubre 1990

211 Martínez Quintanilla, 1865 : 302-304

212 Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 388 i 392

213 BOP, 25 agost 1884

214 Vegeu 2.1, taules 2.6 i 2.7

215 Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 392

Una carta del masover del Pinell al propietari del mas exemplifica prou clarament les dificultats que comportava aquesta activitat :

"En el ganado no hay novedad notable, solamente que se han perdido 3 novillos de la yeguada en el parir de las madres, ganado que siempre ha sido el que ha ido mas mal, los vesinos estan quejandose de lo mismo. Ya quedamos determinados con el señoret don Joaquin, de vender hasta solamente quedarnos con una docena de las mejores, para trillar solamente en el Pinell, yo creo daran mejor resultado, porque se mantendran mejor; se puede tener mejor numero de bacas, porque cuatro bacas no comen como dos yeguas, se puede tener ganado lanar, proque no habiendo tantas yeguas habra comer para todos. (...) Ganado lanar y bacuno es el mejor que podemos criar, porque la carne vale muchos dineros y cualquier ora se puede vender, caso de ponerse en mal estado, en una ora vend[e]ria bacas bueyes y corderos, que la yeguada segun la temporada no se vend[e]ria en seis meses".²¹⁶

És difícil precisar gaire més quina era la distribució social dels animals de treball a mitjan segle XIX. Els amillaraments són una de les poques fonts que permeten aproximar-nos a la qüestió, però -com ja s'ha comprovat- contenen un percentatge molt elevat d'error i ocultació. L'arbitrarietat en els criteris i una fiabilitat baixa però molt desigual és la nota predominant en els recomptes de bestiar dels amillaraments. Aquesta desigual fiabilitat permet aventurar-se a una anàlisi de la distribució social de la riquesa pecuària a partir d'una mostra dels casos que ofereixen més confiança; tot i que les conclusions obtingudes són molt fràgils i han de ser valorades amb extrema cautela. La taula 1.26 sintetitza els resultats obtinguts amb aquest exercici.

Taula 1.26 : Animals de treball posseïts pels propietaris veïns amb menys de 10 ha de terra en propietat, a mitjan segle XIX

Municipi	% de PV<10 amb animal de treball	% d'animals de treball posseïts pels PV<10
Palau Sator	66 %	37 %
Regencós	60 %	47 %
Monells	57 %	69 %
Garrigoles	55 %	61 %
Parlavà	47 %	43 %
Verges	43 %	73 %
Cruïlles	39 %	19 %

Font : Amillaraments. Nota : L'expressió PV<10 equival a Propietaris Veïns amb menys de 10 ha de terra en propietat.

El primer que es constata és que una part important de les petites UFP, més gran del que en principi podria pensar-se, disposava d'algun animal de treball. La taula 1.26 recull el percentatge de petits propietaris veïns amb menys de 10 hectàrees de terra amillarada i que posseïen una o més bèsties de treball (ases, cavalls, mules o bous). La mitjana ponderada dels set municipis de la mostra indica que entorn el 50% dels propietaris veïns disposaven d'una bèstia de treball. Si tenim en compte l'ocultació, aquest percentatge en realitat hauria de ser molt superior. El bestiar de treball era el propi dels pagesos petits i mitjans; no només perquè aquest fos el tipus de bestiar més difós entre aquest segment social, sinó també perquè acumulaven un percentatge prou elevat sobre el total de caps amillarats. Al marge de casos com els de Cruïlles -que es separen molt de la resta-, els resultats indiquen que gairebé la meitat dels animals de treball estava en mans de petits propietaris. Com a contrapartida, bona part del bestiar de cria i engreix era acumulat pels grans propietaris i els seus masovers (en especial l'oví i el cabrum). Per espècies, els petits propietaris tenien una clara preferència pels ases, ja que posseïen el 93% del contingent total. El mular ocupava el segon lloc, amb un 72%, tot seguit del cavallí (60%). En canvi, el bestiar boví -en concordança amb el què hem constatat anteriorment- era el tipus d'animal de treball preferit pels propietaris més grans. Els petits propietaris només posseïen el 33% dels bovins inclosos en la mostra.

El bestiar de renda

Entre la ramaderia de renda destacava especialment el porcí, tant pel seu pes en termes estrictament quantitius com per la seva rellevància en termes socials. Els més de 8.000 exemplars censats el 1865 significaven el 14 % del PVT baixempordanès. I, en el conjunt català, tant el partit judicial de La Bisbal com tota la província de Girona, mostraven una decidida orientació cap a la cria porcina (taula 1.23). Tot i estar molt generalitzada la seva cria, el *Diccionario Madoz* la localitza explícitament a les localitats de Cruïlles, La Bisbal, Fitor, Vall-llobrega, S. Joan, Castell d'Empordà i Torroella. Les condicions ambientals de les Gavarres i del Baix Ter segurament afavorien la cria porcina i, en especial, la formació de baconades una mica més grans que a la resta de la comarca. En el cas de les localitats gavarrenques, la

possibilitat d'alimentar els porcs amb glans obria les portes a una major expansió d'aquesta espècie. Tot i que, bé cal dir-ho les condicions en què els propietaris permetien l'aprofitament d'aquests glans, prohibint-ne la pastura, la limitava estrictament. Com recordava la *Junta Consultiva Agronómica*,

*"Tampoco es costumbre ... el aprovechar la bellota producida por sus extensos y productivos alcornocales, llevando á estos montes el ganado de cerda ó lanar; lo general es recoger este producto cuando se encuentra en estado de madurez y suministrárselo en las pocilgas á la primera clase citada de ganado"*²¹⁷

La cria i engreix de porcs es feia a petita escala. Cada mas o cada família engreixava els porcs necessaris pel seu propi consum (un o, màxim, dos) i alguns més per vendre. La comercialització d'un o dos porcs podia suposar un ingrés molt important en els precaris pressupostos d'una família rural. "*Puse gran cuidado ab los tosinos, que de ellos pagamos mutxas beses*", recorda Isabel Piferrer sobre els primers temps del seu matrimoni²¹⁸. En molts casos es posseïa també una truja, que anualment podia parir unes dotze cries. En aquest cas, els godalls que no s'engreixaven, eren venuts per a la cria als qui no disposaven de truja. Els qui eren masovers, generalment també tenien l'obligació d'engreixar un porc pel propietari, en concepte d'agressos. Segons la mostra d'amillaments de la taula 1.26, el 45% d'aquests animals estava en mans de petits propietaris. Però aquest valor és poc fiable a causa de l'elevada ocultació relacionada amb aquest tipus de bestiar.

Puntualment podem localitzar l'existència de ramats de porcs relativament grans. El Mas Pinell, per exemple, havia explotat amb certa intensitat la cria porcina, tot i que amb moltes irregularitats i alternant el bestiar de llana amb els porcs, segons la conjuntura. En alguna ocasió (1894) havia arribat a vendre 125 porcs en un mateix any, tot i que generalment el nombre de caps venuts no depassaven els 30 o 40 per any. Segons una nota del 30 de desembre de 1902, en aquell moment al Mas Pinell hi havia la quantitat gens menyspreable de 143 porcs²¹⁹. A Cruïlles, el 1865 no ens consta l'existència de baconades tan nombroses. El màxim era de 19 porcs per un sol propietari. En aquesta localitat, on el 1876 varen censar-se 195 unitats familiars, 150 famílies posseïen un o més porcs. D'aquestes només set depassaven els 10

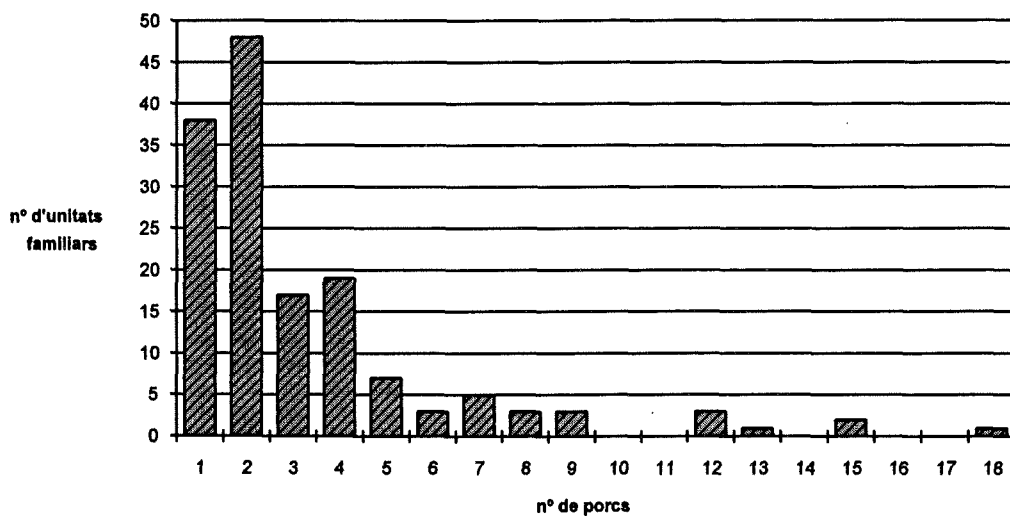
²¹⁷ Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 38. Vegeu també, en el mateix sentit, Junta Consultiva Agronómica, 1908 : 221

²¹⁸ Reproduït per Compte, 1993 : 226

²¹⁹ A.D.G., fons Carles, lligall-foli 3

porcs, mentre que a la major part n'hi constaven entre 1 i 4. La distribució de les famílies de Cruïlles segons el número de porcs posseïts (Gràfic 1.7) és una bona il·lustració de la importància social que tenia aquest bestiar de renda.

Gràfic 1.7 : Distribució de les unitats familiars, segons el nº de porcs posseïts (Cruïlles, 1865)

Font : A.H.C. La Bisbal, fons Cruïlles, lligall 85

La cria d'oví i cabrum era, en termes relatius, una producció menys significativa que la del porquí. Tot i que el nombre de caps era elevat (11.500 d'oví i 1.900 de cabrum), el seu pes dins la ramaderia comarcal era només del 8,7 % del PVT i les densitats assolides eren inferiors a la mitjana catalana. Cal tenir present, però, que la càrrega d'oví i cabrum que suportava la comarca probablement era superior als valors expressats com a conseqüència dels moviments dels ramats transhumants que, procedents de la Cerdanya i el Ripollès, passaven l'hivern a l'Empordà²²⁰. Els ramats de xais i cabres es localitzaven, sobretot, a la zona del Baix Ter i a les Gavarres, una altra vegada, a més de la zona propera a Palafrugell i d'algunes localitats del límit septentrional de la comarca (Jafre, Albons,...). A les pastures comunals del Montgrí, segons P. Artigas, hi pasturaven unes 3.000 ovelles²²¹.

²²⁰ Vegeu Vilà Valentí, 1973

²²¹ Artigas, 1885

La cria i engreix d'oví i cabrum no estava tan generalitzada socialment com la del porquí. Els ramats de xais i cabres pertanyien, fonamentalment, a aquells estrats superiors de la societat rural. Les dades sobre l'oví extretes de la mateixa mostra d'amillaments de la taula 1.26 revelen que només el 19% d'aquests animals eren propietat d'individus amb menys de 10 ha de terra, alguns d'ells masovers. Els propietaris amb més de 50 ha acumulaven el 50% dels caps ovins, i els que tenien entre 10 i 50 ha el 30% restant. A Cruïlles, el nombre de propietaris d'oví i cabrum només era de 89²²². Però tot i ser menor que el de propietaris de porcí, no es pot passar per alt que quasi la meitat d'unitats familiars de la localitat (entorn el 45 %) tenia xais o cabres. La proximitat al bosc ho devia fomentar.

A la llum de les informacions disponibles, els grans ramats, amb més de 100 caps, d'un sol propietari, no semblen massa generals. A Cruïlles, el màxim rondava els 40 caps²²³. A Monells, però, tenim constància que el principal hisendat de la localitat (Joaquim Camps) posseïa un ramat, segons inventari, de 150 caps²²⁴. Potser al Montgrí i Baix Ter aquesta situació era més freqüent. Al Mas Cancell, per exemple, entre 1869 i 1881, varen vendre una mitjana anual de 125 caps ovins. I al Pinell, entre 1878 i 1890, la mitjana de vendes anuals va ser de 150. Rosa Congost cita un arrendament de la Torre Ponsa, que era propietat de la Universitat de Torroella, amb una clàusula que permetia mantenir sobre la finca un ramat de 500 caps de cabrum²²⁵. Desconeixem si, d'assolir-se aquestes dimensions, la propietat del ramat era d'un sol individu. En qualsevol cas, de ben segur que aquesta darrera sí que era una situació excepcional.

Finalment, ens resta plantejar la qüestió de la volateria i altre bestiar menut. Dissortadament, sobre aquestes espècies els censos ramaders no en diuen res. Fins ben entrat el segle XX, no tenim informacions mínimament sòlides sobre la cria d'aquests animals. Hom suposa que aquest tipus de bestiar existia en gairebé totes les llars rurals i que eren una de les fonts proteíniques i, també, d'ingressos monetaris, de què disposaven fins i tot les famílies més pobres. A més, també tenien una altra funció econòmica : la de ser moneda

---

²²² A.H.C. La Bisbal, fons Cruïlles, lligall 85

²²³ A.H.C. La Bisbal, fons Cruïlles, lligall 85

²²⁴ A.H. Girona, notarial, Corsà, J. Corominas, 7 agost 1862

²²⁵ Congost, 1990 : 171

pel pagament de censos. Dels 123 censos que Blanca de Pujadas i Caramany posseïa a la província de Girona (sobretot al Baix Empordà), 31 eren censos en volateria. Per ells, anualment havia de rebre 28 capons, 2 pollastres i 24 gallines²²⁶.

Una via per aproximar-se a aquestes espècies "*oblidades*" és a través dels inventaris de béns. En aquesta línia hem realitzat una prospecció, del tot insuficient, però que ens permet formular una hipòtesi que caldria confirmar posteriorment. Els inventaris són documents notariais on es descriu amb gran precisió i minuciositat els béns deixats per un individu en morir. No sempre comprèn els mateixos tipus de béns. En alguns casos, s'inventarien exclusivament els béns immobles : masos, cases, camps, boscos,... En altres, només s'inclouen els béns mobles : roba, eines, grans, llibres, mobiliari,... i també crèdits, censos, joies i diners. Sovint, quan s'inventarien les possessions mobles del difunt, s'hi afegeixen els béns semovents : el bestiar. Hom pot inventariar-ho tot, però no sempre es fa. En qualsevol cas, el que interessa deixar ben clar és la minuciositat amb què s'inventarien els béns que es decideix inventariar. Quan es tracta de mobles i semovents, el notari - presentat a la casa del difunt- enumera els béns continguts en cadascuna de les dependències de la casa, des de l'entrada o la cuina fins el celler o les quadres, i en descriu l'estat. No s'oblida cap detall. Si el difunt era el cap de la unitat familiar, l'inventari inclou el conjunt de béns de la família : la seva roba, la de la seva dona i la dels seus fills, indistintament. Això permet tenir una certa seguretat sobre la descripció del nivell de vida material d'aquella unitat familiar.

Aclarida la qüestió de la fiabilitat dels inventaris, hem de deixar constància del desconcert que ens ha provocat l'intent de cercar-hi bestiar menut. En molt poques ocasions aquest tipus de bestiar hi és present. D'entre una petita mostra de 14 inventaris de mitjan segle XIX²²⁷, que inclouen el bestiar i sobre

---

²²⁶ Arxiu Patrimonial Caramany, Inventari de béns de Blanca de Pujadas i Caramany. Disposo d'una fotocòpia dipositada per Pere Gifre i Santi Soler a l'I.L.C.C. de la Universitat de Girona.

²²⁷ A.H. Girona, notarial, La Bisbal, F.Planells, 22 desembre 1857, inventari de Joan Vilà Bañeras, propietari d'Ullastret; A.H. Girona, notarial, La Bisbal, R. Tomás, 15 maig 1859, inventari d'Antoni Figueras Oliver, pagès propietari de Cruïlles; A.H. Girona, notarial, La Bisbal, N. Clapés, 12 desembre 1863, inventari de Gabriel Renart, propietari de Millàs; A.H. Girona, notarial, La Bisbal, R. Tomás, 22 maig 1859, inventari de Catalina Teixidor, vídua de J.Punsach, menestral d'Ullastret; A.H. Girona, notarial, La Bisbal, F.Planells, 2 març 1858, inventari de Salvador Bañeras, d'Ullastret; A.H. Girona, notarial, La Bisbal, F.Planells, 22 abril 1857, inventari de Rafael Gaus, flequer d'Ullastret; A.H. Girona,

els quals no teníem cap dubte respecte la seva fiabilitat i precisió, només en 4 hi figuraven explícitament animals de corral, concretament galls, gallines i pollastres (no es fa esment de cap altra espècie). El més interessant és, però, que aquests quatre inventaris d'un masover i de tres pagesos propietaris de mas, mentre que els deu restants corresponien bé a menestrals o bé a individus amb altres oficis rurals (un manescal, un flequer, un ferrer,...). En els casos en què va inventariar-se volateria, el seu número era força reduït. En un cas, en comptes de comptar el nombre d'animals es diu: "*una porció insignificant de gallinas y pollastres*"²²⁸. Els altres tres tenen tots un gall i quatre, sis o dotze gallines; respectivament; una quantitat molt petita que ens fa suposar que es destinaven sobretot al pagament de rendes, al consum d'ous i només ocasionalment al seu consum com a carn.

Certament catorze inventaris són una mostra massa petita per demostrar res. Caldria un buidatge més exhaustiu, que ara no estem en condicions de realitzar, per confirmar o desmentir la imatge que aquesta mostra ens proporciona. D'altra banda, hi ha algunes evidències en sentit contrari que la contrarresten o, almenys, la matisen. Probablement la més important sigui la procedent de les estadístiques d'explotació de les línies ferroviàries. Durant la dècada de 1860, la xarxa ferroviària només cobria una petita part de la geografia gironina. Però allà on el tren havia arribat, es constata un notable tràfec comercial de volateria, que el mateix ferrocarril hauria contribuït a impulsar. El 1862 a l'estació de Girona varen facturar-se un total de 923.970 kg d'aus de corral²²⁹. En termes de pes la volateria significava el 12% del total de mercaderies facturades, amb excepció del bestiar gros (que es comptabilitzava a part i per caps). Sis anys més tard, el 1868, el nombre total d'aus que es facturà al llarg de la línia ferroviària Barcelona-Girona fou de 1,1

---

notarial, La Bisbal, F.Planells, 13 desembre 1855, inventari de Pere Coll, d'Ullastret; A.H. Girona, notarial, La Bisbal, F.Planells, 25 setembre 1857, inventari de Tomàs Masó, d'Ullastret; A.H. Girona, notarial, La Bisbal, R. Tomás, 5 octubre 1858, inventari de Joan Ametller, pagès masover de Fontanilles; A.H. Girona, notarial, Torroella, N. Ballester, 18 octubre 1861, inventari de Joan Solés, propietari del Mas Solés; A.H. Girona, notarial, Torroella, N. Ballester, 1861, inventari de Miquel Cristòfol Guilló, masover de Torroella; A.H. Girona, notarial, La Bisbal, A. Cassañas, 31 març 1863, inventari de Miquel Solà, propietari de Monells; A.H. Girona, notarial, La Bisbal, N. Clapés, 6 juny 1857, inventari de Joan Mulà Sala, menescal de Monells

²²⁸ Inventari de Joan Vilà Bañeras, propietari del Mas Martí, d'Ullastret (A.H. Girona, notarial, La Bisbal, F.Planells, 22 desembre 1857)

²²⁹ Dades extretes de la Memoria leída en la Junta General de Accionistas de la Empresa de los Caminos de hierro de Barcelona a Girona celebrada el día 7 de marzo de 1863, Barcelona, Tip. de N. Ramírez y Rialp, 1863.

milions d'unitats. I va mantenir un ritme creixent. El 1870 foren 1,37 milions d'aus. Quan el ferrocarril arribà al Baix Empordà aquest mateix impuls va transmetre's a l'economia comarcal. El 1915 només a l'estació de La Bisbal es facturaren 442.000 kg en volateria. Tot plegat ens ha d'induir a repensar la idea de la importància de la volateria en les economies pageses, així com del probable increment de la cria d'aquestes espècies mercès a l'expansió de la xarxa ferroviària i la creixent demanda dels grans nuclis urbans i industrials.

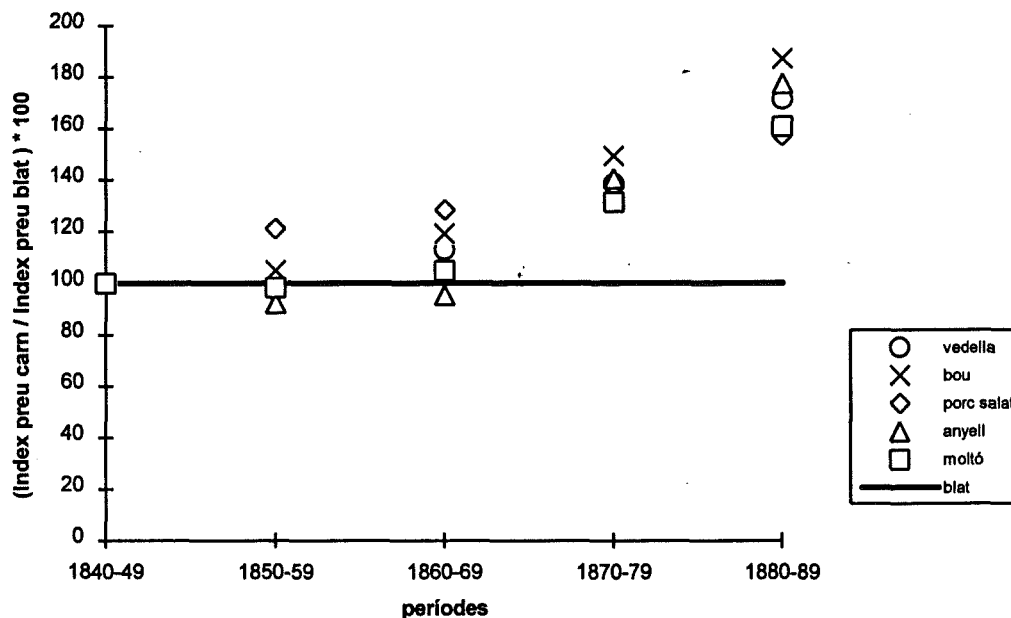
L'evolució de la ramaderia durant la segona meitat del segle XIX

Per acabar amb la ramaderia, voldríem fer només algunes precisions, molt genèriques, sobre la seva evolució durant la segona meitat del XIX. En primer lloc advertir que, a diferència dels processos descrits per altres regions catalanes o espanyoles²³⁰, ni al Baix Empordà ni a la província de Girona va produir-se un retrocés de la ramaderia. La paralització del procés d'expansió de l'àrea conreada des dels anys 60-70, juntament amb la cada vegada més àmplia difusió de l'esparcet i altres conreus farratgers (userda, nap, bleda-rave,...) i la progressiva substitució dels cereals panificables per cereals pinso, va propiciar una evolució de signe contrari al que, sembla, estava experimentant el conjunt espanyol. Aquest procés, sens dubte va veure's reforçat per una evolució favorable dels preus de la carn en relació als preus cerealícoles (gràfic 1.8), amb anterioritat a la crisi agrària finisecular. Certament, no poden menysprear-se els efectes de les reformes agràries liberals i, en particular, l'impacte que varen tenir les mesures privatitzadores (des de la desamortització de comunals, fins les mesures que extingien drets col·lectius sobre les terres particulars); però en el nostre context aquestes mesures no foren suficients per afectar negativament i de forma permanent la ramaderia comarcal.

---

²³⁰ Vegeu G.E.H.R (1978-1979), Garrabou (1985a), Pujol (1988), Carmona i De la Puente (1988) i Martínez Carrión (1991).

Gràfic 1.8 : Evolució preus de la carn en relació als preus del blat (1840-1889)

Font : Arxiu Històric Municipal de Girona, III.1

Taula 1.27 : Evolució del PVT per espècies, 1865-1917

	PVT 1865 (Qm)	PVT 1917 (Qm)	Índex 1917 (100=1865)	% en el PVT 1865	% en el PVT 1917
asini	3.103	492	16	7 %	1 %
boví	17.404	21.077	121	39 %	40 %
cavallí	9.340	10.823	116	21 %	21 %
mular	4.104	1.871	46	10 %	4 %
oví	3.430	4.958	145	8 %	9 %
cabrum	640	1.729	270	1 %	3 %
porquí	6.259	11.689	187	14 %	22 %
TOTAL	44.279	52.638	119	100 %	100 %

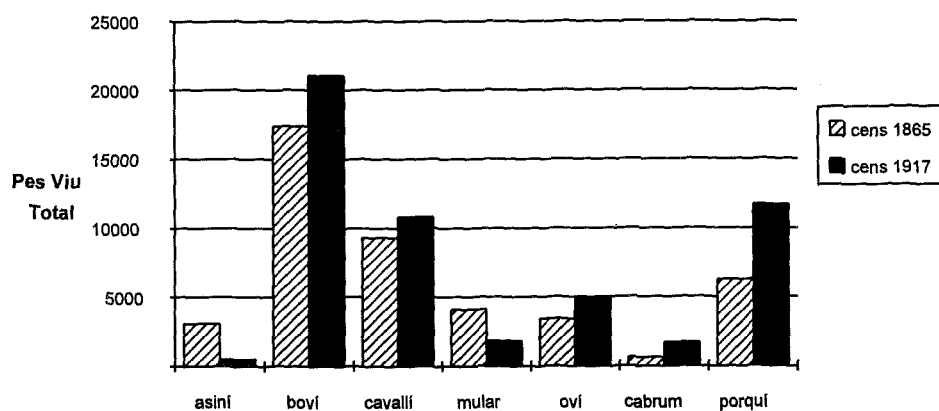
Fonts : Junta General de Estadística, 1868; Junta Consultiva Agronòmica, 1920. Els criteris de conversió a pes viu han estat explicats a la taula 1.22

El creixement de la ramaderia baixempordanesa, però, va ser un procés pausat. Amb les informacions disponibles no podem traçar una cronologia precisa de la seva evolució. La poca fiabilitat del cens ramader del 1891²³¹, en

²³¹ Sobre l'escassa fiabilitat de les xifres de l'Avance de 1891, vegeu Pujol (1988 : 172) i també Carmona i De la Puente (1988 : 195-196).

relació als censos elaborats amb anterioritat o posterioritat, no permet d'utilitzar-lo per calibrar els ritmes d'aquest creixement. Només el cens de 1917 ens permet traçar un llarg pont amb les dades de 1865. En conjunt, la ramaderia baixempordanesa hauria passat d'un índex 100 a un índex 119 entre aquests dos censos (taula 1.27), si les informacions són prou fiables. Insistim, doncs, que el creixement no va tenir res d'espectacular. Però sí que fou rellevant, perquè paral·lelament a l'augment del PVT va donar-se una reestructuració de la ramaderia comarcal.

Gràfic 1.9 : Evolució de la ramaderia al Partit Judicial de La Bisbal entre 1865 i 1917 (en Qm de Pes Viu Total)

Font : vegeu taula 1.27

La reestructuració hauria beneficiat sobretot el bestiar de renda. L'oví, el cabrum i el porcí haurien passat de significar el 23 % del PVT comarcal al 34 %. El porcí va ampliar notablement la seva importància i va convertir-se en la segona espècie ramadera de la comarca, en terme de pes viu, després del boví (gràfic 1.9). El seu pes relatiu va passar del 14% del PVT al 22% (taula 1.27) També el superior increment del boví entre el bestiar gros, pot interpretar-se en la línia d'una incipient orientació d'aquesta espècie cap el consum carni i, en certa mesura, lleter. Quan Joan Pelegrí, el 1918, escrigui sobre la situació econòmica i social del Baix Empordà, ens confirmarà la nova rellevància del bestiar de renda :

*"En el Baix Empordà es produeixen carns, bous, badells, tocinos, volatería i llurs productes i petita ramaderia. També és venen vaques lleteres que a Barcelona son molt estimades"*²³².

El 1917 quedava força clar que les espècies destinades al transport havien retrocedit substancialment. El bestiar asiní havia quedat reduït a un 16% i el mular a un 46%. Només el cavallí havia resistit la competència del ferrocarril i dels mitjans de transport moderns. El cens de 1917 és el reflex d'un moment de transició. En ell s'intueixen les tendències de transformació que s'experimentaran en el futur immediat, i alhora manté molts elements de l'estructura ramadera anterior, que varen tendir a desaparèixer, en particular, el pes del cavallí (que molt aviat va començar a recular, davant la competència de la mecanització no només del transport, sinó també de l'agricultura amb la difusió, primer, de les batedores mecàniques) i el pes del bestiar de llana (que tot i ser els indicis una mica confusos, sembla que després de la fase expansiva del XIX, hauria invertit el signe de llur evolució).

1.10 Recapitulació

Segons l'anàlisi realitzada l'agricultura baixempordanesa de mitjan segle XIX es caracteritzava pels següents trets:

- L'ocupació agrícola del sòl es reduïa, aproximadament, a la meitat del territori comarcal. Els espais forestals i, en menor mesura, les pastures, ocupaven una porció extensa de la comarca. La distribució dels espais agrícoles i no agrícoles entre els diversos municipis de la comarca era, lògicament, molt irregular.

- Els conreus arboris i arbustius tenien una importància relativament secundària. A diferència de l'Alt Empordà, la nostra comarca apenes va conèixer processos remarcables d'especialització en la vinya o l'olivera, amb l'excepció d'alguns casos locals d'importància molt limitada.

- L'àrea irrigada, tot i les condicions ofertes pel sistema hidrològic comarcal, era molt reduïda, entorn l'1%. No va ser fins la segona meitat del segle quan

es van desbloquejar els impediments per utilitzar amb fins agrícoles les canalitzacions preexistents.

- La superfície agrària es destinava en un 70 % als conreus herbacis i, dins aquests, els cereals panificables predominaven aclaparadorament. El blat era l'objectiu productiu principal de les explotacions baixempordaneses. Tots els altres conreus giraven entorn el blat, el complementaven. Les fonts documentals indiquen que l'extensió ocupada per les lleguminoses era força baixa. I, en canvi, el conreu de la patata sembla haver progressat molt ràpidament fins ocupar entre el 5 i el 10% de la superfície conreada. A mitjan segle XIX també varen començar a adquirir importància les lleguminoses de prat (userda, esparceta), tot i que la seva expansió es produí durant la segona meitat de la centúria. Es constata, també, l'escassa rellevància de les plantes industrials (lli, cànem, galda), tot i els intents d'assentar una indústria basada en el rami durant la dècada de 1880.

- La major part de rotacions agràries tenien com a punt de referència el blat. Eren rotacions de durada biennal, amb un sòl conreu per any agrícola, on el gra d'aresta alternava bé amb llegums bé amb blat de moro. A mesura que va expandir-se el conreu de les lleguminoses de prat, aquestes varen anar incorporant-se a les rotacions, fent-les més complexes. L'existència de rotacions més o menys intensives no implicava, de tota manera, la inexistència de guaret blanc, que encara mantenia una certa importància (difícil de quantificar) a mitjan segle XIX.

- El nivell mig de rendiments del blat es situava entorn els 14 hl/ha, en termes superficials, i 7:1 en termes de rendiment per unitat de llavor. Hem observat diferències notables no només entre les diferents qualitats de sòl considerades per les cartilles avaluatòries, sinó també entre municipis. Els valors de referència pels rendiments d'altres espècies cerealícoles, en especial de l'ordi i la civada, probablement no obtenien els rendiments potencialment assolibles perquè se'ls assignava les terres de menor qualitat.

- Els rendiments consignats per a la vinya en la documentació consultada eren relativament baixos, com a conseqüència de l'escassa bondat dels sòls on s'ubicava i, probablement, també com a conseqüència de les plagues i malures que varen afectar-la durant les dècades centrals del XIX. La densitat de plantes per unitat de superfície era molt elevada (6000 o més ceps per ha), en relació a la densitat de les comarques vitícoles de Tarragona i Lleida. En

canvi la producció obtinguda, tot i la gran dispersió de valors, era baixa (entre 8,5 i 11,5 hl/ha)

- Pel que fa a l'olivera, es podia extreure entre 0,9 i 2,4 hl d'oli per hectàrea. La seva densitat oscil.lava entre 90 i 140 peus/ha.

- Entre els sistemes de fertilització practicats a mitjans segle XIX predominava la utilització de fems i, en menor mesura, l'enterrament de determinats conreus com a adob verd. Tot i que potencialment la càrrega ramadera comarcal podria haver proporcionat una producció de fems que permetés aplicar a tota l'extensió conreada la mateixa quantitat que s'aportava a les terres de primera qualitat, les pèrdues que s'experimentaven (tant per la mala cura dels fems com pel fet que la no estabulació permanent del bestiar dificultava la seva recollida) expliquen que no fos així i que els contemporanis insistissin en descriure reiteradament una situació d'escassetat de fems. La pràctica de l'empast o adob verd podia suplir parcialment aquest dèficit de fems, però no substituir-los totalment. Els fertilitzants inorgànics no varen difondre's pròpiament fins les primeres dècades del segle XX. D'altra banda, des d'una perspectiva sistèmica, caldria també considerar altres fluxos materials importants per a la reposició de la fertilitat.

- El Baix Empordà, dins el conjunt català de mitjan segle XIX, era una zona amb una elevada densitat ramadera, que es caracteritzava per un predomini del bestiar de treball, especialment del boví i cavallí. En termes generals, existia una forta integració entre agricultura i ramaderia, en concordança amb l'expansió de rotacions que permetien augmentar la producció per a l'alimentació animal. La cria de bestiar gros tenia importància sobretot a la zona del Baix Ter, on les closes i aiguamolls havien potenciat l'aparició de grans masos especialitzats en la producció pecuària. Pel que fa a la ramaderia de renda, l'espècie més important era el porcí, tant pel seu PVT com per la seva rellevància en termes socials. La seva cria a petita escala constituïa una font d'ingressos clau en moltes economies familiars. La cria d'oví i cabrum, tot i no tenir el mateix pes -ni social ni quantitatiu- que el porcí també era imporant. L'existència de pastures, especialment a les àrees del Montgrí i de les Gavarres, va permetre no només l'existència de ramats comarcals de dimensions considerables, sinó també l'estada hivernal de ramats pirinencs transhumants. Pel que fa a la volateria, es deixa constància de les dificultats per observar el seu pes real, tant en termes generals com en les economies de les famílies pageses.

- L'evolució experimentada a partir de mitjan segle XIX -sense poder precisar massa la cronologia- hauria comportat un procés de creixement, pausat però rellevant, de la ramaderia baixempordanesa i, sobretot, una transformació qualitativa de la seva estructura pecuària, reorientant-se cap el bestiar de renda en detriment dels animals de treball.

2. TÈCNIQUES I PROCÉS DE TREBALL AGRARI

L'objectiu d'aquest capítol és avaluar les exigències de treball de l'agricultura baixempordanesa i analitzar alguns aspectes de la seva organització en l'estadi tecnològic corresponent a mitjan segle XIX¹. Aleshores els costos laborals eren el principal capítol de despeses agrícoles, i ho seguiren essent durant molt temps². Encara en un moment tan avançat i llunyà com 1939, s'estimava que a la província de Girona el cost total de la mà d'obra agrícola significava el 73% dels costos de producció³. És, per tant, de gran importància analitzar els processos de treball donat que aquest era l'input principal de la producció agrària. D'altra banda, considerem que aquesta anàlisi és un pas previ necessari abans d'abordar la distribució de la propietat perquè, més endavant, ens ha d'ajudar a acotar els criteris de classificació de les diferents categories de propietaris a partir de la consideració que les exigències laborals dels diferents cultius limitaven l'extensió de terra que poden conrear les famílies pageses utilitzant només les seves pròpies disponibilitats de treball.

2.1 Procés de treball i exigències laborals en els conreus herbacis

Els costos de treball d'un conreu individualment considerat estan en funció del model de rotació on aquest s'insereix. No és correcte avaluar les exigències laborals del blat, per exemple, sense tenir en compte que era un conreu més dins un cicle que superava el marc de l'any agrícola. Les alternances de conreus impliquen canvis importants en l'ordre i la quantitat de treball esmerçada en cada feina, en especial pel que fa a les tasques de preparació del terreny. Per això, ens cal prendre com a punt de referència el

¹ El contingut d'aquest apartat està basat en el treball col·lectiu realitzat per Garrabou, Pujol, Colomé i Sagner, 1992a. Dec als meus companys gran part de les idees que utilitzaré a continuació.

² Vegeu Chayanov, 1974 : 47

³ Segons una carta amb data 30 de setembre de 1939 adreçada al Cap Provincial d'Estadística per part de l'Enginyer en cap de la *Sección Agronómica de Gerona* (A.H.Girona, INE, lligall 518). L'esmentada carta diu el següent: "*Evaluación aproximada del tanto por ciento que representa la mano de obra en el coste total de las labores agrícolas de esta provincia.*

<i>Coste total de las labores agrícolas.....</i>	<i>63.438.454 ptas</i>
<i>Importe de la mano de obra.....</i>	<i>46.155.727 ptas</i>

<i>Tanto por ciento .....</i>	<i>72, 75"</i>
-------------------------------	----------------

model de rotació predominant i no pas un conreu aïllat. Això és el que realitzarem a continuació, una anàlisi dels costos (físics) de treball en un model concret de rotació (la rotació biennal faves-blat, que com hem pogut constatar anteriorment, era predominant en aquells terrenys on s'havia superat la fase de guaret). Aquesta anàlisi es redueix a un model molt senzill i simplificat de la realitat ja que no té en compte la variada gamma de produccions -i per tant de tasques- d'una explotació. Tot i així sí que recull el gruix de l'activitat agrària donat que -com hem vist- la producció de cereals comestibles era la principal orientació productiva de les explotacions baixempordaneses.

Les pràctiques de fertilització

En una rotació amb conreu anual el cicle agrari s'iniciava, després de l'última collita, amb la preparació del terreny. Sota aquest qualificatiu s'hi agrupen operacions diverses, entre les quals destaquen l'operació de femar, les llaurades i les fangades.

La fertilització dels camps, en el model de rotació faves-blat predominant a la comarca, es realitzava generalment l'any que no es conreaven cereals, abans de la sembra de lleguminoses. Aquest fet no implicava necessàriament un tracte de favor envers els llegums. En una agricultura orgànica orientada cap a la producció de blat el moment concret en què es realitzava l'aportació de fertilitzants (abans de sembrar els llegums) responia al criteri de proporcionar els màxims nutrients possibles no pas a la lleguminosa sinó al cereal. A menys que l'estat de descomposició dels fems estigui molt avançat, és poc recomanable l'aplicació de fems animals abans de la sembra dels cereals d'hivern⁴ i això per una doble raó. Primerament perquè ha de transcórrer un cert temps abans que els nutrients continguts en la matèria orgànica esdevinguin absorbibles pels sistemes radiculars de les plantes (processos d'humidificació i de mineralització). La velocitat d'aquests processos depèn de múltiples factors, entre els quals figuren la naturalesa dels fems (tipus de dejecció, contingut de palla, estat de putrefacció,...), el nivell d'humitat i de temperatura, les condicions de pH i de salinitat del sòl,... En

---

⁴ Urbano, 1991 : 371; Diehl i Mateo, 1985 : 481

termes generals, s'afirma que el període d'acció dels fems en un sòl, abans de la seva completa descomposició, s'allarga durant tres anys (a ritme desigual, evidentment)⁵. En el cas que el repartiment de fems es dugués a terme abans de la sembra de cereals, calia que l'estat de descomposició d'aquells estigués més avançat, tal i com s'estipulava en alguns contractes d'arrendament que, a mitjan segle passat, especificaven que el masover tenia l'obligació de portar els fems al camp ben descompostos⁶.

La segona raó -la que major pes exerceix- és la immobilització de nitrogen que comporta el procés d'humidificació com a conseqüència del consum de nitrogen mineral realitzat pels microorganismes. Els microorganismes del sòl no utilitzen directament el nitrogen orgànic, sinó aquelles formes mineralitzades que han sofert el procés de nitrificació. Quan s'aporta una quantitat important de matèria orgànica al sòl, l'activitat dels microorganismes s'intensifica i, amb ella, les seves necessitats de nitrogen, fet que provoca un descens temporal de les disponibilitats de nitrogen absorbible i origina una forta competència entre microorganismes i plantes⁷ (competència que, a diferència dels cereals, és ben resistida per les lleguminoses mercès a la seva capacitat de fixar simbiòticament nitrogen atmosfèric).

Tot i això, quan els terrenys on calia sembrar blat estaven esgotats, era possible una femada just abans de la sembra d'aquest cereal:

*"A estos terrenos destinados para trigos, que se hallen empobrecidos por las cosechas anteriores y no se han abonado en este año ni el inmediato, se carretea ahora los estiércoles hechos desde junio. Algunos labradores se adelantan y estercolan en agosto los mencionados terrenos. Lo aprobamos siempre que se haga cuando la tierra tiene la sazón necesaria para poder arar y cubrir bien el estiércol luego que llega al terreno, ó a lo menos al día siguiente"*⁸

Si bé l'adobament dels terrenys podia realitzar-se a la primavera⁹, el més freqüent era practicar-ho durant la tardor, bàsicament durant els mesos d'octubre i novembre:

---

⁵ Urbano, 1991 : 370. Sobre la corba de mineralització del nitrògen orgànic i la gradual descomposició de les formes més resistents, vegeu Chorley, 1981 : 79-82

⁶ Contractes d'arrendament dels masos LLebrer i Modaguer, de Castelló d'Empúries, 1847-50 (AHNC, fons Moixó, 7348.5)

⁷ Urbano, 1991 : 350-354

⁸ Sala, 1851b : 167

⁹ Els terrenys de guaret o destinats a conreus estivals també podien rebre els fems durant la primavera, tot i que era menys freqüent. Segons Sala (1851b :56), el més de març *"es la época á*

"A las tierras en que deben sembrarse todas estas legumbres (faves, favons, pèsols,... per a gra) se carreea el estiércol á principios de este mes (novembre) ó antes de la siembra. Algunos labradores ya lo practican en el mes anterior (octubre), y entierran el estiércol con una reja preparatoria que dan á la tierra: otros lo entierran mientras se siembra. De todos modos se sigue en general la buena costumbre de sembrar las legumbres abonando la tierra"¹⁰.

L'operació d'adobar els camps es desagregava, de fet, en dues activitats diferents: transportar els fems i escampar-los. En l'apartat 1.7 ja hem vist que existia una fluctuació força àmplia en la quantitat de fems aportada per hectàrea. El valor mitjà, per una mostra de 22 municipis era de quasi 4.200 kg/ha. Tot i que els costos laborals del transport de fems als camps podien fluctuar enormement, en particular en funció de la distància que calia recórrer i del nombre de carretades que es feien, considerarem que, per una quantitat màxima de 6.000 kg, calia un jornal de transport.

Generalment transportar els fems i escampar-los no eren dues operacions successives, sinó relativament distanciades en el temps. Era habitual deixar els fems apilonats en els camps durant varis dies -i, àdhuc, setmanes- sense escampar-los ni enterrar-los, amb el qual es degradava el seu potencial fertilitzador. D'això es queixaven els articulistes de *La granja* en fragments com el següent :

"Pésima costumbre es la de dejar el estiércol amontonado algunos días en los campos; en verano sobre todo es menester evitar este grave defecto. Siempre vale mas esparcirlo el mismo día ó el siguiente, y luego despues enterrarlo debajo la reja, á no ser en tiempo lluvioso, que entonces es muy bueno dejarlo extendido sobre la tierra, hasta que no haya señales de más lluvia"¹¹.

O bé,

"...hemos visto que algunas veces, labradores poco cuidadosos carreean estiércol á fines de julio y primeros días de agosto, dejándolo en pequeños montones por la superficie del campo ocho días y aun quince antes de esparcirlo y enterrarlo con el arado"¹²

I també,

---

propósito para estercolar todos los terrenos, porque fácilmente nacen las granas que pueden contener, y es mas fácil destruirlas despues con una vuelta de arado" i durant la primera quinzena d'abril "se acaba de estercolar y preparar el terreno en que debe sembrarse el maíz y otras estivales a principios de mayo" (Sala, 1851b : 58). El mateix autor insisteix, un mes més tard, que "julio es el único mes del año en que no es bueno carreear á los campos estiércol de ganado vacuno y caballo, y es el mejor para abonar las tierras con el lanar, poniendo en el campo el redil (corral)" (Sala, 1851b : 117)

¹⁰ Sala, 1851b: 194

¹¹ Sala, 1851b : 77

¹² Sala, 1851b : 167-168

"Se ha de advertir que para no desperdiçar las ventajas que da á la calidad del estiércol el tratarle del modo indicado, debe desterrarse la perjudicial costumbre que tienen algunos labradores de llevar el estiércol á los campos mucho antes de enterrarlo, pues, por el contrario, no debe sacarse del estercolero hasta el mismo día en que se quiera cubrir la tierra con la laya ó el arado" ¹³.

L'operació de femar els camps podia realitzar-se en diferents moments del cicle agrícola, en funció tant del tipus de conreu que el seguia com del grau de descomposició dels mateixos fems¹⁴. En el cas de camps en guaret blanc que havien de ser sembrats de cereals a la tardor, el moment adequat per adobar-los era durant la primavera, entre març i maig¹⁵, amb el qual s'afavoria el naixement ràpid de les males herbes i era senzill destruir-les després amb una volta d'arada. En certs casos -en terrenys empobrits per collites anteriors i que encara no havien estat adobats- també es femava el guaret just abans de sembrar els cereals, durant els mesos d'agost i setembre. En el model de rotació biennal amb llegums i blat que hem adoptat, es femava a la tardor, just abans de sembrar.

Pel que es refereix als costos laborals de l'operació d'escampar els fems, el contrast entre les cartilles que detallen aquesta informació¹⁶ ens permet deduir que en un jornal s'escampaven una mitjana de 900 kg, amb una banda de fluctuació que anava d'un màxim de 1.100 kg a un mínim de 700 kg. En conseqüència, d'acord amb la quantitat mitjana de fems per hectàrea, els jornals necessaris per escampar-los oscil·laven entorn els 4 o 5 jornals. Aquesta feina era realitzada per homes o per nens. En aquest darrer cas la quantitat de jornals esmerçats podia augmentar fins doblar-se¹⁷.

Quan el sistema de fertilització utilitzat era el de l'adob verd, el procés també s'iniciava després de la recol·lecció del blat. La sembra dels tramussos, o alguna altra lleguminosa, per ser enterrats en verd es realitzava generalment durant els mesos d'octubre i novembre¹⁸, després d'haver alçat els rostolls de

---

¹³ Casanova, 1850 : 51

¹⁴ Tortosa, 1889 : 93

¹⁵ Tortosa, 1889 : 93; Sala, 1851b : 56 i 77

¹⁶ Cartilles avaluatòries de Torroella, Verges, Palafrugell i Ruplà

¹⁷ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 17

¹⁸ Sala, 1851b : 184 i 194

la darrera collita de cereals. Per aquesta operació es requeria un quart de jornal d'home per hectàrea per escampar a eixam la llavor¹⁹.

La preparació i sembra de la terra

L'altra grup d'operacions en el procés previ a la sembra corresponien al que en castellà genèricament s'anomena *laboreo* i que no té una traducció exacta en llengua catalana. Dins les operacions ordinàries²⁰ de *laboreo* es distingeixen bàsicament aquelles realitzades amb la fanga i a base de treball humà, de les realitzades amb arada i amb la intervenció decisiva d'energia animal no humana. Caldria afegir-hi també un seguit d'operacions amb un caràcter més marginal realitzades generalment també amb instruments (rascles) tirats per animals.

Sobre la qüestió de la preparació de la terra la historiografia agrària hi ha insistit abastament. Ja Marc Bloch va remarcar l'estreta relació entre la tecnologia aratòria, la forma dels camps i els règims agraris²¹; i George Duby i Lynn White varen atribuir a les innovacions tècniques realitzades en aquest àmbit un paper clau en l'explicació de l'anomenada revolució agrària medieval, insistint especialment en l'adequació de l'arada pesant (amb rodes, dues relles i pala) al tipus de sòls pesants i argilosos de l'Europa humida²². Sovint s'ha considerat que un augment en el nombre de llaurades tenia conseqüències positives sobre els rendiments agraris. Jethro Tull sostenia que era necessari -a través de successives llaurades- afinar suficientment la terra per permetre l'absorció de les partícules per les arrels. Aquesta concepció de la importància de la llaurada per a la fertilitat ha exercit una gran influència en la historiografia. El mateix Duby, per exemple, ens diu que,

"La multiplicación de las labores acelera la reconstitución de los suelos y contribuye a renovar su fertilidad: es pues, concebible que este perfeccionamiento

---

¹⁹ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 17

²⁰ Donat que sota el concepte de *labores* s'hi agrupen tant les de preparació del terreny per a la sembra com les de roturació i les de desfonament, cal distingir les primeres -com a ordinàries- de les altres. Vegeu Tortosa, 1889 : 112-115

²¹ Bloch, 1931 : 148-156

²² White, 1990 : 57-73; Duby, 1968 : 143-153

*de las prácticas agrarias contribuyera por sí solo a elevar sistemáticamente los rendimientos*²³.

Cal advertir, tanmateix, que l'agronomia actual tendeix a ser molt més cauta a l'hora de valorar els efectes positius de les llaurades i emfasitza les repercussions contraproductives dels excessos en aquesta operació, fins arribar a proposar tècniques de llaurada reduïda o, fins i tot, nul·la²⁴. Una de les qüestions controvertides és el paper de la llaurada sobre el nivell d'humitat del sòl. Tot i que sempre s'havia sostingut que proporcionava una millor humidificació²⁵, evitant les pèrdues per capil·laritat, els agrònoms actuals tendeixen a considerar que un excés en aquesta operació pot provocar efectes contraproductius²⁶; en especial el fet que pot incrementar l'evaporació i, en conseqüència, contribuir a la dessecació dels horitzons del sòl llaurat. Això pot ser particularment cert en el cas d'agricultures de climes secs i àrids i amb sòls lleugers, tot i que no té aplicació en climes humits i sòls pesats on un dels principals problemes és precisament el del drenatge i el que es cerca amb l'arada és afavorir el vessament²⁷. Un altre aspecte controvertit és el de la compactació dels sòls. Hom sosté la necessitat d'arades potents per tal de combatre la formació de soles compactes i impenetrables a determinats nivells del sòl²⁸; però alhora sembla que aquestes es formen com a conseqüència del pas freqüent de l'utilatge pesat sobre els camps i, per tant, es recomana evitar-lo al màxim²⁹. Per altra banda, en terrenys amb un cert pendent, la producció de terra fina afavoreix l'acció destructora dels agents erosius,

---

²³ Duby, 1968 : 145

²⁴ Vegeu Grigg, 1989 : 74-75, Urbano, 1991 : 193-194 i també Diehl i Mateo, 1985 : 426-428. Després de cinquanta anys d'investigació sobre les tècniques de preparació del terreny, els coneixements i les certeses són encara relativament escassos i fundats més en idees adquirides mitjançant la pràctica empírica que no en dades científiques (López Bellido, 1991 : 135)

²⁵ Bertrand, 1975 : I, 77

²⁶ Vegeu Urbano, 1991 : 193 i ss.

²⁷ El problema del drenatge era clau en els moments inicials de germinació dels conreus, ja que podia afogar les llavors (López Bellido, 1991 : 134). Lynn White insisteix en l'importància de l'arada de pala pel drenatge superficial dels terrenys amb problemes d'aquest tipus. En els camps allargats propis de l'agricultura nòrdica a més de proporcionar una canalització (el solc) per permetre la sortida de les aigües embassades, segons White l'arada pesada proporcionava condicions d'humitat diferents a cada nivell de la cresta de terra deixada per l'arada, amb el qual s'assegurava la collita tant si l'any era molt humit o no (White, 1990 : 59).

²⁸ Bertrand, 1975 : I, 78

²⁹ Urbano, 1991 : 193

principalment de l'aigua i el vent³⁰. Finalment, tampoc sembla que l'activitat microbiana del sòl es vegi particularment afavorida per les llaurades profundes³¹.

En els sistemes d'agricultura orgànica del passat un dels problemes bàsics era el del control de les plagues i de les plantes adventícies. És en aquest darrer aspecte -l'eliminació de les males herbes- on l'aportació de les operacions de llaurar podia ser més rellevant. Grigg és encara més contundent quan afirma que la investigació científica ha mostrat que "*the only agronomic value of ploughing is to destroy weeds*"³². Fins la difusió dels herbicides, els mètodes utilitzats per aquest fi es limitaven a l'eliminació amb l'arada i el rascle quan els sembrats encara no havien brollat, i posteriorment arrencant de forma manual les herbes (birbar o eixarcolar). L'administrador dels Cortals que els Moixó tenien a Castelló d'Empúries recomanava, el 1887, el següent:

*"Recogida la cosecha de cereales, se levantará enseguida el rastrojo con una labor somera, al objeto de que a las primeras lluvias nazcan las semillas extrañas y luego se dará otra labor más profunda que la primera y se levantará toda la grama que tanto abunda en todas las tierras de los cortijos de Castelló"*³³

El guaret era, entre altres, una tècnica per controlar i eliminar aquesta vegetació adventícia. Els camps en guaret es llauraven per permetre la germinació i creixement d'aquestes plantes, i es tornaven a llaurar per eliminar-les i enterrar-les. Sovint també es feia pasturar els animals en el camp amb aquesta mateixa finalitat. En algunes zones de l'interior de Catalunya, fins i tot podia arribar-se a herbejar l'any de guaret per tal d'eliminar les plantes més resistents

La passada de l'arada (o de rascle) per damunt les males herbes podia realitzar-se en diversos moments del cicle agrari, segons el model de rotació seguit. En el cas de rotació amb guaret blanc, durant l'any de descans la terra rebia successives relles³⁴. Segons les informacions recollides, la primera

---

³⁰ Grigg, 1989 : 75

³¹ Diehl i Mateo, 1985 : 427

³² Grigg, 1989 : 74-75.

³³ AHNC, fons Moixó, 7348.5

³⁴ A les comarques de la Catalunya interior, sobre les terres en guaret es realitzaven quatre llaurades al llarg de l'any de repòs, conegudes amb els noms d'emprimar (a finals de gener), mantornar (a l'abril) i tercejear (al juny). La darrera llaurada es realitzava just abans de sembrar. Vegeu Garrabou, 1980a : 54

Taula 2.1 : Utilatge per a la preparació de la terra en alguns inventaris de béns

Posseïdor	Localitat	Utilatge	Bestiar de treball
Pere Coll	Ullastret	2 arades 2 arades ferrades 1 mitjà de llaurar 1 rascle	4 bous <i>labransa</i> 1 cavall
Salvador Bañeras	Ullastret	1 rascle 1 arada + 1 coltell + 1 jou de bous	2 bous 1 euga
Rafel Gaus	Ullastret	1 arada + rella + coltell 1 rascle 1 fanga	1 mula (12 anys)
Joan Vilà Bañeras, masover	Ullastret	3 arades completes 2 mitjants de llaurar 1 rascle 2 fangues	2 mules 1 cavall
Tomàs Masó, menestral	Ullastret	1 mitjà llaurador Rella + coltell + 1 coltellera 1jou + 1 collar de llaurar	1 euga (12 anys)
Joan Ametller, pagès masover	Fontanilles	3 relles+3 coltells+3 jous 3 tirandes + 3 parells de cabestrells 3 agullades 1 rascle ab sos cadenas de ferro 1 fanga de ferro	6 bous 1 brava 1 matxo vell 1 mula vella
Bonaventura Frigola, Pagès propietari	Cruïlles	2 arades moses +1 rella+ 2 coltells 1 fanga	? (té un cuarto dels bous)
Catalina Teixidor	Ullastret	2 fangues 1 arada ferrada amb rella i coltell 1 jou (amb tirandes i cabestrells) 1 agullada amb son rastell 1 rascle amb pues de ferro 2 fangues	1 vaca (11 anys) 1 vaca (4 anys)
Antonio Figueras, <i>labrador propietario</i>	Cruïlles	2 aradas con sus guarniciones 1 rascle de fusta amb puntes de ferro 2 fangues	1 bou (10 anys) 1 bou (6 anys) 2 vedells 1 cavall (10 anys)
Miguel Cristòfol Guilló, parcer	Torroella	2 arades muntades 2 jous 1 rascle	1 euga (10 anys) 1 cavall (1 any) 4 bous (8-10 a.) 1 vaca (4 a.) prenyada
Juan Solés Canals	Torroella	2 arades + 2 mitjans de llaurar 2 jous + 2 cabestres amb tirandas 3 rascles	3 vaques 1 burra
Catalina Sabeña, propietària	Fonteta	2 arades 4 relles + 2 coltells 3 fangues	
Gabriel Renart, propietari	Millàs	4 <i>aparejos para arar</i> 6 dentals + 4 relles + 3 coltells 4 mitjans+ 12 <i>tablas para arados</i> 4 fangues	2 mules 2 bous

Fonts : Les referències notariais dels inventaris, per ordre d'aparició a la taula, són : F.Planells, 13-XII-1855; F.Planells, 2-III-1856; F.Planells, 22-IV-1857; F.Planells, 22-XII-1857; F.Planells, 25-X-1857; R. Cortada, 5-X-1858; R. Cortada, 18-II-1859; F. Planells, 22-V-1859; R.Tomás, 15-III-1859; N.Ballester, març 1861; N.Ballester, 18-X-1861; N. Clapés, 13-VIII-1863; N.Clapés, 12-XII-1863. Totes corresponen a notaries de La Bisbal (AHG, Notarial, La Bisbal)

d'aquestes operacions -que alçava el rostoll deixat per l'última collita- podia començar molt tard (finals de març o principis d'abril) com a conseqüència de l'aprofitament dels rostolls i les herbes per a la pastura del bestiar oví:

"La generalidad de los labradores de este país no barbechan la tierra hasta últimos de marzo y algunas veces hasta bien entrado abril por atenciones al ganado lanar, que ha de contar siempre con las yerbas espontáneas de las rastrojeras, á tenor de la escasez de prados artificiales, y con el fin mal entendido de economizar algunos reales en la siembra de cebadas y forrages primerizos que suplieran sus escasos esparceales" ³⁵.

La finalitat de la rella era facilitar al màxim la germinació i el creixement de les plantes adventícies per tal de poder-les eliminar posteriorment, i evitar que el seu desenvolupament es produís conjuntament -i en competència- amb la collita següent³⁶. Si aquesta primera operació es realitzava massa tard, tal com indica el text citat, sovint la vegetació adventícia no podia desenvolupar-se correctament i no s'obtenien els resultats desitjats. Després d'aquesta primera llaurada en el guaret (o en els camps destinats a conreus estivals), podien succeir-se vàries llaurades més, en especial durant els mesos d'estiu.

Quan la rotació seguida era biennal sense guaret, els camps sovint només rebien una o dues llaurades preparatòries. Tant si es tractava dels cereals com dels llegums, una passada d'arada es realitzava, habitualment, poc abans de la sembra. Si aquesta era l'única llaurada, el creixement de les plantes adventícies havia de ser combatut a través de successives operacions manuals en els cultius, de les quals en parlarem més endavant. Algunes fonts d'informació, també indiquen la pràctica d'una llaurada prèvia -*alçar els rostolls*- entre la recol·lecció de la darrera collita i la sembra de la següent³⁷.

³⁵ Jordi, 1863 : 317. L'autor de la cita, director de la granja-escola de Fortianell, afegia : "...ya se desengañarán con el tiempo: el ejemplo de los buenos labradores y algunos chascos como los de este año en que no ha salido ninguna yerba en los esperanzados rastros, les hará guiar por diferente rumbo".

³⁶ "Esta preparación de todas las dichas tierras, consiste en ponerla de modo que se facilite la germinación de las semillas de plantas extrañas y malas yerbas que se encuentren en la tierra" (Sala, 1851b : 56)

³⁷ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 14. Quelcom similar pot deduir-se del contracte d'arrendament del Mas Valls (de Rupjà), a través del qual la Marquesa de la Torre -propietària de la finca- estableix que "el arrendatario tendrá también la obligación de dar dos labores de arado todos los años en las épocas oportunas y sin retribución de ninguna clase a las dos fincas que no van comprendidas en el presente arriendo, que son el olivar del Brancós y la Ametllareda, que si bien no forman parte de dicho manso-heredad están más o menos cerca del mismo"

Pel que fa a l'utilatge utilitzat, val a dir que durant la segona meitat del segle XIX encara va predominar l'ús de l'arada tradicional, de fusta i sense pala :

"En cuanto á los arados y material agrícola de toda clase que se emplean en labores de preparación de las tierras en este cultivo, nada se puede decir de particular, porque, con muy contadas excepciones, nada se diferencian de las más comúnmente empleadas en su constitución y formas, y muy poco de los tipos más primitivos..." ³⁸.

Sense negar, però, una certa hegemonia a l'utilatge tradicional, cal aclarir que les comarques empordaneses varen experimentar al llarg del segle un procés de difusió d'innovacions tecnològiques que va traduir-se en l'aparició de nous tipus d'arades i la propagació del seu ús. En la taula 2.1 -que reproduïx l'utilatge vinculat a aquestes operacions esmentat en una mostra d'inventaris de béns de les dècades centrals del segle- pot comprovar-se que les arades més tradicionals (identificables amb la simple denominació d'arada o arada plana) coexistien amb altres models d'arada, en particular l'anomenada arada ferrada i l'arada mossa. Ara per ara, encara no hem pogut identificar a quin tipus de model es refereixen els inventaris quan parlen d'arada ferrada. Per la pròpia denominació cal suposar que es distingia pel fet que una part dels seus components fossin metàl·lics, de ferro. L'arada mossa sembla que fou -segons Justo y Villanueva- una invenció empordanesa de finals del segle XVIII consistent en dotar a l'arada tradicional d'una ganiveta (coltell) per tallar les arrels i d'una pala plana de fusta³⁹. Tot i no explicitar clarament si es tracta d'arades mosses, l'esment de coltells -inexistents en les arades tradicionals de tipus romà- en molts dels inventaris és un indicatiu de la notable difusió que aquelles havien aconseguit i, alhora, signe de la transformació tècnica experimentada durant la primera meitat del segle XIX.

La migradesa de la mostra de la Taula 2.1 no pot il·lustrar-nos ni la creació de nous models a partir d'adaptacions d'arades estrangeres i/o tradicionals

---

³⁸ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 16. Sobre el predomini de l'utilatge tradicional durant la segona meitat del segle XIX, tot i l'aparició de nombroses innovacions, vegeu també Pujol, 1988 : 335-345

³⁹ Justo, 1869b : 169. Giralt també assumeix l'atribució de la invenció de l'arada mossa als empordanesos (Giralt, 1992 : 216)

(com per exemple l'anomenada arada de Figueres⁴⁰) ni la difusió d'altres tipus d'arada, posada en evidència per l'*Avance* el 1891

*"...en el Ampurdán, región de esta provincia donde se cultiva más y mejor, se emplean varias clases de arados de vertedera fija ó giratoria, algunas binadoras, bastantes gradas articuladas de dos y tres cuerpos, así como también algunos rodillos perfeccionados, todas las cuales, por regla general y por su perfeccionamiento, dan mejores resultados"*⁴¹.

En canvi, sí que ens revela la presència de rascles (grades). Els rascles són l'únic útil esmentat pels inventaris al marge de les arades i els components d'aquestes. En algunes ocasions els documents especifiquen que les puntes són de ferro. Les grades eren utilitzades tant en tasques de preparació de la terra (bàsicament per arrancar males herbes) com per cobrir la llavor durant la sembra i per desterrossar la terra -si calia- en la fase d'emergència dels conreus.

Pel que fa a la força de tracció animal la Taula 2.1 també ens il·lustra a grans trets la seva composició. En termes generals, el bestiar utilitzat com a força de treball era bestiar boví. Encara a principis del segle XX, l'enginyer Isidoro Aguiló afirmava que a La Bisbal l'espècie més utilitzada com a motor animal era el boví⁴². Tot i això, com s'observa en la Taula, es constata la presència important de cavall i de mular, tot i que les majors despeses en l'adquisició i el manteniment d'aquest bestiar en limitessin la difusió⁴³.

Els costos laborals de la llaurada en el model de rotació faves-blat que estem considerant podien variar en funció del nombre i tipus d'animals utilitzats en l'operació i de la profunditat a la qual es llaurava. L'*Avance* considera un total de quatre jornals de junta i mosso per llaurada, enregistrant dues llaurades anuals en aquells camps que no es fangaven⁴⁴. Una estimació similar la dona l'Agrupació Agrícola de Vilablareix per aquesta localitat del Gironès, que considerava 1 jornal de parell de bous i mosso per vessana (4,6 jornals/ha) per llaurar els rostolls de cereals de la collita anterior i mig jornal

---

⁴⁰ Sobre l'arada de Figueres, vegeu els comentaris dels contemporanis a Justo, 1869b : 169-170; Vergés, 1869 : 292-294 i Justo, 1869c : 255-259. Vegeu també Gifre, 1991 : 76-77.

⁴¹ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 16

⁴² "Abundan las vacas como motor animal" (Aguiló, 1909 : 11)

⁴³ Sobre els costos de cada espècie animal, vegeu les dades i observacions recollides en l'apartat 3.3

⁴⁴ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 15 i 28-33

per sembrar (2,3 jornals/ha)⁴⁵. Els valors obtinguts a través de les cartilles avaluatòries semblen, a primera vista, força més elevats. Els casos més pròxims són els de localitats com Palamós, Castell d'Aro o Parlavà, on el nombre total de jornals de preparació i sembra és de 6 (Castell d'Aro) o de 9 (Palamós i Parlavà). En el cas de Palamós, l'elevat cost salarial de cada jornal (entre 20 rals) sembla revelar l'utilització no només d'un, sinó dos parells d'animals, que es rellevaven al llarg de la jornada⁴⁶. La resta de cartilles s'allunyen molt dels valors de l'*Avance*. En aquestes xifres acostumen a incloure-s'hi tant els jornals pròpiament de llaurada, com els jornals del sembrador i els costos de passar el rascle per enterrar les llavors. Només en el cas de les faves, on el sistema de sembra no era a eixam, sinó que es feien forats i s'enterrava individualment cada llavor⁴⁷ els costos d'una i altra operació estan desagregats. Una explicació plausible sobre les elevades xifres enregistrades per les cartilles pot deduir-se a partir de l'observació dels salaris que es paguen per la feina. Tant la dispersió en els salaris pagats, com la concordança entre salaris elevats i baixos valors en els costos laborals, o la similitud entre el preu del jornal consignat a moltes cartilles i el salari mig masculí, ens indueixen a sospitar que, en el fons, es tracta d'un simple problema de com es realitzaven els comptes. Aquests no incloïen en el preu del jornal el cost dels animals de manera agregada amb els humans, i per això, probablement, l'elevat còmput de jornals en els casos d'un preu salarial baix calgui atribuir-lo a suma dels jornals humans més els jornals d'animal. Si considerem que el salari masculí oscil.lava entre 6 i 8 rals, i que el cost d'una junta tenia, aproximadament, el mateix valor, els resultats obtinguts de les cartilles són molt més raonables.

---

⁴⁵ Agrupación Agrícola de Vilablareix, 1879 : 25-29

⁴⁶ La Cartilla de Palamós fa explícita la utilització de dos parells en una sola jornada quan afirma que per llaurar una vessana calen "4 juntas o 2 jornal de arado" (A.H. Vila de Palamós, fons municipal, caixa 547). El nombre d'hores treballades per un parell de bous oscil.lava, per terme mig, entorn les 7 hores (Junta Consultiva Agronómica, 1892c : 386). Quan es disposava de dos parells (o d'un parell de bous i un matxo o un cavall, per exemple) les feines de preparació del camp podien accelerar-se. Donada l'estesa pràctica de llaurar amb bous, el fet de disposar de bestiar cavallí o mular per a realitzar les mateixes feines permetia -els dies calurosos- continuar el treball en hores de sol: "*Resulta que les vaques a l'estiu tenen un defecte : que hi has d'anar a punta de clar a fer-les treballar. Quan fa sol suen massa. Hi ha les mosques i això, i s'esquiven. No les aguanten. En canvi el rossam pot treballar fins les onze, amb el sol*" (Entrevista a Josep Alsina, de Monells, 2 juliol 1992)

⁴⁷ A.H. Vila de Palamós, fons municipal, caixa 547, Cartilla avaluatòria de Palamós

Taula 2.2 : Costos laborals de les operacions de preparació del terreny segons diferents cartilles avaluatòries (1856-1888)

	preu jornal (rals)	blat			llegum				altres conreus		
		Llaurar	Sembrar	Llaurar i sembrar	Llaurar	Sembrar	Llaurar i sembrar	Fangar	Llaurar	Sembrar	Llaurar i sembrar
C. d'Aro, 1888	24			6,0			4,5	47,0			
Fonteta, 1860	6					(3,4)					
Mata, 1856	8			27,4	18,3	(3,4)					
Palamós, 1858	20			9,1		(13,8)		128,0			
Serra, 1859	8			27,4	18,3	(3,4)					
Torrent, 1860	8			18,3	18,3	(3,4)					
Vulpellac, 1858	8			27,4	18,3	(3,4)					
La Bisbal, 1856	8	36,6			18,3	(3,4)			27,4		
Monells, 1865	6			22,9	18,3						18,3
Palafugell, 1863	12			27,4	18,3						27,4
Parlavà, 1862	16			9,1					3,7		
Sant Pol, 1856	8			18,3							
Torroella, 1888	10	33,8	1								
Verges, 1888	10		1,2								

Nota : Els valors que figuren entre parèntesi han estat deduïts a partir de l'estimació que el salari mig masculí era de 8 rals. Per a la correcta interpretació dels valors del quadre, llegiu el text.

Per acabar, ens referirem a l'operació de fangar, operació molt costosa en termes laborals que, si es realitzava, era cada quatre, sis o més anys. La consideració de la fangada com *"la labor més productiva del camp"*⁴⁸, tal com ha estat formulada en ocasions, ha de ser qüestionada en els mateixos termes utilitzats anteriorment per a la llaurada. En qualsevol cas, les seves virtuts no poden ser universalitzades al marge de les condicions concretes de cada finca. La fangada ha estat considerada una operació practicada de forma general en el conjunt de comarques gironines⁴⁹. Aquesta imatge, però, exigeix moltes matisacions, en especial pel que fa a la difusió d'aquesta pràctica al Baix Empordà. Del conjunt de cartilles avaluatòries que hem utilitzat només en les referides a Palamós i a Castell d'Aro s'hi feia constar la realització d'aquesta operació. Certament, la mostra d'inventaris que ens ha servit per il·lustrar els tipus d'arada també mostra una àmplia presència de la fanga en els masos de la plana. Però aquesta presència no implica que el seu ús s'estengués al conjunt de terres de secà, més enllà de l'àmbit reduït dels petits horts annexes a les cases. D'altra banda, si bé és cert que en alguns contractes de masoveria es fa referència a aquesta pràctica, bé com a

⁴⁸ Ferrer, 1987 : 103

⁴⁹ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 14

obligació, bé estimulants-la a través de rebaixes en la renda⁵⁰, també ho és que aquests són els menys. A partir d'una àmplia mostra de contractes de masoveria Rosa Congost constata que la pràctica de fangar les heretats - malgrat la defensa que en feien alguns hisendats- no era un costum tan estès com ho deixaven entendre alguns testimonis⁵¹. En conclusió, doncs, la fangada era una operació que no pot considerar-se generalitzada ni pel conjunt de la província ni per la comarca baixempordanesa.

La fangada es realitzava -generalment- durant els mesos de novembre i desembre⁵², prèviament a la sembra de les faves, i alhora que s'enterraven els fems. També podia fer-se durant el mes de març, abans de sembrar el blat de moro⁵³. La profunditat a la qual s'arribava era d'uns 30 centímetres, el doble del que acostumaven a endinsar-se les arades tradicionals⁵⁴. Els costos en treball de la fangada eren molt elevats⁵⁵. L'*Avance* cerealícola de 1891 considera que es fangava cada 3 anys i que aquesta operació exigia 75 jornals per hectàrea. La cartilla avaluatòria de Palamós encara consigna un valor molt més elevat pels costos de fangar, entre els 91 i els 128 jornals, en funció de la qualitat de la parcel·la. Les cartilles de Castell d'Aro, en canvi, enregistren valors inferiors, entre 23 i 32 jornals segons la cartilla de 1856 i entre 40 i 47 jornals segons la de 1888. Amb una utilització tan gran de treball humà, els costos econòmics d'aquesta operació eren igualment elevats, entre els 200 i els 400 rals per hectàrea, segons la quantitat de jornals i el cost dels salaris.

Com hem observat prèviament, la sembra sovint es consignava de manera associada a les llaurades, en especial a les cartilles avaluatòries. El

---

⁵⁰ Al contracte d'arrendament del Mas Batlle (de Pantaleu, Palau-Sator) hi trobem una clàusula d'incentivació d'aquesta operació que pot servir-nos d'exemple : "*de las tierras que fangue el Parcero, el primer fruto, con tal que no sea grano de arista, guardará íntegro para el mismo*" (A.H.G., Notarial, La Bisbal, Narcís Clapés, 26 abril 1863).

⁵¹ Congost, 1990 : 163-164

⁵² Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 14; Sala, 1851b : 234)

⁵³ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 14

⁵⁴ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 14; Aguiló, 1909 : 11

⁵⁵ Sobre els costos de la fangada en altres comarques vegeu Aguiló, 1897 : 130-132; Ferrer, 1987 : 103; i Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992a :69-80

procediment habitual de sembra⁵⁶ dels cereals era a eixam, excepte pel blat de moro i les lleguminoses per a grana, que es sembraven a solc. Era poc freqüent, tot i que també se'n troben casos, que el blat es sembrés a solc. Finalment, algunes lleguminoses de gra gros també es sembraven a clot, a voltes utilitzant el paló⁵⁷, o bé amb altres instruments fent forats on seguidament un nen o una dona hi dipositava la llavor. A mitjan segle XIX encara no s'havia introduït cap tipus de màquina sembradora a l'Empordà. La mecanització de la sembra va produir-se molt tardanament. Encara a principis del segle XX, l'enginyer I. Aguiló explicava que a La Bisbal "no se conocen las máquinas de sembrar"⁵⁸.

Taula 2.3 : Llavor sembrada (hl/ha)

Espècie	Llavor
blat	2,1
mestall	1,9
civada	1,7
ordi	1,8
faves	2,6
mongetes	3,0
blat de moro	1,6

Font : Els valors considerats són una mitjana aproximada dels recollits en les taules 1.6 1.10 i 1.11

La sembra a eixam, la més generalitzada entre els cereals, era el sistema que més estalviava en treball, però la menys econòmica pel que fa a la llavor utilitzada. Els altres mètodes permetien un estalvi important de llavor i, sobretot, una major regularitat dels sembrats que facilitava el desenvolupament i l'eixarcolada dels conreus, a costa d'un encariment notable dels costos laborals⁵⁹. La quantitat de llavor utilitzada variava bàsicament en funció del sistema de sembra, de l'espècie sembrada i del tipus de terreny⁶⁰.

⁵⁶ Sobre els procediments de sembra, vegeu Jordi, 1862b : 14-21, Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 12 i Aguiló, 1909 : 11.

⁵⁷ "El llamado paló, que no es otra cosa que un paló largo terminado en punta. En este caso el mismo hombre que hace el hoyo echa la semilla que corresponda." (Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 12)

⁵⁸ Aguiló, 1909 : 11

⁵⁹ Jordi, 1862b : 17

⁶⁰ Respecte la relació entre qualitat del sòl i quantitat de llavor, F. Jordi (1862b : 18) indicava el següent : "...en las tierras compactas échase mas semilla que en las sueltas, en las siembras tardías mas que en las tempranas, en los terrenos aterronados y mal divididos mas que en los esponjosos y mullidos, en los

El blat era el cereal que més espès es sembrava. Fàcilment s'arribava als 3 hectolitres per hectàrea de llavor de blat⁶¹, tot i que sovint era una quantitat inferior, entre 2 i 3 hectolitres⁶². Cal tenir en compte que, a més dels costos laborals i l'estalvi de llavor, intervenia un tercer factor a l'hora que l'agricultor optés per un o altre sistema de sembra. Aquest tercer factor es refereix al tipus de llaurada exigida per un o altre cas. Si es sembrava a solc calia utilitzar l'arada de pala, tant per fer el solc com per cobrir després la llavor. En canvi la sembra a eixam només exigia l'arada plana :

*"En esta siembra (es refereix a la sembra a solcs) se emplea el arado de vertedera, y esto es preciso para cubrir perfectamente las semillas; en la siembra al voléo nos valemos por lo regular del arado plano, especie de arado de madera con orejeras poco pronunciadas, que tienen no solamente la ventaja de remover la tierra por debajo, volteándola lo suficiente para cubrir el trigo con tres ó cuatro dedos de tierra, si que tambien la de ser arrastrado por el ganado con suma facilidad por su ligereza, pudiendo apreciarse en una mitad mas de labor que ejecuta"*⁶³

El calendari de sembres gairebé podia abastar tots els mesos de l'any agrícola. Francisco Sala, que durant la dècada de 1850 va publicar a les planes de *La Granja* articles mensuals sobre les feines de cada mes, només va deixar el mes de juliol sense cap indicació de sembra. Pels nostres propòsits de circumscriure'ns en la mesura del possible al model de rotació de dos conreus d'hivern (faves-blat), és suficient concretar que eren els mesos de la tardor durant els que es realitzava la sembra:

---

terrenos pobres mas que en los fértiles; sin embargo todo tiene su límite nuestras tierras, bastante arcillosas, exigen una cantidad mayor de semilla; pero esta no pasa nunca de tres cuartanes por vesana (2,5 hl/ha), bajando á dos y medio (2,1 hl/ha) y aun algo menos en aquellas superficies que acaban de dar una cosecha de habas, remolachas, patatas, acompañadas de una buena estercoladura, y tambien cuando se trata de los esparcetales y alfalfaes". Cal indicar que, pel que fa a la relació terrenys pobres, les dades de les cartilles indiquen precisament el contrari, incrementant-se la quantitat de llavor a mesura que augmenta la qualitat del terreny.

⁶¹ *"En este país se cuenta comunmente por cada vessana (es refereix a la vessana de compte, equivalent a 1024 canes²) 3 cortanes de trigo (3 hectolitres / hectàrea). Sin embargo esta cantidad varia algun tanto segun la bondad del terreno y tiempo de la sementera. Las tierras naturalmente ricas, las bien preparadas y abonadas regularmente, las sementeras tempranas y hechas en buena sazon ó tempero, necesitan menos simiente: necesitan mas, las tierras súcias, las mal preparadas, las pobres, las sementeras secas y tardías"* (*La Granja*, 1851 : 186).

⁶² Aguiló, 1909 : 11. Segons Jordi (1862b : 17), la diferència entre la quantitat de llavor utilitzada amb el sistema de sembra al vol i l'utilitzada sembrant a solc era, aproximadament, de l'ordre d'un cortà per vessana (0,8 hectolitres/hectàrea).

⁶³ Jordi, 1862b : 17

*"La sementera de los invernales comienza en octubre y puede durar hasta diciembre. Comunmente se sigue este orden en la siembra: avena, centeno, mescladizo, trigo, cebada y legumbres"*⁶⁴

La cronologia de les sembres està en funció del cicle vegetatiu de cada conreu i dels seus ritmes de creixement. La sembra del blat es començava a realitzar a partir de finals d'octubre. La insistència de la premsa agrària de l'època en la importància de realitzar aviat aquesta operació, ens indueix a pensar, de tota manera, que la pràctica habitual era retardar-ho fins ben entrat el mes de novembre⁶⁵. De fet, alguns agrònoms també advertien dels perills i els límits d'una sembra massa primerenca pel perill que les plantes es trobessin en un estadi de vegetació massa avançat quan arribessin els rigorosos freds de l'hivern⁶⁶. Les lleguminoses es sembraven després dels cereals, entre els darrers dies de novembre i al llarg del mes de desembre.

Els costos laborals de l'operació de sembrar sovint els trobem agregats amb els de preparació de la terra. Les cartilles de la Taula 2.2 només ens proporcionen dues dades desagregades de sembra de cereals, corresponents a Verges i a Torroella de Montgrí. En aquest cas s'estima una exigència laboral d'un jornal de sembrador (peó) per hectàrea, i a 1,2 jornals en el cas de Verges. En cap moment s'especifica el tipus de sembra realitzada, ni tampoc si -com és probable- en aquests jornals de sembrador s'hi inclouen els costos de cavar els marges on no arriba l'arada, reparar els sòls i assegurar el bon desguàs de les aigües. Pel que fa a la sembra de faves i altres

---

⁶⁴ Sala, 1851b : 184

⁶⁵ *"Hay partidarios de la sementera tardía. La experiencia en todos los países ha probado que las sementeras tempranas producen casi siempre cosechas mejores y mas abundantes que las tardías. Con todo, debe siempre consultarse la temporada y atender á la calidad y exposición de las tierras. No obstante, desde mediados de octubre podrian sembrarse los trigos sin reparo alguno en los años en que no sea conveniente adelantarse mas"* (La Granja, 1851 : 184). *"En Noviembre no hay ningun labrador que ponga reparo alguno en la siembra de los trigos; de cualquier manera que se encuentre la tierra se le confia el grano. (...) Otra razon de poco peso se dá en contra de las sementeras tempranas. Se dice que en este país los trigos suelen tener dos primaveras. Es verdad que cuando en agosto y en setiembre ha llovido mucho, y los dias de octubre pasan sin tramontanas bellos y templados, los sembrados se adelantan en este pais de un modo extraordinario. Pero tambien hay un adagio catalan que dice : val mes dir xó qu'arri. Ganado lanar hay para detener su demasiado crecimiento y obligar á que ahijen los panes."* (La Granja, 1851 : 194). Vegeu també Jordi, 1862b : 18

⁶⁶ *"Se recomienda la siembra temprana á fin de que las plantas nazcan, crezcan y amacollen antes de la estacion de los frios, en que se paraliza la vegetacion, y si se han adelantado demasiado, se da entrada al ganado para que las despunte; pero tampoco esto debe pasar de un cierto límite, y nos parece que la siembra de los panes no debe empezarse hasta entrado octubre, porque si se adelanta demasiado la vegetación sufre muchísimo durante el invierno, pasando las plantas como dicen los labradores por dos primaveras"* (Jordi, 1862b : 18).

lleguminoses -amb l'objectiu de fer-les granar- les cartilles avaluatòries sistemàticament indiquen un cost de 3,4 jornals per hectàrea. El sistema seguit per a sembrar-les (a clot) incideix en uns costos superiors. Segons l'*Avance* de 1891, el treball necessari per sembrar una hectàrea era de 0,25 jornals d'home si es sembrava a eixam, 1 jornal d'home i un de noi o dona si es realitzava a solc, 1,3 jornals d'home si es feia amb paló i, finalment, 4 jornals d'home i 4 de noi (o dona) si es feia a clot⁶⁷. Els valors no són massa dispers, en especial si es considera que l'*Avance* no considera les tasques d'arreglar els marges i la resta dels camps en el cas de la sembra a eixam.

Operacions en els conreus

Després de la sembra s'entrava en una etapa de calma, de forta disminució de les feines agrícoles. Era comú, a mitjan segle XIX, fer pasturar els xais en els camps recent sembrats des de finals de desembre fins entrat el mes de març⁶⁸. Aquesta pràctica era -a més d'una fórmula per alimentar el bestiar oví, especialment les cries- un mecanisme de control del creixement dels conreus, útil sobretot per evitar les funestes conseqüències que una gelada tardana podia tenir sobre les plantes en determinats moments del seu cicle vegetatiu. La pastura sobre els sembrats, però, també era una operació delicada, que podia tenir efectes greus sobre els conreus⁶⁹, i per aquest motiu criticada per agrònoms i tècnics. Aquestes crítiques es centraven, no tant en l'operació en ella mateixa, sinó en algunes de les formes de practicar-la, especialment en el fet de confiar la vigilància dels animals a nens de poca edat que no estaven capacitats per impedir determinades accions perjudicials del bestiar i, també, en el fet d'allargar-la fins ben entrat el mes de març, posant en perill el creixement dels sembrats quan l'abril era poc plujós⁷⁰.

---

67 Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 12

68 Jordi, 1862b : 18

69 "Los trigos que se hallen muy frondosos ó demasiado adelantados, pueden hacerse pacer por el ganado lanar, sin detenerse mucho en ellos; porque si el primer nudo de la caña saliese de la tierra, aunque oculto entre las hojas e imperceptible, podría suceder muy bien cortarlo, y quitar así la espiga a la planta" (Sala, 1851b : 39).

70 Jordi, 1862b : 18

Durant les primeres fases de creixement dels conreus i, especialment, si s'havia format una crosta en la capa superficial del sòl que pogués impedir la sortida de les plantes, es realitzava una o varies ràpides passades de rascle per desencrostar els camps⁷¹. Els baixos costos d'aquesta operació expliquen que no aparegui consignada en les cartilles avaluatòries. Una altra operació, sovint recomanada per la premsa agrària, era la de passar -durant el mes de març- un cilindre de fusta o pedra sobre els sembrats per fixar les arrels. Les evidències, indiquen, de tota manera, que no era una pràctica habitual entre els agricultors empordanesos. El cilindre era un "*apero desconocido entre nuestros labradores*", i la seva absència no la suplía -com algú recomanava- la utilització del rascle capgirat⁷².

Taula 2.4 : Costos laborals de birbar i entrecavar el blat segons diferents cartilles avaluatòries (1856-1888)

localitat	any	qualitat	jornals/ha	localitat	any	qualitat	jornals/ha
Torroella	1863	2	9,1	Rupià	1854	1	21,3
Castell d'Aro	1881	3	9,1	La Bisbal	1856	2	22,9
Rupià	1854	3	9,1	Parlavà	1862	2	22,9
Torroella	1863	3	9,1	Castell d'Aro	1888	2	24,0
Verges	1860	2	12,2	Verges	1888	2	26,0
Castell d'Aro	1881	2	13,7	Torroella	1888	3	27,0
Matajudaica	1856	3	13,7	Castell d'Aro	1856	1	27,4
Parlavà	1862	3	14,9	Fonteta	1860	1	27,4
Rupià	1854	2	15,2	Garrigoles	1860	1	27,4
Palamós	1858	3	16,0	Matajudaica	1856	1	27,4
Monells	1865	1	18,3	Parlavà	1862	1	27,4
Torroella	1863	1	18,3	Serra	1859	1	27,4
Palamós	1858	2	18,3	Torrent	1860	1	27,4
La Bisbal	1856	3	18,3	Vulpellac	1858	1	27,4
Verges	1860	1	18,3	Matajudaica	1856	2	27,4
Castell d'Aro	1881	1	18,5	La Bisbal	1856	1	32,0
Verges	1888	3	19,5	Verges	1888	1	32,5
Castell d'Aro	1888	3	20,0	Torroella	1888	2	36,0
Palamós	1858	1	20,6	Palafrugell	1863	1	36,6
Castell d'Aro	1856	2	20,6	Torroella	1888	1	45,0
Castell d'Aro	1856	3	20,6				

Una de les operacions més importants -en termes de costos laborals- sobre els conreus era la de birbar o eixarcolar els cereals, consistent en arrancar manualment les males herbes dels sembrats. Les més comuns entre les

⁷¹ Jordi, 1862b : 18-19. Vegeu, també, Sala, 1851b : 39, 56 i 77

⁷² Sala, 1851b : 56

males herbes eren "la rubia silvestre, el vallico, algunas gramas, los cardos, gatunas, etc., y la ballueca"⁷³. Era una feina realitzada bàsicament per mà d'obra femenina o infantil⁷⁴. Habitualment anava associada a l'entrecavada dels cereals, així, alhora que s'eliminaven competidors, s'esmicolaven les crostes que les pluges, el sol i el vent havien pogut crear. El calendari d'aquesta feina es concentrava en els mesos de febrer i març, però des de finals de gener, si s'esqueia, podia començar-se a arrancar les males herbes del sembrats més avançats, i en algunes ocasions també continuava realitzant-se durant el mes d'abril, tot i que a costa del risc de causar danys en els conreus⁷⁵. Els costos laborals de birbar i entrecavar variaven moltíssim, segons les fonts documentals. L'Avance, estimava unes necessitats mitjanes de 10 jornals (infantils o femenins) per hectàrea⁷⁶, valor força baix en comparació al que més freqüentment expliciten les cartilles. Aquestes enregistren un arc de valors molt ampli, que en el conreu del blat van dels 9 jornals/hectàrea fins a 45. El valor més freqüent, entre un total de 41 dades, és de 27 jornals/hectàrea. I, fins a cert punt pot establir-se una gradació en funció de la qualitat del terreny. La mitjana aritmètica és de 25 jornals/hectàrea.

Taula 2.5 : Costos laborals de cavar llegums, segons les cartilles avaluatòries (1856-1888)

localitat	jornals / ha segons qualitat de terra			salari (rals/jornal)
	1ª	2ª	3ª	
La Bisbal	41,1	22,9		2
Fonteta	34,3			3
Mata	36,6			3
Serra	34,3			3
Torrent	34			3
Vulpellac	34,3			3
Monells	27,4	25,1	18,2	4
Palafrugell	21,4			4
Castell d'Aro	20	20	20	5
Rupià	11,4		9,1	6
Garrigoles	13,7	13,7	6,9	7

Nota : Les xifres del quadre agreguen els costos resultants de les dues cavades. Sobre el significat de les xifres resultants, consulteu el text.

⁷³ Jordi, 1862b : 19

⁷⁴ Junta Consultiva Agronómica, 1891a

⁷⁵ Sala, 1851b : 36, 39, 56 i 60

⁷⁶ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 14

Pel que fa a la mateixa operació realitzada sobre els altres cereals, val a dir que no es troben diferències substantives respecte el blat, enregistrant-se una dispersió d'ordre similar. En els llegums, i en especial en les faves, l'eixarcolada es realitzava paral·lelament a la cava per calçar les plantes. Es realitzaven dues cavades sobre els llegums, la primera entre mitjan gener i principis de febrer, i la segona pels volts d'abril⁷⁷. Els costos laborals de cadascuna de les dues cavades també oscil·laven entre el mateix ventall de valors que en el cas dels cereals. En aquest cas, però, la diferent valoració dels salaris pagats per jornal, permet discernir d'una banda l'existència de jornades laborals de durada ben diferent, i de l'altra la utilització, segons el cas, de mà d'obra masculina i femenina (tot i ser aquesta darrera la predominant). Era habitual que les dones només treballassin mitja jornada, particularment les tardes⁷⁸. La comptabilitat del Mas Pinell de Torroella de Montgrí està plena d'anotacions que així ho indiquen: "*Seis mugeres 30 tardes á 2 rs.*", per il·lustrar-ho amb un exemple⁷⁹. Els salaris de 2 rals per jornal i, probablement també els de 3 rals, són indicatiu d'aquesta jornada incompleta, o mitja jornada, que -a l'hora de calcular els jornals esmerçats per hectàrea- provoquen una falsa imatge de la quantitat de treball utilitzada per cavar les faves. Un raonament similar caldria fer, possiblement, pel quadre anterior, tot i que en aquell cas els salaris més baixos són els de 3 rals. Probablement els valors més creïbles són els que oscil·len entorn el 20 o 25 jornals/hectàrea, que es corresponen a un salari de 4 rals (preu del jornal femení complet). Els valors més alts, als quals els correspon un salari de 2 o 3 rals, probablement es refereixen a mitges jornades; i els inferiors, en correspondre's amb salaris més elevats, indiquen probablement que les feines eren realitzades per homes.

La recol·lecció

La fase més intensa del cicle agrícola és la recol·lecció. Les exigències laborals no només es multipliquen, sinó que ho fan en un lapse de temps molt breu, l'allargament del qual pot perjudicar seriosament els resultats de la

---

⁷⁷ Sala, 1851b : 36 i 60

⁷⁸ Vegeu Garrabou i Saguer, 1992

⁷⁹ A.H.D.G., fons Carles, llibre 50, p. 2

collita. En el procés de recol.lecció -en especial si ens referim als cereals- es distingeixen dues grans operacions: la sega i la batuda.

L'època de recol.lecció -en un moment en què encara no s'havien introduït llavors seleccionades de blats primerencs⁸⁰- variava segons les característiques agroclimàtiques de la zona. Pel conjunt de la província el calendari de la sega comprenia un llarg període des de mitjans juny fins a finals de juliol, durant el qual es produïa un escalonament geogràfico-climàtic. El moment de la sega arribava primer a les planes de Girona i l'Empordà, per posteriorment ascendir cap els racons menys càlids fins arribar a la Cerdanya, que era on es segava en darrer lloc⁸¹. Al Baix Empordà, que segons els criteris de classificació de J. Papadakis té un tipus climàtic Mediterrani continental temperat excepte en la franja costanera (de tipus Mediterrani marítim)⁸², la sega es realitzava, bàsicament, durant la segona quinzena de juny⁸³. Abans que els cereals es duia a terme, durant la primera quinzena de juny, la recol.lecció de les faves i altres lleguminoses, tot i que si no havien arribat a la fase final de maduració, hom esperava a arrancar-les fins a principis de juliol⁸⁴. Pel que fa als cereals, la civada era el primer en l'ordre de maduració i recol.lecció, seguida de l'ordi, el blat i, finalment, el sègol⁸⁵.

La fase de la sega era molt ràpida i intensa en treball. Els riscos de perdre la collita a conseqüència d'una pedregada o d'una tramuntanada quan els cereals ja havien assolit el punt màxim de maduració eren molt elevats. Era millor avançar-se una mica a la plena maduració, que esperar massa i arriscar-se a que les espigues comencessin a tombar-se i els grans a caure de l'espiga⁸⁶. A l'Empordà, el principal perill era la tramuntana; fins a tal punt que quan aquest vent començava a bufar en període de sega, pujaven els salaris dels segadors, com a conseqüència d'una major capacitat de pressió i de

---

⁸⁰ Sobre la introducció a Catalunya de blats de maduració precoç, vegeu Bardia, 1936a

⁸¹ "La siega se verifica desde mediados de Junio a últimos de Julio, segun el clima de cada comarca. En los llanos de Gerona se siega antes, siendo la última en segar la Cerdaña" (Arxiu Ministeri d'Agricultura, lligall 261, s.d.(finals s. XIX)). Sobre el calendari de la sega al Montseny, en funció de l'altitud, vegeu Llobet, 1947 : 54-56

⁸² León, 1989 : 123 i mapa 23

⁸³ "La tarea principal de junio, en nuestro Ampurdan, es la siega de las mieses" (Sala, 1851b : 102).

⁸⁴ Sala, 1851b : 116

⁸⁵ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 25

⁸⁶ Bardia, 1936a : 180-182

negociació de les colles de jornalers⁸⁷. La sega constituïa el moment de màxim desequilibri entre capacitat de treball de la unitat pagesa i exigències laborals dels conreus. Sovint calia segar els camps en poc més d'una setmana o deu dies. Per això era habitual, en aquests casos, la contractació de mà d'obra a l'exterior de l'explotació. D'altra banda, la diversificació tant de l'espècies cerealícoles com de les varietats de cadascuna d'aquestes, amb ritmes de maduració diferents, responia també a una estratègia de minimització dels riscos de recol·lecció i, alhora, d'allargament del calendari de la sega per atenuar les demandes fortes i sobtades de treball, especialment en les explotacions de mida mitja o gran⁸⁸.

Els testimonis són contradictoris a l'hora d'aclarir quin era l'útil més utilitzat en la sega. Aquesta no és una qüestió banal perquè l'elecció d'un o altre utilitatge -dins el context tecnològic tradicional- tenia importants efectes tant econòmics com socials. En el que hi ha major concordança és en la irrellevància de la típica falç dentada. Cap dels testimonis l'esmenta explícitament. Quan es parla de falç, habitualment es tracta del volant⁸⁹ -un tipus de falç semicircular i sense dents-, que tot i deixar més palla de rostoll i fer caure una part del gra (donat que en comptes de serrar la planta, actuava tallant per percussió), permetia economitzar molta feina respecte la falç serrada. Segons l'*Avance* aquest era l'instrument més utilitzat en el conjunt de la província, a diferència de Lleida on la difusió de la dalla era major. El volant competia amb la dalla com a eina per a segar. La dalla era un instrument més ràpid, que a més permetia un millor aprofitament de les palles i evitava la pèrdua de gra. El principal inconvenient de la dalla era la necessitat de contractar mà d'obra especialitzada en el seu ús, fet que -a mitjan segle XIX- es traduïa en un encariment notable dels salaris, tot i estalviar la quantitat de jornals. El salari del dallador era el doble del d'un segador, com a mínim⁹⁰. L'altre inconvenient era de caràcter social: el fet que evités la caiguda de gran part de les espigues, privava els pagesos pobres d'espigolar, de recollir espigues

---

87 "...si asoma la tremontana, las numerosas brigadas ó collas que en las plazas de Figueras y especialmente en Castellon de Ampurias acuden, cargan la mano de lo linde, exigiendo cinco, seis y mas pesetas por jornal" (Jordi, 1862b : 19)

88 Bardia, 1936a : 179-180

89 Arxiu Ministeri d'Agricultura, lligall 261, s.d.(finals s. XIX); Jordi, 1862b : 19

90 Jordi, 1862b : 19. Vegeu Garrabou i Saguer, 1992

caigudes amb altres mètodes de sega⁹¹. Un darrer inconvenient, que en els moments precedents al període estudiat podia haver frenat l'expansió de la dalla, era tecnològic : la inexistència de fabricants del país i la dificultat de trobar ferrers que les esmolessin i esmenessin correctament :

*"Es cosa extraña que nadie se dedique en España ni en Francia á fabricar guadañas, y que sea preciso traerlas de Alemania, por lo menos la mayor parte de ellas. Este ramo de industria, y objeto también de primera necesidad, merecía que lo tomasen á su cargo el gobierno y las sociedades que se ocupan en fomentar las artes útiles. Estamos en la precisión de comprarlas en las tiendas como vienen de fuera, y en una docena apenas se encuentra una de buena.. (...) Hay pocas personas que sepan componer las guadañas., los mas las destruyen."*⁹²

Tot i que a mitjan segle XIX, la dalla ja era un instrument àmpliament difós a l'Empordà -i utilitzat sobretot per a segar farratges-⁹³, sembla que al llarg de la segona meitat de segle el seu ús en la recol.lecció de cereals va estendre's considerablement. Segons un informe del *Ministerio de Fomento*, a finals de segle el volant s'utilitzava en els partits judicials de Puigcerdà, Olot i Santa Coloma, mentre que la dalla era utilitzada en els de Girona, Figueres i La Bisbal⁹⁴. L'*Avance*, tot i no fer-ne el mapa, coincidia en considerar que *"...también se emplea mucho en esta operación de siega la guadaña catalana"*⁹⁵.

Paral·lelament a l'extensió de l'ús de la dalla, durant la segona meitat del segle XIX va experimentar-se un procés de difusió de les segadores mecàniques. El 1862, si hem de fer cas al director de la granja-escola de Fortianell, l'ús d'aquestes màquines a penes s'havia estès. És més, Francisco Jordi Romañach es lamentava i predeia que encara eren molt lluny els temps

⁹¹ És il·lustratiu recordar com la introducció de la dalla a França durant el segle XIX va trobar fortes resistències pel fet que privava els espigoladors de recollir les espigues caigudes amb el mètode de la sega amb falç (Pounds, 1992 : 37). Un altre exemple dels frens socials a les innovacions, centrat a l'Empordà, però en aquest cas referit a l'ús d'un recollidor de fenc per recollir garbes de blat el dóna F. Jordi (1862b : 20). A La Selva la pràctica que les famílies pobres o amb poca terra recollissin les espigues de camps d'altri després de la sega va mantenir-se almenys fins les primeres dècades del nostre segle, tal com es desprèn de Reyner, 1988 : 86-87

⁹² Extracte del *Nuevo diccionario de agricultura*, tom VII, publicat amb el títol "Del modo de conocer las buenas guadañas, y de amolarlas" a *El Bien del País* (nº 5, juny 1846, p. 39)

⁹³ Jordi, 1862b.

⁹⁴ Arxiu Ministeri d'Agricultura, lligall 261, s.d.(finals s. XIX)

⁹⁵ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 25. Vegeu també la taula 3.9, on es detalla l'utilitat agrícola esmentat en una petita mostra d'inventaris de béns.

de la seva generalització⁹⁶. Poc temps després, tenim notícies de la utilització de segadores a les finques del Marquès de Camps⁹⁷ i vint anys més tard, els testimonis ens adverteixen de la seva generalització. El 1880 G.J. de Guillen escrivia que

*"...las máquinas segadoras (...) funcionan en diferentes puntos, principalmente en el Ampurdán, y lo que es más de notar, han sido compradas muchas de ellas por personas prácticas, enemigas por su posición de lanzarse á empresas descabelladas"*⁹⁸

i l'Avance ho confirma :

*"En el Ampurdán, región de la provincia donde el cultivo se halla más adelantado y la más rica agrícolamente considerada, se emplean desde hace algunos años segadoras mecánicas, entre las cuales, las de mejores resultados son las de los sistemas Champion y Vots, existiendo de éstas para una y dos caballerías, siendo el precio de las primeras 400 pesetas y el de las segundas 600 pesetas."*⁹⁹

Un exemple singular dins aquest procés és la segadora que, per 385 pessetes varen adquirir a parts iguals el masover i el propietari del Mas Pinell de Torroella¹⁰⁰. En conclusió, doncs, tot i que els mètodes de sega manual encara continuaven practicant-se, amb un pes cada vegada més gran de la dalla, a principis del segle XX, com ratificava I. Aguiló, al Baix Empordà les segadores mecàniques estaven força esteses¹⁰¹ i, juntament amb elles, també es van difondre les recollidores mecàniques¹⁰².

A mitjan segle XIX, però, el sistema de sega més estès era amb volant. L'horari laboral dels segadors anava de 4 del matí a 8 del vespre, del qual després de deduir-ne els descansos i els àpats en restaven unes onze hores de treball efectiu¹⁰³. Els jornalers que anaven a la sega habitualment s'organitzaven en colles ambulants i recorrien una àrea relativament extensa, seguint el ritme de maduració dels cereals. Les colles solien començar la

⁹⁶ "... en nuestro país desgraciadamente tardarán bastante en generalizarse, atendidas las dificultades de su manejo y aun mas las de su recomposcion y construccion" (Jordi, 1862b : 19-20)

⁹⁷ Justo, 1869a : 36-38

⁹⁸ Guillén, 1880 : 9

⁹⁹ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 25

¹⁰⁰ A.D.G., fons Carles, llibre 50

¹⁰¹ A La Bisbal, "las segadoras están bastante extendidas" (Aguiló, 1909 : 11)

¹⁰² Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 26

¹⁰³ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 25

campanya a la plana empordanesa segant primer la civada i l'ordi, i anaven pujant cap a la Garrotxa o altres comarques muntanyenques¹⁰⁴. Al davant de cada grup de segadors hi havia un *cap de colla*. Aquest era l'encarregat de contractar amb antelació la feina amb els masos on acudien, procurant compaginar i repartir adequadament el treball a un lloc i a l'altre, evitant aglomeracions innecessàries o retards empipadors. Alhora era el que segava en darrer lloc de la colla per controlar el treball de la resta de segadors¹⁰⁵.

En la sega, a més dels segadors, hi participaven, lligadors o lligadores. En la sega amb volant, per cada dos segadors es considerava que havia d'haver-hi una persona que recollís i lligués les garbes que, posteriorment, es transportaven a un punt determinat del camp per formar la garbera, una pila de garbes disposades de manera que el contacte amb els agents atmosfèrics -i especialment amb l'aigua- no deteriorés el gra collit. Si es segava amb dalla la relació s'invertia i per cada dallador calien dos lligadors¹⁰⁶. Per a la realització d'aquesta feina de lligar les garbes i fer les garberes s'utilitzava mà d'obra masculina, i el salari era similar al del segador. A voltes, però, el transport de les garbes a la garbera la realitzaven dones i nens sense altra retribució que el dret a espigolar el camp¹⁰⁷.

Un dels inconvenients principals per esbrinar els costos laborals de la sega en termes físics (no monetaris) rau en que habitualment, quan calia contractar jornalers, els tractes eren a preu fet. Les informacions contingudes en les cartilles són, per aquest motiu, escassament útils ja que normalment no s'especifica el nombre de jornals. Només la cartilla de Castell d'Aro ens proporciona dades més o menys coherents -tot i que excessivament altes- per a la sega amb dalla (4,5 jornals de dallador per hectàrea més 9 de lligadora). Segons G. J. de Guillén, la sega amb volant requeria uns 13,5 jornals/hectàrea (dels quals 9 eren de segador i 4,5 de lligador) i la sega amb

---

¹⁰⁴ Llongarriu, 1986c : 7

¹⁰⁵ Llongarriu, 1986a : 9; Llongarriu, 1986b : 7

¹⁰⁶ Jordi, 1862b : 19

¹⁰⁷ "... a medida que van abatiéndose las mieses, acuden las mujeres y niños de las poblaciones circunvecinas que, sin retribucion alguna y con la sola facultad de dejarles recoger las espigas que quedan en el suelo, acarrear las gabillas á los diferentes puntos que en le campo les marca el hombre ú hombres que encargados de hacinarlas cobran tambien el mismo jornal que los segadores" (Jordi, 1862b : 20)

dalla 6,8 jornals /hectàrea (2,3 de dallador i 4,5 de lligador)¹⁰⁸. Les xifres aportades per l'*Avance* concorden només parcialment amb les de Guillén. Segons aquella font, segant amb volant calien 7 jornals/hectàrea (amb la feina de lligar i fer garberes compresa) i, segant amb dalla catalana, 6 jornals/hectàrea¹⁰⁹. En els càlculs de l'*Avance* a penes són rellevants els guanys de la sega amb dalla i probablement s'infravalorin els costos de segar amb volant, tot i que probablement l'estimació feta per Guillén -amb l'objectiu de mostrar les economies que permetien la utilització de segadores mecàniques- també sigui exagerada. Pel que fa a la sega amb màquina, l'*Avance* estima que una segadora, amb el seu conductor, el bestiar que l'arrossegava i 8 lligadors que la seguien, segava 2,12 hectàrees per dia, que en termes de jornals utilitzats per unitat de superfície equivalia a 4,2 jornals d'home per hectàrea¹¹⁰.

La recol·lecció de les faves acostumava a anar a càrrec de mà d'obra femenina, tot i que en alguna cartilla ens consta que són homes els qui ho duen a terme. La determinació dels costos laborals de la recol·lecció llegums presenta alguns problemes provocats per les ambigüitats de la documentació disponible. Els problemes es concentren, però, en l'avaluació dels costos de conduir la collita a l'era i de batre les faves, i són més coherents les informacions sobre la feina d'arrancar-les, que de forma majoritària es fixa en 9,1 jornals/hectàrea.

Un del aspectes més problemàtics en la valoració dels costos de producció és el referit al transport de la collita des dels camps fins l'era on posteriorment s'havia de batre (garbejar). En el cas dels cereals aquesta era una operació que sovint es realitzava paral·lelament a la batuda. Les garbes romanien als camps, apilades en garberes, fins la vigília, moment en què es transportaven -generalment en carros, si els camins ho permetien- al punt on havien de ser batudes l'endemà. Quan els camps estaven massa allunyats de la casa o l'era on s'havia de batre, es podia garbejar abans de fer la garbera, concentrant aquestes al voltant de l'explotació. El cost físic d'aquesta tasca és difícilment determinable ja que depenia de la distància dels camps respecte l'era on es realitzava la batuda. En qualsevol cas no és un cost menyspreable, donada la

---

108 Guillén, 1880 : 10

109 Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 25

110 Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 25

dispersió típica de finques i propietats en el món rural gironí. En les cartilles que desagreguen la informació, el cost monetari d'aquesta operació oscil·la entre 25 i 50 rals/hectàrea, que a raó de 12 rals -salari d'un home i un animal- equivalen a 2 o 4 jornals, aproximadament.

Taula 2.6 : Calendari de batudes al Mas Pinell

any	inici	final	total dies	tipologia de grans batuts
1880	3 juliol	21 agost	25	ordi, civada, blat, faves
1884	10 juliol	7 agost	22	faves, blat, ordi
1886	10 juliol	3 agost	20	faves, ordi, civada, blat
1896	7 juliol	31 juliol	17	faves, ordi, civada, blat, mill
1897	1 juliol	27 juliol	18	faves, sègol, civada, ordi, blat
1898	18 juliol	11 agost	19	blat, ordi, sègol, civada
1899	17 juliol	31 agost	20	blat, ordi, civada, mill
1900	19 juliol	11 agost	19	civada, ordi, blat
1901	17 juliol	4 setembre	25	blat, ordi, civada
1902	11 juliol	9 agost	20	ordi, blat, civada, sègol
1903	3 juliol	2 setembre	17	civada, blat, ordi, mill
1904	6 juliol	12 agost	20	faves, blat, civada, ordi
1905	6 juliol	2 setembre	18	faves, civada, blat

Font : A.D.G., fons Casa Carles, lligall-foli 31

El calendari de la batuda era molt més elàstic que el de la sega i s'allargava durant els mesos de juliol i agost¹¹¹, tot i les recomanacions d'apressar-se. Qui no bat el juliol no bat quan vol, afirma la dita. Però el cert és que fins a finals d'agost els masos importants encara continuaven batent. Un exemple il·lustratiu ens el proporciona el Mas Pinell. La taula 2.6 ens indica tant el nombre total de dies ocupats per la batuda com les dates d'inici i final d'aquesta i el tipus de grans batuts en diferents anys de les dècades finals del segle XIX i principis del XX. Es comprova com en molt poques ocasions la batuda finalitzava el mes de juliol, i en algunes ocasions no finalitzava fins el setembre. El quadre també posa de relleu que, en els masos més grans, la durada d'aquesta operació era considerable, entre 17 i 25 dies.

¹¹¹ Sala, 1851a : 130. "La trilla y el arreglo de las pajas ocupan todavia mas ó menos gente de los campos en agosto" (Sala, 1851a : 136)

Taula 2.7 : Batudes realitzades per l'eugassada del Mas Pinell en diversos masos de la zona de Torroella, 1894

Data	Mas	Gra batut	Dret d'eugues	Data	Mas	Gra batut	Dret d'eugues
1-Jul				1-Ago			
2-Jul				2-Ago	Mas Nou	blat	2,5
3-Jul				3-Ago	Torre Bagurà	blat	2
4-Jul	Mas Junqué	civada	4,5	4-Ago			
5-Jul	Mas Peracuch	blat	2	5-Ago	Mas Junqué	blat	2,25
6-Jul	Mas Silet	civada	2,75	6-Ago			
7-Jul	Mas d'Ullà	blat	2,75	7-Ago			
8-Jul				8-Ago	Mas d'Ullà	blat	2,5
9-Jul	Torre Bagurà	blat	2	9-Ago	Torre Bagurà	ordi	3
10-Jul	Mas Silet	blat	2	10-Ago			
11-Jul	Mas Junqué	blat	2,5	11-Ago			
12-Jul	Mas d'Ullà	blat	2	12-Ago			
13-Jul	Mas Peracuch	blat	2	13-Ago			
14-Jul	Mas d'Ullà	blat	2	14-Ago			
15-Jul				15-Ago			
16-Jul	Mas Pallissé	blat	2,5	16-Ago	Mas Junqué	blat	2
17-Jul	Torre Bagurà	blat	2	17-Ago	Mas Nou	blat	?
18-Jul	Mas Nou	blat	2,5	18-Ago	Mas Pallissé	civada	3,25
19-Jul				19-Ago	Mas Junqué	blat	1,75
20-Jul	Mas Peracuch	blat	3,5	20-Ago	Mas d'Ullà	ordi	1,75
21-Jul	Mas Junqué	blat	2,75	21-Ago			
22-Jul				22-Ago			
23-Jul	Mas Nou	blat	2	23-Ago			
24-Jul				24-Ago	Mas Nou	ordi	4,5
25-Jul				25-Ago			
26-Jul	Mas Nou	blat	2,75	26-Ago			
27-Jul	Mas Junqué	blat	2,5	27-Ago	Mas Nou	civada	4,75
28-Jul	Torre Bagurà	blat	1,75	28-Ago			
29-Jul	Mas Silet	blat	2,5	29-Ago	Torre Bagurà	civada	3,5
30-Jul	Mas d'Ullà	blat	2,5	30-Ago			
31-Jul				31-Ago			

Font : A.D.G., fons Casa Carles, lligall-foi 31. El dret d'eugues era el cost del treball animal - pecebut com un ingrés pel propietari del Mas Pinell. Era una quantitat en espècie i proporcional al gra batut. Està expressat en quarteres.

L'eugassada del Mas Pinell no només era utilitzada per batre la collita del propi mas. També era llogada als masos de les rodalies -de Torroella, Gualta o Ullà- per a realitzar la mateixa operació (Taula 2.7). El 1830, a Torroella de Montgrí, hi havia cinc eugassades a més de la del Pinell. Cadascuna es composava d'unes 20 eugues "*destinadas para la cría y la trilla*"¹¹². El calendari de batudes realitzades en altres masos confirma la idea recollida per la taula anterior: tot i que el gruix de les tasques de batre es concentraven

durant el mes de juliol, continuaven realitzant-se ben bé fins a finals del mes d'agost.

A mitjan segle XIX coexistien varis mètodes de batre en el conjunt de la província de Girona. El mètode més simple era la batuda amb pals i batolles, utilitzant exclusivament treball humà¹¹³. Aquest procediment, però, a penes tenia rellevància a l'Empordà ja que la relativa abundància de bestiar de treball permetia la utilització d'energia animal en aquesta operació. Els animals més utilitzats per batre eren els bous i les eugues. Com en el cas del Mas Pinell, a mitjan segle XIX, molts masos de la zona del Baix Ter aprofitaven les closes i altres zones inundables per a tenir-hi ramats de bestiar equí amb finalitats de cria i, durant els mesos d'estiu, els utilitzaven per batre en la pròpia explotació i llogar-los a tercers. Les eugues permetien realitzar l'operació amb major rapidesa que els bous i, per aquest motiu eren la principal força motriu, quan se'n disposava¹¹⁴. Segons l'*Avance* la batuda amb eugues era el sistema predominant en el conjunt de la província a finals del segle XIX. El procés de treball seguit consistia, primerament, en la formació de la pila (que, aproximadament, constava de vint pilons de quinze garbes cadascun¹¹⁵) al mig de l'era. En aquell moment encara hi havia molt poques eres enrajolades¹¹⁶, i acostumaven a ser de terra que prèviament havia calgut netejar-la i aplanar-la. Sobre l'era, es deslligaven les garbes que prèviament s'havien transportat i s'estenien. Quan la pila estava preparada, començava el trepig dels animals sobre els grans, dirigits per un conductor (*eugasser*) que guiava les cavalleries. Periòdicament, quan les parts superficials estaven una mica trinxades, els animals s'aturaven a descansar i els peons que ajudaven a batre giraven la pila per fer més efectiu el treball d'aquells. Cada pila es girava quatre o cinc vegades, fins que s'aconseguia haver desgranat les espigues i tenir la palla aixafada i curta. Calien set hores de treball animal per cada pila. A partir d'aleshores començava el procés de netejar el gra i separar-lo de la

---

¹¹³ Segons E. Puigmal (1985 : 61), a la Garrotxa les batolles eren utilitzades sobretot per batre les mongetes i el fajol. Excepcionalment també les usaven els petits terrassaires de blat que, pel fet de sembrar molt poc, no els compensava batre amb animals. Vegeu també Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 26-27

¹¹⁴ Sobre la problemàtica d'utilització de bous o eugues en la batuda, vegeu *La Granja*, 1855 : 101 i Sabater, 1853a : 250.

¹¹⁵ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 26-27

¹¹⁶ *La Granja*, 1851 : 116

palla, ventant-lo primer amb forques, traspalant-lo després amb pales de fusta per treure el boll, i garbellant-lo, finalment, per acabar de treure'n la brossa¹¹⁷.

Un tercer mètode per batre, que també utilitzava la força de treball animal consistia en fer arrossegar un trill o *pedra de batre* a un parell d'animals. Des de les planes de *El Bien del País* i de *La Granja*, el grup d'hisendats empordanesos articulats entorn la granja-escola de Fortianell, va iniciar una forta campanya de difusió d'aquest tipus d'instrument a partir de 1842¹¹⁸. Fins aleshores havia estat desconegut a les comarques gironines. En successives cròniques, Francisco Sala va intentar projectar la idea que durant els anys quaranta i cinquanta s'estava produint un procés de difusió important de la pedra de batre: "...cada any aumenta l'afició á las máquinas de batrer. Molts son los pobles del Ampurdá que ja ne tenen..."¹¹⁹. Es plantejava la difusió d'aquests trills com una alternativa a les grans màquines de batre, que donada la migradesa de les explotacions catalanes i l'elevat cost d'aquelles, es predeia que mai serien d'ús general¹²⁰. Però, de fet, el seu arrelament va ser molt escàs ja que al marge dels textos propagandístics no hem localitzat cap altre testimoni posterior que torni a fer-hi referència.

Les grans màquines batedores no varen passar -durant la segona meitat del segle XIX- de la fase d'introducció i assaig, sense arribar a difondre's. Entorn de 1854, tenim notícia de la introducció a l'Empordà d'una batedora mecànica francesa, fabricada a Nantes per la marca Renaud¹²¹. Pels mateixos anys, la granja-escola de Fortianell, adquiria una batedora amb motor Pinet. El 1863, José Pont de Viñals va fer construir una batedora a la foneria *Planas, Junoy y Compañía*, de Girona, copiant el model de la màquina Pinet existent a Fortianell¹²². I, anys més tard, sabem de l'existència a

¹¹⁷ Sobre el procés tècnic de la batuda, vegeu Garrabou, 1980a

¹¹⁸ Sala, 1851a : 130

¹¹⁹ Sala, 1850 : 150; *La Granja*, 1851 : 116

¹²⁰ "Los imponentes aparatos para trillar de mucho valor y de grande efecto, de que el genio maquinista de este siglo ha dotado á la generacion presente, en obsequio al espíritu agrícola que se ha despertado en todas las naciones, nunca serán de uso común; y tan solo se adoptarán en algunas de las grandes explotaciones agrícolas de los ricos propietarios del norte, donde ya se han ensayado; y á caso tambien se adoptaran para desgranar, limpiar y blanquear á un tiempo y con ventaja el arroz: segun nuestro ver, único punto de vista bajo el que pueden interesar á los españoles tales ingenios" (Sala, 1851a : 130. La negreta és nostra)

¹²¹ *La Granja*, 1855 : 102

¹²² Vergés, 1863 : 211-212

Castelló d'Empúries d'una batedora mecànica amb locomòbil i un elevador per formar el paller¹²³. Són alguns casos puntuals -segurament podríem trobar-ne més- i aïllats, reflex de les provatures protagonitzades pels sectors més innovadors i dinàmics de la classe propietària, però no un indicatiu d'una mecanització que no va arribar fins varies dècades més tard. A principis del segle XX, segons I. Aguiló, al Baix Empordà encara no s'utilitzaven màquines de batre¹²⁴. Més que la migradesa de les explotacions el que realment impedia la difusió d'aquestes màquines eren les dificultats de transport i mobilització, motivades tant per l'estat dels camins¹²⁵ com pels costos d'arrossegar amb animals màquines tan pesants. Quan, ja en el segle XX, van anar resolent-se aquests inconvenients, la difusió de batedores mecàniques a la plana empordanesa va ser força ràpida. El problema dels elevats costos d'adquisició i de la sobrecàrrega que podia suposar per a una sola explotació va resoldre's amb la constitució de companyies formades per varis socis capitalistes que, amb una colla de jornalers, passaven pels masos a realitzar la batuda en poques hores¹²⁶. En aquestes condicions la nova tecnologia va posar-se a l'abast no només dels grans masos, sinó del conjunt d'agricultors.

Pel que fa als costos laborals de la batuda, tenint en compte que el sistema més estès era la batuda amb eugues -o amb bous, si no se'n disposava-, no només eren quantitativament importants, sinó que una de les característiques de la batuda era la necessitat de mobilitzar molts treballadors alhora. A més del guia dels animals, calien de quatre a sis homes per girar i arreglar la pila, ventar el gra i fer palls¹²⁷. Sovint la unitat familiar no disposava de tants individus com eren necessaris per batre. Aleshores calia contractar jornalers. També eren freqüents -especialment entre els petits pagesos- les pràctiques d'intercanvi de treball (a *tornajorns*), amb les quals, a més de compensar el desequilibri entre exigències laborals i disponibilitats familiars de treball, les petites unitats d'explotació evitaven haver de pagar uns salaris més elevats que els habituals¹²⁸.

---

¹²³ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 27

¹²⁴ Segons I. Aguiló, a La Bisbal, " *no se conocen las máquinas de sembrar y trillar*" (Aguiló, 1909 : 11)

¹²⁵ Muxach, 1883; Pascual, 1990b

¹²⁶ Vegeu un exemple de la constitució d'aquestes companyies a Tobella, 1903 : 167-169.

¹²⁷ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 26-27

¹²⁸ Junta Consultiva Agronómica, 1891a : 26-27

El càlcul dels costos laborals de la batuda és el que presenta major complexitat, sobretot per la pobresa de les fonts documentals que de forma aclaparadora només ens informen del cost econòmic agregat de l'operació. Fins i tot l'*Avance* és enormement imprecís. La informació més detallada i creïble que coneixem dins el marc de la província de Girona correspon un municipi de La Selva (La Cellera) i per una data força avançada (1905). Tot, i això, donat que és la informació més fiable i que el sistema de batuda es manté dins els cànons tradicionals de batuda amb eugues -amb l'excepció de l'ús d'una ventadora mecànica-, ens és molt útil com a punt de referència¹²⁹. Segons aquest càlcul, a La Cellera en cada jornal de batuda hi participaven 6 jornalers, a més del conductor de l'eugassada. Set persones i tres eugues, en total. Donat que -economies d'escala al marge- pot establir-se una ratio força constant entre la quantitat de gra i la quantitat de treball en la batuda, per evitar el problema del desnivell de rendiments entre les diverses fonts i qualitats de sòl, és millor operar amb unitats de treball per unitat de gra obtingut que no per unitat de superfície. En les condicions anteriorment descrites, la quantitat de blat batut en un dia es situava una mica per sobre els 14 hectolitres¹³⁰. Això equivalia a 2 hectolitres per jornal d'home (tenint en compte que hi participaven 7 jornalers) i 4,7 hectolitres per jornal d'animal. Aquesta quantitat de gra batut per jornal humà ha de ser rectificada a la baixa perquè la utilització d'una ventadora permetia l'estalvi de treball, tot i que és difícil calcular-ne l'abast. Podem suposar que l'estalvi equival a un altre jornal, d'on la quantitat de gra batut per jornal humà seria de 1,75 hectolitres.

A partir d'aquest supòsit podem estimar quins eren els costos laborals per unitat de superfície en funció dels diferents nivells de rendiments del blat. Si recuperem les xifres recollides a la Taula 2.8, els resultats són prou versemblants i coherents amb el que coneixem per altres comarques catalanes ¹³¹.

---

¹²⁹ Codina, 1905 : 182-186

¹³⁰ La utilització del cono-trillo -amb només quatre jornalers- permetria batre 15,2 hectolitres per dia, segons F. Sala (1851a : 161)

¹³¹ Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992a :69-80

Taula 2.8 : Exigències laborals de la batuda per hectàrea de blat, segons el nivell de rendiments

Qualitat del sòl	Rendiment (hl/ha)	Jornals d'home / ha	Jornals d'animal / ha
1 ^a	15,9	9,1	3,4
2 ^a	13,4	7,7	2,8
3 ^a	8,9	5,1	1,9
mitjana no ponderada	14,0	8	3
jornals / hl		1,75	4,7

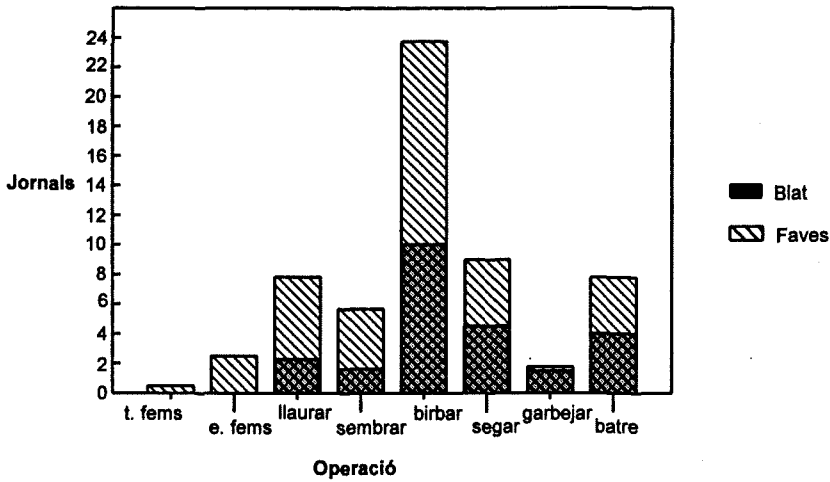
2.2 Un model simple d'organització del treball agrícola.

El repàs a les principals feines vinculades al cicle de conreu dels cereals ens condueix a elaborar-ne una primera síntesi en termes de la demanda de treball generada per aquesta línia d'activitat. En el model de rotació faves/blat, els costos laborals per hectàrea sembrada sumaven - a mitjan segle XIX- uns 59 jornals (els càlculs realitzats es trobem reproduïts en l'Apèndix 2), dels quals el 41 % corresponien al blat i la resta al conreu de lleguminoses. En el Gràfic 3 podem observar com es distribuïen aquests 59 jornals entre les diferents feines del cicle agrícola. Les activitats que major quantitat de mà d'obra humana exigien eren les operacions realitzades sobre els conreus amb l'objectiu d'eliminar plantes competidores i de facilitar el creixement dels sembrats. Entorn del 40% dels jornals esmerçats es destinaven a operacions culturals per facilitar el creixement del conreu ja sembrat¹³². Els sistemes de conreu que implicaven una major freqüència d'ús del sòl exigien, al seu torn, una major quantitat de treball, i sovint la realització de noves operacions¹³³. L'eixarcolada, tot i que també es practicava en sistemes de conreu amb guaret, s'intensificava en les rotacions biennals com la que estem analitzant.

¹³² Aquest percentatge concorda, a grans trets, amb les proposades per Mallorca per Grau i Tello, 1985 : 79

¹³³ Boserup, 1967 : 39-45

Gràfic 2.1 : Jornals necessaris per hectàrea (rotació faves/blat)

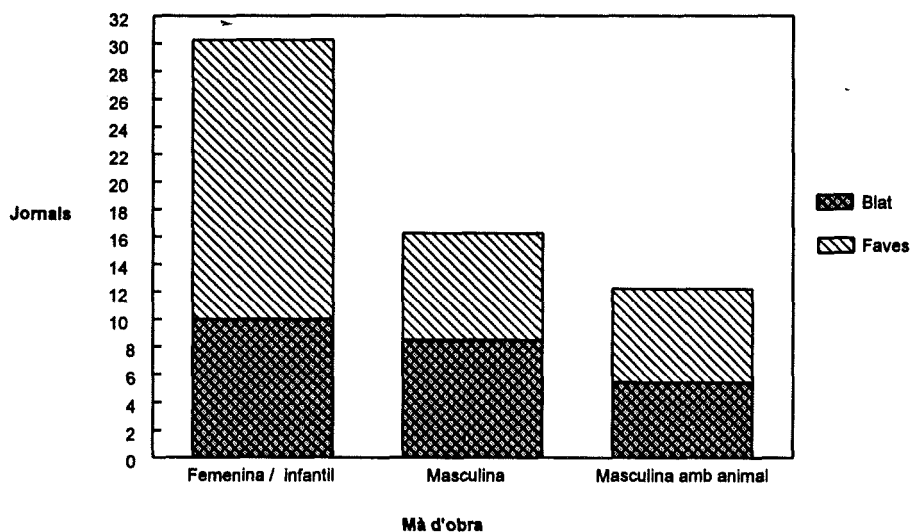

Un dels trets importants de l'organització del treball dins el model de rotació faves-blat, era el relleu pres pel treball femení i infantil. En el món agrari la divisió sexual del treball estava culturalment regulada. Determinades operacions, les que implicaven un major grau de control i decisió sobre el procés productiu, es reservaven per a la mà d'obra masculina. En canvi, les activitats considerades menors, o moltes feines de suport que implicaven subalternitat respecte un altre treballador (com determinats procediments de sembra o certes tasques vinculades a la sega), generalment les duïen a terme dones i nens, en especial si era necessari contractar mà d'obra jornalera per a la seva realització, ja que el cost salarial era molt menor. El pes del treball femení i infantil en el model de rotació considerat era important, de l'ordre del 52% en el conjunt de la rotació. Però més rellevant és el fet que el treball femení/infantil estigués lligat a les activitats més vinculades a la intensificació del conreu. No en va la participació de la mà d'obra femenina / infantil en la sembra de lleguminoses era encara superior¹³⁴ (de l'ordre del 64% si no tenim en compte els costos de fertilització). La part més important dels costos laborals exigits per la major intensificació del conreu històricament es va descarregar sobre les dones. L'augment de la producció per unitat de superfície -aconseguit amb l'escurçament dels períodes de guaret- va passar per un major aprofitament de la capacitat de treball de les unitats familiars que, en termes reals, es traduïa en un increment de la sobreexplotació de la força de treball femenina, la qual continuava tenint al seu càrrec totes les

¹³⁴ El mateix observen Grau i Tello, 1985 : 80-81

activitats domèstiques quotidianes, a més de la cura de l'hort, i de la volateria i altre bestiar menut.

Gràfic 2.2 : Tipus de força de treball (rotació faves/blat)

El treball femení planteja un problema metodològic important, ja que la literatura econòmica considera que una família de productors agrícoles pot reduir-se a un número d'homes estàndard (hores-home o jornals-home), malgrat que una part important del treball estigui realitzat per dones. En aquesta reducció, el treball femení és valorat de manera inferior al masculí. No es tracta de si els homes treballaven més o menys hores que les dones¹³⁵, cosa força improbable, sinó de la capacitat o el potencial de treball que a un i altre sexe se li suposa. En aquesta part del treball el problema podem esquivar-lo distingint entre les tasques atribuïdes a cada gènere. Però, per raons de simplicitat, més endavant ens veurem obligats a reduir les necessitats de treball a una única unitat (jornals-home per any). Quan ho hàgim de fer, pensem que el més correcte és equiparar treball masculí i femení, donat que la durada de la jornada laboral d'un i altre sexe no presentava diferències substancials¹³⁶ i que en moltes feines agrícoles és més important el temps que no la potència o la força que s'hi aplica. Per què un jornal masculí de birbar ha de ser més valorat que el mateix jornal realitzat per

¹³⁵ Vegeu Robinson i Eatwell, 1982 : 78

¹³⁶ En alguns casos les dones treballaven mitja jornada, però fins i tot en aquest cas està clar que era la meitat d'una jornada completa.

una dona adulta?. El vertader problema no és el de la capacitat de treball, sinó el d'una distribució sexual del treball notablement rígida.

En una economia de base orgànica com la que estem descrivint, la utilització de força de tracció animal era una condició indispensable, tant pel model de rotació biennal sense guaret, com per les rotacions amb guaret blanc. La força animal substituïa -almenys parcialment- el treball humà en moltes tasques agrícoles i era clau pel manteniment de la productivitat d'aquest¹³⁷. Entorn del 20% del total de jornals requerien el treball d'animals. La quantitat de jornals d'home necessaris per a realitzar tasques de llaurar, transportar o batre estava en relació amb la quantitat de bèsties de càrrega disponibles. Si en comptes d'un animal podia llaurar-se amb un parell, augmentava la productivitat del treball humà. De la mateixa manera la utilització de bestiar cavallí en comptes de boví permetia una major velocitat i eficiència. Anteriorment ja hem discutit els diferents supòsits i les seves conseqüències sobre els costos laborals humans. Les xifres proposades en el model són un terme mig.

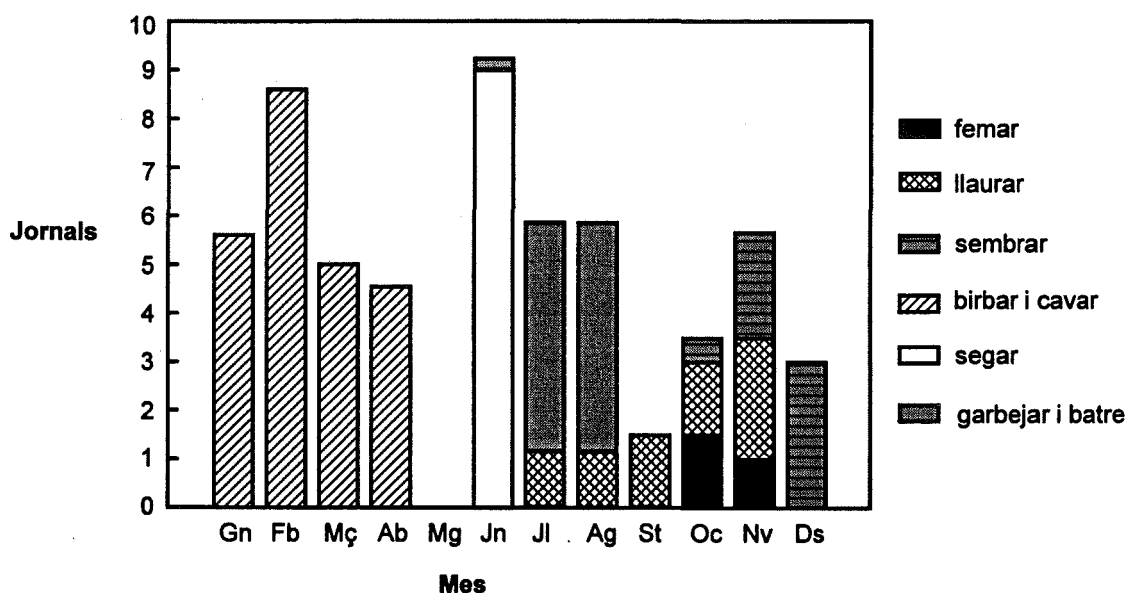
Una de les característiques més importants del treball agrari era -i és- la seva estacionalitat. L'activitat agrària s'organitzava a partir de la desigual exigència de treball en els diferents moments del cicle agrícola, fet que generava períodes de subocupació i períodes de màxima ocupació durant els quals podien produir-se situacions d'escassetat de mà d'obra. Sovint explotacions de mida familiar que durant la major part de l'any disposaven de mà d'obra excedent (i podien realitzar altres tasques tant dins com fora de l'explotació) en períodes molt concrets -i generalment curts- es trobaven amb la necessitat de requerir ajut exterior (bé per la via de l'intercanvi de treball, bé a través de la contractació temporal de mà d'obra assalariada). Aquests períodes coincidien, bàsicament, amb els moments de recol.lecció, tot i que en determinats models d'ordenació de conreus també podien produir-se dèficits durant altres operacions. Els períodes de recol.lecció acostumaven a ser colls d'ampolla en l'organització del treball pagès, a conseqüència de les característiques fisiològiques de les plantes. Quan els fruits d'una determinada espècie vegetal han arribat a la fase final de maduració, qualsevol petita inclemència climàtica pot afectar greument els resultats econòmics de la campanya. Una tramuntanada -tan freqüent a l'Empordà- just quan el blat és

---

¹³⁷ Sobre aquestes qüestions, vegeu Wrigley, 1993 : 49 i ss.

madur pot ajeure les plantes, dificultant-ne l'operació de la sega (especialment si es realitza amb dalla o amb segadores mecàniques), i en el pitjor dels casos pot fer caure les espigues, impossibilitant-ne la recol.lecció. No era només la quantitat de treball requerida per cada operació, sinó la relació entre aquesta i el temps disponible per a realitzar-la el que configurava els moments de màxima ocupació i/o de dèficit de mà d'obra.

Gràfic 2.3 : Distribució mensual del treball (rotació faves/ blat)

El Gràfic 2.3 recull la distribució mensual de les feines en el model de rotació faves-blat. Destaca el mes de juny, moment de la recol.lecció tant dels cereals com de les faves. Considerant només el model de rotació faves-blat, la demanda estacional de feina durant el mes de juny segurament es distribuïa de forma irregular, acumulant-se en determinades setmanes. Tot i així, no hem realitzat cap correcció del gràfic perquè -donats els diferents ritmes de maduració de les espècies cerealícoles- pensem que reflexa millor la realitat. L'altre moment de forta demanda de treball és, segons el gràfic el mes de febrer. De fet, pot generalitzar-se i afirmar que des de mitjan gener fins finals de març o principis d'abril les feines de cura dels conreus acaparaven una part important de la força de treball de les unitats familiars pageses. Eren feines realitzades, bàsicament, per dones i nens, tot i que ocasionalment també podien participar-hi els membres masculins de la unitat familiar. A diferència del moment de recol.lecció -quan la disponibilitat de mà d'obra masculina limitava la capacitat de treball familiar-, les operacions d'eixarcolar i entrecavar

no suposaven un coll d'ampolla real perquè les disponibilitats de treball acostumaven a ser màximes. Implicaven una situació de màxima ocupació, però no d'escassetat de mà d'obra. A més, la quantitat de treball esmerçada era molt més flexible en aquestes operacions que no pas en la sega.

Ens cal fer una advertència a propòsit dels models de costos laborals com el que estem discutint. A l'hora de construir-lo hem partit d'un supòsit poc realista, tot i que sigui plenament justificable per raons expositives i de simplicitat en els càlculs. Hem suposat que els costos laborals per unitat de superfície i tipus de conreu són relativament fixos i, en conseqüència, hem optat per deixar de banda la qüestió de les variacions en la intensitat del treball. De fet, però, aquestes variacions eren prou importants com per, almenys, fer-hi esment. Dos eren els factors que les regulaven. En primer lloc, la intensitat del treball depenia de les necessitats de consum de la unitat familiar pagesa i això, al seu torn, de la relació consumidors/productors establerta al seu sí. Com sostenia Txaiánov, la mesura de l'autoexplotació depenia del pes exercit sobre els productors per les necessitats de consum de llur família¹³⁸. Txaiánov, però, no fixava tant l'atenció en l'increment de treball per unitat de superfície -com ara fem nosaltres-, com en l'augment de la superfície sembrada a mesura que augmentava la ratio consumidors/productor. L'altre factor que regulava la intensitat del treball era la dotació de recursos de cada unitat familiar pagesa. En el cas hipotètic d'una àmplia disponibilitat de terra, probablement funcionés el mecanisme txaiánovià de variació de la superfície sembrada per productor. Però aquesta no era la situació que caracteritzava la major part de famílies baixempordaneses. En un context de disponibilitat limitada de terres, la tendència més probable era la intensificació del treball dedicat a cada parcel·la amb l'objectiu d'incrementar el producte total, malgrat pogués implicar rendiments decreixents. Aquesta tendència estava mediatitzada per l'oferta d'arrendaments de terres en el mercat local i per l'existència d'altres opcions d'ocupació laboral al marge de l'agricultura. En conclusió, la intensitat del treball agrícola per unitat de superfície tendia a variar en funció de la mida i composició de cada unitat familiar, de l'extensió de terra disponible (en propietat o arrendament) i de l'oferta d'ocupació en altres activitats.

---

138 Chayanov, 1974 : 81

2.3 L'organització del treball agrícola a nivell macroeconòmic : excedents laborals i pluriactivitat.

El model considerat fins ara és massa simple per ser utilitzat per explicar la dinàmica de l'organització del treball pagès. Els límits a aquest model venen determinats, principalment, pel fet de no considerar la coexistència de rotacions amb guaret blanc on els costos de treball eren notablement inferiors i per la no inclusió de conreus no herbacis (vinya i olivera) amb una implantació prou important com per modificar els costos laborals -i els seus ritmes- tant a nivell agregat comarcal, com a nivell de les unitats productives individuals. Una tercera limitació del model, més irresoluble, és l'oblit de tot un seguit de tasques que repercuteixen en els nivells de producció de manera indirecta: el manteniment de la finca, la cura del bestiar, la reparació de l'utilatge, l'explotació de petits horts per l'autoconsum familiar,... Per esmenar els problemes generats per un model massa simple, hem procedit a estimar els costos laborals del conreu cerealícol a en guaret, del conreu vitícol a i del conreu oleícol a. Pels dos darrers hem seguit la mateixa estructura de costos utilitzada per altres comarques de la Catalunya interior¹³⁹.

Si l'explotació d'una hectàrea en una rotació biennal sense guaret blanc exigia una dedicació total de 59 jornals, quan passem a una rotació biennal amb guaret, les exigències laborals descendeixen -aproximadament- fins a 31 jornals/hectàrea. Paral·lelament, el calendari laboral experimenta algunes variacions, tendents a accentuar la irregularitat en el ritme de treball (un dels efectes de les rotacions de cereals amb lleguminoses és una millor distribució relativa dels treballs al llarg del cicle, tot i que a costa d'incrementar la quantitat total de treball). Destaca sobretot el relleu que pren el pes relatiu del mes de novembre, quan es duu a terme la sembra dels cereals. El pes del treball femení/infantil també disminueix considerablement, fet que reforça la idea que la intensificació agrària va basar-se en l'explotació de força de treball femenina (i, ocasionalment, infantil).

El conreu de la vinya¹⁴⁰ exigia una dedicació de l'ordre de 47 jornals anuals (costos de plantació a part), el repartiment dels quals al llarg del calendari es

---

¹³⁹ Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992a

¹⁴⁰ Sobre el procés de treball i les tècniques de la viticultura amb anterioritat a la fil·loxera vegeu Giralt, 1980 i la tesi en curs de finalització de Josep Colomé

concentrava bàsicament al mes d'abril, moment en què es duïen a terme les tasques de llaurar i cavar els ceps i, òbviament, al mes d'octubre, quan es veremava¹⁴¹. El treball femení i infantil utilitzat al llarg del cicle de la vinya era quantitativament poc important (22% del treball total) i es destinava a les operacions d'esporgar i espampolar els ceps i a la verema.

Finalment, considerem que l'olivera requeria, aproximadament, 36 jornals anuals pel seu conreu¹⁴². Les feines de conreu de les oliveres es perllongaven durant els mesos de març, abril, maig i juny. L'activitat que més atenció reclamava i que, per la seva curta durada, implicava una punta estacional de demanda de treball era la recol·lecció de les olives, realitzada bàsicament durant el mes de desembre. Aquesta era l'única operació on intervenia mà d'obra femenina o infantil.

Les estimacions realitzades fins ara ens permeten desenvolupar una de les característiques més rellevants pel que fa a l'organització del treball agrari al Baix Empordà: l'existència -a nivell macroeconòmic- d'un fort excedent de mà d'obra agrària. Si, d'una banda, apliquem els costos laborals estimats a les extensions ocupades per cadascun dels diferents conreus (obtenint, d'aquesta manera, el nombre total de jornals necessaris per a la correcta explotació de la terra, segons els cànons tecnològics propis de l'època) i si, d'altra banda, estimem la disponibilitat de treball de la Població Activa Agrària, el resultat obtingut és la constatació d'un excedent estructural de força de treball en el món rural baixempordanès. Per raons de caràcter documental (en especial la dificultat per estimar la població activa agrària femenina a partir dels censos del segle XIX) i pel fet que la demanda de treball masculí era -per raons culturals- molt més rígida que la de treball femení (les operacions generalment realitzades per mà d'obra femenina també podien ser realitzades per mà d'obra infantil i, si calia, masculina, fet que no era aplicable al conjunt d'operacions reservades als agricultors masculins), hem optat per treballar exclusivament amb les exigències i les disponibilitats de treball masculí. Aquesta forma de procedir, donat que el que volem ressaltar finalment és el superàvit de força de treball, no afecta els resultats obtinguts si -com comprovarem- aquests confirmen que la capacitat de treball de la Població Activa Agrària Masculina era superior a l'exigida pels conreus. És correcte

---

¹⁴¹ Estimació extreta de Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992a i reproduïda a l'Apèndix 2

¹⁴² Ídem que la nota anterior.

inferir que allò comprovat per a aquesta es reproduïa a nivell del conjunt de la Població Activa Agrària. En definitiva, a la Taula 2.9 es reproduïen les exigències laborals mensuals i totals de treball masculí (expressat en jornals) segons l'estructura de conreus dels municipis pels quals disposem de dades sobre ús del sòl.

Taula 2.9 : Exigències mensuals de treball agrari masculí (en jornals)

municipi	gn	fb	mç	ab	mg	jn	jl	ag	st	oc	nv	ds	total
Begur	142	0	3.745	8.374	3.224	2.664	1.211	1.185	398	5.032	1.689	701	28.364
Bisbal, La	49	0	920	2.267	787	2.278	1.912	1.870	628	1.915	2.050	405	15.079
Calonge	137	0	2.999	6.967	2.572	4.441	3.265	3.194	1.073	4.960	3.673	906	34.186
Casavells	29	0	262	608	218	1.207	1.102	1.078	362	669	1.137	238	6.910
Castell d'Aro	19	0	1.632	4.420	1.421	2.677	2.024	1.980	665	3.406	2.311	296	20.851
Colomers	28	0	586	1.361	503	916	686	671	225	982	765	187	6.910
Corçà	84	0	1.041	2.223	880	2.370	1.963	1.920	645	1.763	2.084	553	15.526
Cruïlles	51	0	1.352	3.609	1.164	3.654	3.110	3.041	1.021	3.183	3.341	545	24.071
Fonteta	35	0	496	1.284	421	1.920	1.720	1.682	565	1.295	1.800	328	11.546
Garrigoles	86	0	1.349	2.772	1.148	1.468	948	927	311	1.713	1.094	448	12.264
Monells	35	0	461	1.124	390	1.597	1.412	1.381	464	1.079	1.479	296	9.718
Mont-ràs	45	0	566	1.408	478	2.169	1.941	1.898	638	1.414	2.027	393	12.976
Palafrugell	73	0	3.122	8.040	2.704	4.984	3.745	3.683	1.230	6.059	4.251	703	38.575
Palamós	0	0	0	186	0	856	850	832	279	434	869	93	4.400
Palau Sator	43	0	439	1.562	368	4.240	4.047	3.958	1.329	2.307	4.160	617	23.071
Pals	28	0	622	2.449	533	5.524	5.247	5.132	1.724	3.367	5.432	687	30.745
Parlavà	7	0	232	915	201	1.914	1.811	1.771	595	1.214	1.880	228	10.768
Regencós	25	0	452	1.054	386	905	727	711	239	819	788	181	6.286
S. Feliu G.	0	0	2.682	6.880	2.347	1.192	137	134	45	4.285	571	15	18.288
S. Sadurní	64	0	1.019	2.295	868	1.986	1.586	1.551	521	1.749	1.717	429	13.785
Serra	2	0	20	698	17	3.054	3.024	2.958	993	1.561	3.092	337	15.756
Torrent	16	0	616	1.731	533	1.698	1.448	1.416	476	1.547	1.562	221	11.264
Torroella	395	0	6.113	13.255	5.201	10.116	7.734	7.565	2.540	9.463	8.467	2.426	73.275
Ullastret	44	0	819	2.423	700	3.928	3.589	3.510	1.179	2.661	3.752	570	23.177
Vall-llobrega	37	0	593	1.249	505	734	504	493	166	810	571	202	5.864
Verges	61	0	875	2.017	742	2.230	1.884	1.843	619	1.701	2.001	452	14.424
Vulpellac	18	0	183	653	153	1.790	1.709	1.672	561	970	1.756	261	9.728
Total	1.555	0	33.199	81.826	28.466	72.509	59.334	58.034	19.489	66.360	64.319	12.716	497.807

El càlcul de les disponibilitats de força de treball l'hem realitzat exclusivament en aquells municipis amb una població total inferior a 1000 habitants. Amb aquest mètode ens assegurem que aïllem les localitats rurals d'altres viles amb una estructura ocupacional i econòmica més diversificada. Hem considerat que la Població Activa Masculina d'aquestes viles era aquell segment de la població masculina amb edats compreses entre els 16 i els 70 anys, segons el cens de 1857¹⁴³. Per precisar amb major exactitud quin

percentatge podia ser considerat com Població Activa Agrària Masculina hem realitzat dues prospeccions -a Casavells i a Castell d'Empordà- que ens han permès verificar que entorn del 95% dels homes censats amb una edat entre 16 i 70 anys declaraven una ocupació vinculada al sector agrari¹⁴⁴. En conseqüència, concloem que ens els municipis amb una mida de població inferior a 1000 habitants, el 95% dels homes compresos entre 16 i 70 anys poden ser considerats com a Població Activa Agrària Masculina. La capacitat laboral total d'aquest grup resulta de multiplicar el nombre d'individus que el componen per un total de 300 jornals anuals (Tot i ser una xifra relativament elevada l'hem utilitzat per tres motius : perquè les fonts indiquen un valor similar (Apèndix 4.c); perquè, si bé durant els dies de pluja les feines en el camp no són realitzables, moltes activitats sí que podien ser continuades amb major o menor normalitat; i per mantenir una continuïtat de criteri amb Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992a). Els resultats estan recollits a la Taula 2.10.

Taula 2.10 : Disponibilitat màxima de força de treball masculina a mitjan s.XIX

Municipi	Població 1857	P.A.M. 1857	P.A.A.M 1857	Disponibilitat total (jornals)	Exigències de treball agrari (jornals)	Balanç anual (jornals)
Casavells	398	121	115	34485	6906	27579
Colomers	553	206	196	58710	6908	51802
Corçà	833	276	262	78660	15519	63141
Fonteta	622	188	179	53580	11540	42040
Garrigoles	338	123	117	35055	12260	22795
Monells	456	147	140	41895	9713	32182
Mont-ras	725	220	209	62700	12969	49731
Palau Sator	752	234	222	66690	23056	43634
Parlavà	553	161	153	45885	10761	35124
Regencós	336	103	98	29355	6284	23071
S. Sadurní	923	297	282	84645	13779	70866
Serra	352	114	108	32490	15745	16745
Torrent	343	106	101	30210	11259	18951
Ullastret	504	150	143	42750	23164	19586
Vall-Llobrega	340	103	98	29355	5862	23493
Vulpellac	443	150	143	42750	9722	33028
Total	8471	2699	2564	769215	195446	573769

P.A.M. = Població Activa Masculina; P.A.A.M. = Població Acriva Agrària Masculina

¹⁴⁴ AHC La Bisbal, fons Castell d'Empordà, IX.1, *Padron que la Junta Municipal del Censo forma...*, 1860; AHC La Bisbal, fons Casavells, I.4, 1860.

Taula 2.11 : Força de treball masculina excedent

municipi	gn	fb	mç	ab	mg	jn	jl	ag	st	oc	nv	ds	total
Casavells	2844	2874	2612	2266	2656	1667	1772	1796	2512	2204	1737	2635	27575
Colomers	4865	4893	4306	3531	4390	3977	4207	4222	4667	3910	4127	4706	51800
Corçà	6471	6555	5514	4332	5675	4185	4592	4635	5910	4792	4471	6002	63134
Fonteta	4430	4465	3969	3181	4044	2545	2745	2783	3900	3170	2665	4137	42034
Garrigoles	2835	2921	1572	150	1773	1453	1974	1994	2610	1208	1827	2474	22791
Monells	3456	3491	3030	2368	3101	1895	2079	2110	3027	2413	2012	3195	32177
Mont-ras	5180	5225	4659	3817	4747	3056	3284	3327	4588	3811	3198	4833	49724
Palau Sator	5514	5558	5118	3995	5189	1317	1511	1599	4228	3250	1398	4941	43619
Parlavà	3816	3824	3591	2909	3623	1910	2013	2053	3229	2609	1944	3596	35117
Regencós	2421	2446	1994	1392	2060	1542	1720	1736	2208	1627	1658	2265	23069
S. Sadurní	6990	7054	6034	4759	6186	5068	5468	5502	6533	5305	5337	6624	70860
Serra	2706	2708	2687	2010	2691	-346	-317	-251	1714	1147	-385	2370	16734
Torrent	2502	2518	1901	786	1984	820	1069	1101	2042	970	955	2297	18946
Ullastret	3518	3563	2743	1139	2862	-366	-26,5	52	2384	901	-190	2992	19573
Vail·lobrega	2410	2446	1853	1197	1941	1713	1942	1953	2281	1637	1875	2244	23491
Vulpellac	3544	3563	3379	2909	3409	1773	1853	1891	3001	2592	1806	3302	33022
Total	63502	64101	54964	40740	56331	32207	35886	36504	54834	41547	34436	58613	573666

Nota : Aquest quadre ha estat obtingut restant les exigències mensuals de treball agrari (Taula 2.9) de la disponibilitat de treball estimada en la Taula 2.10.

Taula 2.12 : Percentatge d'ocupació de la P.A.A.M. en activitats agrícoles ordinàries

municipi	gn	fb	mç	ab	mg	jn	jl	ag	st	oc	nv	ds	total
Casavells	1	0	9	20	7	40	36	36	12	22	38	8	19
Colomers	1	0	11	26	10	18	13	13	4	19	15	4	11
Corçà	1	0	15	32	13	34	28	28	9	26	30	8	19
Fonteta	1	0	11	27	9	41	37	36	12	28	38	7	20
Garrigoles	3	0	44	90	37	48	31	30	10	56	36	15	33
Monells	1	0	13	31	11	43	38	38	13	29	40	8	22
Mont-ras	1	0	10	26	9	39	35	35	12	26	37	7	20
Palau Sator	1	0	8	27	6	72	69	68	23	39	71	11	33
Parlavà	0	0	6	23	5	48	45	44	15	30	47	6	22
Regencós	1	0	18	41	15	35	28	28	9	32	31	7	20
S. Sadurní	1	0	14	31	12	27	21	21	7	24	23	6	15
Serra	0	0	1	24	1	107	106	104	35	55	108	12	46
Torrent	1	0	23	65	20	64	55	53	18	58	59	8	35
Ullastret	1	0	22	65	19	105	96	94	31	71	100	15	52
Vail·lobrega	1	0	23	49	20	28	20	19	6	31	22	8	19
Vulpellac	0	0	5	17	4	48	46	45	15	26	47	7	22

P.A.A.M. = Població Activa Agrària Masculina

Les taules 2.11 i 2.12 ens il·lustren la idea que hem enunciat anteriorment, l'existència d'un important excedent de força de treball en totes i cadascuna de les localitats pròpiament rurals. En moltes localitats l'ocupació generada pels conreus no arribava ni a una quarta part de les disponibilitats teòriques

de treball de la P.A.A.M., com pot observar-se en l'última columna de la Taula 2.12. Distribuïnt-ho per mesos, l'excedent de treball variava enormement, en funció dels usos del sòl de cada localitat. En molt poques ocasions, però, s'assolia la plena ocupació de la força de treball en les activitats generades per les principals línies de producció agrícola. Només en casos excepcionals - en municipis de la plana com Ullastret o Serra de Daró- es donaven situacions de plena ocupació i -puntualment- de dèficit durant els mesos d'estiu i durant la sembra dels cereals. Els resultats de les taules 2.11 i 2.12 són tan paradoxals que cal plantejar fins a quin punt el mètode utilitzat no ens condueix a conclusions errònies. Certament, cal acceptar un marge d'error inevitable. El fet de partir d'uns models simples d'exigències laborals -elaborats a partir de la contrastació de diferents fonts documentals, i considerant sovint uns valors mitjans aproximats- té els seus límits. Però no és aquesta la qüestió. Les correccions que poguéssim fer al model no variarien les conclusions obtingudes. Encara que procedíssim considerant uns marges amples de fluctuació de les exigències laborals, la conclusió seria la mateixa¹⁴⁵. La mateixa metodologia ha estat aplicada per altres comarques catalanes en un altre treball¹⁴⁶, amb uns resultats força diferents respecte el Baix Empordà (especialment la comprovació -en comarques com La Segarra o el Penedès- de l'existència d'etapes de plena ocupació i, àdhuc, escassetat de mà d'obra al llarg del cicle agrari anual).

Altres ocupacions agràries de la força de treball rural

Certament, a l'ocupació generada per les activitats pròpies de les principals línies de producció agrícola caldria afegir-hi la generada per altres línies de producció menors, com ara la cura del bestiar i la volateria, el conreu de petits horts i altres activitats domèstiques. El treball a l'hort, efectuat de manera discontinua, durant les estones que les altres feines ho permetien, i sovint amb una notable aportació de treball femení, podia significar una ocupació important. Però és molt difícil de mesurar. Les cartilles avaluatòries consignen quantitats de treball per a les hortes de mitjana qualitat que van dels 50 als

---

¹⁴⁵ Una contrastació a partir d'estimacions màximes i mínimes dels costos laborals, amb uns resultats similars, la vaig realitzar pel municipi de Begur i es troba publicada a Saguer, 1993b

¹⁴⁶ Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992a

450 jornals per hectàrea. La disparitat i baixa coherència de les cartilles no s'explica només per raons d'ocultació fiscal, sinó també per les dificultats d'estimació i la varietat de situacions reals. Si el rec s'havia de realitzar manualment, poant l'aigua, per exemple, els costos laborals eren superiors que quan es disposava d'un molí o d'una sínia.

Taula 2.13 : Horts de Monells inscrits al Registre de la Propietat

extensió (en fracció de vessana)	nº de casos	%
1/16	4	14 %
1/8	14	50 %
3/16	2	7 %
1/4	4	14 %
1/3	1	4 %
1/2	2	7 %
3/4	1	4 %

Nota : Una vessana equival a 0,2187 hectàrees

La productivitat de l'horta també podia ser molt variable. A Verges, una hectàrea d'horta de regadiu de qualitat mitjana produïa, segons la cartilla avaluatòria, 2800 kg de col i bròquil, 1600 kg de llegums, 4500 kg de tomàquets, 22.000 kg de pebrots, 22.000 enciams i escaroles i 1.800 kg de fruites. A aquesta producció tan elevada, valorada en 2.627 pts, li corresponia el nombre de jornals més elevat (467 jornals)¹⁴⁷. A Castell d'Aro, la productivitat de l'hort era inferior. Segons la cartilla de 1888, amb una hectàrea es podien obtenir 6055 cols, 2242 bròquils, 137 kg de mongetes, 1828 kg de patates i una quantitat menor de pebrots, tomàquets, enciams, etc. En conjunt, el seu valor es xifrava en 645 pts, i s'estimaven unes necessitats laborals de 122 jornals anuals per hectàrea¹⁴⁸. Donat que la mida dels horts era minúscula i que una família acostumava a disposar d'un sol hort, les xifres que hem aportat per hectàrea poden crear-nos falsos miratges. A Monells, dels 28 horts inscrits al Registre de la Propietat, cap arribava a una vessana d'extensió i la major part (el 50%) ocupaven 1/8 de vessana (taula 2.13). En el supòsit que la intensitat del treball en aquests horts fos la màxima

¹⁴⁷ A.H.M. Verges, Cartilla avaluatòria 1887

¹⁴⁸ A.H.M. Castell - Platja d'Aro, III.1, Cartilla avaluatòria 1888

enregistrada per les cartilles (450 jornals/ha i any), per a la major part de propietaris el conreu hortícola suposaria l'equivalent a 12 jornals anuals o menys. En qualsevol cas, està clar que el treball a l'hort implicava un treball més intensiu que no pas, per exemple, en els conreus cerealícoles, fet que no hem contemplat en els nostres càlculs.

La cria de bestiar també era una font d'ocupació important. Els masos més grans tenien pastor i aquells que es dedicaven a la cria de cavalls i bous, també tenien guardes per a ells. Al Mas Pinell hi havia, de manera permanent, un guarda d'eugues i un guarda de vaques, i irregularment també es pagava a un guarda pels bous i a una porcaterra. El Mas Cancell contractava per a la cura del bestiar un bover i un pastor pels dotze mesos de l'any. L'*Avance* de 1891 considerava que calia un guarda cada trenta o quaranta caps cavallins, un altre cada 50 vaques dedicades a la reproducció i un pastor cada 75 xais¹⁴⁹. La generalització de la cria porcina¹⁵⁰ distribuïa de manera més uniforme el treball esmerçat en la producció pecuària. Tenint en compte que els porcs eren alimentats a les corts, que una part important de llur alimentació es cobria amb glans i herbes i que aquests havien estat recollits prèviament en els boscos d'alzines i roures o en els marges de camps i camins, cal suposar que hom hi esmerçava gran quantitat d'hores. Sovint era una activitat que es delegava a infants, com recordava Isabel Piferrer, a qui, essent infant, la feien anar "*a casà ... brocas o erba por los tosinos*"¹⁵¹. O com escrivia Pau Baulida, de Santa Pellaia (Cruïlles), recordant que el seu pare

"...en la edad que yo me aquerdo me hasfan [ir] á g[u]ardar en ayuda de la criada o minona las obellas y tosinos";

escena que va repetir-se quan va anar a viure amb els seus oncles a Caldes de Malavella :

*"...iba á coger iervas por la mula y el puerco"*¹⁵²

Igualment les feines de manteniment de la finca (reparació d'edificis, neteja de marges, camins i recs, escurament de xemeneies,...) exigien varis jornals de dedicació cada any, com mostra la reiteració de clàusules sobre aquestes

¹⁴⁹ Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 393, 398 i 401

¹⁵⁰ Vegeu 1.8

¹⁵¹ Reproduït per Compte, 1993 : 218

¹⁵² Arxiu privat de la família Paredes-Baulida, Memòries de Pau Baulida

tasques en els contractes de masoveria. En aquests era corrent que hi figurés l'obligació genèrica de *"mantenir y tenir sempre limpios y corrents tots los rechs, motas y camins competents a ditas terras"*¹⁵³. També era habitual especificar l'obligació de 6 jornals anuals de mestre d'obres o de fuster per a feines de reparació. En aquest cas el masover estava obligat a fer de peó durant el mateix nombre de jornals¹⁵⁴. En algunes ocasions el contracte de masoveria incloïa l'obligació d'escurar la xemeneia un parell de vegades a l'any per evitar incendis. Però el volum total de jornals dedicats a aquestes operacions havia de ser petit, potser de l'ordre de 20 o 25 jornals anuals per cada unitat d'explotació. En localitats que sovint no arribaven al centenar d'unitats familiars, el volum total de les feines de manteniment no afectaven de manera rellevant el nivell d'ocupació generada per l'activitat agrària que hem descrit anteriorment.

Les activitats de rompuda, condicionament dels terrenys i plantació, en canvi, sí que implicaven una mobilització important de mà d'obra, sempre molt difícil de quantificar en termes agregats i variable en funció de la conjuntura econòmica. En aquest sentit, la plaga de l'oïdium, que va obligar a la replantació d'una part important dels ceps afectats, havia de generar una forta etapa d'ocupació durant la dècada de 1850 i principis de la de 1860. També la conjuntura expansiva de la viticultura durant els anys 70 i fins l'arribada de la fil.loxera, tot i l'escassa resposta que va haver-hi en la comarca, va implicar puntualment una utilització més o menys important de la mà d'obra disponible. Els costos laborals de plantació d'una hectàrea de vinya eren molt elevats i implicaven una gran mobilització de mà d'obra. La Taula 2.14 recull un exemple de la magnitud dels costos de rompuda i plantació. Tot i que la localitat a la qual es refereix l'exemple (Cadaqués) no sigui del Baix, sinó de l'Alt Empordà i que es refereixi a la plantació de vinya post-fil.loxèrica (amb unes exigències tècniques diferents de la vinya europea anterior a la fil.loxera), és vàlid com a il.lustració.

---

¹⁵³ AHG, Notarial, La Bisbal, Narcís Clapés 16 juliol 1851, arrendament del Mas Suñer (Cruïlles)

¹⁵⁴ El cost dels jornals de paleta o fuster, se'l repartien el propietari i el masover. El primer es feia càrrec de pagar els salaris, mentre que el masover -a més de l'obligació de fer de peó- havia de fer front a les despeses de manutenció.

Taula 2.14 : Costos laborals de plantació d'una vinya (jornals/ha) - Cadaqués, 1893

	jornals masculins			jornals femenins			Total		
	1er any	2on any	3er any	1er any	2on any	3er any	1er any	2on any	3er any
rompuda	60	0	0	0	0	0	60	0	0
fer murs	468	0	0	389	0	0	857	0	0
plantació	42	111	45	0	0	0	42	111	45
conreu	66	68	85	0	2	16	66	70	101
Total	636	179	130	389	2	16	1025	181	146

Font : AHM de Cadaqués, Còpia de la cartilla de amillaramiento especial para viñedo con cepas americanas remitida al Instituto Agrícola Catalan de S. Isidro en Junio de 1893.

Anteriorment hem insistit en el fet que, després de les dècades centrals del segle XIX, va entrar-se en una fase d'estancament de l'àrea conreada¹⁵⁵. Les dades de 1860 mostren el sostre del creixement agrari expansiu del segle XVIII i la primera meitat del segle XIX. Tot i que, com hem vist, l'estancament en termes generals no es corresponia amb una situació d'immobilitat i, paral·lelament al retrocés en alguns municipis, l'àrea conreada va incrementar-se en altres, el tancament de la fase expansiva i l'inici d'una nova etapa amb una altra dinàmica pel que es refereix a l'ocupació del sòl, havia de comportar necessàriament una disminució global de l'ocupació en les activitats de rompuda i plantació. Potser aquesta és una de les vies per comprendre el fort retrocés demogràfic experimentat per les àrees rurals de la comarca entre 1860 i 1887. Si les activitats associades a l'expansió dels conreus havien estat una font d'ocupació clau durant l'etapa anterior, la clausura d'aquesta fase expansiva, hauria tingut com a conseqüència un augment de la desocupació que hauria desembocat en un flux migratori des de les localitats rurals cap a nuclis urbans industrialitzats o cap Amèrica¹⁵⁶.

Pluriactivitat i ocupacions no agràries

L'element clau que ajuda a comprendre la dinàmica del sistema agrari baixempordanès és el de la pluriactivitat. L'existència d'una capacitat de treball

¹⁵⁵ Vegeu secció 1.1

¹⁵⁶ El flux emigratori cap Amèrica pot comprovar-se en el registre d'expedients per sortides a l'estranger del municipi de Corçà pels anys 1847-1865 que es troba a l'AHC La Bisbal, fons Corçà, llig.132

excedent des del punt de vista agrícola no equivalia necessàriament a desocupació temporal o permanent d'una part de la força de treball. El desequilibri existent entre la força de treball disponible i la realment utilitzada pel sector agrari només és comprensible si tenim en compte que en el món rural baixempordanès l'activitat agrària es compaginava amb un seguit de petites activitats no relacionades directament amb ell.

La pluriactivitat no era pas un tret original de la nostra zona d'estudi. Nombrosos treballs realitzats en els darrers anys estan posant de relleu la importància de les activitats no estrictament agràries en el món rural europeu¹⁵⁷. La generalització de la pluriactivitat, tanmateix, no implicava que arreu es donés amb la mateixa intensitat. Les deduccions fetes fins ara ens permeten sostenir que el Baix Empordà era, en conjunt, una comarca on la combinació de l'activitat agrícola amb altre tipus d'ocupacions es donaven amb forta intensitat, tot i les notables diferències locals. Hi havia una estreta vinculació d'aquestes ocupacions amb el context geogràfic i ambiental i, en especial, amb la dotació de recursos d'una àrea concreta. Les possibilitats i les formes d'ocupació variaven notablement d'un poble a l'altre en funció dels recursos i l'ús que socialment se'n feia d'aquests. Al litoral, la pesca sovint es complementava amb el conreu de la vinya. A Begur aquesta combinació resulta especialment clara, ja que una gran part dels petits propietaris residents a la localitat declarava posseir també una *barraca* (de pescador) en alguna de les platges del terme¹⁵⁸. A l'interior, la canalització de l'aigua generava una demanda important, tot i que irregular, de treball. La dessecació dels estanys i la constant reparació dels canals de drenatge podien arribar a ser localment molt importants. L'estany d'Ullastret va tardar més de 20 anys en dessecar-se. Durant aquest període, tot i que amb fortes oscil·lacions, cal suposar que va generar una forta demanda de treball¹⁵⁹. ¿Fou per aquest

---

¹⁵⁷ La historiografia agrària europea en els darrers anys ha posat l'èmfasi en la coexistència d'altres activitats a l'agrària en el sí del món rural. Vegeu al respecte Hubscher i Garrier, 1988; Samuel, 1975. Per Catalunya, Vicedo, 1993.

¹⁵⁸ AHM Begur, Amillament 1855

¹⁵⁹ Almenys el volum de despeses fou molt important. A més de les aportacions realitzades per cadascun dels socis de la societat *La Laguna*, la Junta Directiva -composada per una galdosa representació d'hisendats bisbalencs- va sol·licitar varis crèdits pel finançament de les obres. Consultant els protocols notariais n'hem pogut espigolar un parell, tot i que segurament aquests no són més que una mostra de tots els que varen formalitzar-se. El 1862 la Junta va signar un debitori a favor de Francesc Niubó, hisendat de La Bisbal (AHG, Notarial, La Bisbal, N.Clapés, 14 novembre 1862). Poc temps després, l'agost de 1863 la mateixa Junta va signar un altre debitori a favor d'un fabricant de taps

motiu que la població d'Ullastret va mantenir-se estancada entre els censos de 1857 i 1877, mentre que el conjunt de nuclis rurals de la comarca experimentaven una forta reculada demogràfica?

Les operacions de *bonifica* no s'acabaven amb els dessecaments. L'administrador del Marquès de Sentmenat, entre 1851 i 1858 va gastar una mitjana de 8500 rals anuals pel manteniment del rec que duia el seu nom, la resclosa de Colomers i els molins¹⁶⁰. El 1884, any en què va caldre recompondre la resclosa, van contractar-se 38 individus per a la realització de 399 jornals entre el 5 de maig i el 21 de juny. A més, la reparació d'una rasant d'una part de la sèquia va implicar la contractació de 55 obrers per a la realització de 374 jornals més entre el 28 d'abril i el 7 de juny. En conjunt, es varen pagar 773 jornals en un període de dos mesos per a obres de manteniment i reparació del rec¹⁶¹. L'impacte d'aquestes vies d'ocupació havia de ser molt gran en poblacions com Colomers, que el 1877 tenia 457 habitants censats i 116 grups domèstics.

La construcció també era un sector important d'activitat. La intensitat del creixement demogràfic del segle XVIII i la primera meitat del XIX va anar acompanyada d'un fort impuls constructor i urbanitzador. La demanda constructora, a més, tenia un efecte d'arrossegament sobre múltiples activitats que hi estaven vinculades : la producció de cairats de fusta pel sostre o de portes i finestres, l'extracció de pedra, la producció de teules,... El desenvolupament de rajoleries, presents arreu de Les Gavarres, estava estretament lligat al mercat local de la construcció. Igualment ho estava l'explotació de pedreres com la que el Marquès de Sentmenat tenia a Colomers¹⁶². Algunes d'aquestes activitats estaven reservades a artesans especialitzats: el mestre de cases, el picapedrer,... Però eren situacions excepcionals. El que predominava eren les situacions mixtes, de plurioocupació personal. A mitjan segle XIX, i probablement fins gairebé un segle més tard, més que oficis hi havia ocupacions. L'especialització professional era una realitat marginal. Tant si ho analitzem sincrònicament, en un moment

---

(Joan Vicens Poch), per valor de 32.000 rals. En l'acta notarial corresponent s'advertia que la finalitat d'aquest crèdit era el finançament de les despeses de dessecament i l'adquisició d'una màquina de vapor de 6 cavalls de potència que s'havia de comprar a *La Maquinista Terrestre y Marítima*.

¹⁶⁰ A.C.A., Patrimoniales, Sentmenat, Empordà, lligall 13

¹⁶¹ A.C.A., Patrimoniales, Sentmenat, Empordà, lligall 20

¹⁶² A.C.A., Patrimoniales, Sentmenat, Empordà, lligall 38

determinat de la vida d'un individu, com diacrònicament, al llarg de la seva vida, ens trobarem amb l'alternança constant d'activitats diferents. Alguns dels testimonis orals que es reproduïxen a l'apèndix, tot i referir-se al segle XX, avalen aquesta hipòtesi. Encara actualment, al Baix Empordà, es pot rastrejar la importància d'una tradició de paletes-pagesos que combinen la realització d'ambdues activitats.

Als municipis de les Gavarres els recursos forestals varen generar una xarxa múltiple i variada d'activitats, des de les feixines que moltes dones¹⁶³ feien per a les fàbriques de ceràmica de La Bisbal, fins la producció de carbó vegetal¹⁶⁴ o la pela del suro. L'explotació de les suredes va tenir gran importància econòmica, en especial durant la segona meitat del segle XIX, quan es produí la màxima expansió de les manufactures surotaperes¹⁶⁵. Paral·lelament, la zona de les Gavarres també fou l'escenari de tot un seguit d'activitats extractives i manufactureres lligades als recursos naturals del massís : els forns de calç de Fonteta¹⁶⁶, els forns de vidre vinculats a alguns masos, els pous de glaç¹⁶⁷, els molins fariners, les rajoleries,...

El catàleg d'activitats complementàries a la pràctica agrícola pot allargar-se considerablement : A Monells, per exemple, a través dels protocols notariais sabem de l'existència de varis esclopers i sabaters. També pot rastrejar-se en diferents localitats la permanència de teixidors, una de les figures historiogràficament emblemàtiques de la indústria rural (tot i que -bé cal dir-ho- amb molt poc pes a la nostra comarca). El transport i carreteig de mercaderies tenia una notable importància per a moltes economies domèstiques. Aquells qui posseïen mules sovint les utilitzaven pel transport en els moments del cicle agrícola en què no calia el seu treball. La línia de ferrocarril de Flaçà a Palamós¹⁶⁸, el primer tram de la qual fou inaugurat el 1887, de ben segur que

---

¹⁶³ A les memòries de Pau Baulida es fa explícit que la seva mare recollia llenya menuda per vendre-la a Cassà de la Selva. (Arxiu privat família Paredes-Baulida, Memòries de Pau Baulida)

¹⁶⁴ Vegeu Cortadellas i Costa, 1995 i Matas, 1984

¹⁶⁵ Medir, 1953

¹⁶⁶ Vegeu Pujol Fabrellas, 1989

¹⁶⁷ Vegeu Matas, 1984, i també Capel, 1970

¹⁶⁸ El ferrocarril de Girona a Sant Feliu de Guíxols (la construcció del qual s'inicià el 1892) també fou important, tot i que el seu impacte sobre el conjunt del Baix Empordà fos menor per la seva localització geogràfica.

va tenir una forta incidència sobre el carreteig¹⁶⁹. Però si bé, d'una banda, va provocar la substitució dels antics mitjans de transport per a recorreguts de mitja o llarga distància, l'augment de la circulació mercantil que va propiciar també va tenir efectes de signe contrari, estimulants el transport de curt radi a partir d'animals.

El rastre que aquestes activitats deixaven en els registres escrits és molt migrat. Els censos de població són poc útils per a analitzar-les. Generalment creen un miratge bé per l'ambigüitat dels qualificatius genèrics utilitzats (*jornaler, menestral,...*), bé perquè només posen de relleu una de les activitats realitzades per cada individu. Si hom busca en els censos demogràfics dels pobles de les Gavarres algun rastre de carboners, bosquerols, llenyataires, peladors de suro,... no n'hi trobarà cap. En canvi, és clar que durant la segona meitat del segle XIX aquestes foren activitats en auge i que una gran part de la població d'aquests pobles en va dependre per a llur reproducció econòmica. A través dels protocols notariais poden obtenir-se alguns indicis, però encara insuficients. Cercar-los exigiria una investigació específica, que combinés la recerca documental amb els testimonis orals i les restes arqueològiques, que depassa els objectius i les possibilitats d'aquest treball. Nosaltres ens limitem a constatar, des de la perspectiva de l'ocupació generada, l'existència d'una gran capacitat laboral no utilitzada en tasques estrictament agrícoles. Més endavant, analitzant la reproducció de la unitat familiar i els ingressos procedents del conreu de les terres, observarem la necessitat d'obtenir altres ingressos addicionals procedents d'activitats no agrícoles. Però en cap moment estarem en condicions d'avaluar el pes que aquests podien tenir sobre el ventall de situacions familiars i patrimonials possibles.

Una implicació rellevant que es desprèn de les característiques de l'ocupació agrària al Baix Empordà rau en l'estreta vinculació que s'establia entre les unitats productives i el mercat. L'anàlisi realitzada fins ara ha prè en consideració la força de treball agrària en la seva globalitat i al marge de com s'organitzava cada unitat productiva. Com veurem tot seguit, en termes microeconòmics, la major part de les unitats familiars pageses no disposava de terres suficients com per ocupar la totalitat -o almenys la major part- de la

---

¹⁶⁹ El millor estudi sobre l'impacte del ferrocarril en l'economia catalana, amb especial atenció sobre l'agricultura, és el de P. Pascual (1990a). Vegeu, també, per alguns detalls sobre els medis de transport, Pascual, 1990b

capacitat de treball dels seus membres productors. Els ingressos procedents de l'explotació de les seves terres tampoc eren suficients per garantir la satisfacció de les necessitats bàsiques d'aquestes unitats familiars¹⁷⁰. Un altre element expliquen que la realització d'altres activitats paral·leles a l'explotació de les pròpies terres fos una de les característiques bàsiques de gran part de les unitats familiars rurals. Pels motius exposats fins ara una part important d'aquestes activitats corresponien a sectors econòmics diferents que el sector agrari. Tant si es tractava de treballs de caràcter artesanal realitzats en el marc de la pròpia explotació (com ara forns de calç, rajoleries,...) com de la realització de treball assalariat, eren activitats que implicaven una estreta vinculació de les unitats pageses amb el mercat¹⁷¹.

Una altra implicació del raonament seguit fins ara es refereix a la productivitat del treball. El mètode seguit habitualment per estimar la productivitat del treball agrari es redueix a calcular l'output per actiu a partir d'una doble estimació: la de la producció agrària total i la del nombre d'actius del sector. La constatació que la major part dels actius del sector realitzaven altres activitats complementàries al marge de la producció agrària implica que -si no es té en compte aquest element difícilment mesurable- s'infravalora la productivitat real¹⁷².

En conclusió, el que hem constatat al llarg de l'argumentació desenvolupada en aquest apartat és l'existència d'un important excedent laboral a nivell agregat pel conjunt de la comarca (i, en especial, per les zones rurals). Paral·lelament, hem descrit sumàriament un seguit d'activitats -vinculades o no al sector agrari- que generaven una ocupació de certa magnitud i que contribuïen a equilibrar el sistema i evitar que l'excedent laboral es traduís en desocupació forçada. Finalment, també hem apuntat com els canvis o les crisis en algunes activitats (en especial la fi de la fase d'expansió de l'àrea conreada) contribuïen a explicar -si més no parcialment- l'important flux emigratori que s'enregistra en el món rural baixempordanès des de 1860.

---

¹⁷⁰ Vegeu Capítol 4

¹⁷¹ Vegeu Domínguez, 1993

¹⁷² Un exemple d'aquesta manera de procedir es troba a Simpson, 1992

2.4 L'organització del treball a nivell microeconòmic: propietat de la terra i capacitat de treball familiar.

En l'argumentació seguida fins ara hem deixat de banda dos elements. D'una banda, no hem fet cap referència al mercat de treball. Hem parlat d'ocupació agrària, però no pas de demanda o d'oferta de treball assalariat. I no ho hem fet perquè una part molt important de l'activitat agrària es realitzava al marge dels circuits mercantils. I, per tant, sense analitzar l'estructura de les unitats productives i sense comprovar la seva feble demanda de treball, no es pot pas entendre el funcionament del mercat de treball agrari. D'altra banda, només hem treballat amb agregats, sense tenir en compte les unitats productives i les seves lògiques internes, sense aclarir com aquestes es distribuïen el treball requerit pel conreu de la terra, com es repartien l'ocupació i la desocupació. Aquest és l'últim punt que centrarà la nostra atenció: plantejarem alguns elements sobre l'organització del treball a nivell microeconòmic.

L'organització social del treball estava profundament mediatitzada per l'estructura de la propietat de la terra. La terra era el recurs productiu bàsic en l'agricultura pre-industrial. La seva distribució afectava al conjunt del sistema econòmic. Com veurem posteriorment, en l'estructura de la propietat baixempordanesa les petites propietats pageses tenien un pes important. La major part de les unitats familiars pageses eren propietàries (no en el sentit social del terme, com l'usaven els padrons de població per a classificar els grups socio-professionals, sinó en el sentit que posseïen alguna extensió de terra, sovint terra de conreu). El que ara ens interessa ressaltar, però, és la repercussió que aquesta estructura de la propietat tenia sobre l'organització del treball agrari. La hipòtesi que pretenem demostrar és que la gran majoria de les unitats familiars pageses disposaven de major capacitat de treball que la requerida pel correcte conreu de les terres que posseïen, fet que les empenyia a vincular-se al mercat no tant com a oferents de productes agraris, sinó -sobretot- de mà d'obra i d'altres tipus de produccions no agràries.

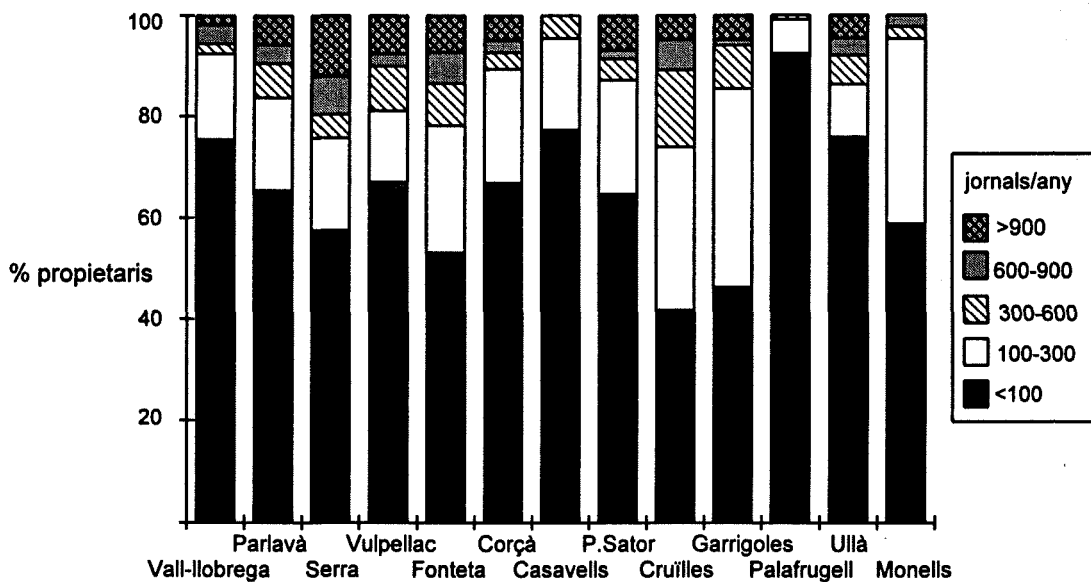
El mètode seguit per verificar la hipòtesi esmentada és relativament simple, malgrat hàgim utilitzat una massa documental notable. Hem partit dels amillaments de la segona meitat del segle XIX per a una mostra de varies poblacions i, del conjunt de propietaris, hem aïllat els propietaris veïns i les seves finques. D'aquesta manera aconseguim eliminar les distorsions que

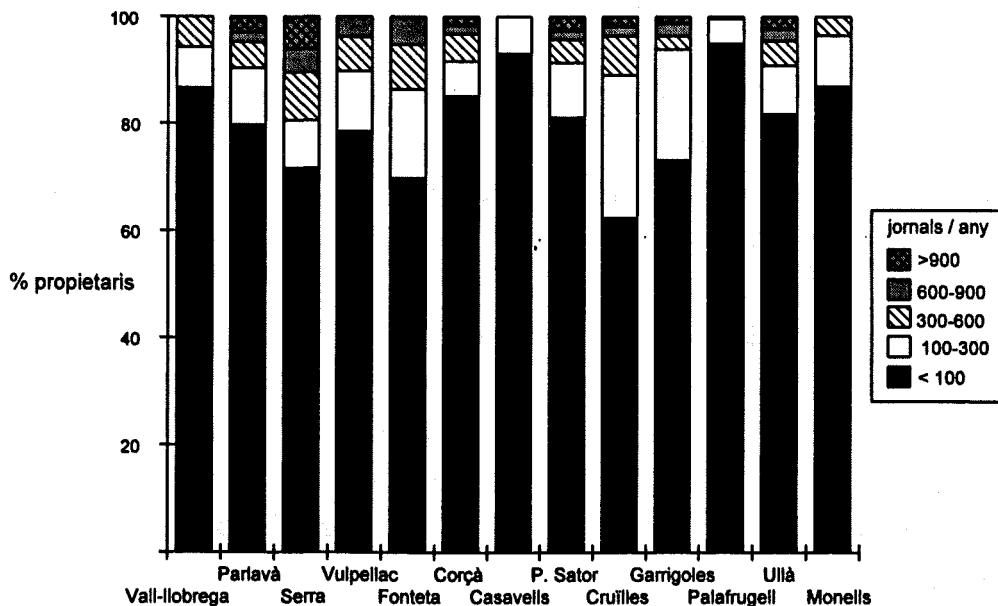
poden generar una munió de petits propietaris forans, amb parcel·les més o menys minúscules, dels quals sovint només coneixem una part petita (la ubicada en municipis on no resideixen) de les terres que efectivament posseïen. I, a més, també podem eliminar el gruix dels grans propietaris rendistes i concentrar la nostra atenció en els grups pròpiament pagesos, els que efectivament conreaven la terra amb el seu treball. És important remarcar, per evitar confusions, que la nostra intenció és analitzar els grups pagesos, no el conjunt dels propietaris. D'altra banda, partim de la idea que, si bé no es pot establir una plena correspondència entre propietat i residència, les unitats familiars pageses solien tenir el gruix del seu patrimoni rústic en el mateix terme municipal on residien. No era infreqüent que tinguessin terres en altres localitats, però sovint això es devia a unes divisions administratives del territori que dispersaven ficticiament el patrimoni de les famílies pageses, i la seva no inclusió no distorsiona de manera rellevant les conclusions a què puguem arribar.

Del conjunt de terres posseïdes pels propietaris veïns hem continuat aïllant aquelles que eren terres de conreu per, tot seguit, aplicar-hi les estimacions de costos laborals segons tipus de conreu realitzades anteriorment. El producte final és una valoració del nombre de jornals que necessitava cada propietari per conrear correctament les seves terres. Els resultats estan recollits en els gràfics 2.4 i 2.5. Si tenim en compte només els jornals masculins (gràfic 2.5), entorn del 80% dels propietaris necessitaven menys de 100 jornals anuals per conrear les seves terres, percentatge que disminueix fins el 65% si considerem el nombre total de jornals (gràfic 2.4). Prenent com a límit el valor de 300 jornals anuals, el percentatge mig de propietaris que no arribaven a necessitar aquesta quantitat de treball és de l'ordre del 92% si ho comptabilitzem sobre els jornals masculins i del 86% si ho comptabilitzem sobre els jornals totals. Tenint present que la norma -durant el segle XIX- era que només un membre de la família, generalment el cap, figurés com a titular del patrimoni familiar en la documentació fiscal, aquestes dades ens indiquen que la immensa majoria d'Unitats Familiars Pageses Propietàries necessitaven menys de 300 jornals anuals (l'equivalent al treball màxim que una persona podia realitzar) pel conreu de les seves terres. Sense entrar encara en la qüestió de la composició del nucli familiar i el seu nombre de membres productors, els resultats sintetitzats en els gràfics 2.4 i 2.5 ens permeten una primera confirmació de la hipòtesi enunciada ratlles amunt.

Gràfic 2.4 : Jornals totals requerits per cada propietari per conrear les seves terres (1860-80)

Gràfic 2.5 : Jornals masculins requerits per cada propietari per conrear les seves terres (1860-1880)

Taula 2.15 : Unitats familiars i propietat de la terra, Monells 1881

	Nº unitats [familiars]	Població	Productors (membres família)			Criats		Supf. agrícola (ha)	Necessitats laborals (jornals)	
			Masc	Fem.	Total	Masc.	Fem.		Masc.	Total
Veïns propietaris	80	318	110	112	222	5	6	195,5	5910	10938
Veïns sense propietat	17	51	16	22	38	-	-	-	-	-
Propietaris veïns no empadronats	2	-	-	-	-	-	-	2,4	-	-
Propietaris institucionals	1	-	-	-	-	-	-	0,1	5	6
Propietaris forans	63	-	-	-	-	-	-	174,7	5045	9504
Total	163	369	126	134	260	5	6	372,7	10960	20449

Una aproximació més precisa a aquestes qüestions només la podem realitzar si coneixem la composició i la mida de les unitats familiars, factors claus en la determinació de la seva capacitat de treball¹⁷³. Utilitzarem com a exemple el municipi de Monells, on la conservació d'un amillament de 1881 i d'un padró d'habitants de 1880¹⁷⁴ ens ha permès creuar les dues fonts i estimar tant la capacitat de treball familiar com les necessitats laborals de les terres que posseïen en propietat. El 1880-81 a Monells hi vivien un total de 99 famílies, de les quals 82 (el 93%) tenien alguna extensió de terra de conreu en propietat. En total, aquestes 82 famílies posseïen 198 hectàrees, el 53% de la superfície agrària de la localitat. La resta, (372 ha) estava en mans de propietaris forans, la immensa majoria dels quals no arribaven a tenir 5 hectàrees dins el terme de Monells (només 5 sobre 63 posseïen una extensió superior a les 5 ha de conreu). Les 80 famílies de propietaris resident a la localitat i censades el 1880 representaven una població total de 318 habitants, dels quals el 70% (222) tenien una edat compresa entre els 14 i els 70 anys i, per tant, podem considerar-los com a Població Activa. La distribució de la població activa per sexes estava molt equilibrada (110 homes i 112 dones).

¹⁷³ Chayanov, 1974 : 47

¹⁷⁴ A.H.C. La Bisbal, fons Monells, V.2, *Relación de todos los propietarios de este distrito con expresión de las fincas rústicas que en el mismo poseen...*, 1881; A.H.C. La Bisbal, fons Monells, *Acta de Padrón General de todos los vecinos y transeuntes que se hallan en este pueblo en el mes de diciembre del año 1880*

La mida mitjana de les famílies de Monells era de 3,9 individus, enregistrant-se diferències importants en la mida mitjana segons si eren o no propietàries (4,0 i 3,0 individus, respectivament). La distribució de les famílies segons la seva mida es troba recollida a la Taula 2.16, on s'observa que el nombre màxim d'individus per unitat familiar era de 9, alhora que la mida més freqüent oscil.lava entre 3 i 5 membres. La relació entre productors i consumidors en el sí de la unitat familiar, variava considerablement en funció de la situació d'aquesta dins el cicle de vida de la família, però encara era més variable la relació dels consumidors per actiu masculí. Es donava un nombre no menyspreable de casos (el 10%) en què no existia cap actiu masculí dins la unitat familiar.

Taula 2.16 : Distribució de les unitats familiars segons dimensions (Monells, 1881)

nº de membres	UFnp	UFp
1	2	5
2	6	12
3	4	16
4	4	21
5		13
6		6
7		2
8		3
9	1	2
TOTAL	17	80
MITJANA	3,0	4,0

UFp = Unitats familiars propietàries; UFnp = Unitats familiars no propietàries

Taula 2.17 : Distribució de les unitats familiars segons la relació consumidors/productors (Monells, 1881)

Raó	sobre el total de productors		sobre els productors masculins	
	UFp	UFnp	UFp	UFnp
1,0	32	12	2	0
1,1 - 1,5	23	1	8	2
1,6 - 2,0	19	2	17	6
2,1 - 2,5	5	1	6	0
2,5 - 3,0	0	0	15	1
3,1 - 4,0	1	0	15	3
> 4,0	0	0	10	1
sense productors masculins	-	-	7	3
?	-	1	-	1
Total	80	17	80	17

UFp = Unitats familiars propietàries; UFnp = Unitats familiars no propietàries

El que més ens interessa destacar és el balanç que s'establia entre les disponibilitats de mà d'obra i les exigències requerides pel conreu de les terres propietat de cada unitat familiar. Com pot comprovar-se en les taules 2.17 i 2.18, la major part d'unitats familiars disposaven encara de molta capacitat de treball una vegada realitzades les tasques habituals de conreu de la terra segons l'estadi tecnològic de l'agricultura a mitjan segle XIX. Només una unitat familiar enregistra valors negatius en el balanç entre disponibilitats i exigències laborals totals i 8 si atenem només a la mà d'obra masculina. En aquest segon cas, però, cal tenir en compte les 7 unitats familiars que no comptaven cap actiu masculí entre els seus membres. El 83% (o el 72 % si només tenim en compte la mà d'obra masculina) de les unitats familiars no esmerçaven més del 20% de la seva capacitat laboral en les activitats de conreu de la terra. I només una franja mínima de les unitats familiars (entorn el 3 o 4 %) utilitzava més del 50% de la seva força de treball en el conreu de les seves propietats. És cert que, probablement, la major part de famílies rurals arrendaven petites peces de terra o tenien propietats en altres municipis que l'abast local dels amillaraments no ens permet considerar. És cert, també, que l'activitat agrària no es limitava al conreu dels camps -tot i ser aquesta la feina principal- i que caldria tenir en compte tot el seguit de petites feines que l'explotació agrària exigia i que directament o indirectament beneficiava el nivell de producció agrària. Aquestes consideracions poden matisar algunes xifres, però no invaliden la conclusió resultant.

Taula 2.18 : Distribució de les unitats familiars segons el balanç entre disponibilitat de mà d'obra i exigències laborals de les terres posseïdes en propietat (Monells, 1881)

Jornals excedents o deficitaris	Balanç de la mà d'obra masculina	Balanç del total de mà d'obra
< -100	1	1
-100 - 0	7	0
0 - 100	2	0
100 - 200	3	2
200 - 300	35	6
300 - 600	29	28
600 - 900	3	23
> 900	0	20

Taula 2.19 : Distribució de les unitats familiars segons la mà d'obra utilitzada en el conreu de les terres posseïdes en propietat (Monells, 1881)

% de la mà d'obra utilitzada respecte les disponibilitats familiars de mà d'obra	Mà d'obra masculina	Mà d'obra Total
<5 %	14	15
5 - 10 %	10	16
10 - 20 %	34	35
20 - 30 %	8	7
30 - 50 %	4	4
50 - 80 %	0	1
80 - 100 %	2	1
Superior a les disponibilitats	1	1
Sense actius masculins	7	

2.5 Recapitulació

En aquest capítol ens hem plantejat de resseguir els principals processos de treball de l'agricultura baixempordanesa de mitjan segle XIX (els associats a la seva línia de producció hegemònica, la cerealícola) per tal d'avaluar les exigències de treball de l'activitat agrícola. Prenent com a referència el model de rotació faves-blat i en l'estadi tecnològic corresponent a mitjan segle XIX, hem resseguit les operacions realitzades al llarg del cicle agrícola, estimant el nombre de jornals per hectàrea que requerien i posant de relleu els problemes que plantejava cada estimació. Això ens ha permès, en un segon moment, elaborar un model senzill d'organització del treball pagès a partir de l'esmentada rotació que ha servit per posar de relleu :

- que les operacions on major quantitat de treball s'esmerçava, tot i ser molt flexible, eren les d'eliminació de plantes competidores, seguides de les operacions de recol.lecció;

- que el pes del treball infantil i femení en l'esmentada rotació era molt gran (superior al 50% del total de jornals) i estava especialment vinculat a les operacions que havien significat una intensificació del treball agrícola;

- i que l'activitat agrària s'havia d'organitzar a partir d'una forta estacionalitat en la demanda de treball, fet que generava l'alternança de moments de relativa desocupació amb moments de gran ocupació o, potencialment, dèficit de mà d'obra segons la situació de cada unitat familiar pagesa.

S'ha assajat d'inferir quines podien ser les conseqüències sobre l'organització del treball de les estimacions i els raonaments efectuats, tenint també en compte les exigències laborals d'altres rotacions possibles (guaret - blat) i altres conreus (vinya i olivera). A nivell macroeconòmic s'ha deduït l'existència d'un fort excedent de mà d'obra per a les tasques agrícoles en el món rural, i s'ha mostrat com les disponibilitats de treball masculí en els municipis amb menys de 1000 habitants superaven amb escreix les exigències potencials de mà d'obra masculina, segons l'estructura de conreus de cada municipi. Aquest excedent es generava no només durant els períodes de baixa ocupació, sinó fins i tot en els moments de més forta demanda de treball. S'ha sostingut que altres activitats agràries no comptabilitzades en els nostres càlculs, tot i ser rellevants, no modifiquen substancialment la conclusió esmentada i que l'element clau per interpretar aquesta situació és el que la historiografia anomena *pluriactivitat*. Finalment, a nivell microeconòmic, es dedueix que la major part d'unitats familiars rurals disposaven de major capacitat de treball que la requerida pel correcte conreu de les terres que posseïen.

3. CONSUM I REPRODUCCIÓ DE LA UNITAT FAMILIAR PAGESA

L'objectiu d'aquest capítol¹ és avaluar els costos de reproducció de la Unitat Familiar Pagesa (UFP) al Baix Empordà a mitjan s. XIX. Com en els capítols anteriors, la qüestió plantejada té un caràcter doble : per una banda ens permet aportar més elements per a la caracterització de l'economia pagesa baixempordanesa, però, per l'altra, pretenem definir uns paràmetres que ens ajudin a interpretar adequadament la distribució de la propietat de la terra, que serà l'objecte del proper capítol.

Economia pagesa

L'enfoc adoptat és el de l'economia pagesa. Plantejarem la qüestió de la reproducció no només des de les necessitats de supervivència i consum individual o familiar, sinó des d'una lògica econòmica particular que inclou casa, terra i família en una mateixa globalitat. La principal característica de les economies pageses tradicionals és la conversió de la unitat familiar en unitat de consum i, alhora, unitat de producció. La família pagesa és la cèl.lula econòmica bàsica². La Unitat Familiar Pagesa (des d'ara UFP) cobreix -o té com a objectiu cobrir- les seves necessitats bàsiques amb la pròpia producció, fet que implica que els seus membres organitzin el propi treball amb una certa independència. Txaianov³, els estudis del qual han constituït la referència clau per a les teories sobre l'economia pagesa precapitalista, sostenia que les necessitats de consum de la família, determinades per la ratio consumidors/productors establerta en cada moment del cicle familiar, eren el principi que guiava la lògica econòmica pagesa. La subsistència familiar i no el guany capitalista era, per Txaianov, el que impel.lia els pagesos a treballar amb major o menor fatiga, amb major o menor intensitat. L'interès de les tesis txaianovianes rau en haver posat l'accent en el fet que les famílies pageses no cerquen la rendibilitat econòmica que cerca un empresari capitalista. Per a

---

¹ He d'agrair a Alfons Barceló, Josep Colomé, Ramon Garrabou, Josep Pujol Andreu i Enric Vicedo l'esforç d'haver llegit i discutit una primera versió d'aquest capítol, els errors del qual, òbviament, només son imputables a l'autor

² Entenem per unitat familiar el grup domèstic que resideix conjuntament sota l'autoritat d'un mateix cap de família. El concepte no inclou els treballadors estables que coviuen amb aquest grup domèstic. Vegeu Shanin, 1972 i Mikelarena, 1992

³ Chayanov, 1974

elles, l'explotació de les terres a través del propi treball és, a més d'una font d'ingressos, la base de la pròpia existència. Aquesta "descoberta", però, era una evidència força elemental des de la perspectiva dels pagesos contemporanis. Sense haver llegit Txaianov, els agricultors catalans ja insistien en distingir entre els *comptes de pagès* i els *comptes de comerç*⁴, posant de relleu que explotacions o conreus antieconòmics i inviables des d'una perspectiva empresarial capitalista eren perfectament assumibles per explotacions pageses perquè aquestes ni cercaven obtenir interès del capital invertit ni valoraven en termes monetaris la quantitat de treball esmerçat.

L'ús de conceptes com el d'economia pagesa ha de fer-se amb molta cautela. No pot utilitzar-se de manera ahistòrica per explicar -en bloc- la dinàmica de les societats agràries precapitalistes⁵, ni tampoc per designar una formació social (com a alternativa als modes de producció marxistes)⁶. Tampoc té perquè associar-se exclusivament amb les "lleis" que Txaianov sostenia. Entre el guany i la subsistència, hi ha altres lògiques possibles. Txaianov no contempla la possibilitat d'una lògica d'acumulació com a motor de les economies pageses. Que en la realització de la seva activitat els pagesos no calculin els beneficis, com un empresari, sinó el producte net resultant no implica que no cerquin acumular més enllà del que els és necessari per a la subsistència, ni que necessàriament deixin de treballar quan aquesta estigui assegurada. En el nostre context històric i geogràfic, un règim hereditari que dotava desigualtàriament els germans menors respecte l'hereu anava associat a una lògica d'acumulació. Acumulació intergeneracional en la línia descendent de primogènits, acumulació per dotar a través de la legítima els fills menors i acumulació en les noves unitats familiars creades per aquests per tal de consolidar un petit patrimoni. La utilització de mà d'obra assalariada (permanent o eventual) en les explotacions més grans de cada localitat és l'indici que aquesta acumulació no s'aturava pas quan l'extensió de la terra superava la capacitat de treball familiar. I també cal tenir present que la terra no era només un mitjà de producció més. Posseir terra volia dir tenir una assegurança: la terra era un recurs a vendre en situacions de crisi o dificultats

---

⁴ Vegeu Cané, 1925 i Sabater, 1926a

⁵ Vegeu Hilton, 1988 : 13-23 i Rösener, 1990: 141 i ss.

⁶ Vegeu la contundent reacció de P. Vilar a les propostes de convertir el concepte d'economia pagesa per a caracteritzar determinats tipus de societat, com a alternativa al concepte de mode de producció (Vilar, 1980 : 268 i ss.)

econòmiques. Alguns pagesos posseïen petites parcel·les de bosc -que podia ser talat quan convingués- pel mateix motiu: eren una guardiola segura. En definitiva, doncs, l'ampliació patrimonial també era un objectiu del treball pagès. I no només a la nostra zona d'anàlisi. La fam de terra era un tret generalitzable a gran part del conjunt europeu.

Problemes i supòsits

A nosaltres ens interessa la idea d'economia pagesa en tant que unitat familiar de producció i consum. El problema que ens plantejem és fins a quin punt els ingressos procedents de la terra en propietat permetien subsistir a una UFP baixempordanesa de mitjan segle XIX. O bé, d'una altra manera, quina proporció d'UFP es trobava en condicions d'aconseguir-ho. Per arribar a una resposta satisfactòria és imprescindible delimitar amb precisió els objectius i les passes realitzades, així com els supòsits que, inevitablement, ens veurem obligats a establir i assumir. Sintèticament, el nostre punt de partença es resumeix en els següents punts :

a/ La perspectiva adoptada no és la de l'explotació pagesa, entenent com a tal el conjunt de terres i recursos explotats per una UFP independentment del seu règim de tinença, sinó el patrimoni pagès, la terra en propietat. És necessari tenir-ho present per comprendre algunes de les decisions preses a l'hora de comptabilitzar d'una o altra manera determinades despeses, en especial les vinculades al treball animal.

b/ Tampoc és la nostra intenció analitzar els comptes d'explotació agrícoles ni obtenir conclusions sobre els resultats d'explotació. Aquesta podria ser una opció, però no és la que ara ens interessa. El que intentem és assumir la mateixa lògica econòmica pagesa a l'hora de plantejar els seus equilibris econòmics, posant èmfasi en la seva reproducció. Això implica incloure com a cost les necessitats de consum domèstic de la UFP i, com a contrapartida, deixar de considerar el treball familiar, en totes les seves vessants, com una despesa. Només en el cas d'aquells patrimonis més grans, que requereixin la contractació de mà d'obra fixa o eventual i que, per tant, impliquin una despesa monetària real, una part del treball ha de ser computat com a cost.

c/ Hem optat per monetaritzar el conjunt d'ingressos i despeses que conformen els pressupostos d'una UFP, malgrat que una part important dels recursos s'autoconsumissin en la pròpia unitat. Més endavant intentem argumentar aquesta opció⁷, advertint sobre alguns problemes i distorsions. Hi ha elements, però, que difícilment són valorables (tant en termes físics com monetaris) per problemes documentals. En aquest cas s'ha procurat evitar que fossin computats tant en els ingressos com en les despeses. És el que succeeix amb els productes hortícoles o l'aviram. La dificultat per valorar-los com a ingressos ens ha portat a eliminar-los també com a despesa de consum (amb el qual s'accepta el supòsit -raonable- que l'origen d'aquests productes no era el mercat sinó la pròpia explotació).

d/ Analíticament, les despeses de reproducció de les UFP les hem desagregat en quatre components : consum domèstic (que alhora integra l'alimentació, el vestit, els combustibles i l'allotjament), despeses de reproducció de l'explotació (bàsicament llavors, reposició d'eines i utilatge, i cost del bestiar de treball), renda de la terra i fiscalitat. És la suma d'aquests costos de reproducció el que hem posat en relació amb els ingressos potencialment obtenibles a través de l'explotació de les terres patrimonials.

Un capítol a part són el que podríem anomenar costos de reproducció "generacional", de creació de noves unitats familiars segregades del tronc patriarcal. Aquests costos s'expressen en forma de legítimes i de llegats testamentaris i solien ser càrregues molt pesades sobre la família d'origen (en especial perquè aquesta no acostumava a desprendre's dels béns immobles i pactava el lliurament en diner de la part corresponent d'herència als fills segons). Aquests costos formarien part de la reproducció ampliada (més que de la reproducció simple) de les UFP i, ara per ara, hem optat per deixar-los de banda.

Enfocament metodològic

Pel que fa a la metodologia, el nostre treball ha seguit una doble direcció. D'una banda hem recollit informacions soltes i diverses sobre els conceptes

---

⁷ Apartat 3.1

que acabem d'esmentar. Som conscients que en algun cas la base empírica és força feble, però ni la documentació localitzada ni altres investigacions publicades podien aportar-nos major precisió. Després de la discussió de les dades disponibles per a cada concepte hem establert una valoració del que eren les despeses mitjanes per individu (o per explotació). Per raons documentals hem fixat els valors adoptats en un moment determinat, l'any 1880. Les xifres establertes són valors aproximatius que, malgrat aquest caràcter, són suficientment raonables com per servir-nos de pauta en el capítol següent.

Una vegada establerts aquests valors mitjans, els hem aplicat a una població real, que ens serveix de mostra i il·lustració, i ens permet fixar amb major precisió els marges de fluctuació d'aquelles despeses que depenen d'una variable com les dimensions de la família o l'extensió del patrimoni. El petit municipi de Monells és el que ens servirà de laboratori per plantejar a escala microhistòrica aquestes qüestions. Monells era un municipi⁸ del peu de les Gavarres, format per una sola parròquia, amb un petit nucli urbà i un veïnat d'hàbitat dispers (Sies). El seu territori municipal abastava 5,6 Km², i a mitjan segle XIX tenia censada una població de 456 habitants que, com en tants altres municipis rurals de la comarca, va decaure ràpidament fins a 383 habitants el 1877⁹. Tant el bon estat de conservació de la seva documentació (municipal i parroquial, però també notarial) com les dimensions reduïdes del municipi, que el fan manejable, converteixen Monells en un observatori excel·lent per analitzar les explotacions pageses, especialment les més petites. Donades les característiques de les fonts documentals disponibles per a la reconstrucció històrica i, en particular, per a la història de la societat rural, creiem que les estratègies d'investigació a escala microhistòrica permeten posar de relleu alguns aspectes que, altrament, no podrien verificar-se empíricament i permeten, sobretot, establir relacions fiables entre un conjunt de variables significatives. Per això una part important del treball d'aquesta tesi es centra en la reconstrucció a escala microhistòrica d'una població real (Monells), que alhora ens ha de servir de model pel conjunt¹⁰.

---

⁸ Diem *era* perquè des de la dècada de 1970 està agregat a Cruïlles i Sant Sadurn de l'Heura

⁹ Segons els censos de 1857 i 1877 (Iglésies, 1977 : 32)

¹⁰ El procediment de reconstrucció de la població-mostra de Monells pot assimilar-se al del trencaclosques. En primer lloc hem aplegat el màxim d'informació econòmica i demogràfica sobre el municipi i els seus habitants a partir de fonts documentals disperses: registres parroquials (baptismes,

Hem parlat d'economies pageses i d'unitats familiars pageses com si es tractés de realitats homogènies i no és així. Certament ens és útil distingir, genèricament, entre grups pagesos, d'una banda, i rendistes, de l'altra, per destacar la diferència entre aquells que treballaven directament la terra i aquells que obtenien els seus ingressos dels drets de propietat que els permetien explotar treball aliè. Però, no podem oblidar que entre els pagesos també hi havia diferències clares que ells mateixos feien explícites quan havien d'autodefinir llur situació sociolaboral. Pagesos (o *labradores*) propietaris, pagesos masovers, menestrals i treballadors : el llenguatge sovint revela amb major claredat les diferències socials que moltes dades estadístiques, per completes que siguin. Aquestes diferències entre grups pagesos, de tota manera, no ens impedeixen fer una estimació conjunta de les condicions de reproducció perquè el seu mode de vida era força semblant i perquè el que cerquem determinar és el nivell de necessitats a cobrir, nivell que compartien tots, malgrat alguns el depassessin amb escreix.

3.1 Propietat de la terra i ingress agrari

Què significava tenir una vessana de terra al Baix Empordà a mitjan segle XIX?. Amb una pregunta similar comença Giovanni Levi el capítol dedicat al mercat de la terra a *La herencia inmateria*¹¹ i aquesta serà també la primera qüestió que abordarem. Prèviament a l'anàlisi de les condicions de reproducció ens convé determinar el significat econòmic de cada extensió de terra. O millor, els seus diversos significats, perquè la potencialitat productiva d'una parcel·la és variable en funció d'un seguit de condicions orogràfiques, edafològiques, hídriques i climàtiques sobre les quals la capacitat d'intervenció humana -en cadascun dels estadis tecnològics- és relativament limitada. Ens interessa

---

òbits, matrimonis i llibretes d'acompliment pasqual), censos i padrons de població, amillaments i els seus apèndixs anuals, sèries de contribucions, actes del jutjat de pau, actes notariais realitzades davant els notaris de La Bisbal, inscripcions al Registre de la Propietat, etc. A continuació hem reconstruït el conjunt d'unitats familiars presents al municipi entre 1850 i 1936 i hem ordenat la informació obtinguda en unitats familiars o patrimonials. Això ens ha permès plantejar el fil de continuïtat existent en cada família al marge dels seus canvis interns i dels individus que la componen. Alhora, ens ha de permetre analitzar les actuacions econòmiques no com actuacions individuals, sinó com actuacions d'un col·lectiu familiar i patrimonial. La unitat d'anàlisi no és l'individu sinó la família i el seu patrimoni.

¹¹ "Pero ¿qué quería decir poseer una jornada de tierra? ¿Qué significado tenía un patrimonio, el nivel de una dote o la extensión de una hacienda?" (Levi, 1990 : 93)

conèixer el grau de desigualtat en el control del sòl (amb les implicacions socials que això comportava), però també la capacitat reproductiva dels patrimonis pagesos en el marc d'una societat rural innegablement desigual.

Giovanni Levi, en la resposta a la qüestió que ell mateix es formula, reconeix la dificultat -però alhora l'interès- de mesurar el significat econòmic d'una extensió determinada. Nosaltres també reconeixem, d'entrada, aquesta dificultat. Però el risc d'enfrontar-nos amb un terreny fonedís, on es barregen no només les valoracions de la producció i la productivitat, sinó també un certa determinació de quines eren les necessitats de consum d'una família pagesa, no ha de fer-nos recular, i optar per la còmoda solució de no plantejar-nos-ho. Els estudis sobre la propietat de la terra estan plens de quadres i taules on es distribueixen els diferents grups de propietaris en funció de l'extensió de terra posseïda. Agrupats a partir d'una classificació aleatòria i gairebé mai justificada, la distribució de freqüències és utilitzada per reflexionar sobre el pes de la petita, la mitjana i la gran propietat sense considerar els nivells d'ingrés que realment en cada grup es podien obtenir. L'escassa precisió de la metodologia i l'utilatge emprat en gran part dels estudis sobre la propietat que es basen en fonts cadastrals fa que la seva utilitat sigui més aviat escassa i fràgils les conclusions a les quals arriben. És important, en conseqüència, dedicar un cert esforç a aproximar-se als nivells reals d'ingrés que proporcionava la terra a través del treball humà.

Els capítols precedents són la primera passa en aquesta direcció. Les dades que hem aplegat referides als rendiments agrícoles dels principals conreus poden permetre'ns una primera valoració dels ingressos que proporcionava la terra. Certament que en cap moment estarem en disposició de concretar amb precisió quant s'obtenia de cadascuna de les parcel·les de cada propietari de cadascun dels municipis de la comarca, però sí que podrem acotar una banda de fluctuació dins la qual probablement es moguin la major part de valors.

Hem optat per definir aquesta banda de fluctuació de la següent manera: per a cada conreu el valor màxim estarà representat pel rendiment mig en terres de primera qualitat, i el valor mínim pel rendiment mig en terres de tercera qualitat. Sintetitzant les informacions anteriors¹², els valors considerats són els següents:

---

¹² Vegeu apartats 1.5 i 1.6

Taula 3.1 : Rendiments agrícoles de referència (hl/ha), mitjan segle XIX

Conreu	Rendiment brut		llavor		Rendiment net	
	màxim	mínim	màxim	mínim	màxim	mínim
Blat	15,9	8,9	2,3	1,7	13,6	7,2
Mestall	14,1	12,7	2,1	1,8	12,0	10,9
Ordi		13,7		1,8		11,9
Civada		9,9		1,7		8,2
Faves	14,5	9,2	3,3	2,0	11,2	7,2
Mongetes	16	13	3,0	3,0	13	10
Blat de moro	16,5	10	1,6	0,6	14,9	9,4
Vi					11,3	7,1
Oli					2,4	0,9

Nota : Donat que l'ordi, el sègol i la civada -segons les cartilles avaluatòries- es conreaven a les terres de tercera qualitat, només hem considerat un valor. Recordem que, per rendiment net, entenem la diferència entre el rendiment brut menys la llavor. Pel que fa a les mongetes i el blat de moro, l'escassetat d'informacions disponibles fa que els valors considerats siguin més discutibles; tot i que, en ser conreus menors, la seva incidència a l'hora d'estimar l'ingrés és pràcticament nul·la.

Un problema previ és el fet que les nostres fonts d'informació no especifiquen els conreus de la terra campà o de sembradura. Quan hom amillara una peça indica si és una peça de vinya, d'olivera o si és un camp destinat a la sembra. Però en aquest darrer cas no s'especifica quins són els conreus, ni en quines proporcions, qüestió important per poder estimar-ne l'ingrés. Per resoldre-ho hem optat per aplicar a cada unitat superficial de terra campà una estructura de distribució de conreus herbacis a partir de les informacions contingudes en l'apartat 1.2 i 1.3. Tot i que les estratègies productives dels diferents tipus d'explotació implicaven, en realitat, estructures de conreus diferenciades (vegeu, per exemple, la Taula 1.3), donada la precarietat de les dades, ens sembla vàlid realitzar una certa simplificació i atribuir a cada propietari la següent distribució de les terres de sembradura:

Taula 3.2 : Estructura tipus de distribució dels conreus herbacis per unitat de superfície de terra campà o de sembradura (en %), mitjan segle XIX

blat	40%
mestall	10 %
civada	5 %
ordi	5 %
faves	10 %
tardanies	5 %
guaret	25 %

Per donar major veracitat a aquesta distribució, ho contrastarem amb un cas empíric, d'una finca sobre la qual coneixem l'ús del seu sòl en una data concreta, el 21 d'abril de 1855. La informació -poc habitual en els registres documentals gironins- ens la proporciona l'inventari de béns del difunt Francisco de las Infantas, titular del patrimoni de la Casa de Millars i es refereix al Mas Sagrera de Sant Sadurní de l'Heura. Aquest mas, amb una extensió total de 20,7 hectàrees disposava de 13 hectàrees (13,0126 segons l'inventari) destinades als conreus herbacis. Just en el període anterior a la recol·lecció aquestes 13 hectàrees es distribuïen de la següent manera:

Taula 3.3 : Distribució de conreus a la terra campà del Mas Sagrera de Sant Sadurní de l'Heura (abril 1855)

blat	30,7 %
mestall	13,4 %
civada	1,2 %
ordi	0 %
faves	16 %
guaret	38,5 %

Font : A.H.G., fons notarial, La Bisbal, notari N. Clapés, 21 abril 1855

Tot i les discrepàncies previsibles entre una i altra distribució, en part atribuïbles a la consideració de les tardanies en el model proposat i en part a una lleu divergència en el pes del guaret¹³, creiem que aquesta contrastació ens permet assumir plenament la hipòtesi distributiva proposada.

El problema de la reducció a una unitat de compte

Un segon problema és la reducció de les dades a una unitat homogènia, que agregui en un únic valor els hectolitres de cereals o de vi, els quintars de llenya i, si s'escau, la producció hortícola. Tenim dues opcions: la reducció a unitats monetàries i la reducció a unitats calòriques. Ambdues tenen els seus avantatges i els seus inconvenients. La reducció monetària permet tenir en

¹³ Aquesta divergència pot justificar-se pel fet que en les explotacions més grans, en els masos, la intensitat d'explotació del sòl era menor que en les petites propietats, on l'escassetat de terra provocava un aprofitament més intensiu d'aquest recurs.

consideració que els ingressos agraris varien en funció de les fluctuacions de preus i ens permet la comptabilització no només de les terres de conreu, sinó també dels erms, pastures i boscos, el producte dels quals és difícil reduir-lo a termes d'aportació calòrica per a l'alimentació. D'altra banda la reducció monetària també és útil per considerar el poder adquisitiu de les unitats familiars pageses en relació a productes tèxtils i altre tipus de manufactures. L'inconvenient principal d'aquest procediment rau en els problemes que presenta la qüestió de la comercialització de la producció agrària pagesa, fet que pot limitar la potencialitat explicativa de la conversió monetària de la producció. Una part important de la pròpia producció es destinava a la reutilització o l'autoconsum dins la pròpia explotació. Per a moltes UFP, la comercialització de llur producció podia arribar a ser anecdòtica. ¿Té sentit, per a elles, reduir el seu ingrés en espècie a un valor monetari calculat a partir del seu valor venal?. De fet el que fem és suposar que, malgrat la unitat familiar no vengui i posteriorment adquireixi la totalitat de béns que requereix pel seu consum, el preu d'aquests reflecteix el cost d'oportunitat de reutilitzar-los o d'autoconsumir-los. Si una UFP produeix una determinada quantitat de vi pel seu consum, no els caldrà adquirir-lo en el mercat i pagar-ne el preu exigít. Però, donat que el vi consumit és un component de la dieta habitual de la mateixa família, en el cas de no produir-lo sí que els caldrà efectuar aquesta despesa per adquirir-lo. En la mesura que les necessitats de consum també estiguin valorades seguint els mateixos criteris, és correcte monetaritzar l'ingrés agrari a partir de la seva valoració en el mercat. Aquest raonament, però, exigeix que qualsevol anàlisi diacrònica modifiqui alhora ingressos i consum seguint les fluctuacions dels preus, per evitar que una alça d'aquests pugui ser interpretada superficialment com un canvi en el nivell de vida.

Alternativament, o complementàriament, a la reducció de l'ingrés a unitats monetàries podríem utilitzar la reducció a calories digeribles (o en altres unitats físiques similars com per exemple l'equivalent calòric en blat). Aquest mètode té la virtut de reflectir millor el que significava l'ingrés agrari per a les unitats familiars que autoconsumien la major part de llur producció. Però també té l'inconvenient de ser un convertidor massa rígid i no permetre la inclusió dels productes no alimentaris (palla, llenya, suro, carbó,...) en la comptabilitat, i de no deixar un cert marge de fluctuació del nivell d'ingressos per aquella producció que es comercialitzava. Des de la perspectiva del consum, el mètode calòric té l'inconvenient d'impedir considerar molts productes la

conversió calòrica dels quals o bé no té sentit o bé és molt complexa. Cap dels dos mètodes és plenament satisfactori, però considerem més adequat treballar amb la conversió monetària, en el benentès, però, que els valors resultants no reflecteixen una situació de monetarització plena i real de les economies agràries, sinó que es tracta simplement d'un convertidor al qual hem reduït unitats molt heterogènies.

La majoria dels amillaraments que utilitzem en la nostra anàlisi varen ser elaborats entre 1855 i 1864. És raonable, per tant, que la conversió monetària la realitzem a partir dels preus mitjos d'aquest període. Disposem de tres fonts per a conèixer el valor mercantil de les mercaderies agràries. D'una banda, les mateixes cartilles avaluatòries que hem utilitzat per obtenir informació sobre el procés de treball i els rendiments agraris ens proporcionen una valoració del preu mig de la dècada anterior a l'any d'elaboració de la cartilla. D'altra banda, les sèries de preus del mercat de Girona, també ens permeten cobrir -durant aquest període- l'evolució de la major part de productes agraris. I finalment, els preus de venda expressats en comptabilitats dels propietaris que vivien de les rendes agràries. Els preus de les cartilles avaluatòries tenen l'interès d'acostar-se als preus de producció, però com pot deduir-se de la Taula 3.4 tendeixen a ser massa baixos. En part pot ser atribuït a que el preu en elles consignat es refereix al darrer quinquenni (i, en aquelles elaborades abans de 1860, el preu mig s'obté amb dades anteriors al període considerat per a les altres fonts) i, en part, pot atribuir-se a que l'objectiu fiscal de la documentació provocava una menysvaloració dels ingressos també a través de la fixació del preu de venda. El que sembla clar és que els costos de transport i comercialització i les càrregues tributàries indirectes no justifiquen la forta desviació respecte els preus de venda en el mercat de Girona. Aquests darrers, per la seva banda, presenten el problema de ser preus finals, preus de venda al consumidor, i per tant no tradueixen correctament la capacitat de compra que les unitats familiars pageses podien assolir amb la comercialització de (part de) la seva producció. Precisament les comissions i beneficis dels intermediaris, els costos de transport i els drets de portes i altres impostos eren components d'aquest preu final i elevaven, en una proporció difícil de determinar, el preu al qual el pagès venia al comerciant la seva producció.

Els valors obtinguts a través de les comptabilitats són els que millor reflecteixen el preu de producció i, per tant, els més útils pel nostre objecte. Ara bé, aquests valors tampoc estan exempts de problemes. En destacarem dos,

un de caràcter general i un altre que afecta el preu d'un producte particular. El problema general deriva del fet que totes les comptabilitats disponibles que ens subministren preus pel període esmentat corresponen a propietaris rendistes. ¿Fins a quin punt els preus de venda dels petits productors podien coincidir amb els d'un gran propietari que, alhora, era un gran venedor?. La posició en el mercat d'un gran propietari era molt diferent que la d'un petit pagès¹⁴. Probablement podia adoptar un comportament més especulatiu i evitar vendre en les fases estacionals de preus baixos¹⁵, tot i que també cal preveure que la venda de grans quantitats de gra a l'engrós podia incidir en una rebaixa del preu d'aquell¹⁶. Aquesta és una qüestió difícil de resoldre amb les fonts -ara per ara- disponibles i per això hem optat per utilitzar com a referència els preus de venda d'un gran propietari, esperant que la distorsió generada fos mínima.

El segon problema afecta el vi. Els valors obtinguts a partir de les diferents fonts documentals són força sorprenents. Els preus mitjos consignats en les comptabilitats són similars o inferiors als preus de les cartilles avaluatòries. I aquests divergeixen notablement dels preus del mercat de Girona. Aquests darrers varen experimentar una puja sobtada a partir de 1854, en el marc de la crisi provocada per la plaga de l'oïdi, que va mantenir-se fins a principis de la dècada següent. Els preus de les comptabilitats, en canvi, no semblen seguir aquest moviment ascendent, almenys en la mateixa magnitud. ¿Potser el desllorigador d'aquesta paradoxa rau en la qüestió de les qualitats?. És una possibilitat que no cal descartar. En qualsevol cas, ens sembla més prudent utilitzar els preus de les comptabilitats com a preu de referència perquè, segurament, eren més pròxims als preus als quals els petits i mitjans viticultors podien comercialitzar llur producció.

De les dues sèries de preus extrems de sengles comptabilitats de què disposàvem, hem utilitzat la corresponent al patrimoni Carles per dos motius: (a) Perquè els valors consignats en els casos de l'ordi i del vi ens han semblat més raonables que no pas els del patrimoni Simon. I (b) per la seva

---

¹⁴ Sobre aquesta qüestió vegeu Labrousse, 1973; Bhaduri, 1987; i Gallego, 1992

¹⁵ Tot i que uns hisendats com els Carles, per exemple, estaven experimentant en aquells anys un fort endeutament que els podia conduir a realitzar vendes compulsives amb la finalitat d'obtenir líquid per afrontar el pagament de pensions i la cancel·lació dels deutes. Vegeu Bosch, 1993.

¹⁶ Això és perceptible en els llibres de comptabilitat de l'administrador dels Carles, on les vendes de petites quantitats al detall -no molt freqüents- sovint es cotitzaven a preus lleugerament superiors (Arxiu Diocesà de Girona, fons Carles, lligall en quart 3, Administració Devant, 1831-1863).

correspondència geogràfica amb el nostre àmbit d'anàlisi, a diferència del patrimoni Simon, que tenia les seves finques ubicades a la Garrotxa (Argelaguer, Sales i Tortellà) i l'Alt Empordà (Orriols i Vilamalla). El pes de les finques garrotxines, ubicades a l'interior de la província, sobre les rendes d'aquest darrer patrimoni es traduïa en un sensible augment dels preus mitjos aconseguits en molts dels productes considerats¹⁷.

Taula 3.4 : Preus mitjos, 1855-1864 (pts/hl)

	Preus de venda del productor			Preus de venda al consumidor (mercat de Girona)
	cartilles avaluatòries	Patrimoni Carles	Patrimoni Simon	
Blat	16,30	25,06	24,50	26,65
Mestall	18,98	21,23	22,83	23,75
Ordi	11,05	11,28	15,92	13,48
Civada	6,93	9,76	9,15	11,40
Faves	17,10	18,55	18,67	20,05
Mongetes		25,80		31,47
Blat de moro		15,73		17,62
Vi	25,30	24,60	16,48	40,47
Oli	78,35	93,80	95,75	97,00

Nota : La primera columna de preus de venda del productor correspon a la mitjana de 17 cartilles avaluatòries d'aquest període. Els preus de venda del patrimoni Carles procedeixen de l'Arxiu Diocesà de Girona, fons Carles, lligall en quart 3, i dec a Mònica Bosch la seva localització. Els preus del patrimoni Simon procedeixen d'una comptabilitat extreta de l'arxiu particular d'aquesta família que m'ha estat gentilment proporcionada per Santi Soler i Simon, arxiver de l'AHC de La Bisbal. Finalment, els preus de venda al consumidor corresponen a la mitjana dels preus del mercat de la ciutat de Girona durant els anys 1855-1864. Les dades sobre preus del mercat de Girona procedeixen d'un treball no publicat realitzat col·lectivament per Ramon Garrabou, Rosa Congost, Rosa Ros, Joaquim Carreras, Obdúlia Gutiérrez i l'autor d'aquesta tesi.

Els raonaments seguits fins ara es tradueixen en una estimació monetària de l'ingrés generat per l'activitat agrària per unitat de superfície. La Taula 3.5 recull els ingressos bruts (sense descomptar llavor ni altres inputs) per a cada hectàrea destinada als tres tipus bàsics de conreu. És bo tenir present que aquests valors reflecteixen la conjuntura de preus del moment (fet especialment visible en el vi). El quadre es completa amb una estimació de la banda d'ingressos que previsiblement generaven altres usos no agrícoles del sòl.

¹⁷ Sistemàticament els preus de venda de la producció de Vilamalla eren inferiors als de les finques de Tortellà, Argelaguer o Sales. Aquesta diferència de preus s'ha d'atribuir sobretot a la distància respecte el litoral i al dèficit que la Garrotxa tenia de cereals i altres productes alimentaris.

Taula 3.5 : Ingress brut anual per cada tipus d'aprofitament (pts/ha), 1855-1864

	Ingress màxim	Ingress mínim
Sembradura	245	158
Vinya	278	175
Olivera	225	84
Hort de secà	450	300
Hort de regadiu	1.500	1.100
Prat	59	20
Erm	10	4
Surera	88	30
Alzina	52	30
Albereda	145	77
Bosc (en general)	55	25

Font: L'ingrés generat pels aprofitaments agrícoles ha estat estimat a partir dels quadres anteriors. Per a la resta d'aprofitaments, l'estimació de l'ingrés procedeix de la mitjana dels valors expressats en un conjunt de 20 cartilles avaluatòries baixempordaneses.

3.2 El consum domèstic.

Dissortadament, a penes tenim punts de referència per a estudiar la qüestió de les pautes de consum de les famílies rurals. A Catalunya, la bibliografia¹⁸ existent al respecte es redueix bàsicament a l'estudi sobre les condicions de vida dels obrers barcelonins a mitjan segle XIX realitzat per Idefons Cerdà¹⁹, i a algun treball elaborat a partir de les dades de Cerdà²⁰. Quan Gaspar Feliu i, seguint-lo, Enric Vicedo estimen el consum domèstic de les famílies rurals, opten per prendre una quantitat de blat determinada en la qual, suposadament, s'hi troben reduïdes les despeses de consum alimentari d'una família tipus²¹. Per a una família amb quatre membres (una parella amb dos fills) consideren que el consum alimentari mínim equival a 18 hl anuals de blat (4,9 litres diaris, o bé 12.500 calories). D'haver adquirit aquesta quantitat de gra en el mercat, a mitjan segle XIX el consum estimat equivaldria a 1,20 o 1,30 pts/diàries per unitat familiar tipus. Probablement aquesta sigui una valoració excessivament

¹⁸ A més dels treballs que s'esmenten a continuació, hem d'incloure la tesi de Josep Colomé, en curs d'elaboració. N'he pogut disposar d'esborranys que citaré com Colomé, 1995

¹⁹ Cerdà, 1868

²⁰ Vegeu Camps, 1991. Vegeu també la síntesi elaborada per Pérez Moreda, 1985

²¹ Feliu, 1990; Vicedo, 1993.

baixa de les necessitats de consum familiar, en especial si ho contrastem amb el pressupost de 1,58 pts/dia que Cerdà estableix ja no per una família, sinó per un obrer adult barceloní. Malgrat les distàncies entre els obrers urbans i la població rural, en especial pel que fa a la seva dependència del mercat, i malgrat que el pressupost de Cerdà inclogui a més de l'alimentació, el vestit, l'allotjament, l'energia i els impostos, creiem que la valoració del consum alimentari en equivalents de blat feta per Feliu i Vicedo és massa baixa, almenys per mitjan segle XIX. Com veurem més endavant, les nostres estimacions ens indiquen un valor de 0,8 pts/diaries per home adult (que expressat en termes de blat equivalia a uns 11 hl anuals).

Les fonts

L'estudi del consum domèstic és un camp de recerca pràcticament verge en la historiografia catalana, sobretot pel que fa a les pautes de consum de la població rural. Les fonts documentals per abordar els problemes dels pressupostos alimentaris de les famílies rurals són escasses i disperses, però permeten algun tipus d'exploració i caldria explotar-les molt més a fons del que nosaltres podem fer aquí. Dissortadament no tenim comptabilitats pageses que ens siguin d'utilitat per aquesta qüestió. A diferència d'altres grups socials més acomodats, els grups pagesos no generaven documentació comptable. La lògica econòmica que guiava llur activitat no els impulsava a enregistrar meticulosament ingressos i despeses a menys que determinats pactes de parceria els obliguessin a passar periòdicament els comptes de l'explotació amb el propietari-arrendador²². No era una qüestió d'analfabetisme, sinó d'objectius econòmics²³. Entre els propietaris rendistes, en canvi, l'ús de comptabilitats era molt més generalitzat²⁴, perquè així ho exigia el control de

---

²² Aquest seria el cas de la comptabilitat del Mas Cancell o del *Llibre de molts remeis apuntats* del Mas Sunyer de Serra de Daró, ambdós documents comptables elaborats pels respectius masovers.

²³ Tot i que a mitjan segle XIX, la major part de la població era encara analfabeta, segons el cens de 1860 al Partit Judicial de La Bisbal hi havia un 34,6% de la població masculina i un 11,4% de la població femenina que sabia llegir i escriure.

²⁴ La producció de comptabilitats entre els mateixos hisendats va anar molt lligada a l'evolució de la situació econòmica i, en particular, de les rendes agràries. Tot i que és difícil fer-ne un còmput estadístic, les consultes realitzades en nombrosos arxius de famílies propietàries (arxius privats o fons dipositats en arxius públics) ens han permès constatar com el període de màxima esplendor com a classe dels

les rendes que havien de cobrar. Ocasionalment, en aquestes comptabilitats de propietaris rendistes, també s'enregistraven les despeses domèstiques. Així succeeix, per exemple, en el llibre de comptes de Josep Grassot i Coloma, alcalde afrancesat de La Bisbal, entre 1801 i 1810; o en els llibres de Josep Bru i els seus descendents, des de 1885 fins més enllà de 1940. La realitat reflectida en aquests documents, però, no és pas la pròpia dels grups pagesos i, per tant, són poc útils pel nostre objectiu. Més interès poden tenir les memòries de pagesos, que a voltes -i de forma poc sistemàtica- donen alguna pista d'interès. El quadern de Narcís Çiurana que citem més endavant és un document interessant per avaluar les despeses de vestit i calçat d'un jove fadrí rural. I les memòries d'Isabel Piferrer permeten copsar pautes socialment diferenciades de consum (com ara quan descriu la pobresa de la família del seu futur marit dient que "*comen un pan la mitad besas y encara bort*") o la difusió en el món rural de productes com la xocolata²⁵. La generalització del consum de xocolata és perceptible, també, a través dels inventaris de béns, on sovint s'enregistren "*xocolateres d'aram*" entre els atuells de cuina. Els inventaris també permeten aproximar-se a un dels aspectes més obscurs de les economies pageses, pel poc rastre documental que ha deixat: els animals de corral. Però com hem comentat anteriorment, els inventaris són desconcertants perquè, tot i la seva escrupolosa minuciositat, en molt poques ocasions aquest tipus de bestiar hi és present, fet que ens fa reconsiderar la idea de la importància de la volateria en els ingressos pagesos²⁶.

---

hisendats rural, entre mitjan segle XVIII i mitjan segle XIX, coincideix amb una producció molt notable de comptabilitats privades. A partir de les darreres dècades del segle XIX i, sobretot, durant el primer terç del segle XX, en canvi, el nombre de comptabilitats localitzades disminueix dràsticament, paral·lelament a la caiguda de les rendes agràries.

²⁵ Memòries reproduïdes per Compte, 1993. Recentment han vist la llum tres memòries de pagesos empordanesos. Les memòries de la família Anglada de Fonteta -impecablement editades- no contenen massa dades, tot i que té interès, per exemple, una anotació de deute a un flequer que posa de relleu que uns pagesos de mas com els Anglada a mitjan segle XVIII ja havien deixat d'elaborar-se el pa i l'adquirien a la fleca (Soler, 1994 : 95). L'altra llibreta de memòries fou escrita per Joan Baptista Sarinyana, menestral de Llançà, entre 1851 i 1879. Dissortadament, però, el fet d'haver estat publicada molt fragmentàriament i amb uns criteris d'edició gens seriosos ens impedeix utilitzar una documentació que, probablement, tindria força interès (Clavaguera, 1992)

²⁶ Vegeu apartat 1.8. Es pot deduir, si més no com a hipòtesi raonable, que l'explotació d'aquest tipus de bestiar es donava només entre els sectors pagesos més acomodats, fet que donaria coherència a les dades que aportarem més endavant sobre la composició de la dieta dels treballadors agrícoles (incloent-hi també els petits agricultors) i, específicament, a la manca d'ous i d'aquest tipus de carn en la seva dieta.

Abunden, en la historiografia europea, els treballs sobre pautes de consum rural que han basat les seves investigacions en les clàusules testamentàries (o matrimonials) sobre pensions alimentàries per vídues²⁷. Aquestes clàusules també apareixen, puntualment, entre els documents notariais baixempordanesos. Miquel Puig Saris i Maymó, propietari de Canapost (Peratallada), per exemple, va fixar en el seu testament una pensió anual vitalícia per a la seva muller (en el benentès que la vídua no tornés a contraure matrimoni) de 15 quarteres de blat, 15 botes de vi, 2 botes d'oli, un porc de 80 lliures carnisseres, la llenya necessària i 330 lliures, a més de l'obligació de pagar-li metges i medecines²⁸. En algunes ocasions la pensió es monetaritzava completament, com en el cas de les 240 lliures anuals que Josep Guàrdia i Colom, hisendat de Ruplà, va deixar a la seva vídua en el cas que no s'entengués amb l'hereu²⁹. Els dos casos esmentats corresponen a propietaris rendistes, però aquesta era una pràctica també present entre els pagesos, evidentment amb pensions de valor força inferior. Jaume Llonch Daime, menestral de Monells, per exemple, va deixar una pensió de 5 quarteres de blat, 5 botes de vi i 20 lliures carnisseres de cansalada per a la seva vídua³⁰. I Joan Font, menestral de Casavells, va establir que si la seva vídua

*"...tuviese que salir de casa por algun maltrato deberá dicho Antonio Font (l'hereu) entregarle anualmente por la via de alimentos 25 libras barcelonesas"*³¹

La documentació de les institucions assistencials i sanitàries ha estat sovint utilitzada per obtenir informació sobre pautes de consum, però aquestes corresponen a un col·lectiu molt limitat i és difícil projectar-ne els resultats cap a sectors socials com els pagesos. Les topografies mèdiques impulsades pels corrents higienistes són una font qualitativa molt interessant, però no acostumen a precisar les quantitats o proporcions dels diferents tipus d'aliment³². Finalment, la documentació oficial (enquestes i interrogatoris), com

²⁷ Vegeu Bernard, 1975; Levi, 1990; i Dyer, 1991.

²⁸ Registre de la Propietat de La Bisbal, Ullastret, Tom 142, finca 235, anotació 1

²⁹ Registre de la Propietat de La Bisbal, Ullastret, Tom 63, finca 121, anotació 1

³⁰ AHG, Notarial, La Bisbal, Ramon Trias, 10 gener 1857. En aquest cas el document que conté la clàusula de pensió és un contracte matrimonial (capítols). La pensió d'estableix amb la condició que la vídua no habiti amb l'hereu i que no reclami la restitució de la seva dot.

³¹ AHG, Notarial, La Bisbal, Miquel Ranter, 9 setembre 1857

³² Sobre les topografies mèdiques, vegeu Urteaga, 1980

es veurà, és la que ens ha aportat les dades més manejables, en especial la generada a partir de les demandes de l'*Instituto de Reformas Sociales* durant la segona dècada del segle XX.

Els components del consum domèstic

Les dades que hem pogut aplegar, per tant, són informacions disperses i, en general, poc precises. Tot i això, serà amb aquest material amb el qual haurem de treballar. És convenient intentar desagregar els diferents components d'aquest consum per tal de situar correctament els problemes. D'entrada caldria distingir aquells components que són més o menys rígids (com ara el cost de l'allotjament) respecte els que varien en funció de la mida de la família (el cost de l'alimentació, per exemple).

Dins el cost de l'allotjament hem de distingir-hi el que és el preu de lloguer de l'habitatge -cas de no ser de propietat³³- i el que és el cost de manteniment i reparació del mateix. Sobre els arrendaments d'edificis rurals a penes disposem d'informació. Com a valor de referència podem utilitzar el que pagava el masover del Mas Miró de Sant Andreu Salou en concepte d'arrendament de la casa. Segons les anotacions realitzades en el llibre de comptabilitat dels propietaris (la família Bru, de Girona), els diferents masovers que varen menar aquest mas entre 1876 i 1939 varen pagar sistemàticament un total de 80 pessetes anuals³⁴. Aquesta quantitat (o una xifra aproximada) també era la que habitualment figurava en els contractes de masoveria de la

---

³³ Es pot al·legar que si es computa universalment el cost de llogar un habitatge, a aquelles UFP que posseïen una casa se les està carregant amb un cost addicional que, de fet, correspondria a l'amortització del capital invertit. Una opció fora aplicar el cost del lloguer només a les famílies realment llogateres. Aquest ha estat el procedir de Josep Colomé (1995). Les possibilitats de realitzar el mateix són, en el nostre cas, força complicades. Per això, hem optat per aplicar universalment un cost de lloguer d'habitatge -que, cal dir-ho, és inferior al considerat per J. Colomé- i ho hem raonat de la següent manera : (a) Creiem que es un supòsit raonable sostenir que una porció significativa de la població rural, i en especial aquella que tenia una situació més precaritzada, disposava d'habitatge en règim d'arrendament. (b) Aquells que posseïen casa en propietat generalment estaven sotmesos a l'obligació de pagar un cens en concepte d'establiment o subestabliment. (c) El valor estimat com a lloguer supleix el pagament de censos en els casos en què l'habitatge fos de propietat.

³⁴ Arxiu Privat família Bru, Comptabilitat

zona³⁵. Pel que fa a les despeses de manteniment i reparació dels edificis, podem considerar com a referència els 6 jornals de peó i paleta o fuster que la major part de contractes de masoveria establien; jornals que valorats segons el nivell salarial de 1880 implicarien una despesa anual de 34 pessetes³⁶.

Les despeses en concepte d'energia (bàsicament llenya i carbó) presenten el problema de que determinats residus forestals utilitzats com a combustible (fullaraca, branques...), en determinades condicions podien ser recursos naturals gratuïts³⁷. Tot i això, és evident que només una part del consum energètic podia ser cobert d'aquesta manera. La resta calia adquirir-lo o bé tenir una parcel·la de bosc propi. El 1915, el cost diari de llenya i carbó consumits per una família de treballadors rurals es valorava en 25 cèntims. Fent el supòsit que només era necessari encendre la llar per escalfar-se durant 6 mesos i que el consum de llenya i carbó per cuinar durant els 6 mesos restants equivalia als residus forestals de lliure accés podem estimar, a 1880, unes 36 pts anuals per aquest concepte³⁸; despeses que, d'altra banda, no eren proporcionals a la mida de la família, sinó que hem de considerar-les com a relativament fixes (malgrat la mida pogués incidir en un lleu augment o una disminució de la despesa energètica).

I per a les despeses en concepte de vestit i calçat disposem d'un interessant memorial de greuges d'un fadrister de Maçanet de la Selva contra el seu pare i el seu germà hereu, on s'indica escrupolosament el que aquests varen comprar-li entre abril de 1886 i març de 1900 (taula 3.6). Tot i que puguin tenir un biaix a la baixa (Narcís Ciurana, l'autor d'aquesta *Llibreta*, es lamentava de

---

³⁵ I també sembla que era un preu de lloguer habitual en el cas de les cases rurals: Pedro Mercader Solà també pagava anualment 80 pts per la casa que tenia llogada a Miquel Alsina Serradell a la vila de Monells (AHC La Bisbal, Monells, Jutjat Municipal, lligall 1, acta de conciliació 27 juny 1884)

³⁶ Hem utilitzat sèries salarials de la comarca de l'Urgell per a realitzar aquesta valoració.

³⁷ A l'interior del massís de les Gavarres, el sotabosc podia ser tallat gratuïtament amb el permís dels propietaris. En canvi, en les zones del massís més properes als nuclis de població circumdants, calia pagar per extreure bruc, arboç o altres plantes arbustives. Entrevista amb Fortunat Saltor, 7 octubre 1990; entrevista amb Lluís Pla, 30 juliol 1995

³⁸ El 1885, el consum de llenya o carbó per a usos domèstics a Vilanova va ser valorat en 0,15 pts/dia. Però, tot i que el valor diari considerat sigui inferior al de les nostres fonts d'informació, els raonaments realitzats porten a Josep Colomé (1995) a estimar un cost energètic anual per llar molt proper al que hem realitzat nosaltres (38,7 pts).

l'avarícia del pare i de la poca roba que li comprava), constitueix el millor punt de referència que tenim³⁹.

Taula 3.6 : Despesa anual de vestit i calçat d'un pagès (en pts)

Període	Edat	Despeses
abril 1886 - març 1887	15	33,00
abril 1887 - març 1888	16	44,25
abril 1888 - març 1889	17	29,75
abril 1889 - març 1890	18	40,50
abril 1890 - març 1891	19	31,00
abril 1891 - març 1892	20	46,45
abril 1892 - març 1893	21	36,93
abril 1893 - març 1894	22	46,25
abril 1894 - març 1895	23	43,00
abril 1895 - març 1896	24	47,60
abril 1896 - març 1897	25	127,12
abril 1897 - març 1898	26	17,45
abril 1898 - març 1899	27	21,20
abril 1899 - març 1900	28	27,25
Mitjana		37,27

Font : "Libreta para el buen huso de Narciso Ciurana. En memoria y recuerdo de todo lo que gastaré desde la edad de quince años..."⁴⁰

El blat, o el pa, era un dels components fonamentals de la dieta pagesa. En termes quantitius era l'aliment principal, tot i que en els grups socials més modestos s'havia vist parcialment desplaçat des de principi de segle per la patata⁴¹. Martínez Quintanilla, per avaluar el dèficit/excedent de cereal panificable a la província de Girona a mitjan segle XIX, estima un consum anual per habitant de 2,4 hl (uns 520 grams/dia)⁴². Aquesta xifra concorda força amb els 700 grams diaris de pa (equivalents a 625 grams/dia de blat i a 2,9 hl/any) que, segons un informe de l'Ajuntament de La Bisbal (1914), consumia un *obrero del campo* a principis del segle XX⁴³. Probablement la

³⁹ No hi ha massa discrepàncies respecte el valor que Josep Colomé considera pel Penedès (30 pts anuals), i que estima a partir de les compres de roba i calçat que un propietari de Font Rubí va fer el 1850 a un rabadà que havia contractat.

⁴⁰ Informació proporcionada per Joaquim M. Puigvert, procedent del Taller d'Història de Maçanet

⁴¹ Vegeu l'Informe de l'Ajuntament de Girona de 1841 on es diu que la patata "es el alimento del pobre" (Congost, 1988 : 50)

⁴² Martínez Quintanilla, 1865 : 296

⁴³ AHC La Bisbal, fons La Bisbal, III, "Alimentación del obrero del campo", 1914 i també 28 febrer 1916. Les quantitats de blat consumit per adult masculí que G. Feliu cita són sensiblement superiors a les que les nostres fonts ens indiquen: Caresmar dona 5,56 hl per home adult i any, Pérez Moreda 920 grams diaris (4,2 hl) i Le Roy Ladurie i Goubert, per diferents regions franceses, utilitzen un consum de 1560 litres per família de 4 persones. En medis urbans i a mitjan segle XIX, el consum de pa per càpita

quantitat de blat va tendir a disminuir durant la primera meitat del segle XX, paral·lelament a altres canvis en la composició de la dieta rural, ja que un informador del 1934 ens fa saber que

*"... el consum de pa per habitant i dia és d'uns 450 grams, amb tendència a la baixa; pero comptat per any serà 165 quilos, o siguin 148 quilos de blat (1,86 hl)..."*⁴⁴

Cal tenir present, d'altra banda, que no tot el pa era de blat, en especial abans del nostre segle. Miquel de Foixà, per exemple, indicava que

*"las dos terceras partes de nuestra población rural se alimentan de pan elaborado con harinas de ínfimos cereales. En las comarcas montuosas el maíz constituye el principal suplemento a las cosechas de trigo y centeno..."*⁴⁵

Els cereals no eren els únics aliments consumits. Considerar exclusivament el blat o el pa, per més bàsic que sigui, en l'avaluació del consum alimentari implica una infravaloració de les despeses⁴⁶. Suposant un consum de pa de 700 grams diaris, el nombre de calories que aquest aportava era de 1500⁴⁷, la meitat de les necessitats calòriques d'un home adult segons la FAO. L'altra meitat es cobria amb vi, oli, llegums i verdures, una mica de carn (sobretot cansalada) i, almenys a principis del segle XX, peix salat (bacallà i arengada)⁴⁸. Tampoc podem oblidar que fou durant el segle XIX quan les patates varen convertir-se en un producte bàsic en la dieta dels sectors

---

(inclosos nens i ancians), sembla que era inferior (menys de 500 grams) a les xifres que nosaltres considerem per a una família rural, segons Eiras (1974 : 118-122) i Pérez Moreda (1985 : 8). Vegeu també les estimacions de consum de blat recollides per Simpson (1989)

⁴⁴ Camps, 1934 : 541

⁴⁵ Foixà, 1850 : 73-84

⁴⁶ Aquest és un problema és de caràcter conceptual : el de la definició de què són i quines les necessitats de consum alimentari. Probablement el cafè o la xocolata no eren necessaris per a la supervivència dels individus de la família, però havien arrelat i havien estat assumides socialment com a necessitats. Tot i que la tradició ricardiana opera amb salaris establerts al límit de la subsistència, aquesta no és una concepció satisfactòria tant perquè les necessitats físiques de subsistència no estan perfectament definides com perquè oblida aquest caràcter social de les necessitats. Vegeu Sempere, 1992 i Robinson i Eatwell, 1982 : 26

⁴⁷ Sovint la transformació calòrica es realitza convertint directament les quantitats de blat com si es tractés de farina de blat. Cal tenir en compte que les equivalències de calories per kg de blat que figuren en les taules de composició calòrica habituals són xifres per kg realment aprofitat i que, al llarg del procés de mòlta es perd una part del blat. Per això hem preferit convertir en calories el pa de blat.

⁴⁸ Sobre la composició de la dieta dels obrers de la ciutat de Girona a mitjan s. XIX i la importància del "puchero de legumbres y verduras con tocino", vegeu Clara, 1981

populars⁴⁹. Les taules 3.7 i 3.8 reproduïxen uns models del que eren els menús habituals.

Taula 3.7 : Dieta d'un treballador agrícola de La Bisbal (1916)

Àpat	Hora	Dieta d'hivern	Hora	Dieta d'estiu
1er esmorzar	6	Torrada amb vi	5	fruita
2on esmorzar	8	Arengada o patates	8	tomàquets o pebrots
Dinar	12	Escudella i carn d'olla	12	Escudella i carn d'olla
Berenar	16	Arengada o sobrant del dinar	16	Tomàquet o pebrot o sobrant del dinar
Sopar	19	Sopa i llegums amb cansalada o bacallà	20	llegums amb una truita, peix ordinari i poques vegades carn

Font : AHC La Bisbal, fons La Bisbal, III, "Alimentación del obrero del campo", 1914

Taula 3.8 : Dieta d'un treballador agrícola de Torroella de Montgrí (1918)

Àpat	Menú
matí	plat de patates fregides o restes del sopar. A l'estiu, a més, a les 9, es menja carn, particularment conill
Dinar	Escudella i carn d'olla
Berenar	anxoves o un plat d'enciam i pebrot
Sopar	arròs, patates fregides i peix fregit

Font : Pelegrí, 1918 : 196

L'esmentat informe sobre l'alimentació del *obrero del campo* a La Bisbal, també es posa de relleu, pel que fa a les begudes, la importància del vi (estima un consum, probablement exagerat, d'un litre diari) i de la xocolata⁵⁰. En un altre document dels mateixos anys, on es reproduïx -si fa no fa- el mateix esquema de menú per a la *classe obrera*, afegint-hi la dieta-model de la *classe mitja* i la de la *classe rica* bisbalenca, s'anota el consum de cafè:

*"Tant els obrers com la classe mitja, generalment prenen cafè després d'haver dinat, i molts després de sopar"*⁵¹

Potser el que, al capdavall, més ens interessa d'aquesta documentació és l'explicitació de que el "*precio medio del coste total diario de comestibles y*

⁴⁹ Pérez Moreda, 1985

⁵⁰ AHC La Bisbal, fons La Bisbal, III, "Alimentación del obrero del campo", 28 febrer 1916

⁵¹ AHC La Bisbal, fons La Bisbal, III, "Alimentació", 1919

bebidas para un obrero" era de 1,20 pts/dia⁵². És l'única informació que ens permet realitzar una valoració global de les despeses de consum. Si projectem aquest valor cap enrera, en preus de 1880, el cost de l'alimentació significava entorn 0,84 pts⁵³. És un valor versemblant, tot i que una mica baix si ho contrastem amb les valoracions contemporànies del cost de manteniment dels treballadors agrícoles. A la comarca de l'Urgell, per exemple, les despeses de consum dels segadors i batedors es valoraven en 1 pesseta/dia⁵⁴. Podríem pensar que aquesta era una valoració alta perquè es realitzava en un moment molt especial del cicle agrícola, caracteritzat per una activitat molt intensa i per un règim dietètic excepcional⁵⁵, però de fet, els 4 rals diaris era el valor de referència habitual per a la resta de treballadors agrícoles i també d'algunes institucions públiques⁵⁶. Tot i així, hem optat per utilitzar la xifra de 0,80 pts/dia per home adult per una raó simple i comprensible : evitar treballar amb valors que provoquin exageracions a l'alça. La hipòtesi d'una estructura agrària que no permetia que la major part d'UFP obtinguessin els recursos necessaris del seu propi patrimoni prendrà més força si infravalorem les dades de consum que al revés. Hi ha una altra raó, a més, per procedir d'aquesta manera : no podem comptabilitzar íntegrament totes les despeses de consum si, alhora, no comptabilitzem com a ingressos els productes proporcionats per l'horta i l'aviram. Aquests són, però, uns ingressos opacs. Donades les dificultats per comptabilitzar-los, és correcte rectificar a la baixa les despeses per consum

---

⁵² AHC La Bisbal, fons La Bisbal, III, "Alimentación del obrero del campo", 28 febrer 1916

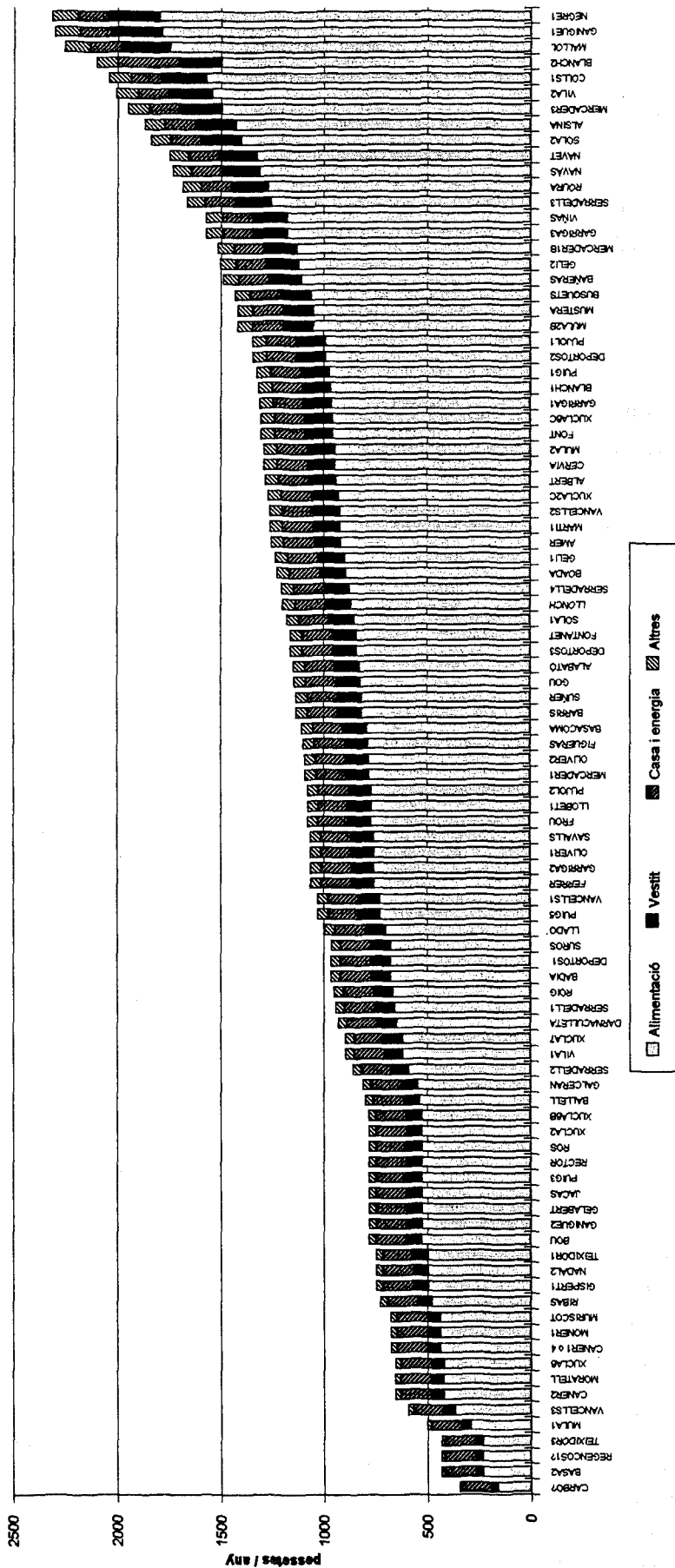
⁵³ Com a deflactor s'ha utilitzat l'índex de preus de Maluquer (1989)

⁵⁴ Garrabou i Sagner, 1992

⁵⁵ Les informacions sobre les pautes d'alimentació durant les operacions de recol·lecció són excepcionalment abundants. La multiplicació del nombre d'àpats en aquests moments de gran activitat laboral i el caràcter festiu que, pel fet d'aplegar-se colles d'homes, podien tenir els ha convertit en un lloc comú en la literatura de memòries pageses. Vegeu, a tall d'exemple, Reyner (1988 : 85-88) o Vilarrasa (1975 : 223 i ss.)

⁵⁶ Josep Colomé (1995), a partir d'un informe en defensa del cooperativisme a Vilanova i la Geltrú, opta per un valor encara més elevat : 1,09 pts per home adult i dia.

Gràfic 3.1 : Estimació desagregada de les necessitats de consum de les UFP de Monells, 1881

alimentari. En definitiva, hem optat per considerar com a més correcte el valor -sempre aproximat- de 0,8 pts/dia per home adult o el seu equivalent anual de 292 pts⁵⁷.

El consum domèstic d'una unitat familiar, doncs, podria sintetitzar-se en l'expressió següent:

$$C_{cd} = \alpha A + \alpha V + E + M + \alpha X$$

essent C_{cd} el cost del consum domèstic, valorat monetàriament, A el cost de l'alimentació, V el cost de roba i calçat, E el combustible d'ús domèstic, M el cost d'allotjament i manteniment d'edificis, X altres despeses i α la composició de la unitat familiar. Els valors de A i V els hem estimat, per 1880, en 292 i 40 pts anuals, respectivament, per cada adult masculí. Hem estimat també un valor de 20 pts anuals per adult masculí en concepte de malalties, tabac i altres despeses varies (X). Donat que el consum de A, V i X no són constants per a cada unitat familiar sinó que varien en funció de la mida de la família i la composició d'aquesta, α és la suma dels coeficients de consum per edat i sexe establerts per Wrigley i Schofield i utilitzats àmpliament en estudis demogràfics i econòmics⁵⁸. Els valors de M i E els hem considerat constants i independents de la composició i mida de la unitat familiar, i equivalents a 114 i 36 pts/any.

El Gràfic 3.1 representa les estimacions realitzades sobre necessitats de consum per a cadascuna de les unitats familiars de la població model de Monells. El reproduïm només a tall d'il·lustració. Més endavant l'utilitzarem per extreure'n les conclusions que siguin pertinents.

⁵⁷ Tenint en compte els coeficients que s'apliquen per calcular el consum femení (vegeu la nota següent), el consum d'una dona adulta oscil·laria entre 234 pts/any i 164 pts/any, en funció de la seva edat. Dins aquesta franja hi encaixa perfectament un altre dels testimonis localitzats. En els capítols matrimonials signats per Jaume Llonch Daimé i Joaquina Bonet Pou, de Valldevià i Monells, respectivament, una de les clàusules fa referència a la pensió alimentària a la qual tindrà dret la futura esposa en cas d'enviudar i no entendre's amb l'hereu (fill del primer matrimoni de Jaume Llonch) : "*Quiere el primero que en el caso que le sobreviva Francisca y no queriendo habitar con sus hijos Jaime y Joaquina, y no trayendo su dote ni creditos dotales le sea entregado por los mismos cada año por alimentos cinco cuarteras de trigo bueno, cinco botas de vino, veinte camicerias de tocino*" (AHG, Notarial, La Bisbal, Ramon Trias, 10 gener 1857). El valor d'aquesta pensió alimentària era, segons els preus mitjos (de producció) del període, de 198 pts/any. Sobre la utilització de les clàusules de pensió alimentària en capítols matrimonials i testaments per a l'estudi de la dieta, vegeu Bernard, 1975; Levi, 1990 i Dyer, 1991

⁵⁸ Wrigley i Schofield, 1981 : 444-446. Vegeu també Camps, 1991 i Woolf, 1986.

3.3 Costos de reproducció de l'explotació

En les economies agràries tradicionals no només cal cobrir les necessitats de manutenció i reproducció dels membres de la unitat familiar. També cal assegurar la reposició dels altres inputs que participen en cada cicle productiu. En l'estadi tecnològic corresponent a mitjan segle XIX, a més de la força de treball humana, destaquen altres tres elements com a inputs en el procés de producció agrària: l'utilitatge, la llavor i el bestiar de treball.

L'utilitatge agrícola

L'utilitatge utilitzat a mitjan segle XIX s'inscrivía en l'univers tecnològic tradicional. La font d'energia continuava essent bàsicament humana i animal i les grans màquines recol·lectores encara no s'havien difós. En general, el volum de capital immobilitzat en eines i útils agraris era relativament baix. La taula 3.9, elaborada a partir d'una petita mostra aleatòria d'inventaris de béns⁵⁹, és una imatge força clara i entenedora del que podia ser habitual en el conjunt de les explotacions pageses. La mostra inclou algun masover i, sobretot, a petits propietaris. Les explotacions pageses solien tenir entre una i tres arades, amb un conjunt variable d'accessoris, així com un carro o carreta (i, en algunes ocasions, ambdós), també amb els seus accessoris. En alguns casos l'inventari també posa de relleu l'existència de diferents elements emprats en l'alimentació o la utilització del bestiar (bassins, brides, morralles, estreps, selles). Entre les eines de conreu amb major presència als inventaris destaquen el bigot, el cavic, la fanga, diversos tipus de forca, el magall i el tràmec, totes elles d'utilització manual. A aquesta relació caldria afegir-hi les eines de recol·lecció, sobretot la falç i la dalla, tot i que la seva presència als inventaris és menor de la que es podria pensar. Menys freqüent era la possessió dels instruments i útils necessaris per a l'elaboració de vi i d'oli. Només en tres dels 10 inventaris de la mostra s'hi enregistra una tina per trepitjar raïm, i només un d'aquests hi afegeix una premsa de vi. Tampoc era freqüent la possessió d'útils per a la mòlta d'olives, car exigia una instal·lació força més complexa i costosa. Un altre capítol important eren els recipients utilitzats per a

---

⁵⁹ Sobre la utilització dels inventaris de béns pel coneixement de l'utilitatge agrícola, vegeu Ferrer, 1987 : 109-112

l'emmagatzematge o pel transport de la producció agrícola. Entre aquests destaquen les botes de vi, en especial entre aquelles explotacions que n'elaboraven, les semals o portadores per a la recol·lecció del raïm, sacs per a guardar el gra o la farina i un conjunt heterogeni de recipients com ara cabassos, canats, coves o gerres. Finalment, a aquest llistat d'utilitatge agrícola només caldria afegir-hi algun tipus de mesura, en especial per a grans (cop, quartà, mesuró).

Tot i que, certament, existia una certa desigualtat en la dotació d'utilitatge de les diferents explotacions, les disparitats que poden deduir-se de la taula 3.9 no són massa grans, fet comprensible ja que si bé les necessitats d'utilitatge mantenen una certa relació amb la mida de l'explotació, aquesta relació no era en absolut lineal. Probablement les explotacions més petites havien d'immobilitzar, en concepte d'utilitatge, un volum de capital per unitat de superfície superior que les altres perquè la realització de l'activitat agrària requeria una dotació mínima, independentment de l'extensió de terra a conrear⁶⁰.

D'altra banda, cal considerar també el fet que les estratègies de policonreu exigien una dotació mínima per a la realització de cadascuna de les línies de conreu. Calia utilitatge específic per la vinya, per l'olivera, pels cereals o per l'horta. En certa mesura aquesta dispersió en els objectius productius podia contribuir, d'una banda a elevar el volum mínim de capital necessari⁶¹ per a la realització de l'activitat agrària i, d'altra banda, a bloquejar inversions més importants en una de les línies productives.

---

⁶⁰ Per aquesta raó no considerem oportú utilitzar -com fa J. Colomé- els valors de reposició d'utilitatge per hectàrea que s'obtenen d'algunes cartilles avaluatòries o dels comptes d'explotació de finques-model.

⁶¹ Això pot justificar, parcialment, que la nostra estimació dels costos de reposició dels útils exclusivament de conreu sigui més elevada que no pas la realitzada per J. Colomé pel Penedès, donat el caràcter predominantment vitícola de les explotacions d'aquella zona. La resta s'explica per la discrepàcia reflexada en la nota anterior. Que la valoració dels costos totals de reposició d'utilitatge sigui més elevada pel Penedès s'explica perquè la major part d'UFP posseïen un celler per a la vinificació.

Taula 3.9 : Utilatge agrícola segons alguns inventaris de béns

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
Extensió de terres de conreu en propietat (ha)	?	4,5	4,5	masover	2,9	?	19,5	3,0	7,2	4,0	15,4
Instruments aratoris vegeu taula 2.1											
arada			2	2	1	1	3	1	2	3	1
Eines de conreu i altres											
aixada			2		1						
aixadella	2			1							
arpelles	1										
arrencador		2									
bigot	1		1	1	1				1		1
cavics	2	1		2	2				1		2
dall (o podall)										1	
dalla	1			1	1						
destral		1		2	2				1	2	
garbells i cribes	1			3	2			2	1		3
fanga	1	4					2	1	1	1	
fangó		2									
falç					1				2		
falç bosquera					1						
falçot					1						
forca	1	4		>6	3						2
magall	1	1	1	1	1				1	1	
martell					1						
pala plana					1						
pala de pues			2		1		2				
pala de graner		1									
podadora		3			1				2		
rampí		2		1	2						
rasclinet					1						
serra de fuster										1	
sevira? per treure fems									1		
tràmec					4			2	2	2	3
Carruatges											
albarda		2	1	1							
carreta			1	1		1			1	1	
carro				1	1		1	1			1
escala de carro		2			1					1	
guarniments carro		1		1	1			1			
mitjans de carreta							2			1	1
roda de carro		2									
Recipients											
barral		2			1						
barril de traginar guix romà										1	
bota de 6 cargues	1				1						
bota de 4 cargues	2	2			2			1			
bota de 2 cargues	1	2			1			2			
bota de 1 carga		1									
bota de 0,5 carga	1	1			1						
bota (sense especificar)			4								
botatxo					1						
cabàs				5	4			3			
canat			2						2	3	1
càntir per oli		1		2							
cistell			varis								
coffi					4	2					

cosci per oli		1								
cosci de terra		1								
Cove	1				1				2	
Cove paller		1		1						
"currales" de 20 porrons	1									
"currales" de 5 porrons	1									
gaveta				1	1					
gera (tinaja)			1	2	5					
perol d'aram									1	
pica d'oli		1								
pipa de vi									5	
sacs		14	6	5	13	3		50	9	2
semal o portadora		10	4		7				4	
Mesures										
cop		1								
cortà		1							1	1
cortà de fusta				1				1		
mesuró								1		
romana de ferro									1	
Atuells i estris per animals										
bassi	1	1			1					
brides		2			1					
estreps					1					
morraills		2		2						
sella									1	
Elaboració vi										
colador			1							
embut llautó o llaua	2				1					
embut fusta		1								
premsa de fusta	1									
tina de fusta	1				1				1	
Elaboració olives										
mola amb buyal per moldre olives									1	
norri de pedra per desfer olives									1	
Altres										
arremadors				3						
cardinchs		2								
debanells amb verga de ferro					1					
escales		1			2				1	
esquellarincs					1 rotllo					
ganàsties		1								
galitges		1								
magaina		1						1	1	
pasadors				1	1					
picadera				1						
post									2	
regadora	1			1	1					
rusc de suro					1					
soga		1								
tramaquina					1					

Fonts : (A) AHG, Notarial, La Bisbal, R. Trias 1 juliol 1854, inventari de Cosme Lladó, de Monells; (B) AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 6 juny 1857, inventari de Joan Mulià, manescal, de Monells; (C) AHG, Notarial, Torroella, N. Ballester, 18 octubre 1861, inventari de Joan Solés Canals, de Torroella de Montgrí; (D) AHG, Notarial, Torroella, N. Ballester, 14 març 1861, inventari de Miquel Cristófol Guilló, parcer, de Torroella de Montgrí; (E) AHG, Notarial, La Bisbal, 25 octubre 1857, inventari de Tomàs Masó, menestral, d'Ullastret; (F) AHG, Notarial, La Bisbal, F. Planells, 2 març 1856, inventari de Salvador Bañeras, d'Ullastret; (G) AHG, Notarial, La Bisbal, F. Planells, 22 setembre 1857, inventari Joan Vila Bañeras, propietari, d'Ullastret; (H) AHG, Notarial, La Bisbal, F. Planells, 22 abril 1857, inventari de Rafael Gaus, flequer, d'Ullastret; (I) AHG, Notarial, La Bisbal, R. Tomàs Cortada, 18 març 1859, inventari de Bonaventura Frigola Prats, pagès propietari de Cruïlles; (J) AHG, Notarial, La Bisbal, R. Tomàs Cortada, 5 octubre 1858, inventari de Joan Ametller, pagès masover, de Fonteta; (K) AHG, Notarial, La Bisbal, F. Planells, 13 desembre 1855, inventari de Pere Coll, d'Ullastret

Fins a quin punt pot fer-se una valoració de l'utilatge agrícola, del capital immobilitzat en aquest concepte?. Els inventaris de béns no especifiquen el valor -ni detallat ni global- dels béns mobles. L'únic cas disponible és força excepcional. Es tracta d'un inventari privat (del qual se'n fan successives versions) del Mas Pinell (taula 3.10). És excepcional per tres motius: perquè es tracta d'una gran explotació agrària, amb més de 100 hectàrees; perquè els pactes de masoveria no són els habituals i el conjunt d'utilatge i màquines pertanyen a mitges al propietari i al masover; i perquè és una explotació molt mecanitzada, atribuïble només en part a la tardana data d'elaboració de l'inventari (1904). El valor total d'aquest utilatge ascendia a 1662 pts (1495 pts en preus de 1880).

TAULA 3.10 : UTILATGE AGRARI DEL MAS PINELL (TORROELLA DE MONTGRÍ), 1904

	Valor unitari (pts)	Total (pts)
Instruments aratoris		
8 arades	18	142
2 camelles de tamborell	2,5	5
6 mitjans posts per sembrar	0,5	3
2 rasclès	17	35
1 <i>rotllus</i> , o peça de fusta per trepitjar terra	18	18
Carruatges		
5 carros en bon estat	86	430
2 carros en mal estat	35	70
3 jocs de guarnicions per carros	25	75
Guarniments per animals		
16 jocs collars amb esquella	2	32
5 jocs de guarnicions per a bous	6	30
2 jocs de guarnicions per a cavalls	15	30
1 gàbia per pesar porcs	5	5
1 menjadora	1	1
4 morrions	1,5	6
2 perxes per conduir les eugues	1	1
Eines i maquinària de recol.lecció		
4 cobles de cabestres de les eugues per batre		3
1 dalla	5	5
2 dallots	1	2
1 màquina bona per segar blat	300	300
1 màquina vella per segar blat	20	20
1 màquina bona per segar herbes	150	150
1 màquina bona per rampinar	50	50
1 màquina bona per esgranar blat de moro	10	10
1 màquina bona per garbellar	15	15
Altres eines		
1 bigot	1	1
5 destrals	1	5
8 forques	1	1
6 garbells	1	1

1 mola per esmolar destrals	2	2
3 pales per fer sèquies	1,5	5
2 pales per carregar terra	1,5	3
6 pales de pues	0,9	5
2 peladores	0,5	1
12 rasclets	5	60
1 talla-palla	4	4
5 tràmeccs	2	10
1 xerrac	4	4
Recipients		
4 coves	2	8
8 bótes de vi	4	32
1 bóta per transportar aigua	4	4
1 semal o portadora		
Mesures		
2 "aserones para medir granos"	1	2
1 quartà ("sistema nuevo para medir grano")	2	2
1 romana de ferro per pesar	6	6
Altres		
1 boixart		
1 "burro de ajustar grano"	2	2
1 "burro de ajustar tierra"	2	2
3 cordes per transportar garbes	1,5	5
2 cordes	2	2
1 escontell	2	1
2 "largos lanar"	10	20
1 massa de fusta	1	1
1 màquina bona per esmolar	20	20
3 tascons de ferro	1	3
TOTAL		1662

Font : A. D. G., fons Casa Carles, inventari de béns de 1904

L'inventari del Pinell, però, no ens resol els problemes. El nostre objectiu és conèixer no tant el valor d'inventari, que perita un valor d'estoc tenint en compte l'estat de conservació de cada peça, sinó el valor del flux anual. Per això el que s'ha de conèixer és el valor inicial de cada eina i el seu temps de vida útil, a més del valor que, eventualment, pogués tenir com a ferralla. Un procediment per fer-ho consisteix en recórrer a aquelles comptabilitats que continguin adquisicions d'utilatge i el seu preu. El llibre de comptes del Pinell, iniciat el 1878, ens ha estat de gran utilitat per aquesta finalitat. A partir de les seves anotacions comptables, i de les pautes indicades pels inventaris de la taula 3.9, hem elaborat una estimació raonable del capital inicial mínim que una explotació pagesa requeria. El resultat es recull a la taula 3.11, amb una valoració global de 250 pts. Suposant una vida mitja de 10 anys pel conjunt d'eines i recipients i de 20 anys pel carruatge, el valor anual de reposició

d'aquests objectes equivaldria a 19 pessetes, quantitat a la qual cal afegir el que es pagava al ferrer, al guarnicioner i al carreter que realitzaven les obligades reparacions i que, atenent a l'exemple del Pinell, hem valorat en 9 pts anuals. En total, per tant, estimem que els costos de reposició de l'utilatge agrícola s'elevaven a unes 28 pts anuals.

Taula 3.11 : Model del capital inicial mínim invertit en utilatge en una petita explotació pagesa (1880)

útil o eina	valor original (en pts)
1 arada	20
1 jou	9
1 rascle	12
1 joc guarnicions per bous	10,5
2 forques	18
1 dalla	12
1 falç	2,5
2 pales	4
1 tràmec	5
1 garbell	4
5 coves, cabassos o altres recipients	12
5 sacs	5
1 bota	10
cordes	6
1 carro i guarnicions	120
Total	250

Font : Elaboració pròpia a partir de la taula 3.8 i de la comptabilitat del Mas Pinell. Tot i que pugui semblar exagerat el valor imputat en concepte de carruatge, el cert és que (a) tots els inventaris de la taula 3.8, amb excepció d'un, enregistren almenys un carro o una carreta i (b) hem reduït el valor que els llibres del Pinell consignaven a un carro nou, considerant la possibilitat que explotacions més petites adquirissin també carruatges més petits.

El cost dels animals de treball

El bestiar de treball era un instrument imprescindible per a la realització de l'activitat agrícola. La major part de les unitats familiars disposaven almenys d'un animal de treball. Cas de no disposar-ne, o de no fer-ho en la quantitat suficient, es veien en l'obligació de llogar-los en determinats moments del cicle

agrícola⁶², a uns preus que anaven de les 2,5 pts/jornal en el cas d'un cavall o una mula, a 1,5 pts en el cas d'una vaca, o 2 pts si es tractava d'un bou⁶³.

Els animals de treball comportaven costos escalables, però amb una certa rigidesa. Tenir un animal implicava uns costos fixos, amb una certa independència respecte la superfície de l'explotació o del patrimoni. A partir d'una determinada extensió un animal era insuficient i calia disposar-ne d'un segon per conrear adequadament les terres. Però, sovint aquest segon no s'aprofitava plenament fins a disposar d'una extensió superior. En termes generals es considerava que calien un parell de bous per cada 25 vessanes (5,5 ha) conreades:

*"Los labradores llaman hacienda de dos pares á las de 50 besanas, y de 6 á las de 150, pues se conceptúan de absoluta necesidad un par de bueyes de labor para cada 25 besanas"*⁶⁴

El valor d'un animal de treball era elevat. El seu preu depenia, sobretot, de l'edat, de si havia estat ensinistrat i de la seva capacitat de treball⁶⁵. El caràcter heterogeni del bestiar en tant que mercaderia fa que sigui difícil, amb les fonts disponibles, determinar un preu mig per espècie. Segons la *Junta Consultiva Agronómica*, a finals de segle el preu mitjà d'un bou era de 300 pts i 200 el d'una vaca, mentre que les eugues valien entorn les 450 pts, les mules entorn les 600 pts i els cavalls entorn els 800 pts per cap⁶⁶. Però aquests valors són xifres molt aproximades que només parcialment encaixen amb altres informacions sobre la mateixa qüestió. Els gràfics sobre els preus de compra i venda de bestiar enregistrats als masos Cancell i Pinell reproduïts a l'apèndix posen de relleu la gran dispersió de valors i la poca representativitat dels preus mitjos. Fins i tot entre els dos masos, s'observen algunes divergències significatives, en especial en el preu dels cavalls, que ens obliguen a repensar cadascun dels preus i a remarcar el seu caràcter singular. Tot i això, donat que ens cal determinar un valor per estimar el cost de capital que implicava la

---

⁶² Tot i que, segons els informes de la Junta Consultiva Agronómica, "*no es práctica muy usada entre los labradores de esta provincia el alquilar las yuntas para las faenas agrícolas, lo que únicamente sucede en casos excepcionales*" (Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 387)

⁶³ Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 387

⁶⁴ Sabater, 1853a : 247

⁶⁵ Rierola, 1926 : 35

⁶⁶ Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 387-391

adquisició d'un animal, hem optat per utilitzar els valors donats per la *Junta Consultiva Agronómica*, rectificant-los en funció de les altres dades i convertint-ho a preus constants de 1855-64. Els valors considerats han estat els següent : 350 pts/cap pel bestiar boví; 250 pel vaquí; 600 el cavallí; 500 el mular i 70 l'asini.

Taula 3.12 : Costos de manteniment del bestiar de treball (en pessetes per cap)

	Bou	Vaca	Cavall	Mula	Ase
Alimentació i estabulació					
Empordà	365		410		
Castell Aro	272		290	290	225
Torroella	232		212		
Província Girona	282	230		760	203
Vallès	339		780	780	140
Penedès				680	96
Manescal, medicaments i ferradures					
Empordà	6,5		25		
Castell Aro	10		17	17	4
Torroella	13				
Província Girona	15	12		42	45
Vallès	8		32	32	20
Penedès				32	21
Total (valor considerat)	275	225	700	650	200

Font : Les dades pel conjunt de l'Empordà procedeixen de la intervenció de F. Jordi en les sessions de l'Exposició de Figueres de 1863 argumentant a favor de la substitució dels bous per eugues, amb unes xifres "arreglades" per a servir al seu argument (IACSI, 1863 : 238). Les de Castell d'Aro i Torroella de Montgrí procedeixen de la cartilla avaluatòria de 1881. Les xifres provincials corresponen a Junta Consultiva Agronómica, 1891d. Els valors de les comarques del Vallès i el Penedès, que utilitzem com a punt de contrast i referència, procedeixen de IACSI, 1879. En tots els casos, s'ha estimat el preu pels anys 1880 a partir de l'índex Maluquer. No ens ha semblat raonable fer una mitjana simple del conjunt de valors arreglats i hem preferit optar per una xifra arrodonada obtinguda a través del contrast entre els diferents valors proposats.

La compra d'un animal significava una inversió molt important per a una família pagesa. La vida laboral d'aquest animal podia oscil·lar entorn els 10 anys. En el cas dels bous i les vaques, quan l'animal deixava de ser útil pel treball solia ser venut a un escorxadador, després d'un període curt d'engreix, pel seu sacrifici. Amb aquesta venda tot sovint s'obtenia un import similar a l'invertit en la seva compra⁶⁷ i els costos de reposició del capital es limitaven a l'alimentació suplementària que durant dues o tres setmanes se li

⁶⁷ Un testimoni de 1926 ens explica que "...tradicionalment els bous fan feina durant 12 o 14 anys, fins que la gent s'adona que no treballen tant com abans solien, que estan malalts o que son flacs; aleshores els engreixen ràpidament en 2 o 3 setmanes i els porten a l'escorxadador (...). El preu dels bous de 5 a 7 anys, quan estan en plena potencia és de 2400 pessetes a 2560. Els bous que es maten als escorxadors valen 2700 pts per mica grassos que estiguin" (Rierola, 1926 : 35 i 6). Vegeu també Aguiló, 1897 : 145

subministrava. Les altres espècies no es beneficiaven de la possibilitat de ser venudes pel consum carni al final de llur vida laboral. Això implica que aquelles UFP que posseïssin cavalls, ases o mules havien de tenir una certa capacitat d'estalvi (o d'endeutament) per tal de restituir els animals morts o inútils. Cal, per tant, en aquests casos, atribuir un valor d'amortització al capital invertit⁶⁸.

Els principals capítols pel que fa a les despeses de manteniment dels animals de treball eren l'alimentació i la sanitat. Les informacions recollides al respecte es troben a la taula 3.12. Com pot constatar-se en aquesta taula, es té en consideració que l'alimentació del bestiar boví era molt més barata, en permetre l'aprofitament de molts dels residus vegetals de l'explotació.

Amb les informacions aportades fins ara, ja podríem intentar una valoració de les despeses generades pels animals. Recuperant el que hem dit, podríem considerar -per exemple- que una explotació de 25 vessanes (5,5 ha) requeria tenir un parell de bous, que el valor de manteniment dels mateixos era de 550 pessetes anuals i que no imputem cap valor per reposició del capital. En aquestes condicions, a cada hectàrea de terra conreada li correspondria una càrrega de 100 pts en concepte d'animal de treball. Però això és una exageració, ja que el manteniment dels animals suposaria una càrrega del 60 al 40 % sobre els ingressos bruts d'una hectàrea de sembradura. I perquè el raonament l'hem realitzat amb bous. D'haver-ho fet amb cavalls, l'exageració encara seria superior. Llogar els quasi 12,5 jornals de parell que requereix una hectàrea de sembradura amb rotació blat-faves ascendia a 50 pts. Per què no llogar animals de fora, si sortien a meitat de preu? Ni la cria de les femelles ni la producció de fems, probablement serien arguments suficients si, realment, el cost de mantenir els animals de treball fos el doble que el de contractar el seu treball a jornal.

Òbviament el raonament realitzat és fal·laç perquè no té en compte que al llarg del cicle agrícola, les necessitats de treball animal no eren constants, ni que durant els períodes d'inactivitat agrícola els animals eren utilitzats per a altres feines que generaven ingressos complementaris d'origen no necessàriament agrícola. No es pot descarregar sobre una única font d'ingrés (la terra) tots els costos de manteniment i reposició del bestiar de treball, si no

---

⁶⁸ Considerarem un cost anual del 10% sobre el valor original en concepte d'amortització del capital.

es volen sobrevalorar les despeses atribuïbles a la producció agrícola. Per això, proposem de comptabilitzar el cost dels animals de treball en relació al treball animal necessari per unitat de superfície de cada tipus de conreu.

El mètode seguit ha estat el prorrateig del cost anual de manteniment de les diferents espècies animals entre la mitjana de dies laborals hàbils⁶⁹ (235 dies per any). Els resultats, desagregats per espècies, els recull la taula 3.13. Ponderant el cost de cada espècie pel seu pes relatiu en la comarca, obtenim que el cost mitjà d'un animal de treball era de 1,85 pts per dia laborable (o 435 pts anuals), un valor una mica inferior al preu d'un jornal de bou (2 pessetes⁷⁰).

Taula 3.13 : Cost del treball animal per dia laborable

	Bou	Vaca	Cavall	Mula	Ase
Cost manteniment	275	225	700	650	200
Amortització capital	-	-	60	50	7
Cost anual total	275	225	760	700	207
Dies laborals hàbils	235	235	235	235	235
Cost per jornal laboral	1,17	1,00	3,23	2,98	0,88

Font : Elaborat a partir dels quadres anteriors

Taula 3.14 : Cost del treball animal per hectàrea i any (en pts/ha)

Conreu	jornals/ha	Cost amb bous	Cost mitjà
sembradura (rotació sense guaret)	24,4	28,5	45,1
sembradura (rotació bianual amb guaret blanc)	22,4	26,2	41,4
vinya	10,0	11,7	18,5
olivera	6,0	7,0	11,1

Font: Elaborat a partir de l'Apèndix 3 i de la taula 3.13. Cal tenir en compte que el nombre de jornals expressat en la segona columna és el doble dels indicats en l'apèndix 3 perquè els jornals recollits allà són d'home i parell d'animals. La tercera columna estima el cost monetari per hectàrea quan els animals utilitzats eren bous. La quarta fa el mateix suposant que s'utilitzen totes les espècies d'animals de treball censades i en les mateixes proporcions que el pes relatiu de cadascuna.

⁶⁹ Els dies hàbils de treball dels animals oscil·laven entre 210 i 250 per any, segons les diferents fonts d'informació. Les cartilles avaluatòries de Castell d'Aro i Torroella de Montgrí de 1881 coincideixen en suposar una mitjana de 210 dies hàbils de treball al llarg de l'any, per a totes les espècies d'animals de treball. L'informador de la Junta Consultiva Agronòmica considerava que els bous treballaven una mitjana de 238 dies per any, 190 les vaques i 250 les mules (Junta Consultiva Agronòmica, 1891d : 388-391). I, molt més ençà, un articulista de la Plana de Vic sostenia que els bous "a l'any venen a treballar de 225 a 250 dies; els dies restants s'estan a l'estable, on reparen llurs teixits i guanyen diners en forma de cam" (Rierola, 1926 : 32). La durada de la jornada de treball era de 8 a 10 hores, quan es tractava d'animals adults (Rierola, 1926 : 32; Junta Consultiva Agronòmica, 1891d : 386).

⁷⁰ Junta Consultiva Agronòmica, 1891d : 387

Donat que el que ens interessa computar és cost del treball animal per hectàrea, hem aplicat els càlculs de la taula 3.13 als diferents conreus-tipus, en funció dels jornals d'animal estimats en cadascun d'ells (taula 3.14)

La reposició de la llavor

El tercer element a considerar com a despesa de reproducció de l'explotació és la reposició de la llavor en aquells conreus de cicle vegetatiu anual o estacional. La valoració d'aquest element és molt menys problemàtica que els punts anteriors, perquè coneixem amb una certa precisió tant les quantitats mitjanes de llavor sembrada (vegeu apartat 1.6) com el preu de cotització dels grans en el mercat. Tenint en compte la distribució dels conreus herbacis sostinguda anteriorment (taula 3.2) i els valors de la taula 3.15, el cost mig de la llavor per hectàrea de sembradura era de 32,2 pts.

Taula 3.15 : Valoració de la llavor sembrada per hectàrea

	Llavor sembrada (hl/ha)	Preu (pts/hl)	Cost per ha (pts)
blat	2,1	25,06	49,98
mestall	1,9	21,23	36,06
civada	1,7	9,76	11,78
ordi	1,8	11,28	19,89
faves	2,6	18,55	44,46
mongetes	3,0	25,80	77,40
blat de moro	1,6	15,73	25,17

Font : taula 1.8 i taula 1.13. Els preus utilitzats corresponen als preus de venda dels productors.

Les despeses de reproducció de l'explotació. Aplicació a la població pilot de Monells

El conjunt de costos de reproducció de l'explotació agrícola, en conclusió, pot resumir-se en la següent expressió:

$$C_{re} = U + \eta B + \delta L$$

essent C_{re} els costos de reproducció de l'explotació d'una UFP, U les despeses de reposició de l'utilatge i eines agrícoles (28 pessetes anuals), B el valor d'un jornal de treball animal suposant 235 dies hàbils per any (1,85 pts/dia⁷¹), L el valor de la llavor necessària per sembrar 1 hectàrea (32,2 pts/ha), δ l'extensió dedicada als conreus de sembradura i η el nombre de jornals d'animal necessaris pel conreu de les terres posseïdes⁷². Com s'ha explicat, la nostra intenció no és tant l'anàlisi de les condicions de reproducció d'una explotació agrícola sinó d'un patrimoni (donat que només coneixem amb certesa les terres que es posseïen en propietat). En conseqüència, el que valorarem seran els costos de reproducció de l'explotació patrimonial (C_{rep}).

Si apliquem al municipi de Monells, utilitzat com a mostra i exemple, aquests raonaments sobre les despeses de reproducció de l'explotació obtenim que, de les 82 unitats familiars propietàries, el 75% necessiten menys de 200 pts anuals per cobrir les despeses en aquest concepte. I un 34% requereix menys de 100 pts anuals. Només una petita fracció de propietaris (5%) requeriria més de 500 pts anuals, dada que ja ens dóna un indicatiu clar sobre les característiques i dimensions dels patrimonis agraris (taula 3.16).

Taula 3.16 : Estimació monetària de les despeses d'explotació de les Unitats Familiars propietàries de Monells, 1881

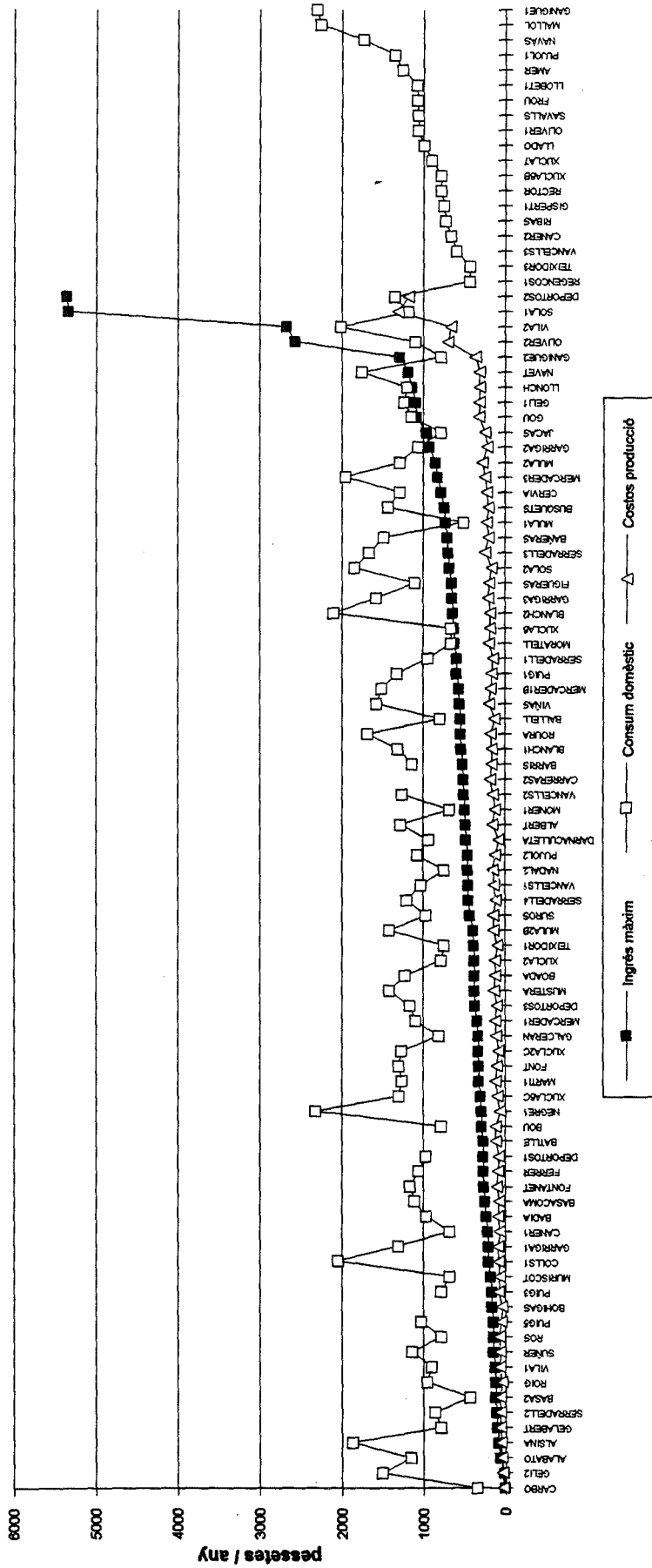
pts/any	nº unitats familiars	%	% acumulat
< 50	6	7,5	7,5
50-99	21	26,3	33,8
100-199	33	41,2	75,0
200-499	16	20,0	95,0
500-999	2	2,5	97,5
>1000	2	2,5	100

Font : Elaboració pròpia a partir de l'amillament de 1881

⁷¹ Preferim utilitzar el cost mig per dia laborable, més que el cost d'utilització dels bous (també per dia laborable) perquè aquests són menys versàtils per als usos no agrícoles i no ho hem tingut en compte a l'hora de l'estimació. Si utilitzéssim les 1,17 pts/jornal, menysvalorariem les despeses generades pel bestiar de treball.

⁷² El nombre de jornals es calcula a multiplicant la superfície destinada a cada línia de conreus (sembradura, vinya, olivera) pel nombre de jornals d'animal necessaris expressat en la Taula 3.13.

Gràfic 3.2 : Contrast entre l'ingrés procedent de cada UFP i les despeses de consum i producció (Monells, 1881)

El gràfic 3.2 ens il·lustra el que hem estat analitzant fins el moment. El contrast entre l'ingrés brut màxim que cada UFP de Monells podia obtenir de les terres del seu patrimoni, les deduccions que calia fer-hi en concepte de despeses de reproducció de l'explotació i les necessitats de consum domèstic posa de relleu que només unes quantes famílies -molt poques- podien assegurar la seva subsistència amb les terres que posseïen⁷³. Les possibilitats d'autoabastiment probablement restaven molt lluny per a la major part de la població rural⁷⁴. ¿Fins a quin punt aquesta realitat podia veure's encara més accentuada per efecte dels principals mecanismes captadors de l'excedent pagès?. Aquest serà l'objecte del proper apartat.

3.4 Les detracions a la producció pagesa : impostos i renda de la terra a la segona meitat del segle XIX

Les condicions de reproducció de les economies familiars pageses estan profundament mediatitzades per les exaccions imposades pel marc legal i social. L'anàlisi d'aquelles, per tant, fóra incompleta si oblidéssim de considerar les detracions d'una part de la producció -de l'excedent- pagesa. A la Catalunya burgesa de mitjan segle XIX les dues vies principals de captació de l'excedent agrari eren la fiscalitat i la renda de la terra⁷⁵. La primera implicava una detracció amb caràcter públic, mentre que la segona tenia caràcter privat.

---

⁷³ Tot i que alguns tenien propietats fora del terme de Monells, com veurem, la incidència d'aquest fet sobre les nostres conclusions és pràcticament insignificant.

⁷⁴ Per afirmar-ho amb major certesa caldria conèixer els ingressos que podien obtenir de terres explotades en arrendament o parceria.

⁷⁵ No oblidem que existien altres vies de captació de l'excedent pagès que podien tenir certa importància en el marc social i legal de l'època, en especial algunes formes d'endeutament i les vendes compulsives. El pes real d'aquestes altres vies de captació d'excedent, però, depenia molt de la posició concreta de cada unitat familiar i, ara per ara, no disposem de massa elements per generalitzar-les. Cal remarcar, malgrat tot, que per moments anteriors i en zones força diferents a l'estudiada, s'ha descrit la rellevància dels mecanismes d'endeutament sobre la dinàmica econòmica de les unitats familiars pageses (vegeu Tello, 1987)

Fiscalitat

La referència bàsica per abordar la qüestió de la pressió fiscal és la reforma tributària Mon-Santillan, plasmada en la Llei de Pressupostos de 1845, que va marcar la pauta al sistema fiscal espanyol durant tota la segona meitat del segle XIX, almenys fins la reforma Villaverde, el 1900⁷⁶. La reforma de 1845 responia a la pretensió d'unificar els diferents sistemes fiscals heretats de l'Antic Règim, posant fi al predomini de les formes indirectes d'imposició - predominants en els territoris de l'antiga Corona Castellana- i, sobretot, responia a la voluntat d'augmentar els ingressos i resoldre els greus problemes de finançament de la hisenda estatal. La reforma va consistir, bàsicament, en la refosa de diverses contribucions anteriors⁷⁷. Les figures tributàries que varen sorgir d'aquesta refosa foren la Contribució sobre Béns Immobles, Conreus i Ramaderia, el Subsidi Industrial i de Comerç, la Contribució de Consums i els Drets d'Hipoteques.

El centre de la reforma fou la creació d'una contribució territorial que gravava l'agricultura en substitució del desaparegut delme⁷⁸. Teòricament, aquest impost havia d'afectar per igual la renda de la terra i el benefici, en clara contradicció amb els principis ricardians que presumiblement havien inspirat als reformadors⁷⁹. La distribució de la càrrega tributària era realitzada a través d'un

---

⁷⁶ Sobre la reforma tributària de 1845, la referència bàsica és Estapé, 1971. Vegeu també Fontana, 1980; Fuentes Quintana, 1990; Comín, 1989; Artola, 1986

⁷⁷ L'única innovació rellevant, la "*contribución de inquilinatos*", un assaig repartiment de la càrrega tributària proporcional a la renda personal, va tenir una vida tan breu que no val la pena destacar-la. Vegeu Estapé, 1971 : 161 i Fuentes Quintana, 1990 : 7-10.

⁷⁸ Artola, 1986 : 70-71. La idea de substituir el delme -o part d'ell- per una contribució sobre el producte agrari havia estat un objectiu reiterat durant les experiències de govern liberal de la primera meitat del segle XIX. La historiografia espanyola ha sostingut que la substitució del delme per un impost sobre la producció agrària va ser clau perquè va implicar el pas d'un sistema de pagament en espècie a un altre de pagament en diner, i aquest canvi va forçar els agricultors a mercantilitzar una part de la collita. Probablement això sigui vàlid per a moltes àrees de l'Estat espanyol on la fiscalitat d'Antic Règim era, sobretot, una fiscalitat indirecta. A Catalunya, però, aquest procés segurament va produir-se molt abans, com a conseqüència de la instauració del Cadastre borbònic després de la Guerra de Successió.

⁷⁹ El producte líquid subjecte a gravamen, que les cartilles avaluatòries tenien la finalitat d'avaluar, s'obtenia deduint les despeses salarials, el treball animal, la llavor i altres inputs utilitzats (anticriptogàmics, per exemple), dels ingressos mitjos per qualitat de terra. En el producte imposable, per tant, hi restaven la renda i el benefici. Però, tal i com va dissenyar-se la reforma fiscal, els perceptors de rendes restaven, almenys parcialment, exclosos de pagament. En el cas de terres amb participació de dominis, la contribució es carregava íntegrament sobre el propietari del domini útil. A menys que s'aconseguís desviar la càrrega fiscal a tercers (com s'observa en molts contractes d'arrendament on el propietari traspassa parcialment o totalment les contribucions a l'arrendatari), qui havia d'afrontar el

sistema de quotes que, atesa la precarietat dels mètodes que l'Estat tenia per avaluar la riquesa real dels contribuents i mentre no es possessin els mitjans per alçar un cadastre⁸⁰, era clarament desigualitari. Aquest sistema de quotes anava acompanyat per la responsabilitat col·lectiva dels contribuents en el pagament de la quota assignada a la seva localitat, de tal manera que l'evasió o la morositat d'uns requeia en un augment impositiu pels altres.

De les contribucions esmentades, l'altra que gravava sistemàticament les economies pageses era la de consums. Inicialment dissenyada com un impost indirecte que substituís els antics drets de portes, a les petites viles rurals la contribució de consums va convertir-se en un altre impost directe repartit igualment per quotes. La Contribució de consums va aportar quasi l'11% dels ingressos del pressupost estatal durant la segona meitat del segle XIX⁸¹. En comparació, l'aportació de la Contribució Territorial va ser de l'ordre del 27%⁸². En termes relatius s'observa una certa estabilitat en el pes de cadascuna de les contribucions entre 1850 y 1900 (amb l'excepció dels moments en què la pressió popular i política forçava la supressió dels consums), paral·lelament a l'augment en termes absoluts de les quantitats recaptades. Fins a quin punt aquest augment responia a una major pressió fiscal⁸³, a un augment paral·lel de la riquesa o a un perfeccionament dels instruments estadístics que permetien aflorar riquesa oculta és una qüestió de difícil discerniment. Probablement tots varen tenir la seva participació en l'augment dels ingressos estatals (augment que, d'altra banda, fou clarament insuficient per atendre les creixents necessitats financeres de l'Estat, com posa de relleu l'enorme volum de deute públic en circulació).

---

pagament dels impostos era el propietari de l'útil. Les rendes emfitèutiques estaven exemptes de tributació. A diferència de Galícia, on la renda territorial desgravava (Villares, 1982 : 205), a Catalunya les rendes emfitèutiques no es feien constar en les declaracions dels amillaments ni n'existia cap altre registre fiscal.

⁸⁰ Sobre la problemàtica dels sistemes d'informació fiscal, especialment en relació al cadastre, vegeu Pro, 1992

⁸¹ Fuentes Quintana, 1990 : 29

⁸² Fuentes Quintana, 1990 : 24

⁸³ El gravamen aplicat en la contribució territorial sobre el líquid imposable va tendir a augmentar durant la segona meitat de segle. A la dècada de 1850 tenia un sostre del 12% sobre el líquid imposable (Comín, 1989), mentre que a mitjan dècada de 1880, el gravamen ascendia fins el 20% excepte en determinades localitats que havien aconseguit rebaixes fiscals i només contribuïen pel 16% de la riquesa líquida (vegeu, a tall d'exemple, el BOP de Girona del 30 maig 1884).

La pressió tributària suportada pels grups pagesos no acabava amb els impostos esmentats. A més de les quantitats que ocasionalment i amb no massa freqüència es poguessin abonar en concepte de drets d'hipoteques, cal tenir en compte, d'una banda, algunes figures fiscals menors pel que fa a la seva aportació als ingressos estatals però rellevants pel pagès contribuent, a més de tots els recàrrecs imposats per les administracions locals per obtenir recursos pel seu propi finançament. Entre les primeres hem d'esmentar la Prestació Personal per al manteniment i millora dels camins veïnals, l'Impost de Cèdules Personals i l'Impost Equivalent als de la Sal. La Prestació Personal era un tribut en treball que podia ser redimit a canvi del pagament d'una determinada quantitat. Els Ajuntaments tenien capacitat per determinar la quantitat de jornals que cada home i cada carruatge havien de prestar, així com per decidir el tipus d'obra i el moment en què calia realitzar els treballs. A tall d'exemple, podem citar una acta de l'Ajuntament de Monells en què el ple acorda les obligacions per l'any fiscal 1883-84:

"Seguidamente se pasó a la votación de la prestación personal y después de discutido, se acordó por unanimidad seis peonadas cada hombre, tres diadas de carros y carretas y la redención de los jornales es la de dos pesetas cada jornal, las yuntas 5 cada día, y seran distribuidas de la manera siguiente: En diciembre proximo tres jornales y dos días de carro y carreta, y en febrero de 1884, tres jornales y la otra diada de carro y carreta. De no aserse caducan"⁸⁴

Si hem de fer cas del contingut d'aquesta cita, la càrrega que implicava la prestació personal havia de ser molt important, tant pel nombre de jornals exigits com pel fet que afectava tots els homes adults, i no només els caps de família. Però l'última frase de la cita ens dóna una altra clau de lectura. "*De no aserse caducan*". Aquesta caducitat dels jornals de la prestació suggereix que, probablement, el seu grau d'acompliment era molt menor. En aquest sentit és il·lustrativa la circular que el 21 de març de 1884 la secció de Foment de la Província de Girona⁸⁵ va adreçar a tots els ajuntaments, on començava reconeixent l'escassa observació que aquests feien de la Llei que regulava la conservació dels camins veïnals:

"Los datos que obran en este Gobierno ponen en evidencia que los caminos vecinales se hallan en estado intransitable. Los Ayuntamientos sin duda han descuidado uno de los más inexcusables deberes que la Ley les encomienda, al no votar en tiempo oportuno los jornales de la prestación personal necesarios, á falta

⁸⁴ AHC La Bisbal, fons Monells, 1.1, Acta de 20 setembre 1883. Hem consultat els llibres d'actes del municipi de Monells entre 1880 i 1889, i aquesta és l'única referència sobre la prestació personal.

⁸⁵ Sobre la xarxa de carreteres i altres vies de comunicació terrestres a Catalunya vegeu Pascual, 1991.

*de otros recursos, para la reparación, conservación y mejora de tan interesantes vías de comunicación*⁸⁶

Durant la dècada de 1870 i durant els anys de la Restauració, va ampliar-se el nombre d'impostos. A mesura que l'esclerosi dels tributs dissenyats per la reforma de 1845 es feia evident, l'Estat cercava noves fonts de riquesa imposable per tal d'augmentar els seus ingressos⁸⁷. L'impost sobre Cèdules Personals i l'Equivalent dels de la Sal varen sorgir en aquest context. Del conjunt de nous tributs, aquests dos varen ser els que més directament varen afectar la població rural. L'Equivalent dels de la Sal va sorgir com a reformulació dels vells impostos indirectes que pesaven sobre aquell producte i va convertir-se en un altre impost de recaptació directa repartit mitjançant el sistema de quotes.

Tant la recaptació de les contribucions com el finançament de les hisendes locals (municipals i provincials) es realitzava a partir de recàrrecs sobre les contribucions estatals, en particular sobre la Contribució Territorial i sobre la de Consums. Aquests recàrrecs podien ser variables, amb un sostre marcat per la legislació. Durant la dècada de 1850, en el cas de la Contribució territorial, els recàrrecs municipals podien arribar fins el 20% de la quota estatal i els provincials fins el 8% de la mateixa quota (a més d'un recàrrec de fins el 3% per despeses de recaptació)⁸⁸.

Una de les característiques més notables del sistema tributari de l'estat espanyol del període analitzat fou la desigualtat en la tributació entre els diferents sectors econòmics i entre els diferents grups socials⁸⁹. Els sectors industrial i comercial suportaven una pressió fiscal substancialment inferior -de l'ordre d'u a tres- a la del sector agrari⁹⁰ en relació a la seva participació en la renda nacional. Tot i això, les estimacions macroeconòmiques indiquen que la pressió fiscal sobre el sector agrari no era massa gran. Els càlculs realitzats, a partir de dades de poca qualitat, per Fuentes Quintana i per Comín coincideixen en indicar que la pressió fiscal de l'Estat espanyol durant la segona meitat del segle XIX va ser, més aviat, moderada, àdhuc sobre

---

⁸⁶ B.O.P. de Girona, 21 març 1881

⁸⁷ Comín, 1989 : 595

⁸⁸ Comín, 1989 : 153

⁸⁹ Fontana, 1977 : 339 i ss.

⁹⁰ Comín, 1989 : 609-615; Fuentes Quintana, 1990 : 54-55

l'agricultura⁹¹. Ramon Villares, en canvi, no és del mateix parer. Tot i reconèixer que "*no estamos en condiciones de medir con precisión la incidencia real de los impuestos en la economía de las pequeñas haciendas rurales*", sosté que els impostos estatals i municipals eren una càrrega més pesada que les mateixes rendes territorials, malgrat que el valor global d'aquestes fos superior, a causa de la seva recaptació en metàl·lic i l'amenaça constant de l'embargament contra els morosos⁹². En referència al nostre marc geogràfic, Rosa Congost suggereix, a partir de dades de Madoz, que l'impacte de la reforma tributària del 1845 va ser menor al camp gironí que a la resta de Catalunya perquè l'antic cadastre tenia un pes relatiu sensiblement més elevat a la província de Girona que a les altres i perquè la quota de la nova Contribució Territorial no només va significar una redistribució de la càrrega fiscal entre les quatre províncies catalanes, sinó també -i a diferència de la resta de Catalunya- una disminució en termes absoluts de l'import anteriorment pagat en concepte de cadastre⁹³.

Per aproximar-nos a la pressió fiscal realment suportada pels grups pagesos en aquest període, hem realitzat un petit exercici a partir de Monells, el mateix municipi que constantment ens serveix de mostra. L'objectiu de l'exercici és avaluar el pes del conjunt de la fiscalitat sobre els ingressos procedents de les terres que cada unitat familiar de Monells tenia en propietat. Hem seleccionat un any fiscal -el de 1884/85⁹⁴- pel qual disposàvem de les relacions detallades dels diferents repartiments i hem relacionat el total d'impostos pagats per cada unitat familiar amb els ingressos potencialment obtenibles per cada unitat familiar a partir de l'explotació del seu propi patrimoni. Per l'any fiscal 1884-85 al conjunt del municipi de Monells li pertocava una quota de 4364,80 pts en concepte de Contribució Territorial, una altra de 904,80 en concepte de Consums i, finalment, una tercera de 507,34 pts en concepte d'Equivalent als

---

⁹¹ Comín, 1989 : 153-162 i 607-613; Fuentes Quintana, 1990 : 18-20

⁹² Villares, 1982 : 213

⁹³ Congost, 1990 : 69 i 73. L'autora extreu aquesta conclusió a partir de la comparació del que la província pagava per cadastre el 1840 i la quota provincial de la Contribució Territorial de 1845. Per verificar l'esmentada conclusió caldria, d'una banda, prendre una mostra temporal més àmplia que permetés eliminar les casuístiques que incideixen sobre comparacions massa puntuals i, d'altra banda, ampliar la comparació al conjunt de contribucions que afectaven el sector agrari.

⁹⁴ La selecció d'aquest any es deu tant a la disponibilitat de documentació com a la seva proximitat al cens de població de 1880 i a l'amillament de 1881, requisit necessari per poder creuar les dades

de la Sal. L'import total d'aquestes contribucions, amb tots els seus recàrrecs, els recull la taula següent:

Taula 3.17 : Quotes de contribució corresponents a Monells, any fiscal de 1884-85 (en pts)

	Quota estatal	recàrrec municipal	recàrrec provincial	altres recàrrecs	TOTAL	Import corresponent als veïns de Monells
Territorial	4.364,80	846,47	687,46	218,24	6.116,97	3.016,45
Consums	904,50	633,36	135,72	76,9	1.750,48	1.668,74
Equivalent Sal	507,34	-	-	-	507,34	252,37
Total	5.776,64	1.479,83	823,18	295,14	8.374,79	4.937,56

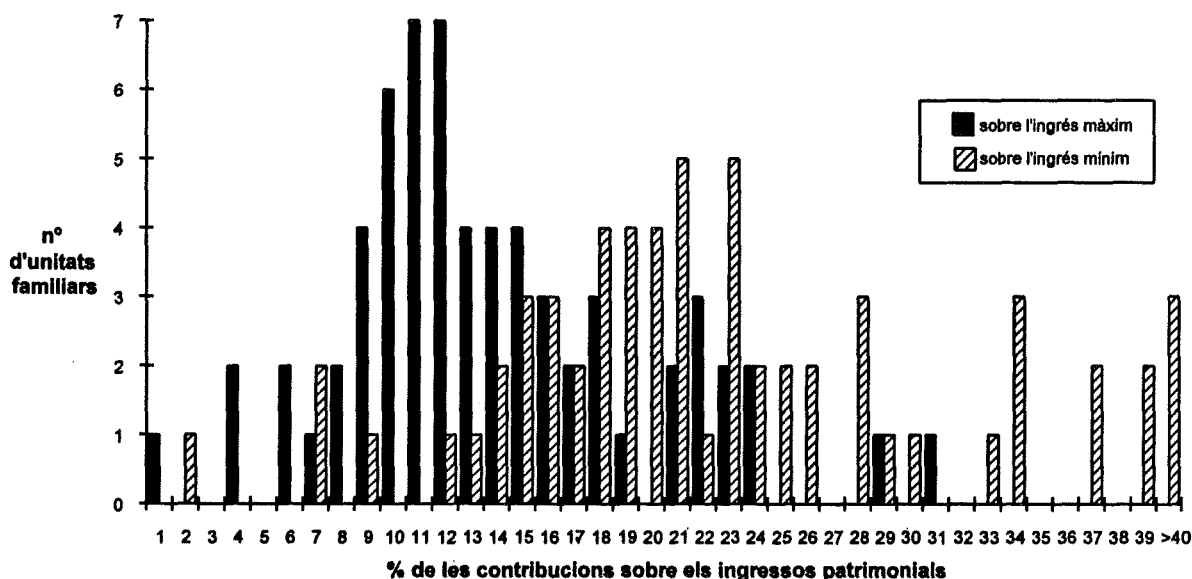
Nota : Elaborat a partir de les sèries de contribucions contingudes a AHC La Bisbal, fons Monells, V.1 i V.9, i les informacions publicades al BOP de Girona durant l'any fiscal 1884-85. Els recàrrecs i l'impost equivalent als de la sal les administracions competents els assignaven a partir de les quotes estatals de les diferents contribucions. En el quadre només es comptabilitza aquella fracció dels recàrrecs corresponent a les quotes per territorial o per consums. La columna d'altres recàrrecs es refereix a les quantitats assignades en concepte de despeses de cobrament i administració i partides fallides. En la última columna s'indica l'import total que efectivament es reparteix entre els veïns de Monells. La resta correspon a contribuents forans. Cal advertir que, malgrat per l'any fiscal de 1884-85 no s'hagués establert cap recàrrec sobre l'Equivalent dels de la Sal, no implica que aquesta fos la norma. El 1880, per exemple, el ple municipal va acordar un recàrrec del 100% sobre aquest impost per eixugar el dèficit de l'exercici anterior (AHC La Bisbal, Monells, 1.1, Acta del 18 febrer 1880).

Si tenim en compte la riquesa líquida consignada en la mateixa documentació fiscal (21.824 pts), la càrrega tributària total significaria un 38,4% de l'esmentada riquesa. Aquest elevat percentatge és, però, enganyador a causa tant de l'ocultació en la riquesa com de la manera de computar aquesta riquesa imposable. Donat que el nostre objectiu és conèixer el pes de la càrrega tributària en tant que detracció sobre l'ingrés pagès, hem de considerar la integritat d'aquest i no pas només la renda o el benefici (que és el que pretén valorar el concepte fiscal de "producte líquid"). Per això hem realitzat una estimació de l'ingrés net (entenent com a tal l'ingrés brut menys les despeses de reproducció de l'explotació indicades en l'apartat 3.2) procedent de les terres en propietat per a cada unitat familiar de Monells. L'ingrés net del conjunt d'unitats familiars de la localitat es situava en un màxim de 36.000 pessetes i un mínim de 21.500 pts. Sobre aquest ingrés net total, les detraccions fiscals significaven entre el 13,7% i el 23%.

El gràfic 3.3 reproduïx la distribució del pes econòmic del conjunt de les càrregues fiscals sobre els ingressos hipotètics obtinguts per cada unitat familiar. Si prenem com a referència l'estimació màxima de l'ingrés, la major

part d'unitats familiars⁹⁵ suportaven una detracció entre el 10 i el 16%, rang que es desplaça fins l'interval del 17 al 28% si la referència és l'estimació mínima. En la mesura en què la prestació personal pel manteniment i millora dels camins veïnals fos d'obligat compliment -i ja hem observat les dificultats que aquest compliment plantejava-, a aquesta valoració de la pressió fiscal caldria afegir-hi bé el cost d'oportunitat que implicava la realització dels jornals exigits, bé el pagament de la redempció (que en ser una quantitat no proporcional a la riquesa tendria a gravar les famílies amb menys possessions). De tota manera, la rectificació que poguéssim fer en aquest sentit no creiem que pogués modificar gaire les xifres

Gràfic 3.3 : Pes de les contribucions sobre els ingressos nets procedents de les terres en propietat de cada UFP (Monells, 1881)

Nota : Aquest gràfic representa la distribució del pes de les contribucions sobre els ingressos obtinguts a partir de l'explotació de la terra en propietat de cada UFP de Monells. Hem considerat no pas els ingressos bruts sinó els resultants després de deduir-hi les despeses de reproducció de l'explotació considerats en l'apartat 3.3 (ingressos nets). Donat que en l'apartat 3.1 hem establert un marge de fluctuació de l'ingrés, les dues sèries representades corresponen a l'estimació màxima i mínima de l'ingrés. El valor dels impostos és, en canvi, una quantitat determinada, fixada pels diferents repartiments corresponents a l'any de la prospecció. Per això es produeix un desplaçament del pes de les contribucions quan considerem l'ingrés mínim amb extensions irrisòries. Cal advertir, d'altra banda, que s'ha exclòs d'aquesta anàlisi tant aquelles unitats familiars que no posseïen cap parcel·la de terra, com aquelles amb extensions irrisòries, inferiors a 1 hectàrea.

⁹⁵ Aquests percentatges corresponen al primer i tercer quartil de la mostra i engloben el 50% dels casos. Com s'indica en la nota del gràfic 3.3, hem considerat exclusivament aquelles UFP amb més d'una hectàrea de terra en propietat (61 en total).

Taula 3.18 : Pressió fiscal sobre les UFP amb major terra en propietat (Monells, 1881)

UFP	Extensió (ha)	Ingrés màxim (pts)	Ingrés mínim (pts)	Impostos (pts)	% sobre lmax	% sobre lmin
Vilà 2	21,5	2.017	1.172	272	13	23
Solà 1	30,7	4.031	2.377	435	11	18
Deportós 2	33,2	4.180	2.498	507	12	20

lmax = Ingrés màxim; lmin = Ingrés mínim

A primer cop d'ull, la impressió és que la pressió fiscal no era pas menystenible. Una mitjana del 14% sobre l'ingrés net (o del 23% si es considera el supòsit mínim), no pot pas considerar-se baixa. Cal tenir en compte que el procediment seguit pot sobrevalorar el pes de la fiscalitat, donat que hem aplicat la totalitat de les contribucions sobre una part de l'ingrés de les unitats familiars (el procedent de les terres en propietat), no pas sobre la seva totalitat (que desconeixem). Però, l'observació de les famílies amb propietats més extenses, que obtenien d'elles el gruix dels seus ingressos, valida -a grans trets- el rang d'oscil·lació estimat per a la pressió fiscal (taula 3.18).

Si ens ho mirem des d'una perspectiva històrica a llarg termini, probablement ens trobem amb una fase de disminució de la pressió de les detraccions. No ens sembla massa agosarat apuntar la idea que probablement a les comarques gironines la revolució liberal va saldar-se amb una disminució global de les detraccions de la producció pagesa. Tenint en compte que la nova Contribució Territorial, almenys durant els primers anys, va implicar una quota provincial sensiblement inferior al que fins aleshores s'havia pagat per Cadastre; tenint en compte que la Contribució Territorial representava, en un any ordinari, entorn del 70% de les contribucions a què estaven subjectes els pagesos; i tenint en compte l'abolició del delme (que havia significat una detracció de l'ordre del 16 o 17% sobre la producció neta⁹⁶), cal suposar que el volum de detraccions experimentades pel pagès productor va tendir a decreixer com a conseqüència de les reformes liberals. Aquesta és una hipòtesi iconoclasta i que caldria verificar més meticulosament. Però la idea que, en un marc de suposada estabilitat de la renda de la terra, el nou sistema

⁹⁶ El delme equivalia a una sostracció del 9 al 13% sobre la producció bruta, percentatge que augmentava fins els valors expressats si hi deduïm la llavor (Congost, 1990 : 56). Vegeu la taula 3.19

fiscal no va absorbir el mateix volum d'excedent que els abolits delme i cadastre es perfila amb claredat.

Taula 3.19 : Detracció de la collita per delme i per primícia abans de la seva abolició

Població	Grans que delmen	Franqueses	Delme i primícia dels grans	ídem raïms	ídem cànem	ídem anyells	ídem garrins
Serra de Daró	Forment, mestall, ordi, civada, mill, i faves	No hi ha cap franquesa	2/31 delme i 1/31 primícia	1/11 delme i primícia	2/31 delme i 1/31 primícia	1/11 delme i primícia	1 garri cada dues porcellades
Llavià	Forment, mestall, sègol, ordi, civada, mill i panís	solatge	2/25 delme i 1/25 primícia, del modoló si no es fa baleig i el mateix més 1/10 de baleig, si se'n fa	1/11 delme i primícia	Cànem per llistar: 2/23 delme i 1/23 primícia. Cànem per gra: 2/43 i 1/43	1/11 delme i primícia	1/11 delme i primícia
	Faves	No hi ha cap franquesa	1/11 delme. No fa primícia				
Fontanilles	Blat, ordi, mestall, civada, espelta, mill, panís, arròs i fajol	No hi ha cap franquesa	1/11 delme i primícia	1/11 delme i primícia. Els mallois no paguen fins els 6 anys			
S. Iscle	Forment, mestall, ordi i civada	0,5 quarteres / vessana per llavor Rebaleig, solatge i blat de palla	2/25 delme i 1/25 primícia				
	Mill i panís	0,5 quarteres / vessana per llavor	2/23 delme i 1/23 primícia				
	Faves	No hi ha cap franquesa	2/23 delme i 1/23 primícia				

Nota : ADG, Paròquies, Serra de Daró, "Llibre de molts remeis apuntats". Es tracta d'una llibreta escrita per Salvi Romaguera, masover del Mas Sunyer, de Serra de Daró, on entre anotacions comptables i remeis casolans s'hi troba una interessant i detallada "Nota del estil ó regla de pagar Delma y Primicia en los pobles q^e se expressarán". El document distingeix entre tres tipus de residus de batuda que, ocasionalment, podien estar exceptuats de pagar delme i primícia. Els solatges eren els grans aplegats "arramant ab lo arramador arreu tot lo que pot fer seguir lo dit arramador, y lo demás q^e se queda per la escombra axó es lo franch". Els rebaleigs "son aquells q^e se passen y quedan mes bruts despues dels primers baleits esto es despues de aber passat tots los baleits los q^e quedan q^e son mes bruts per rebatreis al ultim del batre". Y, finalment, els blats o grans de palla "son so és espolsant la palla quan se traue de la batuda y tora de la molada en un puesto q^e sia primer escombrat, y lo q^e se queda despues á la palla axó es franch".

Alguns autors sostenen que malgrat el pes econòmic de les càrregues fiscals no sembli massa important, aquest era molt més gran del que aparentava. Pere Pascual, en un treball sobre el mas Gallardes de Sant Martí de Tous durant el període immediatament anterior a la reforma fiscal de 1845 sosté, que l'obligació d'efectuar el pagament dels impostos en metàl·lic feia que aquests tinguessin un impacte més feixuc sobre el món rural, especialment en conjuntures com el període de crisi agrària del primer terç del segle XIX⁹⁷. El baix nivell de comercialització que es detecta en el mas Gallardes és el que

permet posar de relleu el pes de les contribucions sobre el total dels ingressos en metàl·lic de l'explotació en un període de grans trasbalsaments polítics i bèl·lics. Ramon Villares també coincideix en posar de relleu l'impacte que la monetarització de l'excedent comportava sobre les famílies pageses. Villares sosté que a Galícia el pagament en metàl·lic dels impostos comportava desavantatges per a unes explotacions agrícoles majoritàriament ancorades en els vells conreus i les velles tecnologies, que es veien forçades a comercialitzar part del seu excedent en un mercat encara imperfectament format, dominat per les oscil·lacions estacionals i l'especulació dels acaparadors i els rendistes⁹⁸. Aquesta pressió dels pagaments en moneda, a més, es veuria agreujada per la inflexibilitat de l'administració pública a l'hora de tractar els casos de morositat. La recaptació en moneda i l'amenaça constant d'embargament que caracteritzen el sistema fiscal foren, segons Villares, una càrrega més pesada que les mateixes rendes territorials, malgrat que en termes quantitius aquestes fossin superiors.

Renda emfitèutica

L'altre grup de detraccions a la propietat pagesa és el que s'engloba sota el concepte de renda de la terra, pagaments de caràcter privat realitzats en virtut de la possessió d'un dret jurídic sobre la terra. Entre la gamma de pagaments que inclou, ara per ara, però, només ens interessa considerar la renda emfitèutica -la derivada de la coexistència de drets de propietat sobre una mateixa parcel·la en virtut dels establiments realitzats entre les parts-, donat que el nostre objectiu és avaluar les detraccions sobre els *patrimonis* pagesos, sobre les terres que les UFP tenien en propietat. Amb el terme *renda emfitèutica* ens referim a dos tipus de pagaments derivats dels contractes de tipus emfitèutic. D'una banda als derivats del domini directe, sovint en mans de les institucions eclesiàstiques, de la vella aristocràcia feudal, del rei o de les institucions locals; però també, d'altra banda, a les rendes generades pel subestabliment del domini útil⁹⁹. La sobreposició de dos drets sobre una

---

⁹⁸ Villares, 1982 : 210 i 213-214

⁹⁹ La terminologia jurídica anomena els censos derivats del domini directe *cens amb domini*, i *cens a nua percepció* als derivats dels subestabliments. Aquests segons es distingeixen dels primers pel fet que no els confereix percebre lluïsmes; però no s'han de confondre amb els *censos sense domini* (similars als

mateixa parcel·la era molt freqüent, tot i que la seva existència no implicava un mateix nivell de vigència.

La discussió sobre el que significaven aquestes rendes després de la revolució liberal no la realitzarem aquí. Per raons expositives, es troba inclosa en el capítol següent (apartat 4.9). És allà on es planteja la generalitat i la vigència dels drets del domini directe i dels del subestabiment, així com les seves diverses formes de pagament.

¿Fins a quin punt és possible obtenir, a partir de les informacions de l'apartat 4.9, una estimació de la taxa de sostracció dels censos emfitèutics que sigui útil per aproximar-nos a les necessitats reproductives de les unitats familiars pageses?. El nivell de detracció dels censos emfitèutics, tant pel que fa a la generalització d'aquestes càrregues com al seu import, oscil·lava entre uns marges molt amplis. Ara bé, donat que el sector social més afectat per aquestes càrregues eren els petits pagesos amb poca terra¹⁰⁰ és a ells als qui hem de prendre com a referència. Seguint les dades de la taula 4.23, podem establir que els pagesos amb menys de 5 hectàrees de terra en propietat tenien, com a mitjana, el 50% d'aquelles sotmeses a alguna renda emfitèutica i que, pagaven un cens (monetari o en espècie) amb un valor que, a mitjan segle XIX, podia oscil·lar entre les 25 i les 75 pessetes. Aquests seran els valors que aplicarem en l'anàlisi de les condicions de reproducció de les unitats familiars pageses.

Resumint, les detraccions a la producció de les unitats familiars pageses podríem sintetitzar-les en la següent expressió:

$$D = F + Rt$$

a/ Supòsit màxim	$F_{(max)} = 0,14 * I_{max}$	$Rt_{(max)} = 0,5\tau * 25$
b/ Supòsit mínim	$F_{(min)} = 0,23 * I_{min}$	$Rt_{(min)} = 0,5\tau * 75$

essent F les detraccions en concepte de fiscalitat, Rt les detraccions en concepte de renda de la terra, I els ingressos de la unitat familiar procedents de l'explotació del seu patrimoni i τ l'extensió total (en ha) de terres en propietat (independentment de llur aprofitament). Tant pel que fa a la pressió fiscal com a la renda de la terra, hem pres en consideració un interval marcat per un

---

castellans) que no són emfitèutics ni gaudeixen dels drets de fadiga, firma de domini i capbreuació (Vegeu Brocà, 1918 : 38 i ss.)

¹⁰⁰ Vegeu apartat 4.9

mínim i un màxim entre els quals probablement es situava -en condicions normals- el nivell de detracció exercit per cadascun.

3.5 Consum, composició familiar i requeriments de terra. Una aplicació sobre Monells (1880)

L'objectiu d'aquest capítol ha estat avaluar les necessitats d'una UFP per aconseguir la seva reproducció econòmica simple. I ho hem fet amb l'objectiu de relacionar-ho amb els ingressos potencialment generats per l'explotació directa del seu patrimoni. Entenent que un patrimoni pagès el constitueixen el conjunt de terres posseïdes bé plenament bé com a domini útil pels membres UFP, considerem que, per a què aquell garanteixi la reproducció simple d'aquesta UFP, els ingressos procedents del patrimoni (Y_p), valorats monetàriament en funció del valor venal de cadascuna de les produccions, han de ser iguals o superar els costos de consum domèstic de la UFP (C_{cd}), els costos de reproducció de l'explotació patrimonial (C_{rep}), i les detraccions.

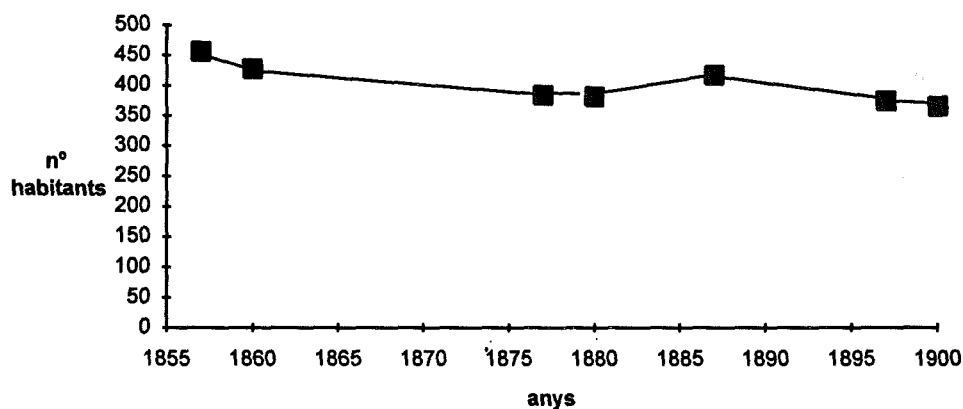
$$Y_p \geq C_{cd} + C_{rep} + D$$

Fins ara hem assajat d'atribuir valors a cadascun dels conceptes en què es desagreguen els elements esmentats. Però ho hem realitzat de manera aïllada i, fins ara, inconnexa. Per anar més enllà cal disposar d'una mostra d'UFP amb informació sobre llur composició familiar i sobre llur patrimoni. El darrer apartat d'aquest capítol el dedicarem a donar una primera passa en aquest sentit. Prenent com a pilot les UFP censades el 1880 a Monells, i considerant llur dimensió i composició, estimarem l'extensió de terra que necessitaven per poder garantir la seva reproducció econòmica. Fins a quin punt disposaven d'aquesta terra serà l'objecte central del capítol proper.

El 1880, data del primer cens municipal conservat, a Monells hi vivien 381 persones, de les quals el 65% es trobaven en el que socialment era considerat edat laboral plena. La resta eren infants menors de 15 anys o bé persones majors de 64. La piràmide d'edats presenta una forma peculiar, sense el típic eixamplament de la base i amb un perfil -per dir-ho gràficament- poc piramidal, com a conseqüència de l'èxode massiu experimentat durant els vint anys immediatament anteriors. Tot i que pugui semblar paradoxal, en les dècades de finals del segle XIX -just en el període de la crisi agrària- sembla que la

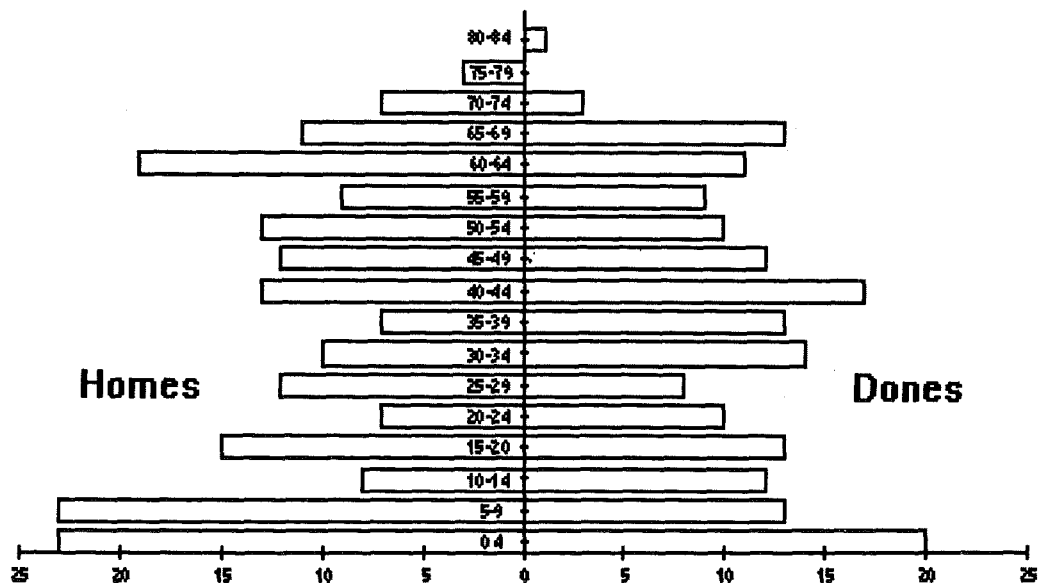
població rural començava a retrobar un nou equilibri demogràfic i s'atenuava l'intens flux d'emigració enregistrat fins aleshores. Fóra bo poder analitzar les necessitats de consum en funció de la mida de les unitats familiars durant les dècades centrals del segle, però dissortadament la documentació no ens ho permet fins la dècada de 1880.

Gràfic 3.4 : Evolució demogràfica de Monells, 1857-1900

Font : Iglésies, 1977

Gràfic 3.5 : Estructura d'edats de Monells, 1880

Font : A.H.C. La Bisbal, fons Monells, lligall IX.1, Padron general de todos los vecinos y transeuntes, 1880

Les despeses en concepte de consum domèstic del conjunt de famílies de Monells les hem valorat, a partir de les estimacions realitzades anteriorment, en unes 110.000 pessetes anuals¹⁰¹, de les quals unes 80.000 s'havien de dedicar a l'alimentació (taula 3.20). Aquest valor no inclou ni les despeses de reproducció de l'explotació ni les detraccions de l'excedent. Calien entre 450 i 700 hectàrees de terra campa (en funció de si considerem els rendiments habituals en les terres de primera qualitat o els de les terres més dolentes) per obtenir l'ingrés necessari per a cobrir les despeses de consum; i Monells, amb un terme de 5,6 km², només disposava de 370 hectàrees de conreu¹⁰². On està l'error? És possible que la producció agrícola local no pogués cobrir les necessitats de consum locals? Malgrat les estimacions de consum tinguin un marge més o menys important d'error i que hem operat de manera simplificada suposant que només existien terres de sembradura, l'explicació de la paradoxa no rau pas aquí, sinó en l'elevada densitat demogràfica del món rural. Una densitat que comportava que molts municipis rurals consumissin en la mateixa localitat gran part dels seus productes i tot just tinguessin producció excedentària i que en alguns casos s'arribés a situacions de dèficit crònic de cereals¹⁰³. En el capítol anterior havíem observat com la força de treball disponible en el conjunt de municipis rurals de la comarca era considerablement superior a la requerida pels conreus, fins i tot en moments de màxim estacional (apartat 2.3). L'altra cara de la mateixa moneda és el que ara observem: la incapacitat de la població rural, a nivell agregat, de mantenir-se amb la pròpia producció agrícola. És evident que l'elevada densitat demogràfica es sostenia mercès a altres activitats econòmiques al marge de l'estrictament agrícola.

Taula 3.20 : Estimació del valor del consum domèstic de la població de Monells (1880)

Alimentació :	79.389 pts
Vestir i calçar :	10.875 pts
Allotjament :	11.058 pts
Energia :	3.492 pts
Altres :	5.437 pts
TOTAL :	110.251 pts

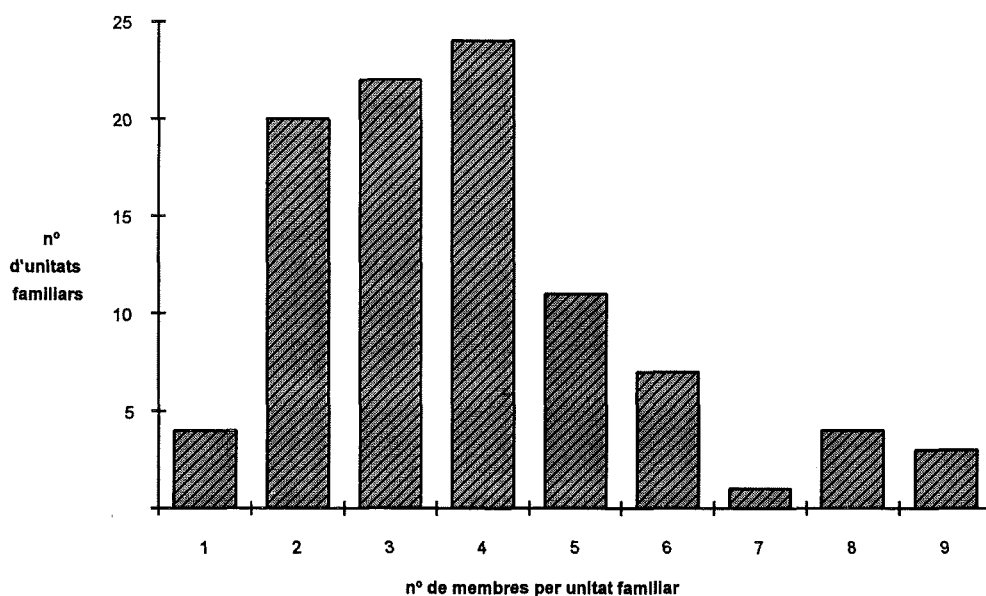
¹⁰¹ Cal fer constar que s'han actualitzat els preus amb la mitjana del període 1875-1884.

¹⁰² Segons l'amillament de 1881 (AHC La Bisbal, Monells, lligall 5.2)

¹⁰³ Vegeu Martínez Quintanilla, 1865 : 298 i Congost, 1990 : 24

Dels 381 habitants de 1880, 12 eren mossos o criades i els 369 restants eren membres d'alguna de les 96 unitats familiars locals. La mida d'aquestes unitats familiars es situava entorn els 3,8 individus de mitjana i oscil.lava entre 1 i 9 membres, tal com s'observa en el gràfic 3.6. Les necessitats de consum d'una unitat familiar depenen de la seva mida, però també de la seva composició interna, del sexe i l'edat dels seus membres. Reduint-ho a consumidors equivalents¹⁰³, descendia fins un marge d'oscil.lació de 0,6 a 6,2 consumidors adults masculins equivalents per unitat familiar.

Gràfic 3.6 : Distribució de les unitats familiars segons la seva mida, Monells, 1880

Font : A.H.C La Bisbal, fons Monells, lligall IX.1 Padron general de todos los vecinos y transeuntes, 1880

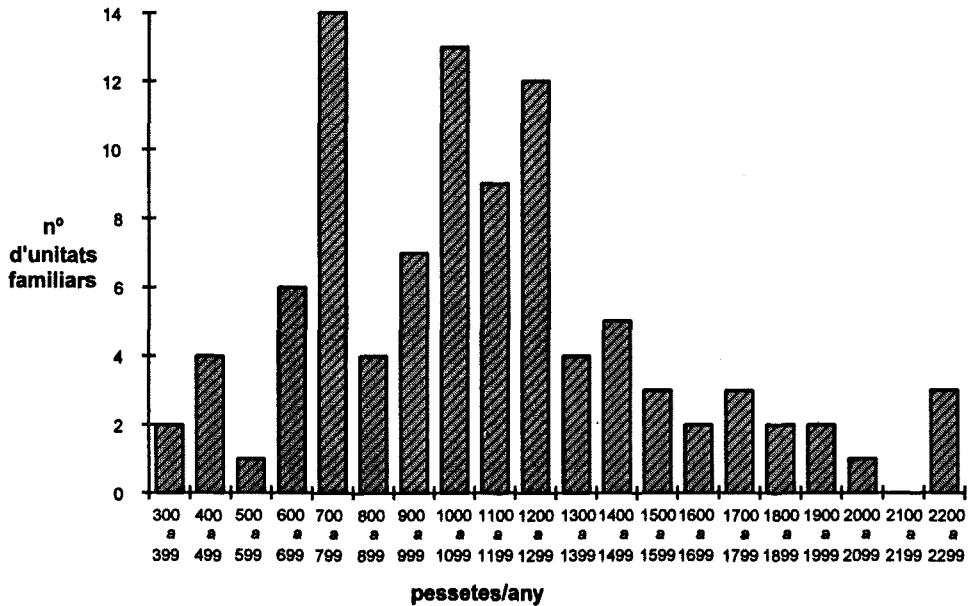
Segons la nostra projecció, el consum domèstic de les famílies de Monells oscil.lava entre les 350 i les 2300 pts/any. Aquests, però, eren els valors extrems, ja que la majoria de les unitats familiars (el 80%) presentaven un consum valorat entre 500 i 1500 pts/any (Gràfic 3.7). En el nivell d'aproximació en què ens movem aquestes dades ens semblen força creïbles¹⁰⁴. En termes

¹⁰³ Utilitzant els coeficients esmentats en l'apartat 3.1

¹⁰⁴ Pels mateixos anys, si fa no fa, Ildefons Cerdà (1868) estimava que el consum anual d'un home adult a Barcelona ascendia a 575 pts/any, valor sensiblement més elevat que el que nosaltres hem considerat, però explicable per l'augment del cost de la vida en grans nuclis urbans, respecte els rurals. Una

d'extensió, suposant que els rendiments del sòl fossin els òptims¹⁰⁵, una unitat familiar necessitaria entre 2 i 6 hectàrees de terra de sembradura per obtenir aquest volum d'ingrés. Si el nivell de rendiments, per contra, fos el més baix, l'extensió necessària aniria de les 3,2 a les 9,5 hectàrees¹⁰⁶.

Gràfic 3.7 : Estimació de les despeses per consum domèstic, segons mida i composició de les unitats familiars (Monells, 1880)

Font : Elaboració pròpia a partir del Padron general de todos los vecinos y transeuntes, 1880 (A.H.C La Bisbal, fons Monells, lligall IX.1)

L'extensió necessària per cobrir el consum domèstic generava, alhora, un seguit de despeses en concepte de reposició d'inputs i de detracions sobre el producte agrari, tal com hem exposat anteriorment. Això, traduït en termes de superfície de conreu, implicava necessitar una extensió major de terra per

---

constatació similar s'obté a través de la documentació del judici verbal civil contra Jaume Vert Bruguera, fuster d'Ullastret, demandat per Narcís Bofill Riera, bracer de La Bisbal. En aquest judici els dos actors es disputaven el pagament del manteniment del primer a casa del segon durant el període del 15 de setembre de 1893 al 9 de febrer de 1894. Per aquest motiu, el demandant exigia un total de 245,5 pts, a raó de 1,5 pts/dia. Però el demandat, es negava a pagar tal quantitat perquè considerava que era "un exceso en el pedir, ya que es publico y notorio que en la villa de La Bisbal las despesas de la clase del dicente son de a una peseta diaria y a lo mas de una peseta veinticinco céntimos, y no de a peseta y media". En el supòsit de 1,25 pts/dia, la despesa anual pel consum bàsic ascendiria a 456 pts.

¹⁰⁵ Vegeu l'apartat 3.1

¹⁰⁶ La superfície necessària s'ha estimat tenint en compte el sistema de distribució de conreus i rotació de les terres de sembradura.

garantir la reproducció econòmica de la unitat familiar. La casuística de situacions possibles podia ser múltiple. En la taula 3.21 es recull una estimació de quanta terra teòricament podia necessitar una unitat familiar en funció de les diverses situacions en què podia trobar-se el seu consum domèstic, la productivitat dels conreus (ingrés per hectàrea) i la pressió de les detraccions (renda de la terra i fiscalitat). No totes les situacions de la taula són versemblants, certament. Alguns valors són visiblement exagerats, com a conseqüència de la rigidesa del nostre model de pressupostos.

Taula 3.21 : Estimació de la terra de sembradura necessària en funció del consum domèstic, les detraccions i la productivitat

a/ Valors considerats (en pts)

	Màxim	Mig	Mínim
Ingrés/ha	245	200	158
Consum domèstic	1.500	1.000	500
Utilitatge	23,3	18,3	13,3
Inputs per ha	66,5	53,2	39,9
Renda terra per ha	37,5	25	12,5
Impostos per ha	27,2	26,4	25

b/ Matriu de situacions possibles (en hectàrees necessàries)

	Productivitat max			Productivitat mig			Productivitat min		
	Dmax	Dmig	Dmin	Dmax	Dmig	Dmin	Dmax	Dmig	Dmin
Cmax	13,4	12	10,8	22,1	18,5	15,8	56,5	37,7	28
Cmig	9	8,1	7,3	14,8	12,4	10,6	37,8	25,3	18,8
Cmin	4,6	4,1	3,7	7,5	6,3	5,4	19,8	12,8	9,5

C = Consum domèstic

D = Detraccions (fiscalitat i renda de la terra)

La taula no contempla fets com la tendència a la reducció de la renda de la terra a mida que creix el patrimoni¹⁰⁷; tampoc contempla la possibilitat de reduir el consum domèstic, ni el canvi de conreus (patates per cereals o ordiós per blat, per exemple) o una intensificació del treball de la terra que, malgrat implicar rendiments decreixents del treball, podia comportar un augment dels ingressos bruts. Hi havia moltes possibilitats de limitar les despeses de la unitat

familiar que un model simple de pressupostos no pot contemplar. Una possibilitat era no posseir animal propi i limitar al mínim la seva contractació. Tampoc hem de menysprear les xarxes de solidaritats familiars o els sistemes de bescanvi de treball (*tornajomals*) que podien ser claus en petites economies domèstiques, fins i tot per aconseguir animals de treball en moments puntuals. En qualsevol cas també cal recordar que, a l'hora d'estimar les despeses de reproducció, no hem tingut en compte la subsistència vital mínima sinó allò que els documents ens permetien interpretar com a necessitats assumides històricament i socialment. Probablement podia sobreviure's amb uns ingressos menors, però amb la consciència de veure's empobrit respecte la situació del propi grup social. Al marge d'aquestes contingències i del fet que les xifres només poden operar com a referència més o menys distant, allò que em sembla més important de la taula 3.21 és que posa de relleu que amb menys de 5 hectàrees difícilment una unitat familiar podia sobreviure i que en molts moments al llarg del seu cicle vital aquesta extensió era clarament insuficient. Aquesta és una referència que ens serà de gran utilitat a l'hora d'interpretar les implicacions de l'estructura de la propietat de la terra.

Si a nivell agregat la producció agrícola no abastava a cobrir les despeses del consum domèstic, a nivell individual podien plantejar-se dues situacions: (a) que un grup d'unitats familiars controlessin la propietat de la terra i obtinguessin el necessari per a la seva reproducció, mentre la resta de la població en restava al marge i depenia, bàsicament, d'altres activitats; o (b) que la propietat de la terra estigués distribuïda entre el conjunt d'unitats familiars i la major part d'elles obtinguessin ingressos insuficients de la terra. A Monells, com a la resta de la comarca, es donaven les dues situacions. A això dedicarem el capítol següent.

3.6 Recapitulació

L'objectiu del capítol ha estat definir els criteris per poder avaluar fins a quin punt una UFP podia viure de les seves terres i assignar valors a cadascun dels costos que hem considerat. Partint de la premisa que les UFP eren alhora unitats de consum i de producció, hem considerat que allò era possible quan els ingressos procedents del patrimoni (Y_p) igualaven o superaven les despeses de consum domèstic de la UFP (C_{cd}), els costos de reproducció

imputables a l'explotació de les terres en propietat (Crep), i les detraccions (fiscalitat i renda de la terra).

En primer lloc hem establert els paràmetres que, aplicats a cada patrimoni particular, ens permeten valorar l'ingrés. S'ha optat per monetaritzar i reduir els diferents ingressos obtinguts en l'explotació al seu valor en termes venals, tot i que probablement només una part d'ells es comercialitzessin, per tal de poder agregar ingressos de naturalesa diferent.

A continuació hem realitzat una estimació dels components principals del consum d'una UFP. Les despeses en concepte d'alimentació, el cost de disposar d'un allotjament i mantenir-lo, el consum d'energia amb finalitats domèstiques i les compres de calçat i vestit han estat successivament discutides i valorades.

La conclusió general del capítol és l'existència d'una forta divergència entre els ingressos procedents de l'explotació de terres en propietat i les despeses generades pel consum domèstic, els costos de reproducció de l'explotació i les vies de detracció que pesaven bé sobre els individus, bé sobre la propietat territorial. Les possibilitats de reproducció econòmica de les famílies pageses amb els ingressos de les seves propietats eren molt limitades. Només una petita franja de les famílies residents en el món rural aconseguia superar la llinda del que, segons les nostres estimacions, podia ser considerat autosuficiència. La possibilitat d'ampliar els límits territorials de l'explotació familiar per la via d'arrendaments i parceries de petites parcel·les era una possibilitat oberta, però limitada. En aquest sentit, com s'ha observat en el cas de Monells, les necessitats de consum i reproducció econòmica del conjunt de la població local eren molt superiors a l'ingrés agregat de la producció agrícola.

4. LA DISTRIBUCIÓ DE LA TERRA A MITJAN SEGLE XIX

A mitjan segle XIX el sector agrari encara jugava un paper determinant en la formació del producte interior català. Una gran part de la riquesa procedia de la realització de l'activitat agrària. La generació d'aquest producte agrari es basava en dos factors : la terra i el treball. El treball era l'element fonamental. Sense ell no podia realitzar-se la producció de cap bé. Aquest treball, però, s'havia d'aplicar a un mitjà de producció -la terra- que es caracteritzava per ser limitat i irreproduïble. No pot entendre's un al marge de l'altre. En conseqüència, la producció agrària depenia no només del treball i les seves tècniques, sinó també del sistema social que organitzava i distribuïa la terra en tant que mitjà de producció. Formulats d'altra manera, les relacions socials inherents al control de la terra es projectaven tant sobre la forma d'acomplir-se els requeriments tècnics de la producció, com sobre les quantitats produïdes i la distribució social dels fruits.

En aquest capítol analitzarem com es distribuïa la terra al Baix Empordà a mitjan segle XIX. I ho farem posant l'accent en el sòl amb aprofitaments agrícoles (l'equivalent aproximat al que les estadístiques agrícoles actuals anomenen SAU¹) i tenint present que aquesta opció no ens donarà la clau per entendre més que una determinada part de la dinàmica econòmica i de la distribució de l'ingrés.

El capítol s'inicia amb alguns apartats dedicats a qüestions de caràcter metodològic i heurístic. Quan hom investiga sobre la propietat de la terra i llur distribució és absolutament necessari combinar la discussió metodològica amb els resultats obtinguts perquè aquests depenen de com s'abordin les fonts documentals i de la metodologia d'anàlisi usada. Això pot fer àrid i feixuc aquest capítol, peròensem que les qüestions metodològiques no són secundàries ni es poden plantejar només a tall d'apèndix. Algunes de les conclusions a les quals arribem només poden assumir-se si s'accepta la metodologia utilitzada.

---

¹ El contingut de la SAU en les diferents fonts estadístiques ha anat variant al llarg dels anys, essent més restrictiu en determinats moments i més ampli en altres. Per evitar confusions hem preferit no utilitzar aquest concepte i referir-nos exclusivament a l'àrea conreada, entenent que aquesta inclou el guaret curt.

4.1. El procés al document : l'ocultació, el frau, els homes i les mesures.

Un dels problemes metodològics que cal afrontar quan hom decideix utilitzar els amillaments per analitzar l'estructura de la propietat és el de l'ocultació². Tant la bibliografia agrària com la dedicada a temes hisendístics i fiscals ha insistit abastament sobre la qüestió, i ha posat de relleu els múltiples problemes que comporta la utilització d'aquest tipus de documentació. En termes generals s'ha posat l'accent en els mecanismes del sistema fiscal i les possibilitats de frau que aquest permetia per insistir en la baixa qualitat dels amillaments³. La pretensió d'aquest apartat és la de rehabilitar-los com a font documental vàlida, sempre i quan l'ús que se'n faci sigui correcte i mesurat. Considerar-los una font vàlida no implica acceptar acríticament la font, sinó situar-la en les seves possibilitats. Per això, d'entrada és bo reconèixer que la reforma fiscal de Mon-Santillán va posar les bases d'un durador sistema que facilitava l'ocultació de riquesa; un sistema basat en les declaracions realitzades pels mateixos propietaris i en el protagonisme de les administracions locals en l'elaboració i control dels amillaments i la distribució de la quota imposada. Els escassos recursos esmerçats per l'Estat en l'avaluació de la riquesa rústica i el paper protagonista dels mateixos contribuents varen donar lloc a múltiples i contínues situacions de frau i ocultació.

Però el concepte *ocultació* requereix una certa reflexió. Quan la Direcció General de Contribucions avaluava la superfície *oculta*, el que feia era una

---

² Els amillaments han estat àmpliament utilitzats per a l'estudi de la propietat de la terra. En consonància amb aquesta tradició, s'ha generat un procés de reflexió sobre la naturalesa i les característiques de la pròpia font documental i la seva fiabilitat o validesa per a l'anàlisi de l'estructura de la propietat. Sovint s'han remarcat les debilitats de la font, tot i que aquesta crítica generalment no ha desembocat en el rebuig de la font, sovint per raons purament pragmàtiques. A Catalunya, entre els múltiples estudis que han utilitzat els amillaments, molts d'ells de caràcter estrictament local, podem esmentar els següents : Armengol, 1980; Barbaza, 1988; Bover, 1988; Bretón, 1990; Colomé, 1992; Estalella, 1984a i 1984b; Ferrer, 1987; Ferrer, Segura i Suau, 1983; Garrabou, 1962; Gutiérrez, 1992; Llobet, 1955; Mor, 1984; Sales, 1994; Tribó, 1990 i 1992. A nivell espanyol la llista podria ser molt extensa. Les referències principals són : Calatayud, 1989; Villares, 1982; Mata Olmo, 1987; i els treballs inclosos a Garrabou, 1992.

³ En un article recent sobre l'ocultació de la riquesa rústica a Espanya, Juan Pro (1995) desqualifica els amillaments amb les següents paraules : "*La magnitud del fraude detectado en los amillamientos de la propiedad rústica no permite concluir que tales documentos no son fuentes fiables para el conocimiento de la propiedad y los usos del suelo en la España del siglo XIX. Lejos de constituir meramente una fuente fiscal sesgada "a la baja", los amillamientos eran fruto de una negociación de los cupos tributarios entre la Administración central y las oligarquías locales, cupos que éstas repartían entre los vecinos según la lógica de los vínculos personales (de parentesco, amistad, patronazgo, etc.)*"

simple resta entre la superfície declarada en els amillaments vigents i la consignada a cada unitat territorial en els anuaris estadístics. La diferència entre ambdues era la *superfície oculta*.

Taula 4.1 : Ocultació de superfície en els amillaments de mitjan s. XIX

Localitat	Extensió amillarada	Extensió real	% amillarat
Torroella	3.479	6.534	53,3
La Bisbal	489	1.550	55,8
Sant Pol	376	(amb La Bisbal)	
Garrigoles	609	915	66,5
Begur	1.393	2.064	67,5
Ullà	532	760	70,0
Regencós	445	627	71
Ullastret	777	1.084	71,7
Serra de Daró	594	786	75,5
Torrent	608	805	75,5
Parlavà	464	614	75,6
Colomers	328	430	76,2
Corçà	934	1.591	78,7
Casavells	317	(amb Corçà)	
Verges	726	906	80,2
Palafrugell	2.302	2.662	86,5
Cruïlles	6.201	7.113	87,2
Sant Sadurní	2.115	2.314	91,4
Monells	516	560	92,1
Palau Sator	1.160	1.238	93,7
Vall-llobrega	510	536	95,1
Fonteta	2.321	2.396	96,9
S. Joan	1.120	1.389	97,2
Palamós	230	(amb S.Joan)	
Vulpellac	457	429	106

Fonts : A.H.M. Begur, Caixa sense enregistrar n.19; A.H.C. La Bisbal, fons Casavells, V.7; A.M. Colomers, sense classificar; A.H.C. La Bisbal, fons Corçà, V.8; A.H.C. La Bisbal, fons Cruïlles, lligall 40; A.H.C. La Bisbal, fons Fonteta, 2.3.1; A.H.C. La Bisbal, fons Garrigoles, lligall 48; A.H.C. La Bisbal, fons La Bisbal, III.6; A.H.C. La Bisbal, fons Monells, V.3; A.H.M. Palafrugell, I.3.3.2; A.H. Vila de Palamós, fons municipal, caixa 547; A.H.C. La Bisbal, fons Palau Sator, caixa 45; A.H.C. La Bisbal, fons Parlavà, V.3; A.H.C. La Bisbal, fons Regencós, caixa 19; A.H.C. La Bisbal, fons Sant Sadurní, lligall V.13; A.H.C. La Bisbal, fons Serra, 2.4.1.2; A.H.C. La Bisbal, fons Torrent, IV.1; A.H.M. Torroella de Montgrí, lligall 1/315; A.H.C. La Bisbal, fons Ullastret, 2.4.1.6; A.M. Vall-llobrega, sense classificar; A.H.M. Vergès, 2.4.2.7; A.H.C. La Bisbal, fons Vulpellac, V.2.

Repetim-ho: el que s'entenia per superfície oculta era simplement l'extensió no amillarada. Atenent a aquest criteri, el 1879 s'estimava que la província de Girona tenia oculta un 45% de la seva superfície ja que de les 588.380 hectàrees que comprenia només 323.048 havien estat amillarades⁴. Una xifra d'una magnitud realment important. De tota manera, els mateixos tècnics de

⁴ Pro, 1992 : 342

l'administració d'Hisenda en alguna ocasió havien introduït una rectificació que permetia rebaixar en un 10% sobre la superfície total el volum de terres ocultes, entenent que aquest percentatge s'havia d'atribuir a camins, llits de riu, canalitzacions, carreteres i nuclis urbans. Aplicant aquesta correcció, la mateixa D.G. de Contribucions, el 1870 havia suposat una ocultació del 35,8% per a la província de Girona. Malgrat la rectificació, continuava essent un percentatge elevat⁵. La qüestió clau és si tota la superfície oculta ho era fraudulentament. Hom tendeix a associar frau i ocultació com si fossin termes equivalents. Però de fet no ho eren. Darrera el que administrativament era qualificat com a superfície oculta podem distingir-hi tres realitats ben diferents:

a/ L'ocultació fraudulenta. Evidentment les terres ocultes incloïen un percentatge, sovint difícil de determinar, de terres no amillarades com a conseqüència del frau conscient i voluntari dels propietaris en les seves declaracions. Aquest era un primer motiu d'ocultació, tot i que no necessàriament el més important. En molts municipis l'ocultació voluntària de superfícies era pràcticament irrellevant. La taula 4.1 recull el percentatge de superfície amillarada en un conjunt de municipis baixempordanesos a mitjan segle XIX. Una part important d'ells enregistraven més del 90 % de la superfície del terme municipal, extensió a la que caldria afegir la superfície ocupada per vies, rius i nuclis de població. Però, a més del percentatge alt o baix de terres ocultes, el que cal destacar són els elements que ens indueixen a pensar que l'ocultació fraudulenta no era tan rellevant com les xifres podien aparentar.

Un primer indicatiu prové de la comparació entre el patrimoni posseït i el patrimoni declarat en alguns casos concrets que podem controlar. Els primers exemples provenen, altra volta, de Monells. Aquesta localitat es troba entre el grup de municipis amb un elevat percentatge de superfície amillarada (taula 4.1). La contrastació entre les terres d'alguns patrimonis consignades en inventaris i capítols matrimonials i les extensions declarades en l'amillament de 1865 és força reveladora del grau d'aproximació entre allò realment posseït i allò amillarat, almenys en termes d'extensió (vegeu taula 4.2). Només en dos casos la xifra amillarada estava pel dèssota de la inventariada⁶. Curiosament

---

⁵ Pro, 1992 : 338

⁶ Que en altres dues l'extensió inventariada fos superior a l'amillarada s'explica per l'existència de varis propietaris titulars dins la mateixa unitat familiar

no eren els propietaris més importants els qui, en aquesta mostra, es comportaven de manera fraudulenta, sinó alguns petits propietaris que, en termes agregats, tenien poca incidència.

Taula 4.2 : Contrastació entre les extensions consignades en inventaris i les declarades en els amillaraments, Monells (en hectàrees)

Unitat Familiar	Inventari		Amillarament 1865
	any	Extensió	
Blanch 2	1864	2,3	3,3
Busquets	1864	3,1	2,7
Solà 1	1862	25,8	31,4
Vilà 1	1864	16,2	16,4
Xucià 6	1864	1,7	1,3

Font : L'amillarament de 1865 es troba a l'A.H.C. de La Bisbal, fons Monells, V.3. Pel que fa als inventaris, han estat extrets de l'A.H.G., fons notarial, La Bisbal. Les referències concretes són, per ordre d'aparició : inventari dels béns heretats per Narciso Blanch Ros, de Monells, Not. N. Clapés, 30 setembre 1864; inventari dels béns heretats per Sebastián Busquets Batlle, de Monells, Not. R. Trías, 6 agost 1864; inventari dels béns de Miquel Solà Riera, de Monells, Not. N. Clapés, 31 maig i 5 maig 1862; inventari dels béns de Pedro Vilà Casabó i Catalina Coloma, de Monells, Not. N. Clapés, 8 febrer 1864; inventari dels béns heretats per Francisco Xucià Solivera, de Monells, Not. N. Clapés, 31 gener 1864

Taula 4.3 : Comparació entre les extensions posseïdes i les amillarades per Francisco Bru, propietari de Domeny (en vessanes)

Finca	Localitat	Inventari de 1852	Amillarament de 1879
Mas Bru	Palau Sacosta	60	59
Mas Miró	S.Andreu Salou	126	120,5
Mas Oliver	Domeny	139	133,2
Mas Llobet	Juià	83	83

Font : Arxiu Patrimonial Família Bru. "Relación del valor y inventariado y del valor real más aproximado de la propiedad que D. Francisco Bru de Domeny poseyó de su difunto padre Joaquin con heretamiento del año 1851 y testamento del año 1852". Íbid., "Relación de la cantidad en vesanas y cent³ de las varias clases de tierra de las propiedades de D. Francisco Bru de Domeny y su valor en pesetas de su riqueza, segun consta en los amillaramientos vigentes"

Un altre exemple ens el proporciona Francesc Bru, propietari rendista de Domeny⁷. Aquest cas també confirma la imatge d'un comportament poc fraudulent dels grans propietaris pel que es referia a la declaració de superfícies. La comparació entre les extensions enregistrades en un

⁷ Malgrat no ser un propietari de la comarca baixempordanesa, ens permetem la llicència d'utilitzar informacions de la seva documentació patrimonial tant per l'interès que aquesta té com pel fet que les seves possessions es situaven a l'altre vessant de les Gavarres (Palau Sacosta, Juià, ...), en un context similar només fragmentat per les barreres administratives.

document privat de 1852 i les amillarades el 1879 a penes ens permet parlar d'ocultació -tot i observar-se algunes petites diferències-.

No era per ingenuïtat ni per esperit de ciutadania pel que moltes de les declaracions de superfície s'ajustaven prou a allò realment posseït, sinó perquè els registres fiscals podien tenir algun valor jurídic. Els expedients possessoris que elaboraven els jutjats locals com a pas previ per a la inscripció en el Registre de la Propietat d'aquelles finques que no conservaven títols legítims ens mostren la utilitat que tenia una declaració correcta de les superfícies posseïdes ja que la seva declaració en l'amillament constituïa una prova documental de la possessió de la finca. Declarar una parcel·la podia convertir-se en un reconeixement de propietat.

Evidentment, ni tots els grans i mitjans propietaris eren tan escrupolosos com els esmentats en la declaració dels seus béns ni en tots els municipis es donava una ocultació tan petita de terres com a Monells. Joaquim de Carles, propietari del Mas Pinell de Torroella de Montgrí, per exemple, el 1863 va declarar una extensió total de 588 vessanes (128,6 ha) corresponents a l'esmentat mas i a una finca annexa anomenada La Fonollera, quan en un inventari privat una mica anterior es consignava una superfície de 668 vessanes⁸. En aquest cas sí que podem parlar d'una ocultació conscient de 80 vessanes de terra. Però, fins i tot, si aprofundim en el detall comprovem que es declaren totes les terres de conreu presents a l'inventari i que el que es deixa de declarar es una considerable extensió de '*estanques y arenas*' de la desembocadura del riu Ter, fet que ens indueix a pensar que el frau podia ser selectiu i concentrar-se en terres sense -o amb molt poc- valor econòmic.

Les xifres de 1860 de Serra de Daró ens donen una ocultació de l'ordre del 24,5% de la superfície. La comparació amb l'amillament de 1880 (que cobreix el 99,5% de la superfície municipal) ens permet detectar que les terres no amillarades el 1860 es corresponien, bàsicament, a aquelles conceptuades com a vies (camins, rieres,...) i a les posseïdes pels mitjans i grans propietaris. Aquests passaren d'enregistrar 432 ha a 578 ha, mentre la resta de propietaris (els que tenien menys de 5 hectàrees) passa de 154 a 139 ha. Però, a banda del ball de xifres i noms com a conseqüència de les transferències de

---

⁸ Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligall-foli 31

propietat realitzades durant els 20 anys que separen els dos amillaments, allò més sorprenent és que l'aflorament de riquesa produït en el document de 1880 es deu bàsicament a un sol propietari, Miquel Bertran, d'Ultramort, que passa de 2 ha a 139 ha⁹. Miquel Bertran, juntament amb Josep Pagès i el Baró de Foixà (aquests dos darrers no els hem pogut identificar en cap dels dos amillaments), mantenien un conflicte amb l'Administració Pública i el municipi de Serra per l'apropiació d'uns aigualleixos que havien estat comunals¹⁰. Probablement és en el marc d'aquest conflicte que hem d'interpretar la ridícula extensió de terres que Miquel Bertran va declarar el 1860.

b/ Les terres públiques. A més del frau cal tenir en compte les terres que havien passat a formar part dels *montes públicos*, terrenys de titularitat comunal o pública sobre els quals no hi gravitaven contribucions. Malgrat ser preceptiu el seu amillament (en l'apartat de *finques exemptes*), el cert és que generalment no hi constaven. Cas de fer-se alguna referència, corresponia a petites peces de la parròquia de la localitat. Alguns dels casos de la taula 4.1 s'expliquen -almenys parcialment- per aquest motiu. L'amillament de Torroella de Montgrí no incloïa el territori de la *Muntanya Gran*, de més d'un miler d'hectàrees¹¹. Tampoc l'amillament d'Ullà incloïa les, aproximadament, 100 hectàrees de la muntanya coneguda com a *Comunal d'Ullà*¹², ni el de Palau Sator les 45 ha de la *Muntanya Seca* de Sant Feliu de Boada¹³. Tampoc apareixen amillarats els terrenys comunals de Begur¹⁴, ni el *Pla de Mont* de Verges¹⁵. I només l'amillament de Serra de

---

⁹ Aquesta conclusió reposa en la comprovació que les baixes d'altres propietaris no justifiquen l'augment de riquesa de Miquel Bertran.

¹⁰ AHG, Diputació, lligall 4074

¹¹ Segons el *Catálogo de Montes Públicos* de 1901 l'extensió de la Muntanya Gran de Torroella de Montgrí era de 2695 ha de "*cabida forestal*" (la "*cabida total*", que incloïa els enclaus particulars, ascendia fins a 2933 ha). Per motius que desconeixem, actualment la superfície d'aquesta propietat pública és inferior. Segons l'inventari de la Direcció General de Medi Rural de 1985, la propietat pública es compon de la *Duna continental*, amb 195 ha de propietat estatal, i de la *Muntanya Gran*, amb 1676 ha pertanyents a l'Ajuntament de Torroella de Montgrí. Dec aquestes informacions a Pere Sala, que me les ha facilitat del seu propi treball de recerca.

¹² BOP, 1 setembre 1884. "Relación de los montes en ella situados (provincia de Girona) y cuya pertenencia pública se ha descubierto recientemente".

¹³ *ibid.*

¹⁴ Esmentats per Sala, 1994 : 68

¹⁵ Arxiu Històric Municipal de Verges, 3.11.2.1, "Expediente instruido para la adjudicación y cesión con el canon anual de 2 pesetas, del terreno comunal sito en el paraje denominado Pla de Mont"

Daró enregistrava 0,9 hectàrees dels *béns nacionals* que havien estat del Comú de Sant Iscle, extensió d'altra banda molt inferior a les 95 vessanes (20,8 ha) que segons un inventari de 1855 eren comunals¹⁶. A Ullastret, l'elevada ocultació que s'enregistra s'explica en part perquè no es declaren les 91 hectàrees de l'antic estany comunal que, just cinc anys abans, s'havia començat a repartir entre els socis de *La Laguna*, la societat encarregada del seu dessecament¹⁷.

c/ Les formes de mesurar. A més d'aquelles superfícies que, amb una o altra intencionalitat, no es declaraven en els amillaraments, hi ha un tercer element de caràcter cultural i social que també incidia en l'ocultació. Ens referim als criteris utilitzats per mesurar la terra. Els agents de l'administració pública mesuraven les superfícies amb mètodes de triangulació geodèsica i utilitzant el sistema mètric decimal com a unitat de mesura. Els pagesos i propietaris gironins utilitzaven la vessana com a unitat i es servien de mètodes menys sofisticats. És important no cometre anacronismes i no pensar que la "inexactitud" en la mesura sempre significava frau. Hi havia una diferència cultural important entre el sistema metrològic tradicional i el sistema mètric que des de l'Administració Pública va anar imposant-se d'ençà la seva adopció oficial el 1849¹⁸. La penetració de l'hectàrea com a mesura va ser molt lenta. Malgrat que a partir de la dècada de 1860 l'extensió en hectàrees aparegui sistemàticament en els documents públics (notarials, administratius,...), no era més que una conversió matemàtica de les vessanes. La terra continuava mesurant-se en vessanes.

La vessana, en tant que unitat de mesura, era inexacta, almenys des d'una perspectiva contemporània. D'entrada perquè la seva extensió variava segons la zona. Al Baix Empordà, en general, s'utilitzava la vessana de rei, de 900 canes quadrades, equivalent a 0,2187 ha, tot i que en algunes poblacions properes al Montgrí (Torroella, Verges,...) també podia utilitzar-se la vessana de 1200 canes quadrades (0,2916 ha). Fora de la comarca, en alguns punts del Gironès, la Selva i l'Alt Empordà, també existia la *vessana de comte o de*

---

¹⁶ D'aquestes 95 vessanes, 80 havien estat apropiades per 3 particulars després d'haver estat inundades pel riu Ter i el 1869 l'Administració de Propietats i Drets de l'Estat estava fent accions per recuperar-les (AHG, Diputació, lligall 4074)

¹⁷ A.H.C. La Bisbal, Ullastret, Societat La Laguna, lligall 1.1

¹⁸ Llei de 19 de juliol de 1849

senyor, de 1024 canes quadrades (0,2488 ha)¹⁹. La vessana podia fraccionar-se, però tot i així la precisió que podia aconseguir no era comparable al sistema mètric. La unitat fraccionària més petita, el trenta-dosau, equivalia a 68 àrees. I aquest no sempre era el denominador utilitzat per expressar les fraccions de vessana. Dels 17 amillaments del període 1855-1865, només la meitat utilitzen el trenta-dosau com a denominador. La resta utilitza unitats fraccionàries més grans (un el setzau, cinc el vuitè, dos el quart i un la mitja vessana).

Més rellevant que la precisió de la vessana com a unitat de mesura era la tendència dels propietaris a arrodonir les extensions posseïdes. Generalment la vessana només tendia a fraccionar-se quan s'aproximava a les terres properes als nuclis d'habitació, terres que alhora eren les que tenien major potencialitat productiva²⁰. I això no només succeïa en els amillaments, sinó també en els inventaris de béns, en els contractes de compra-venda entre particulars o en les inscripcions de finques al Registre de la Propietat. És sorprenent que els camps sempre fessin una vessana, o dues o quatre. Només ocasionalment es precisaven les unitats fraccionàries. Donat que un sistema metrollògic és una expressió més d'una determinada realitat social i que la diversa graduació de l'exactitud en la mesura és fruit de les diferents necessitats socials²¹, hem de convenir que socialment a Girona, o al Baix Empordà, no calia una medicció més precisa. El sistema tradicional de mesura, tot i la seva vaguetat, era un sistema funcional i això era el que importava. Els propietaris no tenien necessitat de mesurar *exactament* la seva terra. Els motius que ho expliquen són múltiples. En molts casos els límits dels camps eren prou clars perquè estaven determinats per un conjunt d'obstacles físics (marges, camins, rieres, arbres,...). També podria pensar-se en el poc interès que els possessors del domini útil podien tenir en precisar exactament l'extensió de terra que temps enrera els havia estat establerta, per evitar contradiccions entre el document original i l'extensió realment posseïda. Només un nou consens social -que permetés obviar aquestes probables contradiccions- facilitaria el canvi de metrologia.

---

¹⁹ Vegeu Llençà de Gelcén, 1952 i Alsina, Feliu i Marquet, 1990 : 242

²⁰ En els horts també s'utilitzava, com a unitat de mesura, tot i que de manera marginal, el salló, una mesura arcaïca, pràcticament en desús, que equivalia a 1/8 de vessana. A les vores del riu Ter el nom de Salló o Saió és freqüent trobar-lo encara com a topònim.

²¹ Kula, 1980 : 4

Finalment, també cal tenir en compte que el treball dels perits i dels geòmetres encaria qualsevol inscripció o transferència de finques i que era un cost evitable i sovint innecessari des de la perspectiva dels propietaris de l'època. L'aixecament de plànols i la medició geomètrica de les finques va ser una tasca que els grans propietaris varen anar desenvolupant lentament d'ençà el segle XVIII. Això els va permetre un coneixement precís de les extensions posseïdes, i a voltes amb considerable sorpresa. El Mas Pinell de Torroella de Montgrí, propietat de la família Carles, és un exemple molt clar de fins a quin punt els mateixos propietaris desconeixien la superfície que tenien²². En una *Nota* privada de mitjan segle XIX, es feien constar un total de 668 vessanes, de les quals 293 corresponien estrictament al mas i 375 al territori de La Fonollera²³. Aquest és el document que hem utilitzat anteriorment per contrastar-ho amb l'amillament de 1863 i comprovar una ocultació conscient de 80 vessanes. El 1880, quan la finca va ser inscrita en el Registre de la Propietat, els Carles varen realitzar una primera revisió de les dades d'extensió i varen enregistrar un total de 713 vessanes²⁴. Però l'afloració de superfície no s'acaba aquí ja que en una medició particular encarregada el 1893 a l'agrimensor Pere Creixell va posar de relleu que l'extensió total de la finca era de 902 vessanes (420 el mas i 482 La Fonollera)²⁵. S'ha d'explicar per la compra i/o agregació de noves finques?. Les dades que tenim no ho confirmen pas. La hipòtesi més versemblant és que els mateixos Carles desconeixien l'extensió exacta d'una finca molt extensa que comprenia una porció important de terres sorrenques, salines i aiguamolls d'escàs valor.

Altres propietaris no s'estaven de fer explícit el desconeixement sobre l'extensió real de les seves terres. Gabriel Renart i Domènech, hisendat de Millars, fent inventari dels béns del seu difunt pare, advertia el següent:

*"Se declara que las estension donadas á las respectivas pessas sobre lindadas, deu entendrese sempre poch mes ó menos".*²⁶

²² Vegeu també Gifre, 1987 : 130

²³ Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligall-foli num. 31, "Nota del número de vesanas de terra del Pinell propi de Dn. Narcís de Carles O'Doyle"

²⁴ Registre de la Propietat de La Bisbal, municipi de Torroella de Montgrí, finca nº 1577

²⁵ Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligall-foli num. 31

²⁶ AHG, Notarial, La Bisbal, N.Clapés, 6 agost 1857

I la *Sociedad de Agricultura del Ampurdán*, des d'una perspectiva interessada però no per això menystenible, observava el mateix en una *Representación* adreçada a les Corts espanyoles a propòsit de la reforma tributària de 1845 :

"... la extensión de las fincas que se pide, á su dueño se dará frecuentemente con poca exactitud, aun cuando se halle el declarante poseído de la mayor buena fe, pues pocas son las que hayan sido medidas comparadas con aquellas en que nunca se ha verificado esta operación" 27

Taula 4.4 : Qualitat de les terres de conreu segons els amillaraments

Localitat	Primera	Segona	Tercera
Begur	4,0	29,2	66,8
Casavells	7,0	46,7	46,3
Colomers	16,5	36,7	46,8
Cruïlles	6,5	22,2	71,3
Fonteta	11,2	27,2	61,6
Garrigoles	16,8	41,7	41,5
La Bisbal	22,2	47,5	30,3
Monells	22,6	38,3	39,1
Palamós	11,9	50,6	37,5
Palau Sator	5,4	16,7	77,9
Parlavà	18,7	41,7	39,7
Regencós	10,9	34,4	54,7
Serra de Daró	40,0	42,6	17,4
Sant Joan de Palamós	24,5	39,6	35,9
Sant Sadurní	10,4	34,4	55,2
Torroella de Montgrí	17,1	46,4	36,5
Ullà	53,8	35,6	10,6
Ullastret	5,7	37,6	56,7
Verges	46,1	45,6	8,3
Vulpellac	42,3	32,8	25,0
Torrent	25,0	38,6	36,3
Global	18,6	37,2	44,2

Font : Amillaraments (vegeu taula 4.1). Només hem utilitzat els amillaraments anteriors a 1879 ja que els del període 1879-1881 no especifiquen la qualitat de la terra amillarada. Cal advertir, també, que en els casos de Begur i Palau Sator l'amillarament especificava qualitats de terra inferiors a la tercera, però per qüestions de simplicitat expositiva les hem inclòs dins la tercera qualitat.

És evident i cert -per tant- que el sistema cadastral espanyol facilitava i permetia l'ocultació fraudulenta de terres, però cal tenir en compte que aquest no és l'únic factor que explica l'ocultació. Si als percentatges de terres ocultes -no declarades- que resulten de comparar els amillaraments amb altres mesuraments topogràfiques li deduïm aquella part que correspon a vies

públiques i nuclis d'habitació, la que correspon a comunals i *montes públicos*, i la que és fruit de l'utilització de dos sistemes metrològics diferents, probablement el marge d'ocultació fraudulenta de terres es reduirà fins a uns nivells que ens permeten afirmar l'elevada bondat i fiabilitat dels amillaments per a l'anàlisi de l'estructura de la propietat.

Ara bé, si en termes superficials l'ocultació fraudulenta podia ser relativament poc rellevant, major importància tenia en termes de riquesa. Probablement allà on el frau es donava amb major intensitat era en la determinació dels usos del sòl i, sobretot, de les qualitats, tot i que no és possible precisar-ne la magnitud. La taula 4.4, tot i no constituir cap prova del frau en la declaració de les qualitats permet observar dues coses: primer, la tendència a qualificar la major part de les terres en els nivells inferiors de qualitat i, segon, la disparitat de comportaments entre els municipis, atribuïble no només a la diferent dotació de recursos, sinó també a la particular correlació de forces de cada localitat.

En conclusió, si bé -com anirem veient- els amillaments tenen molts problemes, no està massa clar que el més important sigui el d'ocultació fraudulenta de superfície. Almenys la mostra d'amillaments baixempordanesos amb la qual treballem pensem que dóna una imatge versemblant de la distribució de la terra a l'interior de cada localitat.

4.2 Diversitat d'estructures de la propietat? : Entre el miratge i la realitat.

Les qüestions que ens formulem són bàsiques. Fins i tot, simples. Qui posseïa la terra? Estava molt concentrada en poques mans? O bé estava distribuïda de manera relativament igualitària? Fins a quin punt les famílies pageses disposaven de terra suficient per a la seva subsistència? Els propietaris de la terra eren alhora els qui la conreaven? Quin era el pes dels rendistes en l'estructura agrària comarcal?... La resolució d'aquestes qüestions pot donar peu, més endavant al plantejament de nous interrogants més ambiciosos: Quines eren les repercussions de la distribució de la propietat sobre la producció agrària? Fins a quin punt aquesta estructura podia impulsar o bloquejar determinades tendències de canvi tècnic i modernització del sector? Quines foren les línies de transformació de la mateixa estructura de la propietat al llarg del temps?... Com hem dit aquestes

qüestions són molt simples i bàsiques. El que no és tan simple és la seva resolució.

La primera passa que donarem consistirà en una exploració dels quadres de distribució general de la propietat que resulten del processament de la informació dels amillaments²⁸. Advertim d'entrada, tanmateix, que la imatge obtinguda distribuint la propietat en franges de propietaris segons l'extensió posseïda pot ser molt enganyosa. Però precisament per constatar el miratge que poden produir determinats tractaments habituals dels amillaments pensem que és útil començar plantejant la qüestió amb l'utilitat més clàssic i habitual.

La primera impressió és la d'una gran diversitat d'estructures de la propietat. Els gràfics 4.1, 4.2, 4.3 i 4.4 mostren, en termes de percentatges acumulats, la superfície en mans dels propietaris que posseïen fins a una determinada extensió. Per permetre una correcta visualització de les dades hem separat les sèries en quatre gràfics, agrupant els municipis analitzats segons criteris d'afinitat. L'element en què ara ens convé fixar-nos és el de l'extensió acumulada posseïda per aquells que tenien fins a 20 hectàrees. Vint hectàrees seria el que -molt grollerament podríem considerar el límit superior d'una explotació autosuficient²⁹.

El primer gràfic (4.1) agrupa els municipis on els propietaris amb menys de 20 hectàrees en aquell municipi posseïen més del 70% de la terra de la mateixa localitat. El cas de Palamós -on s'arriba al 100%- és molt poc significatiu perquè les reduïdes dimensions del terme municipal impedeixen veure si existien propietats superiors a les 20 hectàrees. Entre els altres, destaquen Ullastret i Sant Pol de La Bisbal, amb més del 90% de la terra en mans de propietaris que no arribaven a les 20 hectàrees, i els segueixen Begur, Verges, La Bisbal i Colomers. Excepte en aquest darrer cas, es tracta de localitats amb un terme municipal d'extensió no molt gran i que contenen (o són molt properes a) un nucli important de població. El segon gràfic (4.2) recull un grup de municipis aparentment amb una distribució molt similar: Vulpellac, Casavells, Vall-llobrega, Ullà i Palafrugell, tots ells amb un percentatge de terra en mans de propietaris que no arribaven a les 20 ha que

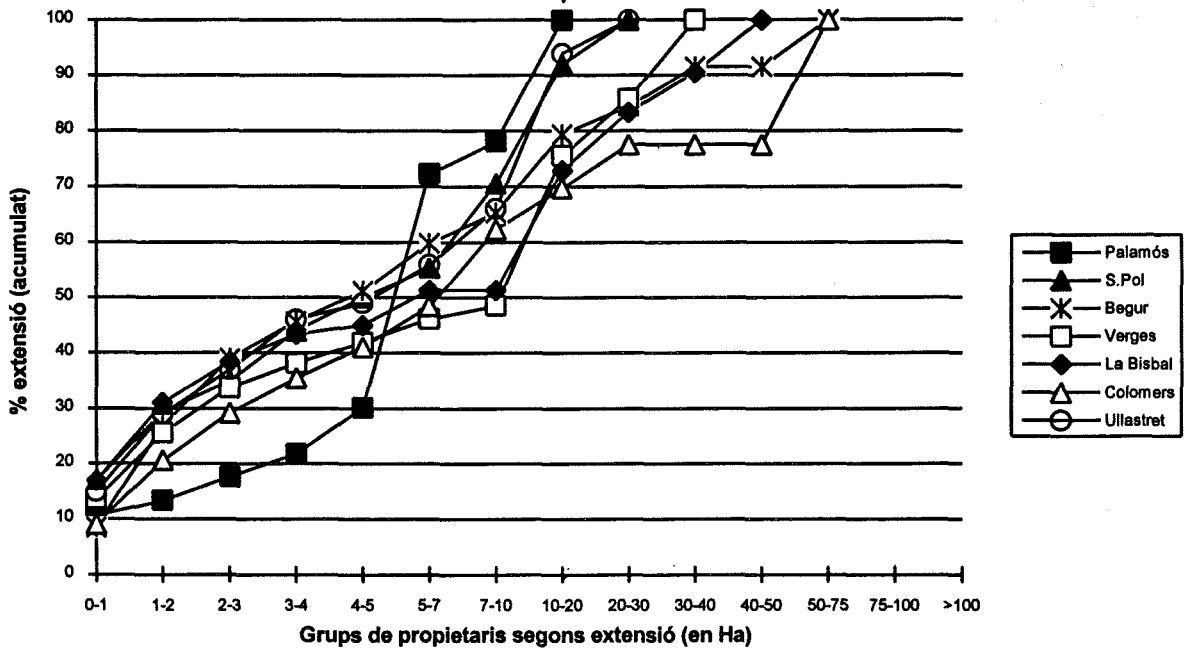
---

²⁸ Vegeu Apèndix 6

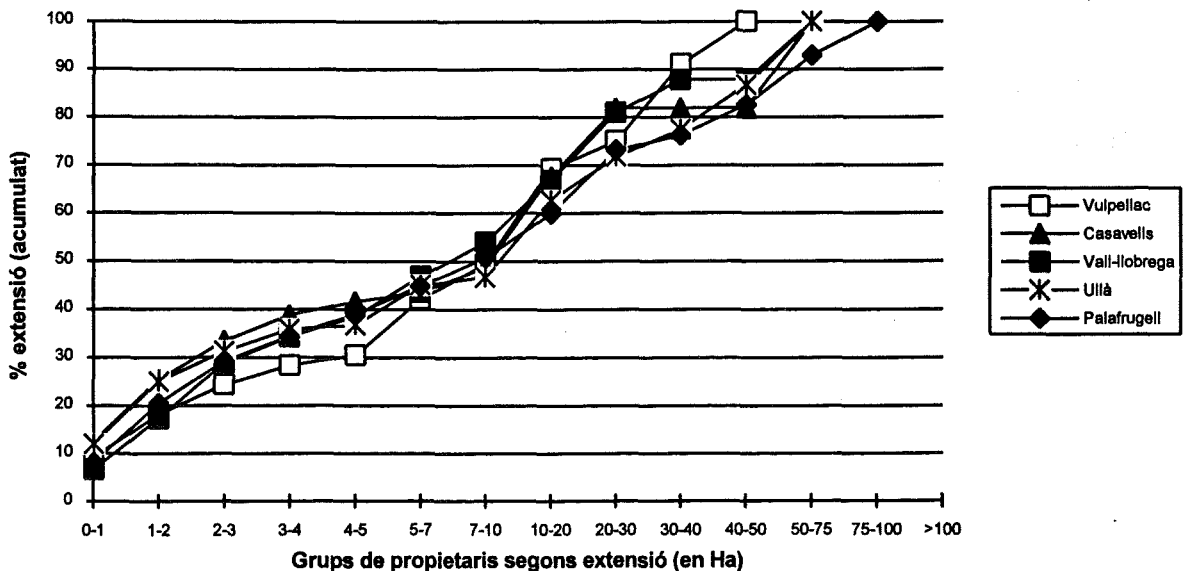
²⁹ La discussió sobre els límits superficials d'una propietat familiar autosuficient es troba al punt 4.6

oscil·la entre el 60 i el 69%. En el tercer gràfic (4.3) s'hi apleguen els municipis on aquest grup de propietaris posseïa entre el 50 i el 59% del sòl (Garrigoles, Torrent, Serra, Torroella de Montgrí, Monells, Parlavà, Sant Joan de Palamós i Corçà).

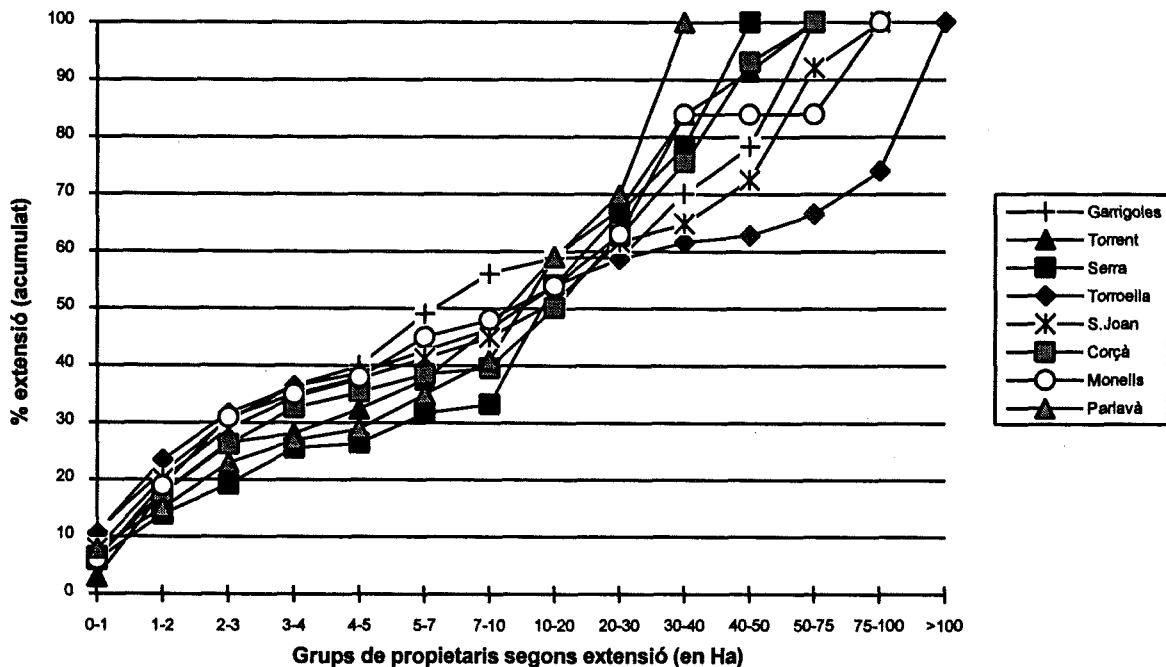
Gràfic 4.1 : Distribució de la terra segons grups de propietaris (1)

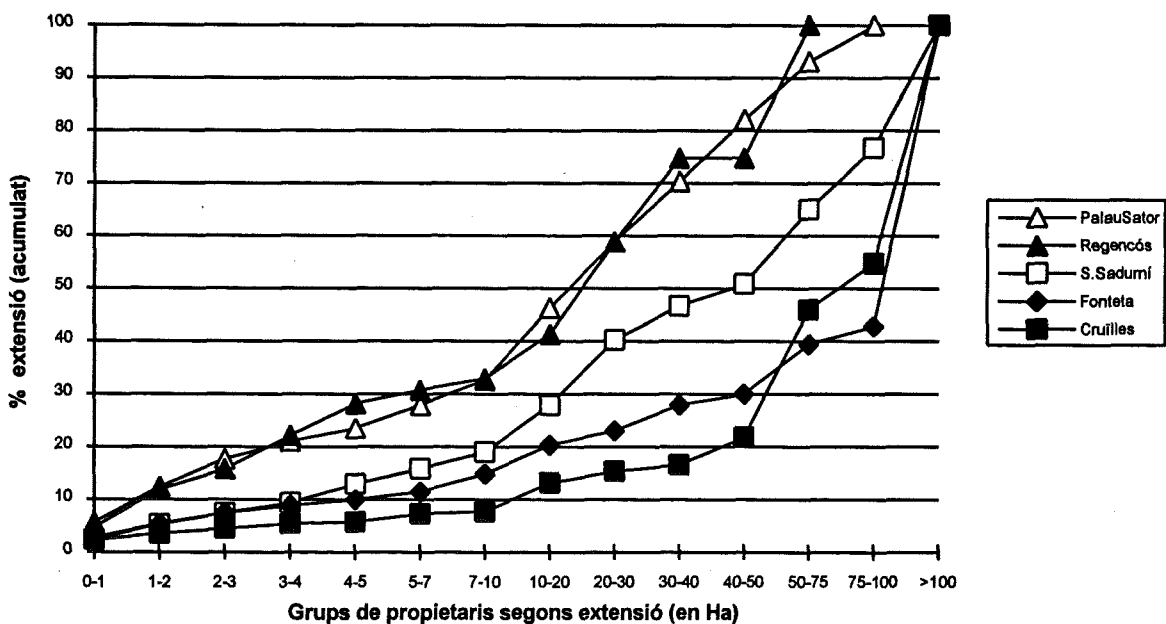
Gràfic 4.2 : Distribució de la terra segons grups de propietaris (2)

Gràfic 4.3 : Distribució de la terra segons grups de propietaris (3)

Gràfic 4.4 : Distribució de la terra segons grups de propietaris (4)

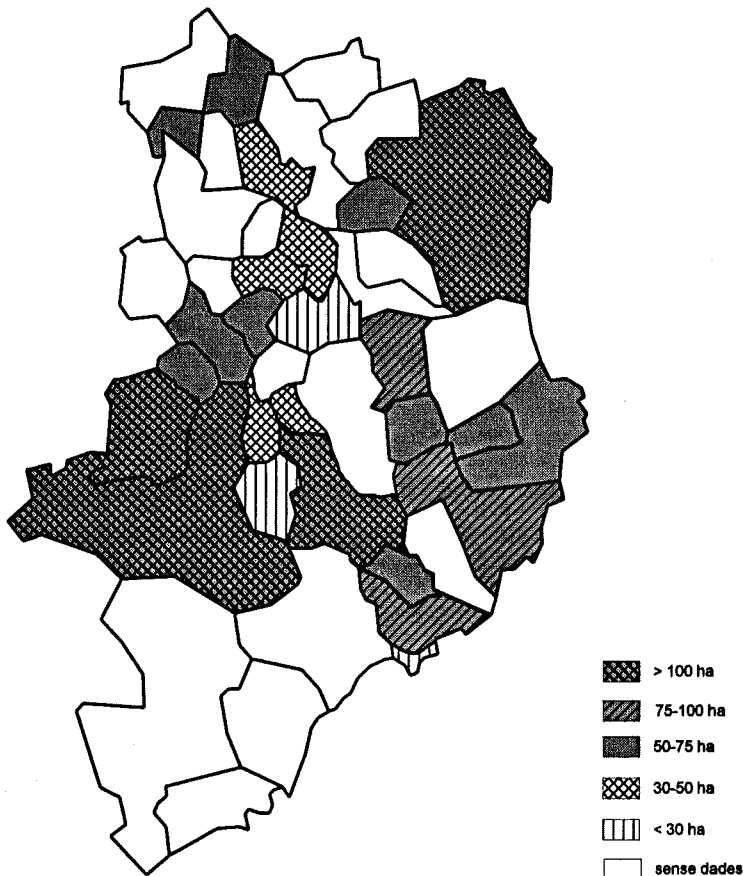
Entre aquest grup de municipis s'observen majors diferències que en l'anterior pel que fa al seu comportament en els nivells anteriors i posteriors a la franja de 20 hectàrees. Finalment, el gràfic 4.4 ens permet observar la distribució de la terra en aquelles localitats on els propietaris de menys de 20 ha no arriben a posseir ni el 50% del territori. És en aquest darrer gràfic on podem observar major disparitat entre els municipis representats. Hi destaquen els casos de Fonteta i Cruïlles, on el grup observat no arriba ni al 20 % de les terres del terme. En resum, la primera impressió que obtenim de la lectura d'aquests gràfics és la de l'existència d'estructures de la propietat extremadament diverses en una mateixa comarca. En alguns municipis (especialment els representats en el gràfic 4.1) predominaria la petita i mitjana propietat i la gran propietat hi tindria molt poca presència. En altres es donaria una situació menys equilibrada, amb presència més significativa de propietats superiors a les 20 hectàrees, tot i que les inferiors a aquesta tindrien una certa rellevància en ocupar entre el 50 i el 70 % del territori. Aquesta situació és la que caracteritzaria la major part dels municipis de la mostra (el 50%). I, finalment, en altres municipis el pes de la gran propietat seria predominant i, en algun punt, fins i tot aclaparador.

Aquesta imatge d'una petita comarca amb estructures de la propietat tan diferenciades al seu interior sembla reafirmar-se observant l'extensió de les propietats més grans. Les dades dels amillaments posen de relleu grans diferències pel que fa a l'extensió de les grans propietats locals. El mapa 4.1 ens permet visualitzar-ho. En algunes localitats les propietats més grans no arribaven a les 30 hectàrees, mentre que en altres depassaven el centenar. Aparentment, algunes zones podríem considerar-les latifundistes mentre que en altres la gran propietat estava molt diluïda i podia confondre's amb la propietat mitjana.

Fins a quin punt aquestes divergències eren reals? Certament, cal acceptar l'existència d'estructures diferenciades en el sí de la comarca, en gran mesura relacionades amb les característiques del medi físic local i amb el desenvolupament vitícola de determinades localitats litorals. Però, alhora, cal ser molt prudent en el maneig dels amillaments per no magnificar-ho. És bo tenir present que la font que ens proporciona les dades és un mirall deformant que fàcilment pot induir-nos a error. Les deformacions provocades per la font i el mètode d'anàlisi són, bàsicament, dues :

- La limitació imposada per les dimensions dels municipis. Com s'observa en el mapa 4.1, a major grandària, major possibilitat de que destaquin les grans propietats. En canvi, a la plana, on les dimensions dels termes eren molt reduïdes, els masos solien estar administrativament repartits en dos o tres municipis, reforçant de forma distorsionada el pes de la petita propietat. Llorenç Ferrer, que també ha observat al Bages aquest encavalcament d'una finca en varis municipis, indica que en aquella comarca interior no era un cas massa freqüent³⁰. Al Baix Empordà, en canvi, la migradesa territorial de molts termes municipals explica que aquest encavalcament tingués major rellevància. La taula 4.5, elaborada a partir de tots els masos amb terres a Ullastret i que estan inscrits com a *heretats* en el Registre de la Propietat, és prou eloqüent d'aquest fraccionament administratiu d'allò que, en la realitat, eren unitats compactes.

Mapa 4.1 : Extensió de la propietat més gran de cada localitat

Font : Amillaments (vegeu taula 4.1)

Taula 4.5 : Masos amb terres a Ullastret

Mas	Municipis	% peces a Ullastret	% extensió a Ullastret	Extensió a Ullastret (ha)
Romaguera	Ullastret, Castell d'Empordà	90	?	15,6
Pigem	Ullastret, Fonalleres	?	?	10,1
Busquets	Ullastret, Casavells	33	?	2,1
Casagran (1)	Ullastret	100	100	9,7
Perelat	Ullastret, Serra	73	?	15,4
Prats	Ullastret, Parlavà, S. Iscle	30	?	2,6
Casagran (2)	Ullastret, Fonalleres	20	?	0,9
Burgues	Ullastret, ?	92	99	23,5
Martorell	Ullastret	100	100	10,3
Bou	Ullastret	100	100	7,9
Oliver	Ullastret	100	100	22,2
Pi	Ullastret, ?	44	?	10,4
Pagès	Ullastret, Casavells	8	?	6,5
Saguer	Ullastret, Peratallada	12	?	0,7
Mas d'Ullastret	Ullastret	100	100	25,4
Notaria Vella	Ullastret	100	100	8,4
Vilà	Ullastret, Fonalleres, Serra	54	?	8,9
Rigau	Ullastret, Castell, Casavells	?	?	6,2
Vancells de l'Estany	Ullastret, ?	?	?	11,3
Cendra de la Creu	Ullastret	100	100	28,7
Joan	Ullastret, Matajudaïca	29	8	0,7
Mascarós dels Valls	Ullastret	100	100	23,1
Blanch	Ullastret	100	100	13,2

Font : Registre de la Propietat de La Bisbal, Ullastret

- L'estructura de l'ús del sòl. En aquells municipis on la presència de bosc o de zones no aprofitables agrícolament era important, també augmentava el pes de la gran propietat. Una determinada estructura d'usos del sòl pot engrandir les dimensions dels masos més grans, però i l'ingrés?. És bo tenir present que no és el mateix ocupar que valer³¹.

Si seguíssim treballant amb aquest mètode -que és el més habitual en els estudis d'aquesta mena-, els resultats que obtindríem serien molt esbiaixats. Una possible correcció a les insuficiències generades pels amillaraments estaria en l'ampliació de la unitat d'anàlisi, depassant els límits de l'àmbit municipal per reconstruir la nòmina de propietaris de la comarca. Helena Estalella va realitzar aquest exercici a nivell de la província de Girona utilitzant

³¹ Cito l'expressió que utilitza Enric Tello per plantejar els problemes generats per la relació entre extensió i ingrés agrari (Tello, 1983 : 58)

els amillaments del període 1943-1959³². Dissortadament, no és possible realitzar el mateix amb els amillaments del segle XIX. Els problemes són múltiples:

- Els buits documentals com a conseqüència de les pèrdues de documentació o bé de les dificultats d'accés a la mateixa³³.

- La inexistència d'uns criteris homogenis en l'elaboració dels amillaments. A diferència dels amillaments de 1942-58, que són molt més sistemàtics i contenen el mateix tipus d'informació, els del segle XIX, especialment els anteriors a 1879, són tot el contrari. No hi ha dos amillaments iguals, realitzats amb els mateixos criteris. Això dificulta la sistematització i l'agregació a nivell comarcal.

- Les notables divergències en el nom del titular del patrimoni. En molts casos diferències de caràcter ortogràfic (cognoms com Isern o Ysern, o bé Vehí, Bahí o Vehy, etc.). Quan es treballa amb un llistat de més de 8000 entrades la correcció dels noms i la identificació correcta d'aquests és pràcticament impossible. Cal pensar -d'altra banda- que sovint en la mateixa població hi havia persones amb el mateix nom i cognom i que aquesta coincidència augmentava a nivell comarcal, fins al punt de ser impossible de distingir dues persones per la dificultat de saber amb precisió el seu lloc de residència³⁴. Un altre element que afegeix confusió a l'hora d'identificar i agregar els individus afecta a les transferències hereditàries. En alguns amillaments, no s'especifica el nom dels nous titulars sinó el de "hereus

---

³² El treball d'Helena Estalella es basa en el buidatge sistemàtic de les propietats dels contribuents forans de tots i cadascun dels municipis de la província de Girona i la seva agregació a escala provincial. El principal interès d'aquest treball rau en la superació del municipi com a unitat d'anàlisi per a l'estudi de la propietat (Vegeu Estalella, 1984a). Afortunadament, en el seu cas es conservava una còpia de tots els amillaments de la província en el fons de la Delegació d'Hisenda.

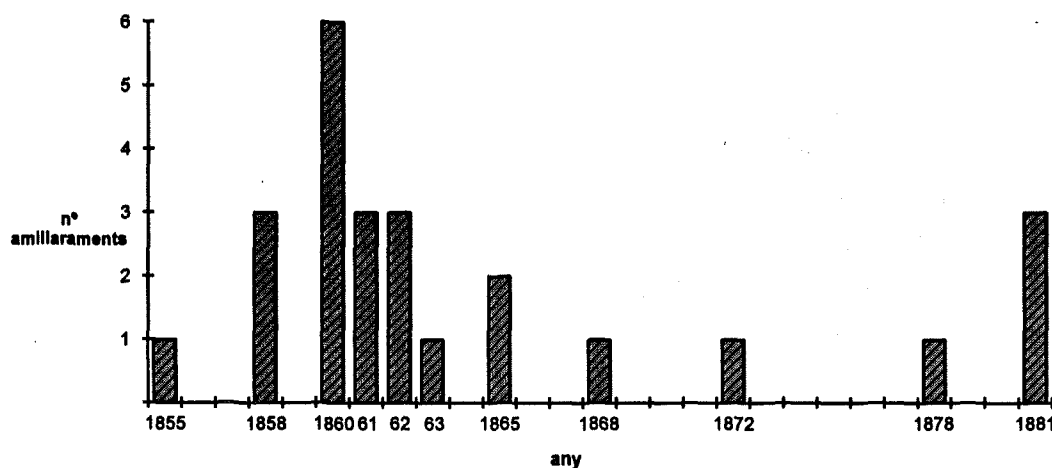
³³ A diferència dels amillaments del segle XX, dels quals es conserva una còpia de cadascun en el fons d'Hisenda de l'Arxiu Històric de Girona, els amillaments del segle XIX s'han de localitzar en els fons documentals de cadascun dels municipis. Una part important d'aquests arxius municipals es troben dipositats a l'Arxiu Històric Comarcal de La Bisbal mercès a l'excel·lent -i pacient- tasca dels seus successius arxivers Josep Matas i Santi Soler. En aquests casos l'accés a la documentació -cas d'existir- ha estat senzill. També ho ha estat en aquells municipis que disposen d'arxiu històric municipal obert al públic (Begur, Torroella, Palafrugell, Castell d'Aro). Però, en tota la resta, les condicions d'accés han estat força més complicades. En alguns casos fins i tot se'n ha impedit l'accés al legant la realització d'obres (Pals), el desordre, o la inexistència de documentació. L'horari d'apertura dels ajuntaments més petits (un parell d'hores dues tardes o dos matins a la setmana) ha estat una altra dificultat afegida, en una comarca amb més de 40 municipis.

³⁴ Molts amillaments no indiquen el domicili dels declarants, només si són veïns o foranis.

de..." o "vídua de..." l'antic titular, mentre que en altres sí que hi consten com a tals. El mateix succeeix amb els títols nobiliaris, tot i que amb un cert esforç això fóra possible controlar-ho.

- Finalment, un darrer problema és el de la no concordança cronològica. Els amillaments foren elaborats en anys diferents. La major part dels que hem utilitzat corresponen al període 1855-1865, tot i que en alguns casos no hem tingut altra opció que recórrer als de 1881, o alguns elaborats al llarg del període que separa els primers dels segons. Agregar-los significaria assumir que al llarg del període que els distancia no varen produir-se canvis rellevants en la titularitat dels patrimonis i en el repartiment de la terra.

Gràfic 4.5 : Cronologia dels amillaments utilitzats

Font : Amillaments. Vegeu taula 4.1

Donat que no és possible una agregació que ens permeti superar l'esbiaix de la unitat d'anàlisi municipal, la nostra proposta consisteix en l'aïllament d'aquells grups de propietaris que siguin significatius i que ens permetin arribar a conclusions fiables. Amb això no obtindrem una visió sintètica i global de l'estructura de la propietat de la terra, però sí algunes de les peces del trencaclosques que ens permetran reconstruir les principals característiques d'aquella. El primer criteri de distinció entre propietaris serà el de residència. Aïllarem els propietaris veïns del conjunt de propietaris d'un municipi per evitar les distorsions provocades pels propietaris forans. El segon criteri de distinció serà el d'usos del sòl. Ens sembla extremadament important distingir entre la propietat agrícola i la propietat no agrícola per evitar analitzar la distribució de

la propietat com si totes les terres tinguessin la mateixa utilitat agrícola real o potencial.

A continuació, doncs, replantejarem l'anàlisi de l'estructura de la propietat des d'aquests dos criteris, fixant-nos en la propietat veïna i en el sòl agrícola. Això ens permetrà relativitzar l'aparent diversitat d'estructures de la propietat presents en un espai geogràfic tan reduït i veure com, rera unes evidents diferències (sovint explicables per l'adaptació a les variades condicions del medi físic), existia un comú denominador.

4.3 Propietat veïna i dispersió de la propietat.

La major part d'amillaments distingeixen entre els propietaris domiciliats a la mateixa localitat i els forans. És menys freqüent que especifiquin el domicili d'aquests darrers, sovint qualificats simplement de *terratenientes* o de *forasteros*. No hem de deixar-nos enganyar pel mot *terratenientes*. El seu significat en cap moment és equivalent a *gran propietari*, sinó només a propietari domiciliat en una altra localitat. Una simple ullada al document ens permet percebre que la major part de *terratenientes* no eren sinó petits propietaris del poble del costat. En canvi, malgrat pugui semblar paradoxal, els grans hisendats sovint figuraven com a veïns. A voltes aquesta paradoxa es feia molt evident, bé per la rellevància del propietari, bé per les informacions contingudes en els repartiments de la contribució. Potser el cas més cridaner és el de Serra de Daró, on propietaris com Joaquim de Carles³⁵ (resident a Girona), Eduard de Cruïlles (resident a Barcelona) o, per posar un tercer exemple, Josep de Ribot (de Camallera) figuraven com a veïns de la localitat. Cap d'ells hi residia realment. Hem rectificat alguns dels casos més evidents³⁶, però no ha estat possible fer-ho amb tots.

D'altra banda, la determinació de la residència dels *hisendats* era força ambigua. Molts disposaven d'una casa a la vila més propera (La Bisbal, Torroella,...), però continuaven residint llargues temporades en algun dels seus masos, o a la casa pairal. Encara en el segle XX era habitual que els

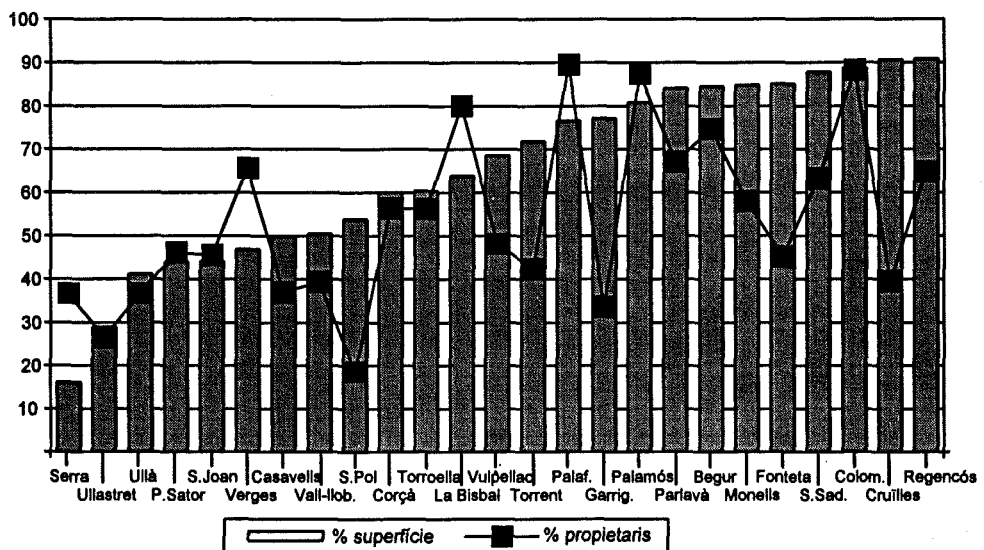
---

³⁵ Sobre els Carles i el seu lloc de residència, vegeu Bosch, 1993

³⁶ Sempre que ha estat possible hem contrastat les dades sobre domicilis dels amillaments amb repartiments de contribucions, rectificant els primers.

hisendats distribuïssin la seva residència al llarg de l'any entre la ciutat i les seves principals heretats, o viles més properes a elles³⁷. A mitjan segle XIX, per a molts d'aquests propietaris rendistes, el pas cap a una residència urbana havia estat un fet molt recent, en molts casos influït pels estralls de les guerres carlines que havien sacsejat el món rural català pocs anys abans del període que nosaltres estem examinant³⁸. No han d'estranyar-nos, per tant, les ambigüitats pel que fa a la residència de famílies que al llarg dels segles s'havien identificat amb un mas o una pairalia.

Gràfic 4.6 : Pes de la propietat veïna

Font : Amillaraments. Vegeu taula 4.1

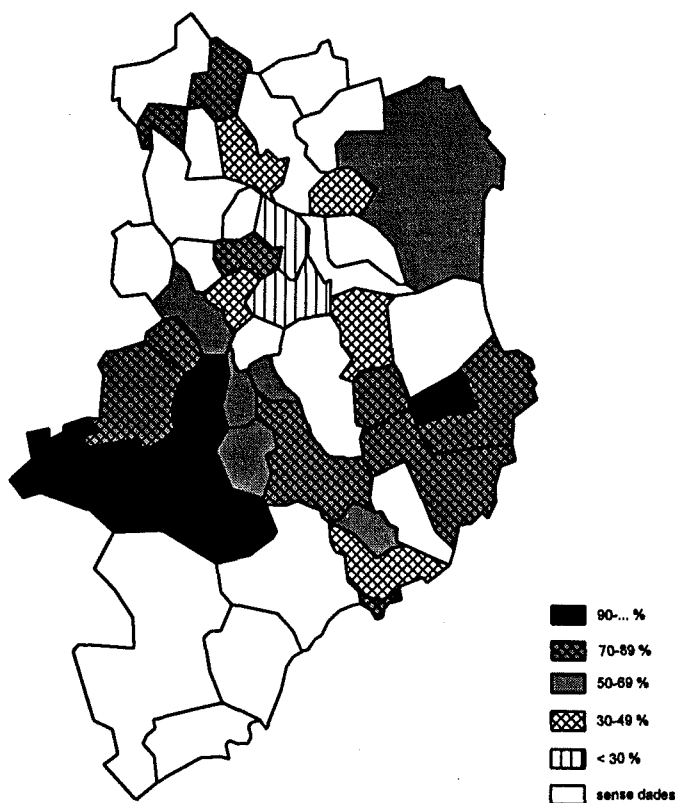
En alguns casos, quan el municipi estava integrat per diverses localitats i aquestes s'havien amillarat separatament, els propietaris d'una de les localitats del municipi podien constar com a forans de l'altra. Això és el que succeïa, per exemple, amb Serra i Sant Iscle d'Empordà, dues localitats que integren un sol municipi (Serra de Daró). Els veïns de Serra constaven com a forans a Sant Iscle i viceversa. El mateix succeïa a Palau Sator amb les quatre localitats que l'integren (Palau Sator, Fontclara, Sant Julià de Boada i Sant

³⁷ Pelai Negre i Pastell, per exemple, residia alternativament al llarg de l'any a Castelló d'Empúries, Torroella de Montgrí i Girona.

³⁸ Vegeu Bosch, 1993. Jordi Planas també observa com la família Maspons, de Santa Eulàlia de Ronçana, durant la primera guerra carlina va traslladar la seva residència primer a Caldes de Montbui i després a Granollers (Planas, 1994a : 32)

Feliu de Boada). No cal dir que, abans de processar les dades de cada amillarament, les hem rectificat, considerant com a domiciliats als veïns de qualsevol de les localitats que pertanyen al municipi. Només hem fet una excepció en el cas de La Bisbal i Sant Pol de la Bisbal, que hem considerat com dues localitats diferents (tot i que el segon mai havia estat municipi), donat el marcat caràcter urbà de la primera.

Mapa 4.2 : Percentatge de terres posseïdes pels veïns de la localitat

Font : Amillaraments. Vegeu taula 4.1

Els veïns d'un municipi posseïen, com a tendència general, la major part de les terres del mateix. Aquesta és una primera dada d'interès. D'una mostra de 28.769 hectàrees amillarades, el 72% (20.656 ha) estava posseïda pels veïns del mateix municipi. Pel que fa a nombre de propietaris, el percentatge representat pels veïns es reduïa sensiblement, fins el 57% (4.270 sobre 7.499). Aquesta imatge, vàlida com a síntesi del conjunt comarcal, presentava notables divergències entre localitats (vegeu el gràfic 4.6 i el mapa 4.2). Un nombre rellevant de casos depassava llargament el 72% de terres en propietat dels veïns indicat com a mitjana, arribant en alguns casos fins el

91% (Cruïlles i Regencós). Dels 25 municipis de la mostra, onze superaven el nivell del 72%. Entre la resta, es produïa una gradació en sentit invers fins arribar als casos extrems d'Ullastret i Serra de Daró, on els veïns només controlaven el 29 i el 16%, respectivament, del sòl del seu municipi. En el mapa 4.2 pot observar-se l'existència d'una certa relació entre les dimensions del municipi i el pes de la propietat veïna, amb tendència a augmentar aquesta a mesura que el terme municipal s'engrandeix.

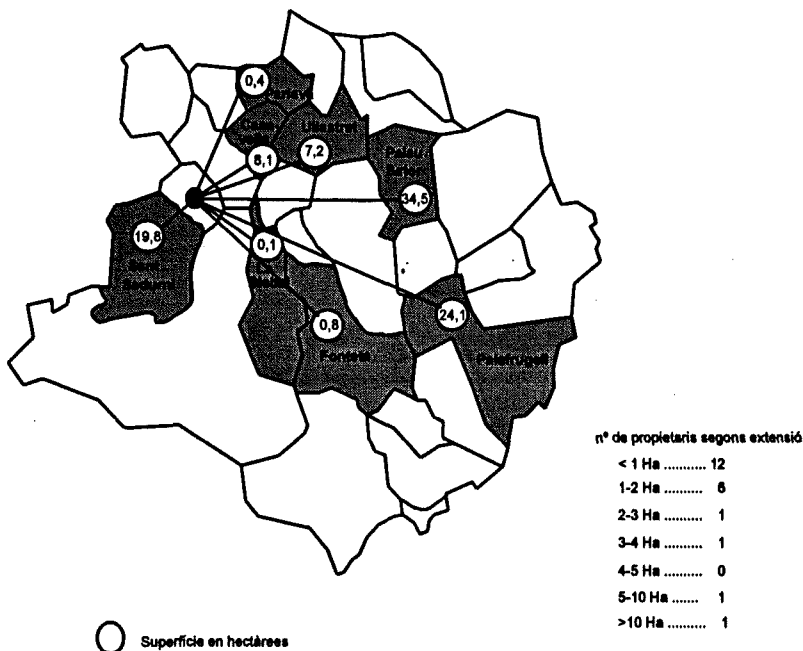
Els propietaris veïns ni són ni eren una categoria social homogènia, però ens serveixen per delimitar a determinats grups, especialment als petits pagesos. Aquests darrers, que són l'objecte central del nostre treball, poden ser fàcilment identificats entre les franges baixes dels propietaris veïns i podem analitzar els seus patrimonis sempre i quan acceptem que tenien el gruix del seu patrimoni en el mateix municipi on residien. Per això, abans d'abordar directament la situació dels petits propietaris, és important demostrar aquest extrem (la coincidència de patrimoni rústic i lloc de residència entre els petits propietaris) i plantejar com encaixava amb el que era una altra característica de la propietat baixempordanesa : la seva fragmentació i dispersió.

El primer indicatiu de la dispersió el trobem en la propietat forana. La major part dels propietaris forans eren petits propietaris. El 92,5% d'aquests tenien menys de 5 hectàrees en els municipis on eren considerats forans, i el 81% no arribaven a les 2 hectàrees. Els petits propietaris eren numèricament hegemònics entre el grup de propietaris forans. Ara bé, aquest predomini numèric no tenia traducció equivalent pel que fa a les superfícies. De les 8500 hectàrees sota propietat del conjunt dels forans, només 2.100 (el 25%) era posseïda per aquells forans amb menys de 2 hectàrees. Aquest percentatge augmenta lleument si considerem el grup dels propietaris forans amb menys de 5 ha (3.270 ha i el 38 % de la superfície), però no modifica la imatge enunciada.

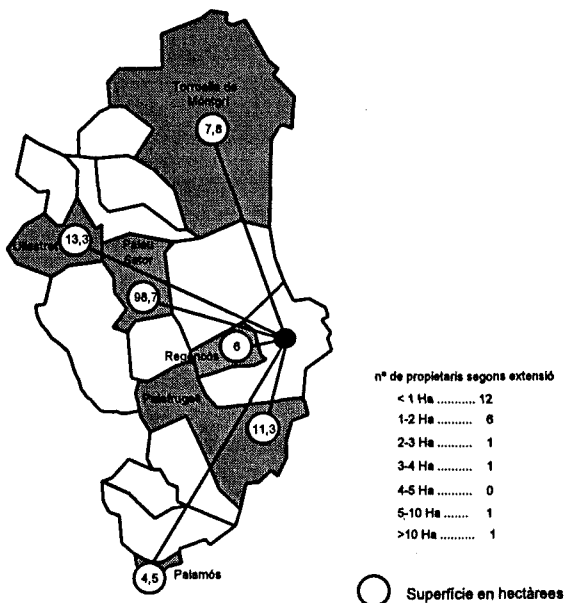
De l'anàlisi de la propietat forana es conclou també que una gran part de la població posseïa terres en altres municipis, a més d'aquell on residia. El nombre total de propietaris forans en el conjunt d'amillaments analitzats és de 3.333, dels quals 2.693 posseïen menys de 2 ha com a forans. Aquesta xifra està sensiblement inflada com a conseqüència de no haver agregat totes les terres que cada individu posseïa en el conjunt de l'àrea geogràfica estudiada (per les raons anteriorment al·legades), però és vàlida per copsar la

dispersió dels patrimonis entre varis municipis. D'una nòmina de 7499 propietaris, el 44 % (3.333) eren considerats forans.

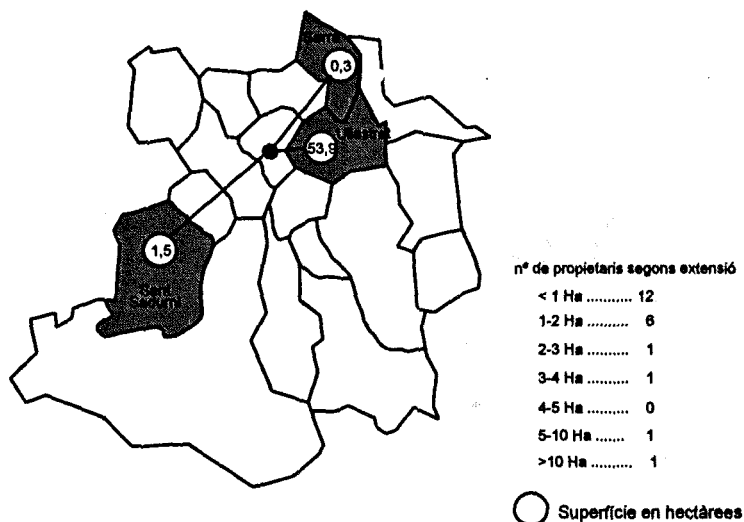
Mapa 4.3 : Propietats dels veïns de Monells en altres municipis amillarats

Mapa 4.4 : Propietats dels veïns de Begur en altres municipis amillarats

Mapa 4.5 : Propietats dels veïns de Casavells en altres municipis amillarats

Atenent a aquest fet podríem pensar que la nostra intenció d'aïllar els petits i mitjans propietaris a partir dels propietaris veïns no funciona perquè una gran part d'aquests tenien una part del seu patrimoni en altres municipis. De fet, si bé això darrer és cert, també és cert que l'extensió posseïda pels petits propietaris fora de la seva localitat de residència era generalment petita i poc significativa. Aquest extrem podem constatar-lo a través de dues vies. Primerament, a través dels mateixos amillaments, que -fins a cert punt- ens permeten identificar allà on tenien terres els propietaris d'un municipi (vegeu els exemples de Monells, Begur i Casavells en els mapes 4.3, 4.4 i 4.5). I, en segon lloc, a través d'inventaris pagesos, que ens localitzen el conjunt de terres de la família, amb independència del municipi on es trobin. El municipi de Monells ens servirà, altra volta, d'il·lustració i exemple. Els amillaments buidats ens han permès detectar 22 veïns de Monells que tenien terres en altres localitats. Ben cert que no deuriem ser els únics, ni les terres amillarades totes les terres posseïdes fora de la localitat. Molts monellencs posseïen terres a Madremanya, però no ens consta perquè no hem buidat l'amillament d'aquest municipi³⁹. Tampoc ens consten propietats a Cruïlles perquè la documentació d'aquest municipi no precisa el domicili dels propietaris forans. Sabem de la seva existència a través de compra-vendes, confessions de domini i altres actes notariais. De tota manera, aquests mateixos

³⁹ No hem buidat l'amillament de Madremanya perquè, administrativament, pertany a la comarca del Gironès (i al Partit Judicial de Girona).

documents notariais ens permeten intuir que es tractava de peces de poca extensió.

Els 22 monellencs esmentats posseïen un total de 97 hectàrees fora de llur població. D'aquestes, més de la meitat corresponien a un sol propietari, Joaquim Camps (o la seva esposa Paula Armet) i es localitzaven a Casavells, Palafrugell, Palau Sator i Sant Sadurní. De la resta només 3 posseïen més de 2 hectàrees. Un d'ells era Jaume Darnaculleta i Castelló, un hisendat amb residència a Monells que tenia, però, la major part del seu patrimoni fora de la localitat. De fet, a l'amillament de Monells de 1865 només va declarar 2 hectàrees de terra. Posseïa algunes parcel·les a Casavells, Parlavà i Ullastret que sumaven unes 6,5 ha segons els amillaments que hem buidat. Però, el gruix del seu patrimoni el tenia a altres localitats no amillarades, en especial a Gualta, on posseïa el Mas Castelló⁴⁰. Podríem preguntar-nos el per què de la seva residència a Monells si no hi tenia a penes terres. La resposta és simple: actuava com a administrador dels béns que Francisco de las Infantas, Marquès de Vilanna i titular de la casa de Millars, tenia en aquella àrea. Quan varen deixar d'actuar com a gestors d'aquell patrimoni els Darnaculleta varen marxar definitivament de Monells. Un altre veí que posseïa més de dues hectàrees fora de Monells era Pere Vilà, *pagès propietari* del veïnat de Sies. De Pere Vilà, possessor del Mas Vilà, en coneixem molts detalls. Segons un inventari de 1864, el seu patrimoni ascendia a 22 ha que incloïen les terres del mas esmentat més les del Mas Carabús de Parlavà (2 ha) i les parcel·les ubicades a Ullastret (3 ha). En total 5 hectàrees en altres municipis, totes elles procedents del patrimoni de la seva esposa Catalina Coloma, i 17 ha a Monells. El quart monellenc amb més de 2 hectàrees fora de la localitat era Domènec Vancells, un menestral natural de Sant Sadurní de l'Heura que posseïa més terres en el seu municipi d'origen (3,5 ha) que no pas en el de residència (2,9 ha). Segurament raons hereditàries i el fet de procedir de Sant Sadurní poden explicar la poc habitual distribució geogràfica d'aquest patrimoni. Els veïns d'un municipi acostumaven a tenir el gruix de terres allà on residien.

Els 18 veïns que falten per completar la relació no arribaven a posseir 2 hectàrees fora del seu terme municipal. En total només sumaven 15,5 ha, una

---

⁴⁰ Ho sabem per l'arrendament fet el 20 de gener de 1854 a Josep Ribas, de Vulpellac (AHG, Notarial, La Bisbal, N.Clapés, 20-I-1854)

extensió molt poc rellevant. Tal i com s'observa en la taula 4.6, on s'explicita l'extensió posseïda per cadascun dels 18 monellencs dins i fora del municipi de Monells, una part important d'ells no disposava de terres a la mateixa localitat de residència (7 sobre 18) i en dos casos més el volum de terres posseïdes com a forà era clarament superior a les posseïdes com a veí. Excepte en el cas de Pere Figueras, es tracta sempre de la franja inferior en la jerarquització dels propietaris (els que no tenen terra o no arriben a 1 ha). Aquesta és una apreciació relativament rellevant perquè quan considerem quin era el grau d'accés a la propietat, haurem de tenir present que una part d'aquells que constaven com a no propietaris en el seu municipi de residència, probablement posseïen terres en altres municipis, preferentment limítrofs. Pel que fa als altres 9 propietaris, s'observa que a mesura que creixia l'extensió de terres posseïdes en el propi municipi, el pes relatiu de les propietats foranes tendia a decaure.

Taula 4.6 : Localització del patrimoni de petits propietaris de Monells

Propietari	Patrimoni a Monells (en ha)	Patrimoni fora de Monells (en ha)	Localització patrimoni forà	% forà sobre total
Badia, Pere	0	0,98	S. Sadurní	100
Batlle, Vicens	0	0,04	Fonteta	100
Cané, Pere	0	0,98	S. Sadurní	100
Font, Josep (a) Bassa	0	0,78	Fonteta	100
May, Joan	0	0,93	S. Sadurní	100
, Andreu	0	1,29	S. Sadurní	100
Xuclà, Esteve	0	0,98	S. Sadurní	100
Puig, Joan	0,67	1,61	S. Sadurní	70
Figueras, Pere	2,61	1,75	Casavells	40
Muriscot, Josep	0,68	0,71	S. Sadurní	51
Torras, Jordi	1,18	1,09	S. Sadurní	48
Mulà, Esteve	1,57	1,23	S. Sadurní	44
Xuclà, Francesc	1,33	0,93	S. Sadurní	41
Moratell, Pelegrí	1,90	0,82	S. Sadurní	30
Gou, Joan	5,92	1,34	S. Sadurní	18
Puig Fuster, Joan	2,27	0,47	S. Sadurní	17
Nadal, Salvador	3,06	0,44	S. Sadurní	12
Font, Pere	2,29	0,03	La Bisbal	1

La conclusió que pot extreure's d'aquesta anàlisi és de caràcter correctiu. Pensem que continua essent perfectament vàlida la idea d'aïllar els petits propietaris a partir de la distinció entre propietaris veïns i forans, però haurem d'introduir un cert correctiu per no menysvalorar les propietats d'aquests, especialment en les franges inferiors de propietaris (els no propietaris i els que

posseïen fins a 2 hectàrees). El contrast amb alguns inventaris de béns corresponents a aquest sector de petits propietaris ens confirma la validesa d'aquesta conclusió. De cinc inventaris localitzats, corresponents a les famílies Blanch, Busquets, Mulà, Figueres i Llonch, quatre tenien íntegrament tot el seu patrimoni a Monells. L'única excepció era la de Jaume Llonch, com a conseqüència dels béns deixats pels seus pares i ubicats a Valldevià i Sau⁴¹.

4.4 La petita propietat

Conceptualment la petita propietat és aquella que no pot garantir la subsistència d'una unitat familiar⁴². Aquest és, en principi, un criteri flexible ja que -tal com hem vist en el capítol anterior- depèn de la composició i la mida de la família, dels costos de producció, i de la pressió de les exaccions. També depèn del tipus de conreus, la intensitat d'explotació del sòl i el nivell tècnic. La combinació d'aquest conjunt de factors fa que la llinda del que puguem considerar com a petita propietat variï tant en el pla diacrònic com en el pla sincrònic.

Habitualment, aquesta flexibilitat del concepte de petita propietat no ha estat tinguda en compte en els estudis sobre la distribució de la terra. Ha estat més freqüent, en canvi, fixar el límit superior de la petita propietat en una extensió determinada de terra. Els treballs més acurats han intentat adequar aquesta extensió límit a les característiques agronòmiques i productives del context analitzat, justificant l'opció presa amb l'anàlisi prèvia del sistema productiu. En altres, però, els autors s'han basat simplement en la intuïció o en la tradició historiogràfica per decidir què era i què no era petita propietat. En qualsevol cas, independentment de l'encert i la cura en la determinació de l'extensió límit, tots comparteixen un criteri rígid que limita l'abast de les conclusions obtingudes. D'altra banda, els intents d'utilitzar els líquids imposables com a valoració sintètica de la riquesa han estat molt poc fructífers

---

⁴¹ De fet, l'inventari esmentat no correspon als béns de Jaume Llonch, sinó als del seu pare, que era un menestral de Vilopriu. Els béns heretats varen consistir en una casa a Valldevià i 2,2 ha, que no sabem si Jaume Llonch va conservar per massa temps donada la llunyania de les finques.

⁴² Sobre els concepte de petita, mitjana i gran propietat vegeu Ferrer, 1987 : 209; Segura, 1979; i Mata Olmo, 1987 : I, 23.

per les característiques intrínseques del mateix indicador i per la impossibilitat de determinar grups coherents a partir de la seva gradació⁴³.

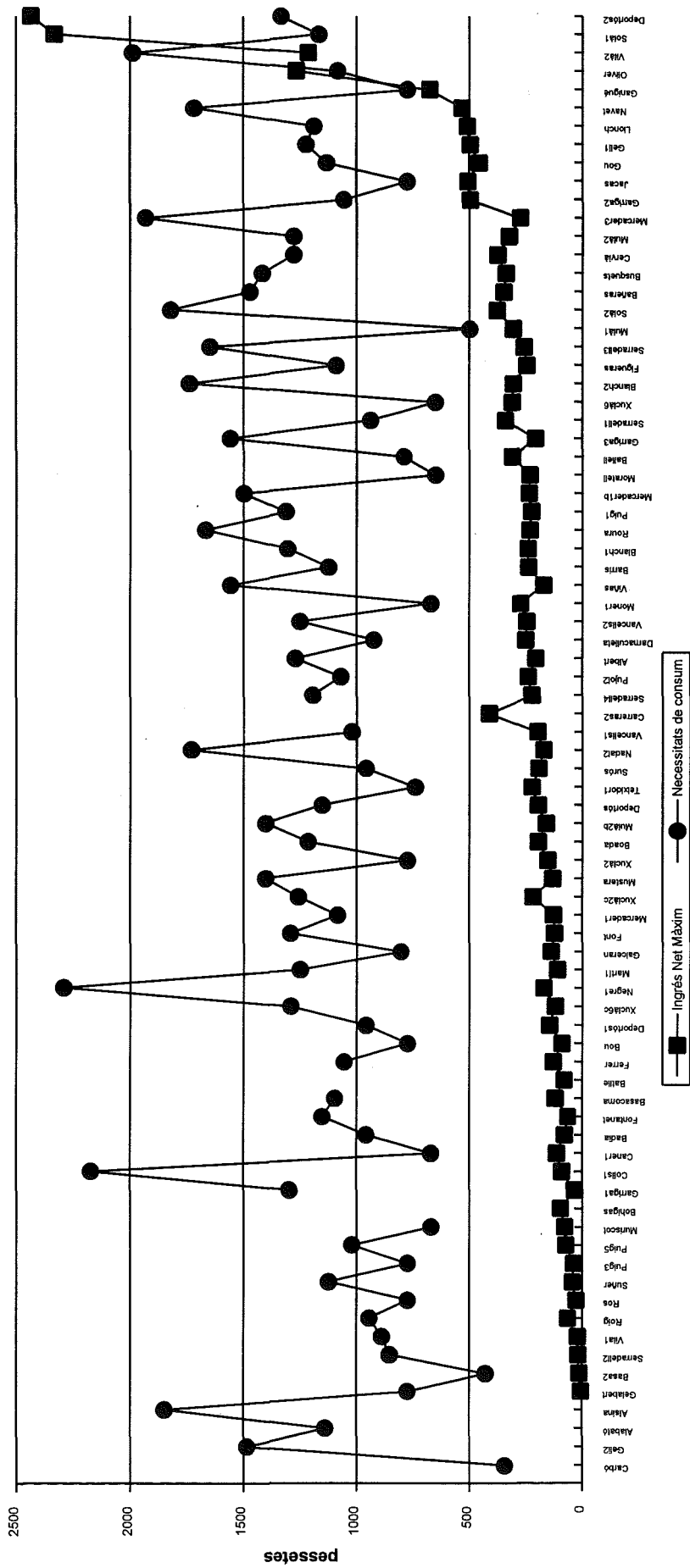
Afirmar que, per exemple, el límit de la petita propietat es troba en les 5 hectàrees és una aproximació vaga, tot i ser el mètode més habitual. A partir de les consideracions establertes en el capítol 3, pensem, però, que és possible plantejar una aproximació més precisa i més flexible, que tingui en compte algunes de les variables anteriorment esmentades. Hem finalitzat el capítol anterior amb un assaig sobre l'extensió de terra que les diferents unitats familiars de Monells haurien de posseir per cobrir les seves necessitats de reproducció simple, proposant una matriu de valors a partir de la conjugació de 3 variables (composició familiar, pressió fiscal i de la renda, i costos de producció). En aquesta ocasió invertirem l'òptica i ens preguntarem quantes unitats familiars de la mateixa localitat de Monells podien cobrir les seves necessitats de subsistència i reproducció simple amb el producte de les terres que posseïen en propietat. L'estimació l'hem realitzada a partir dels criteris i mètodes definits en el capítol anterior.

El resultat no sorprèn. De fet, en el capítol anterior ja anunciàvem, a grans trets, amb quina distribució de la propietat ens trobaríem a Monells. Una distribució marcada pel pes d'aquelles unitats familiars que no arribaven a obtenir uns ingressos procedents de l'explotació de les terres en propietat que poguessin permetre el manteniment de tota la unitat familiar. El gràfic 4.7 ens permet de visualitzar-ho. En ell s'hi relacionen l'ingrés net màxim i les necessitats de consum de cadascuna de les famílies propietàries de Monells. A part queden les unitats familiars no propietàries, no incloses en el gràfic. L'ingrés net màxim s'ha calculat multiplicant l'ingrés brut anual per hectàrea segons cada tipus d'aprofitament (taula 3.5) per l'extensió ocupada per cadascun d'aquests. A la quantitat resultant se li han deduït els corresponents costos d'explotació -estimats segons els criteris explicitats anteriorment-, el conjunt de detraccions fiscals reals -extretes dels repartiments de contribucions-, i la renda de la terra presumiblement pagada. El valor final és el que hem anomenat Ingrés Net Màxim.

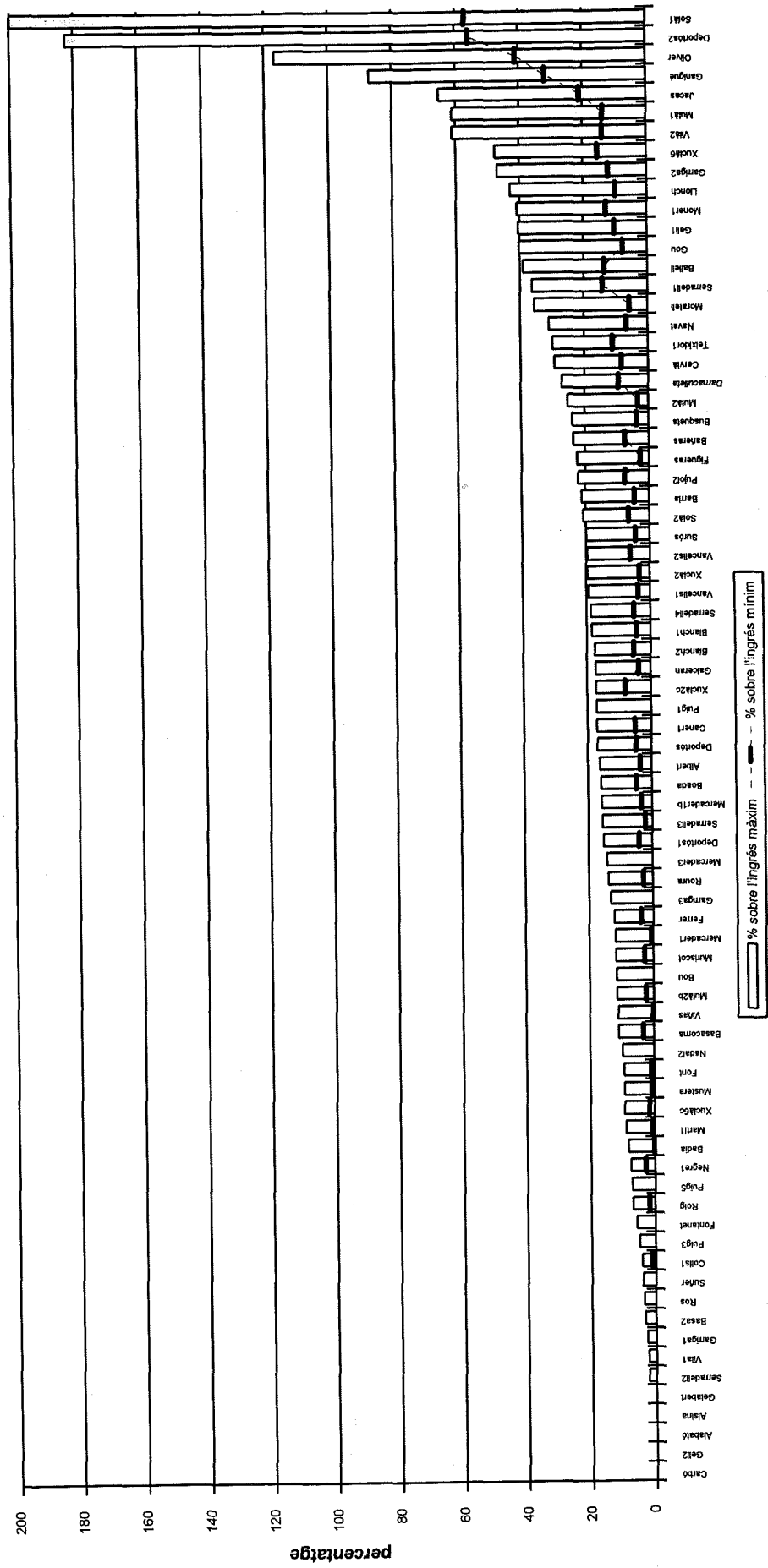
---

⁴³ El líquid imposable ha estat utilitzat, sobretot, en treballs amb un enfoc sociopolític com a indicador global i sintètic de la riquesa agrària i llur distribució, i, en algun cas, amb la finalitat de relacionar-lo amb variables político-electoral de caràcter quantitatiu. Vegeu al respecte Vilanova, 1983; Mir, 1985; i Planas, 1991. Vegeu també Tribó, 1990.

Gràfic 4.7 : Ingrés Net Màxim i necessitats de consum de les Unitats Familiars propietàries (Monells, 1881)

Gràfic 4.8 : Percentatge de cobertura de consum familiar amb l'ingrés procedent de les terres en propietat (Monells, 1881)

Segons aquests càlculs a Monells, molt poques famílies propietàries arribaven a obtenir 400 pessetes anuals netes procedents del conreu de les seves pròpies terres. Quatre-centes pessetes era la quantitat aproximada necessària requerida pel consum domèstic⁴⁴ d'un adult masculí. En canvi les necessitats familiars es situaven gairebé sempre molt pel damunt d'aquesta línia. La divergència entre l'estimació de les necessitats de consum i l'estimació dels ingressos es fa evident en el gràfic 4.7. De les 77 unitats familiars representades en el gràfic només 7 arriben a cobrir el 50% de les necessitats estimades i, d'aquestes, només 3 depassen el 100% de cobertura (gràfic 4.8). Evidentment, podem criticar i relativitzar unes xifres que, al capdavall, no són més que una aproximació. Probablement la nostra estimació tendeix a sobrevalorar els costos de producció en els propietaris més petits perquè considera com a fixes les despeses de manteniment i reposició de l'utilitat quan, segurament, aquestes eren menors. També, probablement, tendeix a infravalorar l'ingrés obtingut en determinades famílies i, especialment, en aquelles amb més extensió de terres, en assignar-los un percentatge de detracció corresponent a renda de la terra segurament massa elevat. Tot i les precisions que poguéssim fer en aquest sentit, però, l'augment en el volum d'ingressos nets no seria tan gran com per modificar substancialment la situació observada. A més, hem de tenir present que -fins ara- només hem considerat una estimació màxima dels ingressos potencials. Si optéssim per estimar els ingressos mínims (vegeu-ne la representació en el gràfic 4.8), la situació s'exageraria encara més. La inclusió de les propietats que els veïns de Monells posseïen com a forans en altres municipis podria matisar o precisar alguns casos particulars. Però, com ja hem constatat, la magnitud d'aquesta propietat forana no modificaria substancialment la conclusió que es desprèn de la nostra estimació.

El contrast entre l'ingrés màxim i l'extensió posseïda en aquest cas ens valida -a grans trets- les conclusions a les quals havíem arribat. Com s'observa en el gràfic 4.9, només 9 unitats familiars depassen les 5 hectàrees d'extensió. A aquestes els correspon un nivell d'ingrés que es situa per damunt de les 700 pessetes. En la resta dels casos, ni s'arriba a 5 hectàrees ni a les 700 pessetes d'ingrés. Es confirma, doncs, que dins el conjunt de

---

⁴⁴ Sobre el que hem considerat com a consum domèstic, vegeu l'apartat 3.2. La xifra esmentada en el text és la mitjana dels diferents valors, considerant que determinades necessitats eren fixes. Sobre aquesta qüestió vegeu també l'apartat 3.2

propietaris veïns, els petits propietaris són aclaparadorament majoritaris. El que planteja majors problemes és el segment de 9 propietaris esmentat anteriorment. Està clar que el límit de les cinc hectàrees, tan freqüentment utilitzat per determinar el límit superior de la petita propietat, no funciona com a tal. De fet, cap de les 5 unitats familiars que es mouen entre les 5 i les 7 hectàrees en propietat disposa dels ingressos suficients per assegurar llur reproducció econòmica. Entre les quatre restants es produeix una situació prou interessant : tres d'elles obtenen un saldo positiu entre ingressos i consum (Oliver, Solà¹ i Deportós²), però la quarta -la família Vilà- no assoleix aquest equilibri (gràfic 4.7), malgrat posseir més de 21 hectàrees en propietat⁴⁵. El motiu és doble : només la meitat de la superfície esmentada estava conreada (10,6 ha) i era la unitat familiar més gran de tota la localitat, amb 8 individus i un coeficient de consum de 5,3⁴⁶. La família Vilà, però, no pot ser considerada en cap moment una família de petits propietaris. D'una banda perquè la seva mida depassava de lluny les dimensions habituals de les famílies pageses empordaneses. D'altra banda, perquè -com a propietària forana- posseïa terres en altres localitats de la comarca (vegeu apartat 4.3)

La major part de veïns de Monells haurien de ser considerats petits propietaris. Només una petita minoria, probablement més petita del que una anàlisi exclusiva dels quadres de distribució de la terra ens hagués permès detectar, disposava de les terres suficients per cobrir el consum de la família. Aquesta conclusió, pot ser estesa al conjunt de municipis de la comarca? En gran mesura sí. Els gràfics 4.10, 4.11, 4.12 i 4.13 recullen la distribució dels ingressos bruts màxims entre els propietaris veïns de diferents localitats. En ells s'hi observen trajectòries prou diverses, tot i que hi ha una tendència central ben definida pels municipis agrupats en els quadres 4.11 i 4.12. En aquests s'observa que entre el 75 i el 85% dels propietaris veïns de cada municipi obtenia un ingrés estimat màxim inferior a 500 pessetes. En alguns casos, aquest percentatge encara s'elevava més, depassant el nivell del 85% de propietaris (gràfic 4.13). El cas extrem, condicionat pel caràcter urbà de la població, era el de La Bisbal, amb un 93% de propietaris veïns amb un ingrés inferior a 500 pessetes. A l'altra banda també hi observem un feix de municipis

---

⁴⁵ Segons l'amillament de 1881. Les dades d'extensió del patrimoni Vilà esmentades en l'apartat anterior (4.3) corresponen a l'amillament de 1865.

⁴⁶ Consumidors adults masculins equivalents. Vegeu apartat 3.2.

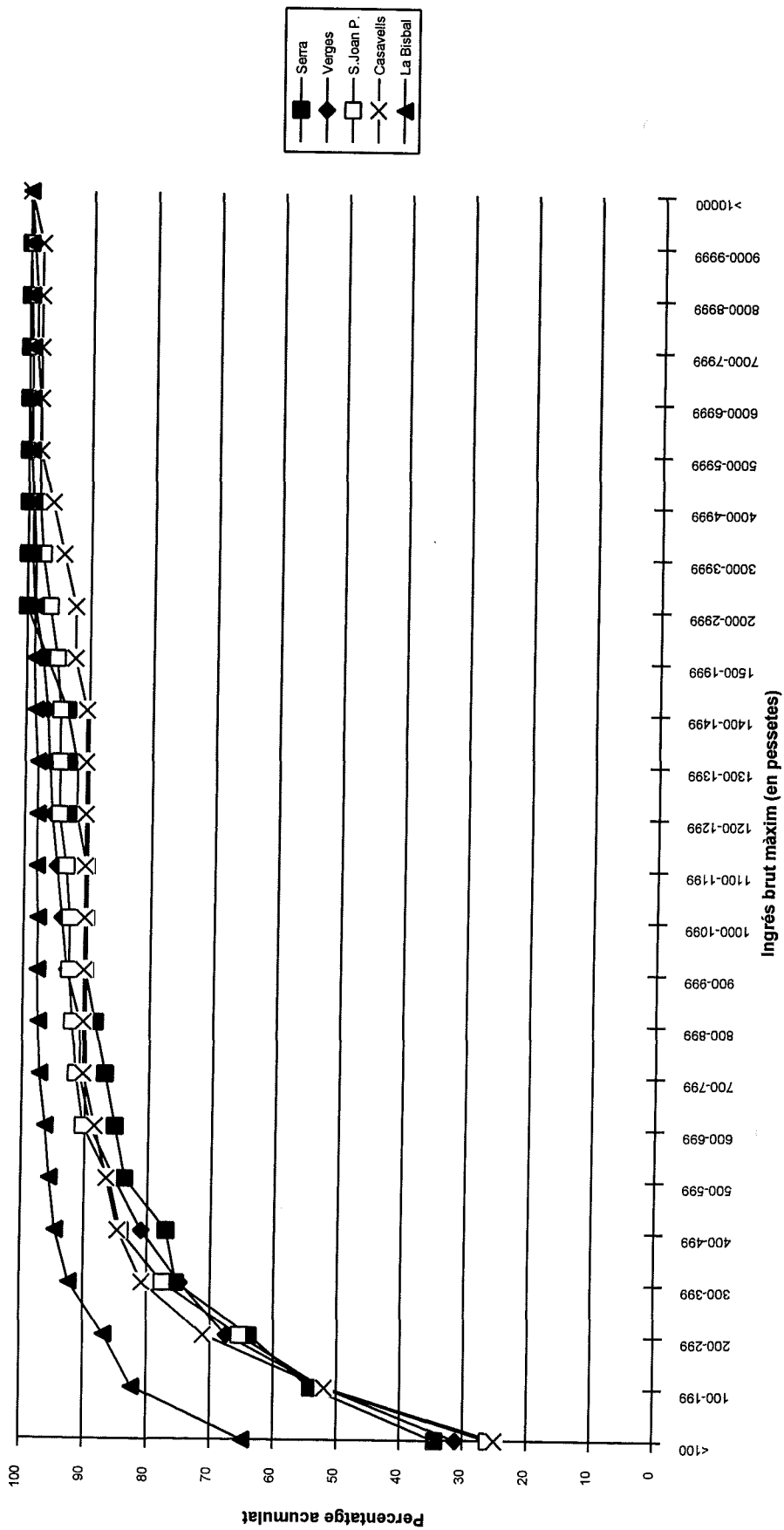

Gràfic 4.13 : Distribució dels ingressos bruts màxims (propietaris veïns)

amb percentatges significativament inferiors. Destaca, en particular, el cas de Cruïlles on aparentment -segons les xifres representades en el gràfic 4.4- la polarització entre els propietaris era la més elevada de la comarca. I, en canvi, es tracta d'un dels municipis on, en termes relatius, major quantitat de propietaris veïns podien assolir nivells d'ingrés propers a la cobertura de les necessitats familiars.

Una família-tipus requeria, al Baix Empordà i a mitjan segle XIX, aproximadament, 1.100 pessetes anuals pel seu consum domèstic. Aquest valor l'hem obtingut extrapolant el valor de les necessitats domèstiques de la mitjana de famílies de Monells (propietàries i no propietàries) segons la seva mida i composició (3,8 individus i 2,8 consumidors adults masculins equivalents). Per a cobrir-ho amb el producte de l'explotació de les pròpies terres probablement seria necessari obtenir un ingrés brut superior a les 2.000 pessetes anuals, donat que -a partir de l'exemple de Monells- hem estimat que l'ingrés net obtingut per una família propietària era, en termes mitjans, una mica menor al 50% del producte brut total. Si en comptes de les 500 pessetes utilitzades com a valor de referència en el paràgraf anterior, prenem les 2.000 que caldrien per assegurar la subsistència d'una família tipus, la conclusió sobre el pes dels petits propietaris s'accentua encara més (taula 4.7). Només una mitjana de quasi el 8% dels veïns de cada municipi arribaria a obtenir-les, tot i que en determinats municipis -Cruïlles, Torrent i en menor mesura, Regencós, Fonteta, Sant Pol o Vulpellac- aquest percentatge s'incrementa sensiblement.

Podríem considerar més encertat utilitzar com a línia el valor de 1.100 pessetes brutes, suposant que la diferència entre ingressos (màxims) bruts i nets quedaria compensada per aquells ingressos procedents de finques posseïdes en altres municipis que, probablement, tenien el sector de veïns amb majors propietats dins el seu mateix municipi. Aleshores, el percentatge de propietaris que superarien el valor de referència augmentaria fins el 14 % del total de propietaris veïns (taula 4.7). Atenent a aquest fet, podríem considerar que, en condicions òptimes (ingressos màxims), el percentatge mig de propietaris que obtindria recursos suficients pel manteniment de la seva família oscil·laria en una franja que aniria del 8 al 14 % del total de propietaris de cada municipi. O, el que és el mateix, entre el 86 i el 92 % dels propietaris

de cada localitat probablement no arribarien a obtenir de llurs terres els ingressos necessaris pel consum familiar.

Taula 4.7 : Percentatge de propietaris veïns que superen un ingrés brut màxim anual de 2.000 pts i de 1.100 pts, respectivament, procedents de les seves propietats en el mateix municipi amillarat

Localitat	% que superen les 2000 pts	% que superen les 1100 pts
Begur	3,6	10,4
Casavells	7,5	9,4
Colomers	3,4	12,9
Corçà	8,7	11,1
Cruïlles	30,6	38,7
Fonteta	12,0	17,4
Garrigoles	8,8	22,5
La Bisbal	1,2	2,2
Monells	8,3	11,5
Palafrugell	4,4	7,9
Palamós	1,8	11,5
Palau Sator	7,4	12,5
Parlavà	7,8	12,6
Regencós	13,1	18,0
S.Joan	3,8	5,9
S.Pol	11,8	32,4
Serra	3,2	9,5
Torrent	20,0	30,8
Torroella	3,1	7,3
Ullà	6,7	12,4
Ullastret	3,1	8,2
Vall-llobrega	6,5	9,7
Verges	2,5	5,1
Vulpellac	11,1	18,5
mitjana	7,9	14,1

4.5. L'abast de la petita propietat

Fins ara hem confirmat un tret que, de fet, ja era prou conegut i havia estat caracteritzat per Y. Barbaza (1988), D. Armengol (1980) i H. Estalella (1984) : la presència massiva dels petits propietaris, tant al Baix Empordà com en altres comarques gironines. La nostra contribució en aquest punt ha estat, simplement, la de traduir unes extensions multiformes a una estimació de l'ingrés obtenible. Les nostres conclusions no han divergit, en aquell punt, respecte els treballs anteriors. En les planes següents, tanmateix, sí que plantejarem una qüestió que s'aparta del model que la historiografia ha anat

elaborant a través de treballs successius. La hipòtesi que intentarem demostrar és que l'abast de la petita propietat -pel que fa a llur extensió superficial- era superior al que fins ara s'havia sostingut.

El model.

Una de les conclusions a la qual han arribat diferents treballs centrats en les comarques gironines es que, malgrat la diversitat local d'estructures de la propietat, la gran propietat era la que, en termes superficials, predominava en el conjunt de la regió. Els principals treballs realitzats sobre l'estructura de la propietat de les comarques gironines coincideixen en considerar que si bé els petits propietaris eren aclaparadorament majoritaris en termes numèrics, l'extensió que realment posseïen era ben minsa en comparació amb el seu nombre. Yvette Barbaza, dubtant de la imatge que semblen definir cadastres i amillaraments, sosté que

*... el nostre litoral -i sens dubte també tota la plana empordanesa- no és un país de petita propietat; la terra no hi és pas molt repartida com creuen i ho diuen de bon grat els mateixos catalans. Allò que és molt repartit, és l'explotació (...)*⁴⁷

Dolors Armengol també aposta per un model basat en una presència massiva de petits propietaris que contrasta amb el pes superficial d'una gran propietat en mans d'una minoria :

*"A través de los amillaramientos analizados, aparece una constante: La gran mayoría de los propietarios rústicos pertenecen a la categoría de pequeños propietarios minifundistas, mientras que una reducida minoría posee, en muchos casos, gran parte de los suelos."*⁴⁸

I Helena Estalella, en la mateixa línia, encara és més contundent :

*"...la terra, igual que qualsevol altre mitjà de producció, està concentrada en poques mans, els propietaris de cent o més hectàrees que representen el 3,8% del total de propietaris tenen a les seves mans el 64,5% del total de terres de l'àrea d'estudi i a l'altre extrem, els propietaris de menys de deu hectàrees que representen el 84,7% de tots els propietaris, solament posseeixen en total el 9,4% del total de l'extensió provincial"*⁴⁹

⁴⁷ Barbaza, 1988 : I, 354

⁴⁸ Armengol, 1980 : 94

⁴⁹ Estalella, 1984a : 162

El model d'estructura agrària gironina es caracteritzaria, segons les autores esmentades, per una gran polarització entre una massa de petits propietaris que, conjuntament, posseirien un percentatge petit de terra, i un grup reduït de grans propietaris que controlarien la major part del territori. En un sentit estricte, aquestes conclusions no són pas falses. Les dades ho corroboren i no les podem pas desmentir. Però sí que podem interrogar-les d'una altra manera.

El pes de la petita propietat.

La importància de la petita propietat no estava tant en la seva extensió relativa respecte la superfície total, com en el seu pes respecte la superfície agrària. La petita propietat tendia a concentrar-se en els sòls agrícoles. No podem conèixer amb exactitud el pes total que tenia la petita propietat per la dificultat de discernir clarament quins dels propietaris forans eren realment petits propietaris (vegeu apartat 4.3). La superfície agrària total posseïda pels petits propietaris (SA_{ppt}) s'hauria d'obtenir sumant la superfície agrària en mans dels petits propietaris veïns (SA_{ppv}) amb la posseïda pels petits propietaris forans (SA_{ppf}).

$$SA_{ppt} = SA_{ppv} + SA_{ppf}$$

Però aquesta darrera variable és una incògnita que no es deixa desxifrar fàcilment sense un gran marge d'error. Només podem conèixer amb certesa la SA_{ppv} .

Com pot observar-se a la taula 4.8, els petits propietaris veïns posseïen, com a mitjana, entre el 33 i el 25 % de la superfície agrària de la seva població. Aquest és d'entrada, un percentatge relativament important. Aquest percentatge variava en funció del nivell d'ingrés màxim que utilitzem per a delimitar la petita propietat i, evidentment, també variava entre les poblacions. L'interval d'oscil.lació entre els municipis era considerable. Algunes localitats, especialment les properes al litoral i amb major orientació vitícola⁵⁰, depassaven el 50% de SA_{ppv} (Begur, Palafrugell, Colomers), si considerem com a petits propietaris els qui obtenien un ingrés inferior a 2.000 pts anuals.

⁵⁰ Aquesta relació entre viticultura i pes de la petita propietat també ha estat observada per Armengol, 1980; Barbaza, 1988; Ferrer, 1987

Taula 4.8 : Superfície agrària posseïda pels petits propietaris veïns (en ha)

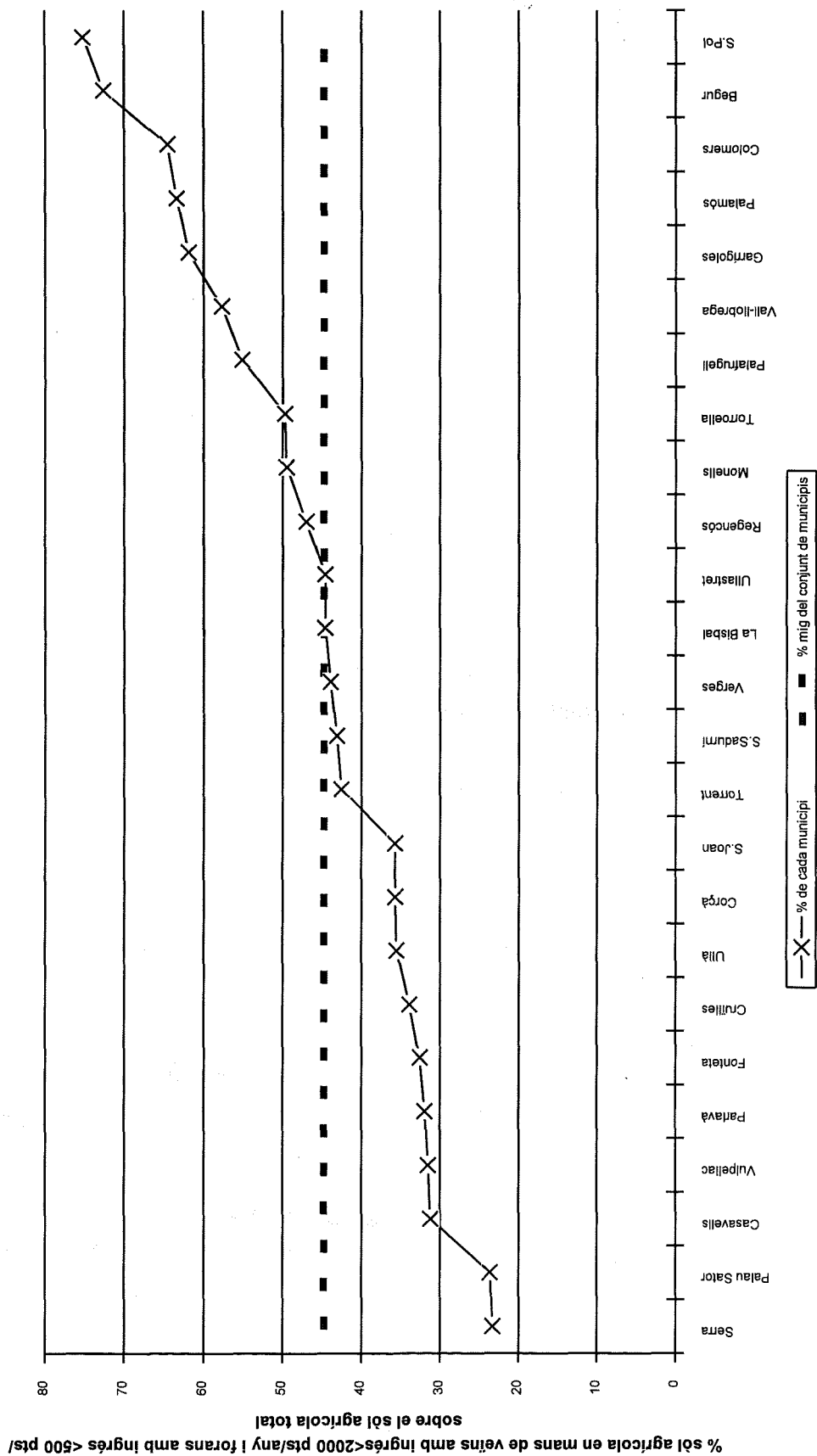
Municipi	Any	S.A. Total	S.A. posseïda per les UF amb ingrés <2.000 pts/any	% ídem sobre S.A. Total	S.A. posseïda per les UF amb ingrés <1.100 pts/any	% ídem sobre S.A. Total
Begur	1855	916	566	61,8	442	48,3
Casavells	1858	295	44	15,0	37	12,7
Colomers	1865	260	162	62,3	99	38,0
Corçà	1881	616	158	25,6	142	23,0
Cruïlles	1878	913	197	21,6	135	14,8
Fonteta	1861	464	115	24,9	82	17,7
Garrigoles	1862	433	175	40,5	103	23,8
La Bisbal	1860	448	164	36,7	144	32,1
Monells	1865	387	150	38,8	116	30,1
Palafrugell	1881	1387	733	52,8	595	42,9
Palamós	1860	211	129	61,0	68	32,0
Palau Sator	1872	976	162	16,6	121	12,4
Parlavà	1862	444	116	26,1	75	16,9
Regencós	1868	236	93	39,3	80	33,6
S. Joan	1861	652	148	22,7	128	19,6
S. Pol	1858	278	94	33,9	49	17,6
S. Sadurní	1860	516	184	35,7	132	25,6
Serra de Daró	1860	545	71	13,1	48	8,8
Torrent	1860	440	108	24,5	60	13,5
Torroella	1863	2729	1005	36,8	810	29,7
Ullà	1861	520	84	16,2	52	10,0
Ullastret	1860	744	171	23,0	129	17,3
Vall-llobrega	1881	210	77	36,7	64	30,5
Verges	1862	684	228	33,4	184	26,9
Vulpellac	1858	409	74	18,1	46	11,1
Total		15713	5208	33,1	3941	25,1

S.A. = Superfície Agrària; UF = Unitat Familiar

A l'altre extrem, hi trobem altres municipis on els petits propietaris veïns - determinats a partir del mateix criteri - posseïen només entre el 10 i el 20% de la superfície agrícola (Casavells, Palau Sator, Serra de Daró, Ullà, Vulpellac). Les notables divergències observades poden atribuir-se a dos causes. Una primera causa és la diferència realment existent entre les estructures de la propietat de les diferents àrees comarcals. L'expansió de la viticultura va realitzar-se bàsicament a partir de l'establiment de petites parcel·les a petits propietaris. No és estrany, per tant, que les àrees amb major dedicació vitícola coincideixin amb les que tenen una SA_{ppv} més elevada. Però no tot s'explica per les peculiaritats locals en l'estructura de la propietat. El segon motiu de

Gràfic 4.14 : Estimació del pes real de la Petita Propietat

divergència és el fraccionament municipal de l'estructura de la propietat i les diferències en el pes de la propietat forana en cada municipi. Aquest fet introdueix una distorsió important en les dades. La dificultat per estimar la SAppf té dues conseqüències sobre l'avaluació de la SAppt : menysvalora el pes de la SAppv i accentua exageradament les divergències entre els municipis.

En un intent de corregir mínimament aquestes distorsions hem considerat que podíem aproximar-nos a la SAppt sumant la SAppv dels propietaris (veïns) amb un ingrés màxim inferior a 2.000 pts anuals i la SAppf dels propietaris (forans) amb un ingrés màxim inferior a 500 pts, esperant que, *grosso modo*, l'excés en el primer grup i el defecte en el segon poguessin compensar-se. El resultat el recull el gràfic 4.14. En aquesta ocasió, el rang de l'interval va des del 23 % fins el 72 % de la superfície agrícola en mans dels petits propietaris, amb una mitjana del 45%. El 50% dels casos es troben entre el 33 i el 55%. En definitiva, si aquest procediment per estimar el % de la SAppt sobre la superfície agrària total (SA_t) és suficientment fiable -i pensem que ho és- el resultat obtingut ens posa de relleu que un elevat percentatge de la superfície agrària era posseït pels petits propietaris. Les diferències en el comportament dels diferents municipis continuen essent notables, però majoritàriament confirmen que els petits propietaris posseïen entre un terç i la meitat del sòl agrícola.

De l'anàlisi realitzada, per tant, en podem concloure el següent:

- no és possible conèixer amb exactitud el pes de la petita propietat per l'ombra projectada pels propietaris forans en el conjunt de la població propietària.

- El grup dels petits propietaris veïns posseeix una fracció important del sòl agrícola local (entre el 25 i el 33%, com a mitjana, segons el nivell d'ingrés considerat).

- Si, en un intent de rectificar l'esbiaix, agreguem les terres dels propietaris veïns amb un ingrés inferior a 2.000 pts/any i les d'aquells forans amb un ingrés inferior a 500 pts/any, la mitjana obtinguda augmenta fins el 45%. Probablement, aquest sigui un valor molt més acostat al pes superficial de la petita propietat que l'obtingut analitzant exclusivament els propietaris veïns.

- Per tant, si els raonaments seguits fins ara són correctes, pot deduir-se que els petits propietaris posseïen una fracció més important de sòl agrícola

del que el model interpretatiu vigent -basat en estimacions sobre el total de terres- permetia suposar. Aquesta és una conclusió rellevant perquè permet extreure'n algunes conseqüències que es projecten sobre el conjunt del sector agrari comarcal.

Un testimoni de principis del segle XX ens ratifica aquesta imatge, en particular per a la subcomarca de La Bisbal. Tot i la distància cronològica del període analitzat amb les notes escrites per Joan Pelegrí en la seva monografia sobre l'impacte de la Primera Guerra Mundial al Baix Empordà, no ens resistim a reproduir un passatge que, *grosso modo*, bé pot ser projectat a un passat no tan llunyà :

"... l'extraordinària divisió de la propietat que, en molts casos, els permet rescindir de jornalers (...). Aquest factor darrer és verament remarcable, puix que en la part de la Comarca que volta La Bisbal no es trobaven masoveries o grans propietats, conreuables, de major cabuda de 20 hectàrees, éssent la major part de 4 o 5, conreuades per una família entera, que viu bé, i encara estalvia, sobre aquella petita extensió. Molts són propietaris de les terres que conreuen..."⁵¹

Les implicacions del pes de la petita propietat.

Si insistim en destacar el pes de la petita propietat no és pas perquè vulguem rehabilitar el vell mite d'una societat poc polaritzada, on tothom era propietari i la terra es trobava millor distribuïda que en altres zones de la península⁵². La nostra pretensió és posar de relleu que aquest fet tenia una certa rellevància tant sobre les orientacions del sector agrari com sobre la xarxa de relacions socials que es construïa damunt la propietat de la terra. A grans trets, podem plantejar quatre conseqüències del pes de la petita propietat sobre el conjunt de la superfície agrícola.

- La primera conseqüència es refereix a la incidència que aquest fet podia tenir sobre el nivell de comercialització de la producció agrària. Les famílies de petits propietaris produïen, bàsicament, per a llur subsistència. Excepte en les àrees on la petita propietat s'havia especialitzat en un determinat tipus de conreu -com era el cas de la vinya-, en la resta continuava predominant la lògica econòmica de l'autosubsistència. La importància de terres agrícoles en

---

⁵¹ Pelegrí, 1918 : 243

⁵² Un defensor d'aquesta visió harmònica és P. Negre (1921 : 161 i ss.; i, sobretot, 1939)

mans de petits propietaris implicava que una part rellevant de la producció no afluís al mercat ni per la via de la comercialització directa dels productors ni per la via de la comercialització de l'excedent captat pels grups rendistes. Només aquella menor porció detreta en concepte de cens podia ser regularment desviada cap el mercat. Certament, els petits propietaris no eren els únics que es guiaven per aquesta lògica. Caldria afegir-hi també altres UFP que podríem considerar-les propietàries mitjanes, però amb un objectiu econòmic similar i amb un percentatge baix de comercialització de la producció. En qualsevol cas, un elevat percentatge de sòl agrari en mans dels petits propietaris implicava l'autoconsum d'una part important de la producció.

● Segona conseqüència : L'escassetat de terra probablement es traduïa en una explotació més intensiva del sòl. Un aforisme de Fages de Romà ho insinua prou : "*Lo cultiu del menestral observéu-lo, que bé ho val; si s' donés á l'heretat altre fora el resultat*"⁵³. El conreu de la vinya, que exigia una gran quantitat de treball en especial en les tasques d'acondicionament del terreny i les de plantació i replantació (colgar, capficar), potser n'és l'exemple paradigmàtic. La vinculació entre viticultura i petita propietat ha estat reiteradament posada de relleu i no cal insistir-hi massa⁵⁴. La difusió del conreu de la vinya va produir-se de la mà de l'ampliació de la petita propietat en la mesura que els grans i mitjans propietaris de terra varen utilitzar l'establiment emfitèutic i, ocasionalment, la rabassa morta, per beneficiar-se de la llarga conjuntura favorable a la producció vitivinícola traspasant els costos de plantació a jornalers i petits propietaris. Probablement la difusió del conreu de patates també va realitzar-se principalment entre els petits propietaris o petits arrendataris⁵⁵. Simptomàticament les comptabilitats de masos, que anoten fins i tot productes marginals com els caragirats, mai enregistren les patates com a renda generada pels pactes de parceria. I en canvi, a mitjan segle XIX, ja s'havia convertit en un component fonamental de

---

⁵³ Fages, 1849. Reproduït per Congost, 1990. L'aparició recent de l'obra de Robert C. Allen (1992) sobre la revolució agrària anglesa, sostenint no només la coexistència d'una "revolució dels pagesos" al costat d'una "revolució dels terratinents", sinó també que la base del creixement agrari de l'Anglaterra moderna fou la primera, més que no el procés de tancament de terres, ha fet reconsiderar el paper de les petites explotacions en la formació del producte agrari i el seu creixement.

⁵⁴ Barbaza, 1988; Armengol, 1980

⁵⁵ El conreu de patates era notablement intensiu en mà d'obra. Vegeu al respecte Collins, 1976 : 39

la dieta de moltes famílies pobres⁵⁶ i la seva producció era estimable, tant en termes d'extensió com de quantitat produïda⁵⁷. Això no vol dir que els masovers o els propietaris de masos no conreessin patates⁵⁸, tot i que quan es feia, probablement, fos només en el reduït espai de l'hort i en petites quantitats pel consum familiar.

Taula 4.9 : Reserves de productes agrícoles en alguns inventaris pagesos

Nom	Data	Biat	Farina	Altres cereals	Biat de moro	Patates	Llegum	Altres
M. Solà, propietari de Monells	31-III-1862	12 q					1 q	
J.Solés, pagès propietari de Torroella	18-X-1861	6 q	4 sacs	10 q			3 q	
A.Figueras, pagès propietari de Cruïlles	15-III-1859	6 q	3,75 q			4 quintars	0,5 q	
J.Ametller, masover de Fontanilles	5-X-1858	3 q		0,8 q		1 q		
M. Cristòfol, masover de Torroella	19-III-1861	6 q	2 sacs					
T.Masó, menestral d'Ullastret	25-X-1857	13,6 q	0,75 q	8,5 q	0,1 q	4 sacs	5,4 q	3 manats alls, 6 forcs cebes, 1 cop gra d'userdà
J.Teixidor, menestral d'Ullastret	22-V-1859	1 q		3 q	3 q			
C.Lladó, menestral de Monells	1-VII-1854		1 q				0,25 q	
J.Mulà, manescal de Monells	6-VI-1857	1,5 q	4,5 q	1 q		1 quintar	1 q	
M.Viñas, esposa de ferrer, Ullastret	5-IX-1858					1 porció		forcs de cebes

q= quartera (0,72 Hectolitres). Fonts : AHG, Notarial, La Bisbal, A.Cassañas, inventari de M.Solà, 31 març 1863; AHG, Notarial, Torroella, N.Ballester, 18 octubre 1861, inventari de Joan Solés Canals, de Torroella de Montgrí; AHG, Notarial, La Bisbal, R. Tomás, inventari d'Antonio Figueras, 15 març 1859; AHG, Notarial, La Bisbal, R. Tomàs Cortada, 5 octubre 1858, inventari de Joan Ametller, pagès masover, de Fonteta; AHG, Notarial, Torroella, N.Ballester, 14 març 1861, inventari de Miquel Cristòfol Guilló, parcer, de Torroella de Montgrí; AHG, Notarial, La Bisbal, N.Clapés, inventari de T.Masó, 25 octubre 1857; AHG, Notarial, La Bisbal, R.Tomás, inventari de béns de C. Teixidor, 22 maig 1859; AHG, Notarial, La Bisbal, R. Trias 1 juliol 1854, inventari de Cosme Lladó, de Monells; AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 6 juny 1857, inventari de Joan Mulà, manescal, de Monells; AHG, Notarial, La Bisbal, F. Planells, inventari de M. Viñas, 5 setembre 1858

És molt difícil rastrejar les pautes de comportament de les petites explotacions pageses durant el segle XIX, per la manca d'informacions al respecte. Els petits propietaris no elaboraven comptabilitats que avui ens permetin traçar algun paral·lelisme amb les estratègies productives dels

⁵⁶ Congost, 1990 : 175

⁵⁷ Vegeu apartat 1.3

⁵⁸ En l'inventari de Joan Ametller, masover de Fontanilles, hi consta 1 quartera de *trufes* (patates); i en el d'Antoni Figueras, pagès propietari de Cruïlles, s'enregistren 4 quintars. Vegeu Taula 4.9. Font: AHG, Notarial, La Bisbal, Ramon Tomàs Cortada, 5 octubre 1858; i AHG, Notarial, La Bisbal, Ramon Tomàs Cortada, 15 març 1859.

masos. Una aproximació, tot i que molt impressionista, podem obtenir-la a partir dels productes enregistrats en els inventaris de béns. No hem fet una recerca exhaustiva d'inventaris de béns, simplement hem recollit una mostra a l'atzar que inclou des d'alguns propietaris de mas, fins a gent d'ofici, passant per masovers i menestrals. Tot i així, és útil per il·lustrar el que només podem enunciar a tall d'hipòtesi.

La presència de llegums, patates i blat de moro en els graners d'una casa rural era un indicatiu de pràctiques rotatòries que integraven altres conreus que els cerealícoles i, presumiblement, amb un caràcter més intensiu que el guaret blanc biennal. Fins a quin punt aquest havia retrocedit amb major intensitat en les petites propietats que en els masos? De ben segur aquesta no és una qüestió que pugui respondre's amb blanc o negre. Tot i així, una visualització ràpida de la taula 4.9 ens permet intuir que probablement en les petites propietats, l'escassetat de terra havia estimulat la introducció primerenca de rotacions amb major impuls que en finques més grans. Per a una lectura correcta del quadre cal tenir present la data d'elaboració de l'inventari en relació amb el cicle agrícola i el calendari de collites. És lògic i coherent que, a mesura que ens distanciem dels moments de la darrera collita, les reserves disminueixin o, fins i tot, desapareguin. Tanmateix, no deixa de ser rellevant que, en moments similars del calendari, els menestrals i gent d'ofici, possessors de petites propietats territorials, enregistrin majors quantitats i, fins i tot, major varietat del tipus de reserves que podem associar amb rotacions més intensives. Igualment, l'absència de reserves de blat de moro en els inventaris de pagesos propietaris i de masovers, a diferència del que succeeix amb els petits propietaris, també incideixen en la mateixa línia. Tornem a repetir que els resultats de la taula 4.9 no tenen un caràcter provatori. Són simplement la il·lustració a una hipòtesi. Tanmateix, tenint en compte que la selecció documental ha estat absolutament aleatòria, no deixen de suggerir-nos que probablement la hipòtesi esmentada no estigui del tot errada.

Un dels requeriments bàsics per a que fos possible un conreu més intensiu en els conreus herbàcis era una major o menor disponibilitat de fertilitzants. En el context històric de mitjan segle XIX això es traduïa en una major o menor càrrega ramadera per unitat de superfície. En la mesura que el pes viu animal per hectàrea conreada fos superior en el grup de petits propietaris respecte el dels masos i les grans propietats, la hipòtesi sobre intensitat de conreu adquireix major versemblança. I, de fet, això és el que succeïa. Hem

realitzat l'anàlisi de la càrrega ramadera a Monells a partir de les dades de l'amillament de 1865⁵⁹ i hem confirmat que, fins i tot considerant que una part important dels petits propietaris no disposaven de bestiar, el pes viu per unitat de superfície conreada era notablement superior entre els grups que probablement no obtenien ingressos suficients per autoabastir-se del producte de llurs terres. En canvi la càrrega ramadera dels masos dels grans propietaris era molt inferior a la mitjana (1,22 t/ha) resultant de dividir el total de superfície conreada del municipi (370 ha) pel pes viu total. Àdhuc suposant que una part dels petits propietaris conreava terres arrendades, la seva càrrega ramadera continuava essent clarament superior.

Taula 4.10 : Càrrega ramadera per hectàrea conreada (Monells, 1865)

Grups de propietaris	Pes viu total (kg)	Sup. conreu (ha)	Pes viu per ha conreu (kg/ha)	ídem sense considerar els propietaris que no tenen bestiar (kg/ha)
propietaris veïns amb un ingrés màxim <1100 pts/any	215.120	125,4	200	289
propietaris veïns amb un ingrés màxim entre 1100 i 2000 pts/any	4.560	24,5	186	186
propietaris veïns amb un ingrés màxim superior a 2000 pts/any	4.720	31,4	150	150
Masos dels grans propietaris	12.730	141,3	90	90

Fonts : Amillament de 1865. Per a la conversió de cada espècie ramadera en unitats homogènies de pes viu s'han utilitzat els coeficients de Flores de Lemus, 1976

● Tercera conseqüència : La reducció del marge per a les formes d'explotació del treball pagès a través dels arrendaments. Les xifres proposades sobre el pes de la petita propietat delimiten un sostre per a determinades formes de conreu indirecte. Malgrat ser cert que alguns petits propietaris, en particular les vídues o aquells propietaris que vivien lluny, arrendaven -parcialment o totalment- les seves terres, en general aquesta pràctica estava reservada a aquells que disposaven de terres en abundància i, en particular, als qui vivien de la renda de la terra. Les terres arrendades o

⁵⁹ L'amillament de Monells de 1865 té una elevada bondat si el contrastem amb les fonts estadístiques disponibles per a la mateixa època. Els valors sobre càrrega ramadera que s'obtenen són fins i tot superiors a la mitjana que proporciona el cens de ramaderia del mateix any. A Monells la càrrega ramadera era de 84,6 Qm/Km², mentre que pel conjunt del Partit Judicial de La Bisbal, aquesta era de 70,2 Qm/Km².

cedides a parceria eren, fonamentalment, terres amb usos agrícoles. En conseqüència, quant major fos la superfície agrícola en mans de petits propietaris, menor podia ser la importància de les diverses formes de tinença.

● La darrera conseqüència es refereix a les formes d'organització de l'espai agrari. La Catalunya Vella ha estat sempre considerada la Catalunya dels masos. I, certament, aquest és un element clau en el nostre paisatge agrari. Tanmateix, la rellevància donada al mas pot dificultar la percepció d'altres realitats que coexistien amb ell⁶⁰. Més endavant plantejarem com podien articular-se i quins vincles existien entre els masos i la petita propietat. Ara, només pretenem destacar que el mas no era l'única realitat rellevant.

4.6. Propietat pagesa i mitjana propietat

En un sentit estricte la *propietat pagesa* és -o era- la propietat dels pagesos. A mitjan segle XIX el terme *pagès* (o l'equivalent castellà de *labrador*) era un qualificatiu restringit a un determinat col·lectiu social. Un col·lectiu que es distingia tant dels hisendats⁶¹ com dels menestrals i treballadors. Era un grup rural relativament reduït. No tothom qui treballava la terra era considerat un *pagès*. Dels 89 veïns de Monells que el 1865 varen amillarar terres i cases, només 10 d'ells varen autoqualificar-se de *pagesos* en algun moment dels 15 anys anteriors a la data indicada. La taula 4.11 relaciona aquest grup de *pagesos* de Monells i mostra altres autoqualificacions detectades durant el mateix període, amb indicació de l'any, així com de l'extensió de terra amillarada el 1865. A la llum d'aquesta taula apareixen tres realitats diferents. D'una banda, els qui rebien el qualificatiu de

---

⁶⁰ Josep Pla, ell mateix propietari d'un mas, quan descriu el paisatge rural de Palafrugell, la seva vila natal, insisteix en la importància de la petita propietat parcel·l·ària: "*Sobre aquesta minúscula geografia (Palafrugell), hi ha muntat un sistema econòmic de minifundi, de petitíssimes propietats, portat fins a les darreres conseqüències. Ja no hi ha propietats. Hi ha el que a Palafrugell en diuen peces, petits trocets de terra. Aquests trocets de terra tenen la seva personalitat pròpia perquè pertanyen a una economia familiar tancada i personalíssima.*" (Pla 1954 : 20)

⁶¹ La distinció entre hisendat i pagès era una distinció recent. Rosa Congost en situa els orígens en els anys immediatament posteriors a la Guerra Gran (1793-95) i vincula el canvi en l'autoqualificació dels propietaris rics del camp gironí al "*despertar d'una consciència de classe en uns homes que vivien la 'crisi de l'antic règim', és a dir, la crisi d'un 'estat d'ordres'*" (Congost, 1993). La difusió del terme *hisendat* va limitar l'ús del de *pagès* a aquell segment de la població que no disposava de riquesa suficient per deixar de treballar directament les seves terres. Vegeu també Pla Cargol, 1957 : 337

pagès eren els veïns que major extensió de terres posseïen : Josep Deportós, Miquel Solà i Genís Vilà. En aquest grup caldria afegir-hi a Joan Bonet perquè, malgrat tenir poc més de 5 ha a Monells, posseïa més terres a Valldevià⁶² y, probablement, en altres localitats que desconexim. Tots ells, en algun moment, varen anomenar-se *propietaris* o *pagesos propietaris* i, en principi, podríem sospitar que la seva situació corresponia al que anomenem propietaris mitjans (més endavant analitzarem amb detall aquest aspecte). Es distingien d'altres grans i mitjans propietaris no tant (o només) per l'extensió posseïda com pel fet de menar directament les seves terres. Eren pagesos en tant que conreaven directament llurs finques i en tant que posseïen una extensió suficient per dedicar-s'hi plenament.

Taula 4.11 : Veïns propietaris de Monells autoqualificats de pagesos (o labradors)

Nom	Anys en què hem enregistat el qualificatiu de pagès	Altres qualificatius (amb especificació de l'any)	Extensió de terra en propietat (1865) (en ha)
Deportós Torrent, Josep	pagès propietari : 1855, 1860	propietari : 1851	37,8
Solà, Miquel (o la seva vídua)	pagès propietari : 1850, 1853, 1856, 1857, 1858, 1861	propietari : 1855, 1858, 1862	31,4
Vilà Coloma, Genís	pagès : 1854, 1857, 1858 pagès propietari: 1854, 1855, 1859, 1860, 1862, 1864	propietari : 1855, 1862	16,4
Bonet Puig, Joan	pagès: 1855 pagès propietari: 1857, 1859, 1860	propietari : 1855, 1859, 1861, 1862	5,4
Figueres Dalmau, Joan	pagès: 1857, 1862, 1863 pagès parcer: 1854, 1863		2,6
Font Deu, Josep	pagès: 1861, 1863 pagès parcer: 1851		2,3
Gou, Joan	pagès: 1858, 1859	menestral (1854)	5,9
Jacas Marimon, Narcís	pagès: 1863	treballador (1850), teixidor (1864)	3,0
Mercader Solà, Pere	pagès: 1864		2,8
Xuclà Llorens, Joan	pagès: 1861	esclopeter: 1851 menestral: 1852, 1853, 1863	2,1

Un altre grup de pagesos eren els masovers, que es declaraven *pagesos parcers*. Ocasionalment podien posseir petites extensions de terra en el mateix municipi on residien (tot i que aquesta era una residència temporal), com ho mostren els casos de Joan Figueres i Josep Font. Però, la característica fonamental no era la possessió de terres, sinó el fet de dedicar-

⁶² AHG, Notarial, La Bisbal, R.Trias, 6 agost 1864

se plenament a les ocupacions agrícoles com a masovers de terres d'altri. Aquest grup i l'anterior ens permeten pensar, doncs, que el fet determinant en la qualificació de *pagès* era aquesta dedicació plena a les ocupacions del camp, més enllà de la propietat o la tinença de les terres. Però, aquesta definició la qüestiona -almenys aparentment- el tercer grup de veïns de Monells que s'autoqualifiquen de pagesos. Tots ells posseïen extensions massa petites de terra per justificar la plena ocupació agrícola, amb l'excepció de Joan Gou, que va amillarar quasi 6 hectàrees. Un tret comú en aquest grup és la relació amb altres activitats o qualificacions. De fet, dels quatre individus considerats en aquest grup (Joan Gou, Narcís Jacas, Pere Mercader i Joan Xuclà), tres es definiren bé com a menestrals, bé com a gent d'ofici en algun moment del període 1850-1864. En el cas de Joan Gou podríem interpretar un procés de mobilitat ascendent, en la mesura que la referència a la seva qualificació de *menestral* era anterior (1854) a la de *pagès* (1858 i 1859). Però en els casos de Narcís Jacas i Joan Xuclà, en canvi, no sembla existir aquesta línia de mobilitat progressiva en el temps i les qualificacions de *pagès* coincidien temporalment amb les de *teixidor* o *menestral*. Dissortadament és impossible conèixer si puntualment els individus esmentats podien haver arrendat un volum de terres que permetés llur qualificació de *pagès*. De tota manera, però, en aquests darrers casos la situació de *pagès* apareix com quelcom transitori i fugaç que permet continuar sostenint la definició enunciada anteriorment : era *pagès* qui es dedicava plenament a les activitats agràries. El canvi qualitatiu entre els qui es dedicaven parcialment a l'agricultura i els qui s'hi dedicaven totalment ha quedat enregistrat en l'expressió "*plantar-se a pagès*", que encara es conserva en la parla popular empordanesa⁶³.

Considerada en el sentit restrictiu que acabem d'exposar, la propietat pagesa tenia un pes important, tot i no ser la que predominava. Com hem vist a Monells, el 1865, només 4 propietaris podien ser considerats com a *pagesos propietaris* (acceptant que el patrimoni de Joan Llonch no es limitava a Monells), amb una extensió total de 91 ha sobre 245 ha posseïdes pels veïns de la localitat⁶⁴. Aquests quatre propietaris posseïen el 29% de les terres de

---

⁶³ Entrevista a Fortunat Saltor

⁶⁴ Hem exclòs de l'extensió total de la propietat veïna de Monells la que corresponia a hisendats que, tot i constar com a veïns de la localitat, realment no ho eren.

conreu, el 83% del bosc i el 37% respecte el total de terres posseït pels veïns de Monells. Si considerem el conjunt d'individus de la taula 4.11, la superfície augmentava fins les 110 ha.

Era aquesta propietat pagesa la propietat mitjana per excel·lència? Estrictament, no. En primer lloc, perquè els propietaris mitjans no tenien perquè ser necessàriament pagesos. Tot i que el concepte de propietat mitjana fa referència a una extensió determinada per les necessitats reproductives i la capacitat de treball d'una família pagesa, no implica necessàriament que el titular de la terra la treballi directament. En segon lloc, perquè si la propietat pagesa era la propietat dels pagesos, molts dels que rebien aquest qualificatiu eren arrendataris o masovers i posseïen poca terra. Caldria reduir l'extensió de la identitat als *pagesos propietaris*, perquè la qüestió inicial fos més sensata. Però fins i tot en aquest cas, hi ha problemes importants que cal plantejar abans d'assimilar aquests pagesos propietaris amb els propietaris mitjans. Conceptualment la propietat mitjana correspon a aquella que, permetent la generació de l'ingrés necessari per a la reproducció d'una unitat familiar, alhora pot ser explotada per la mà d'obra familiar. Puntualment s'accepta que una part dels requeriments laborals d'aquestes propietats (fins a un 25%) siguin coberts a través de la contractació de treball assalariat que actua com a suport de la mà d'obra familiar en moments de màxima activitat estacional. Aquesta rectificació es justifica, bàsicament, per la irregularitat de les feines agrícoles i les exigències temporals de la recol·lecció. El concepte, però, no deixa de plantejar alguns problemes incòmodes, com ara el de discernir si els propietaris mitjans continuen essent-ho quan la mà d'obra contractada en comptes (o a més) de ser temporal és permanent (mossos). Pel padró de 1880 sabem que les famílies Deportós, Solà i Vila, les tres famílies *pageses propietàries* per excel·lència de Monells, tenien de forma permanent mossos i/o criades contractats⁶⁵. Si ens basem en aquest fet, i en la sospita que probablement contractaven jornalers per a la recol·lecció, arribem a la conclusió de que difícilment podien ser considerats com a propietaris mitjans segons la definició a l'ús.

En el capítol 2 hem descrit amb minuciositat el procés de treball agrari, especialment pel que fa a les línies de producció predominants en l'àrea

---

⁶⁵ El padró de 1880 enregistra 2 mossos i 1 criada amb la família Deportós; 1 mosso i 2 criades amb la família Solà; i 1 criada amb la família Vila. (AHC La Bisbal, fons Monells, IX.1)

d'estudi, i hem pogut observar com la major part d'unitats familiars rurals disposaven d'una capacitat de treball molt superior a la requerida per a l'explotació de les seves terres, segons les pautes habituals de conreu. Les informacions i estimacions contingudes en aquell capítol ens han permès elaborar una projecció del límit superior de la propietat mitjana en termes d'extensió. El resultat no pot pas ser un únic valor sinó un interval, donat que el concepte de *propietat mitjana* es defineix de forma flexible. La taula 4.12 reproduïx la matriu de sostres possibles en funció de dues variables: la composició familiar (el nombre de productors adults de cada sexe) i l'estructura de conreus. Per ambdues variables hem considerat una petita mostra de les situacions més freqüents⁶⁶.

Taula 4.12 : Matriu d'extensions cultivables per una unitat familiar⁶⁷

Nº productors/UF	Distribució del sòl conreat		
	90% Cereal 5 % Vinya 5 % Olivera	71% Cereal 21% Vinya 8 % Olivera	60% Cereal 30% Vinya 10 % Olivera
1 Home + 1 o 2 Dones	8,4 ha	9,2 ha	9,3 ha
2 Homes + 1 o 2 Dones	16,9 ha	18,5 ha	18,7 ha

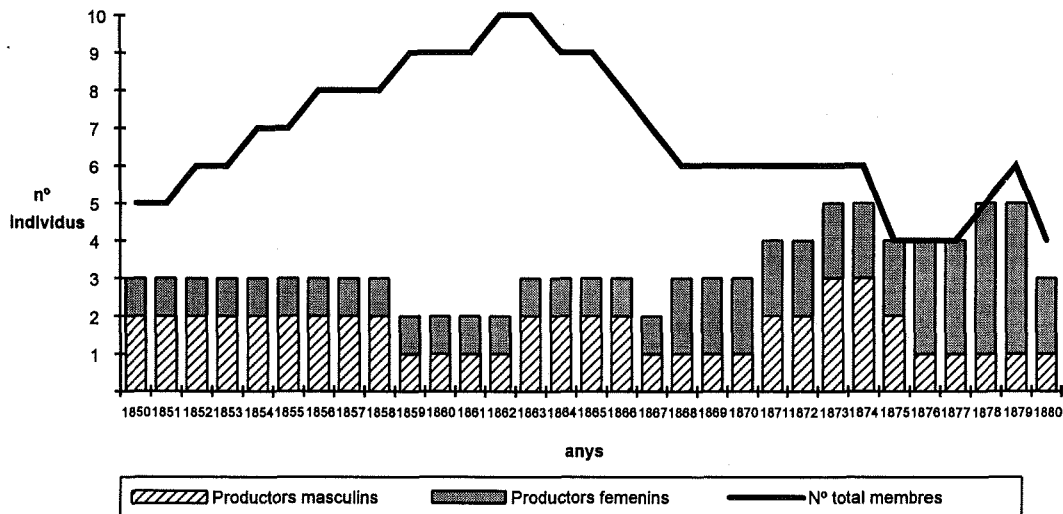
⁶⁶ Per simplificar la casuística d'estructures de conreus d'una explotació hem considerat dues situacions relativament extremes, amb molt i poc predomini dels conreus arbustius respectivament. La tercera situació considerada aplica a escala individual la distribució de conreus del conjunt comarcal (vegeu capítol 1). Pel que fa al nombre de productors per unitat familiar hem realitzat una anàlisi prèvia de la composició familiar de Monells el 1881 i hem utilitzat les situacions més freqüents (1 o 2 productors masculins amb 1 o 2 productores femenines), tal com s'observa en el quadre següent:

Nº de productors per unitat familiar (Monells, 1881)

		Homes			
		0	1	2	3
Dones	0		1	1	
	1	8	35	13	3
	2	2	10	17	1
	3		5		

⁶⁷ Per extensió màxima conreable entenem aquella superfície que podia conrear una unitat familiar utilitzant fins un 25% de mà d'obra forana (generalment contractada) sobre el treball masculí total. Hem considerat la contractació només sobre els dèficits de treball masculí perquè el dèficit de mà d'obra familiar femenina podia ser cobert bé pels productors masculins (donat que freqüentment els moments de màxima intensitat laboral femenina coincidien amb períodes de baixa intensitat laboral masculina), bé per mà d'obra infantil no considerada en els càlculs. En qualsevol cas es pressuposa l'existència de mà d'obra femenina o infantil per a la realització de les tasques indicades en el capítol 2.

Gràfic 4.15 : Dimensions i composició de la família Solà de Monells (1850-1880)

Fons : ADG, Registres Parroquials, microfilm rotlle 605, Lista parroquial de los que habran cumplido el precepto pascual en esta parroquia de San Ginés de Monells; i AHC La Bisbal, fons Monells, IX.1, Padrón General de todos los vecinos y transeuntes

Fins a quin punt els *pagesos propietaris* de Monells que hem identificat en la taula 4.11 poden ser considerats propietaris mitjans, d'acord amb els valors de la taula 4.12?. Si considerem el total d'extensió posseïda, dos d'ells (Josep Deportós i Miquel Solà) depassaven amb escreix el sostre de la propietat mitjana. Ara bé, si la comparació la realitzem amb la superfície conreada, les xifres s'ajusten més⁶⁸. Si, a més, tenim en compte que les famílies dels qui es qualificaven com a *pagesos freqüentment* tenien unes dimensions superiors a la resta (vegeu gràfic 4.15), convindrem que és sobretot aquesta pagesia de mas la que, a mitjan segle XIX, podia ser identificada com a propietat mitjana. D'altra banda és important tenir en compte que, a part d'aquest petit segment de població, a Monells, no hi havia cap altre propietari susceptible de ser classificat com a propietari mitjà. Ni entre els veïns ni entre els forans. I probablement aquesta situació era, més o menys, extrapolable al conjunt comarcal. Tot i contractar mossos i criades; tot i que alguns d'ells percebien censos i altres rendes; tot i tenir una extensió superior al sostre indicat en la taula 4.12; tot i els múltiples problemes que hem posat de relleu, pensem que és precisament el grup dels *pagesos propietaris* el que més s'adequa al de propietaris mitjans. La diferència clau entre la mitjana i la gran propietat es-

⁶⁸ Segons l'amillament de 1865 la família Solà posseïa 20 hectàrees de conreu i la família Deportós 22 hectàrees.

taria, sobretot, en el nombre de masos acumulats. Un mas (a diferència d'una pairalia) era l'explotació familiar per excel·lència. Excepte en el cas dels grans masos forestals o litorals, les terres de conreu d'un mas solien ser menades per una sola família. Les grans divergències en l'extensió dels masos sovint s'expliquen per la inclusió dels espais no conreats. Des d'aquesta perspectiva el propietari d'un mas no pot ser considerat, tot i les excepcions, com a gran propietari. La gran propietat no la forma un mas, sinó l'acumulació de varis.

Hem començat afirmant que, en sentit estricte, la *propietat pagesa* era la propietat dels pagesos; hem observat qui eren els que s'autoanomenaven pagès a mitjan segle XIX; i hem constatat també que aquesta *propietat pagesa* en sentit estricte ni coincidia ni s'adequava a cap de les categories habitualment utilitzades per a classificar les propietats i els propietaris (petita propietat, mitjana propietat, gran propietat), i que no es podia establir una identificació directa i simple entre pagesos propietaris i mitjans propietaris. Hi ha, però, una altra possibilitat: la d'utilitzar el concepte de pagès en un sentit més ampli i lax, considerant com a tal no pas a aquell segment de la població que s'hi identificava, sinó aquell altre que, susceptiblement, treballava directament la terra que posseïa, malgrat que l'activitat agrícola només fos una ocupació a temps parcial. En aquesta segona accepció, la propietat pagesa s'oposaria a la propietat rendista i equivaldria a explotació familiar directa. Pensem que, entès en aquest sentit més ampli, és un concepte extremadament útil per a analitzar les transformacions que, a llarg terme, varen produir-se en el món rural, transformacions que varen passar per una lenta retracció de les formes rendistes de propietat i per un cert avenç de l'explotació directa amb mà d'obra familiar. El títol de la tesi (*la consolidació de la propietat pagesa...*) s'ha d'entendre en aquesta línia. Cal reconèixer, tanmateix, que també en un sentit ampli el concepte de *propietat pagesa* presenta problemes i inconvenients. Problemes de caràcter conceptual, pel difícil encaix de les situacions mixtes, gens infreqüents, de pagesos propietaris que arrendaven part de les seves terres, o que les establien i en cobraven censos. I problemes de caràcter metodològic, per la impossibilitat d'assegurar si un propietari treballava o no la seva pròpia terra a partir de les fonts documentals disponibles. De fet, fins el cens agrari de 1962 no existeixen informacions completes i fiables sobre aquest punt. Tot i que en algunes àrees geogràfiques els amillaments del segle XIX precisaven, amb l'error que es vulgui, quan les finques estaven arrendades, aquest no és el nostre cas.

Només aïlladament i de manera gens sistemàtica algun amillament baixempordanès ho precisa. Tot i aquests problemes, pensem que el concepte de *propietat pagesa* continua essent d'utilitat i que, a tall d'aproximació i en funció del tipus de font utilitzada (amillaments), podem sostenir que aquella propietat veïna que no depassi el límit superior de la mitjana propietat pot ser considerada com a pagesa. I, per tant, en la mesura que el segment de propietaris que compleixi aquests requisits incrementi el seu pes absolut i relatiu en l'estructura distributiva de la propietat (en especial de la propietat agrícola) es podrà confirmar un procés d'avenç i/o de consolidació de la propietat pagesa. Aquest és el punt que reprendrem en la segona part d'aquesta tesi.

4.7 La gran propietat

Tot i que l'anàlisi de la gran propietat està afectada pels mateixos problemes (metodològics i heurístics) que els grups anteriorment considerats, qualsevol aproximació deixa entreveure la seva importància. Si, a tall d'il·lustració, considerem aquelles propietats que en un municipi superaven les 20 hectàrees d'extensió, obtenim un llistat de 237 individus i 15.300 hectàrees sobre una mostra de 25 municipis i 29.000 hectàrees. D'aquest llistat en resten excloses les terres dels mateixos individus que, ubicades en altres localitats, no arribaven a les 20 hectàrees. Per tant, previsiblement, caldria incrementar en un valor no precisable el percentatge del 53% de terres que dona aquest llistat. Si només tenim en compte a aquells propietaris que tenien 50 hectàrees o més en almenys un municipi (criteri que inclou clarament només els grans propietaris), el resultat és un conjunt de 93 propietaris i 10.500 hectàrees (el 37,5 % de la superfície amillarada). Aquests no són tots els grans propietaris de la mostra, ni la superfície és l'extensió total de la gran propietat. Un nombre indeterminat de grans propietaris ha quedat fora simplement perquè en cap dels municipis amillarats no arribava a posseir 50 hectàrees. Diego de Moxó, un dels grans propietaris no només empordanesos o gironins, sinó catalans, no consta en aquest darrer grup perquè al Baix

Empordà només tenia el mas Perajoan, de 26 ha, a Parlavà⁶⁹. De manera similar, els béns del patrimoni Caramany en cap moment depassaven les 50 hectàrees en cap dels diversos municipis on posseïen terres⁷⁰. Però, precisament per ser només una aproximació grollera que deixa al marge una quantitat considerable de grans propietaris, les xifres resultants són prou indicatives del pes i la importància de la gran propietat.

La rellevància de la gran propietat gironina ja fou posada de relleu, en el seu moment, per Helena Estalella. Segons el seu estudi, els propietaris amb més de 100 hectàrees representaven, a mitjan segle XX, només el 3,8% del total de propietaris (forans), però, en canvi, retenien el 64,5% de les terres de la seva mostra (propietats foranes)⁷¹. Com hem comentat anteriorment, el model vigent sobre l'estructura de la propietat gironina posa l'accent especialment en el predomini de la gran propietat i la concentració de la terra en una franja estreta i reduïda de propietaris. En les planes següents descriurem les característiques bàsiques i comunes de la gran propietat (i dels grans propietaris) i, alhora, mostrarem com encaixava aquest pes de la gran propietat amb la importància de la petita propietat.

El control dels espais no agrícoles.

La primera característica de la gran propietat és la importància dels usos no agrícoles del sòl (boscós, pastures, erms,...). Aquest és un tret que la bibliografia explicita reiteradament⁷², però que ens interessa recalcar-ho amb especial èmfasi perquè aquí rau l'explicació de la coexistència d'una gran

---

⁶⁹ A mitjan segle XIX els Moxó posseïen diverses finques a l'Empordà (en particular a Castelló d'Empúries, Parlavà i Pedret i Marzá) mercès a l'absorció del patrimoni Graell, que alhora havia absorbit el de la gironina família Anglasell. L'arxiu patrimonial de la família Moxó es troba dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya.

⁷⁰ Segons un inventari de 1896, els Caramany posseïen tres masos al Baix Empordà (el Mas Vidal de la Riera, a Corsà; el Mas Carbó, a Casavells; i la Torre Mirona, a Cruïlles), a més d'una sureda a Sant Pol i diverses cases a La Bisbal i a Calonge. Aquesta era només una part insignificant d'un patrimoni que s'extenia no només per diverses localitats de la província de Girona (Llagostera, Caldes, Riudellots, Vilobí, S.Pere Pescador, Torroella de Fluvià, Girona, Vilatenim, Fortià i Vilanova de la Muga), sinó també fora d'ella (Aragó, Navarra, Sòria)

⁷¹ Estalella, 1984a : 162

⁷² Vegeu Barbaza, 1988 : I, 392; Armengol, 1980 : 93; Estalella, 1984a : 199

propietat amb molt pes territorial i una petita propietat amb un pes econòmic i agrícola determinant.

L'observació de la taula 4.13 ens posa de relleu que les propietats de més de 50 hectàrees, que indubtablement podem considerar-les com a grans, posseïen més de la meitat de la superfície forestal de la mostra i el 66 % de les terres ermes, de pastura o improductives, mentre que no arribaven a controlar ni el 15 % de la superfície destinada a conreus. Els percentatges es modifiquen a l'alça si en comptes de tallar a 50 hectàrees, tallem a les 20 hectàrees, i es reforça encara més la conclusió esmentada, tot i que -com a conseqüència de la inclusió de les propietats mitjanes, que presentaven una major orientació cap els aprofitaments agrícoles- el pes relatiu de la superfície agrícola augmenta notablement.

Taula 4.13 : Pes de les propietats de més de 50 i 20 hectàrees, respectivament, sobre la superfície agrícola i la no agrícola

	Extensió total (en ha)	% inclòs en les propietats > 50 ha	% inclòs en les propietats > 20 ha
Sup. agrícola	15.713	14,6	31,7
Bosc	6.314	56,7	77,1
Altres	6.989	66,5	78,0

Nota : La primera columna recull l'extensió total amillarada per a cada grup d'aprofitaments. Les dues columnes següents indiquen el percentatge d'aquella superfície que corresponia a les propietats que en cada municipi depassaven les extensions indicades.

Taula 4.14 : Distribució de la superfície de les propietats amb més de 50 i 20 hectàrees, respectivament, segons ús del sòl

	Propietats > 50 ha		Propietats > 20 ha	
	Supf. en ha	% sobre total	Supf. en ha	% sobre total
Sup. agrícola	2.289	21,8	4973	32,5
Bosc	3.579	34,0	4866	31,8
Altres	4.647	44,2	5454	35,7
Total	10.515	100	15293	100

De manera similar constatem com el pes dels aprofitaments no agrícoles en la distribució de superfícies a l'interior de les grans propietats era clarament predominant (taula 4.14). En les propietats superiors a les 50 hectàrees, la terra conreada només significava entorn una cinquena part del conjunt territorial. Els aprofitaments forestals, els erms i les pastures ocupaven la

resta. Si tenim en compte que les superfícies ocultes es donaven, sobretot, entre les terres amb aprofitaments no agrícoles, la distribució del pes d'uns i altres probablement s'hauria de modificar en detriment de les terres agrícoles. Si la referència són les propietats superiors a les 20 hectàrees, tornem a trobar-nos amb el que havíem indicat en el paràgraf anterior : que si bé la conclusió és la mateixa, s'observa un major pes de la superfície agrícola com a conseqüència de la inclusió de les propietats mitjanes en el tall realitzat.

Finalment, pel que fa a les orientacions productives de les grans propietats en les terres conreades, simplement cal constatar la seva orientació decididament cerealícola (taula 4.15). No s'observen massa diferències entre les propietats superiors a les 50 ha i les superiors a 20 ha, ja sigui en el pes dels cereals (quasi el 85%), com en els percentatges relatius dels aprofitaments més minoritaris o marginals. En el cas de l'olivera el percentatge que aquest conreu arbustiu ocupava en el conjunt de les grans propietats coincideix amb el que ocupava, com a mitjana, en el conjunt de la mostra comarcal (vegeu taula 1.2). Mentre que en el cas de la vinya es produeix una diferència notable, ja observada per Y. Barbaza, indicadora de l'escàs interès dels grans propietaris per aquests conreus que requerien una important inversió inicial.

Taula 4.15 : Distribució dels conreus en les propietats amb més de 50 i 20 hectàrees, respectivament

	Propietats > 50 ha		Propietats > 20 ha	
	Supf. en ha	% sobre total	Supf. en ha	% sobre total
Cereal	1930	84,3	4210	84,7
Vinya	216	9,4	430	8,6
Olivera	134	5,9	303	6,1
Hort secà	7	0,3	19	0,4
Regadiu	2	0,1	11	0,2
Total	2289	100	4973	100

La dispersió geogràfica del patrimoni.

La dispersió era la nota característica dels grans patrimoni rústics. D'aquí els problemes per apreciar correctament el pes de la gran propietat, perquè

sovint el volum de terres posseït en un municipi no era prou indicatiu de la tipologia del seu possessor. Cal recórrer a altres fonts, com ara els inventaris de béns, per observar-ho. Especialment quan els propietaris residien a la mateixa comarca, el marc geogràfic d'aquest patrimoni acostumava a ser, principalment, la mateixa comarca, tal com pot observar-se en els quadres referits als patrimonis Ciurana, Valls i Vancells. Certament, no pot establir-se una norma de dispersió i menys si només disposem d'alguns casos que poden servir-nos d'exemple i prou. Tot i això, sí que podem observar alguns elements característics en les taules 4.16, 4.17, 4.18 i 4.19. Tot i la dispersió aparent, sovint hi ha un o dos municipis que concentren el gruix del patrimoni. El 73% de les terres del patrimoni Vancells es concentren a Sant Sadurní, el 78% del patrimoni Lloret a Roses, i el 53% del patrimoni Valls a Rupià. L'única excepció és el patrimoni Ciurana, que com a molt arriba a concentrar el 25% de les terres en un mateix municipi. Però no podem deixar-nos enganyar per aquestes dades, si en comptes de prendre com a referència els hisendats de La Bisbal, observéssim els hisendats domiciliats a Girona o a Barcelona, el grau de dispersió augmentaria notablement. A mesura que augmenta l'extensió territorial acumulada, també creix el grau de dispersió, bàsicament perquè les unitats d'acumulació són masos, lots més o menys compactes, però generalment de dimensions limitades. Els quatre patrimonis esmentats es situen, al capdavant, en els darrers esglaons entre els grans propietaris.

Taula 4.16 : Geografia de les terres de Benito de Ciurana, hisendat de La Bisbal (en ha)

Municipi	Comarca	Masos	Parcel·les	Terres establertes
Calonge	Baix Empordà	14,0		
Castell d'Empordà	Baix Empordà	24,5		
Fontanilles	Baix Empordà	42,6		
Gualta	Baix Empordà	36,3		
Palamós	Baix Empordà			0,7
Palau Sator	Baix Empordà	34,4		0,7
Pals	Baix Empordà	1,5	0,2	1,7
Peratallada	Baix Empordà	2,6		9,2
S.Joan de Palamós	Baix Empordà		2,4	
Palol de Revardit	Pla de l'Estany			0,1

Fons : AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 20 juliol 1864. Hem considerat útil distingir entre aquelles superfícies agrupades i organitzades en masos de les parcel·les aïllades, que no formaven part de cap unitat territorial més gran. Donat que hem repartit les superfícies en municipis, alguns masos poden haver quedat fraccionats entre dos o més municipis; per això algunes extensions semblen irrisònies. Finalment també hem considerat oportú afegir-hi les terres sobre les quals hi tenien drets per haver-les establert i que, ocasionalment, podien recuperar-les.

Taula 4.17 : Geografia de les terres de Ramon Vancells Ponach, hisendat de La Bisbal (en ha)

Municipi	Comarca	Masos	Parcel.les	Terres establertes	Dret a recuperar
Ullastret	Baix Empordà	11,3			2,7
Monells	Baix Empordà	2,6		2,5	
S.Sadurní	Baix Empordà	95,6			
Madremanya	Gironès	4,6			
La Bisbal	Baix Empordà		1,1		
Cruilles	Baix Empordà		2,3	1,4	
Castell d'Empordà	Baix Empordà		1,7	3,3	
Rupià	Baix Empordà		1,0		
Peratallada	Baix Empordà			0,9	

Fonts : AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, inventari de 7 gener i 29 febrer 1864. Vegeu els comentaris a la taula 4.16. En aquesta ocasió hi hem afegit les terres que havien estat venudes a carta de gràcia i sobre les quals Ramon Vancells posseïa el dret de recuperar-les.

Taula 4.18 : Geografia de les terres de Narciso de Lloret i Maria del Carmen Ponach, hisendats de La Bisbal (en ha)

Municipi	Comarca	Masos	Parcel.les	Terres establertes
Fontanilles	Baix Empordà	4,4		
La Bisbal	Baix Empordà		1,7	
Llers	Alt Empordà		2,8	
Palau Sator	Baix Empordà	1,1		
Roses	Alt Empordà	27,3		26,4
Ullastret	Baix Empordà	4,9		

Fonts : AHG, Notarial, La Bisbal, Trias, inventari de 9 maig 1863. Vegeu els comentaris a la taula 4.16

Taula 4.19 : Geografia de les terres de Lluís Valls i Carbó, hisendat de Ruplà (en ha)

Municipi	Comarca	Masos	Parcel.les
Begur	Baix Empordà		4,8
Bellcaire	Baix Empordà	1,3	
Foixà	Baix Empordà	18,6	
La Tallada	Baix Empordà	22,3	
Corçà	Baix Empordà		2,6
Parlavà	Baix Empordà		5,5
Ruplà	Baix Empordà	61,4	

Fonts : AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, inventari de 9 juliol i 5 setembre 1864. Vegeu els comentaris a la taula 4.16

El mas com a unitat organitzativa.

Com acabem de suggerir, el mas era la unitat organitzativa bàsica dels grans patrimonis. Les grans propietats no acostumaven a ser unitats territorials compactes, sinó formades a partir de l'acumulació de masos que, generalment, no afrontaven. Les taules 4.16, 4.17, 4.18 i 4.19 ens són útils per ponderar fins a quin punt el mas jugava aquest paper central. En els tres patrimonis que sobrepassen les 100 ha (Ciurana, Vancells i Valls), la superfície inclosa dins els masos oscil.lava entre el 87% i el 91% del total de terres del patrimoni. En el patrimoni que queda (Lloret), aquest percentatge davalla fins el 55% com a conseqüència del pes dels establiments (establiments que sovint havien estat realitzats sobre una part o la totalitat de les terres d'un mas).

Puntualment es localitzen estructures més complexes, de masos satèl.lits o bé de masoveries annexes a cases pairals. Aquestes estructures podien haver estat generades en un passat més o menys proper amb l'establiment de la residència d'un gran propietari rendista en el territori d'una de les seves finques. Apareixia, aleshores, una unitat de residència del propietari separada de l'habitatge ocupat pel masover i la resta de treballadors de la finca. Àdhuc podia produir-se un desmarcament estètic i funcional entre l'edifici residencial, plenament desvinculat de l'activitat productiva, i la resta d'edificacions. Un exemple d'això el trobem a Monells, on la família Camps i Armet posseïa una pairalia, amb un cert aire palatí, que a mitjan segle XIX encara era utilitzada com a residència ocasional, al costat del Mas Estanyol, on residia el masover que menava les terres.

Sovint el mas, a més de tenir un paper com a forma organitzativa de l'espai agrari i de la producció agro-pecuària, acomplia una funció recaptadora i de control sobre el patrimoni proper no inclòs en el mas. En algunes ocasions els masovers actuaven com a intermediaris en el cobrament de pensions o arrendaments⁷³. Més freqüentment, els masovers actuaven com a guardes de

---

⁷³ Mariano Pagès, masover del Mas Cancell (Gualta), entre 1868 i 1881 va recaptar anualment les 254 pessetes que havien de pagar els 26 "censualistas" al propietari del mas (Carles Bosch de la Trinxeria) per les terres i, sobretot, els solars urbans que posseïen El masover del Pinell també ens consta que, almenys ocasionalment, actuava com a tal. Una anotació comptable de 1900 escrita pel propietari, per exemple, ho explicita de la següent manera: "*Recibo ademas la pensión de (18)97, (18)98, (18)99 del censo de Rafael Almar, por manos de Romaguera*" (ADG, fons Casa Carles, llibre nº 50)

les propietats, notificant o, fins i tot, denunciant les intromissions alienes⁷⁴. "Los aparceros son el verdadero centinela de la propiedad", va escriure Ramon de Sabater⁷⁵. En la correspondència del masover del Pinell amb Joaquim de Carles, per exemple, es constata com el propietari exigia al primer que controlés l'accés al vedat de La Fonallera, tot i les resistències del masover :

"...no puedo yo ser como un guarda, porque tengo mucho trabajo en las cosas del Manso; sí que si HV. me dice, y lo hace, que sin permiso firmado de V, y a los que han de presentarmelos; aunque sean Quintanas, Negras, Mercader, Foxa, Mateo, etc etc, de esta manera lograra la tranquilidad en la Fonallera, porque sintiendo tiros no han presentado el permiso; ban sin ello; aviso al cabo que me lo tiene dicho y otras veces lo hemos hecho, de esta manera creo poner orden..."⁷⁶

Quan, a partir de 1859, s'inaugura una onada de *veda de propiedades*, en molts dels anuncis publicats s'explicita específicament el paper dels masovers en la vigilància de les finques :

"... los guardas, colonos y demás personas a mi servicio estan autorizadas para vigilar y hacer que se cumpla esta veda"⁷⁷

Els mateixos masovers tenien cura de controlar l'explotació de recursos no agrícoles integrats o propers al mas, com ara l'extracció de sorres⁷⁸ o la producció de carbó⁷⁹, exercint en algun cas de recaptadors dels ingressos que això generava.

Quan la distància respecte el domicili del propietari (o del seu administrador) era important, el masover era l'agent encarregat de la comercialització dels fruits. Mariano Pagès, masover del Mas Cancell de Gualta venia directament el conjunt de la producció agrícola i pecuària de l'explotació i en passava comptes amb el propietari (Carles Bosch de la Trinxeria) una vegada l'any, liquidant en metàl·lic la part corresponent a aquest⁸⁰. El mateix succeïa al Mas Pinell, almenys d'ençà que Vicenç

⁷⁴ Vegeu també Congost, 1990 i Tello, 1992 : 20

⁷⁵ Sabater, 1853a : 249

⁷⁶ ADG, fons Casa Carles, correspondència, 24-8-1887

⁷⁷ BOP, 1860, nº 87, Anunci de *veda* de les propietats de Felipe Martínez Davallillo

⁷⁸ ADG, fons Casa Carles, cartes del 19-12-1897, 11-11-1898 i 15-11-1899.

⁷⁹ ADG, fons Casa Carles, cartes del 28-2-1900 i del 20-5-1900

⁸⁰ Documentació particular família Rufi-Pagès, Comptabilitat del Mas Cancell

Romaguera va fer-se càrrec de la masoveria⁸¹. Tot i que una minúscula part de la producció (especialment volateria i lleguminoses) s'enviava directament a Girona per autoconsum de la família del propietari, el gruix era comercialitzat pel masover i trimestralment es liquidaven el comptes. Una situació similar ens la revela una carta del propietari del Mas Rostoll, de Torrent d'Empordà, al seu administrador:

*"Mi exclamación nunca tuvo mira de dirigirme a V. sino al masovero, pues este verdaderamente era el encargado de procurar las ventas cuando fuese ocasión y a V. que me informara cuando le noticiase..."*⁸²

L'extensió del mas podia ser molt variable⁸³. El mapa 4.1 (Extensió de la propietat més gran de cada municipi) és un reflex d'aquesta variabilitat. En els municipis de la plana baixempordanesa, on els accidents orogràfics no abunden i la major part de les terres eren terres de conreu, les dimensions dels masos difícilment superaven les 30 o 40 hectàrees⁸⁴. La taula 4.5, referida als masos d'Ullastret, confirma aquest enunciat. A mesura que ens allunyem dels llocs més plans i que l'àrea conreada perd pes relatiu, la superfície dels masos tendia a incrementar-se. També tendia a incrementar-se en determinades zones properes al litoral amb una presència important de sorres, aiguamolls o terrenys salins. En general, l'extensió d'un mas estava delimitada pel tipus de mà d'obra utilitzada en llur explotació (la família masovera) i per la importància de les zones no agrícoles. La major mida d'un mas, en especial quan depassava els límits del que una família masovera podia menar, sovint s'explica per l'existència de boscos, pastures, aiguamolls o àrees improductives que, malgrat formar part d'una mateixa unitat d'explotació, es gestionaven al marge de la masoveria. Tot i això, puntualment, podem trobar-nos amb grans masos que s'assemblin més a explotacions latifundistes, amb un gran masover-arrendatari que conreava la

---

⁸¹ El contracte de masoveria fou signat el 1877 (ADG, fons Casa Carles, lligall en foli 31)

⁸² Carta de Thomas Coll a Francesc Molinas, de Pals, 25 febrer 1840

⁸³ Dissortadament, no disposem d'un cens de masos pel segle XIX que ens permeti aproximar-nos l'extensió d'aquestes finques. Els amillaments són molt irregulars a l'hora d'especificar quan les finques declarades formaven part d'un determinat mas. En molts d'ells mai s'explicita. A l'altre extrem, l'amillament de Monells del 1865 qualifica de mas les possessions de cada veï de la localitat. Entre la resta, trobem aquells amillaments que expliciten l'existència d'algun mas en el territori amillarat, sense, però, cap ànim d'exhaustivitat.

⁸⁴ F. Breton observa que, al Montseny, existeix una clara relació entre les terres d'un mas i l'altitud, com a conseqüència dels canvis en la topografia del terreny i en la qualitat de la terra (Breton, 1992 : 33)

finca bàsicament a través de la contractació de mà d'obra assalariada. El Mas Pinell, amb unes 67 hectàrees conreades⁸⁵ i una considerable càrrega ramadera, era un d'aquests casos excepcionals.

4.8 Els no-propietaris.

En qualsevol societat rural tant interès té l'anàlisi d'aquells que són propietaris com del segment no propietari de la població. En la nostra àrea d'estudi, i en gran part de Catalunya, la propietat estava molt generalitzada. La major part d'unitats familiars rurals posseïen el domini útil d'alguna parcel·la de terra que conreaven ells mateixos. Aquesta generalització de la propietat ha estat tendenciosament utilitzada per la tradició pairalista per a sostenir una visió harmònica i igualitarista de la societat rural gironina. Pelai Negre, un dels màxims exponents d'aquesta tradició a les comarques gironines, en un article publicat a la premsa local el 1939, utilitzava xifres sobre el repartiment de la Contribució Rústica de 1934, per posar de relleu que *"la propietat en nuestra comarca se halla difundida entre muchos"* i sostenir que *"...lejos de estar concentrada en muy pocas manos, como ocurre en otras partes de España, está muy repartida (...) entre gran número de propietarios que poseen una o varias fincas de extensión y condiciones diversas"*⁸⁶

Però, l'accés generalitzat a la propietat no implicava necessàriament menor polarització social. Com hem pogut observar en apartats anteriors, una part important d'aquesta població propietària disposava d'extensions francament petites de terra. Molts no arribaven a tenir ni una hectàrea. De la llista de 4.270 propietaris que residien al mateix municipi amillarant (propietaris veïns), quasi la meitat (exactament 1.949, el 46%) varen declarar posseir menys d'una hectàrea de terra en la mateixa localitat. El pes d'aquests propietaris minúsculs en l'estructura de la propietat era notable, tot i que en termes de superfície -com és lògic- aquest pes era molt menor. Els propietaris veïns amb menys d'una hectàrea de terra posseïen, com a mitjana, el 4,2% del total de terres posseïdes pels veïns de cada localitat i el 9,9% si es tractava només de les terres conreades.

---

⁸⁵ Segons la medicació de Pere Creixell, feta el 1893 (ADG, fons Casa Carles, lligall-foli 31)

⁸⁶ Negre, 1939 : IX

Més que en aquests propietaris minúsculs, però, ara ens interessa fixar-nos en els no-propietaris. L'estimació del volum de població no-propietària és relativament complexa, especialment si el càlcul es realitza per un territori relativament extens, com ara una comarca. El principal problema amb què topem és la dificultat d'establir paral·lelismes entre el nombre de propietaris i la població total. No té massa sentit calcular el percentatge de propietaris sobre la població total perquè el valor resultant no significa gaire res. L'òptim fóra poder relacionar el nombre d'unitats familiars propietàries sobre el nombre total d'unitats familiars. Però, per la naturalesa de les fonts documentals, aquest càlcul només és possible realitzar-lo a petita escala, utilitzant exemples locals (que per aquest mateix caràcter dificulten la projecció dels resultats a un àmbit més general). En un intent de resoldre, parcialment, aquests problemes hem optat per realitzar una aproximació successiva i ordenada des de nivells comarcals més generals a nivells locals.

La primera aproximació es basa en el càlcul de la raó Població/Propietaris veïns obtinguda a partir dels resultats dels recomptes censals⁸⁷ i dels amillaraments. Es parteix del supòsit que cada propietari veí representava a una (i només a una) unitat familiar. Tot i que en un mateix amillament podien figurar com a propietaris distints dos membres d'una mateixa unitat familiar, almenys a mitjan segle XIX i pels casos en que s'ha pogut analitzar amb un cert detall, aquesta situació era poc freqüent⁸⁸. Amb les excepcions pertinents, qui amillarava els béns d'un patrimoni familiar era el cap de casa, en nom de la resta de membres de la família, malgrat legalment ell no fos el titular de la propietat, o no ho fos en exclusiva. El valor resultant de l'esmentada raó pot ser contrastat amb el que era la mida mitjana de les unitats familiars baixempordaneses. Si considerem que aquest darrer es situava entorn les 4,5 persones⁸⁹, disposem d'un valor de referència que ens

---

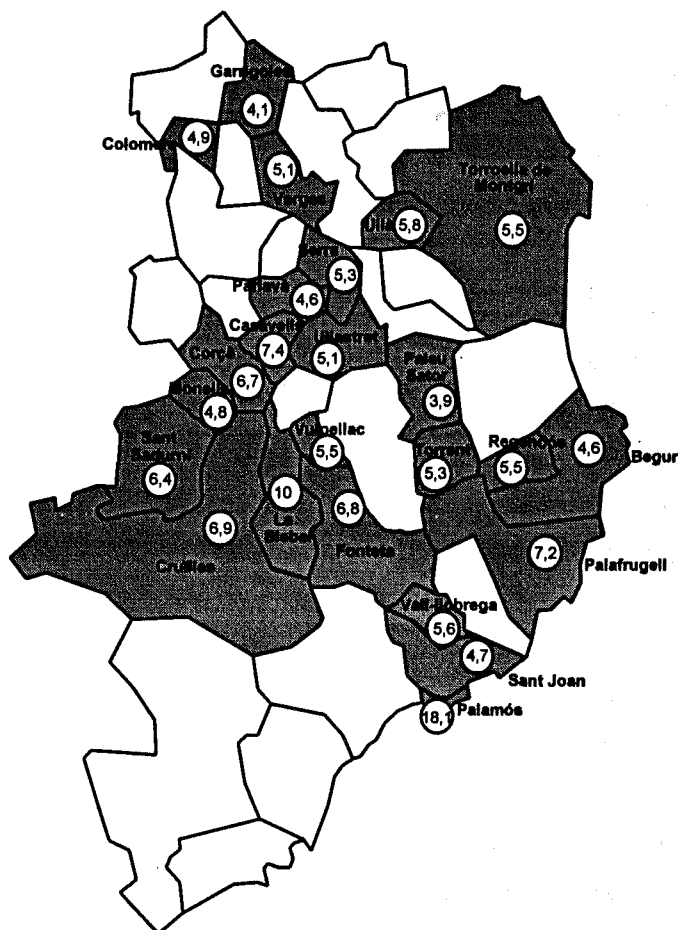
⁸⁷ Hem treballat amb les dades de població de 1860 publicades per Iglésies, 1977

⁸⁸ Ens referim als amillaraments de Monells, Sant Sadurn de l'Heura i Ullastret. Vegeu un exemple d'anàlisi de la distribució de la propietat segons grups domèstics a Martínez i González de Molina, 1992.

⁸⁹ Sobre les dimensions mitjanes de les unitats familiars (o grups domèstics, en la terminologia utilitzada per demògrafs i antropòlegs), hi ha una bibliografia relativament abundant. Tot i això, es plantegen alguns problemes a l'hora de determinar una mida mitjana representativa de l'àrea d'anàlisi. Per a una moment relativament proper, l'any 1960, la mida mitjana del grup domèstic en àmbit rural al Baix Empordà era de 3,9 persones/UF, amb una oscil·lació de 3,7 a 4,3 persones/UF si distingim entre nuclis de poblament agrupat i poblament disseminat (Barrera, 1990). Aquests valors coincideixen força amb algunes dades locals que hem obtingut a partir de padrons de població del darrer terç del segle XIX (Ullastret, 1901 = 3,6 persones/UF; Monells, 1880 = 3,8 persones/UF), però discrepen notablement de

permet ponderar les xifres del mapa 4.6. Pel conjunt de la mostra comarcal analitzada, la raó població/propietaris veïns tenia un valor de 6,4. Això vol dir que hi havia un propietari cada 6,4 habitants, o bé, si acceptem la mida familiar de referència, un 70% de famílies propietàries. Aquesta mitjana, però, inclou realitats ben diferents, com pot observar-se en el mapa 4.6.

Mapa 4.6 : Ràtio Població / Propietaris veïns, entorn 1860

Font : Pels amillaraments, vegeu Taula 4.1; per les dades de població Iglésies, 1977

les informacions disponibles sobre mitjan segle XIX. Per a les dècades centrals del XIX, un primer càlcul obtingut per la divisió entre el nombre de cèdules recollides pel cens de 1860 i el nombre d'habitants, dóna una mida mitja de 4,8 persones/UF pel conjunt de la província (Junta General de Estadística, 1863). Fernando Mikelarena (1992), treballant amb el cens de 1860 i amb la intenció d'aïllar les dades corresponents a la llar rural (tot i que amb un criteri discutible), situa el Partit Judicial de La Bisbal amb el grup de partits judicials que enregistraven una mida mitja entre 4,5 i 4,74 persones/UF. Donada la forta davallada demogràfica que va experimentar la regió entre 1860 i 1877, les dades corresponents al darrer terç del segle XIX, o a moments posteriors, no són aplicables a la situació de 1850-60. Per això, hem optat per considerar com a referència el valor relativament elevat de 4,5 persones/UF.

- La major part de municipis tenien un valor inferior a la mitjana, que estava molt afectada pel comportament de la raó en els principals nuclis urbans mostrejats. En aquests (especialment a Palamós, Palafrugell i La Bisbal), el valor de la ràtio era notablement superior (o, si es vol, el % de població propietària era inferior) com a conseqüència d'una economia local més diversificada i menys directament depenent de la producció agrària. En canvi, l'elevat pes de població propietària a Torroella de Montgrí, la quarta vila inclosa en la mostra, és indicatiu del caràcter marcadament rural d'aquesta població, malgrat tenir unes dimensions similars als altres grans nuclis comarcals.

- Els municipis amb un caràcter més marcadament forestal, en especial Cruïlles, Fonteta i Sant Sadurn de l'Heura⁹⁰ són el grup que ocupa el segon lloc del rànking. Les ocupacions generades pel bosc i els seus múltiples recursos, així com una menor disponibilitat local de terres de conreu, expliquen l'existència d'un volum més important d'unitats familiars no-propietàries.

- La major part dels municipis de la mostra enregistraven uns valors que oscil·laven entre 5 i 6. Això implica que entre el 67% i el 80% de les unitats familiars d'aquestes localitats podien ser considerades com a propietàries.

- Finalment, un darrer grup de municipis presenten un valor inferior a 5, fins arribar al cas extrem de Palau-Sator, amb 3,9; xifra que, segons els criteris manejats, implicaria que la totalitat dels veïns de la localitat fossin propietaris. Dins aquest grup s'hi inclouen els municipis on la vinya tenia un pes relatiu important, com ara Begur, Garrigoles o Colomers. La difusió del conreu vitícola a través dels subestabliments i, en menor mesura, de les rabasses fou, al llarg dels segles XVIII i XIX, una via important per accedir a la propietat de la terra. Per això, les localitats amb major dedicació vitícola acostumaven a tenir -si no hi havia elements distorsionants- un elevat pes de població propietària.

Una segona aproximació la realitzarem només a escala d'una localitat (altra volta Monells) i ens aportarà informació no només per a quantificar el pes dels no-propietaris, sinó també per analitzar qui s'inclouïa dins aquest segment de població. Compararem el padró de 1880 amb l'amillament de 1881. En

---

⁹⁰ Vegeu la Taula 1.2b

aquell moment, a Monells, el 83% de les unitats familiars eren propietàries i només pel 17% no ens consta la possessió de cap extensió de terra. De les 96 famílies empadronades, 80 eren propietàries. Tot i el reduït marc local, aquestes dades ens confirmen l'existència d'una ampla difusió i generalització de la propietat de terra entre les famílies rurals. Però més interès té encara la possibilitat d'identificar qui era la població no-propietària, qui eren les 16 unitats familiars monellenques que no posseïen terres a Monells. Malgrat que no ens hagi estat possible identificar amb la mateixa precisió a totes les famílies d'aquest grup, el quadre general ens aporta prou dades. La casuística de situacions pot agrupar-se en els següents epígrafs :

a/ Famílies recentment instal·lades a la localitat. Es tracta de famílies nuclears que residien en una localitat que no corresponia a la localitat on havien nascut i crescut els cònjuges. És el cas de la família Frou que, segons el *llibre d'acompliment pasqual*, va instal·lar-se a Monells, aproximadament el 1872⁹¹; de la família Mallol, resident a Monells des de 1871⁹²; o de la família Savalls, instal·lada a Monells poc abans de 1850⁹³. També cal incloure en aquest capítol aquelles famílies que apareixen transitòriament en els registres de població però que no s'estableixen de manera definitiva a la localitat. És el cas de la família Arbós o de la família Ribas. Ambdues s'enregistren en el padró de 1880, però no consten ni en els registres parroquials anteriors a aquesta data, ni en els censos o padrons posteriors.

b/ Famílies masoveres. Algunes de les famílies incloses en l'epígraf anterior eren masoveres. L'estatus de masover comportava una certa mobilitat, tant en un sentit horitzontal (geogràfic) com vertical (econòmic i social). La mobilitat dels masovers, una qüestió debatuda amb passió, pot ser interpretada en múltiples sentits (bé com a signe de l'explotació i la precarietat a la qual estaven sotmesos, bé com a signe de les possibilitats d'aconseguir progressivament masoveries més grans i més bones). Dissortadament, la documentació no permet gaire més que una aproximació impressionista i

---

⁹¹ Arxiu Diocesà de Girona, Registres Parroquials, Microfilm rotlle 605, Monells, "Lista Parroquial de los que habran cumplido el precepto pasqual en esta parroquia de San Ginés de Monells", 1863-1879

⁹² *idem*.

⁹³ Andreu Savalls va néixer a Cruïlles, aproximadament el 1816, i Maria Bosch Sacoma (o Basacoma) a Madremanya, aproximadament el 1826. Probablement es traslladessin a Monells cap a 1850. Les primeres notícies que tenim referides a aquesta família daten de 1851, any en què els hi estableixen una casa a la localitat i en què tenen el seu primer fill (Josep Savalls).

esbiaixada a una qüestió que, ara per ara, difícilment podrà ser resolta. La família Mallol pot ser identificada com una família masovera. A partir de 1897⁹⁴, els Mallol varen qualificar-se de "*labradores*". En la mateixa data ens consta que havien contractat un mosso i una criada. Per a una família sense terres i no vinculada a un ofici artesanal, la contractació de mossos i criades s'ha d'entendre vinculada a l'explotació d'un mas en règim de masoveria. Amb anterioritat a 1897 no tenim la certesa que els Mallol també haguessin estat masovers. En cas afirmatiu, poc abans de 1897 va produir-se un canvi de mas, motiu pel qual varen contractar-se el mosso i la criada esmentats, ja que fins almenys 1894 havien residit en una casa dins la vila (al carrer Riera, nº 11), mentre que en el cens de 1897 consta que habitaven un mas fóra del nucli de la vila.

c/ Noves unitats familiars segregades d'altres unitats familiars monellenques. Es tracta de noves unitats familiars formades a partir dels fills segons. La pauta dominant, pel que feia als fadrísters, era l'expulsió del nucli patern. El règim hereditari català, amb un repartiment desigual de l'herència i amb una norma de pagament en metàl·lic o en béns mobles de la legítima corresponent, afavoria la mobilitat d'aquests; mobilitat que es traduïa en una pauta de neolocalitat. No era massa habitual que els fills segons residissin en la mateixa localitat que els seus progenitors. Tot i així, es donaven alguns casos. Quatre de les famílies no propietàries el 1881 corresponen a aquest perfil. Són les famílies encapçalades per Esteve Xuclà Solivera, fill de Genís Xuclà, per Josep Xuclà Oliver, fill de Joan Xuclà Llorens, per Francesc Gispert Ponsatí, fill d'Antoni Gispert, i per Josep Jacas Marimon, fill de Joan Jacas. Cap d'ells era hereu del patrimoni de la família d'origen.

d/ Famílies artesanes i comerciants. Un altre tret a destacar és l'ocupació en activitats artesanals d'una part de les famílies no propietàries. Entre aquest grup hi trobem algunes de les famílies incloses en l'epígraf anterior (c). Les pautes de patrilocalitat probablement tenien major sentit entre les famílies artesanes que no entre les abocades al conreu de la terra. L'activitat artesanal no depèn tant d'un recurs escàs i limitat com és la terra, com de la demanda del mercat. L'impuls d'aquesta segona podia justificar la instal·lació dels fills segons amb els pares i el germà hereu. Aquest és el cas d'Esteve Xuclà,

---

⁹⁴ Cens de població de 1897. Amb anterioritat la documentació no ens especifica la categoria socio-laboral dels components d'aquesta família.

fadrister d'una família d'esclopeters i ell mateix esclopeter. En altres ocasions la patrilocalitat no té perquè implicar una continuació de l'ofici del pare. Josep Jacas Marimon, malgrat exercir un ofici artesanal (el de ferrer), no va continuar amb l'ofici del seu pare, que era teixidor. El tercer cas vinculat a una ocupació artesanal és el de la família Vancells, instal·lada a Monells abans de 1850, el cap de casa de la qual (Agustí Vancells Camps) era teixidor. I Francesc Ganigué, resident a Monells d'ençà el seu matrimoni amb Catalina Comas, el 1861, ens consta que era *tractant de bestiar*.

el Famílies que han perdut la terra a través d'un procés d'empobriment. En algunes ocasions podem detectar un procés de pèrdua de les propietats per deutes i empobriment. Aquest és el cas de la família Gispert. De fet els Gispert que trobem el 1880 són una branca segregada de la família Gispert que vivia a Monells durant la dècada de 1850-60, però que probablement va veure's afectada per la pèrdua de patrimoni de la família d'origen. Al llarg dels anys cinquanta Antoni Gispert i el seu hereu (Miquel Gispert) van anar venent-se progressivament el patrimoni familiar com a conseqüència dels deutes i la mala situació econòmica de la família. Ells mateixos explicaven i intentaven justificar cada venda o cada nou deutor indicant que es veien "*...apremiados con urgencia para el pago de algunas obligaciones y al objeto de acudir a nuestra manutención y la de nuestra familia*"⁹⁵. Una altra família que perd el seu patrimoni durant la dècada de 1850 és la del teixidor Agustí Vancells.

f/ Famílies jornaleres. Probablement algunes de les famílies no propietàries del terme de Monells fossin simplement famílies assalariades. Però aquest extrem és difícil de constatar. Només en un cas, el d'Andreu Savalls, tenim constància que un cap de família es declarí *treballador* i encara en una data (1851) molt llunyana al moment en què estem analitzant.

g/ Altres. Finalment, per tancar aquest repàs a les diferents situacions de la població no propietària de Monells, cal fer referència d'una banda a la figura del rector, que no posseïa immobles propis a la localitat, i, d'altra banda, a un conjunt d'unitats familiars sobre les quals les escasses referències obtingudes no ens han permès identificar-les amb un mínim de correcció. Es tracta de les

---

⁹⁵ AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 24 abril 1854

famílies encapçalades per Catalina Marturià, vídua de Pere Caner Jacas, Genís Xuclà⁹⁶, Josep Pujol Mercader i Jaume Oliver.

La conclusió més rellevant que pot obtenir-se de l'anàlisi precedent és la incorrecció d'assimilar no-propietaris amb assalariats. Tot i que, malgrat la feblesa de les proves documentals, cal suposar que entre els no-propietaris hi havia un sector de jornalers que vivien dels ingressos obtinguts a través del salari, probablement aquesta no fos la situació majoritària. Les dades que hem aportat són fragmentàries i incompletes i, per això, les afirmacions que podem fer són matisables. Però, el que ha quedat clar és la rellevància dels oficis artesanals i dels masovers entre aquest grup de no-propietaris. En la mesura en què la propietat de la terra era una situació generalitzada, els sectors no-propietaris sovint anaven associats bé amb aquells grups, com els masovers, que requerien una major mobilitat, bé amb aquells altres per als quals -mercès a l'exercici d'un ofici- la propietat de la terra no era un element substancial per a la reproducció de llurs economies familiars. Certament la terra era cobejada i probablement la major part de no-propietaris varen intentar en algun moment adquirir terra. I alguns ho varen aconseguir. En el cens de 1897 dos dels caps de família que no havien amillarant terres el 1881 apareixen qualificats com a *labrador propietario*, indicatiu d'un probable accés a la propietat de la terra. Però el fet que no disposessin de terres en propietat, en molts casos no implicava necessàriament una situació més precària o de major explotació que la resta de la població rural.

4.9 Els altres drets de propietat

Fins ara, sense fer-ho massa explícit, només ens hem referit a la propietat útil. Però aquesta coexistia amb altres drets de propietat que també cal contemplar. Certament el dret de propietat útil és el que major interès té perquè llur distribució va associada a les decisions sobre aprofitament del sòl i intensitat de conreu, i les seves implicacions econòmiques són rellevants. Tanmateix, cal no oblidar que -malgrat els tòpics- la propietat burgesa o capitalista no era, ni és, una propietat plena, o perfecta. Sovint sobre una

---

⁹⁶ Es tracta d'un Genís Xuclà que no té res a veure amb l'homònim i pare d'Esteve Xuclà Solivera esmentat anteriorment.

mateixa parcel·la s'hi acumulaven drets de naturalesa diferent que eren detentats per individus diferents. El mateix Eixample barceloní -per posar un exemple de producte social típicament burgès- va ser edificat sobre solars establerts i, per tant, amb doble domini.

La revolució liberal espanyola va comportar una certa clarificació i simplificació en la complexa xarxa de drets i rendes que afectaven la terra, d'acord amb el concepte burgès de propietat. La transformació legislativa experimentada per la propietat de la terra perseguia la implantació d'un règim de propietat on la titularitat dels factors fos individual i plena, en consonància amb els principis del liberalisme econòmic⁹⁷. Tot i aquests propòsits, però, la legislació liberal va mantenir intactes determinades formes de divisió de dominis, de "*propietat imperfecta*", predominants en determinades àrees de l'Estat (Astúries, Galícia, València i Catalunya). L'únic intent seriós de modificar els censos emfitèutics va plantejar-lo el projecte de Codi Civil de 1851. Aquest projecte moderat establia, pel que fa a l'emfiteusi, la prohibició de crear nous censos, la redimibilitat dels existents per un preu equivalent a la capitalització exclusiva del cens al 3%, i la reducció del lluïisme a un màxim del 2% sobre el valor de la transferència. Però no va prosperar, a causa de la forta contestació que va generar. A Catalunya, una classe propietària beneficiària dels fluxos de renda captats pel sistema emfitèutic va reaccionar amb energia i, entorn el recent creat IACSI, va organitzar una intensa campanya contra el projecte de Codi Civil i, especialment, contra els articles que regulaven la legítima, l'emfiteusi i la rabassa⁹⁸.

L'extensió dels drets emfitèutics.

Fins a quin punt l'existència de càrregues derivades d'aquests drets era general? Totes i cadascuna de les peces de terra estaven sotmeses al pagament de censos? La resposta a aquesta qüestió és en part senzilla i en part molt complexa. Analitzant la documentació es troben múltiples casos en

---

⁹⁷ Vegeu García Sanz, 1985 : 20

⁹⁸ Sobre el projecte de Codi Civil de 1851 i la resposta de la classe propietària catalana, el text imprescindible és el de Salvador, 1985 : 8-133. Des de la perspectiva de l'actuació de l'IACSI, vegeu també Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992b : 108-115

què la finca o finques objecte del document no estan subjectes a cap mena de cens. Per tant, d'entrada, és raonable pensar que -per raons diverses- a mitjan segle XIX les càrregues emfitèutiques no eren universals (en el sentit que afectessin a totes i cadascuna de les parcel·les). Ara bé, allò que realment presenta grans dificultats és determinar quin era l'abast dels censos. Dissortadament per a l'historiador, que els censos catalans no desgravessin fiscalment -a diferència dels gallecs⁹⁹- ha fet que les fonts cadastrals no detallessin aquest extrem. Les fonts a l'abast ens permeten confirmar que no totes les finques estaven sotmeses a aquests pagaments però, en canvi, no sabem quina era la proporció. A més, la complexitat dels censos emfitèutics s'accentua amb la constatació que sovint es conserva el domini però el cens ha desaparegut, mantenint-se només el pagament del lluïsmo quan es produeix una alienació del domini útil de la finca. De les 42 confessions de domini que entre 1857 i 1862 els veïns de Monells fan a favor de Dolores de Foixà, en 10 d'elles es reconeix el domini directe però sense l'obligació de cens, en dues els confessants estan obligats al cens simbòlic d'una tassa d'aigua (més freqüent com a entrada dels establiments) i en una altra, sense assenyalar-se cap quantitat concreta, es fa constar la "*reserva de cobrar dicha señora el censo que en lo mismo gravitaba según cabrevaciones anteriores*"¹⁰⁰.

En algunes ocasions només es mantenia vigent el cens generat pel subestabliment del domini útil. No és estrany trobar parcel·les com les 2 vessanes heretades per Sebastià Busquets, roder de Monells, que es declaren "*francas en alodio*", però que, alhora, prestaven un cens anual de 6 quartans de blat a la Casa Estanyol de Monells. Pot ser un fals miratge i que, de fet el perceptor d'aquest cens n'hagués de destinar una part al possessor del domini directe? De fet, en algunes ocasions el domini directe continuava cobrant el cens a l'antic emfiteuta malgrat l'immoble hagués estat fragmentat en múltiples parts. Especialment en el cas d'edificis i solars urbans, el senyor directe sovint podia tenir interès en mantenir el cens indivís i un sol pagador. Entre les esmentades capbrevacions dels veïns de Monells a Dolores de Foixà, alguns dels que confessen posseir cases afectes a cens no paguen ells

---

⁹⁹ Vegeu l'ús que R. Villares fa de les informacions sobre rendes forals contingudes en els amillaments gallecs (Villares, 1982 : 214 i ss.)

¹⁰⁰ AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 22 octubre 1857

mateixos aquest cens, sinó algun dels seus veïns. La fixació del cens en una persona -i els seus descendents- era un mecanisme més en la lluita dels senyors directes per evitar l'erosió dels censos. Les successives fragmentacions del domini útil tendien a erosionar els censos perquè eren difícils de controlar i perquè partien el valor del cens en quantitats tan petites que els costos de recaptació i gestió podien fer-los poc rendibles. Però, retornant a la qüestió que ens plantejàvem en iniciar el paràgraf, en el cas esmentat de Sebastià Busquets no es tracta pas d'un cens indivís, sinó d'una negació del domini directe. Tots els capbrevents citats, malgrat no paguessin directament el cens al domini directe, reconeixien aquest domini (reconeixement que, d'altra banda, es traduïa sobretot en el pagament de lluïsmes cada vegada que la finca era alienada). Sebastià Busquets sostenia, en canvi, que les seves parcel·les eren "*francas en alodio*".

Taula 4.20 : Pes de les terres sotmeses a cens en diversos patrimonis pagesos de Monells

Patrimoni	nº parcel·les	Extensió total (ha)	Parcel·les que paguen cens	Extensió que paga cens
A	3	1,7046	1 (33%)	0,0273 (2%)
B	4	1,7497	3 (75%)	1,6403 (94%)
C	4	2,1735	3 (75%)	0,8611 (40%)
D	4	2,2555	2 (50%)	0,4674 (21%)
E	6	3,3408	5 (83%)	3,1221 (93%)
F	6	9,7322	1 (17%)	1,7496 (18%)
G	12	22,0614	3 (25%)	2,1050 (10%)

Font : Les informacions han estat extretes d'una mostra d'inventaris de béns i capítols matrimonials de veïns de Monells procedent de l'AHG, Notarial, La Bisbal. A continuació es relacionen els individus i documents als quals correspon cada epígraf de la taula: (A) Inventari de béns de Maria Casas Peraferer, de Monells, Not. N. Clapés, 25 novembre 1864; (B) Béns heretats per Francisco Xuclà Solivera, de Monells, Not. N. Clapés, 31 gener 1864; (C) Inventari dels béns de Mateo Llonch, de Vilopriu, Not. R. Trías, 6 agost 1864; (D) Béns heretats per Narciso Blanch Ros, de Monells, Not. N. Clapés, 30 setembre 1864; (E) Béns heretats per Sebastián Busquets Batlle, de Monells, Not. R. Trías, 6 agost 1864; (F) Inventari dels béns de Juan Figueras i Maria Oliver, de Monells, Not. N. Clapés, 1 agost 1863; (G) Inventari dels béns de Pedro Vilà Casabó i Catalina Coloma, de Monells, Not. N. Clapés, 8 febrer 1864

No es pot establir una norma general sobre el percentatge de terres sotmeses a censos emfitèutics perquè, com pot observar-se en la taula 4.20, aquesta proporció era molt variable. El percentatge de parcel·les subjectes a cens entre el total de parcel·les de cada patrimoni oscil·la entre el 17 i el 83% de la mostra. I aquest marge d'oscil·lació encara s'amplia més si en comptes de prendre com a referència el nombre total de parcel·les utilitzem l'extensió (entre el 2 i el 94%). Tot i la forta variabilitat, sí que -malgrat el poc marge de

confiança que ofereix la reduïda mida de la mostra- podem advertir una certa tendència a que els patrimonis més petits siguin els més gravats per aquest tipus de rendes. Observació, d'altra banda, prou lògica si tenim en compte que gran part d'aquests petits patrimonis havien estat formats a partir de l'acumulació de 3 o 4 peces subestablertes al llarg d'un procés històric relativament recent. Els dos únics patrimonis amb extensió suficient per ser considerats mitjanes propietats, codificats com a F i G a la taula 4.20, són també els que enregistren percentatge més baixos de superfície subjecta a cens.

El pes de la sostracció.

Si és problemàtica la qüestió de la superfície afectada per censos emfitèutics, l'avaluació de la sostracció que aquests implicaven també presenta múltiples entrebancs. La renda emfitèutica que pesava sobre cada unitat de superfície podia ser molt variable en funció de diversos factors: de l'import pagat com a entrada de l'establiment o subestabliment (en termes generals existia una correlació negativa entre import de l'entrada i import del cens), de la qualitat del sòl (les terres més dolentes podien pagar la renda amb mestall o altres cereals), del moment en què s'havia establert la finca (tant pel que fa a l'antiguitat de l'establiment com a la conjuntura concreta del mercat de la terra), de si el cens era en moneda o en espècie,... En els censos creats recentment -a mitjan segle XIX-, el nivell de prestacions presentava una certa similitud, donat que les condicions del mercat immobiliari eren similars i encara no havien experimentat processos erosius. En els establiments realitzats a Monells durant la dècada de 1850, tots ells de terres de conreu ja roturades, el valor del cens aparentment era molt variable (oscil.lava entre 49 i 311 rals/ha). Però, si es relaciona amb el pagat per l'entrada els marges de variació es reduïen fins a nivells notablement més baixos (d'un coeficient de variació de valor 38 passem a un altre de valor 23). L'estimació del valor global de la peça establerta sumant la capitalització del cens, al 3% habitual en aquell moment, i el preu de l'entrada ens permet observar com la quantitat aportada en aquest concepte incidia fortament en la determinació del cens, almenys en els establiments de mitjan segle XIX.

Taula 4.21 : Cens i entrada dels establiments fets a Monells, 1850-1860

Ref.	Extensió (ha)	Entrada		Cens			Valor total
		raïls	rs/ha	raïls	rs/ha	K (3%)	(rs/ha)
A	0,87	1.602	1.831	272	311	10.377	12.209
B	1,31	6.408	4.883	192	147	4.883	9.767
C	0,66	2.029	3.093	131	200	6.674	9.767
D	1,56	14.835	9.520	152	98	3.253	12.773
E	0,66	6.408	9.767	32	49	1.628	11.395
F	0,87	2.136	2.442	256	293	9.767	12.209
G	0,87	5.340	6.104	96	110	3.663	9.767
H	0,87	2.243	2.564	182	208	6.918	9.482
J	0,18	aigua	0	52	289	9.633	9.633
K	0,61	aigua	0	112	171	5.700	5.700
L	0,71	aigua	0	156	219	7.300	7.300
M	0,41	aigua	0	74	179	5.967	5.967
N	0,41	aigua	0	74	179	5.967	5.967
O	0,22	aigua	0	64	293	9.767	9.767
				hf blat	Valor		
P	0,11	aigua	0	0,362	315	10.492	10.492
Q	0,66	aigua	0	1,627	236	7.870	7.870

K (3%) = capitalització del cens al 3%. Fonts: AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 9 setembre 1854 (A, B), 10 febrer 1854 (C), 20 agost 1854 (D, E), 26 setembre 1854 (F,G,H), 1 octubre 1855 (P), 8 novembre 1856 (Q); AHG, Notarial, La Bisbal, F. Mir, 27 gener 1858 (J, K, L, M, N, O).

Els establiments realitzats entre 1860 i 1900 al municipi d'Ullastret també ens permeten il·lustrar alguns d'aquests problemes. Al llarg del període esmentat varen realitzar-se un total de 50 establiments¹⁰¹. La renda pactada oscil·lava entre un mínim de 0,6 hl/ha i un màxim de 7 hl/ha de blat si era en espècie, o bé entre 120 i 1.280 raïls/ha si era monetària. Aparentment una oscil·lació d'una amplitud enorme (la renda més baixa era més de 10 vegades inferior a la més alta) i que, en aquest cas, només parcialment podia explicar-se pels valors de l'entrada¹⁰². Sortosament, però, la major part dels establiments s'agrupaven en una banda menys àmplia. Com pot observar-se a la taula 4.22, el 70% dels censos oscil·laven entre 1,6 i 3 hl/ha o bé entre 915 i

¹⁰¹ Són tots els establiments enregistrats als llibres d'Ullastret del Registre de la Propietat de La Bisbal

¹⁰² Que el valor de l'entrada no explica satisfactòriament el valor del cens ho comprovem en tots aquells establiments que pagaven una entrada simbòlica (una tassa d'aigua). Dels nou casos que s'ajusten a aquesta condició, cinc paguen 2,5 hl/ha de cens, valor que s'inscriu plenament entre els més freqüents; dos paguen menys de 2 hl/ha (1,15 i 1,65 respectivament); i els altres dos són els únics que registren un cens sensiblement més elevat que la mitjana (3,7 i 4,3 hl/ha)

1.280 rals/ha, si eren monetaris. Si prenem com a referència no la totalitat, sinó la majoria dels censos, el marge de variació es redueix considerablement. Ara bé, els establiments amb cens monetari tenen majoritàriament un valor molt alt. Si pensem que, al preu de cotització del blat, la major part dels censos en espècie no superaven els 300 rals/ha, sobta veure que els censos monetaris assolissin uns valors fins a quatre vegades superiors. La raó fonamental d'aquesta divergència està en el tipus de sòl que s'establia: les elevades rendes en moneda s'obtenien de l'establiment de minúscules peces de menys de 6 àrees de superfície amb un aprofitament bé hortícola, bé com a solar urbà.

Taula 4.22 : Cens dels establiments fets a Ullastret, 1860-1900

en espècie		en diner	
hl/ha	nº casos	ral/ha	nº casos
> 1,5	2	100-200	3
1,5 - 3	19	400-900	3
3,1 - 4	2	915	5
4,1 - 5	3	1280	9
>5	1		

Font : Registre de la Propietat de La Bisbal

Els problemes més greus per a determinar la taxa de sostracció dels censos emfitèutics no estan en els censos nous, de nova creació, sinó en els censos antics, pactats en condicions molt diferents i desgastats pels processos erosius que, al llarg del temps, havien experimentat. Les rendes derivades del domini directe, més que les derivades del subestabliment de l'útil, eren les que presentaven un major desgast. Els principals factors causals d'aquesta erosió dels censos eren la morositat i l'impagament, la devaluació de les rendes monetaritzades i les dificultats del senyor directe per controlar les successives fragmentacions i transmissions. A aquests factors, en la conjuntura dels anys centrals del segle XIX, cal afegir-hi la contestació social oberta que generaven, especialment, els drets dels senyors directes¹⁰³.

¹⁰³ Aquesta contestació s'observa en la causa interposada pels regidors de Monells contra la Casa Millàs, la Casa Marimon i altres "*pretensos señores directos*" i en la resistència de la població a pagar censos i lluïsmes mentre aquesta estés pendent de resolució. Les denúncies presentades pels apoderats d'ambdós patrimonis al jutjat de Pau de Monells el 1859 posen de relleu aquesta resistència. En una de les actes de conciliació, la demandada, que deu 29 anualitats d'un cens de 2 capons, respon "*que no se considera obligada al pago del censo que se reclama mientras no se acredite aber sido*

A mitjan segle XIX, els censos del domini directe sovint havien perdut la seva vigència, malgrat que en alguns casos el domini continués reconeguent-se a efectes de lluïsmes. Les clàusules d'esment de domini presents a cada alienació d'un immoble¹⁰⁴ tendien a declarar la inexistència de drets dominicals: "*la declaramos en franco alodio y libre de toda prestación*", o bé "*se salva el dominio directo para el vendedor*". A continuació, però, s'afegia un matís revelador d'aquesta erosió dels censos: "*pero si se presentara algun Señor que lo era con título legítimo deberá el comprado pagarle el conducente laudemio*". Gran part de les vendes de terres i cases enregistrades a Monells durant la dècada de 1850 no només declaraven no pagar cens per senyoria directa sinó que no reconeixien el domini.

No està clar el que va succeir amb els censos desamortitzats que varen anar a parar a l'Estat, tot i que aquesta és una qüestió molt important donat que les institucions eclesiàstiques detentaven gran part dels dominis directes¹⁰⁵. La llei Madoz i, amb anterioritat, els decrets del 5 de maig i 6 d'abril de 1836, perseguïen la liquidació dels censos i establien les condicions perquè els censataris els redimissin. Molts varen extingir-se d'aquesta manera. El Butlletí Oficial de la Província publicava llargues llistes de censataris que s'havien redimit. Però no sabem quin fou l'abast real d'aquestes redempcions. La consulta al Registre de la Propietat deixa clar que una porció important dels censos desamortitzats continuava inscrita, ara en benefici de l'Estat. Alguns d'aquests censos periòdicament eren arrendats per l'Administració Provincial d'Hisenda, o almenys ho intentava perquè les

---

fallada la causa que prende entre la unibersidad de este pueblo y la casa Marimon y otros pretensos señores directores de la misma y su termino..." (AHC La Bisbal, Fons Monells, Jutjat, Acte de Conciliació, 2 desembre 1859). En aquest context de contestació i resistència cal incloure la capbreuació realitzada entre 1859 i 1862 per Dolores de Foixà com a titular del patrimoni de la Casa de Millàs. Sobre la resistència al pagament de drets feudals (emfiteútics o no) durant la primera meitat del segle XIX, vegeu Pascual, 1990a : 69-72

¹⁰⁴ La legislació civil catalana obligava a observar un seguit de formalitats en les escriptures d'alienació d'immobles, entre les quals hi havia l'obligació de manifestar que les parts no cometien frau en els drets del senyor directe, la d'esmentar els dominis i censos que afectaven la cosa alienada i la d'aprovació i signatura del senyor directe (Brocà, 1918 : 158-159). L'observació d'aquestes obligacions, però, no era massa sistemàtica, pel que s'observa en els documents notariais. La signatura del senyor directe era molt poc freqüent i les expressions reproduïdes en el text revelen fins a quin hi havia resistència a explicitar l'existència de dominis.

¹⁰⁵ Segons Rosa Congost, quasi el 55% dels senyors directes reconeguts en els establiments realitzats entre 1768 i 1862 són institucions eclesiàstiques (Congost, 1990 : 39)

dificultats per cobrar aquests censos els deuriem fer molt poc atractius pels seus arrendataris potencials.

Quan el cens derivat del domini directe era encara vigent, freqüentment l'import satisfet era baix. De les 32 peces de terra de conreu confessades a Dolores de Foixà, amb una extensió total de 14,7 ha, poc més de la meitat pagaven cens, i d'aquestes, una quarta part no arribaven a un valor equivalent de 10 rals/ha, la major part es situava entre els 50 i els 80 rals/ha i només una altra quarta part es situava entre 100 i 300 rals/ha. Donat que eren peces de poca cabuda, la quantitat que cadascuna pagava era força petita. És important constatar com els censos amb un import més elevat corresponien als pagats en espècie (que hem valorat a preus corrents en els nostres càlculs). Els censos monetaris, molts dels quals probablement procedien d'antigues prestacions en espècie que havien estat reduïdes en un altre temps, eren presa fàcil dels processos erosius, donades les tendències monetàries seculars.

El pagament dels censos es realitzava sota diverses formes: en espècie, en moneda i, en algunes ocasions, de manera mixta. Sempre (tot i que alguna excepció podríem trobar) es tractava de quantitats fixes. Generalment no eren pagaments proporcionals a la collita. En el cas dels censos en espècie, el pagament solia realitzar-se en blat (forment o candial) i, més puntualment, en mestall o ordi. Àdhuc quan es tractava de terres de vinya, d'olivera, ermes o, fins i tot, cases i sèquies, sistemàticament, la renda exigida era en aquests cereals, principalment forment. A voltes, la renda es pagava en volateria, sobretot gallines i capons. Tots els nous establiments (o subestabliments) realitzats a Ullastret entre 1860 i 1900 i que varen pactar cens en espècie, varen fer-ho en blat (excepte un en mestall). El mateix trobem en el cas dels censos cobrats per Miquel Solà Riera, propietari de Monells: de 16 censos en espècie, 15 eren en forment i 1 en mestall (a banda de 4 en gallines). El fet que els censos en espècie percebuts per Dolores de Foixà fossin bàsicament en ordi o mestall és un altre indicatiu que confirma l'erosió i la devaluació de les rendes del domini directe. La importància de la renda en blat planteja un problema clau en relació al canvi tècnic en aquesta àrea. L'exigència de blat com a moneda de pagament pressionava a les unitats pageses a conrear una quantitat relativament important d'aquest cereal simplement per afrontar la renda. A mitjan segle XIX això encara no plantejava massa problemes, tot i que ja s'havien alçat les primeres veus advertint que el conreu blader deixaria

de ser rendible quan la xarxa ferroviària comunicés el mercat català amb l'interior de la península¹⁰⁶. A llarg termini, però, la reorientació del sector agrari empordanès passava per una reculada del blat en benefici d'altres conreus. El problema rau en fins a quin punt l'exigència de la renda en blat (i no només l'emfitèutica, ja que les parceries i els arrendaments en espècie també exigien gran part de la renda en blat) va implicar un cert fre al procés de reorientació cultural de l'agricultura empordanesa.

Taula 4.23 : Pes dels censos monetaris que gravaven els patrimonis pagesos de Monells, 1850-60

Patrimoni	Extensió total (ha)	Parcel·les que paguen cens	Extensió que paga cens	% parcel·les amb cens monetari	% extensió cens monetari
A	1,70	1	0,03	100%	100%
B	1,75	3	1,64	100%	100%
C	2,17	3	0,86	33%	13%
D	2,26	2	0,47	50%	6%
E	3,34	5	3,12	80%	85%
F	9,73	1	1,75	0%	0%
G	22,06	3	2,10	0%	0%

Font : Les informacions han estat extretes d'una mostra d'inventaris de béns i capitols matrimonials de veïns de Monells procedent de l'AHG, Notarial, La Bisbal. A continuació es relacionen els individus i documents als quals correspon cada epígraf de la taula: (A) Inventari de béns de Maria Casas Peraferrer, de Monells, Not. N. Clapés, 25 novembre 1864; (B) Béns heretats per Francisco Xuclà Solivera, de Monells, Not. N. Clapés, 31 gener 1864; (C) Inventari dels béns de Mateo Llonch, de Vilopriu, Not. R. Trias, 6 agost 1864; (D) Béns heretats per Narciso Blanch Ros, de Monells, Not. N. Clapés, 30 setembre 1864; (E) Béns heretats per Sebastián Busquets Batllel, de Monells, Not. R. Trias, 6 agost 1864; (F) Inventari dels béns de Juan Figueras i Maria Oliver, de Monells, Not. N. Clapés, 1 agost 1863; (G) Inventari dels béns de Pedro Vilà Casabó i Catalina Coloma, de Monells, Not. N. Clapés, 8 febrer 1864

Conèixer el pes que tenien els censos en metàl·lic és important perquè pot ajudar-nos a entendre l'evolució dels censos a llarg termini. La fixació d'unes quantitats de diner com a renda emfitèutica tenia la particularitat de disminuir el valor real d'aquesta a mesura que la moneda es veia afectada per processos inflacionaris. Després de període d'alça de preus del segle XVIII i de la inestabilitat monetària de principis del XIX, hom podria suposar que els establiments haurien apostat pels censos en espècie, menys sensibles als canvis de valor de la moneda i adequats per captar les conjuntures alcistes dels preus. Però no va pas ser així. Dels establiments realitzats a Monells durant la dècada de 1850, el 88% foren monetaris. A Ullastret, el pes dels censos en diner en els establiments de la segona meitat del s. XIX no fou tan

¹⁰⁶ Heras de Puig, 1852

gran, però, continuà essent important : el 43% dels establiments (tot i que només el 24% de la superfície establerta). Per tant, els censos monetaris representaven una porció significativa de les rendes emfitèutiques.

L'interès que els possessors del domini directe podien tenir en el seu manteniment, estava no només en el valor dels censos sinó també, i sobretot, en el lluïisme. No és estrany trobar parcel·les sobre les quals els propietaris del domini directe només percebien el lluïisme. L'interès en la percepció del lluïisme es fa evident quan s'observa que entre 1857 i 1862 Dolores de Foixà, com a titular del patrimoni de la Casa de Millars, va signar èpoques de lluïisme a veïns de Monells per valor de 9.027 rals, en concepte de vendes i subestabliments realitzats majoritàriament durant la dècada de 1850. Segons la capbreuació realitzada en el mateix període, els censos pagats pels veïns de Monells a la mateixa senyora directa tenien un valor aproximat de 700 rals anuals¹⁰⁷, sempre en el benentès que es cobressin íntegrament i sense rebaixes. La importància dels lluïsmes, que tenien un cost de recaptació i gestió inferior, queda ben palesa.

4.10 La marginalitat de la propietat comunal

A mitjan segle XIX, la Catalunya Vella no pirinenca es caracteritzava per una baixíssima densitat de terres comunals (o d'altres terres de titularitat pública). La propietat comunal no era més que un fet marginal i, en gran part del territori, pràcticament inexistent¹⁰⁸. El conjunt català era una de les regions de l'estat on, en termes superficials, els comunals tenien menor pes. Tot i que, segons la *Clasificación General de los Montes Públicos* de 1859, aquests significaven almenys un 11,4% de la superfície total de Catalunya¹⁰⁹, en realitat hi havia una forta polarització entre les zones pirinenques d'alta muntanya, que concentraven el gruix d'extensió comunal, i la resta del territori, on la propietat particular individual predominava aclaparadorament.

---

¹⁰⁷ El valor estimat dels censos correspon a 161,5 rals percebuts en metàl·lic, 11,57 hl d'ordi, 0,09 hl de forment i 3,5 capons

¹⁰⁸ Sala, 1994 : 50

¹⁰⁹ Sala, 1994 : 52. Probablement aquest percentatge hauria de ser sensiblement superior, donat que el recompte de 1859 està afectat per una forta infravaloració.

Extensió i localització dels comunals baixempordanesos.

Al Baix Empordà, a mitjan segle XIX, les superfícies comunals més extenses es situaven prop del litoral i, en especial, als massissos del Montgrí i de Begur. La Muntanya Gran del Montgrí era, de lluny, el principal terreny comunal de tota la comarca, amb més de 2.500 ha de superfície, a molta distància de Pals¹¹⁰, el segon municipi amb major superfície pública (quasi 300 ha que inclouen el Cremany i les 200 ha de sorres de la platja). En tercer lloc hi trobem la Muntanya Seca de Sant Feliu de Boada (47 ha), del municipi de Palau Sator, i a continuació les 25 ha de Les Serres de Begur. Amb l'excepció del comunal de Vall-llobrega (22 ha), la resta de zones comunals de l'interior, com pot observar-se en el mapa 4.7, eren de dimensions força més reduïdes. És important destacar que, a banda de l'esmentat comunal de Vall-llobrega, no hem localitzat cap altre comunal al massís de les Gavarres, que era, precisament, la zona amb una riquesa forestal més important.

La inexistència o la migradesa de la superfície comunal en la major part de la comarca a mitjan segle XIX s'ha d'entendre com el resultat d'un procés històric d'apropiació i privatització sobre el qual se'n sap ben poca cosa. Els orígens i l'erosió de la propietat comunal resta, encara avui, com un dels interrogants oberts en la història rural catalana. De ben segur, l'extensió comunal havia estat molt superior a la que trobem a mitjan segle XIX, fins i tot en un passat força recent.

Hi ha nombrosos rastres en la documentació sobre aquest fet. Des de les concessions reials d'usdefruit o de domini útil a favor bé de la Universitat, bé dels vilatans d'una o varies localitats; fins les actes de repartiment d'aquests béns i drets, o els nombrosos plets que havien generat entre pobles i senyors, entre pobles i masos, o entre dos pobles veïns¹¹¹. Les sol·licituds de repartiment i les ocupacions de terres que, durant el Trienni Liberal, varen produir-se en diferents municipis de les vores del riu Ter (Ullà, Gualta, Jafre, Serra de Daró, Torroella de Montgrí) posen de relleu l'existència d'un nombre important de terres (en especial aiguadeixos) que els veïns de la localitat

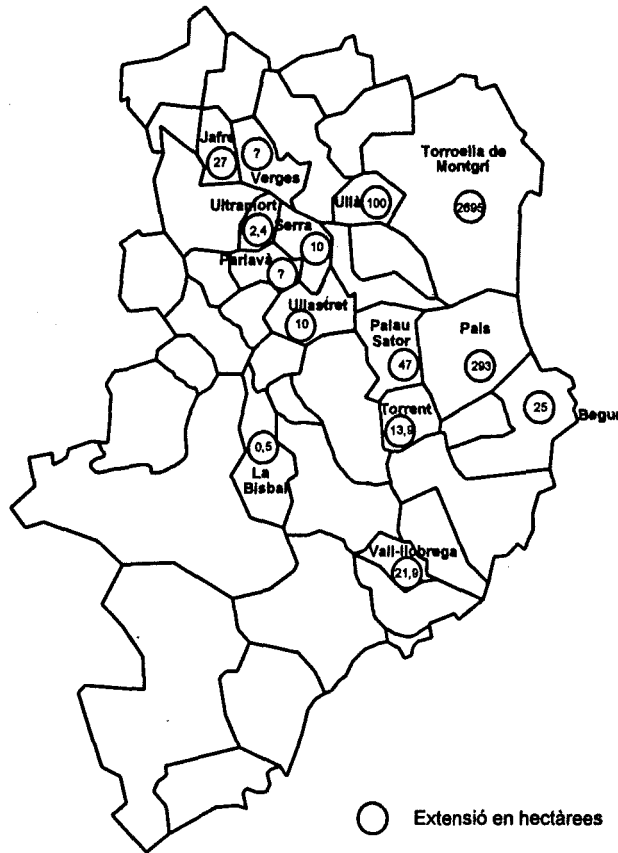
---

¹¹⁰ Ens consta que el 1849 va procedir-se a un primer repartiment de terres comunals entre els veïns de Pals (AHG, fons Diputació, lligall 4074)

¹¹¹ Vegeu les notícies citades per Pella, 1883 : 550 i 617, i per Barbaza, 1988 : I, 266-270.

consideraven comunals o de "realengo" i il·legítimament apropiades per particulars¹¹².

Mapa 4. 7 : Propietat pública al Baix Empordà, mitjan s. XIX¹¹³

Fons : Dec gran part de les informacions d'aquest mapa, en especial les extretes dels *Catàlegs de Montes*, a l'amabilitat de Pere Sala. Les dades d'Ultramort, Serra, Ullastret, Torrent, Begur i La Bisbal procedeixen de la *Clasificación General de los Montes Públicos* de 1859. La resta d'informacions s'han obtingut de rectificacions posteriors del mateix catàleg o bé d'altres fonts disperses. Les dades de Palaü han estat confeïdes a partir del catàleg de 1859 i de la relació de *Montes de dominio público que no revisten carácter de interés general*, de 1897. Aquesta última font també ens ha proporcionat les dades de Palaü Sator. Per Torroella de Montgrí hem utilitzat l'extensió donada pel catàleg de 1901, perquè era l'estimació més gran i, suposadament, la més ajustada a l'extensió real que podia tenir la Muntanya Gran a mitjan segle XIX. Hem inclòs també les 27 ha de l'Illa de la Vall, de Jafre, tot i que no apareix fins el catàleg de 1985. El comunal de Vall-llobrega, que no figura en cap dels catàlegs tot i tenir una superfície gens menyspreable, procedeix de l'amillarament de 1881 de l'esmentada població, on està enregistrat a nom del "comú dels veïns". A partir dels amillaraments ens consten, també, els comunals de Torroella i de S. Iscle (Serra de Daró), però les extensions enregistrades són molt menors de les consignades en els catàlegs, motiu pel qual hem optat per rebutjar-les. L'extensió de la Muntanya d'Ullà s'ha obtingut de la "*Relación de los montes en ella situados* (provincia de Girona) y cuya pertenencia se ha descubierto recientemente" (BOP, 1 setembre 1884). Sobre els comunals de Parlavà i Verges només disposem de notícies sobre la seva existència, sense conèixer-ne l'extensió. La de Parlavà procedeix de AHC La Bisbal, Parlavà, I.3, "*Expediente instruido para la adjudicación y cesión mediante censo del terreno comunal existente en el pueblo de Fonalleras*", 1924; i la de Verges de l'AHM de Verges, 3.11.2.1, "*Expediente instruido para la adjudicación y cesión con el cánón anual de 2 pesetas, del terreno comunal sito en el paraje denominado Pla de Mont*", 1917

¹¹² Bosch, 1994

¹¹³ S'ha exclòs del mapa el Bosc del Mas S.Baudili, de Solius (Castell d'Aro) perquè, tot i aparèixer com a propietat pública en el catàleg de 1859, era una finca procedent de la desamortització de béns de les corporacions civils, mai havia estat utilitzada com a comunal, i fou subhastada i venuda amb relativa celeritat. Vegeu Sala, 1994.

La toponímia també ha deixat nombrosos indicis de l'existència de comunals. El topònim *Comú* o *Comuns* pot rastrejar-se en algunes localitats. Els amillaraments de 1860 no acostumen a detallar els topònims, però sí els de 1881. A Verges, en aquella data, gran part de la població posseïa alguna feixa -generalment de poc menys d'una vessana- als anomenats *Comuns*. L'amillarament ens deixa constància d'almenys dos repartiments anteriors a la data d'elaboració del document, observables per la distinció toponímica entre els *Comuns Vells* i els *Comuns Nous*. En conjunt, la superfície de propietat privada que encara conservava el topònim de *Comuns* ascendia a 33,4 ha de terra, la major part de la qual es mantenia en mans dels veïns de la localitat (24,4 ha)¹¹⁴. A Palafrugell, les parcel·les enregistrades a l'amillarament amb aquest topònim eren molt poques -només tres-, tot i haver-se repartit en data no massa llunyana (1821) els terrenys comunals de la vall de Tamariu entre els 609 veïns de Palafrugell i els 39 d'Esclanyà¹¹⁵.

Si bé en algunes localitats els amillaraments -que quan precisen topònims ho fan exhaustivament- ens indiquen l'existència d'antics terrenys comunals, en altres el que precisament es constata és l'absència del topònim *Comuns*. A La Bisbal, per exemple, la toponímia no ha conservat cap rastre d'antics terrenys comunals. Tampoc n'hem localitzat en els amillaraments de Begur, de Corçà o de Colomers. ¿És això un indicatiu de que mai havien existit comunals o bé que havien desaparegut molt temps enrera? De fet, fins i tot en els casos en què ens consta l'existència de comunals, podem explicar-ho raonablement. A Begur sabem del cert que existia un terreny comunal encara el 1859, però podria entendre's que no aparegui en l'amillarament perquè quan aquest fou elaborat (1855) aquell encara no s'havia desamortitzat. I a La Bisbal, l'immoble que consta en el Catàleg de 1859 no és una peça de terra, sinó el pou de glaç i les basses annexes a ell. De tota manera, la inexistència o la precoç desaparició dels comunals en alguns municipis no és l'única explicació possible. Caldria considerar també fins a quin punt altres topònims, com el de *Deveses* o els relacionats amb estanys i aiguamolls eixuts, no feien referència a antigues propietats comunals.

---

114 AHM Verges, 2.4.2.7

115 Barbaza, 1988 : I, 269

L'impacte de la desamortització civil.

La pressió privatitzadora (sovint vinculada a la pressió demogràfica) i la precocitat de l'individualisme agrari en gran part de la Catalunya Vella no pirinenca expliquen el fet que, en arribar el moment de la desamortització, la superfície comunal fos poc rellevant, tant en termes quantitius o superficials com -encara més- en termes qualitius. L'últim gran repartiment de la comarca va iniciar-se justament a la vetlla de la desamortització civil : el dessecament de l'estany d'Ullastret, emparat en la Reial Ordre de 17 de novembre de 1849¹¹⁶. Existeix un cert acord, entre la historiografia recent, sobre la feble incidència de la desamortització a Catalunya¹¹⁷, amb alguns matisos pel que fa a determinades zones de la província de Lleida. Això és encara més evident quan observem com la legislació desamortitzadora va afectar les antigues superfícies de propietat col·lectiva en comarques com el Baix Empordà on, d'altra banda, l'extensió dels béns de propis i comunals segurament superava la dels immobles eclesiàstics. La *Clasificación general...* de 1859 només va autoritzar l'alienació d'aquells comunals d'extensió més reduïda. (Ullastret, Serra, Palau Sator, Ultramort, La Bisbal)¹¹⁸. En canvi les finques més extenses varen restar-ne excloses. Els *montes públicos* de Torroella, Pals i Begur no varen ser desamortitzats, almenys en aquell moment, tot i que les successives revisions del catàleg varen anar modificant el caràcter d'alienabilitat o no alienabilitat de les finques. Això va traduir-se en un procés lent i esglaonat de venda de la propietat pública. I, de fet, no totes les terres alienables foren realment privatitzades. La *Muntanya Seca* de Palau

---

¹¹⁶ Sobre la dessecació i repartiment de l'estany d'Ullastret vegeu Matas, 1987 i Saguer, 1990

¹¹⁷ La incidència de la desamortització sobre el canvi agrari i el canvi social del segle XIX havia estat magnificada per la historiografia fins fa, relativament, pocs anys. Vicens Vives, per exemple, considerava que la desamortització fou un element clau per explicar la modernització de l'agricultura catalana. Els primers treballs que varen realitzar-se sobre la desamortització a les comarques gironines, de la mà de Francisco Simón Segura (1969) i molt especialment de Montserrat Moli (1975), varen continuar en la mateixa línia, intentant demostrar l'impacte directe de la desamortització sobre els processos de transformació econòmica i agrària. Concretament M. Moli (1975) dedica la tercera part de la seva tesi doctoral a "demostrar si la desamortización contribuyó a las transformaciones producidas en las técnicas agrarias, en la propiedad y en los cultivos", apostant clarament per una resposta rotundament afirmativa. A finals de la dècada de 1970, tanmateix, Emili Giralt (1978b i també 1992), tot i no negar-hi una certa importància, va posar de relleu el limitat abast de la desamortització en l'explicació dels canvis agraris de la Catalunya del segle XIX. Tant en termes superficials com socials i econòmics la desamortització no va alterar substancialment les característiques de cada zona. Vegeu, al respecte, Segura, 1993

¹¹⁸ Sala, 1994 : 83

Sator, per exemple, tot i no tenir caràcter d'utilitat pública, encara avui continua essent propietat del poble de Sant Feliu de Boada¹¹⁹.

Lentitud i esglaonament en la privatització dels espais comunals serien les característiques d'aquest procés. Tot i que s'ha sostingut que la llei de desamortització civil hauria propiciat la venda massiva d'aquest tipus de béns (un dels objectius de la qual va ser sanejar les malmeses hisendes locals, desballestades per més de mig segle de guerres i conflictes polítics)¹²⁰, el moviment de liquidació de comunals al Baix Empordà en el període d'entrada en vigor de la llei no pot ser considerat massiu. Encara que molts foren subhastats i venuts immediatament, molts altres varen ser privatitzats amb molta posterioritat. Encara el 1917 va subhastar-se el comunal del *Pla de Mont de Verges*¹²¹. Els beneficiaris foren 20 veïns de la localitat que varen rebre les terres a canvi d'un cànon anual de 2 pessetes/vessana, l'obligació de plantar estaqués i arbustos a les vores del riu i l'obligació de no alienar la finca a forans. I el 1924 va subhastar-se un petit comunal de Fonalleres. És rellevant constatar que, tant en la privatització del comunal de Verges com el de Fonalleres, no hi va haver un sol beneficiari, sinó varis, i tots ells veïns de la localitat. L'expedient instruït a Fonalleres il·lustra meridianament el perquè el comunal va subhastar-se en comptes de repartir-se:

" Considerando que siendo terrenos comunales lo procedente es que se cedan a censo y que no habiendo terrenos suficientes para repartirlos entre todos los vecinos lo que procede es cederlos mediante subasta por pujas a la llana..."¹²²

¹¹⁹ Segons la Direcció General del Medi Rural (1985), tot i que amb anterioritat havien estat gestionades pel Ministeri d'Hisenda. És interessant constatar com en el cas d'aquesta finca no es tracta d'un comunal del municipi de Palau Sator, sinó només dels habitants d'un dels quatre pobles que componen la localitat.

¹²⁰ Giralt, 1992 : 134. Cal tenir present, però, que els ajuntaments no percebien en metàl·lic l'import de la venda, sinó en títols de deute públic, perpetu i intransferible, equivalents al 80% del preu. Els interessos d'aquests títols havien de substituir les rendes de propis, liquidades per les reformes liberals.

¹²¹ AHM Verges, 3.11.2.1. Els diferents lots de terra varen ser adjudicats i cedits en subhasta pública entre els veïns que varen licitar-hi.

¹²² AHC La Bisbal, Parlavà, I.3, "*Expediente instruido para la adjudicación y cesión mediante censo del terreno comunal existente en el pueblo de Fonalleras de este distrito municipal*"

L'ús de les terres de propietat col·lectiva.

Aquelles terres que, a mitjan segle XIX encara no havien estat privatitzades eren, majoritàriament, terres amb un escàs valor econòmic i agronòmic. La toponímia torna a ser una referència ben il·lustrativa : la *Muntanya Seca*, el *Garrigal*, la *Garriga*, la *Platja*,... Els terrenys més marginals i menys adequats per a la pràctica agrícola i per a l'explotació forestal eren els que restaven per a ús col·lectiu. Tot i que puntualment podien ser utilitzats per a determinats conreus¹²³, el perfil d'aquests terrenys pel que fa als aprofitaments era el d'una zona de matolls, amb baixa o nul·la presència d'espècies arbrades, amb erms per a la pastura i sovint amb alguna pedrera¹²⁴. El *Cremany de Pals*, per exemple, era descrit com una finca d'*arbustos*¹²⁵. A Serra de Daró, el Puig de les Roquetes a més de ser una zona de *yervas y pastos* pels veïns¹²⁶, acomplia una funció addicional de refugi del bestiar davant lesavingudes i els desbordaments -ben sovintejats- del riu Daró :

*"... en tiempo de avenidas el agua de los rios Ter y Daró cubre las tierras del término del pueblo de Serra y solo queda el monte algo elevado del Puig de las Roquetas para refugio de la ganadería de los vecinos de Serra que en defecto de dicho monte estaría expuesta a perecer de hambre y aun ahogada"*¹²⁷.

Taula 4.24 : Aprofitaments comunals segons el Pla d'Aprofitaments Forestals de 1884

	Muntanya Gran	Muntanya d'Ullà
Llenya de garric		
nº feixos llenya petita	500	10
nº feixos llenya gran	500	7
Pastura (nº caps)		
vacú	75	
oví	2000	50
cabrum	1400	50
cavallí	80	50

Font : BOP, 25 agost 1884

¹²³ A la Muntanya Gran de Torroella, almenys amb anterioritat a la intervenció dels enginyers forestals de l'Estat, els veïns acostumaven a "*cortar leña, apacentar sus ganados y arrencar par plantío de viñas o siembras la parte que les acomoda*" (AHM Torroella, lligall 1/31, Interrogatori de 1822)

¹²⁴ Coneixem l'existència de pedreres a la Muntanya Gran de Torroella i a la Muntanya Seca de Palau Sator pel BOP (15 agost 1900 i 20 agost 1900)

¹²⁵ BOP, 1 setembre 1884

¹²⁶ AHG, Notarial, La Bisbal, N. Mir, 21 maig 1860, Protocolització "*para perpetua memoria a fin de justificar que el Común de vecinos del lugar se halla desde mas de 30 años y aun de tiempo immemorial en pacífica posesion de aprovecharse de las yerbas y pastos del Puig de las Roquetas*"

¹²⁷ *ibid.*

Les finques incloses en els Plans d'Aprofitament de *Montes Públicos* elaborats pels enginyers forestals mantenen un perfil similar. Tant la *Muntanya d'Ullà* com la *Muntanya Gran* de Torroella eren terres de garriga i pastura, com pot observar-se a la taula 4.24, que sintetitza el Pla de 1884. L'extracció de llenya i la pastura de bestiar eren aprofitament d'ús veïnal i aquesta darrera tenia caràcter permanent o anual (no estacional).

La importància del comunal en les economies pageses.

Els aprofitaments comunals puntualment podien tenir certa rellevància en les economies domèstiques de les famílies rurals baixempordaneses, en especial pel que feia referència al subministrament energètic (llenya) i a l'accés a pastures pel bestiar. Aquesta rellevància es posa de manifest en les múltiples discussions i conflictes sobre terres considerades -per alguna de les parts- com a comunals¹²⁸. Tanmateix, el primer que cal tenir present és la inexistència de comunal en moltes localitats, en especial les properes a les Gavarres, i, per tant, la impossibilitat d'obtenir recursos addicionals a partir d'aquesta via.

També cal plantejar com s'explotava el comunal. ¿S'arrendava a particulars o s'explotava col·lectivament?. Qui hi tenia dret?. No existia una situació uniforme. Per exemple, l'explotació de la *Muntanya Gran* havia estat, almenys durant la primera meitat de segle, gratuïta i accessible al comú dels veïns:

*"Montes y plantíos. hay uno llamado la montaña grande, que sirve para cuantas utilidades intentan estos vecinos en particular sin que tengan que pagar un cuarto, como son el cortar leña, apacentar sus ganados y arrencar para plantío de viñas o siembras la parte que les acomoda"*¹²⁹

Però aquest aprofitament veïnal no era, de fet, igualitari. El 1895, Roberto de Robert, Compte de Serra i Sant Iscle, encara mantenia vigent una servitud de pastura per a 200 caps de bestiar cabrum o oví sobre la *Muntanya Gran*¹³⁰.

¹²⁸ Vegeu els casos relatats per Bosch, 1994. Un altre cas que, sense tractar-se de comunals, posa de relleu la importància que aquests podien tenir per a la població d'una localitat és el conflicte sobre les terres al·luvials acumulades per la represa de Colomés i que va enfrontar violentament el conjunt dels seus habitants i regidors amb el Marquès de Sentmenat i els seus agents (A.C.A., Patrimoniales, Sentmenat, Empordà, lligall 3)

¹²⁹ AHM Torroella de Montgrí, lligall 1/31, Interrogatori de 1822

¹³⁰ AHG, Diputació, lligall 4074, Expedient nº 289-2ª

L'aprofitament veïnal coexistia amb la servitud a favor d'un propietari concret. En altres ocasions, la propietat col·lectiva no es traduïa en usos col·lectius i gratuïts, sinó que l'Ajuntament la cedia en arrendament a particulars:

"...en el Pueblo de Fonalleras de este distrito municipal existen terrenos que son considerados comunales, los cuales son dados en arrendamiento a varios vecinos de dicho pueblo de Fonalleras"¹³¹

I en altres, la dependència d'algun òrgan de l'Administració (en especial d'Hisenda) podia implicar també perdre'n els drets i la gestió. L'intervencionisme estatal sobre les finques exceptuades ha estat sovint interpretat com a descomunalització efectiva¹³².

En definitiva, tot i que localment l'explotació dels espais comunals pogués tenir certa rellevància per a les economies pageses familiars, aquesta situació no era extrapolable al conjunt de la comarca, bé per la inexistència d'aquest tipus de propietats, bé perquè l'ús que se'n feia no era col·lectiu. Probablement, més que els aprofitaments comunals, eren alguns drets consuetudinaris que s'havien mantingut més o menys vigents fins mitjan segle XIX els que de manera generalitzada tenien importància en les economies pageses. Activitats com la caça, la pesca, la recollida de llenya menuda, la pastura de bestiar a boscos i deveses, la recollida de fullaraca per femar els camps,... realitzades sobre finques de propietat particular s'havien mantingut amb alguna intensitat fins aquell moment¹³³. Just a partir de 1858-60, però, i pocs anys després de la legalització de la figura del guarda particular, va iniciar-se una forta onada de *veda de propietats* que pretenia posar fi a aquests tipus de pràctiques¹³⁴. El *Boletín Oficial de la Provincia* de la dècada de 1860 està ple d'anuncis dels propietaris de finques notificant la prohibició d'entrar a les finques per a realitzar les activitats esmentades o, en algun cas, simplement d'entrar-hi sense el permís dels propietaris. No era la primera ocasió en què els propietaris intentaven tancar i vedar llurs propietats¹³⁵ i

---

¹³¹ AHC La Bisbal, Parlavà, l.3

¹³² Sala, 1994 : 16-17

¹³³ Això és el que es dedueix de l'onada de prohibicions i vedes de propietats desencadenada a partir de 1858.

¹³⁴ Vegeu Congost, 1990 : 192-195

¹³⁵ Bosch, Congost i Gifre, 1994

probablement no fou un intent del tot reeixit, almenys pel que pertoca a la recollida de llenya menuda¹³⁶

4.11 Petita propietat i proletarització

Hem iniciat aquest capítol plantejant alguns problemes metodològics, en especial els referits a la fiabilitat de les extensions enregistrades pels amillaraments i al miratge que pot generar un mètode d'anàlisi que no tingui present el fraccionament municipal imposat pels amillaraments i la diversitat d'usos del sòl. Per resoldre els problemes plantejats hem proposat repensar l'anàlisi a partir dels criteris de propietat veïna i de superfície agrícola. Això ens ha permès posar de relleu que la petita propietat era important també en termes superficials i que una part considerable de la producció agrícola es generava en el sí d'aquestes petites propietats. Alhora hem constatat que l'accés a la propietat de la terra estava molt generalitzat entre la població rural baixempordanesa, tot i que un sector d'aquesta no depassava el que podríem qualificar de microfundis. Hem observat, així mateix, que el pes territorial de la gran propietat, articulada en masos sovint dispersos, calia atribuir-lo al seu control sobre els espais no agrícoles. Per finalitzar aquest capítol dedicat a la distribució de la terra i llurs conseqüències, volem plantejar una qüestió que ha esdevingut clàssica i habitual en els estudis d'història agrària i, específicament, en els que aborden la distribució social de la propietat. Ens referim a la vinculació entre petita propietat i proletarització de la població rural.

A propòsit de l'Empordà, s'ha sostingut que l'elevat nombre de petits propietaris sense terres suficients per cobrir llurs necessitats familiars comportava la conversió d'aquests en arrendataris i jornalers, en benefici de la minoria de mitjans i grans propietaris que, d'aquesta manera, disposaven de la força de treball necessària per a l'explotació de llurs finques¹³⁷. Hom ha insistit molt en la proletarització i salarització d'aquests petits propietaris, així com en

---

¹³⁶ Vegeu apartat 3.2. En alguns casos les pràctiques col·lectives consuetudinàries varen transformar-se i reconvertir-se en formes de remuneració del treball. Així, per exemple, sabem que les dones de Castelló d'Empúries varen continuar espigolant els camps després de la sega, però no pas gratuïtament, sinó com una forma de remuneració, a canvi del seu treball en la recollida de garbes.

¹³⁷ Armengol, 1980 : 94

la seva vinculació amb les explotacions més grans¹³⁸. A un nivell més general, recentment, Antoni Segura també ha tornat a ressaltar la funcionalitat d'una petita propietat molt fragmentada que resolia les necessitats de força de treball de les grans propietats agràries¹³⁹. Però, malgrat que aquesta hipòtesi ha estat repetida reiteradament per diferents autors, mai s'ha arribat a contrastar ni a demostrar. Fins a quin punt podem verificar-la en la nostra àrea d'anàlisi? A això dedicarem les pàgines següents. Procedirem de forma esglaonada i intentarem respondre successivament a les dues qüestions bàsiques que es desprenen de la hipòtesi esmentada: (1) la vinculació entre petita propietat i mitjana/gran propietat; i (2) la salarització dels petits propietaris.

Existia una complementarietat entre petita i gran/mitjana propietat? Aquesta complementarietat ha estat descrita en diverses regions de l'Estat. En el cas de la Vall del Guadalquivir, s'ha sostingut que la petita propietat campinyesa, altament reforçada amb la desamortització civil i eclesiàstica i amb el desmantellament d'alguns patrimonis nobiliaris, i orientada cap a la comercialització d'ençà la segona meitat del segle XIX, depenia econòmicament del mercat de treball generat per les grans finques i, per tant, constituïa un reservori de mà d'obra per aquestes¹⁴⁰. Pel cas valencià també s'ha sostingut l'existència d'una proletarització encoberta de bona part dels petits propietaris que, disposant de terres insuficients, havien de treballar com a assalariats en les propietats més grans¹⁴¹. ¿Fins a quin punt aquesta situació es repetia en el nostre marc d'anàlisi? ¿Els petits pagesos baixempordanesos treballaven com a jornalers agraris en finques que requerien la contractació d'assalariats?. La resposta és necessàriament complexa. Certament, hi havia petits propietaris que treballaven, de manera constant o puntual, com a assalariats en els masos i les explotacions més grans. Però la qüestió no és aquesta, sinó si la magnitud o el volum d'aquests vincles ens permet parlar d'una complementarietat genèrica entre petita

---

¹³⁸ Estalella, 1984a. Rosa Congost també es fa ressó de la mateixa hipòtesi, tot i que la formula prou àmpliament per no reduir el treball en els masos a les feines agrícoles i ramaderes: "*Els treballadors de les petites parcel·les només podien subsistir si hi havia possibilitats d'un treball complementari, i aquesta complementarietat la trobaven bàsicament en el treball dels masos*" (1990 : 146).

¹³⁹ Segura, 1993 : 10.

¹⁴⁰ Mata Olmo, 1987 : II, 151-156 i 413-421

¹⁴¹ Garrabou, 1985a : 145-146; Calatayud, 1989 : 18

propietat i gran propietat. Tot i que això no és quantitativament mesurable, hi ha alguns indicis que ens permeten apostar per una resposta.

La demanda de treball assalariat per a les feines agrícoles en els masos era una demanda feble. El mas, cèl.lula bàsica de les grans propietats, era una explotació de caràcter familiar. Eren el masover i la seva família els qui, en primera instància, subministraven la força de treball bàsica pel funcionament del mas. Donat que els pactes de masoveria habituals no preveïen la participació del propietari en el pagament de jornals a tercers, es pot derivar l'escàs interès del masover en utilitzar més mà d'obra que l'estrictament necessària pel correcte funcionament de l'explotació segons els criteris tradicionals. L'augment de producte obtingut amb la contractació de cada assalariat estava sotmès a la distribució a parts amb el propietari, mentre que la despesa que comportava l'havia d'assumir exclusivament el masover. Aquest era un fre a la intensificació del treball en els masos. El 1823 el masover del Mas Sunyer de Serra de Daró, a més del mosso, va contractar un total de 68 jornals, tots ells per a la realització de les tasques de recol.lecció (especialment la batuda) durant els mesos de juliol i agost¹⁴². En l'epígraf que resa "*Nota dels Jornalers del any 1823*", no hi trobem cap altra referència a treballadors contractats que l'esmentada, tot i que podríem pensar que per a segar i arrencar les quasi 375 quarteres de la collita de tots els grans d'aquell any, en devien caldre. En qualsevol cas, un volum de contractació força baix per a les 42 hectàrees que tenia el Mas Sunyer¹⁴³.

Taula 4.25 : Contractació de mà d'obra al Mas Cancell, 1868-1873

Any	Mà d'obra fixa	Jornals conreu	Jornals plantació	Jornals finca	Jornals edificis	Altres
1868-69	12 mesos boer 12 mesos pastor	9	10	52	25	1,5
1869-70	12 mesos boer 9 mesos vaquer 3 mesos pastor 12 mesos mosso	22	-	-	87	-
1870-71	12 mesos boer 9 mesos pastor	36	-	93	23	-
1871-72	12 mesos boer 6 mesos pastor	-	7	28	45	-
1872-73	12 mesos boer 6 mesos pastor	236	-	49	75	82

Font : Arxiu particular família Ruff-Pagès, Llibre de Comptes del Mas Cancell

¹⁴² ADG, Parròquies, Serra de Daró, "Llibre de molts remeis aprovats"

¹⁴³ Segons l'amillament de Serra de Daró de 1860 (AHC La Bisbal, Serra de Daró, 2.4.1.1)

Les dades de la taula 4.25, referides al Mas Cancell de Gualta, ens confirmen la hipòtesi que la demanda de mà d'obra pròpiament agrícola generada pels masos era feble. A la taula es quantifica el volum de jornals contractats pel masover al llarg de cinc anys. Pot constatar-se com els jornals específicament agrícoles (jornals de conreu i de plantació) enregistren unes xifres molt baixes, amb excepció del darrer any com a conseqüència de les tasques -excepcionals- d'aplanament d'un seguit de camps per a plantar-hi userda. En canvi destaquen els treballs de mestres de cases, fuster i manobre pel manteniment i millora de la finca (construcció i reparació de recs, ubicació de termes, realització de tanques vegetals,...) o dels edificis, i -sobretot- la cura del bestiar. Aquesta darrera activitat, però, exigia una dedicació amb un caràcter més permanent. Per això bovers i pastors eren treballadors permanents del mas. La complementàrietat amb la petita explotació era, en conseqüència, més complexa, en ser utilitzada plenament la capacitat de treball de l'obrer contractat per a la cura del bestiar.

Cal dir, també, que el Mas Cancell era un mas relativament excepcional, com el Mas Pinell o el Mas Estany de Belcaire, dedicats no tant a la producció agrícola com a la producció pecuària. Per això mateix els tractes de masoveria també eren singulars i s'ha conservat una informació detallada del funcionament de l'explotació. Aquesta excepcionalitat es tradueix en una major demanda de força de treball del que era habitual, en especial en relació amb el bestiar, però també pel que fa a les millores de la finca (l'aportació de capital per part del propietari era, en aquest sentit, un element decisiu).

En un municipi com Monells, a mitjan segle XIX, el nombre de masos que podien requerir la contractació de mà d'obra assalariada era relativament reduït. La taula 4.26 mostra aquelles propietats que superaven les 10 hectàrees, límit a partir del qual era probable que es contractessin treballadors, ni que fos puntualment. Algunes d'aquestes propietats estaven organitzades en un sol mas, mentre que en altres n'hi havia dos. Conjuntament, aquestes finques ocupaven el 45% de la superfície agrícola i el 52% de la superfície amillarada total. Això implica que més de la meitat de la superfície agrícola restava organitzada en explotacions inferiors a les 10 hectàrees i, majoritàriament, amb un caràcter minifundista. Per a una població

com Monells, que tenia una població activa de 265 individus¹⁴⁴, la incidència de la demanda de treballadors agrícoles per part dels masos no era massa important. L'extensió de l'àrea de conreu de cada mas era relativament reduïda, entorn al que anteriorment hem definit com a superfície cultivable per una unitat familiar. Només en el cas de les propietats de Paula Camps aquest valor es supera amb escreix.

Taula 4.26 : Propietaris de Monells amb extensió superior a les 10 hectàrees

Propietari	Extensió total (ha)	Extensió conreu (ha)	Masos
Paula Camps	81,6	48,8	Casa Pairal Mas Estanyol
José Florejacs	26,4	16,1	Mas Sadurní
Francisco de Maranges	24,3	14,7	?
Juan Salellas	37,8	30,1	Mas Baró Mas Fàbregues
Miguel Torroella	11,0	9,5	?
José Deportós	37,8	22,0	Mas Deportós
Rosa Solà	31,4	20,1	-
Ginés Vilà	16,4	11,3	Mas Vilà

Font : Amillament de Monells, 1865

Taula 4.27 : Mà d'obra fixa a Monells, 1880

Unitat Familiar	Masculina	Femenina
Propietaris		
Deportós	2	1
Solà	1	2
Vilà	-	1
Masovers		
Mercader 1	1	-
Mercader 2	1	1

Font : AHC La Bisbal, Monells, IX.1, Padrón general de todos los vecinos y transeuntes, 1880

El nombre de treballadors fixos d'aquests masos era, també, reduït i, curiosament, els qui tenien contractats major nombre d'aquests treballadors eren els pagesos propietaris i no pas els masovers dels grans propietaris. Com pot observar-se a la taula 4.27, les tres principals famílies de pagesos

¹⁴⁴ Població masculina i femenina de Monells entre els 16 i els 60 anys. Font : Resultats del cens de 1860 publicats a Junta General de Estadística, 1863.

propietaris de la localitat eren alhora les principals contractants de mossos i criades. Els masovers, en canvi, optaven majoritàriament per una estratègia d'intensificació del propi treball familiar i d'estalvi de salaris. Presumiblement aquestes consideracions sobre la mà d'obra fixa poden projectar-se sobre la mà d'obra eventual, els rastres de la qual són menys perceptibles en la documentació. Encara que sigui una imatge tardana, l'informe que el 1943, el delegat local de la C.N.S. de Verges va adreçar als seus superiors és il·lustratiu d'una realitat que no devia ser tan allunyada de la de mitjan segle XIX. A propòsit de Verges, localitat on segons el mateix delegat sindical hi predominaven els arrendataris¹⁴⁵, afirmava : *"no son necesarios aquí braceros; por lo regular nunca ha habido en todo el pueblo más que tres o cuatro; y por lo regular forasteros"*¹⁴⁶.

Un dels elements que destaca en qualsevol anàlisi sobre el mercat de treball agrari que compari la realitat empordanesa amb altres realitats és la inexistència d'un mercat més o menys formalitzat per a la contractació d'assalariats. No existia el lloc, la plaça, on diàriament i habitualment realitzar la contractació, ni tampoc un mercat específic per a la mà d'obra estable. Al Penedès, en temps de verema, els propietaris acudien a la plaça del poble per a contractar veremadors, de la mateixa manera que ho podien fer els grans arrendataris andalusos, o els latifundistes de la Vall del Po. A Guissona, anualment es celebrava una fira de mossos, on es duien a terme les contractacions pel següent any. En els llocs on el mercat estava més formalitzat fins i tot s'elaboraven tarifes salarials, indicatives o coactives. Res d'això podem trobar al Baix Empordà. La contractació de segadors es realitzava des del propi mas estant : era el cap de colla dels segadors qui s'avançava a visitar mas per mas els propietaris i masovers per emparaular la sega. La inexistència d'aquest mercat físic no implicava que els treballadors fossin necessàriament locals. Dels tres jornalers que el 1823 va contractar el masover del Mas Sunyer de Serra de Daró, cap estava domiciliat en aquesta localitat. Els tres procedien d'altres pobles, concretament de Monells, de Fontanilles i de Torroella de Montgrí. De manera similar, l'origen geogràfic dels mossos no solia coincidir amb la localitat del mas on treballaven. Aquesta

---

¹⁴⁵ AHG, AISS, lligall 3, carta del 30 maig 1944

¹⁴⁶ AHG, AISS, lligall 3, carta del 3 abril 1943

escassa formalització d'un mercat específic pel treball agrícola és un indicatiu del paper econòmic que tenia realment el salari agrícola.

Taula 4.28 : Edat dels mossos i criats a Ullastret, 1887

Edat	nº individus
< 15	3
15 - 20	4
21 - 30	1
31 - 50	0
> 50	0
?	3

Font : AHC La Bisbal, Ullastret, Padró de població de 1887

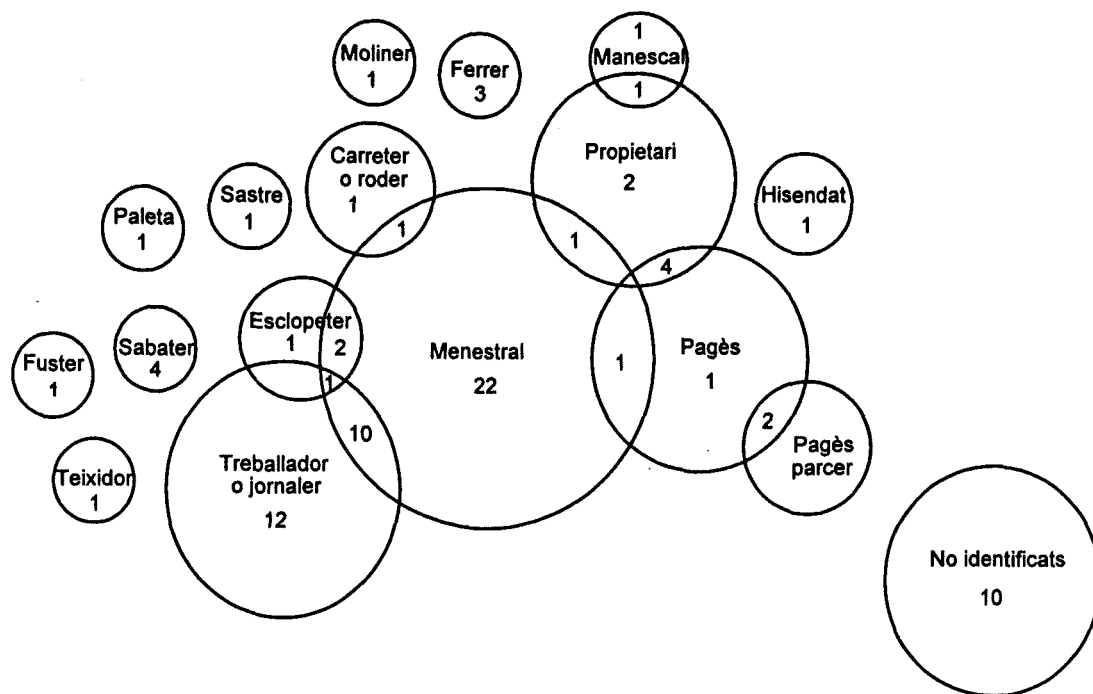
L'altra qüestió clau que hem plantejat en iniciar aquest apartat és la de la proletarització. ¿Fins a quin punt és correcte parlar de petits propietaris-proletaris que, a conseqüència de la precarietat del seu patrimoni territorial, es veien forçats a vendre llur força de treball a canvi d'un salari?. Per entendre el funcionament del mercat de treball en el món rural català cal tenir present que la figura del jornalier plenament assalariat estava lligada al cicle de vida de cada individu. En especial la figura del mosso estava clarament vinculada a un estadi de la vida entre la infantesa i l'edat adulta plena¹⁴⁷. El matrimoni acostumava a posar fi a l'etapa de *mosso* del treballador rural, alhora que tendia a limitar la seva mobilitat. El canvi d'estat civil generalment anava lligat a l'accés a la propietat, bé com a conseqüència de la transmissió hereditària pactada en els capítols matrimonials, bé com a inversió dels diners que els consorts (i en especial la dona, a través de la dot) aportaven al matrimoni. Els estalvis de les soldades guanyades servint de mosso o de criada esdevenien, aleshores, el capital per a l'adquisició d'una casa i/o d'alguna peça de terra. Era en aquest moment quan apareixia el petit propietari que, per a complementar llur ingrés, podia alternar el jornal amb el treball a les seves terres.

Però el jornal no era l'única possibilitat. L'exercici de determinades activitats de caràcter artesanal, o l'explotació autònoma de determinats recursos naturals fornien un àmpli ventall de possibilitats d'ocupació i treball. La *proletarització encoberta* en sentit estricte no és l'única explicació a la

insuficiència de les petites propietats, ni potser la més generalitzable. El gràfic 4.16 ens mostra el ventall d'ocupacions o de categories socio-laborals que els veïns propietaris de Monells varen utilitzar per autoqualificar-se al llarg del període 1850-64 en les actes notariais. La major part d'ells eren petits propietaris (amb l'excepció dels qui es qualificaven de pagès propietari o d'hisendat). Tot i tractar-se només dels caps de família i no pas de la resta de membres de la unitat familiar, el gràfic és prou indicatiu d'una complexitat que encara ha estat molt poc explorada. Només 22 dels 76 individus identificats varen qualificar-se en algun moment de jornalers o treballadors. La major part s'anomenaven *menestral*, un concepte força ambigu que evoca alhora el petit propietari que gaudeix d'una certa independència i aquell que té un ofici propi. I, finalment, és notori el nombre de propietaris que s'identifiquen nítidament amb la realització d'algun ofici de caràcter artesanal.

Gràfic 4.16 : Identificació socio-laboral dels veïns propietaris de Monells, 1850-1864

En conclusió, si bé sabem massa poc del món dels treballadors rurals per afirmar o negar l'adequació de conceptes com *proletarització encoberta*, disposem dels indicis suficients per qüestionar una vinculació massa estreta entre petita propietat i gran propietat. Fins i tot en el cas hipotètic que els

petits propietaris poguessin ser considerats com a *proletaris encoberts*, només una petita fracció encaixaria dins la definició de *proletari agrícola*.

4.12 Recapitulació

En aquest capítol hem abordat la qüestió de la distribució de la terra, amb atenció especial al sòl agrícola. El primer pas recorregut ha estat metodològic. S'han plantejat els problemes inherents als amillaments com a font documental per a l'estudi de la distribució de la propietat, s'ha distingit entre l'ocultació fraudulenta i altres motius de no afloració de la terra en la documentació fiscal, i s'ha apostat per la suficiència de la font amb l'advertència que cal utilitzar-la amb cautela i precaució. A continuació, hem realitzat una primera explotació dels quadres de distribució de la terra que resulten del processament de les dades extretes dels amillaments per observar el miratge d'una gran diversitat d'estructures de la propietat a l'interior de la mateixa comarca. S'ha advertit que, si bé fins a cert punt les característiques del medi físic i determinades orientacions productives expliquen l'existència d'estructures diferenciades, la divergència real era de menor magnitud. S'ha sostingut que els resultats obtinguts podien ser explicats més com a conseqüència de l'acció deformant del mètode utilitzat, limitat a un marc municipal i insensible als usos del sòl, i alhora s'han explicat les dificultats per superar-ho agregant la informació a nivell comarcal. Com a mètode alternatiu, s'ha renunciat a reconstruir globalment l'estructura de la propietat i s'ha replantejat l'anàlisi a partir de l'aïllament d'aquells grups de propietaris que, essent significatius, permetin arribar a conclusions fiables. Així hem establert els criteris de propietat veïna i de sòl agrícola com a criteris operatius per discernir el pes de les diferents categories de propietat, i hem optat per estimar l'ingrés potencial segons els paràmetres definits en el capítol 3 per agregar les superfícies amb aprofitaments diferents i per comparar-ho amb els valors d'ingrés necessari estimats.

S'han obtingut les següents conclusions :

- Els veïns d'un municipi posseïen, com a tendència general, la major part de terres del mateix municipi (72% de mitjana, amb un notable grau de dispersió). Una part significativa de la població també posseïa terres en altres municipis, però per a la majoria eren parcel·les de reduïdes dimensions.

● Només un petit percentatge de propietaris veïns (entre el 8 i el 14%, de mitjana) superaven els nivells d'ingrés que garantien llur reproducció econòmica a partir de l'explotació de les terres que tenien en propietat en el municipi on residien. S'ha argumentat que aquesta conclusió a penes variava si es consideraven les finques que aquests posseïen en altres municipis.

● Donat que la petita propietat tendia a concentrar-se en els sòls agrícoles, el seu pes sobre aquests era notablement superior al que s'ha sostingut fins ara. Es considera que entorn una mitjana del 45% del sòl agrícola (amb moltes diferències locals) estava en mans dels petits propietaris. D'aquesta conclusió se'n deriven un seguit d'implícacions sobre el nivell de comercialització de la producció agrícola, sobre el grau d'intensificació en l'explotació del sòl, sobre el marge pels règims de tinença en no-propietat, i sobre el lloc de les petites parcel·les en l'organització de l'espai agrari.

● La propietat mitjana es correspondria, utilitzant el concepte amb una certa flexibilitat, amb el grup (o una part) dels autoqualificats de *pagesos propietaris*. Explorant el cas de Monells s'observa com és aquest segment de població (els propietaris d'un sol mas, amb ingressos insuficients per abandonar l'explotació directa de la terra, però sovint perceptors de censos i contractants de mà d'obra assalariada) l'únic grup que -amb alguns problemes- pot ser assimilat dins la categoria de propietaris mitjans. Tot i acumular un percentatge rellevant de terres, la mitjana propietat no tenia pas un paper predominant damunt les altres categories.

● Malgrat els problemes per delimitar i mesurar amb precisió l'abast de la gran propietat, les diferents aproximacions realitzades revelen la seva importància. Aquest gran propietat es caracteritzava pel control dels espais no agrícoles, mentre que el seu pes sobre la superfície agrícola era molt menor. També es caracteritzava per una notable dispersió del patrimoni, del qual els masos n'eren la cèl·lula organitzativa bàsica.

● Tot i constatar-se un accés generalitzat a la propietat de la terra, es constata l'existència d'una franja del 20-30% d'unitats familiars que no eren propietàries en el municipi on residien. A partir del cas de Monells, s'ha realitzat una caracterització d'aquestes UF.

Abans de finalitzar el capítol, hem dedicat tres apartats a aspectes que podríem considerar complementaris a l'anàlisi de la distribució de la propietat. En l'apartat 4.9 hem destacat l'existència d'altres drets de propietat, derivats

dels establiments i subestabliments emfitèutics, que si bé no dotaven al seu possessor de la capacitat d'utilitzar la terra, sí que el facultaven per extreure'n una renda. Hem contrastat el grau d'erosió dels censos procedents del domini directe (malgrat comprovar una certa reacció dels antics senyors per recuperar-los) amb la vigència mostrada pels censos dels subestabliments. El pes d'aquestes sostraccions sobre els patrimonis pagesos era variable tant pel que fa a l'import de la renda com pel que fa a l'extensió afectada.

Un altre aspecte analitzat ha estat la propietat comunal. Hem destacat la inexistència o migradesa de terres comunals en la major part de la comarca a mitjan segle XIX, amb l'excepció de la zona del Montgrí, i la lentitud i esglaonament del procés de desamortització.

Finalment, hem abordat la qüestió de la vinculació entre l'estructura de la propietat i el grau de proletarització de la població rural (en especial dels petits propietaris), destacant la baixa demanda de mà d'obra agrícola per part de les unitats d'explotació més grans (masos) i qüestionant l'existència d'una complementarietat (en termes de mà d'obra) entre petita i gran/mitjana explotació.

5. ARRENDAMENTS I MASOVERIES (1850-1940) :
ACCÉS A LA TERRA I EXPLOTACIÓ DEL TREBALL PAGÈS

Qualsevol anàlisi de la distribució de la terra és incompleta si no es tenen en compte les vies d'accés a la terra alternatives al que considerem propietat. Aquest capítol el dedicarem a l'anàlisi de les diferents modalitats d'arrendament i, en particular, a les masoveries. La diferència que establím entre arrendaments i masoveries no es refereix a les formes de la renda (fixa o a parts de fruits, en espècie o en moneda), sinó al tipus d'explotació afectada pel contracte¹. La documentació notarial, de fet, no distingia les masoveries dels arrendaments. Qualsevol cessió temporal d'un bé immoble era considerada pels notaris un arrendament. El contracte de masoveria, protocolàriament, no existia, i totes les parceries eren conceptuals d'arrendaments a parts de fruits. Quan el 1902, arrel d'una sentència del Tribunal Suprem de Justícia, va esclatar el debat sobre si la naturalesa de la parceria era o no societària, les alegacions i recursos que varen aixecar-se contra la sentència insistien en la consideració d'aquesta com una modalitat d'arrendament, seguint la tradició notarial i oposant-se a la tesi de Martí i Miralles sobre el seu caràcter singular².

Però les implicacions socials i econòmiques de l'arrendament d'una parcel·la o d'un mas eren completament diferents. A l'arrendament d'un mas s'hi associava una categoria social netament diferenciada: la dels masovers, els quals -entre altres trets que detallarem a continuació- estaven obligats a residir de manera permanent en l'explotació arrendada, juntament amb llur família i llurs animals, i a conrear-la amb exclusivitat³. Res similar trobarem en els arrendaments de parcel·les.

Jaume Rosich, president de la catòlica Federació Sindical Agrària, en un article sobre les modalitats contractuals de la província de Girona, considerava la masoveria com una forma particular de parceria (d'arrendament a parts de fruits) :

"el contracte de parceria, quan es concerta per a extensions importants de terres annexes a una casa de pagès, pren el nom de masoveria, i presenta

---

¹ Vegeu Negre, 1925 : 2

² Vegeu Sagner, 1905; Martí, 1904 i Martí, 1905

³ El caràcter diferencial dels contractes de masoveria respecte altres formes d'arrendament rau, bàsicament, en l'existència d'una casa (el *mas*), on l'arrendatari estava obligat a residir-hi contínuament (fer-hi *foc i llum*) amb la seva família i animals, i en l'extensió de terres que hi estaven vinculades (suficients per obtenir el qualificatiu d'explotació familiar).

*característiques més complicades per la comunitat d'interessos que s'estableixen entre el propietari i el masover*⁴.

De fet, fora dels textos notariais o dels comentaristes del dret, era habitual assimilar masoveria i parceria⁵. Però, tot i ser el més freqüent, les masoveries no sempre eren a parts de fruits⁶. No ens estem referint al que podríem anomenar arrendament de les rendes d'un mas, com la signada entre el notari Francisco Mir, de la Bisbal, i Josep de Bahí, hisendat de la Pera, el 1851, mitjançant la qual s'arrendava per cinc anys el Mas Saló d'Olmet (Bordils) per un preu de 4.000 lliures, en un sol pagament anticipat, i on ja quedava clar que Josep de Bahí subarrendaria el mas a un tercer. Ens referim a contractes d'explotació, pròpiament dits, però que establien una renda monetària fixa en comptes de les parts de grans i fruits habituals. El 1853, per exemple, Joan Güell i Baulida va arrendar el Mas Vilademarch, de Sant Sadurní, i el Mas Baulida, de Sant Cebrià de Lladó, independentment l'un de l'altre. Pel primer va demanar 600 lliures en cinc anys, "*pagando 16 duros cada tres meses por vencido*", i pel segon 300 lliures en el mateix termini, "*pagando 8 duros cada tres meses por vencido*"⁷. A aquestes quantitats en metàl·lic s'hi afegien alguns lliuraments fixes en espècie, a més d'una part proporcional de l'oli produït a la finca :

*"... y entregarme cada año dos botas de vino griego bueno, como y asibien, un cabrito por Pascua de Resurrección de seis carniceras, un cordero de diez carniceras y dos pares de gallinas por la vigilia de San Esteban, seis cuarteras de mezcladizo y la mitad del aceite"*⁸.

Pels indicis aportats per alguns testimonis hom dedueix que durant un període inconcret de la segona meitat del segle XIX fins els anys de la I Guerra Mundial va produir-se una certa tendència a l'arrendament de masos a *preu*

---

⁴ Rosich, 1932

⁵ Vegeu la contundència amb què ho expressa L. Ferrer (1987 : 466)

⁶ Rosa Congost (1990 : 68) observa que dels 2.984 contractes d'arrendament de masos inscrits al Registre d'Hipoteques entre 1768 i 1845, el 31% éren en diner, però suggereix que, o bé es tractava d'heretats que havien de ser subarrendades (de fet, arrendaments de rendes) o bé corresponien a masos petits de zones poc fèrtils o de zones de regadiu.

⁷ AHG, Notarial, La Bisbal, F. Mir, 23 desembre 1853

⁸ La cita correspon a l'arrendament del Mas Baulida. Vegeu la referència a la nota anterior

cotat⁹. Des de la perspectiva de 1925, així ens ho deixa entreveure Pelai Negre, en referència explícita a les masoveries :

"El contrato de aparcería es el tradicional de nuestras comarcas; suplantado luego por el arrendamiento a precio fijo durante buena temporada en diferentes lugares, tiende hoy día, renovado, a adquirir nuevamente su antigua importancia, influyendo primera y principalmente en ello el aumento de precio experimentado por los productos agrícolas y de la ganadería desde los años de la guerra europea..."¹⁰

Aquesta importància dels arrendaments fixos també la destaca J. Pelegrí el 1918 quan, després d'afirmar que a La Bisbal,

"Alguns conreuen mitjançant el contracte de masoveria, a mitges o a terç amb el propietari..."

afegeix que

"També hi ha molts tractes a preu cotat, que així s'anomena l'arrendament a preu fix"¹¹

Sovint les diverses formes d'explotació del treball pagès que impliquen una cessió temporal de la terra s'han d'entendre de manera integrada i complementària. Un mateix propietari combinava diferents fórmules de cessió de la terra i, fins i tot, una mateixa unitat territorial podia ser explotada sota règims diferents i cedida, també, a varis arrendataris. L'heretat de l'Estany de Belcaire del Marquès de Sentmenat, per exemple, estava articulada entorn dues masoveries (Mas Estany i Casanova) i un petit conjunt de parcel·les cedides a parts de fruits. El Mas Estany tenia, el 1848, 14,2 ha conreades i la Casanova 6 ha. Al seu voltant, nou parcers es repartien 7,1 ha¹². El Mas

---

⁹ Un exemple de transformació d'un arrendament a parts de fruits en un arrendament monetari ens el proporciona el Mas Perajoan de Parlavà, propietat dels Moixò. Segons la comptabilitat patrimonial, aquesta heretat va menar-se a parts de fruits fins 1876. A partir d'aquella data, el mas desapareix dels registres de collites però, segons la documentació consultada, continua arrendat al mateix masover (Salvi Poch), ara a canvi d'una quantitat fixa en moneda que no hem pogut determinar amb certesa. El 1885, 10 anys abans de la parcel·lació i venda del mas, el masover es fa càrrec del pagament de varis deutes del propietari per valor de 3900 pessetes a canvi dels arrendaments deguts i els futurs (AHNC, fons Moixó, 7343.1 i 7415.2.4). Jordi Planas ha observat un procés de progressiva substitució de les parceries per arrendaments monetaris a les terres del patrimoni Maspons (Vallès Oriental). Aquest procés hauria començat amb anterioritat a 1914 en petites peces de vinya i hauria afectat el contracte de masoveria a partir de 1919, quan va pactar-se una fórmula mixta. L'explotació amb arrendaments monetaris fixos va imposar-se totalment a partir de 1935 (Planas, 1994a i 1994b).

¹⁰ Negre, 1925 : 2

¹¹ Pelegrí, 1918

¹² ACA, Patrimonials, Sentmenat, Empordà, lligall 13, *Nota del gra cullit al Estany de Belcaire a favor del Marques de Sentmenat la collita de 1848 ab espresio del que cada un dels masobers a donat de ters com del recarrech que per tallas tenen imosat.*

Llobet, de Juià, era pels seus propietaris, la família Bru de Domeny, una unitat patrimonial ben definida, que integrava terres de Juià i de Bordils¹³. Una gran part d'aquestes terres estaven explotades en règim de masoveria per la família de Tomàs Batet. La resta es trobava dividida en 9 *piezas*, arrendades sota condicions ben diferents : per algunes es percebia una renda fixa monetaritzada, per altres una renda fixa en espècie i per altres una renda en espècie proporcional a la collita. En la documentació patrimonial dels Bru es constata com de les parcel·les de vinya i olivera se n'obtenien parts de la collita, com els horts s'arrendaven a un cànon monetari i com algunes peces de secà de baixa qualitat generaven una renda fixa en mestall.

Taula 5.1 : Arrendaments de les terres del Mas Llobet (1877)

Peça	Arrendatari	Condicions
Mas Llobet	T. Batet	terç de blat, mestall, ordi, civada i sègol meitat de nous, ametlles, raïms i olives quart de faves, favons, veces, tramussos, mongetes, blat de moço i mill 80 pessetes per la casa 2,5 quarteres per pagar censos 1 xai contribucions 4 jornals de fuster o paleta
parcel·la nº 2	I. Capdevila	24 pts + contribucions
parcel·la nº 3 (hort)	J. Maurisi	11 pts + contribucions
parcel·la nº 4 (2,5 ves.)	B. Castelló	3,13 quarteres mestall + contribucions
parcel·la nº 5 (2 ves.)	S. Arboser	2,5 quarteres mestall + contribucions
parcel·la nº 6 (1,75 ves.)	A. Presas	2,18 quarteres mestall + contribucions
parcel·la nº 7	Vda. Carreras	5 quarteres mestall + 3 rodelles per botes + contribucions
parcel·la nº 8	R. Capdeferro	15 quarteres mestall + contribucions
parcel·la nº 9	Vda. Carreras	meitat de raïms i olives
parcel·la nº 10	Vda. Vidal	meitat de raïms, olives i figues seques

Font : Arxiu privat família Masó, *Libro de relaciones de cobro de arrendamientos, censos, censales, debitorios y productos de arboaje de Francisco Brú y Puigdevall de Domeny, 1877-1890*

¹³ Tot i no pertànyer administrativament al Baix Empordà, la situació limítrofe d'aquests municipis no planteja inconvenients per a utilitzar el Mas Llobet com a exemple baixempordanès.

5.1 El pes territorial d'arrendaments i masoveries

No hi ha dubte sobre la importància de la masoveria i de les altres formes d'arrendament en el món rural baixempordanès. També és clar que les formes d'explotació indirecta varen tenir un pes clau en l'organització de la producció agrària i en les relacions de distribució que s'articulaven entorn aquesta. Ara bé, passar d'una observació genèrica com aquesta a la determinació, amb una certa precisió, de quin era el pes de cadascun dels règims de tinença i quina fou la seva evolució al llarg del temps, és més problemàtic.

Ni el recurs als censos agraris de 1962 i 1972 ens permet tenir un coneixement precís, ni que sigui per un moment tardà, sobre aquesta qüestió. Els censos informen dels règims de tinença respecte la superfície total censada, sense distingir els usos o, simplement, de si es tracta de superfície conreada o no conreada. Les dades elaborades per L. Benelbas¹⁴ a partir d'aquests censos donen, pel Baix Empordà, entorn el 74% del sòl en règim d'explotació directa pel propietari i la resta en règims de no-propietat (arrendament fix, parceria o altres règims), observant-se un retrocés marcat de la parceria entre ambdues dates censals. Tot i ser el Baix Empordà una de les comarques catalanes on els règims de no-propietat adquireixen més relleu, el percentatge sobre la superfície censada no és pas espectacular. Però resta distorsionat per la no distinció del sòl agrícola respecte la superfície total. Benelbas, seguint el procedir de Tamames¹⁵, intenta aproximar-se al pes de l'arrendament i la parceria sobre la superfície conreada suposant que les terres en aquests règims corresponen, majoritàriament, a terres efectivament conreades. Si s'accepta aquest arriscat supòsit, el resultat dona un tomb espectacular : al Baix Empordà el 60% de les terres conreades ho serien en règim de no-propietat.

És obvi que encara que la qualitat de la informació fos millor, els censos agraris moderns només ens servirien de punt de referència pel passat. Durant el període comprès entre mitjan segle XIX i 1960 varen produir-se canvis massa importants per suposar projectables, sense més, els percentatges obtinguts amb els censos. Els moviments de població (l'èxode rural, però també el creixent absentisme dels propietaris) així com els processos de

---

¹⁴ Benelbas, 1981 : 153-156

¹⁵ Tamames, 1969

concentració/fragmentació de la propietat varen afectar, en cada moment, el pes dels arrendaments i parceries, ampliant o reduint llur abast.

L'anàlisi del pes de la masoveria i les altres formes de cessió de la terra amb anterioritat als primers censos agraris s'ha de fonamentar en indicis i testimonis parcials, més que amb dades concloents. Això fa que apareguin algunes contradiccions i que sigui impossible realitzar afirmacions contundents. Farem un breu repàs d'algunes notícies que hem recollit entre 1850 i 1950 per constatar-ho.

Quan el 1850 José de Caramany i Ramon de Sabater, en nom de la *Junta de Agricultura de la Provincia de Gerona*, varen respondre l'enquesta sobre crèdit agrari, indicaven que la proporció de terres conreades pels seus propietaris i les treballades per arrendataris era "*por término medio de uno á cuatro aprocsimadamente*"¹⁶. O sia, el 20% i el 80%, respectivament, del total de terres llaurades¹⁷. Trenta anys més tard, responent a un interrogatori sobre el mateix objecte, Emili Grahit, en nom de la *Sociedad Económica de Amigos del País de Girona*, després d'advertir que

"ni los centros oficiales ni los particulares han proporcionado hasta ahora datos bastantes para reducir á cantidades numéricas la presente cuestión",

assenyalava que

*"puede sentarse que los terrenos cultivados por sus dueños representan un tercio de la superficie, quedando los otros dos tercios para las demás clases de aprovechamientos"*¹⁸

¿Aquestes apreciacions, més aviat subjectives i basades en la impressió d'alguns contemporanis, això sí, ben situats com a observadors, poden ser contrastades d'alguna manera?. Una possibilitat és comparar aquests percentatges amb el pes territorial de la gran propietat. Hom pot suposar sense por a equívocs que el conreu indirecte era aclaparadorament predominant en les grans propietats. A banda d'experiències puntuals de conreu directe amb assalariats i majordoms¹⁹, els hisendats i grans propietaris eren el principal

¹⁶ Resposta del 22 maig 1850. Citat també per Congost, 1990 : 52 i 67.

¹⁷ L'enunciat de la pregunta explícita clarament que es tracta de *tierras labradas*.

¹⁸ Grahit, 1882 : 29

¹⁹ El clima de renovació agrària -sota l'impuls de Fages de Romà, Josep Vergés i altres hisendats vinculats a *La Granja*- i, en alguns casos, la necessitat de recomposar la renda després de l'abolició del règim senyorial, va propiciar el sorgiment -molt puntual- d'experiències de conreu directe. La seva durada, però, va ser breu i la parceria o l'arrendament varen tornar a imposar-se. Una experiència

sector social que ofería les seves terres per arrendar, en especial les terres de conreu. En aquest sentit, les dades sobre distribució de la propietat apuntades en els apartats anteriors poden ser-nos un referent important. Però el que ens diuen aquestes dades està força lluny d'aquell 80% de l'enquesta de 1850. Amb totes les precaucions indicades en l'apartat 4.7, hem considerat que el percentatge de superfície conreada integrada en propietats que depassaven les 20 ha de terra (conreada o no) en un sol municipi era només el 32%. Certament, la gran propietat restava sovint oculta rera la seva fragmentació, però per compensar-ho hem pres un límit superficial (20 ha) molt inferior al que li correspondria. També és cert que els hisendats i grans propietaris no tenien l'exclusiva en tant que oferents de terres per arrendar. En la mesura que els masovers tinguessin terra pròpia (es discutirà més endavant), cada contracte de masoveria podia tenir efectes multiplicadors sobre la quantitat d'arrendaments perquè podia implicar que el masover arrendés alhora els seus béns. Igualment, s'ha de tenir en compte que era freqüent que vídues i tutors de menors fessin el mateix, o que la dispersió geogràfica dels petits patrimonis pagesos i els avatars de la successió hereditària facilitaven que l'arrendatari en un municipi (el de residència) fos arrendador en un altre, o que els artesans i gent d'ofici -generalment petits propietaris- preferissin arrendar la terra que conrear-la ells mateixos. Totes aquestes matisacions poden ser fetes. Però no deixa de sorprendre la distància entre la superfície agrícola en mans de grans propietaris i la declaració de la Junta d'Agricultura.

Mig segle més tard, el registrador de la propietat de La Bisbal afirmava que :

*"Atendiendo á las personas, el 50 por 100 cultivan directamente sus tierras; el resto es cultivado, un 20 por 100 por aparcería y un 30 por 100 por arrendamiento; pero, atendiendo al terreno, el 30 por 100 es cultivado por sus dueños, el 40 por 100 en aparcería, y el 30 por 100 restante en arrendamiento"*²⁰.

Des del Registre de la Propietat no es tenien els instruments adequats per a conèixer els règims de tinença. A diferència de l'antiga Comptadoria d'Hipoteques, el registre no inscrivía els arrendaments escriturats²¹. Per tant,

---

concreta, amb els seus resultats econòmics i per a la comarca d'Urgell, està descrita a Garrabou, Sagner i Sala, 1993. Sobre les propostes de conreu directe i majordomia i el debat que va generar, vegeu Garrabou, Pujol, Colomé i Sagner, 1992b.

²⁰ Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado, 1906 : 25

²¹ Segons la Llei Hipotecària (de 1861, reformada el 1869), només s'havien d'inscriure els contractes d'arrendament de béns immobles en tres casos : quan la durada excedís de 6 anys, quan la renda s'anticipés en 3 o més anualitats, quan ho convinguessin expressament les parts. Això fa que només excepcionalment tinguem constància de les pràctiques d'arrendament a través del Registre de la

cal mesurar amb compte la versemblança d'aquestes afirmacions. Si fossin creïbles, però, podríem trobar certa coherència amb les dades sobre la gran propietat que acabem de comentar. Acceptant que només una petita part dels grans patrimonis s'explotava a través d'arrendaments fixos i que la masoveria/parceria era el mode d'explotació habitual, podríem pensar que la superfície en arrendaments fixos s'ha d'assignar, sobretot, a mitjans i petits propietaris. Si això fos cert, repetim-ho, el conjunt de dades i testimonis esmentats adquiririen una major coherència.

La primera documentació que, prèviament als censos, ens permet una aproximació més sistemàtica als règims de tinença és la generada per l'*Instituto de Reforma Agraria* (IRA) durant la Segona República²², en particular el *Registro de Fincas Expropiables* i els *Censos de campesinos*. El primer és un registre generat per la llei de reforma agrària del setembre de 1932, que ja fou utilitzat per Malefakis en el seu estudi clàssic sobre la reforma agrària republicana i, posteriorment, ha estat treballat per altres investigadors²³. La llei establí l'obligació que els propietaris declarassin totes aquelles finques que susceptiblement podien ser expropiades segons algun dels 13 apartats continguts en la base 5^a. Donat que les terres sistemàticament arrendades, excepte si els arrendadors eren vídues o menors, eren considerades expropiables, i donat que en les declaracions es feia constar l'apartat que suposadament afectava la finca, és una font potencialment rellevant pels nostres propòsits. Dissortadament, pel Baix Empordà només disposem del Registre de manera fragmentària²⁴. Inclou un total de 21 municipis i una

---

Propietat. Al de Monells, per exemple, entre 1864 i 1940 només hi ha dues inscripcions d'arrendament; i corresponen a parcel·les, no a masos. Un R.D. de 1 gener 1926 va crear un Registre especial d'arrendaments amb finalitats fiscals. Fou el precedent del Llibre Registre d'Arrendaments creat per la llei del 15 de març de 1935. Segons aquesta llei, s'obligava a inscriure tots els contractes d'arrendament o parceria, públics o privats, que superessin les 500 pessetes de renda anual. La llei de 23 de juliol de 1942 va anular l'obligatorietat d'aquest registre abans que hagués pogut entrar en funcionament, i, amb ella, el seu possible interès com a font documental. Ni el registre de 1926, ni el de 1925 varen arribar a ser efectius. Vegeu, al respecte, Casso, 1946.

²² Cal advertir que hem rebutjat la possibilitat d'utilitzar la informació continguda ocasionalment en alguns amillaraments perquè dubtem massa de la seva exhaustivitat. Probablement, en altres zones una millor qualitat d'aquesta font fiscal faci raonable l'aproximació a les tinençes a partir d'ells. No pas en els que nosaltres hem consultat

²³ Malefakis, 1971 : 243-277; Mata, Albert, Amaro, Cottereau i Ferrera, 1985; Romero, 1983 : 299-342

²⁴ Les informacions sobre el Registre de Finques Expropiables procedeixen d'un treball de buidatge pel conjunt de partits judicials catalans, realitzat en el marc del projecte de recerca *Propietat territorial i formes d'explotació del treball pagès a Catalunya des de finals de l'Edat Mitjana fins l'actualitat*, dirigit per Ramon Garrabou.

superfície de 35.000 ha, aproximadament la meitat de la comarca. Tot i així, és una mostra prou representativa. El total de superfície afectada, en aquestes 21 localitats, és de 6.904 ha, quasi el 20% del territori. Excepte una porció ínfima (3,3 ha), la quasi totalitat d'aquesta extensió expropiable estava explotada en arrendament o en parceria. La major part de declarants es considerava afectat pels apartats 5, 10 o 12 de la base 5^a de la Llei de Reforma Agrària, precisament els que fan referència a les formes d'explotació indirecta de la terra (Vegeu taula 5.2). Hom pot afirmar que almenys el 20% del total del territori es trobava sota règim d'arrendament o parceria.

Taula 5.2 : Causes declarades d'expropiació potencial, segons la base 5^a de la Llei de Reforma Agrària (mostra de 21 localitats baixempordaneses), en hectàrees

	apt. 5	apt. 8	apt. 10	apt. 11	apt. 12	apt. 13	TOTAL
apt. 5	1.149,3	-	2,8	-	-	-	1.152,2
apt. 8	-	1,7	-	-	-	-	1,7
apt. 10	2,8	-	4.281,4	26,7	348,1	91,9	4.750,9
apt. 11	-	-	26,7	-	-	-	26,7
apt. 12	-	-	348,1	-	134,9	-	483,0
apt. 13	-	-	91,9	-	-	1,6	92,5
Total	1.152,2	1,7	4.750,9	26,7	483,0	92,5	6.507,0

Nota : No s'especifica causa a 865,5 ha. S'exposen les causes en forma de matriu per tenir en compte que en moltes finques s'expliciten dos apartats de la llei com a causa de possible expropiació. L'apartat 5 afecta les finques no explotades directament pels seus adquirents i de les quals es suposa que varen ser comprades per especular o per percebre'n una renda. L'apartat 8 contempla expropiar aquelles finques que havent de ser de regadiu, per existir un embassament realitzat amb aquest fi i perquè la Llei hi obliga, encara no s'han transformat en finques de reg. L'apartat 10, el majoritari, inclou aquelles finques situades a menys de 2 km del casc urbà de les poblacions de menys de 25.000 habitants, el propietari de les qual tingui assignada una renda cadastral en aquell municipi superior a 1.000 pts i no les conreï directament. L'apartat 11 afecta les terres d'aquells propietaris que tinguin assignat en el municipi un líquid imposable superior al 20% de la riquesa rústica del terme, sempre i quan l'extensió superficial excedeixi de la sisena part del mateix. L'apartat 12 es refereix a les finques explotades sistemàticament en règim d'arrendament a renda fixa, en diner o espècie, durant dotze o més anys (exceptuant els arrendaments de béns de persones incapacitades, de menors i altres). I, finalment, l'apartat 13 comprèn les finques que sobrepassin una determinada extensió, determinada per la Llei i per les Juntres provincials. Sobre aquesta llei i les disposicions complementàries que va originar, vegeu el recull legislatiu fet per El Consultor de los Ayuntamientos y de los Juzgados Municipales (1932)

Tot i que les declaracions no són gens sistemàtiques, algunes informen sobre els usos del sòl, fet que ens permet una major aproximació al pes dels règims de no-propietat sobre la superfície conreada. Coneixem els aprofitaments del 45% de la superfície inclosa en el Registre. D'aquesta, el 87% corresponia a terres de conreu, bàsicament cereals. El 13 % restant corresponia a superfície forestal i, en menor mesura, erms i pastures. Si fem el supòsit que aquesta proporció entre espais conreats i no conreats es repetia en el 55% restant de terres incloses en el Registre, podem deduir el pes

d'arrendaments i parceries sobre el sòl conreat era del 43%²⁵. O almenys, aquest era el límit inferior del que podien significar en termes superficials aquestes formes de tinença.

Taula 5.3 : Aprofitaments de les superfícies inscrites al Registre de Finques Expropiables de l'IRA, en hectàrees

Municipi	Cereal	Vinya	Olivera	Total Conreu	Bosc	Erm	Pastura	Total usos coneguts	Total enregistrat
Albons	90,4	1,9	15,3	288,7	0,0	0,0	0,0	288,7	331,2
Begur	8,1	0,0	0,0	9,8	0,0	0,0	0,0	9,8	45,3
Belcaire	100,3	0,5	0,0	377,5	0,0	17,2	1,3	396,1	561,8
Calonge	24,4	0,0	2,3	72,2	35,9	1,3	0,0	109,4	400,4
Castell d'Aro	34,5	2,6	0,4	113,3	29,8	0,0	0,0	143,1	410,4
Castell Empordà	13,4	2,4	0,0	92,9	0,0	0,1	3,1	96,1	219,5
Colomés	0,0	2,6	0,0	9,7	1,5	3,3	0,0	14,4	147,6
Corçà	44,0	1,4	9,5	211,4	17,6	0,0	0,0	229,0	456,3
Cruïlles	31,9	0,0	0,0	122,5	49,8	0,0	0,0	172,3	704,3
Foixà	11,4	1,6	29,2	147,5	0,0	2,4	0,0	149,8	185,2
Fontanilles	40,1	0,0	0,0	120,1	0,0	0,0	1,2	121,3	184,5
Fonteta	27,2	0,0	4,4	74,0	139,0	0,4	0,0	213,5	1044,5
Garrigoles	4,1	1,4	9,3	20,3	0,0	0,0	0,0	20,3	495,4
Gualta	18,5	0,0	0,0	204,6	2,4	13,3	0,0	220,3	267,1
Jafre	0,0	0,0	1,5	18,5	8,0	0,0	0,0	26,5	121,4
La Bisbal	21,4	0,4	1,4	52,9	35,4	0,0	0,0	88,3	210,0
La Pera	94,0	2,1	1,4	147,1	19,0	0,0	1,1	167,2	291,4
La Tallada	105,8	9,1	1,1	280,8	0,0	2,7	0,0	283,5	399,5
Monells	1,5	0,9	0,0	32,1	2,0	0,0	0,0	34,1	103,5
Verges	4,2	1,3	3,7	140,4	1,1	6,3	0,0	147,8	170,6
Vilopriu	2,4	1,6	1,2	137,1	1,5	0,0	0,0	138,6	154,2
Total	677,6	30,0	80,5	2673,4	343,0	47,0	6,7	3070,2	6904,0

Nota : La columna de total conreu no es correspon a la suma de les tres columnes anteriors perquè inclou tant les superfícies indicades en aquestes com aquelles de les quals només consta que estaven conreades.

El detall municipal de les superfícies expropiables posa de relleu una considerable diversitat de situacions que, a voltes, poden ser atribuïdes a la resistència dels propietaris a declarar, tot i les penes previstes per la legislació i la pressió social existent, i, a voltes, s'expliquen per les característiques de la distribució local de la propietat (vegeu taula 5.4). Té una certa lògica que a Begur, on la superfície cultivable era poca, vitícola i d'escassa qualitat, a excepció del pla d'Esclanyà, el percentatge enregistrat fos menor que, per

²⁵ Per calcular-ho hem dividit el 61% de la superfície enregistrada per l'IRA com a expropiable (excepte Calonge) per la superfície conreada que s'obté en els mateixos municipis dels amillaments de les dècades de 1940 i principis de 1950 (13.069 ha, excepte Calonge). Vegeu la taula corresponent.

exemple, a Bellcaire, Garrigoles o Castell d'Empordà. Però, això no explica totes les divergències. D'altra banda no és exacte que arreu es declarassin sobretot les terres de conreu. A Garrigoles o a Fonteta, ambdues localitats amb un elevat percentatge de superfície expropiable, la superfície forestal o de pastura afectada era superior a la superfície conreada del terme. En qualsevol cas, és difícil establir fins a quin punt aquestes divergències poden explicar situacions locals diverses pel que fa als règims de tinença i explotació de la terra.

Taula 5.4: Distribució municipal de les superfícies inscrites al Registre de Finques Expropiables de l'IRA, en hectàrees

Municipi	(A) Superfície expropiable	(B) Extensió municipi	(C) Superfície conreada 1940-1950	(A/B)*100	(A/C)*100	((A*0,87)/C) *100
Albons	331,2	1118,0	861,2	29,6	38,5	33,5
Begur	45,3	2064,0	411,5	2,2	11,0	9,6
Bellcaire	561,8	1315,0	1057,9	42,7	53,1	46,2
Calonge	400,4	3355,0	-	11,9	-	-
Castell d'Aro	410,4	2193,0	652,5	18,7	62,9	54,7
Castell Empordà	219,5	528,0	346,0	41,6	63,5	55,2
Colomers	147,6	430,0	271,0	34,3	54,5	47,4
Corçà	456,3	1591,0	1051,9	28,7	43,4	37,7
Cruïlles	704,3	7113,0	830,4	9,9	84,8	73,8
Foixà	185,2	1912,0	821,0	9,7	22,6	19,6
Fontanilles	184,5	951,0	795,5	19,4	23,2	20,2
Fonteta	1044,5	2396,0	367,4	43,6	284,3	247,3
Garrigoles	495,4	915,0	417,0	54,1	118,8	103,4
Gualta	267,1	935,0	730,2	28,6	36,6	31,8
Jafre	121,4	672,0	419,3	18,1	28,9	25,2
La Bisbal	210,0	1550,0	421,4	13,5	49,8	43,4
La Pera	291,4	1151,0	655,9	25,3	44,4	38,6
La Tallada	399,5	1674,0	1246,7	23,9	32,0	27,9
Monells	103,5	560,0	315,8	18,5	32,8	28,5
Verges	170,6	906,0	697,4	18,8	24,5	21,3
Vilopriu	154,2	1644,0	699,5	9,4	22,0	19,2
Total	6904,1	34973,0	[13069,5]	19,7	[49,8]	[43,3]

Nota : Les dades sobre superfície conreada procedeixen dels amillaments elaborats durant la dècada de 1940 i principis de la de 1950.

El *Censo de campesinos* de l'IRA fou un intent de censar els agricultors (propietaris, arrendataris o jornalers) que no arribaven a posseir terres suficients per llur autosuficiència. Consta de tres relacions : (1) una *Relación nominal de obreros agrícolas y obreros ganaderos, propiamente dichos, o sean campesinos que no labren ni posean porción alguna de tierra*; (2) una *Relación*

nominal de propietaris, cabezas de familia, vecinos de este Ayuntamiento, que satisfacen menos de cincuenta pesetas anuales de contribución, por tierras cultivadas directamente, o que pagan menos de veinticinco, por tierras cedidas en arriendo; i, finalment, (3) una Relacion nominal de los arrendatarios o aparceros, cabezas de familia, vecinos de este Ayuntamiento, que explotan menos de diez hectáreas de secano o una de regadío. Aquests censos ocasionalment poden localitzar-se en els arxius municipals i permeten obtenir una imatge complementària a la del *Registro de Fincas Expropiables*, una imatge des de l'altre angle. Ens aporten informació sobre els règims de tinença en les petites parcel·les. Les grans explotacions -els masos- resten ocults.

Taula 5.5 : Règims de tinença en les petites propietats, segons el Censo de Campesinos, en hectàrees

Municipi	(A) Extensió censada	(B) propietat	(C) arrendament	(D) parceria	((C+D)/A) x 100	(E) Extensió conreu	(A/E) x 100	Població censada	Població total 1936
Casavells	111,2	70,6	33,2	7,4	36,5	434,5	25,6	123	279
Corçà	111,9	48,0	63,9	-	57,1	617,4	18,1	220	632
Palau Sator	252,3	52,5	171,4	28,4	79,2	865,9	29,1	204	545
S. Sadurní	258,0	71,9	159,9	26,2	72,2	555,8	46,4	366	488
Conjunt mostra	733,4	243,0	428,4	62,0	67,1	2473,6	29,6	913	1944

Nota : El quadre només recull les famílies censades a la segona i tercera de les relacions esmentades en el text, que són les que disposaven de terra bé en propietat bé sota qualsevol altre règim de tinença. La població censada, per tant, es refereix només a aquesta part de la població. Les informacions sobre superfície conreada procedeixen dels amillaraments de les dècades de 1940 i principis de 1950. **Fons :** AHC La Bisbal, Casavells, XIV.1; AHC La Bisbal, Corçà, 152; AHC La Bisbal, Palau Sator, 64; AHC La Bisbal, Sant Sadurní.

Hem localitzat els censos referits a quatre poblacions baixempordaneses, concretament els de Casavells, Corçà, Palau Sator i Sant Sadurní de l'Heura i els hem sintetitzat en la taula 5.5. Com pot observar-se, inclouen quasi el 50% de la població del conjunt de municipis censats i una extensió que representava una mitjana del 30% del total de superfície conreada. La conclusió més rellevant que permet plantejar la taula és que aquest segment de la població rural presentava una forta dependència respecte els arrendaments de terres i, en menor mesura, les parceries. Amb l'excepció de Casavells, on la terra en propietat de les famílies censades superava amb escreix les altres formes de tinença, a la resta de municipis es constata com les terres arrendades o en parceria constitueixen el gruix de les tinences d'aquests petits pagesos, amb una mitjana mostral del 67% sobre el total de terres censades.

Tot i no permetre'ns obtenir una imatge global dels règims de tinença, ens permet deduir que entorn el 20% de la superfície conreada de la mostra, durant la dècada de 1930, estava explotada en règim de no-propietat i, sobretot, d'arrendament, per part de famílies pageses que, en conjunt, no arribaven a disposar de les terres suficients per a garantir llur autosuficiència econòmica.

En aquesta exposició cronològica de les informacions disponibles sobre els règims de tinença, no podem acabar sense esmentar una font de caràcter realment excepcional i que, sense pretendre-ho, ens aporta dades sobre la qüestió que ens interessa. Ens referim al cens de masos realitzat de manera confidencial per la Guàrdia Civil a la província de Girona el 1946 amb l'objectiu de controlar el maquis²⁶. Es tracta d'una relació dels masos aïllats dels nuclis de població feta per cada comandància de la Guàrdia Civil on, a més de constar-hi amb detall els residents en el mas -inclosos mossos i criades-, les seves dades personals i llur simpatia pel G.M.N.²⁷, sovint s'explicita si el mas era propietat dels residents o si eren masovers. A partir d'aquesta última informació podem realitzar una última contrastació del pes que podia tenir la masoveria sobre el conreu directe. Altra volta serà una contrastació segmentària perquè la font només ens permet observar masos²⁸ i, entre aquests, només aquells que integren l'hàbitat dispers. Tampoc tenim referències sobre l'extensió de cadascun d'ells. Però, tot i així, creiem que dóna un resultat digne de comentari.

El total de masos censats per la Guàrdia Civil al Baix Empordà va ser de 930. Però, donada la desigual qualitat de la informació, només coneixem el règim de tinença en 540, sobretot de la part septentrional i litoral de la comarca. El mapa 5.1.A sintetitza la localització d'aquests casos que ens informen sobre la tinença. La dada més rellevant és que dels 540 masos esmentats, només el 47 % (253 masos) estaven habitats per masovers i la

---

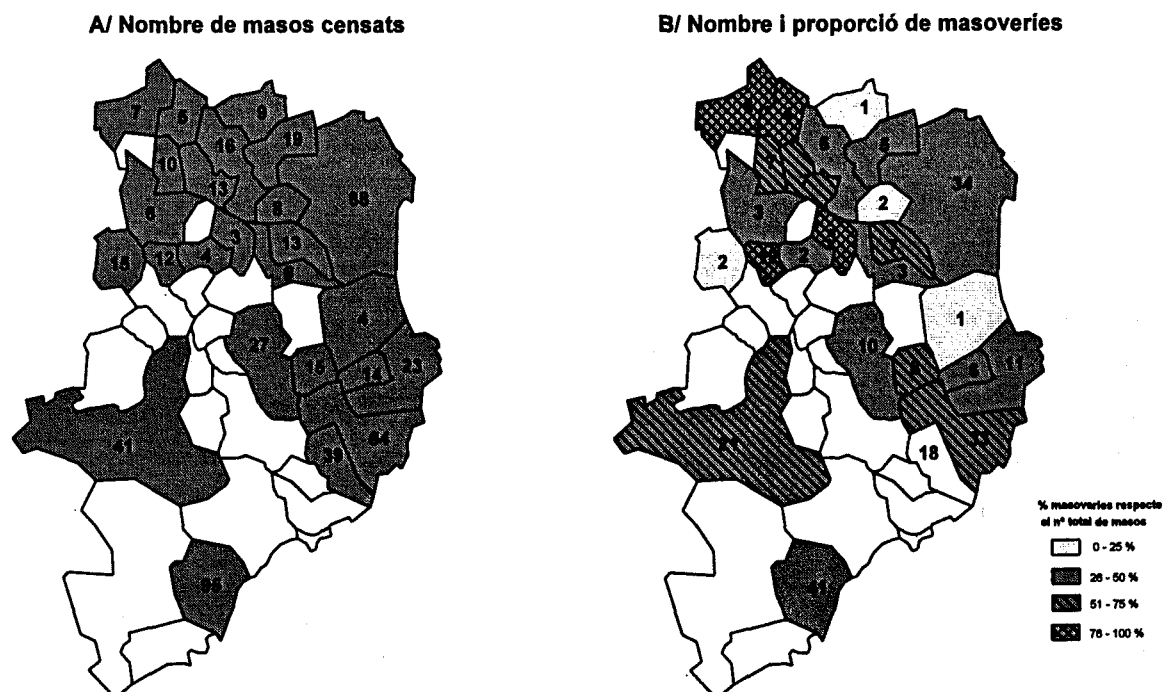
²⁶ AHG, fons Govern Civil Iligalls 198 i 199. La circular adreçada pel Governador Civil a tots els comandants de casernes de la Guàrdia Civil el 28 d'abril de 1946 diu explícitament : "*Acontece con alguna frecuencia que, individuos que realizan hechos delictivos en las ciudades y aglomeraciones urbanas, emprenden la huida buscando la frontera a través del campo, por donde no podrían pasar sin la ayuda y colaboración de los naturales. Es propósito de mi Autoridad tener a mi alcance los datos necesarios para en un momento dado poder dirigir una intervención rapidísima en las masías y puntos sospechosos ... donde tienen cobijo esta clase de delincuentes...*"

²⁷ Inicials de "*Glorioso Movimiento Nacional*"

²⁸ Tot i que la font es refereixi explícitament a masos, de fet, pot incloure altres edificacions aïllades dels nuclis de població (casetes de peó caminer, xalets,...), segons el criteri de cada comandància.

seva família. Al mapa 5.2.B pot observar-se la distribució municipal del pes de les masoveries. Generalment no supera el 50% o ho fa per molt poc, tot i que també trobem casos més espectaculars, com el de Rupià, on el 100% dels masos censats es troben en règim de masoveria. Tampoc sembla que pugui establir-se una pauta territorial de comportament a partir d'aquests mapes. La distribució de la masoveria, en l'estret marc comarcal, no sembla respondre a cap lògica coherent. Al costat d'un municipi com Garrigoles, amb un elevat pes de masoveries (80%), n'hi podem trobar un altre com Albons, on la rellevància d'aquestes és mínima (11%).

Mapa 5.1 : Masos i masoveries segons el cens de la Guàrdia Civil (1946)

Nota : Elaborat a partir del cens de masos realitzat per les comandàncies de la Guàrdia Civil del Baix Empordà (AHG, fons Govern Civil lligalls 198 i 199). Donat que els territoris coberts per cada comandància no concordaven amb els municipis i els seus límits, i donat que cada comandància va adoptar criteris propis a l'hora d'elaborar el cens, succeeix que sovint no tenim la mateixa informació per la totalitat de masos dispersos d'un municipi. Això afecta, en particular, la informació sobre masoveria / conreu directe. En casos com Cruïlles, per exemple, no disposem de les dades per tot el municipi, sinó només per Santa Pellaia i per Els Metges. Per això el nombre de masos censats que figura en el mapa A és baix en relació al territori. El mateix passa a Begur, Fontanilles, La Pera, Parlavà, Peratallada i Serra.

En qualsevol cas, la xifra del 47% de masoveries pel conjunt de la mostra ens permet calibrar la importància de l'explotació directa en aquest segment de masos aïllats i dispersos. Certament, desconeixem com es traduïa aquest percentatge en termes territorials i sabem que les dimensions dels masos

podien ser força variables (malgrat que el caràcter familiar d'aquestes explotacions imposava un límit a la superfície cultivable). Tot i això, és un indicatiu de que a la dècada de 1940 el conreu directe dels propietaris tenia molta importància en aquestes explotacions més grans. No té massa sentit intentar casar les xifres de fonts diferents que expliquen coses diferents, però cal reconèixer una aparent concordança entre aquell 43% sobre la superfície conreada que representaven les finques expropiables per estar cedides en arrendament o parceria el 1933 i aquest 47% de masoveries sobre masos d'hàbitat dispers. D'altra banda, també cal tenir present que la situació de 1930 o 1940 podia ser notablement diferent a la de mitjan segle XIX, especialment pel fet que molts informadors asseguren que s'ha produït una transferència de la propietat dels masos que ha repercutit en un augment del conreu directe. Aquesta és la qüestió que abordarem en la segona part d'aquest treball.

En conclusió, després d'aquest llarg repàs a diferents fonts documentals, cal tornar insistir en la impossibilitat d'arribar a conclusions precises. La dificultat d'obtenir dades per períodes anteriors a 1930 limita, a més, la possibilitat d'observar directament els canvis en els règims de tinença que, indubtablement, varen produir-se des de mitjan segle XIX i, especialment, d'ençà la crisi agrària. En conjunt, es destaca la gran importància dels règims de no-propietat sobre la superfície agrària. Per a la dècada de 1930 probablement fora raonable apuntar, a partir de l'agregació de les informacions del Registre de finques expropiables amb les dels censos de pagesos, que almenys entorn el 60 % de les terres de conreu eren explotades en arrendament o en parceria. De ser això correcte, el testimoni del Registrador de la Propietat de La Bisbal (1906) mantindria una certa concordança amb la situació posterior, sempre i quan s'hagués produït un cert procés d'accés a la propietat i d'increment del conreu directe. En qualsevol cas, la magnitud dels règims de no-propietat ens obliga a replantejar les condicions de reproducció de les UFP.

5.2 Els arrendaments de parcel·les

L'arrendament de les parcel·les de terra podia realitzar-se sota diferents fórmules contractuals o de captació de renda. L'arrendament monetari, l'arrendament fix en espècie i l'arrendament a parts de fruits s'alternaven

segons els usos locals o segons les conveniències de l'arrendador. Com hem observat en l'exemple del Mas Llobet (taula 5.1), un mateix propietari solia combinar diferents modalitats de cessió per a les seves terres. El tipus d'ús o de conreu incidia notablement en cada decisió. A mitjan segle XIX era habitual que les parcel·les d'horta paguessin una quantitat monetària fixa i que la terra campa de secà s'arrendés per una quantitat també fixa bé de cereals, bé de diner. Les fórmules de cessió a parts de fruits, quan es tractava de parcel·les, es donaven especialment en els conreus arbustius²⁹, tot i que també s'aplicaven puntualment a la terra campa i les hortes. Que els fruits pagats pels *parcers* del Mas Estany (Bellcaire) fossin blat, ordi, civada i llegums indica prou clarament quin tipus de terres els havien estat cedides a parts³⁰. També podem trobar parceries de terra campa en el patrimoni Bru, tot i que hi predominaven les parceries de vinyes i olivets. En el cas d'aquest patrimoni, donat que s'arrendaven plantacions consolidades, el propietari exigia la meitat dels fruits³¹. Però si la parceria implicava la realització de plantacions, la part de fruits exigida solia reduir-se al terç. En algunes ocasions, el propietari assumia i es feia càrrec del pagament de les contribucions d'aquestes parceries.

L'evolució conjuntural dels preus podia determinar canvis en les fórmules dels arrendaments de parcel·les, impulsant els pagaments monetaris o en espècies, segons les conveniències de la propietat. Però més enllà d'aquests moviments conjunturals, sembla detectar-se una tendència a la desaparició dels arrendaments fixos en espècie i la seva monetarització a partir de finals del segle XIX i, sobretot, durant les primeres dècades del segle XX. Fins el punt que quan Jaume Rosich va publicar el 1932 el seu article sobre les modalitats d'arrendament a la província de Girona³², casualment, no va fer cap esment dels primers. Cal atribuir-ho a un oblit poc justificable? O potser es tracta d'un reflex del retrocés real que havia experimentat aquesta pràctica després de la nova situació creada amb la crisi finisecular? La nostra hipòtesi es decanta cap aquesta segona opció. En el llibre de rendes del patrimoni Bru, observem com moltes de les rectificacions a les anotacions de 1877 es

---

²⁹ Rosich, 1932 : 82

³⁰ ACA, Patrimoniales, Sentmenat, Empordà, lligall 13

³¹ Contractes d'arrendament de dos olivets a Julià, a favor d'Esteve Bota i Josep Carreras, 1852.

³² Rosich, 1932

refereixen a aquest canvi en la forma de percepció de la renda³³. Algunes de les anotacions corresponen a la dècada de 1920. Altres corresponen a la última dècada del XIX. La resta és difícil precisar-ho perquè la major part d'aquestes anotacions no estan datades. També apunta en aquesta direcció el fet que els arrendaments realitzats per Josep Maria de Grassot o la seva vídua Antònia Puig entre 1924 i 1940 fossin sempre a canvi d'una quantitat monetària fixa³⁴.

Les parceries, en canvi, varen persistir amb més impuls que els arrendaments fixos en espècie, sobretot en els conreus arbustius i arboris i per a les terres de menor qualitat. En l'informe sobre el sistema contractual gironí elaborat per encàrrec del Consell de Foment de Girona i adreçat a la comissió estatal que havia de redactar un Codi Rural, Pelai Negre establí una vinculació nítida entre les terres més dolentes amb la parceria :

*"... conviene tener presente que los terrenos menos fértiles (aspres) y todos aquellos dedicados a un solo cultivo suelen ser objeto de aparcerías, pues el precio que debería imponerse en un arrendamiento a precio fijo debería ser excesivamente bajo para que resultara remunerador para el colono, de ahí que el propietario prefiera cualquiera de las distintas formas de aparcería"*³⁵.

Tot i això, les parceries de petites parcel·les tenien un rellevància relativament marginal, en comparació amb els arrendaments monetaris. De fet, de les comptabilitats analitzades es dedueix que en cap moment del període analitzat foren una fórmula àmpliament utilitzada. Probablement la reculada de la vinya i l'olivera per malures i crisis de malvenda va reduir encara més el pes de les parcel·les cedides a parts. Els *Censos de campesinos* de l'IRA reproduïts a la taula 5.5 ens permeten constatar el seu abast durant la dècada de 1930. A Palau Sator³⁶, per exemple, el *Censo* ens indica que de parcers que tinguessin cedides menys de 10 hectàrees de conreu només n'hi havia tres, probablement petits masovers més que no vessanaires, ja que les extensions que els constaven oscil·laven entre les 8,5 i les 10 hectàrees. D'arrendataris a *preu*

---

³³ Arxiu privat família Masó, *Libro de relaciones de cobro de arrendamientos, censos, censales, deuditorios y productos de arbolaje de Francisco Brú y Puigdevall de Domeny*.

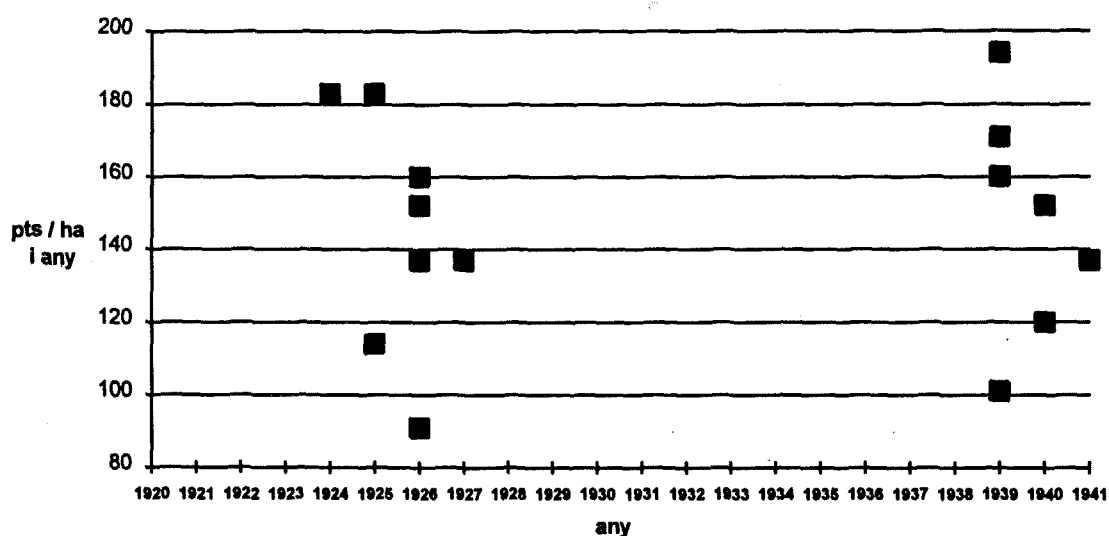
³⁴ Es tracta de 18 arrendaments de parcel·les d'Ultramort, Sant Joan de Palamós i Peratallada. Només en un d'ells, referit a 3 vessanes de vinya, a més d'una quantitat monetària (100 pts) s'exigeix el pagament de 20 kg de raïm. Font : AHC La Bisbal, fons Grassot, lligalls 25 i 29

³⁵ Negre, 1925 : 6

³⁶ AHC La Bisbal, Palau Sator, lligall 64

cotat que l'IRA considerava petits pagesos³⁷, en canvi, n'hi havia 42. A Casavells³⁸, de parcera que explotessin menys de 10 hectàrees n'hi havia cinc; en canvi de petits arrendataris en constaven 23. Els primers conreaven, entre tots, 7,4 ha de secà; els segons 33,2 ha. Sobre el conjunt de localitats de la taula 5.5, la parceria representava el 12,5 % de les parcel·les explotades en règim de no-propietat. Insistim, per tant, en el predomini dels arrendaments monetaris i el caràcter relativament marginal de les parceries.

Gràfic 5.1 : Preu de l'arrendament de parcel·les (patrimoni Grassot-Fuster)

Font : AHC La Bisbal, fons Grassot, lligalls 25 i 29. Es tracta en tots els casos d'arrendaments monetaris de petites parcel·les de terra campa ubicades a Ultramort, Peratallada i S. Joan de Palamós. L'extensió de cada parcel·la oscil·la entre una i set vessanes (menys de 2 ha).

No és fàcil determinar quina era la renda mitjana per unitat de superfície en un moment determinat d'aquestes parcel·les, ni tampoc la seva evolució. Les

³⁷ Els Censos de campesinos de l'IRA inclouen només aquells agricultors (propietaris, arrendataris o jornalers) que no arriben a posseir terres suficients per llur autosuficiència. Consten de tres relacions : una *Relación nominal de obreros agrícolas y obreros ganaderos, propiamente dichos, o sean campesinos que no labren ni posean porción alguna de tierra*; una *Relación nominal de propietarios, cabezas de familia, vecinos de este Ayuntamiento, que satisfacen menos de cincuenta pesetas anuales de contribución, por tierras cultivadas directamente, o que pagan menos de veinticinco, por tierras cedidas en arriendo*; i, finalment, una *Relación nominal de los arrendatarios o aparceros, cabezas de familia, vecinos de este Ayuntamiento, que explotan menos de diez hectáreas de secano o una de regadío*.

³⁸ AHC La Bisbal, Casavells, XIV.1

informacions que tenim disponibles tenen un caràcter massa puntual per considerar-les representatives³⁹. Rosa Congost va observar que la renda monetària dels arrendaments, en blat equivalent, va experimentar un notable augment durant la primera meitat del segle XIX. Igualment va observar que els arrendaments fixos en espècie tendien a passar de la renda d'una quartera per vessana a una quartera i un quartà⁴⁰. La disminució de la pressió demogràfica a partir de la dècada de 1860, l'evolució dels preus agraris i la caiguda de la renda des de finals del segle XIX, fan que sigui raonable pensar en una inversió, a llarg termini, d'aquesta tendència. Però la gran variació del preu per unitat de superfície dels arrendaments monetaris (que es dedueix de la documentació d'alguns patrimonis com el de Josep Maria Grassot, sintetitzada en el gràfic 5.1) i les poques fonts de què disposem no ens permeten d'aproximar-nos-hi amb la suficient garantia.

5.3 Els pactes de masoveria (segona meitat del segle XIX)

El contracte de masoveria era un document complex, que contenia un conjunt variable de clàusules sobre les condicions de cessió del mas. El contingut dels contractes de masoveria de la regió de Girona ja ha estat estudiat en els seus termes generals per Rosa Congost⁴¹, motiu pel qual no ens estendrem en el comentari de les nombroses reserves, obligacions, prohibicions i pràctiques de conreu imposades pels propietaris. Ens interessa, però, posar de relleu aquells elements que ens permetin analitzar quina era la

---

³⁹ En aquest sentit cal destacar el baix nivell d'escripturació dels contractes d'arrendament de parcel·les. Molts d'ells eren simplement acords verbals, o bé contractes particulars que no es protocolitzaven. A tall d'indicador, en un estudi sobre les demandes de revisió de contractes de conreu presentades davant les Comissions Arbitrals de Girona, La Bisbal, Figueres i Santa Coloma de Farners, Josep Matas constata que el 58% dels tractes eren exclusivament verbals. El percentatge de contractes verbals afectava especialment els arrendaments de petites parcel·les i tendia a disminuir a mesura que augmentaven les dimensions de la finca. Així, el percentatge de tractes verbals en els arrendaments inferiors a 1 vessana era del 78%, mentre que en els masos de més de 100 vessanes es reduïa al 18% (Matas, 1991a : 28)

⁴⁰ Congost, 1990 : 142-143. Una quartera equival a 0,7232 hl i un quartà a 0,1808.

⁴¹ Congost, 1990 : 153-179. Hom pot consultar, a més, articles d'època on es descriuen bé les pràctiques consuetudinàries d'aquest tipus d'arrendaments, bé les pràctiques excepcionals : Vayreda, 1908; IACSI, 1912; Anglada, 1917; Sabater, 1925; Negre, 1921 i 1925; Rosich, 1932. Pel Bages, vegeu Ferrer, 1987 : 466-470.

situació econòmica i laboral del masover i com es distribuïa l'ingrés generat per una masoveria.

La fórmula habitual de cessió era l'arrendament en espècies proporcional a la collita (*a parts de fruits*). Hom pot trobar excepcions a la norma, òbviament. En començar aquest capítol posàvem de relleu l'existència d'arrendaments de masos per una quantitat monetària fixa; també existien alguns casos puntuals de mitgeria, com al Mas Pinell, on el propietari participava en concepte de *mig masover* en l'explotació de l'heretat. Però allò estadísticament més freqüent era l'arrendament a parts de fruits en el qual el propietari aportava la terra i el pagès el treball i el capital d'explotació. Generalment s'exigia el terç per a tot gra d'aresta i el quart per altres productes. Dels fruits arboris (olives/oli, nous, etc.), el propietari solia quedar-se'n la meitat, a voltes pagant els jornals d'escatir les oliveres. De la producció vitícola era normal el terç de raïms i, en algunes ocasions, amb l'obligació d'elaborar-ne el vi.

La renda de les masoveries, a diferència de les parceries de parcel·les, no finia amb una part de la collita, sinó que s'ampliava a altres prestacions. La major part de contractes preveïen alguns pagaments en metàl·lic (*l'adjutori*) i en determinades espècies de bestiar (anomenats *agressos*, que també podien reduir-se a una quantitat en metàl·lic). Segons P. Negre l'adjutori era un pagament que originàriament hauria estat un "*auxilio al propietario para el pago de las contribuciones y demás impuestos*", tot i que els pagaments en metàl·lic també podien ser-ho en concepte d'agressos⁴². Josep Bru, en canvi, en el seu llibre de rendes, explicitava clarament que aquest pagament monetari es realitzava en concepte de lloguer de la casa-mas on residia el masover. Pel que fa als pagaments en bestiar, Pelai Negre els atribueix a una "*indemnización por las yerbas, pastos y demás productos en los que el propietario no tiene parte alguna*"⁴³. Es tractava d'una quantitat fixa i anual d'animals (un porc, un xai, un cabrit i/o un o més parells d'aus de corral), a lliurar en dates determinades (per Nadal, per Carnestoltes, per Pasqua), i sovint es determinava el seu pes, havent-se de satisfer el valor de les lliures que manquessin, segons el preu de la carnisseria⁴⁴.

---

⁴² Negre, 1925

⁴³ *ibid.*

⁴⁴ Congost, 1990 : 154

Taula 5.6 : Pagaments addicionals (anuals) en diner i bestiar en algunes masoveries

Mas	Any	en diner	en bestiar
Baulida (S.Cebrià de Liadó)	1853	(1)	1 cabrit de 6 lliures + 1 xai de 10 lliures + 4 gallines
Vilademarch (S. Sadurni)	1853	(1)	1 cabrit de 6 lliures + 1 xai de 10 lliures + 2 gallines
Ginjoan (La Bisbal)	1858	-	4 capons + 1 xai 8 lliures + 1 porc de 40 lliures
Casagran (Ullastret)	1858	-	1 xai de 9 lliures + 4 gallines + 2 capons
Ramon (S.Feliu de Boada)	1858	-	1 xai de 6 o 7 lliures + 4 gallines
Moratell (S.Sadurni)	1862	240 pts	6 pollastres + 1 cabrit de 7 o 8 lliures
Geronès (Fonteta)	1862	-	3 capons + 3 gallines + 1 porc de 100 lliures
Batlle (Pantaleu)	1865	-	1 porc de 80 lliures + 1 xai de 8 lliures + 6 pollastres + 2 gallines

Nota : El quadre només inclou els pagaments monetaris complementaris percebuts per l'arrendador. No conté aquells pagaments en espècie o diner que corresponen a censos que graviten sobre el mas. S'indica amb (1) aquelles masoveries que no són parcel·les i que, per tant, paguen la renda monetaritzada.

Una altra part de la renda era percebuda en forma de treball, per conceptes ben diversos. Entre aquestes prestacions n'hi havia que suposaven un servei gratuït a favor de l'arrendador qui, utilitzant llur posició en la negociació que suposa tot contracte, aconseguia utilitzar el treball pagès per a activitats que no tenien res a veure amb l'explotació o que no generaven cap benefici o remuneració pel masover. Aquests treballs francs són, simplement, un mostra de la subordinació dels masovers respecte els seus *amos*⁴⁵. De manera sintètica, les prestacions en treball que consten en els contractes de la masoveria eren les següents :

- Tragines de les rendes pagades pel masover. S'obligava el masover a transportar les parts de fruits i altres pagaments a casa del propietari, de l'administrador o d'algun altres mas del mateix propietari. A voltes es tractava de distàncies considerables (des de les rodalies de La Bisbal fins Girona o Sant Feliu de Guíxols, per exemple), que comportaven almenys un jorn de trajecte, i que s'havien de recórrer diverses vegades al llarg de l'any.

- Tragines de llenya o palla per servei al propietari, i segons la conveniència d'aquest, fins algun dels seus domicilis. A voltes s'especifica una distància límit.

- Jornals de manobre pel manteniment dels edificis i la finca. A més d'una obligació genèrica de mantenir i netejar recs, camins, tanques i marges, s'exigia al masover un nombre determinat de jornals de paleta o manobre a l'any (sovint entre 5 i 10, tot i que es podia arribar fins a més de 20), el

⁴⁵ *Amo* era el terme utilitzat pels masovers per referir-se al propietari que els havia arrendat el mas. La terminologia també és, per tant, un indicatiu del caràcter subordinat que implicaven els tractes de masoveria

manteniment dels mestres de cases o fusters durant els jornals pactats i la conducció dels materials a peu d'obra. Aquesta era una obligació amb caducitat anual : els jornals no realitzats un any no podien ser acumulats els següents.

- Plantacions. Era freqüent l'aparició de clàusules referides a plantacions d'olivera, vinya, àlbers o altres plantes. El propietari acostumava a pagar el cost de la planta i el masover hi posava el treball de transportar, llaurar, plantar, regar i adobar. Moltes d'aquestes plantes probablement no serien productives abans de la fi del contracte i, per tant, no redundaven en benefici del masover, almenys si se l'acomiadava als cinc anys.

- Treballs no remunerats al servei del propietari. Els masos surers de les Gavarres, per exemple, acostumaven a exigir que el masover treballés en el transport de les panes, sense cap mena de remuneració. En altres casos podia obligar-se al masover a fer el vi del propietari, a mantenir-li alguns caps de bestiar o a llaurar-li una determinada peça de terra els fruits de la qual se'ls reservava els propietari.

Les detraccions en concepte de contribucions i censos era habitual que també pesessin sobre el masover⁴⁶. Aquest tenia "*la obligació de pagar todas las tallas, tant ordinarias com extraordinarias y demes servituds a que esta obligat dit mas*". Ocasionalment, el propietari es comprometia a assumir una part dels impostos extraordinaris o de les contribucions de guerra, generalment equivalent a la part de grans d'aresta que percebia. Els censos en grans (no així els monetaris o els d'aviram) es podien pagar del modoló, abans de partir els fruits, fet que implicava també una participació del propietari en proporció a la renda obtinguda. Pelai Negre (1925) insisteix en la "*muchísima variedad*" de pactes sobre aquestes càrregues. Però, almenys a mitjan segle XIX, el més freqüent era que les contribucions i els censos gravessin exclusivament l'ingrés del masover; i quan no succeïa així, una anàlisi detallada dels contractes

---

⁴⁶ En el conjunt de Catalunya, les pràctiques de distribució de la càrrega fiscal divergeixen notablement. Al Bages, Llorenç Ferrer fa notar que "*cada cas és diferent*". En algunes ocasions amo i masover anaven a mitges, en altres el masover havia d'assumir tot el pes de la fiscalitat i, encara, en altres ocasions podia pactar-se la contribució del propietari en el pagament d'impostos determinats (Ferrer, 1987 : 467-468). A la Segarra, el més freqüent era que el propietari es fes càrrec del pagament de les contribucions (Garrabou, Sagner i Sala, 1993). A la Plana de Vic, durant la dècada de 1930, era relativament usual que els propietaris es fessin càrrec almenys del pagament de la contribució territorial.

permet intuir que probablement es tractava d'una compensació per altres deures, serveis i càrregues a què estava obligat aquell.

Tot i que en les descripcions que els contractes feien sobre la composició de l'heretat que es cedia hi figuraven els boscos (entre camps, cases, patis, corrals, horts, eres, porxos, sèquies, marges, closes, vinyes, etc.), de fet, els espais forestals es reservaven pel propietari. Sistemàticament es prohibia al masover que tallés, assoqués o esbranqués cap planta sense el permís del primer, preveient sancions en cas d'incompliment. Òbviament, també se li prohibia realitzar autònomament artigues per reduir el bosc a conreu. La permisivitat del propietari arribava fins la brossa i el baix bosc pel consum de la família masovera i, en certs casos, es permetia tallar llenya per construir arades o carros. A les Gavarres, l'existència d'una vegetació arbustiva força densa també possibilitava que alguns masovers es fessin carbó de rabassa (amb bruc o arboç). L'explotació de les sureres, tant podia reservar-se-la l'arrendador com pactar amb el masover el repartiment de les panes a canvi de traspasar-li la feina de pelar els suros⁴⁷.

5.4 El capital d'explotació

Tot i la propaganda dels propietaris i llurs associacions insistint en què els contractes de masoveria (en especial a parceria) constituïen una associació entre el capital i el treball, aquesta és una idea fal·laç. No hi havia una part que aportés el capital i una altra part el treball perquè la part "treballadora" també havia d'assumir el cost d'una gran part del capital : aquella part del capital fix que no formava part de l'infraestructura de l'heretat i la totalitat del capital circulant que calia per afrontar les despeses de producció fins el moment de la recol·lecció i la seva comercialització. Aquesta nítida separació entre capital i treball és una mera manipulació ideològica que no concorda amb la realitat.

Que, de fet, la parceria/masoveria realment existent no tenia el caràcter d'associació que alguns li volien donar ja ho insinuava el mateix Narcís Fages de Romà, quan criticava el que, al seu entendre, era la desnaturalització que aquest contracte havia experimentat al llarg del temps fins a convertir-se en

---

⁴⁷ Congost, 1990 : 168-169

un "mero arrendamiento o contrato en que no ha llevado el arrendador otro objeto que sacar el precio más elevado posible de la cosa arrendada, librándose de hacerla valer por sí y endosándola por completo al arrendatario"⁴⁸

La participació del propietari en l'activitat productiva es limitava, bàsicament, a la cessió de la terra i els edificis. No realitzava aportacions de capital ni per a l'adquisició de llavors, ni per a la compra o el manteniment d'animals de treball. Tampoc hi posava arades, eines o altres útils. El capital circulant i una part del que considerem capital fix era aportat íntegrament pel masover, fet que implicava que un dels requisits per accedir a una masoveria fos el de disposar d'aquest capital mínim pel correcte funcionament de l'explotació. Tot i que assumia els costos salarials d'algunes feines determinades (mestre d'obres, fuster, escatidors,...), sovint el masover havia d'avançar el pagament d'aquestes quantitats. Al Mas Cancell (Gualta) el masover avançava el salari dels escatidors, el de mestres d'obres i fusters, el valor del material d'obra i el total de despeses generades per aquelles produccions en les que anaven a mitges. L'aportació de capital per part del propietari es traduïa, simplement, en el deute que el masover li descomptava quan, un cop l'any, anava al mas a cobrar la seva part. Des d'una perspectiva ricardiana, l'arrendador d'un mas a parts de fruits no era un soci capitalista, sinó simplement un rendista que bé per raons socials (la inexistència d'una classe d'arrendataris amb el capital suficient per pagar en diner i per avançat el preu d'arrendament, assumint els riscos de la collita), bé per raons d'oportunitat (per a beneficiar-se de la conjuntura de preus i de les possibilitats d'especulació) optava per cedir-lo a parts.

Les úniques intervencions del propietari en l'esfera productiva solien tenir un caràcter prohibitiu : prohibició d'estendre el conreu de determinades espècies vegetals, prohibició de reduir l'àrea del conreu cerealícol, prohibició de vendre palles i fems,... La inversió en aquestes explotacions era molt baixa. Quan es

---

⁴⁸ Fages, 1863a : 20. Cal advertir que Fages de Romà, el 1863, apostava decididament per un model de parceria que impliqués una *verdadera* associació entre les parts. El text citat correspon al model d'escriptura de parceria que va guanyar el premi en el concurs convocat per la *Junta de Agricultura* provincial. En les consideracions inicials que la precedien, Fages de Romà criticava amb duresa l'arrendament a preu fet pel seu caràcter merament rendista i optava per la parceria com a instrument pel progrés de l'economia agrària i, també, per l'increment de les rendes de la propietat. Aquestes propostes, que les va mantenir amb posterioritat (Fages, 1877), implicaven un gir en rodó respecte al que havia mantingut fins aleshores i, en especial, respecte l'avantatge de l'arrendament a preu fix sobre la parceria sostingut a propòsit d'un model d'escriptura d'arrendament presentat a un altre concurs de la *Junta de Agricultura* (recollit a Fages, 1863a i 1863c). Vegeu Garrabou, Pujol, Colomé i Saguier, 1992b

tractava de plantacions o roturacions, com ja hem observat, el gruix dels costos requeia sobre el masover a qui s'exigia que assumís els treballs, mentre el propietari només aportava els plançons o els mallois. Però el fet que el masover no tingués cap dret a indemnització per les millores realitzades en el mas⁴⁹, juntament amb la curta durada legal dels contractes, indica el poc interès que podia tenir en aquest tipus de tasques.

D'altra banda, tampoc sembla que els propietaris tinguessin molt interès en reinvertir en la mateixa finca, i a costa seva, una part significativa dels ingressos que anualment percebien. Josep Poch de Feliu, jove hisendat de Camallera autor d'una *thèse agricole* presentada a l'*Institut Agricole International de Beauvais*, apuntava que el capital d'explotació agrícola era molt baix i explicava la manca d'aquest en les grans propietats per les despeses de reproducció social dels fills (legítimes i dots) i per els elevats rendiments del deute públic :

"Dans les grandes propriétés, la culture n'y est plus si soignée (...). Le besoin de capital s'y fait sentir et souvent il fait défaut; cela provient surtout du système usité en Espagne par rapport au partage patrimonial. Le fils aîné garde ordinairement la propriété pour son héritage, mais il doit désintéresser ses frères et soeurs et ainsi se détruit le capital. Se trouvant sans argent il lui est peu possible de se livrer à la culture intensive laquelle demande une certaine réserve.

(...) Généralement aussi les capitaux sont placés à la banque où le taux est de 4% et parfois même 5%. Nous croyons que ces placements élevés sont une des causes de l'état arriéré de l'industrie, du commerce et de l'agriculture espagnoles, car un grand nombre de capitalistes qui se contentent de convertir leurs capitaux en rentes sur l'Etat, pourraient avantageusement les placer dans les entreprises industrielles, commerciales et agricoles"⁵⁰

El bestiar es mereix una consideració a part. Generalment, s'obligava als masovers a tenir bestiar propi⁵¹ pel correcte conreu de les terres, s'exigia una renda en volateria, porcs o xais, i es posaven límits, per activa o per passiva, a l'explotació pecuària. Límits explícits, com al Mas Mansello, prohibint mantenir més de "un par de bueyes, otro de bacas y otro de caballar ó mular"⁵². O límits implícits, com les multes que penalitzaven l'expansió dels pinsos i, sobretot, de

⁴⁹ Negre, 1925 : 5

⁵⁰ Poch, 1909 : 35

⁵¹ "Deurá lo dit arrendatari tenir espresada heretat tot lo vestiar necessari per lo bon cultiu de sas terras", diu l'arrendament del Mas Pinell de 1857. Altres contractes podien ser molt més concrets en la definició de quin era el bestiar necessari. Com al Mas Ramon, on el masover estava obligat a tenir "de continuo dos pares de bueyes y una yegua o caballo buenos, para cultivar las tierras del indicado manso"

⁵² AHC La Bisbal, fons Grassot, lligall 5, arrendament privat, 1 juny 1890

les lleguminoses farratgeres que tenien un cicle vital superior a l'any. Era habitual que els propietaris es desentenguessin de la cria i engreix del bestiar i, d'acord amb això, limitessin aquesta branca de la producció per evitar que perjudicés els seus interessos. Fages de Roñà els havia advertit amb insistència de l'error que cometien deixant l'explotació pecuària a mans dels masovers, suggerint-los que transformessin els vells tractes en una mitgeria, compartint a parts iguals despeses i guanys⁵³. Però, en general, com deia Pere Vayreda, el bestiar no era

*"mes que un aditament a la heretat, sols apreciable pels fems que a n'aqueixa n'hi pertanyien (...); el masover tenia franch el bestiar a cambi d'un cànon anyal que pagava al amo en concepte d'adjutor"*⁵⁴.

Potser algú li feu cas, però de manera aïllada. Hom troba rastres dispersos de parceries pecuàries durant tota la segona meitat del XIX en les quals el propietari participava en l'adquisició de l'animal, ocasionalment en el seu manteniment, i rebia la meitat dels guanys obtinguts. Aquestes mitgeries pecuàries tot i no ser generals, tampoc eren estranyes, sobretot en determinades àrees com el Baix Ter. Al Mas Cancell, els tractes referits a grans i fruits seguien les pautes habituals: terç de tots els grans i meitat de l'oli, pagant l'amo la meitat dels jornals per escatir. Per a la producció pecuària, però, els tractes eren radicalment diferents. Hom es partia a mitges els ingressos generats per les vendes de bestiar i els seus subproductes, i també es repartien en iguals proporcions les pèrdues experimentades per defunció dels animals. El propietari no només aportava la meitat del capital necessari per a la compra de les cries que s'engreixaven o dels adults destinats a la reproducció, sinó també una part del capital pel manteniment i cura d'aquests animals, concretament la meitat del cost d'arrendar i conrear un camp d'userda, la meitat de les despeses de capar i tondre els xais i la totalitat dels salaris d'un pastor (6 mesos) i un bover (tot l'any). El masover, a més de contribuir amb les meitats corresponents, es feia càrrec del cost íntegre d'alimentació a partir dels fruits de la finca (invisible en la comptabilitat); amb l'excepció de l'userda. La taula 5.7 il·lustra el funcionament dels tractes sobre bestiar al Mas Cancell en un any, el 1873, escollit a l'atzar.

⁵³ Fages, 1863a, 1863b i 1877. De fet, Fages de Romà ho plantejava com un abús : "l'abús" que suposava que el masover s'apropriés amb exclusivitat dels beneficis de l'explotació pecuària.

⁵⁴ Vayreda, 1908 : 366

Taula 5.7 : Distribució de despeses i ingressos en l'explotació del bestiar al Mas Cancell, de Gualta, de novembre de 1872 a novembre de 1873 (en rals)

Despesa	Part masover	Part propietari	Total
compra animals	5144,5	5144,5	10289
arrendament camp	120	120	240
llavor userda	190	190	380
jornals userda	428	428	856
resta alimentació	?	-	?
tondre i capar xais	51,5	51,5	103
soldada pastor	-	240	240
soldada bover	-	528	528
TOTAL	5934 + ?	6702	12636 + ?

Ingrés	Part masover	Part propietari	Total
venda boví	1160	1160	2320
venda oví	5851	5851	11702
venda llana	1280	1280	2560
TOTAL	8291	8291	16582

Font : Arxiu privat família Rufi-Pagès, Llibre de comptes del Mas Cancell

Un altre cas de mitgeria pecuària es donà al Mas Pinell (Torroella), amb la particularitat que, en aquest cas, les aportacions del propietari no es limitaven només a l'explotació del bestiar, sino que s'estenien a les principals produccions agrícoles. No es tractava exactament d'una mitgeria ja que, segons el contracte de 1877⁵⁵, signat amb Vicenç Romaguera, la renda del propietari (Joaquim de Carles) superava la meitat de la collita i, en el cas dels grans d'aresta, arribava a les 2/3 parts (1/3 en tant que senyor i propietari -la part dominical-, i l'altre terç en tant que *mig masover*). A canvi el propietari assumia la meitat de les llavors, dels salaris, de les conductes, de l'utilatge de conreu... i la totalitat de les contribucions. La cria i cria de porcí, oví i boví, així com el bestiar de treball, era a mitges de guanys i pèrdues. I es pactava que també ho seria l'eugassada quan es reconstituís la ja existent en el mas (reservada a l'arrendador) per una altra "*con ganado de mejores condiciones*".

En certes ocasions, si el propietari no estava interessat en participar -i aportar capital- en la cria i engreix d'animals, al masover li podien convenir tractes amb tercers. És el que s'anomena *conlloc*, pràctica consistent en la cura i manutenció de bestiar adquirit per un individu que res té a veure amb el mas o la masoveria a canvi d'una part dels beneficis pel pagès. Un exemple

d'aquesta pràctica ens el proporciona l'inventari de Joan Ametller, masover "*del Mas de D. Felip de Martines hacendat de la ciutat de Gerona, situat en los aforas del poble de Fontanillas*"⁵⁶, qui tènia en l'esmentat mas quatre bous que eren de Francisco Puig, comerciant de Begur, a més de sis bous, una brava, un matxo, una mula, una truja i un porc de la seva propietat⁵⁷.

5.5 La condició de masover

Rosa Congost caracteritza la figura del masover apuntant que es tracta d'un treballador que assumia alhora el paper de treballador "assalariat" i d'empresari "capitalista"⁵⁸ :

*"En algun sentit, els masovers eren els capitalistes de la regió de Girona : eren els empresaris, els amos dels instruments de treball, els experts en qüestions tècniques, els patrons dels obrers assalariats; però el títol de "capitalistes" no pot recaure sobre les espatlles d'una població que treballava durament i vivia en condicions precàries i inestables. En tots els sentits, els masovers formen part de la classe treballadora"*⁵⁹.

Salvant moltes distàncies i en un sentit diferent, els hisendats i propietaris també coincidien en destacar el caràcter *obrer* dels masovers, reduint el seu paper econòmic a l'aportació de treball, com hem comentat planes enrera. Vegeu, per exemple, el que deia una publicació de l'IACSI aplicant-ho tant als masovers com a altres arrendataris :

*"... lo general es que sean dos personas de distinta condición social las que constituyen la asociación, en que una aporta el capital, el instrumento tierra, y otro el trabajo; aquella es el Señor de la finca, el director de la explotación..."*⁶⁰.

O, en la mateixa línia, el que escrivia Josep Anglada i Piferrer des de les planes del *Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán* :

*"el masover, per la seva part, deurá fer-se cárrec de que'l trevall es l'únic capital que té"*⁶¹.

⁵⁶ Probablement es tracti del Mas Bagur o del Mas Rodonell.

⁵⁷ AHG, Notarial, La Bisbal, Ramon Tomás Cortada, 5 octubre 1858, inventari de béns de Joan Ametller

⁵⁸ Congost, 1990 : 147

⁵⁹ Congost, 1990 : 148

⁶⁰ IACSI, 1912 : 16

⁶¹ Anglada, 1917 : 97

Llorenç Ferrer, analitzant el Bages, considera que no es pot parlar dels masovers com a grup social diferenciat de la petita pagesia, d'on apunta que provenen. Però puntualitza que cal investigar amb major profunditat aquesta qüestió⁶².

En un treball col·lectiu publicat fa cert temps, on avaluàvem els ingressos agrícoles obtinguts per una explotació familiar de mida òptima en diverses situacions socials possibles (conreu directe, parceria, explotació amb treball assalariat), sosteníem -a la llum dels resultats- que pels anys de finals de segle XIX la remuneració per dia laborable dels parcers era inferior al salari mig que percebien els obrers agrícoles⁶³. Amb anterioritat a la dècada de 1880, quan la caiguda dels preus agraris encara no s'havia produït, la remuneració d'aquells era sensiblement superior al salari agrícola. Però aquesta situació favorable a la parceria va erosionar-se irreversiblement a partir de les últimes dècades del vuit-cents. Els ingressos per dia laborable que un parcer podia obtenir pel conreu de la terra no eren molt millors que el salari d'un jornalier, tot i que -apuntàvem- el primer tenia tres avantatges sobre aquest : (a) la continuïtat del treball i de l'ingrés era més segura que la d'aquell que depenia d'un jornal; (b) les despeses d'alimentació podien satisfer-se, en gran part, autoconsumint els productes de l'explotació, amb l'estalvi que això comportava; i (c) podien obtenir altres productes per l'explotació de petits horts i per la ramaderia.

En termes generals, doncs, sembla existir un cert consens sobre el fet que la posició econòmica dels masovers no era massa distant del conjunt de la petita pagesia. En les planes següents provarem de verificar-ho o de contrastar-ho amb aquelles informacions que hem pogut obtenir pel Baix Empordà. Ho farem a dos nivells, intentant avaluar els ingressos del masover a partir d'un exemple concret i identificant qui eren i quina fou la condició d'alguns d'aquests masovers.

El primer requisit per a ésser masover era conèixer bé la feina de pagès, haver adquirit l'experiència necessària per a menar una explotació de certes dimensions. Potser per aquest motiu, la mitjana d'edat dels masovers era relativament alta. Una mostra de 33 masovers obtinguda a partir del cens de població de 1936 de Sant Sadurní de l'Heura, dona una edat mitjana de 49,5

---

⁶² Ferrer, 1987 : 476-479

⁶³ Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992b : 36 i ss.

anys, i el més significatiu és que només un d'ells (que representaria el 3%) té menys de 30 anys. Els mateixos resultats s'obtenen del cens de masos de 1946 : dels 256 masovers censats, només 11 (el 4%) són menors de 30 anys, i la mitjana d'edat és de 49 anys.

Taula 5.8 : El factor edat en la condició de masover (1946)

edat del masover / cap de família	nº de casos	%
< 30	11	4
30 - 39	62	24
40 - 49	58	23
50 - 59	74	29
60 -69	32	13
> 70	19	7
Total	256	100

Font : Elaborat a partir del cens de masos realitzat per les comandàncies de la Guàrdia Civil del Baix Empordà (AHG, fons Govern Civil lligalls 198 i 199).

A més dels coneixements, calia disposar d'un cert capital per a menar l'explotació i també per a respondre dels seus resultats. Tot arrendament de mas incloïa una clàusula de garantia, amb la qual les parts asseguraven l'acompliment del contracte amb els seus béns presents i futurs. Tot i jugar amb la fal·làcia que eren les dues parts -arrendador i arrendatari- les qui obligaven llurs béns, aquesta clàusula no era pas retòrica formal. Per això sovint es valoraven les rendes que el propietari esperava obtenir. *"Los frutos que debe percibir el Señor concedente durante los espresados cinco años no valen de mucho la cantidad de ocho mil reales de vellón"*, especifica l'arrendament del Mas Casagan, d'Ullastret⁶⁴. Si el propietari dubtava de la capacitat del masover per respondre del contracte, podia exigir-li un fiador. Quan Antoni Torró, la seva mare i Leandre Johera arrenden el Mas Ginjoan, de La Bisbal, l'arrendador (Josep M. Barraquer, hisendat de Girona) els exigeix un avalador que respongui amb els seus propis béns⁶⁵. Està clar que la clàusula de garantia no era només retòrica. Salvador Bona Coll i la seva esposa, que havien estat masovers del Mas Blanch d'Ullastret, el 1895 varen veure's forçats a fer una venda condicional de 1,2 ha per 1.000 pts a favor del qui havia estat

⁶⁴ AHG, Notarial, La Bisbal, Ranter, 3 gener 1858. Segons el Registre de la Propietat el mas tenia una extensió de 9,7 hectàrees, totes conreables (tom 142, finca 229)

⁶⁵ AHG, Notarial, La Bisbal, R. Trias, 9 setembre 1858

el seu *amo* (Narcís de Grassot Ferrer, com a curador dels béns d'Adolf de Grassot i Camps) per afrontar el deute del preu d'arrendament de dit mas. Si en el termini de sis anys els deutors, venedors i arrendataris "*no devuelven al comprador Sr Grassot... igual cantidad de 1000 pesetas... quedará esta consumada a perpetuidad*", tal com va esdevenir-se⁶⁶.

Hom pot resseguir a través dels inventaris quin era el capital d'un masover. No és fàcil, però, trobar inventaris de masover. Dels 245 inventaris que hem localitzat als registres notariais pel període 1850-1865, només 7 corresponen a masovers. I no tots tenen la qualitat suficient per a ser-nos d'utilitat. A partir dels 4 casos millor documentats podem descriure a l'engrós el capital que podia exigir una masoveria. Els dos capítols més importants eren, sens dubte, el bestiar i els pagaments a assalariats. Respecte els darrers, cal tenir en compte no només els pagaments monetaris, sinó també les despeses de manutenció i altres pagaments no monetaris (calçat, vestit,...). Vicenç Cals, masover del Mas Gallaret, pagava anualment al seu mosso un parell d'espardenyes i un altre d'esclops, i a la criada, a més del calçat, un davantal, unes faldilles, un mocador de coll i una camisa⁶⁷. El cost de la manutenció d'aquests treballadors fixos generalment depassava el salari monetari. Mentre que el primer, valorat a la baixa segons els criteris establerts en l'apartat 3.2, podia ascendir a 300 pessetes anuals per un home adult, el salari monetari d'un mosso oscil.lava entre les 140 i les 180 pessetes anuals, aproximadament.

Tot i ser un cas excepcional, tant per les dimensions de l'explotació com pels tractes de mitgeria, el masover del Pinell (Vicenç Romaguera), entre 1878 i 1885, va pagar una mitjana de 2.350 pessetes anuals a jornalers, mossos, guardes de bestiar i criades⁶⁸. Una quantitat realment elevada. Els pagaments es feien mensualment i, periòdicament, es passaven comptes amb el propietari, el qual rebia la seva part després de descomptar-hi la meitat de les despeses que havia pagat el masover per avançat. A part, s'ha de considerar la manutenció d'aquests treballadors, que anava al càrrec exclusiu del masover, excepte en l'oli i el vi consumits, que eren pagats per l'*amo*.

---

⁶⁶ Informació extreta del Registre de la Propietat de La Bisbal, Ullastret, tom 698, finca 1000

⁶⁷ AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 31 desembre 1859

⁶⁸ ADG, fons Casa Carles, llibre 50

Considerant els casos reproduïts a la taula 5.9, el cost dels treballadors fixos, incloent-hi manteniment, oscil.lava entre les 750 i les 1.300 pessetes anuals, en funció del nombre i tipus de treballadors contractats, i suposant que a tots se'ls havia de mantenir. A aquesta quantitat, caldria afegir-hi el valor dels salaris pagats a jornalers eventuals durant la sega o en altres moments del cicle. En el Pinell, els pagaments a eventuals representaven el 30% dels salaris en diner.

Taula 5.9 : Valoració del capital d'explotació dels masovers, segons alguns inventaris, en pessetes (1850-1860)

Masover	V. Cals	N. Estela	J. Ametller	J. Santamaria	M. Cristòfol
Mas	Gallaret	Sardó	-	Quintana	Casa Nova
Localitat	S. Pol	Pals	Fontanilles	S. Iscle	Torroella
Bestiar					
nº caps					
boví	1	6	3 (+4)	7	5
cavalli	-	1	-	8	2
mular/asini	1	-	2	-	-
ovi/cabrum	25	36	-	-	-
porcí	18	3	2	14	-
aviram	2	37	-	24	13
valor bestiar treball	450	1600	[640]	[4000]	[1750]
valor ovi, cabrum i porcí	770	67	50	[270]	-
valor aviram	[3]	55	-	[36]	[20]
Total valor bestiar	[1223]	[1722]	[690]	[4306]	[1770]
Treballador fixos					
nº mossos	1 mosso		1 boer + 1 mosso gran		
nº criades	1 criada		1 criada + 1 porcaterra		
salari monetari	210		340		
manutenció i altres	[570]		[960]		
Valor estimat eventuals (*)	[60]		[100]		
Total despeses salarials	[840]		[1400]		
Llabor					
hectàrees sembrades	2,8	9,7			10,9
valor llavor	115	[500]			[450]
Utilitatge					
Valor estimat	[300]	[300]	[300]	[300]	[300]

Notes : Els valors entre claudàtors corresponen a estimacions realitzades per nosaltres a partir de les dades dels inventaris i les sèries de preus i salaris disponibles. La resta són valors originals. Els quatre bous que apareixen entre parèntesi en la columna de J. Ametller, no els hem valorat perquè els té a conlloc. El valor dels salaris de jornalers eventuals l'hem estimat seguint l'exemple del Mas Pinell, i considerant que equivalien al 30% dels salaris monetaris pagats a treballadors fixos. Finalment, per a la valoració de l'utilitatge hem seguit els criteris establerts en l'apartat 3.3.
 Fonts : AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 31 desembre 1859, inventari de V. Cals; AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 10 abril 1864, inventari de N. Estela; AHG, Notarial, La Bisbal, Cortada, 5 octubre 1858, inventari de J. Ametller; AHG, Notarial, Corçà, Corominas, 28 novembre 1858, inventari de J. Santamaria; AHG, Notarial, Torroella, Ballester, 14 març 1861; inventari de M. Cristòfol

L'altra gran partida era el bestiar, especialment el bestiar de treball. Algun contracte arriba a especificar el nombre mínim de caps que el masover havia d'aportar. Al Mas Ramon, de Sant Feliu de Boada, per exemple, s'obligava al masover a tenir "*de continuo dos pares de bueyes y una yegua o caballo buenos, para cultivar las tierras del indicado manso*"⁶⁹. El valor d'aquest cinc animals probablement depassava les 1.000 pessetes. La taula 5.9 recull el nombre de caps de bestiar en els inventaris de masovers. Tot i que les valoracions realitzades pels perits presents en el moment d'inventariar els béns probablement siguin baixes, hem optat per utilitzar-les perquè tenen en compte les característiques peculiars de cada animal. En general, pot observar-se com el capital immobilitzat en bestiar era important (entre 1.000 i 5.000 pessetes, o entre 500 i 2.000 si es tractava només de bestiar de treball). Ho seria encara més si tinguéssim en compte no el valor d'estoc, sinó el valor inicial, de compra. D'altra banda, les despeses originades pels animals no es limitaven a la inversió inicial que suposaven, sinó també als costos d'alimentació i cura (les conductes del manescal i del ferrer), que cal considerar en tant que capital circulant aportat pel masover.

El masover més petit, disposant només d'allò indispensable i sense bestiar d'engreix (que podia ser una de les seves principals fonts d'ingrés), podia requerir un capital equivalent al treball continuat d'un assalariat durant tres o quatre anys. Fins i tot reduint la contractació de treball assalariat a zero, necessitava dos parells de bous (o un parell i una euga o una burra); necessitava una determinada quantitat de llavor per iniciar el cicle productiu; necessitava almenys una arada, algun carro i altres estris; havia de pagar trimestralment les contribucions i havia de disposar dels recursos per alimentar-se ell, la família i els animals fins la primera collita, mig any després d'haver-se instal·lat al mas. Quants anys havia de treballar un jornal, guanyant una mitjana de 2 pessetes per jornal, per aspirar a instal·lar-se com a masover?. Si aconseguia treballar tots els dies laborables de l'any podia fer-se unes 600 pessetes. Potser amb tres o quatre anys sense gastar arribaria a reunir les condicions.

No és estrany que els masovers haguessin de recórrer al crèdit amb freqüència i que sovint s'entrapessin en una teranyina de deutes cada vegada més asfixiant. Quan va morir Joan Ametller, el masover de Fontanilles,

---

⁶⁹ AHG, Notarial, La Bisbal, Ranter, 3 gener 1858

va deixar darrera seu un deute de 2.547 pessetes. Una part corresponia a salaris dels mossos i criades. La retenció dels salaris dels treballadors permanents era una estratègia habitual per afrontar i aplaçar les necessitats de diner fins després de la collita. Però la proporció que aquests significaven sobre el deute d'Ametller era molt petita (8%). El gruix del deute no el composaven els pagaments aplaçats.

Taula 5.10 : Deutes deixats en morir per Joan Ametller, masover de Fontanilles (1858)

Tipus	valor del capital (pts)	creditor	motiu
censal	267	Església parroquial Fontanilles	
censal	400	Hospital de Pobres de Begur	
debitori	1068	Maria Xicars, de Fontanilles	
deute	360	Comú de Fontanilles	deute contribucions
préstec	120	Josep Ametller, de Fontanilles	per alçar un constrenyiment que pesava sobre Joan Ametller
deute	45,5	F. Planells, notari de La Bisbal	per lluir varis censals
deute	37,5	Josep Vilar, bover	soldada
deute	130	Ponç Font, mosso gran	soldada
deute	35	Caterina Rovira, criada	soldada
deute	7,5	Paula Figueras, porcaterra	soldada
préstec	65	F. Puig, comerciant de Begur	
préstec	11	J. Darnaculleta, de La Bisbal	per melca i panís que li va vendre
Total	2546,5		

Font : AHG, Notarial, La Bisbal, Cortada, 5 octubre 1858, inventari de J. Ametller

L'endeutament dels masovers prolongava i ampliava els mecanismes de captació de l'excedent a una altra esfera, la usurària. A vegades era el mateix propietari del mas el qui actuava com a prestamista. Jaume Darnaculleta, hisendat de Monells i propietari del Mas Castelló, de Gualta, va arrendar-lo a Josep Ribas i Dalmau (que fins aleshores havia estat masover al Mas Pelegrí de Castell d'Empordà) el gener de 1854⁷⁰. Dos anys més tard va haver de deixar blat al masover "*para sembrar y para el consumo de la casa*", fet que va repetir-se el 1857⁷¹. Abans de l'abandonament definitiu del mas per part del masover, el propietari va fer escripturar el deute d'aquells dos anys, que

⁷⁰ AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 20 gener 1854

⁷¹ El procés d'endeutament es va produir en un context de males collites i crisis de subsistència que va afectar el conjunt de l'estat espanyol. Sobre la crisi dels anys 1856 i 1857, vegeu Sánchez-Albornoz, 1963 i Garrabou, 1980b.

ascendia a la notable quantitat de 900 pessetes⁷², i va exigir-ne el retorn sis mesos més tard, just després de la collita. Aquest seria un bon exemple de situació d'endeutament que condueix a una venda forçada, compulsiva, de la collita en el moment en què cauen els preus. Però aquest no és l'objecte que ens interessa remarcar, sinó el paper jugat pel propietari prestamista. Desconeixem quina era la taxa d'interès que el propietari aplicava a aquest tipus de bestretes i si n'aplicava alguna. El debitori signat el 1858 pot enganyar-nos : explícitament no consta cap tipus d'interès, però ja sabem que això no vol dir que no n'hi hagi, perquè era freqüent ocultar-lo rera un augment del capital a retornar. D'altra banda no sembla que, en aquest cas, el propietari utilitzés el préstec com a instrument de subjecció del masover ja que el va acomiadar tant punt el contracte ho permeté. Caldria no menysprear la possibilitat que el propietari es veiés forçat a concedir bestretes de certa magnitud simplement per garantir el funcionament del mas. Quan el masover no disposava ni de llavor, és clar que a l'amo l'interessava assegurar la sembra. En altres casos, la vulnerabilitat del masover en moments de males collites podia forçar el paternalisme del propietari qui, aplicant una mesura de gràcia que contribuïa a reforçar els vincles clientelars i la seva pròpia autoritat, condonava una part de la renda. El llibre de rendes del patrimoni Bru deixa constància d'aquesta pràctica : quan el 1878 es perd una gran part de la collita, Francesc Bru condona les 80 pessetes en moneda que els masovers pagaven en concepte d'arrendament de la casa-mas⁷³. Retornant al Mas Castelló, no sembla que pas que el nou masover ho tingués més fàcil que Josep Ribas. Poc temps després d'haver-s'hi instal·lat el propietari va haver de deixar-li diners i *gènere* per valor de 1.300 pessetes⁷⁴. La precarietat d'aquells que exercien de masover semblava tenir un punt negre en el Mas Castelló.

L'endeutament crònic conduïa alguns parcers a perdre les seves escasses possessions. Ratlles amunt hem comentat el cas de Salvador Bona i la seva esposa que varen perdre 1,2 ha per a poder pagar 1.000 pessetes d'endarreriments de l'arrendament del Mas Blanch d'Ullastret. Un altre cas il·lustratiu és el de la família de Miquel Vilà i Corcoll, masover d'una finca de la

---

⁷² AHG, Notarial, La Bisbal, Ferrer, 15 febrer 1858

⁷³ "Se ha condonado el arriendo de este año por la gran escasez", anota el propietari en el seu Libro de relaciones de cobro... (arxiu privat família Masó)

⁷⁴ AHG, Notarial, La Bisbal, Trias, 28 desembre 1860

Casa Mas, a Monells. La primera notícia que tenim d'ells correspon al 1851, quan es veuen forçats a acceptar tractes draconians per aconseguir préstecs relativament petits : a canvi de 90 lliures (240 pessetes), signen un debitori on es comprometen a cedir 2 vessanes a carta de gràcia si no retornen els diners en un termini de 6 mesos. Tarden poc més d'un any en liquidar aquest deute i recuperar la terra. Però immediatament es tornen a endeutar i s'emboliquen en una roda de crèdits que els conduirà, abans de 1865, a la pèrdua successiva de dues petites parcel·les que tenien a Monells. Paral·lelament experimentaran un canvi de masoveria que podria ser interpretat com una degradació de la seva condició de masovers, ja que passen de ser arrendataris d'un mas a Monells, a ser-ho d'una casa amb 7 peces de terra a Fitor que el contracte no reconeix com a mas.

5.11 : Trajectòria d'endeutament i empobriment de Miquel Vilà i Corcoll, masover a Monells i a Fitor

any	notícia
1851	● 28 febrer - Signa debitori de 90 lliures a Josep Moner, ferrer de Monells. Si no les retorna abans de primer de setembre, queden venudes a carta de gràcia 2 vessanes a Monells
1852	● 25 març - Paga deute de 90 lliures a Josep Moner ● 20 maig - Signa debitori de 180 lliures a Joan Ganiguer, amb hipoteca de 2 vessanes a Monells ● Bateja la seva filla Maria Dolors ● La Casa Mas ven una finca de 3,25 vessanes que ell menava. S'obliga al comprador a respectar els drets de l'arrendatari
1853	
1854	● 31 març - Arrenda a Sebastià Torroella, hisendat de Fitor, una casa i 7 peces de terra a Fitor, a parts de fruits ● 12 abril - Ven "tots los drets i accions que mos competeixen" sobre 2 vessanes a Monells, per 285 lliures. El comprador reté 119 lliures per cancel·lar un debitori de 85 lliures, pagar el salari del debitori (25 lliures) i pagar dues anyades endarrerides de cens (9 lliures)
1855	
1856	● 22 setembre - Signa debitori de 200 lliures a Joan Mulà, de Monells. Si no les retorna en el plaç pactat, queda venuda a carta de gràcia una peça de 3 vessanes a Monells. ● 22 setembre - Ven el dret de fadiga de les 3 vessanes anteriors a Joan Mulà, per 50 rals ● 21 desembre - Signa debitori de 109 lliures sense interès a Joan Mula, que s'afegeixen al preu del debitori anterior
1857	● 28 abril - Augment de preu de 75 lliures del debitori signat el 22 de setembre de 1856 ● 6 novembre - Signa debitori de 100 lliures, sense interès, a favor de Joan Mulà
1858	● 20 juny - Signa nou debitori a Joan Mulà, agrupant els signats fins aleshores, per valor de 504 lliures, amb hipoteca sobre les 3 vessanes de terra
1859	● 3 abril - Signa debitori de 100 lliures amb interès del 6% i hipoteca sobre les mateixes 3 vessanes a Joan Mulà
... 1865	● Segurament ha perdut les 3 vessanes esmentades perquè no consta en l'amillament de Monells d'aquest any

És difícil afirmar que l'endeutament fos una constant en la condició masovera. De masovers n'hi havia de moltes menes i la seva situació no té perquè ser equiparable. Ens cal encara molta recerca per a conèixer a fons les diverses posicions econòmiques i socials dels masovers abans de poder erigir-ne una com a representativa. Però el que està clar és que les necessitats de finançament de l'activitat agrària en un mas els impulsa vers el mercat del diner majoritàriament com a deutors.

La mobilitat sí que era característica dels masovers⁷⁵. La durada dels contractes era, generalment, de cinc anys⁷⁶, els tres primers forçats, termini que es renovava automàticament fins que alguna de les dues parts donava a l'altra el comiat amb el temps d'anticipació prèviament pactat (generalment un any i mig). Sovint el propietari feia aixecar acta notarial del desnonament, per evitar actes de resistència per part del masover. En altres ocasions, s'arribava als tribunals per fer-lo efectiu. Els fons documentals dels jutjats municipals estan plens de judicis de desnonament que encara ningú ha analitzat amb exhaustivitat. La discussió de fins a quin punt els masovers vivien en una situació inestable i precària pel risc de ser desnonats és, fins a cert punt, un debat estèril perquè l'observació d'un recanvi constant no permet interpretar si es tractava de trajectòries ascendents o descendents. Un sol desnonament d'un masover d'una gran masoveria podia generar una cadena de comiats voluntaris de masovers que aspiraven a millorar llur situació.

Tenint en compte aquesta advertència per evitar interpretacions equívokes, podem il·lustrar el nivell de mobilitat de la població masovera a través del cens de 1936, que, a més de detallar meticulosament quines eren les famílies masoveres, ens informa dels seu temps de residència en la localitat. Utilitzarem el temps de residència com a indicador d'estabilitat / mobilitat d'aquest segment de la població. Cal advertir, tanmateix, de dos problemes : (1) a partir del cens no podem saber si una família masovera ha canviat de mas dins el mateix terme municipal on està censada; i (2) per aquells masovers que son naturals de la mateixa localitat on resideixen, el cens no indica temps de residència i, en conseqüència, desconeixem si han estat absents i,

---

⁷⁵ Sobre la mobilitat, vegeu Congost, 1990 : 176-177

⁷⁶ La durada màxima de 5 anys s'ha explicat, basant-ho en els escrits dels comentaristes del dret català, com una mesura per evitar que l'arrendament fos considerat una alienació i, en conseqüència, estés subjecte al pagament de lluïsmes. Vegeu Fages, 1863c : 130

posteriorment, retornat. Fets aquests aclariments, podem observar a la taula 5.12 una mostra obtinguda a partir del cens de població de Sant Sadurní de l'Heura.

Taula 5.12 : Temps de residència dels masovers a S. Sadurní (1936)

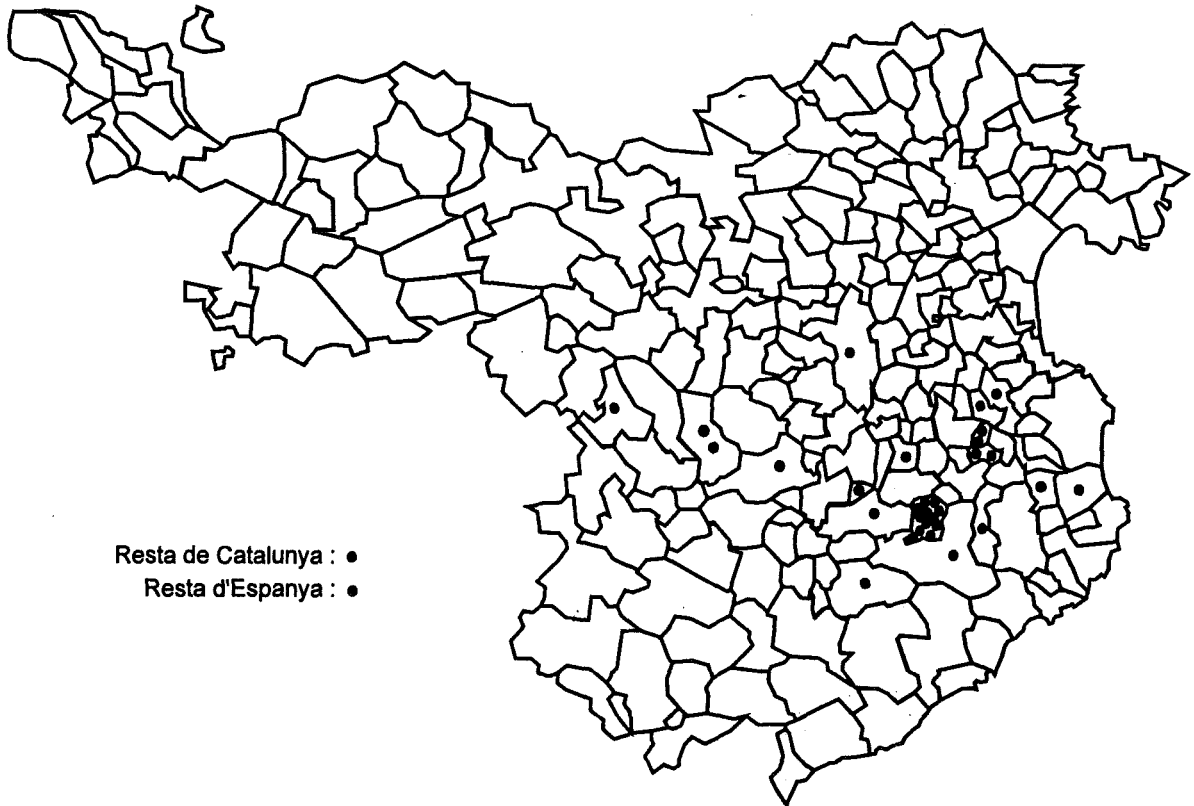
anys	nº	% sense naturals de S. Sadurní	% amb naturals de S. Sadurní
≤ 5	9	43	27
6 - 10	4	19	12
11 - 15	1	5	3
16 - 20	1	5	3
21 - 30	4	19	12
> 30	2	9	6
naturals de S. Sadurní	12	-	37
Total	33	100	100

Font : AHC La Bisbal, fons Sant Sadurní, lligall 100

S'observa una forta presència de naturals de la mateixa localitat que pot distorsionar les conclusions. Si rebutgem aquests casos, el pes dels masovers de residència recent (fins a 10 anys) supera el 60% de la mostra, percentatge que decau fins quasi el 40% si considerem els qui són fills de la localitat. En qualsevol cas, la taula apunta un nivell de mobilitat notablement elevat, però també dóna pistes sobre casos de llarga estabilitat, en especial si considerem els naturals de la població, entre els quals s'hi podrien trobar -cas d'ésser-hi- els mítics masovers centenaris.

L'origen geogràfic dels masovers es reparteix de manera relativament equitativa entre el municipi, la comarca i la resta. Una tercera part són naturals de la mateixa localitat, una altra tercera part procedeix d'altres localitats de la mateixa comarca i només el terç restant no ha nascut al Baix Empordà. Entre aquests darrers, la major part són nascuts a la província de Girona i només un procedeix de la de Barcelona i un altre de Zamora.

Mapa 5.2 : Origen geogràfic dels masovers de Sant Sadurní

Font : AHC La Bisbal, fons Sant Sadurní, lligall 100. Cada punt correspon a un masover - cap de família.

Tot i que la mobilitat de les famílies masoveres podia dificultar la formació de patrimonis propis, no és estrany trobar masovers amb terres en propietat. En algun cas, el masover podia ser propietari d'un petit mas, tal com es dedueix de l'exemple del parcer del Mas Fel, citat per Rosa Congost⁷⁷. Hom també pot trobar alguns masovers que varen esdevenir propietaris de certa importància, com Joan Vila i Bañeras, que morí "en la casa o mas Martí" d'Ullastret, de la seva propietat, "despues de haberse retirat de la masoveria del poble de Serra" i deixant un llegat impressionant per a un antic masover : una casa i 11,7 ha a Ullastret, una altra casa i 9 ha a Serra, i 1,6 ha a Llavità⁷⁸. Però el més freqüent era que, si posseïen terres, fossin parcel·les de reduïdes dimensions, com el cas de Miquel Vilà i Corcoll que hem comentat anteriorment (taula 5.11). Podem esmentar altres exemples :

⁷⁷ Congost, 1986 : 255

⁷⁸ AHG, Notarial, La Bisbal, Planells, 22 desembre 1857, inventari de Joan Vila Bañeras

- Josep Santamaria, masover del Mas Quintana de S. Iscle, posseïa casa, hort i 2,5 ha de terra a Corçà.
- Narcís Estela, parcer del Mas Sardó de Pals, era propietari de 1,1 ha a la mateixa localitat on residia.
- Vicens Cals, del Mas Gallaret de S. Pol, tenia 0,7 ha a Sant Pol i altres 0,7 ha comprades *al quitar* a Fonteta.
- Joan Ametller, masover de Fontanilles, tot i els deutes comentats anteriorment, posseïa un patrimoni una mica més extens, format per quasi 4 hectàrees repartides entre Ullastret, Gualta i Fontanilles, a més de dues cases en aquesta darrera localitat.
- Narcís Mont, masover del Mas Racolta de S. Cebrià dels Aïlls, va heretar del seu oncle dues cases, un pati, un hort i 0,5 ha a Calonge.

La llista podria allargar-se indefinidament, però no és necessari per observar que el masover sovint era, també, un petit propietari. No sempre les seves terres estaven ubicades en la localitat on residia. En aquests casos, el més raonable és suposar que el mateix arrendatari d'un mas esdevenia, alhora, arrendador de petites parcel·les. Quan propietats i masoveria coincidien geogràficament, el ventall de possibilitats s'obria, tenint però en compte que el propietari del mas podia prohibir o limitar el seu treball a l'exterior.

5.6 L'ingrés masover : els Coloma del Mas Coloma.

Les condicions de reproducció d'una família masovera variaven notablement respecte les que hem establert per aquelles famílies pageses en les que suposàvem que, de la terra que conreaven, en tenien almenys el domini útil. El pes de la renda podia arribar a fer-se molt feixuc. Alhora, però, la plena dedicació que exigia la masoveria limitava les possibilitats de complementar els recursos al marge de l'explotació. L'ingrés d'una família masovera depenia, també, de la mida de l'heretat arrendada. No era el mateix un mas petit com el Casagran d'Ullastret (que no arribava a les 10 hectàrees d'extensió ni disposava d'espais de pastura i bosc) que el Pinell de Torroella, amb 88 ha (sense comptar les 110 ha de La Fonollera). És difícil imaginar la subsistència - la reproducció econòmica, si voleu- dels masovers del Casagran i de tants altres petits masos. En canvi, els masovers amb heretats de 20 o més hectàrees podien gaudir d'una situació més folgada. Les ratlles que segueixen

són un intent d'il·lustrar la qüestió de l'ingrés masover a partir d'un exemple concret : el Mas Coloma⁷⁹. Com veurem, aquesta era una heretat de dimensions relativament grans i que proporcionava un nivell d'ingrés realment elevat. Malgrat els problemes de representativitat de qualsevol cas particular, aquest exemple ens serà útil com a punt de reflexió sobre la complexitat de la condició masovera.

El Mas Coloma estava ubicat al poble de Sant Iscle d'Empordà, municipi de Serra de Daró, enmig de la plana baixempordanesa. Era la finca més gran del patrimoni Grassot, que a mitjan segle XIX estava en mans de Salvador de Grassot i de Ciurana, hisendat bisbalenc. Quan el 1866 va ser inscrit al registre de la propietat, el Mas Coloma tenia una extensió total⁸⁰ de 36,4 ha, de les quals se'n conreaven 31,3 ha. La producció agrícola del Mas Coloma era bàsicament cerealícola. El forment acaparava el 65% de la collita en termes físics (hl), mentre que les lleguminoses només significaven l'11,5%. La resta de la producció la integraven cereals inferiors com la civada (9,9%), el blat de moro (7,1%), el mill (5,1%), l'ordi (1,7%) i altres (0,5%)⁸¹. La finca la va menar durant molts anys la família de Miquel Coloma⁸², i disposem d'un dels contractes d'arrendament signats amb el propietari el 1834. Segons aquest, el masover estava sotmès als següents pagaments :

---

⁷⁹ La major part de documentació sobre el patrimoni Grassot i el Mas Coloma procedeix del fons privat de la família Fina, l'accés al qual me l'ha proporcionat Ramon Garrabou.

⁸⁰ Segons l'inventari de béns de Salvador de Grassot d'aquell mateix any l'extensió era una mica superior : 37,3 ha (AHC La Bisbal, Notarial, Casañas, 24 febrer 1866)

⁸¹ Les dades sobre estructura de la producció corresponen a la mitjana del període 1841-1865.

⁸² Tot i que el 1801 el mas, que ja era conegut amb el nom de Coloma (probablement perquè aquest era el cognom de l'antiga família propietària que va entroncar amb els Grassot), el menava Llorenç Vilavedra, els Coloma eren masovers en un altre mas dels mateixos propietaris (Mas Sabater, també de S. Iscle). La següent notícia que tenim data del 1821, i aleshores Miquel Coloma ja constava com a arrendatari del Mas Coloma (Arxiu Particular família Fina, *Quadem de varias notas relativas al patrimonio de Joseph Grassot y Coloma*)

Taula 5.13 : Pagaments a què estava sotmès el masover del Mas Coloma (1834)

parts de fruits	terç de grans i fruits meitat de les nous meitat dels grans de la peça Els Quadrons (10,5 vessanes) meitat del valor del gra i palla que s'obtingui del subarrendament d'aquells guarets que el masover no vulgui conrear
bestiar	1 porc de 80 lliures carniceres 2 parells de capons 4 parells de gallines Si cria ovelles, 1 anyell
palla i herba	3 carretades de palla 1 carretada d'herba seca de civada La meitat del valor de la palla venuda [La palla de blat dels Quadrons queda a favor del masover]
censos	1 quartera de forment del modoló al rector de S. Iscle 1 quartera de forment del modoló a l'Hospici 1,8 quarteres d'ordi del modoló a la Comanda d'Aiguaviva 1 parell de capons a la Comanda d'Aiguaviva
impostos	cadastre real i personal servituds reals, personals i locals Meitat de les talles extraordinàries si es paguen en metàl.lic, si són en espècie es paguen del modoló

Font : Arxiu particular família Fina, contracte privat del 8 de juny de 1834.

A més d'aquests pagaments, Miquel Coloma estava obligat a realitzar altres prestacions :

Taula 5.14 : Altres prestacions a què estava sotmès el masover del Mas Coloma (1834)

Manteniment recs i camins	Mantenir nets i condrets els recs i camins
noves obres en recs i camins	Dos terços del cost
manteniment casa	Fer sis jornals de mestre de cases o fuster Traginar els <i>bestrets</i> per les obres
tragines	Traginar cada any 3 carretades de raïm de la vinya que el propietari té a Ullastret fins La Bisbal Traginar la llenya que el propietari vulgui fer

Font : Arxiu particular família Fina, contracte privat del 8 de juny de 1834

El coneixement detallat dels tractes, de la finca i de les rendes percebudes pel propietari ens permeten intentar una aproximació no només a l'ingrés del propietari, sinó també a l'ingrés pagès. Utilitzant les informacions contingudes en la documentació i suposant el manteniment de les condicions d'arrendament estipulades en el contracte de 1834, hem reconstruït la distribució de l'ingrés brut entre propietari i masover, per quinquennis, entre 1841 i 1860, valorant-ho a preus de mercat (taules 5.15 i 5.16).

Taula 5.15 : Valoració de l'ingrés brut obtingut al Mas Coloma, 1841-1860 (mitjanes quinquennals)

	forment	ordi	civada	mill	b. moro	faves	fesols	favó	SUMA
Estimació de la collita total, en hl									
1841-45	199,5	5,6	30,8	11,9	23,7	15,6	9,3	10,6	307,2
1846-50	209,3	10,7	27,6	7,9	15,7	23,2	5,3	11,1	310,7
1851-55	194,8	9,1	25,8	14,5	18,3	13,5	4,5	10,3	290,7
1856-60	197,9	1,7	28,7	30,7	19,9	14,6	1,6	10,4	305,6
Valoració de la collita segons preus de mercat, en pessetes									
1841-45	18.618	266	1.263	704	1.380	1.050	1.028	715	25.024
1846-50	20.337	548	1.114	503	960	1.627	577	776	26.442
1851-55	19.097	410	992	854	1.064	925	500	708	24.550
1856-60	21.015	96	1.313	2.105	1.390	1.183	201	843	28.146

Nota : La collita total s'ha reconstruït suposant que es mantenia el pacte del terç per a tota la finca i tots els fruits, excepte per a la peça Els Quadrons, dels fruits de la qual el propietari en rebia la meitat. La valoració de les quantitats collides ha estat realitzada amb els preus del mercat de la ciutat de Girona.

Taula 5.16 : Distribució de l'ingrés brut de la collita al Mas Coloma, 1841-1860 (mitjanes quinquennals, en pessetes)

	ingrés brut propietari	ingrés brut masover	Total
1841-45	8.656	16.368	25.024
1846-50	9.118	17.324	26.442
1851-55	8.481	16.069	24.550
1856-60	9.725	18.421	28.146

Nota : El mètode seguit per a estimar la distribució de l'ingrés s'explica en la nota de la taula anterior

Però més que la distribució de l'ingrés brut, ens interessa l'ingrés net que podia percebre el masover. La taula 5.17 és un intent de descomptar tot un seguit costos que aquest assumia. Cal advertir, d'entrada i per evitar confusions, que no hi són tots. Per això l'ingrés del masover resulta espectacularment elevat, de l'ordre de les 9.000 pessetes anuals en comparació amb les 2.000 que estipulaven necessàries per a la reproducció d'una petita UFP. Però, com argumentaré a continuació, ni descomptant alguns capítols de despeses que ens resten foscos podem evitar de concloure que els masovers del Mas Coloma gaudien d'una situació econòmica notablement millor que la resta de les UFP.

**Taula 5.17 : Estimació de l'ingrés net del masover del Mas Coloma, 1841-1860
(mitjanes quinquennals, en pessetes)**

	ingrés brut masover	renda en bestiar	cost animals treball	cost llavor	reposició utilitatge	fiscalitat	censos	Ingrés net masover
1841-45	16.368	144	3.640	3.216	60	500	201	8.607
1846-50	17.324	144	3.680	3.346	60	500	212	9.382
1851-55	16.069	144	3.480	3.348	60	500	205	8.332
1856-60	18.421	144	4.000	3.684	60	500	231	9.802

Nota : El valor de la renda en bestiar s'ha calculat a partir del preu del porc, capons i gallines extret d'altres comptabilitats. Donat que els preus de la carn, a mitjan segle XIX, tendien a ser molt estables i que no disposem d'un deflactor adequat, hem considerat un valor constant. Pel que fa al bestiar de treball, donat que les tasques en una explotació són més grans que les considerades per a una parcel·la, no hem seguit el procediment emprat en l'apartat 3.2 consistent en considerar el cost dels jornals d'animal necessaris per a treballar la superfície conreada. A partir de l'observació de Ramon de Sabater sobre la necessitat, en les heretats, d'un parell de bous cada 25 vessanes, hem estimat que al Mas Coloma calien sis parells o, considerant equivalent un cavall / euga a un parell de bous, tres parells de bous i tres cavalls. El cost de manteniment i amortització d'aquests animals s'ha calculat seguint els criteris definits a 3.2 i el valor resultant l'hem deflactat amb l'índex ponderat del preu dels pinsos produïts al mas. La quantitat de llavor sembrada s'ha deduït aplicant a les xifres de producció bruta la relació llavor/collita habitual (veure apartat 1.6), i s'ha valorat a preus del mercat de Girona. Per l'utilitatge, seguint els raonaments exposats a 3.2, i suposant que, donada la grandària de l'explotació, el capital immobilitzat per aquest concepte havia de ser superior al d'una petita explotació, s'ha atribuït el doble de la quantitat estimada a 3.2 en concepte de reposició i reparació de l'utilitatge. També s'ha preferit considerar-lo constant abans que sotmetre'l a les fortes variacions del preu del blat, que no reflecteixen ni l'evolució dels salaris, ni la dels preus dels productes industrials o artesanals. Pel que fa a la fiscalitat, hem consultat les primeres sèries de contribucions conservades en el fons municipal de Serra de Daró, corresponents a la dècada de 1870 (AHC La Bisbal, Serra de Daró, 2.4.1.9). Segons aquesta documentació, els hereus de Salvador de Grassot (de fet, els masovers d'aquests) pagaven pel Mas Coloma entorn les 500 pessetes anuals en concepte de rústica, urbana i pecuària, més els recàrrecs corresponents. Abans que establir hipòtesis més arriscades, hem preferit conservar aquest valor i projectar-lo enrera, esperant que l'error comés sigui d'escassa magnitud. Finalment els censos que es paguen pel mas, bàsicament en forment i ordi, també han estat valorats a preus de mercat.

L'estimació de la taula 5.17 té dos aspectes foscos, justificables pels condicionaments de les fonts documentals. En primer lloc, el treball assalariat. Tot i que podem suposar que els masovers del Coloma havien de recórrer al treball no familiar, no sabem en quina magnitud, ni com es repartia entre jornalers, mossos o criades. Si apliquem el model d'exigències laborals dels conreus cerealícoles (amb i sense guaret blanc) que hem utilitzat en el capítol 2, deduïm que calien entorn 1.500 jornals anuals per a la realització de les feines bàsiques vinculades a les rotacions cerealícoles, dels quals uns 800 corresponien a treball masculí. A més, cal afegir el cost laboral de totes aquelles tasques que depassaven el marc de la parcel·la, però que exigia el bon funcionament de l'explotació. Òbviament, la contractació de mà d'obra exterior depenia també de la composició de la família masovera i aquesta era una realitat fluctuant.

Diffícilment les despeses salarials superaven el nivell de les 3.000 pessetes anuals. El gruix d'aquestes s'esmerçaven en la remuneració i l'alimentació de mossos i criades. En el supòsit que els masovers del Mas Colom contractessin

un mosso i una criada per tot l'any⁸³, el cost estimat d'ambdós treballadors significava pel masover entre 800 i 850 pessetes. Si la força de treball "estable" es doblava, també ho feia el seu import. Pel que sabem, però, no era molt freqüent que un masover tingués quatre persones en aquestes condicions. Al cost de mossos i criades, a més, cal afegir-hi els jornalers eventuais : dones per arrancar males herbes, segadors al mes de juny, algun bracer per la batuda,... No podem primfilar massa les xifres però, insistim, pensem que tot plegat difícilment superava les 3.000 pessetes/any.

L'altre aspecte fosc, tot i que menys, és el bestiar. Segons Ramon de Sabater, un mas havia de tenir un parell de bous per cada 25 vessanes (5,5 ha)⁸⁴. Les heretats amb menor superfície conreada, entorn les 50 vessanes, eren masos de dos parells, mentre que les més grans eren masos de sis parells. Al Mas Coloma, que tenia més de 140 vessanes de conreu, li corresponia el darrer nivell. L'estimació dels costos del bestiar de treball l'hem realitzat a partir d'aquesta indicació, però substituint tres dels sis parells de bous per tres cavalls, per aproximar-nos a la composició ramadera real del mas. Això ens ha donat un cost anual de 4000 pessetes en l'últim quinquenni (vegeu taula 5.17). No creiem haver comès massa errors en aquest sentit. Allò que resta fosc, però, és la ramaderia de renda, que podia ser una font d'ingressos complementària de gran rellevància. El mateix Ramon de Sabater indicava que les heretats solien disposar de més bestiar d'aquell estrictament necessari pels treballs agrícoles :

*"... así es que en las haciendas de dos pares suelen criar 5 ó 6 bueyes; en las de tres, 4 pares, y finalmente en las de 150 besanas es comun ver 18 ó 20 cabezas de ganado vacuno de trabajo, con la añadidura por cada par de bueyes, de una yegua de vientre á lo menos con sus lechales que venden á los seis meses, ó bien doble número de estas si las yerbas de la hacienda son mas á propósito para la recria ..."*⁸⁵

⁸³ Aquest valor inclou tant el salari monetari (200 pessetes/any per mosso i 90 pessetes/any per criada) com el cost de la manutenció (300 pessetes/any per un home adult i 240 pessetes/any per una dona adulta). El salari monetari l'hem estimat a partir de la comptabilitat del Mas Pinell (ADG, Casa Carles, llibre 50). Segons aquesta, un mosso podia percebre entre 140 i 240 pessetes anuals, en funció de la seva edat, qualificació i, també, de les seves absències. El valor de 200 pessetes correspon a una mitjana arrodonida dels casos que hem documentat pel període 1879-1885. El mateix procediment s'ha utilitzat per a valorar el salari d'una criada, es valors del qual oscil.laven entre 70 i 115 pessetes/any.

⁸⁴ Sabater, 1853a : 247

⁸⁵ Sabater, 1853a : 247

Segons l'amillament de 1860, el Mas Coloma concordava amb aquesta darrera observació : hi havia més bestiar del que podria considerar-se estrictament necessari. Varen declarar-se 6 bous, 6 cavalls i una euga, a més de 4 porcs⁸⁶. Probablement, el nombre de caps que solia tenir l'explotació encara era més alt que el declarat. La cria i engreix de bestiar era una activitat reservada al masover. L'única intervenció de l'*amo* en aquesta esfera tenia un caràcter limitant: el contracte de 1834 prohibia "*mantenir mes que nou entre Cavalls y Eugas*". La venda d'animals o el seu lloguer per a la realització de determinats treballs generava un flux d'ingressos que podia ser realment important i que caldria afegir als càlculs realitzats anteriorment.

Tot i els problemes que acabem de plantejar, no hi ha massa dubtes que el nivell d'ingressos del masover del Mas Coloma es situava molt per damunt del que obtenien la major part de famílies rurals. Difícilment la seva condició de masover pot assimilar-se a la d'un treballador, quan a més d'actuar com a empresari que contractava treballadors obtenia un nivell d'ingressos nets que podia ser dues o tres vegades superior. La qüestió que cal plantejar-se, però, és quants masovers podien compartir una situació similar. Quants conreaven una extensió de 30 hectàrees⁸⁷ o obtenien collites de 300 hectolitres? Si no podem parlar de pagesos com a classe social⁸⁸, probablement tampoc sigui correcte fer-ho pels masovers. Sempre ens haurem de plantejar de quins masovers parlem.

5.7 Crisi i transformació de la masoveria (1900-1930)⁸⁹

El contracte de parceria ha estat sotmès a fortes crítiques i discussions, periòdicament reobertes. Des dels fisiòcrates, els economistes de més renom (i

---

⁸⁶ AHC La Bisbal, Serra de Daró, 2.4.1.2, amillament de 1860

⁸⁷ Els indicis de què disposem indiquen que la situació del Mas Coloma no era la més freqüent. Joan Pelegrí (1918) observava que "*en la part de la comarca que volta La Bisbal no es trobaven masoveries o grans propietats, conreuables, de major cabuda de 20 hectàrees, éssent la major part de 4 o 5...*". I Josep Anglada Piferrer (1917) indicava que aquelles masoveries amb més de 15 o 16 hectàrees de terres de conreu tendien a dividir-se perquè aquesta era l'extensió que podia conrear una família.

⁸⁸ Vegeu Congost, 1990 : 286-287

⁸⁹ Bona part de les dades i idees contingudes en aquest apartat provenen d'un treball anterior realitzat col·lectivament amb R. Garrabou, J. Pujol i J. Colomé (1992b)

de totes les tendències : Smith, Marx, Marshall,...) han qüestionat l'adequació d'aquesta forma d'explotació pel creixement econòmic en un context capitalista. La parceria ha estat entesa com un contracte ineficient pels neoclàssics i com un residu semifeudal per gran part de la tradició marxista. L'enlluernament exercit pel model anglès d'agricultura capitalista, caracteritzat pels arrendaments en renda fixa de grans explotacions, per la figura del gran arrendatari mogut per la lògica del benefici i per noves alternances de conreus, també ha contribuït a reforçar les interpretacions crítiques.

A Catalunya, durant el segle XVIII i la primera meitat del XIX, el debat sobre les institucions agràries va centrar-se més en l'emfiteusi i la rabassa morta que en la parceria o les diverses modalitats d'arrendament⁹⁰. Però, a mitjan segle XIX, sota l'impuls de la consolidació d'una classe de propietaris, d'una nova legalitat favorable a un desenvolupament de tipus capitalista, de l'expansió de nous sectors econòmics i de l'articulació del mercat interior espanyol, va obrir-se una discussió sobre la necessitat de canvis en les formes d'explotació de la terra que va girar entorn la masoveria/parceria⁹¹. Varen avaluar-se els avantatges, els costos i les possibilitats d'una gestió directa amb assalariats, i va propugnar-se una reforma dels pactes de masoveria, lligada a una participació més activa del propietari tant en la direcció com en el finançament de l'explotació. En aquells moments, la parceria tradicional estava encara lluny de la crisi que l'afectaria temps després, però ja es posaven sobre la taula les seves rigideses i hom començava a preguntar-se fins quan podria durar la prosperitat de propietaris i masovers amb el sistema de conreu i els pactes habituals :

"Con el sistema de cultivo y pactos de parcería espresados, parece formar el propietario y el colono una misma familia y que la finca sea propiedad de ambos... Mas ¿será duradera esta prosperidad de propietarios y colonos de las comarcas de Gerona? ¿Aumentará el valor de los cereales y caldos en lo sucesivo, tan decadentes en la actualidad, que lleguen á sufragar los gastos de cultivo? Plumas mejor cortadas que la mia han demostrado con toda evidencia lo contrario. ¿Podremos formar cuadros tan halagüefos dentro de una docena de años?"⁹²

De fet, durant les dècades següents, i al marge d'algunes provatures aïllades realitzades per hisendats emprenedors, el contingut dels contractes de

⁹⁰ Vegeu les observacions fetes per Lluch (1973 : 108-111, 247-251 i 327-331) a les obres de Manuel Barba i Roca, Guillem Oliver i Eudald Jaumeandreu.

⁹¹ Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992b : 108-115

⁹² Sabater, 1853a : 249

parceria va mantenir-se dins els paràmetres tradicionals. Hom ha indicat l'existència d'un cert avenç dels arrendaments de masos a renda fixa sobre les parcel·les durant la segona meitat del XIX⁹³. Però les evidències que tenim al respecte són -encara- poc sòlides. Igualment les experiències d'explotació directa varen tenir un caràcter molt puntual i, sovint, la seva durada fou curta.

Fou a partir del que coneixem com a crisi agrària finisecular, que més enllà de la conjuntura de depressió dels preus va significar una ruptura qualitativa en la dinàmica del creixement agrari capitalista, quan les formes d'explotació indirecta varen veure's realment afectades. L'esgotament de les vies vuitcentistes de creixement agrari, la contracció del mercat de treball agrari per l'atracció exercida per altres sectors econòmics i per la creixent pèrdua de població rural, i la caiguda dels preus en un context d'augment de la producció mundial pel mercat, varen deteriorar l'ingrés agrari i varen impulsar la transformació de les relacions socials i econòmiques que s'havien mantingut durant la llarga etapa expansiva anterior⁹⁴.

Les reaccions no varen ser immediates. No és fins els anys del canvi de segle que comencem a trobar els primers indicis de canvi en la gestió de les masoveries. Agricultors i propietaris estaven avesats a les crisis periòdiques - tot i que d'una altra naturalesa- i les respostes donades inicialment no varen deixar d'enquadrar-se en les pautes tradicionals. Per això la idea que calia reformar en profunditat la masoveria si es volia garantir la seva pervivència, va difondre's amb un cert retard.

Els debats sobre la parceria i la masoveria en les primeres dècades del s. XX

Amb el nou segle, les polèmiques sobre la parceria varen reprendre's amb renovada intensitat, paral·lelament a l'impuls experimentat per l'associacionisme agrari i la proliferació d'òrgans de premsa. Un dels motius que va mobilitzar moltes plomes just en els primers anys de la centúria fou aquella sentència del Tribunal Suprem (de 29 juliol 1902) en la qual s'emetia un judici desfavorable contra la facultat d'un propietari de desnonar el seu parcer.

---

⁹³ Vegeu els paràgrafs introductoris d'aquest mateix capítol.

⁹⁴ Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992b; i Pujol, 1995

La sentència, que podia establir jurisprudència i, per tant, depassava l'àmbit particular del cas sotmès a judici, es basava en l'article 1.579 del Codi Civil per negar que, en les parceries, el propietari pogués desnonar el parcer per manca de pagament de les parts de fruits pactades en el contracte. S'argumentava que, segons el Codi Civil, la parceria no era un contracte d'arrendament, sinó de societat i, en conseqüència, una part no tenia la facultat d'acomiadar l'altra. Des de la perspectiva dels propietaris, la sentència, a més de comprometre tots els contractes en vigor, suposava la liquidació de la parceria com a institució, donat que ningú estaria disposat a mantenir-la sota les noves condicions. Mig segle de discurs sobre el caràcter societari de la parceria s'ensorrava per les implicacions jurídiques que tenia el fet de considerar-la una societat entre capital i treball.

Immediatament varen posar-se en marxa tots els mecanismes defensius de la classe propietària. L'IACSI i altres associacions patronals agrupades en la Federació Agrícola Catalano-Balear varen endegar una campanya de pressió destinada tant a les instàncies polítiques estatals com als masovers. Es creà una comissió de la FACB, integrada per Maspons, Vergés i Espona, que va preparar una exposició adreçada a les Corts (on comptaven amb el suport de diputats i senadors, com el Marquès de Camps o Joan Maluquer Viladot, qui a més de membre de la Comissió de Codis era fiscal del Tribunal Suprem⁹⁵). Paral·lelament s'endegà una campanya de propaganda a través de la premsa i de conferències adreçades als agricultors⁹⁶. Al capdavant, aconseguiren que el projecte de llei presentat per l'IACSI per evitar que als arrendaments a part de fruits no els fos aplicable el desnonament rebés un dictamen favorable de la Comissió de Codis i, en conseqüència, s'anul·lessin les implicacions de la sentència de 1902 en la jurisprudència⁹⁷.

A aquest debat de naturalesa estrictament jurídica se li va sobreposar una polèmica sobre l'idoneïtat de la parceria/masoveria com a instrument de *progrés* agrari. El 1904, l'advocat i diputat provincial Leopold Batlle, en una conferència donada a Palafrugell, sostenia

---

⁹⁵ Vergés, 1906

⁹⁶ Vegeu, a tall d'exemple Pons (1904), IACSI (1904), Saguer (1905), Vergés (1906) o la ressenya de la conferència donada per Mariano de Linares publicada al *Boletín de la Cámara Agrícola del Ampurdán* el març de 1904.

⁹⁷ Vergés, 1906

"...la idea de que debían reformarse las relaciones que el contrato de aparcería establece entre el propietario y el colono, en beneficio de uno y otro y como medio de mejorar la situación de la Agricultura en general, haciéndola progresar con mayor rapidez"⁹⁸.

El convenciment que calia reformar la masoveria i la parceria va estendre's amb rapidesa, almenys en els cercles vinculats a publicacions agràries. Un article de l'empordanès Joan Torrent, publicat en el suplement agrícola de *La Veu de Catalunya*, proposant la substitució de la masoveria per un model d'explotació basat en la trilogia propietari - director tècnic - treballadors, va desencadenar una cadena de rèpliques i contrarrèpliques⁹⁹ que posen de relleu l'interès que tornava a generar el tema després d'un llarg període de reflux. El 1909, Josep Poch de Feliu recollia, en la tesi sobre l'agricultura gironina presentada a Beauvais, aquest estat polèmic en relació a la masoveria :

"Ce mode de faire valoir (la parceria) est en ce moment très critiqué dans notre province"¹⁰⁰

A banda de l'esmentat Joan Torrent, l'esperit que predominava en els escrits de Pere Vayreda, d'Isidoro Aguiló, de Fulgenci Vila, del vigatà Josep Callís o del mateix Poch de Feliu era el de modernitzar i reformar la masoveria, mantenint la seva vigència. Aquest darrer reconeixia que les crítiques eren justes, però insistia en que calia atribuir-les a un mal ús de la parceria :

"Les critiques sont justes, il est vrai, mais elles sont bien justifiées par la mauvaise application du système que par les défauts inhérents à sa nature"¹⁰¹

Els problemes amb què es trobava, a principis del segle XX, el règim tradicional de masoveria eren múltiples. Els contractes no s'adequaven a les exigències del canvi tècnic i plantejaven molts problemes a l'hora assumir inversions i acceptar uns certs riscos. L'ús d'inputs industrials (fertilitzants químics, plaguicides,... o nova maquinària) o la introducció de nous conreus topava amb uns contractes que es regien a *ús i costum de bon pagès*, segons les pràctiques agrícoles tradicionals. Qualsevol modificació d'aquestes pràctiques en un sentit modernitzador generava discussions i desavinences

⁹⁸ Ressenya apareguda al *Boletín de la Cámara Agrícola del Ampurdán* el 15 d'octubre de 1904.

⁹⁹ Torrent (1907a i 1907b), Callís (1907a i 1907b), Vayreda (1908).

¹⁰⁰ Poch, 1909 : 26. A més dels autors ja esmentats, potser caldria afegir-hi a Pere Casanova, autor d'un conjunt d'articles publicats el 1905 al *Boletín de la Cámara Oficial Agrícola del Ampurdán* criticant l'explotació indirecta de la terra i, en especial, el comportament dels masovers.

¹⁰¹ Poch, 1909 : 26

entre amo i masover¹⁰²; discussions sobre qui i com s'havien d'assumir els costos i sobre com es distribuïa l'augment de producció o de guanys resultant.

Fulgenci Vila (1908) indicava un aspecte important quan assenyalava que la curta durada dels arrendaments era un fre al canvi tècnic i, en particular, a la difusió de rotacions llargues amb userda i trèvol¹⁰³. Ell mateix, al llarg de la seva trajectòria com administrador del patrimoni dels Moixó a l'Empordà, havia pogut comprovar els entrebancs que sorgien davant els seus propis intents d'impulsar el conreu de l'userda als cortals d'aquest patrimoni a Castelló d'Empúries¹⁰⁴.

Però, potser, major rellevància que la durada formal d'uns arrendaments que preveïen la seva renovació automàtica, era la reticència dels propietaris a acceptar la reducció de la superfície sembrada de cereals. L'obligació de sembrar anualment la meitat de la terra de cereals continuava caracteritzant el sistema de conreus seguit en les masoveries. L'enginyer Isidoro Aguiló, en un opuscle publicat el 1909, no es cansava de repetir que la nota general a tota la província era *"el abuso de los cereales en perjuicio de la buena producción"*¹⁰⁵ i n'atribuïa la responsabilitat al sistema de parceria vigent :

"Hemos procurado indagar cual es el móvil de ese abuso de cereales: quizá sea la forma de la renta de la tierra, que muchos propietarios exigen en especie -trigo- y

¹⁰² Un reconeixement d'aquestes desavinences ens el proporciona J. Anglada (1917), quan escriu: *"Respecta a la part intelectual, regularment el propietari disposa de més instrucció i té més coneixements teòrics, i el masover es més pràctic i es troba més al corrent en l'art de conreuar, segons els costums del país. (...) Debem tenir en compte que generalment els dos (propietari i masover) no marxen d'acort sobre aquest punt. ¿Qui en té la culpa? Ni l'un ni l'altre, tots obran guiats per la mateixa intenció, o sí, la de augmentar el rendiment de les terres; mes parteixen de diferent criteri"*. Clar està que hi ha qui ho interpreta en clau positiva, com Joaquim d'Abadal en el discurs pronunciat en l'onzè congrés de la FACB : *"Tampoch se poden fer canvis sobtats en el sistema de conreu ni en els productes sembrats perquè es precis la conformitat del amo y masover; però això es més una ventajja que un inconvenient ja que la pràctica nos demostra que no impideix pas les reformes progressives y, en cambi, deté projectes fills a vegades més d'un entusiasme momentani que de la reflexió"* (reproduït a la *Revista de la Cámara Agrícola Ausetana*, 1909, nº 42)

¹⁰³ Segons ell, *"una de las causas que más concurren á postergar la aplicación de los buenos principios á la agricultura es ciertamente la corta duración de los arrendamientos"* (Vila, 1908). Tot i referir-se, probablement, a contractes d'arrendament de parcel·les més que de masos, l'argument és fàcilment extensible. Amb un termini de tres anys, afirma, l'arrendatari ni té temps de conèixer la naturalesa de les terres ni, per tant, d'establir un bon sistema de rotació de conreus, ni està interessat en la plantació de prats artificials, que tenen una vida mitjana molt superior a la durada de l'arrendament (de 12 a 15 anys).

¹⁰⁴ Fulgenci Vila, el 1887, va proposar al propietari la sembra de 70 vessanes d'userda als cortals Llebrer, Modèguer, Roger i Moixó; per a la qual cosa va elaborar un detallat projecte del sistema de cultiu a seguir i dels rendiments econòmics potencials (AHNC, fons Moixó, 7415.2.4)

¹⁰⁵ Aguiló, 1909 : 17

*no percibiendo apenas renta de la tierra que no lleba trigo, viene el labrador obligado a cultivarlo*¹⁰⁶.

Y més endavant, tornava a insistir-hi :

*"El pago del arrendamiento de la tierras en trigo, es causa del abuso del cultivo del mismo, en contra de las leyes agronómicas de la alternativa de cosechas, pues al propietario le conviene que sus tierras lleven siempre trigo"*¹⁰⁷

Tot i no ser exacte que els propietaris no percebessin "apenas renta" dels conreus no cerealícoles, és cert que la proporció fixada pel costum era inferior que la dels grans d'aresta (la quarta part, en comptes del terç). Però és difícil pensar que aquest fos un obstacle seriós. Probablement, darrera aquest *abús de cereals* hi havia la resistència dels propietaris a augmentar la proporció de renda en unes espècies que tradicionalment no havien tingut tan bon mercat com el blat o l'ordi.

En estreta relació al canvi en els conreus i usos del sòl es trobava la qüestió de la ramaderia. El desinterès dels propietaris per l'explotació pecuària fou la pauta tradicional en les masoveries i explica les rigideses imposades al sistema de conreus. Tot i els canvis enregistrats durant la segona meitat del segle XIX (dels quals el Mas Pinell n'és un exemple), abans dels anys de canvi de segle la tònica predominant va mantenir-se en els mateixos paràmetres. Encara el 1909, I. Aguiló constata l'existència de certa resistència

*"á entrar en inteligencia con el labrador (masover) para establecer la cría de ganado, bajo la forma de repartición de beneficios, y quizá sea porque implica la intervención del propietario, cuando esta es necesaria y á nuestro modo de ver indispensable"*¹⁰⁸

La qüestió de la ramaderia en les masoveries va incrementar la seva rellevància a mesura en que s'ampliava el consens sobre les sortides a la crisi estructural que afectava la cerealicultura i la viticultura, que havien estat les bases del creixement agrari anterior. Progressivament, va difondre's la idea d'una especialització ramadera pel conjunt de la regió de Girona i això implicava una certa revisió dels contractes de conreu i, també, una major

---

¹⁰⁶ Aguiló, 1909 : 18. En certa mesura recupera el que mig segle abans havia sostingut Narcís Fages de Romà, quan afirmava que "el sistema (de conreu) hasta ahora seguido (es refereix a l'obligació de sembrar cada any la meitat de les terres de cereals) y que constituye la regla general en el país respecto á los arrendamientos á parte de frutos, lejos de corresponder á las reclamaciones de una economía rural bien entendida, las contraria completamente, enoñadenandó la producción y esterilizando el suelo" (Fages, 1863b : 76)

¹⁰⁷ Aguiló, 1909 : 29

¹⁰⁸ Aguiló, 1909 : 18

participació dels propietaris en el finançament de l'explotació. A mesura que avançava el segle, la transformació de les masoveries al terç en masoveries a mitges amb bestiar va esdevenir la qüestió central en les discussions mantingudes a través de la premsa agrícola. Com afirmava, Jaume Rosich,

*"el que ha passat, al nostre entendre, és que el sistema d'explotació a terç, resulta antiquat, contraproduent, avui que la ramaderia té tanta importància, al revés del temps passat, que en tenia molt més la producció de cereals, vi, oli, etc."*¹⁰⁹

Durant la dècada de 1920, les dificultats econòmiques del sector agrari varen augmentar. En un article de 1926 un propietari empordanès, Josep Sabater, es lamentava de la baixa remuneració obtinguda amb els conreus cerealícoles, la vinya i l'olivera, indicant que

*"l'únic cultiu que és remunerador a les nostres terres és el dels farratges, ja sigui esparcet (trepadella), ja sigui userda (alfals) i tota altra mena de farratges que es facin, tant si són de pastura com per dallar i empallarar, com d'arrel o tubèrcul per donar cuit o cru al bestiar"*¹¹⁰

Y set anys més tard, tornava a insistir-hi :

*"... el cultiu dels grans i de les oliveres i altres són ruïnoses a la nostre pagesia, i (...) l'únic que salva el pagès és el bestiar, tant el de cria com el d'engreix. (...) Si els masovers en surten sense pèrdues de les masoveries és sols degut al cultiu de ferratge que el destinen al bestiar sia de cria o de recia o per a la producció de carns o la lletera. Amb els guanys que tenen del bestiar en tenen per a pagar l'arrendament de les terres, i per a rescabalar-se les pèrdues dels cultius"*¹¹¹.

En definitiva, les creixents dificultats econòmiques i la progressiva conflictivitat social agrària varen aplegar voluntats per propugnar la substitució dels vells pactes al terç per nous pactes de mitgeria amb bestiar¹¹² com a sortida més remuneradora a una situació que, després d'un parèntesi durant els anys de la Gran Guerra i la immèdiata postguerra, havia empitjorat els equilibris tradicionals en la distribució de l'ingrés agrari¹¹³.

¹⁰⁹ Rosich, 1925 :434

¹¹⁰ Sabater, 1926b

¹¹¹ Sabater, 1933)

¹¹² Vegeu Sabater, 1925a, 1925b, 1926a i 1926b; i Rosich, 1925.

¹¹³ Que la cria de bestiar fou la principal sortida a la precarització de l'economia dels parcers i masovers també ho mostren les tensions i conflictes que es produïren entre masovers grassos i petits parcers en determinades localitats. En una comarca no massa llunyana, la Plana de Vic, la *Secció de parcers i masovers* de la *Cámara Agrícola Ausetana*, el 1931, denunciava la misera remuneració que els parcers obtenien amb el conreu de la terra. Comparant-ho amb el salari d'un manobre, la categoria més baixa de l'escala laboral, l'esmentada secció sostenia que l'ingrés per dia laborable d'un parcer equivalia al 66% del jornal de manobre. Només aquells masovers privilegiats que disposaven d'un mas gran amb terra suficient per criar bestiar vivien folgadamente. Les tensions entre ambdós col·lectius varen anar

Del paper al mas : alguns exemples de la transformació dels pactes de masoveria.

La premsa agrària comarcal i regional ens permet observar una creixent preocupació per l'adequació dels sistemes de tinença tradicionals a les noves condicions econòmiques. Però, fins a quin punt això va traduir-se en una transformació real de les velles fórmules de masoveria? I en quin sentit va orientar-se tal transformació, cas d'haver-se produït? És incorrecte suposar, com a principi, que els textos dels polemistes i propagandistes siguin un reflex més o menys fidel del que realment està succeïnt. De la mateixa manera que de proliferació d'articles sobre batedores mecàniques no pot deduir-se'n la seva difusió, les discussions sobre la parceria de mitjan segle XIX no sembla que anessin acompanyades de canvis substantius i duradors. I sovint hi havia gran distància entre allò que predicaven els dirigents agraris que considerem més representatius i el que ells mateixos realitzaven com a gestors del seu patrimoni, tal com ha mostrat J. Planas en el seu estudi sobre Jaume Maspons i Camarasa¹¹⁴.

Ara com ara, la migradesa documental només ens permet una aproximació grollera a la qüestió. La impossibilitat de consultar fons notariais fins cent anys després de llur protocolització limita enormement la recerca i ens obliga a utilitzar com a alternativa documentació que, de fet, és complementària : alguns testimonis de caràcter literari i els migrats papers d'alguns fons patrimonials. Tot i això, ens permeten obtenir unes primeres conclusions.

Les descripcions sobre la masoveria publicades en les dècades de 1920 i 1930 insistien en contraposar els *tractes vells* amb els *tractes nous*, indicant així la magnitud de la transformació experimentada. Pelai Negre, després d'explicar el funcionament de les masoveries al terç tradicionals, aclaria :

*"Difieren de estos contratos tradicionales de aparcería los modernos, que se han generalizado bastante"*¹¹⁵.

---

augmentant, a mesura que els petits parcers pressionaven per arrendar parcel·les dels masos més grans (Vegeu els números 420, 425 i 428 de la *Revista de la Càmera Agrícola Ausetana i del Sindicat Agrícola de Vich*, corresponents a l'any 1931). El mateix succeï a Castelló d'Empúries o a L'Escala, localitats on els cortals ramaders tenien un pes important (vegeu Negre, 1928). La possibilitat de tenir terra per alimentar el bestiar va esdevenir clau.

¹¹⁴ Planas, 1994a : 34-47 i 1994b

¹¹⁵ Negre, 1925

I Jaume Rosich contraposava les modalitats d'arrendament i parceria vigents a principis dels anys trenta amb les de cinquanta anys enrera. Dels seus textos es dedueix que la masoveria i la parceria tradicionals encara pervivien, però que al seu costat s'havien desenvolupat i estès altres formes de gestió dels patrimonis agraris. És impossible, ara per ara, donar xifres i percentatges sobre un fet que altres contemporanis, com J. Sabater¹¹⁶, consideraven més marginal del que es dedueix de Rosich i Negre.

Segons aquests testimonis, el canvi s'hauria produït en estreta vinculació amb l'expansió de la ramaderia i hauria fet evolucionar la parceria al terç cap a la mitgeria amb participació del propietari en el capital d'explotació, alhora que hauria modificat el sistema de conreu basat en la rotació biennal dels blats. Així ho afirma J. Rosich :

"...d'ençà que la ramaderia s'ha extès, amb el conreu de l'alfals, que en aquells temps es desconeixia, i amb el major preu de llurs productes, s'han adoptat els contractes de parceria a la meitat de fruits aportant-hi el propietari el capital per a la compra del bestiar de tals explotacions"¹¹⁷

I, segons P. Negre :

"La principal diferencia estriba en una mayor participación del propietario en la explotación, mientras antiguamente éste no contribuía a los gastos de la misma, hoy es frecuente que costee la mitad de las simientes, abonos químicos, alguna que otra vez maquinaria agrícola y otros gastos extraordinarios de la explotación; asimismo contribuye en igual proporción a la compra del ganado y a los gastos que ocasione su manutención y engorde, especialmente cuando se le quiere dedicar a la cría o recría para la explotación del mismo. En estos casos el propietario percibe también la mitad de todos los productos"¹¹⁸.

L'escassa documentació disponible confirma la idea que a partir dels anys del canvi de segle es produeixen assajos i provatures que intenten readequar els tractes de masoveria, tot i que no sempre els van en la mateixa línia. Sintetitzem a continuació, els elements més destacables dels casos documentats :

- *El Pinell (Torroella de Montgrí)*

Els pactes del Mas Pinell, que ja s'havien modificat el 1877 per establir la participació del propietari tant en la cria de bestiar com en la resta de

---

¹¹⁶ Sabater, 1925a i 1933

¹¹⁷ Rosich, 1932

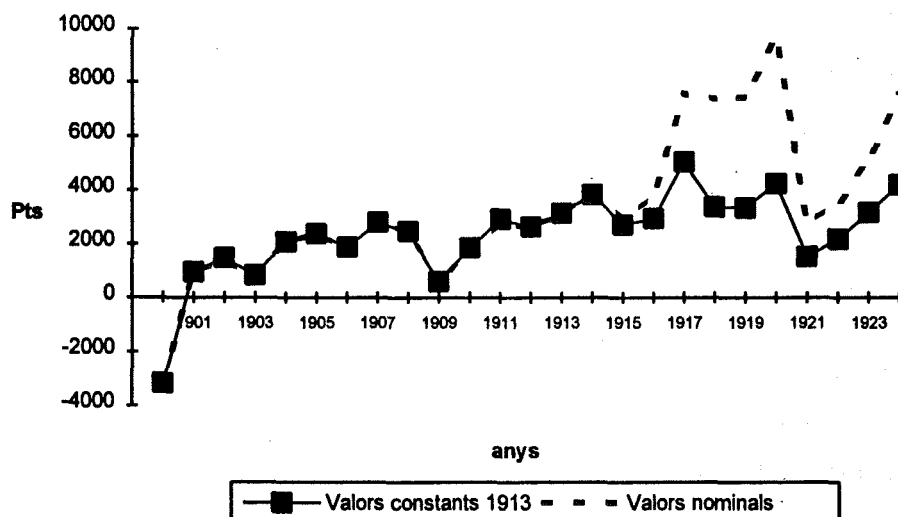
¹¹⁸ Negre, 1925

produccions, es varen refer el 1898 (simplificant els pactes de 1877 i, sobretot, reduïnt la renda percebuda pel propietari dels dos terços a la meitat) i, una altra vegada, el 1904 (rectificant la manera de distribuir els salaris pagats a mossos i jornalers)¹¹⁹.

● *El Mas Reig (Palau de Santa Eulàlia, Alt Empordà)*

Josep Sabater dóna l'any 1900 com a data de modificació dels pactes al Mas Reig de Palau de Santa Eulàlia. A partir d'aquell moment s'estableix que propietari i masover es reparteixen a parts iguals les despeses d'explotació de la finca (excepte el treball dels masovers) i també els ingressos generats per ella. També modifiquen el sistema de conreus, orientant-los cap a la producció de farratges i pinsos.

Gràfic 5.2 : Ingress net del propietari del Mas Reig (Palau de Santa Eulàlia) d'ençà l'establiment de pactes de mitgeria

Font : Sabater, 1925

En un article de 1925, a més d'explicar el funcionament de la masoveria, reproduïx els comptes de l'explotació entre 1900 i 1924 (gràfic 5.2). Els anys anteriors a 1900, segons els seus propis càlculs, hauria obtingut un producte equivalent a unes 1300 pessetes, en valors de 1913. Els primers anys dels

nous tractes, a conseqüència de les inversions realitzades, els guanys no foren molt bons. En altres ocasions, hi hagué pèrdues importants a causa d'agents naturals o d'epidèmies que delmaven el bestiar. Però, segons l'autor de l'article i propietari de dit mas, a mig termini, els resultats dels nous tractes foren molt millors del que podien haver estat amb una parceria al terç :

"Aquests pactes han donat prova d'ésser bons perquè ha prosperat el masover, que com qui diu no tenia res al començament del contracte (...) . I per al propietari són més que bons, perquè no sols han donat prou, sinó que potser massa, si comparem les 2.000 (pts) que exegerant-ho molt podria donar amb els pactes antics i les 9.650 que va donar el 1920"¹²⁰

● *Un mas de Jaume Rosich*

Jaume Rosich exposa l'exemple d'un mas arrendat a mitgeria pel seu pare el 1880 i que revisa els tractes el 1907, mantenint la mitgeria però incrementant l'extensió de prats artificials i pactant una major intervenció del propietari per adquirir nova maquinària i millorar les races vacunes¹²¹.

● *El patrimoni Bru (Gironès)*

Josep Bru, que fins 1900 havia mantingut unes pautes d'allò més tradicionals pel que fa a les seves masoveries, aquell any va establir una parceria pecuària amb un dels seus masovers. Concretament amb Josep Casals, que menava la poca terra de La Roureda, de Domeny¹²². Aquests tractes, que hem resseguit a través de la comptabilitat, implicaven que el propietari avancés el capital necessari per a la compra del bestiar. Varen explotar-se tres espècies d'animals : bovina, porcina i ovina. En les dues primeres, els tractes funcionaven de la següent manera : el propietari adquiria el bestiar per engreixar, el masover s'encarregava d'encebar-los i, amb el diner obtingut per la seva venda, el primer recuperava el capital invertit més un terç de la diferència entre preu de compra i preu de venda, mentre que la remuneració del parcer (en concepte de treball i alimentació) eren els dos terços restants. A diferència dels porcs i vedells, una part dels caps ovins

---

¹²⁰ Sabater, 1925a

¹²¹ Rosich, 1925

¹²² Tot i haver-ho advertit amb anterioritat, tornem a aclarir que al llarg d'aquest treball utilitzarem les dades del patrimoni Bru, tot i no correspondre's amb el territori del Baix Empordà. Raons de proximitat, similitud i, sobretot, d'escassetat de comptabilitats pel segle XX, ens han convençut a utilitzar-lo.

adquirits va destinar-se a la reproducció. Per això els tractes varen ser diferents. El propietari contribuïa amb l'adquisició dels animals i el masover amb la cura i manutenció. A canvi es repartien a mitges tots els ingressos generats per la venda de xais o els seus productes. La taula 5.18 sintetitza el funcionament d'aquesta parceria pecuària i els guanys obtinguts pel propietari durant els anys en què la documentació era més coherent (1900-1903).

Taula 5.18 : Parceria pecuària de J. Bru i J. Casals (1900-1903)

any	animals comprats			animals venuts		
	boví	oví	porcí	boví	oví	porcí
1899	2	23	4			
1900	3			5	1	
1901	2	2		2	19	2
1902	3			2	7	2
1903	2			2	7	
	valor compra (pts)			guanys de l'amo (pts)		
1899	250					
1900	410	446,5	61,5	100,6	6	
1901	197,5			40,8	152,9	10,8
1902	330	65		32,5	56	69,2
1903	260			64,1	79	

Nota : Sota el concepte de guanys hi apleguem la tercera part del sobrepreu obtingut amb la venda de porcs i vedells i la meitat dels ingressos bruts generats per la venda de xais i els seus productes.
Font : Arxiu patrimonial família Bru, comptabilitat.

És important indicar, per la discussió que mantenim sobre el nivell de transformació dels pactes de masoveria, que la parceria pecuària de Josep Bru amb Josep Casals fou una experiència singular per dos motius : pel caràcter peculiar de La Roureda¹²³ i perquè Josep Bru no ho va estendre a cap altre mas del patrimoni, almenys fins molts anys després. El buit documental dels anys 1907-1922 no ens permet resseguir l'evolució de la gestió del patrimoni durant aquest període. Entre 1923 i 1925 tornem a tenir constància d'una altra parceria pecuària, però ara no amb Josep Casals (tot i que continuava essent arrendatari de La Roureda), sinó amb Tomàs Carreras, masover del Mas Oliver de Domeny. Amb posterioritat a 1925 no sembla que J. Bru torni a interessar-

¹²³ La Roureda era una minúscula masoveria dependent del Mas Oliver de Domeny. En algun moment apareix anomenada com a *Hostal de la Roureda*. Això podria explicar les seves reduïdes dimensions. Tenia només 6 vessanes de terra campa, per les quals pagava una renda fixa anual de 4,7 hl de blat, i una extensió indeterminada d'hort. Per l'arrendament d'aquest i la casa, pagava 160 pessetes anuals, a més de 60 pessetes per contribucions.

se per participar en l'explotació de bestiar de manera conjunta amb els seus masovers.

● *El patrimoni Grassot-Fuster (Baix Empordà)*

L'últim exemple que analitzarem és el del patrimoni Grassot-Fuster¹²⁴. Aquest cas és particularment interessant perquè constatem (1) que un mateix propietari alternava múltiples modalitats d'arrendament de masos alhora, sense que existís una orientació compartida, i (2) que la cronologia d'aquells canvis que podrien indicar una certa adequació de la masoveria a les noves condicions econòmiques és molt dispersa i no manté massa coherència. La taula 5.19 sintetitza les clàusules referides a la renda del propietari i la seva participació en el finançament de les despeses d'explotació en aquells masos pels quals disposem de més d'un contracte. Les dues constatacions que hem anticipat poden comprovar-se en aquesta taula. D'ella també pot concloure's un cert fracàs, a mig termini, de les fórmules de transformació de la parceria. Només en el cas del Mas Delfau i Oliver, els tractes de parceria sobreviuen més enllà de la guerra civil. És precisament l'explotació on varen perdurar les fórmules més tradicionals, on va mantenir-se la parceria. En canvi el Mas Fel i el Mas Blanch, que en moments diferents varen experimentar canvis i novetats en els tractes, varen acabar arrendats en diner (el 1939 i el 1918, respectivament).

En el cas del Mas Blanch, probablement, tal com es dedueix del gràfic 5.3, els ingressos del propietari varen tendir a deteriorar-se progressivament en termes reals, amb la salvetat d'alguns anys de l'excepcional conjuntura de la Primera Guerra Mundial. L'anàlisi de la comptabilitat ens permet deduir que, entre 1903 i 1906, els resultats de la mitgeria pactada el 1898 foren relativament bons (tot i eliminant els valors de 1906, engreixats per la liquidació del bestiar compartit amb el masover). El retorn a una parceria al terç no va pas millorar els resultats del propietari, al contrari, tot i que caldria tenir en compte els rendiments que podia obtenir invertint en altres activitats els

---

¹²⁴ Per evitar confusions, cal aclarir que no es tracta dels mateixos Grassot esmentats anteriorment, en relació al Mas Coloma. A mitjan segle XIX el titular d'aquest patrimoni era Carles de Grassot i Fuster, hisendat de La Bisbal. Després de la mort d'aquest (1880), la cadena d'hereus passarà pel seu fill Adolf de Grassot i Camps (mort sense descendència el 1908), pel cosí d'aquest Josep M. de Grassot i Guinart (mort el 1931), pel fill d'aquest Ricardo de Grassot i Puig (mort el 1936) i pel fill del darrer, Josep M. de Grassot i Vidal (mort el 1968).

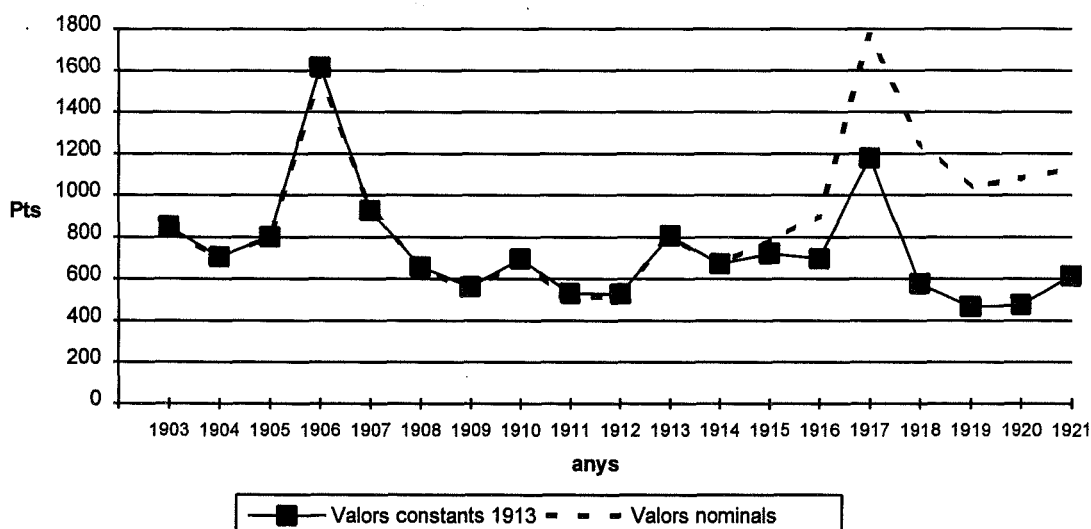
Taula 5.19 : Evolució del contracte de masoveria en tres heretats del patrimoni Grassot-Fuster

Mas	any	masover	Pagaments					contribucions ordinàries	censos en gra diner	Aportacions del propietari		
			al terç	a la meitat	en moneda	fixos en espècie	en bestiar				Agressos i altres obligacions	
Fel (Ultra-mort)	1875	P. Carbó	grans raïms cànem garbons	oli producció dels camps Cargol i Closeta idem. Producció de la Closa Major	-	8 forcs alls 12 forcs cebes 4 sacs patates 15 qq palla	8 gallines 2 capons 1 xai	Sembrar 4v per l'amo, pagant aquest la llavor Mantenir 4 ovelles de cria de l'amo	masover	modoló	amo	-
	1908	P. Carbó	idem	idem.	-	idem.	idem.	idem	idem	idem	idem	-
	1921	J. Carbó	-	tots els grans i userdes	-	-	2 pollastres 4 capons 2 gallines 1 xai 75% venda de cries cavalleria	Sembrar per l'amo 1 quintar patates, 1000 cebollins i 20 alls, pagant ell la llavor	masover	amo	amo	Pot tenir 1 cavalleria en el mas, que el masover podrà fer treballar i criar
	1939	J. Carbó	olives fruits secs	-	5000 pts	-	-	masover	-	-	-	-
Delfau i Oliver (Pera-tallada)	1858	P. Geronès	grans raïms cànem	fruita garbons	6 lliures	2 sacs patates 4 forcs cebes 3 forcs alls 10 qq palla	2 capons 6 gallines 1 xai	90 pts, pel focino Sembrar 1v de civada per farratge per l'amo Mantenir 2 ovelles de cria de l'amo	masover	modoló	masover	jornals escaldors
	1941	J. Geronès	idem	idem	idem	idem	idem	idem	idem	idem	idem	idem 1/3 adobs adquirits 1/3 prima assegurança
Blanch (Ullastret)	1854	E. Casanovas	gra	-	-	1 sacs patates 2 forcs cebes 2 forcs alls 1 qq palla	8 gallines 1 xai	30 lliures d'agressos Obligació de mantenir 1 mul i 2 ovelles de cria de l'amo Sembrar 1 cop de fesolins i 1v civada	masover	masover	masover	meitat de l'eugassada per la batuda jornals escaldors
	1898	S. Bona	-	grans raïm oli fruites	-	2 sacs patates 4 forcs cebes 4 forcs alls	meitat beneficis cria bestiar 2 gallines	1 carretada civada en flor	amo	?	-	meitat de 2 parells de vaques i de 2 cavalls Un cavall o mul (*)
	1905	I. Artigas	tot tipus de gra raïm	oli raïm de camps annexes	-	2 sacs patates 2 forcs cebes 2 forcs alls	2 gallines	-	masover	modoló	-	-
	1918	P. Artigas	-	-	1000 pts	idem	idem	masover	masover	modoló	-	-

Font : AHC La Bisbal, fons Grassot, lligalls 25, 29 i 33 . Nota (*) : De la comptabilitat d'aquest mas es dedueix que el propietari, probablement, també aportava una part dels grans consumits per a l'alimentació del bestiar de la finca, malgrat no ho explici el contracte.

capitals que fins aleshores havia destinat al mas. Entre 1908 i 1913, l'ingrés del propietari va tendir a situar-se per sota dels nivells de 1903-1905. Només amb demanda exterior generada per la guerra i la consegüent puja de preus, els resultats varen tornar-se a situar al nivell inicial, depassant-lo puntualment el 1917. Les noves condicions inflacionàries del període post-bèl·lic amaguen una caiguda de la renda en termes de capacitat de compra, malgrat l'aparent alça d'aquest. Quan, el 1919, la masoveria esdevinguí un arrendament a preu fet, l'ingrés del propietari era de l'ordre del 30 - 35 % inferior a l'obtingut entre 1903 i 1905.

Gràfic 5.3 : Ingré del propietari del Mas Blanch (Ullastret), a través dels successius canvis de pactes de masoveria

Font : AHC La Bisbal, fons Grassot, Caixa 33. L'ingrés es compon de les parts de fruit percebudes, els pagaments en volateria i els guanys ocasionats per la venda de bestiar (havent-ne restat el valor de compra).

És difícil no interpretar el comportament econòmic del propietari simplement com el d'un rendista que cerca un guany segur amb el mínim risc. Però aquesta no és la discussió que ara pertoca. El fet és que els successius titulars del patrimoni Grassot-Fuster no varen tornar mai més a assajar una mitgeria. El contracte que el 1921 signen amb el masover del Mas Fel, tot i implicar la partició dels fruits a mitges, no és pas una mitgeria des de la perspectiva de les aportacions del propietari i l'aportació de bestiar, a més de facultativa, es redueix a una cavalleria. Les modificacions contractuals que es produeixen des de 1907 són de menor entitat i impliquen, sobretot, un cert desbloquejament de les limitacions imposades pel sistema de conreu tradicional de les masoveries.

Bé perquè el propietari accepta altres produccions que la de blat, bé perquè l'arrendament monetari implica l'eliminació d'aquest tipus de restriccions. Així, per exemple, al mateix Mas Blanch, s'observa una notable reculada del blat forment en favor del blat de moro i la civada. I al contracte de 1921 del Mas Fel, s'especifica que el propietari percebrà la meitat de tots els grans i *userdes*.

En conclusió, els exemples i casos particulars examinats fins ara, ens permeten deduir, sobretot, dos fets. En primer lloc, que és possible observar una certa inquietud per modificar la masoveria tradicional, incorporant-hi l'explotació de bestiar i flexibilitzant el sistema de conreu. Però, en segon lloc, també deduïm que sovint -i en especial les mitgeries- no varen passar de simples provatures i assajos amb una vida ben curta. Els límits d'aquesta inquietud també encara es fan més perceptibles en el contrast amb altres comarques¹²⁵, on la participació del propietari en l'adquisició de fertilitzants inorgànics va generalitzar-se molt més del que els casos examinats permeten deduir pel conjunt de la regió de Girona.

5.8 Recapitulació

A diferència dels quatre capítols anteriors, que han estat una imatge estàtica de les característiques bàsiques del sector agrari baixempordanès (producció, rendiments, procés de treball, reproducció econòmica de les UFP i distribució de la propietat de la terra), aquest capítol l'hem plantejat amb una intenció cronològicament transversal, que mantindrem en els capítols següents.

Hem vertebrat el capítol, bàsicament, entorn tres eixos: (a) una avaluació de l'extensió i pes dels règims de no-propietat; (b) la descripció del que hem anomenat *la condició masovera*; i (c) un intent d'esboçar les grans línies de transformació imposades amb la crisi agrària finisecular.

Respecte la primera qüestió, hem realitzat una relació crítica de les diverses informacions disponibles, insistint en les seves limitacions i imprecisions, però

---

¹²⁵ Vegeu algunes mostres de les despeses en fertilitzants realitzades pel Marquès de Sentmenat en finques de l'Urgell i la Plana de Vic, o de les realitzades pels Torelló en les seves finques del Solosonès a Garrabou, Pascual, Pujol i Saguer, 1996. Segons un testimoni de la Plana de Vic, "*quan començaren a aplicar-se en la Plana els adobs minerals com a complementaris dels fems es convingué per molts propietaris contribuir a les despeses de sa adquisició en la mateixa proporció que percebien els fruits*" (Galderic, 1931)

alhora hem pogut constatar la importància de les diverses formes d'arrendament, l'extensió de les quals, al llarg del període estudiat, sembla que sempre va superar amb escreix el 50% de la superfície conreada.

Hem optat pel criteri "*tipus d'explotació*" més que no el de "*tipus d'arrendament*" a l'hora de realitzar una primera classificació de les formes de cessió de la terra, distingint entre arrendaments de parcel·les i masoveries. Han estat aquestes últimes les que, per la seva superior rellevància en termes superficials, han centrat la nostra atenció al llarg del capítol. Hem caracteritzat les condicions laborals i econòmiques de les unitats familiars masoveres i hem posat de relleu (especialment a través de l'exemple del Mas Coloma) la complexitat de la condició masovera i la dificultat de parlar dels masovers com un grup social homogeni, amb una posició econòmica equiparable.

Finalment, hem revisat fins a quin punt les noves condicions econòmiques establertes a partir de la crisi agrària finisecular varen forçar una transformació dels contractes de masoveria al terç tradicionals, en especial durant les tres primeres dècades del segle XX. Tot i que la precarietat documental impedeix que les conclusions siguin tan sòlides com desitjaríem, hem pogut observar, d'una banda, que tant en el discurs com en la realitat existia un cert neguit per assajar variacions en les fórmules contractuals; variacions que implicaven una major intervenció del propietari, probablement tant en l'esfera de la direcció com en la del finançament de les despeses d'explotació. Però, també hem constatat -en especial en aquells casos que no es proposen com a model en els textos- com les temptatives més innovadores varen tenir una vida efímera que va anar deixant pas als arrendaments monetaris com a fórmula d'adequació de les masoveries a les noves orientacions agràries del primer terç del segle XX.

6. TRANSFORMACIONS EN LA PROPIETAT AGRÀRIA (1850-1940)

Fins temps relativament recents, en els estudis d'història agrària, especialment entre els inscrits en el lax espai de la tradició marxista, predominava -tot i que no pas en exclusiva- el paradigma del que podríem anomenar *capitalisme de la gran propietat* : un model interpretatiu d'arrel kautskiana que donava per establert que el desenvolupament capitalista havia d'implicar un triomf de la gran propietat a costa de petits propietaris que, sota condicions de progressiva pauperització, haurien perdut llurs propietats, haurien experimentat un procés de proletarització i, en certa mesura, s'haurien vist abocats a emigrar. El corollari de tot plegat havia de ser un augment en el grau de concentració de la terra¹.

La multiplicació de les recerques i -també cal dir-ho- la influència dels debats teòrics sobre l'explotació familiar pagesa², han tendit a modificar la interpretació suara esmentada en dues direccions³ : (a) acceptant que els canvis en les estructures de la propietat entre mitjan segle XIX i la primera meitat del segle XX no han estat massa radicals i que el grau de desigualtat en la distribució de la terra (mesurat, per exemple, a través de l'índex de Gini) s'ha mantingut en termes generals relativament estable; i (b) constatant que, amb intensitat i característiques diferents, arreu s'observava un cert procés de consolidació de la propietat pagesa.

Petita propietat i capitalisme a Catalunya (1850-1940) : síntesi de recerques

Les primeres descripcions en aquesta línia, de fet, ja es troben en l'obra pionera d'Yvette Barbaza⁴ sobre la Costa Brava. Excepte casos aïllats com el de Pals, on l'aixecament de la prohibició de conrear arròs va propiciar la

---

¹ Entre els autors que -a Catalunya i amb més o menys matisos- han sostingut l'existència d'un procés de concentració de la propietat durant els segles XIX i XX paral·lelament a l'expansió d'una agricultura de tipus capitalista, podem esmentar el treball pioner de Ramon Garrabou (1962) sobre la Segarra i la tesi d'Helena Estalella (1984a) sobre la província de Girona. De fet, en aquest darrer cas, es tracta més aviat d'un supòsit que l'autora utilitza per a la interpretació dels resultats, ja que l'anàlisi sincrònica que realitza no li permet pas demostrar-ho. En una síntesi relativament recent sobre l'evolució de la propietat de la terra a Catalunya al llarg dels segles XVIII i XIX, Antoni Segura torna a sostenir una hipòtesi similar pel període immediatament anterior al que nosaltres analitzem : "...el procés de transició de la propietat feudal de la terra a la propietat capitalista i la posterior absorció de l'agricultura pel capitalisme ha donat pas a una major concentració de la propietat de la terra" (Segura, 1993 : 38).

² Vegeu Pérez Touriño, 1983 i Mir, 1990

³ Vegeu el plantejament de l'estat de la recerca fet per R. Garrabou al pròleg de Garrabou (coord.), 1992

⁴ Barbaza, 1988 (la primera edició, en francès, data del 1966)

formació d'algunes grans propietats, i tenint en compte alguns miratges provocats per les deficiències documentals, Y. Barbaza apuntava que entre els amillaraments del segle XIX i els cadastres del XX els canvis observats o bé eren insignificants, o bé s'havien fet en benefici de la propietat petita i mitjana⁵. Barbaza també constata com les velles grans propietats del litoral gironí havien estat afectades per un procés de fragmentació i venda que l'autora atribuïa a l'absentisme dels propietaris, al canvi en la concepció de la figura de l'hereu, i a la pèrdua de rendibilitat relativa de les explotacions agràries. Aquest desmembrament de grans propietats no havia estat compensat pels escassos moviments de signe contrari : les grans propietats de formació recent (lligades a tres formes d'especulació : la fusta i el suro, els conreus de regadiu i l'arròs, i l'urbanització turística) havien estat molt poc nombroses⁶.

Amb anterioritat a Y. Barbaza, i de manera més confusa, Salvador Llobet també havia observat una tendència vers l'ampliació de la propietat pagesa a la comarca del Maresme, lligada als ingressos obtinguts mercès a la reorientació productiva i mercantil de les explotacions:

*"En el siglo XX la especialización exportadora de la comarca ha dado unas posibilidades económicas a los campesinos, que les ha facilitado la adquisición de terrenos"*⁷.

Tot i que les planes que Llobet dedica a aquesta qüestió plantegen problemes metodològics (en particular la utilització del nombre de parcel·les i no pas la seva superfície com a unitat d'anàlisi) que dificulten una correcta avaluació d'aquest procés, té interès l'èmfasi que l'autor posa en destacar que la propietat de les terres de conreu en la dècada de 1950 estava *"en su mayoría en manos de gente que la cuida directamente"*⁸.

En la tesi doctoral de Maria de Bolòs sobre la comarca d'Olot⁹ també es dedicava una atenció especial a l'evolució de la propietat des del segle XVIII fins el segle XX. L'autora sostenia que, pel conjunt del període estudiat *"la propiedad es de tipo medio y pequeño y el latifundio es algo prácticamente*

⁵ Barbaza, 1988 : II, 77

⁶ Barbaza, 1988 : II, 78-79

⁷ Llobet, 1955 : 264

⁸ Llobet, 1955 : 265

⁹ Aquesta tesi fou llegida el 1966, però la seva publicació va retardar-se onze anys (Bolòs, 1977).

*inexistente*¹⁰ i observava un procés de fragmentació, especialment de la propietat mitjana, que explicava, en bona mesura, com a efecte de les desamortitzacions civil i eclesiàstica¹¹.

A l'altra banda de la ciutat de Barcelona, el Baix Llobregat va experimentar una evolució amb nombroses similituds (condicionades per la seva localització i pel tipus de resposta davant l'avenç del mercat capitalista) respecte el Maresme. Gemma Tribó¹² ha observat com al Baix Llobregat la crisi agrària finisecular va afavorir un repartiment més equitatiu de la terra i com durant les primeres dècades del segle XX varen generalitzar-se les condicions que facilitaren l'accés pagès a la propietat. Paral·lelament a un procés de creixement agrícola especialitzat en la producció horto-frutícola pels mercats barceloní i europeu, Tribó constata com es produeix un creixement notable de la petita propietat veïna i, sobretot, de la molt petita propietat, tant en termes superficials com en nombre de propietaris. La gran propietat va mantenir-se relativament estable, tot i que va accentuar la seva dependència respecte els propietaris barcelonins, a causa tant de grans inversions amb objectius especulatiu com del canvi de residència dels grans propietaris locals.

Un dels processos de transformació estructural més espectaculars és el que Josep Colomé ha descrit pel Penedès¹³. En aquesta comarca vitícola la fil·loxera va provocar l'ensorrament dels equilibris econòmics i socials que s'havien mantingut fins aleshores. El procés de replantació de ceps va anar acompanyat d'una profunda reestructuració de les relacions de producció que, a més de canvis en les formes contractuals d'accés a la terra, va caracteritzar-se per un augment quantitatiu de la franja de petits propietaris pagesos a costa de la desintegració d'alguns grans patrimonis que no varen poder afrontar la crisi fil·loxèrica i els elevats costos de replantació. En algun cas, aquest

---

¹⁰ Bolòs, 1977 : 389

¹¹ Bolòs, 1977 : 281. És oportú indicar que les conclusions d'aquesta tesi ens semblen especialment fràgils a causa de problemes metodològics greus que dificulten la correcta interpretació de les dades (per exemple, el fet que els intervals de superfície que determinen les diverses categories i subcategories de propietaris siguin diferents en cadascun dels tres talls temporals realitzats, sense que en cap moment es justifiqui aquesta opció). D'altra banda, l'autora no sembla interessar-se tant per l'estructura de la propietat com per les cèl·lules bàsiques d'explotació, els masos i probablement pateixi els efectes de l'esbiaix municipalista causat per unes fonts que no li permeten veure amb claretat el pes de la gran propietat.

¹² Tribó, 1992

¹³ Colomé, 1992

augment de la petita propietat tant en nombre d'individus com en superfície fou realment ràpid i espectacular. A Castellví de la Marca entre 1862 i 1918, per exemple, el nombre de propietaris amb menys de 5 hectàrees va multiplicar-se per 10,7 i la superfície que aquest grup posseïa per 9,3, paral·lelament a la reculada de les propietats més grans de 10 hectàrees.

En una altra comarca vitícola, la del Bages, Llorenç Ferrer¹⁴ ha constatat canvis en la mateixa línia, tot i que amb una intensitat menor que la del Penedès. Ferrer sosté la continuïtat del model setcentista d'estructura de la propietat (amb una forta polarització entre petits propietaris i propietaris de masos) i de l'explotació (accés dels petits propietaris a la terra dels grans mitjançant contractes de rabassa en petites parcel·les) almenys fins la dècada de 1930, però alhora observa dos canvis significatius : (a) un notable augment del nombre de propietaris, que afecta bàsicament els petits propietaris; i (b) un procés de segregació de parcel·les dels masos que van a parar a mans dels petits propietaris i que provoca una reducció important de les terres controlades pels propietaris de mas. Des del costat dels propietaris de mas que es desprenien de terres, Llorenç Ferrer explica aquest procés per mutacions en el sistema hereditari, per la disminució de la renda a conseqüència de l'evolució dels preus del vi, per la crispació social dels rabassaires i, en definitiva, per la pèrdua de valor de la terra davant altres actius industrial o urbans. Des del costat dels qui aconseguiren adquirir terra perquè encara la valoraven i fins i tot estaven disposats a pagar-ne un preu alt, Ferrer posa de relleu el paper de l'ingrés proporcionat pel treball femení a les fàbriques tèxtils, i el seu potencial esmerç en la compra de terres. Un altre element destacable de l'anàlisi realitzada per Llorenç Ferrer és la constatació d'una gran mobilitat mercantil de les petites propietats i la deducció que les condicions de reproducció econòmica de les petites explotacions pageses eren molt precàries. Quan algun dels elements que sostenien el fràgil equilibri econòmic d'aquestes UFP (el preu del vi, l'ocupació fabril o les variables familiars) es veia alterat, ni l'autoexplotació ni el treball fabril femení impediien la ruïna i, sovint, l'emigració de la família.

Per a les comarques interiors i meridionals de la Catalunya Nova disposem de menor informació que per a la Catalunya Vella, la Catalunya dels masos.

---

¹⁴ Ferrer, 1991

Sabem, pels estudis sobre períodes anteriors¹⁵, que el seu règim agrari era substancialment diferent i s'havia caracteritzat per un predomini de la petita propietat agrària, per una menor diferenciació dins la comunitat pagesa, per una major pervivència del règim feudal i per la conversió dels préstecs usuraris en un dels mecanismes bàsics d'extracció de renda. L'estudi sobre les transformacions agràries de les Garrigues entre mitjan segle XIX i la II República realitzat per Francesc Sales¹⁶, pot revelar-nos algunes línies d'evolució d'aquesta Catalunya meridional, tot i les particularitats de tractar-se d'una comarca intensament especialitzada en el conreu de l'olivera. A les Garrigues, segons Sales, la tònica dominant, pel que fa a l'evolució de la propietat, al llarg del període esmentat fou "*d'estabilitat en un context de desigual distribució de la terra*"¹⁷. Aquesta és una conclusió a la que arriben la major part dels estudis comentats. Certament, si hi ha estructures socials que es mouen lentament, la de la propietat és una d'elles. Però dins aquesta estabilitat, F. Sales, també reconeix l'existència d'un cert moviment, de canvis significatius. En particular, constata una reculada important de la mitjana propietat (tant en terra com en nombre d'individus), un cert manteniment de la gran propietat i, sobretot, un augment significatiu del pes de la petita propietat. El nombre de pagesos propietaris va augmentar espectacularment : en termes mitjans es doblà, i va créixer molt més allà on el procés d'expansió de l'àrea conreada fou més intens. Tot i que la parceria va mantenir una certa importància, el conreu directe per part de petits pagesos propietaris fou la característica bàsica d'una comarca on l'accés a la propietat del sòl va esdevenir pràcticament universal.

En síntesi, el conjunt de treballs ressenyats ratifiquen les tendències cap a la consolidació de la propietat pagesa i cap una progressiva identificació entre propietat i explotació, en un marc de relativa estabilitat estructural, entre mitjan segle XIX i, aproximadament, mitjan segle XX. Cal destacar, tanmateix, que la concreció d'aquest procés va adquirir formes complexes i singulars, de difícil esquematització, en funció d'un conjunt múltiple de variables : el tipus d'ús del

---

¹⁵ Tello, 1995; Vicedo, 1991; Feliu, 1990; Vilar, 1966

¹⁶ Sales, 1987 i Sales, 1994. La tesi doctoral de Carme Mor (1984), també sobre les Garrigues, tot i estudiar l'evolució la propietat i els règims de tinença entre els segles XVIII i XX, és força decebedora pel que fa a l'anàlisi de les pautes de transformació de la propietat entre el XIX i el XX i no permet que l'inclouem en el repàs historiogràfic que estem realitzant.

¹⁷ Sales, 1994 : 91

sòl, l'orientació productiva de la zona i l'evolució dels preus d'aquests productes, les possibilitats d'expansió de l'àrea conreada, la pressió demogràfica, l'existència d'activitats alternatives o complementàries,... Un aspecte crucial com la variació en el nombre de propietaris va enregistrar comportaments ben diferents, tant pel que fa a la intensitat de la variació com al signe d'aquesta. També la cronologia va seguir trajectòries peculiars.

En les planes que segueixen centrarem la nostra atenció en l'anàlisi de les transformacions experimentades en el sí de l'estructura distributiva de la propietat agrària baixempordanesa fins 1940. Hem dedicat el capítol 4 a la situació de partença. Ara ens plantejarem la seva evolució, establint paral·lelismes amb processos experimentats per altres comarques catalanes i intentant discernir-ne la cronologia.

Metodològicament seguirem una doble estratègia. Començarem plantejant un contrast entre les estructures de mitjan XIX i les de mitjan XX, a partir dels amillaments d'una mostra reduïda i controlable de poblacions (Colomers, Monells, Sant Sadurní i Ullastret)¹⁸. La comparació entre dues imatges estàtiques ens permetrà aproximar-nos a la magnitud dels canvis i, també, de les continuïtats. Però aquesta aproximació és insuficient. Com intentarem explicar, una correcta comprensió dels processos requereix davallar a un nivell de detall que permeti veure els individus rera les xifres. Altrament podríem arribar a conclusions errònies. A més, en l'ús dels amillaments com a font documental sempre ens movem entre dos pols: entre el pol de la necessitat i el de la desconfiança. Per això, no podem deturar-nos en aquest contrast estructural.

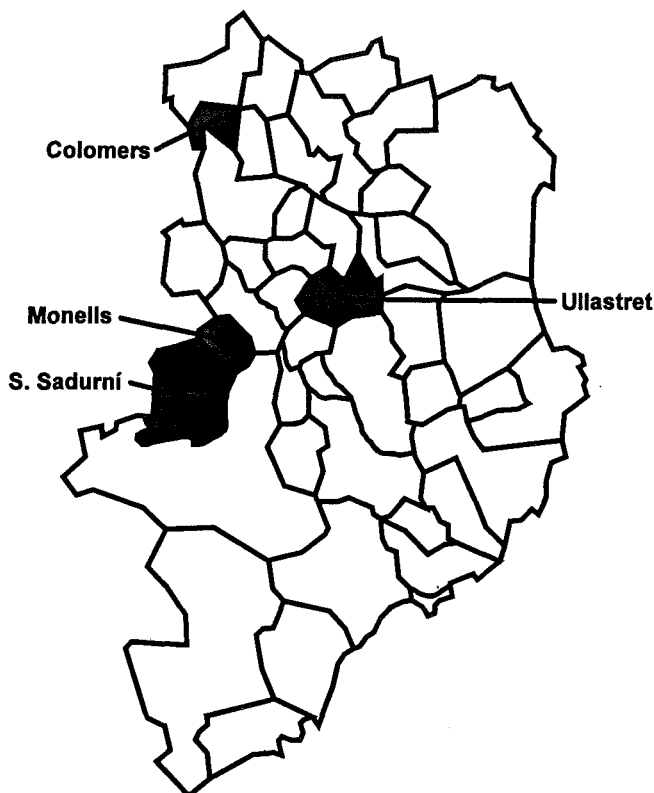
El què farem en segon lloc serà reconstruir històries individuals de famílies propietàries. Això ens permetrà replantejar la imatge obtinguda amb la comparació d'estructures distributives de la terra i ens ajudarà a discernir els principals mecanismes que han actuat en la modificació d'aquesta estructura. Aquests mecanismes poden ser agrupats en dos grans tipus : les transferències mercantils de terra i les recomposicions generades per les estratègies hereditàries. Hem d'advertir d'entrada que la nostra atenció es

---

¹⁸ Donades les complicacions que presenta l'anàlisi de l'estructura de la propietat, ens ha semblat més oportú i correcte centrar l'esforç en una mostra petita de localitats que permetessin ésser estudiades a fons, més que optar per incrementar la mida de la mostra a costa de perdre'n el control. D'altra banda, l'obra d'Yvette Barbaza sobre la Costa Brava ens permet disposar d'una certa informació per a la major part dels municipis del litoral baixempordanès, informació que utilitzarem quan sigui possible.

centrarà, bàsicament, en el primer grup. Serà a través de l'anàlisi del mercat de la terra en algunes localitats com intentarem detallar amb més precisió el sentit social dels canvis i les fases principals de transformació.

Mapa 6.1 : Localització dels municipis analitzats

6.1 Contrastos i transformacions en l'estructura distributiva de la propietat, 1860-1950.

Estabilitat dels índexs de concentració

La primera impressió que s'obté de l'anàlisi de la distribució de la terra al Baix Empordà entre 1860 i 1950 és la d'una gran estabilitat. Si prenem l'índex de Gini (R) com a mesura de la concentració d'aquesta distribució, comprovem com el grau de transformació aparent és pràcticament irrellevant (taula 6.1). Els índexs de concentració es mantenen sorprenentment estables i en una franja de

valors indicadors d'una forta desigualtat en l'accés a la propietat¹⁹. Els quatre casos estudiats, a més, donen un resultat molt similar per a R, en especial si es considera només la superfície agrícola. Com a molt, R insinua l'existència d'una etapa entre mitjan i finals del segle XIX en què és constataria un augment de la raó de concentració, tendència que s'invertiria entre finals del XIX i mitjan segle XX. Sempre, però, amb una tènue intensitat.

Taula 6.1 : Índexs de concentració (R) de la propietat

Localitat	R sobre superfície amillarada			R sobre superfície agrícola		
	mitjan XIX	finals XIX	mitjan XX	mitjan XIX	finals XIX	mitjan XX
Colomers	0,69		0,70	0,65		0,63
Monells	0,67	0,69	0,65	0,61	0,62	0,63
S. Sadurní	0,77		0,77	0,61		0,61
Ullastret	0,61	0,63	0,60	0,61	0,63	0,61

Nota : Amillaraments de mitjan segle XIX : Colomers, 1865; Monells, 1865; Sant Sadurní, 1860; Ullastret, 1860. Amillaraments de finals segle XIX : Monells, 1881; Ullastret, 1881. Amillaraments de mitjan segle XX : Colomers, 1948; Monells, 1943; Sant Sadurní, 1950; Ullastret, 1946. Fonts : A.H.M. Colomers, sense classificar, amillarament 1865; AHC La Bisbal, fons Monells, V.3, amillarament 1865 i V.2, amillarament 1881; AHC La Bisbal, fons S. Sadurní, V.13; AHC La Bisbal, fons Ullastret, 2.4.1.6. Els amillaraments del segle XX es troben a l'AHG, fons hisenda, amillaraments de rústica.

Aquesta estabilitat en el grau de desigualtat, de fet, ja podria ser interpretada com una mostra de la consolidació de la petita propietat (pagesa) en la mesura que, malgrat els pronòstics, hauria mantingut les seves posicions. Però més val no precipitar-se en les conclusions, perquè no ens trobem pas davant d'una estructura immòbil. Contràriament al que pugui deduir-se dels índexs de concentració, entre 1860 i 1940/50 varen produir-se alguns canvis substantius. Un dels més rellevants fou la reducció del nombre de propietaris.

Reducció del nombre dels propietaris

La taula 6.2 reproduïx l'evolució del nombre total de propietaris en els quatre municipis analitzats²⁰. Amb major o menor intensitat, tots enregistren

¹⁹ Recordem, en aquest sentit, que els resultats de l'índex oscil·len entre 0 i 1. El valor zero equival a la recta d'equidistribució i, per tant, un major allunyament respecte aquest implica una major desigualtat en la distribució del bé analitzat. Sobre el mètode, vegeu Gini, 1935.

²⁰ Les taules amb la distribució completa i detallada per grups de propietaris segons extensió es troben reproduïdes a l'apèndix 7. Remetem a ell per a qualsevol aclariment sobre els gràfics i comentaris realitzats en el text.

una reculada significativa d'aquesta variable i, quan és possible distingir-ho, ho fan amb posterioritat a 1880 (tot i que la fase més intensa d'expulsió de població es dona, precisament, entre la dècada de 1860 i la de 1880).

Taula 6.2 : Evolució del nombre de propietaris (Índex 100 = mitjan s. XIX)

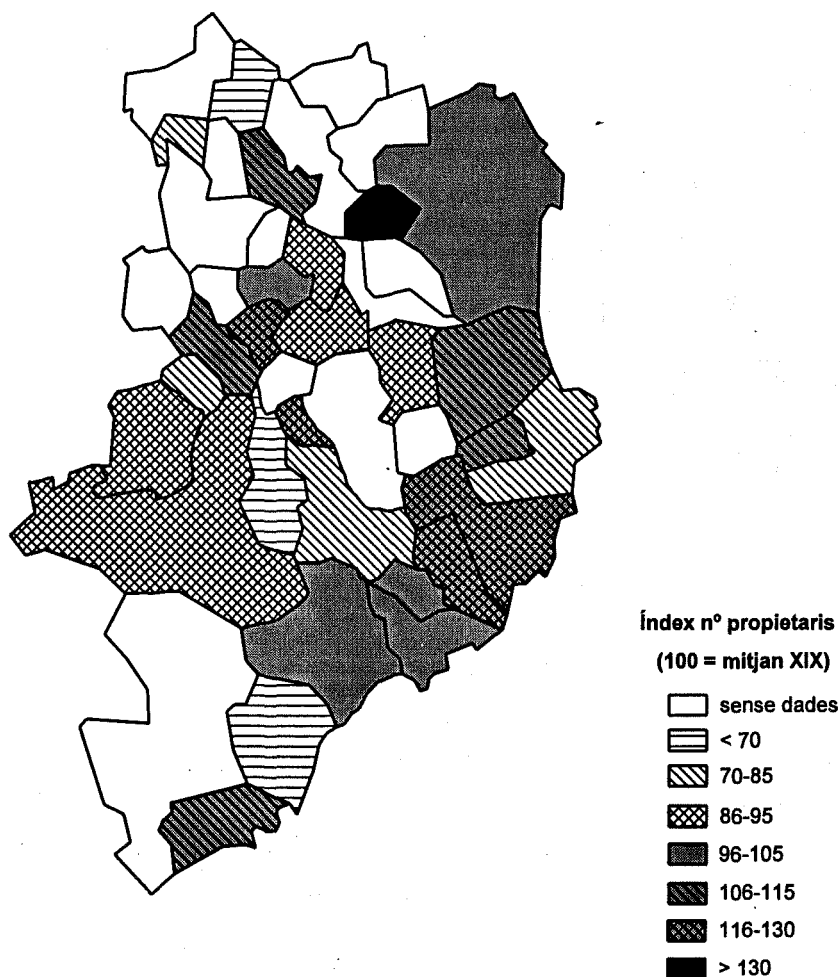
Localitat	total de propietaris			propietaris amb terres de conreu		
	mitjan XIX	finals XIX	mitjan XX	mitjan XIX	finals XIX	mitjan XX
Colomers	100		76	100		72
Monells	100	97	81	100	96	77
S. Sadurní	100		89	100		80
Ullastret	100	112	87	100	111	86

Fonts : Vegeu taula 6.1

Una bona part de les localitats rurals de la comarca segueixen la mateixa trajectòria que els quatre municipis sotmesos a observació. Però, com s'observa al mapa 6.2, aquesta no és pas generalitzable pel conjunt de la comarca. La zona que més es desmarca del que hem dit fins ara és la de la costa. Les localitats litorals varen enregistrar, en termes generals, una tendència a l'increment del nombre de propietaris. Aquesta tendència ha d'atribuir-se a un conjunt de factors diversos que varen conjugar-se de manera singular en cada municipi : l'incipient presència del turisme i els moviments especulatius que va implicar²¹, el creixement de la població local, l'ampliació de la propietat de sectors urbans que es dedicaven de manera secundària a activitats agrícoles, l'augment de la superfície regada i, en particular, de les hortes de regadiu,... Probablement sigui aquest darrer motiu el que expliqui l'augment dels propietaris en municipis com Verges i Ullà, situats a la riba del Ter. Més difícil d'explicar ens resulta, en canvi, el comportament d'algunes localitats rurals de la plana com Corçà i Casavells.

²¹ Les primeres urbanitzacions costaneres daten de la dècada de 1920. Fou en els anys posteriors a la Primera Guerra Mundial quan un ex-coronel tsarista, Nicolàs de Woevodski, instal·lat a Calella de Palafrugell construí el castell de Cap Roig i dugué a terme un seguit d'operacions immobiliàries per a la construcció de mansions d'estiueg per a britànics acabalats. D'aquesta època és també la creació de la urbanització de S'Agaró, entre Sant Feliu i Platja d'Aro, promoguda per l'industrial gironí J. Ensesa. Vegeu Barbaza, 1988 : II, 2161 i ss.

Mapa 6.2 : Evolució del nombre de propietaris, per municipis

Font : Vegeu taula 6.3

Tan significatiu com el nombre total de propietaris d'un municipi ho és el de propietaris veïns. De fet és aquest indicador el que ens aproxima al nivell d'accés real de la població rural a la propietat de la terra, més que no el nombre total de propietaris. Però el comportament d'aquesta variable, aparentment, és molt més aleatori que el nombre total de propietaris (vegeu la taula 6.3) i no segueix exactament la mateixa geografia. En termes globals el percentatge de propietaris veïns va retrocedir en un 10% d'un segle a l'altre. La major part de les localitats varen veure disminuir de forma sensible el seu nombre de propietaris veïns. Dels 24 municipis pels quals disposem de dades corresponents als dos segles, en la meitat (dotze) la variable *propietaris veïns* va caure amb major o menor intensitat. En casos com els de Torrent o Colomers, va arribar-se fins la meitat dels existents a mitjan segle XIX. En altres localitats, el retrocés fou més modest. Només en 7 dels 24 casos, es

supera una pèrdua del 20%. És només a partir d'aquests que podríem considerar seriosament la hipòtesi de l'expulsió dels petits propietaris rurals²². Però aquest retrocès no va pas verificar-se arreu. Quatre dels vint-i-quatre municipis de la mostra varen mantenir-se, aproximadament, en el mateix nivell que a mitjan segle XIX, i vuit varen augmentar significativament el seu nombre de propietaris veïns. D'aquestes, quatre tenien un caràcter marcadament rural (Casavells, Corçà, Ullà i Ullastret) i no varen veure's afectades per altre tipus d'activitats econòmiques (ni la producció suro-tapera, ni l'especulació amb finalitats turístiques,...)

Taula 6.3 : Evolució del nombre de propietaris (Índex 100 = mitjan s. XIX)

Localitat	índex del nº de propietaris a mitjan s. XX	índex del nº de propietaris veïns a mitjan s. XX
La Bisbal	54	60
Garrigoles	57	76
Castell d'Aro	62	67
Colomers	75	58
Monells	81	73
Begur	83	-
Fonteta	83	94
Cruïlles	87	89
Ullastret	87	124
S. Sadurní	89	62
Palau Sator	90	92
Serra	86	97
Palamós	96	143
Torroella	100	115
Calonge	101	-
Torrent	101	56
Parlavà	102	101
Vall-llobrega	104	84
Pals	108	-
Verges	108	99
Regencós	110	89
Corçà	111	115
S. Feliu Guixols	113	-
Casavells	117	112
Mont-ràs	120	138
Palafrugell	122	116
Vulpellac	122	101
Ullà	155	132

Fonts : Les referències dels amillaraments de mitjan segle XIX es troben a la taula 1.2.b. Les dades de Calonge, Pals i Sant Feliu s'han obtingut de Barbaza (1988). Els amillaraments de mitjan segle XX es troben a l'AHG, fons Hisenda, Contribució rústica, Amillaraments. La data d'aquests darrers és la següent : Calonge, 1859; Casavells, 1950; Corçà, 1951; Cruïlles, 1948; Fonteta, 1947; Garrigoles, 1948; La Bisbal, 1947; Mont-ràs, 1860 (aprox.); Palafrugell, 1945; Palamós, 1950; Palau Sator, 1943; Regencós, 1945; Sant Feliu, 1869; Serra, 1957; Torrent, 1950; Torroella, 1951; Ullà, 1948; Vall-llobrega, 1954; Verges, 1946; Vulpellac, 1950. En el cas de Begur, les dades procedeixen del cadastre i les hem obtingut de Barbaza, 1988. Finalment, només advertir que hem agrupat Sant Pol amb La Bisbal i Sant Joan amb Palamós, donat que pel segle XX no existien amillaraments diferenciats per a cada localitat.

²² I encara caldria aclarir fins a quin punt el fort retrocès de propietaris bisbalencs no és degut a una requalificació de terrenys (tenint present que en els primers amillaraments, riquesa rústica i riquesa urbana es declaraven conjuntament) primerament considerats rústics.

És rellevant indicar que la caiguda del nombre de propietaris (veïns o no) singularitza el Baix Empordà respecte altres comarques catalanes. Al Maresme les dades recollides per S. Llobet²³ permeten constatar un increment del nombre total de propietaris respecte mitjan segle XIX. També a les Garrigues²⁴ i al Baix Llobregat²⁵ varen augmentar espectacularment fins quasi duplicar-se. Al Bages, a partir del cas d'Artés, Llorenç Ferrer²⁶ constata un augment dels propietaris de l'ordre del 44%. I al Penedès, els dos municipis analitzats per Josep Colomé²⁷ es multipliquen per 1,5 (La Granada) i per 5 (Castellví), respectivament. En aquest context d'augment generalitzat del nombre de propietaris, la nostra comarca és una nota discordant.

Accés de la població rural a les terres en propietat

Aquesta sensible, tot i que irregular, reducció del nombre de propietaris va anar acompanyada d'un increment de la proporció de veïns propietaris a l'interior de cada localitat. Si a mitjan segle XIX el grau d'accés a la propietat era relativament alt (en l'apartat 4.8 havíem considerat que entre el 67 i el 80% de les UF tenien alguna propietat en el municipi on residien), entre aquella data i mitjan segle XIX l'accés de la població rural a la terra va augmentar significativament. És cert, cal advertir-ho, que bona part d'aquest accés pot explicar-se per l'expulsió d'altres petits pagesos del món rural. L'abandonament de la localitat per part de les UFP no-propietàries implicava una millora automàtica de la raó població / propietaris veïns. Però, també cal tenir present que la despoblació dels nuclis rurals va assolir una magnitud notablement superior a la reducció del nombre de propietaris veïns, fet que indica un avenç indiscutible d'aquests. A més, també s'ha de contemplar el fet que entre les UF que varen emigrar, també n'hi havia de propietàries (moviment que afecta negativament la variable que estem analitzant).

El gràfic 6.1 permet visualitzar, municipi per municipi, el comportament de la raó població/propietaris veïns en cadascun dels dos talls cronològics efectuats.

---

²³ Llobet, 1955

²⁴ Sales, 1994

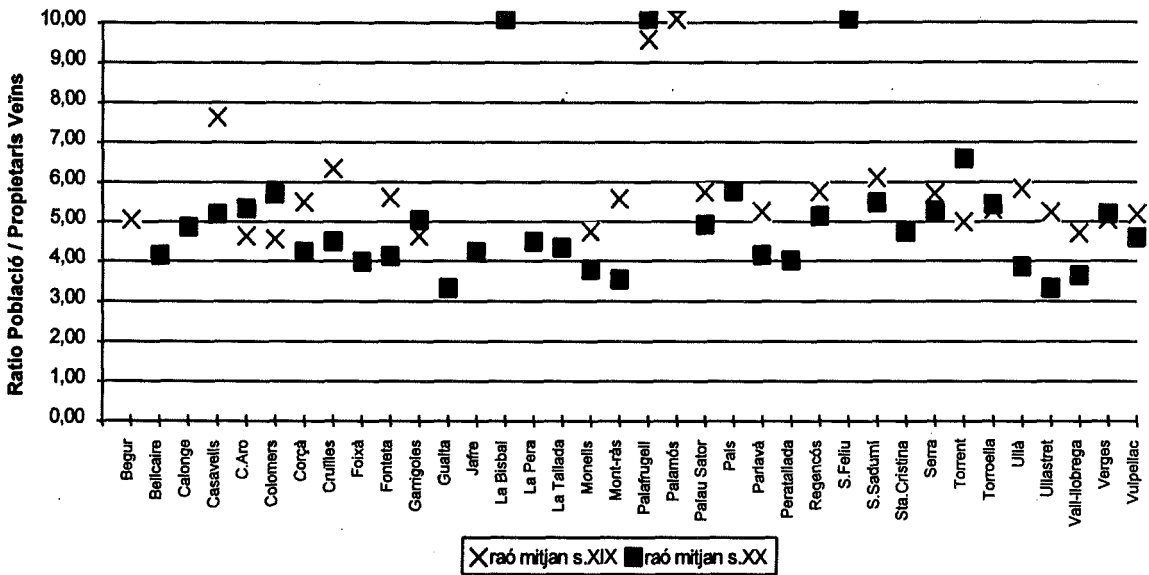
²⁵ Tribó, 1992

²⁶ Ferrer, 1991

²⁷ Colomé, 1992

La raó de mitjan segle XIX, representada per unes aspes, es situa majoritàriament per sobre de la del segle XX (representada per un quadrat). Si excloem les viles i només tenim en compte els municipis amb menys de 2000 habitants, la raó mitjana passa de 5,3 a 4,6 habitants per propietari veí.

Gràfic 6.1 : Canvis en la raó Població / Propietaris Veïns entre mitjan s.XIX i mitjan s.XX

Font : Vegeu taula 6.3. Els valors corresponents a les viles de La Bisbal, Palafrugell, Palamós i Sant Feliu superen en algun moment els 10 habitants / propietari veí. Per millorar la visualització del gràfic s'ha optat per agrupar els valors corresponents a aquestes viles en el marge superior, tot i correspondre'ls un valor més elevat.

El quocient entre població i propietaris veïns només ens aproxima a la proporció real de propietaris, però no ens permet precisar-la amb massa exactitud. En termes econòmics, el que hauríem de considerar com a cèl·lula propietària bàsica és la família, més que els individus. Des de la perspectiva de la reproducció econòmica familiar és un fet contingent qui posseeixi la titularitat de cada bé. El que compta és el conjunt de possessions de cada unitat domèstica. De fet, aquest mateix criteri era el que es posava en joc cada vegada que s'omplien les fulles declaratòries de l'amillament. Habitualment els declarants eren els caps de família, en representació del patrimoni posseït pel conjunt de la UF. Això ens facilita una certa identificació entre el nombre de propietaris veïns i el nombre d'UF propietàries. Però no sempre era així. En situacions excepcionals cadascun dels membres de la UF feia constar llurs

possessions. A Monells, el 1945, un 12% dels casos (7 sobre 58 UF veïnes propietàries) va declarar més d'un membre. La reiteració d'UF entre els propietaris veïns era del 13,5% (tenint en compte que en algun cas els possessors que amillaraven eren tres). Majoritàriament es tractava de situacions familiars particulars (una vídua i una filla, una sogra i una jove, dos esposos casats en segones núpcies i amb fills dels primers matrimonis respectius, un cap de família, la seva esposa i el pare d'aquesta residint junts a la llar paterna del cap,...) en les quals prevalia la conveniència de distingir el patrimoni per evitar embolics successoris futurs.

La proporció exacta d'UF propietàries sobre el total d'UF d'una localitat només la podem precisar creuant censos de població amb amillaraments per detectar les reiteracions i per conèixer el nombre d'unitats domèstiques de la localitat. Hem realitzat aquesta operació pel municipi de Monells (on s'enregistrava una raó de 3,8 habitants/propietari veí) i hem obtingut, com a resultat, que el 92% de les seves UF constaven com a propietàries en l'amillament de 1943²⁸. Aquesta era una proporció realment elevada : De les 63 unitats censades, 58 tenien algun tros de terra en propietat. Tot i que no podem pas pensar que es repetís arreu la mateixa proporció, probablement sigui correcte interpretar que, en aquelles localitats on la raó habitants/propietaris veïns era inferior a la mitjana, la immensa majoria de les UF veïnes eren propietàries d'alguna extensió de terra, tal com s'esdevé en el cas de Monells.

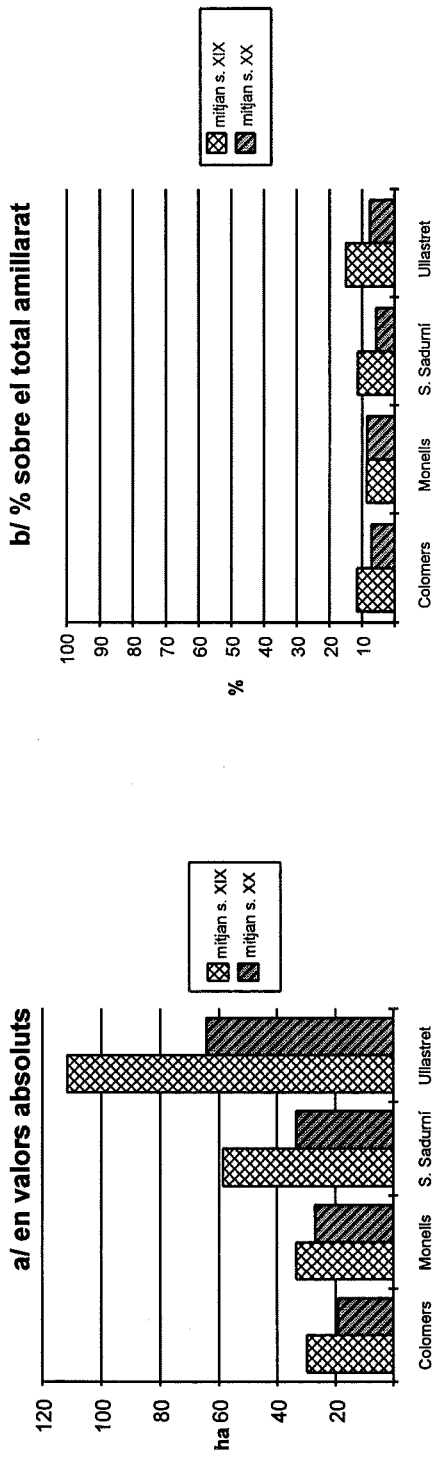
Reducció de la micropropietat agrícola

Un altre dels canvis rellevants, en certa mesura vinculat a la disminució del nombre de propietaris, és la reducció del que podem considerar com a micropropietat, és a dir, d'aquells patrimonis amb menys de 1 hectàrea de terra de conreu. Aquest és un tret compartit per les quatre localitats analitzades, tot i que amb matisos diferents.

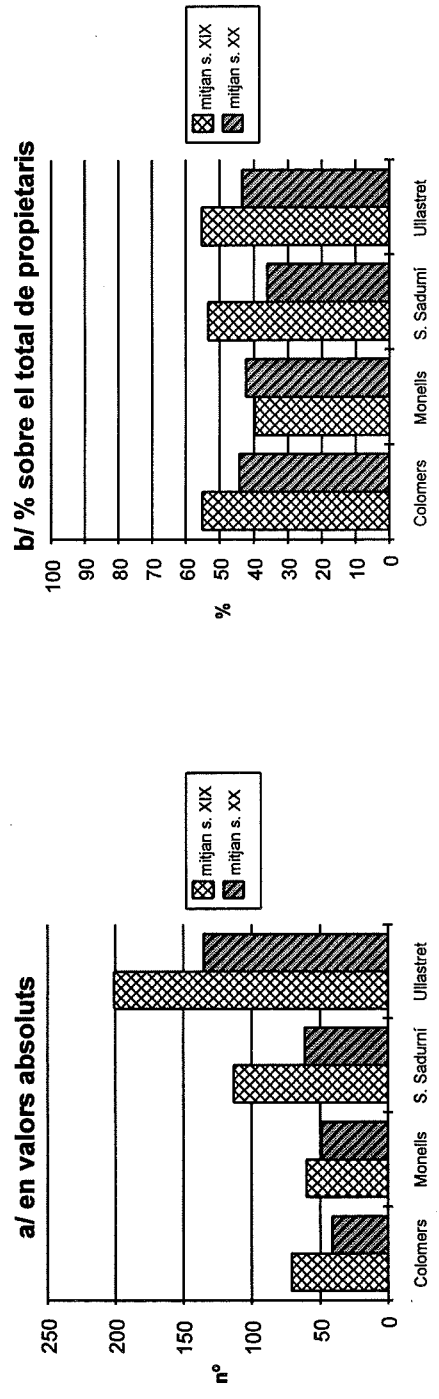
---

²⁸ Les dades de població procedeixen del padró d'habitants de 1945 (AHC La Bisbal, fons Monells, 9.1)

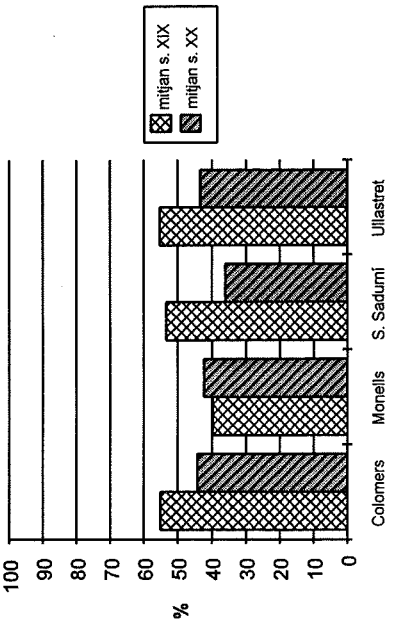
Gràfic 6.2 : Extensió acumulada pels propietaris amb menys de 1 ha de terra de conreu

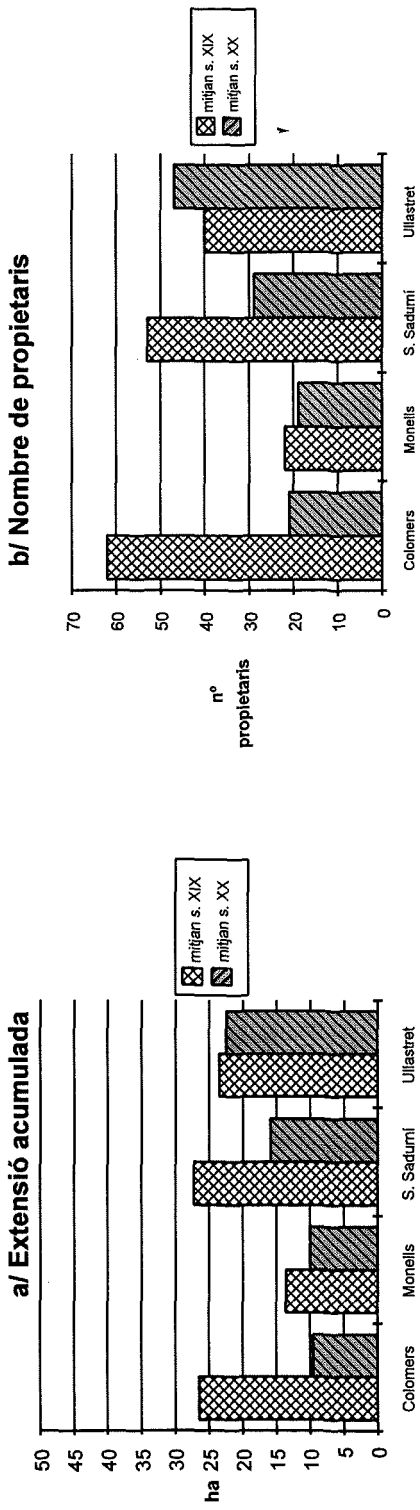
Gràfic 6.3 : Nombre de propietaris amb menys de 1 ha de terra de conreu

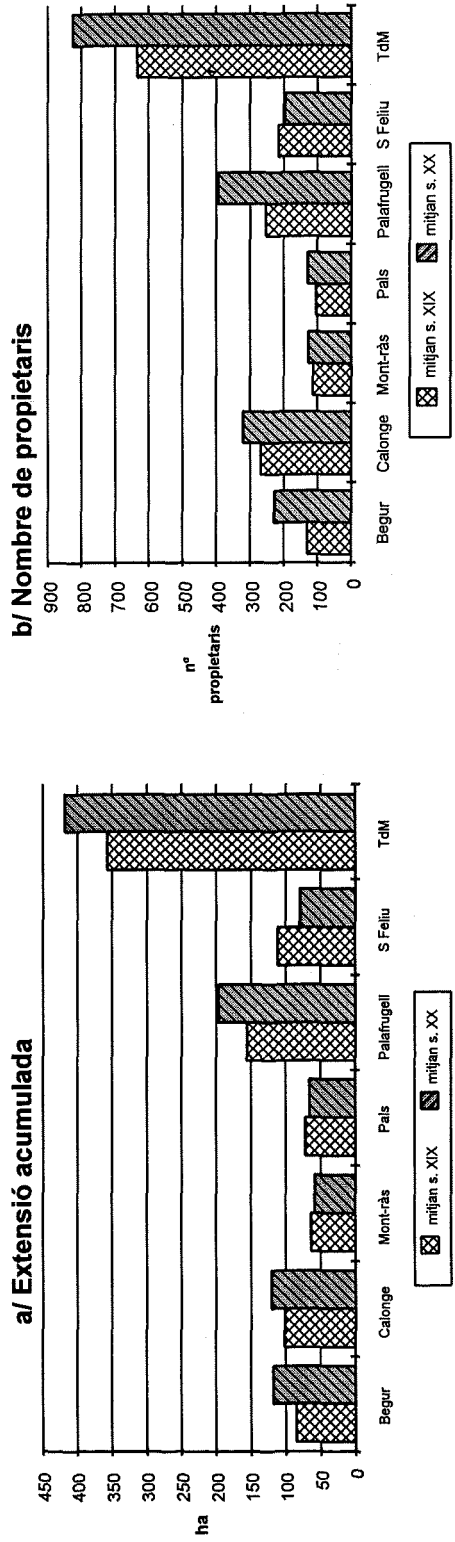
b/ % sobre el total de propietaris

Gràfic 6.4 : Propietaris veïns amb menys de 1 ha de terra de conreu (en valors absoluts)

Gràfic 6.5 : Propietaris amb menys de 1 ha de terra al litoral baixempordanès (en valors absoluts)

Font : Barbaza, 1988

Tal com s'observa en els gràfics 6.2 i 6.3 el nombre de micropropietaris i l'extensió que aquests acumulen disminueix significativament en el decurs del període analitzat. A Colomers i Sant Sadurní, bona part d'aquesta reducció es realitza a costa de la propietat veïna. Però, com pot constatar-se en el gràfic 6.4, aquest comportament no es verifica en els altres dos municipis. A Monells i Ullastret, la reducció de la micropropietat no afecta tant els propietaris veïns com els forans.

Cal advertir que aquesta reducció de la micropropietat probablement només va produir-se en aquelles zones que ni varen conèixer processos d'expansió urbana, ni varen experimentar una expansió massa gran de l'àrea irrigada. Les localitats del litoral, una altra vegada, presenten una trajectòria sensiblement diferent respecte l'interior. Tot i l'esbiaix provocat per l'aflorament de superfície oculta (especialment a Begur, Pals, Sant Feliu i Torroella), arreu (excepte S. Feliu) s'observa un augment més o menys important de propietaris amb menys d'una hectàrea i, amb menys freqüència, de les extensions acumulades per aquests²⁹ (vegeu el gràfic 6.5). En el cas de Begur, és important advertir que la informació del segle XIX correspon a l'amillament de 1879 i que entre l'amillament de 1851 i el de 1859 es constata una caiguda dràstica del nombre total de petits propietaris com a conseqüència de l'abandonament del conreu vitícola després de la plaga d'oïdi de la dècada de 1850.

Un augment de la gran propietat?

En termes estructurals la gran propietat aparenta consolidar el seu pes. El punt de partida de cada municipi era molt diferent, en funció de les característiques del territori i de la presència de bosc i erms. Però si fem abstracció d'aquesta diversitat, podem comprovar que arreu les franges que podríem identificar amb la gran propietat no només varen mantenir el seu pes en l'estructura de la propietat sinó que varen tendir a augmentar-lo (vegeu gràfic 6.6). Aquest augment va produir-se de manera més visible a Colomers, on els propietaris amb més de 20 hectàrees de terra varen passar d'acumular el 30% del total amillarat al 41%. Però també es constata a Sant Sadurní, a Monells i, de manera més ambigua, a Ullastret (on l'últim tram de propietaris, els possessors de 20 a 30 hectàrees, va passar tenir el 6% de terres al 13,5%).

---

²⁹ Les informacions d'aquests municipis procedeixen de Barbaza, 1988

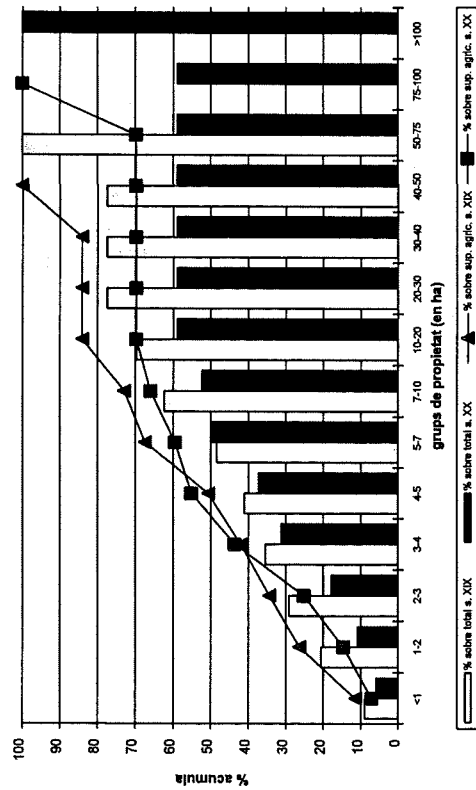
En aquesta ocasió, la trajectòria d'aquestes quatre localitats de l'interior no discrepa amb el que podem constatar en el litoral. Segons les dades d'Y. Barbaza, als municipis de la costa també s'enregistrà un increment del pes relatiu de les propietats més extenses. A Begur les propietats amb més de 25 ha varen passar d'acumular el 4,5% de la superfície amillarada, al 25%; a Calonge, del 29,5% al 34%; a Pals, del 14% al 23%; a Sant Feliu de Guíxols, del 29% al 39%; i a Torroella, del 37% al 60%. Les úniques excepcions foren Palafrugell (on reduïren el seu pes del 18,5% al 15,5%) i Mont-ràs (del 14% al 6%).

La tendència al retrocés de la superfície conreada i, en especial, l'abandonament d'aquelles extensions que havien estat dedicades a la vinya fins el moment de la fil·loxera poden explicar en alguna mesura aquest avenç superficial de les propietats més extenses. Les renúncies a subestabliments de parcel·les de vinya foren molt abundants en localitats com Colomers, a causa de les dificultats per replantar i continuar afrontant, alhora, el pagament del cens. Però aquest avenç de la gran propietat no s'explica només per la reducció de la superfície conreada, ja que la proporció de sòl agrícola en mans de propietaris amb més de 20 o 30 hectàrees de conreu també va continuar augmentant, tal com es mostra en el gràfic 6.7.

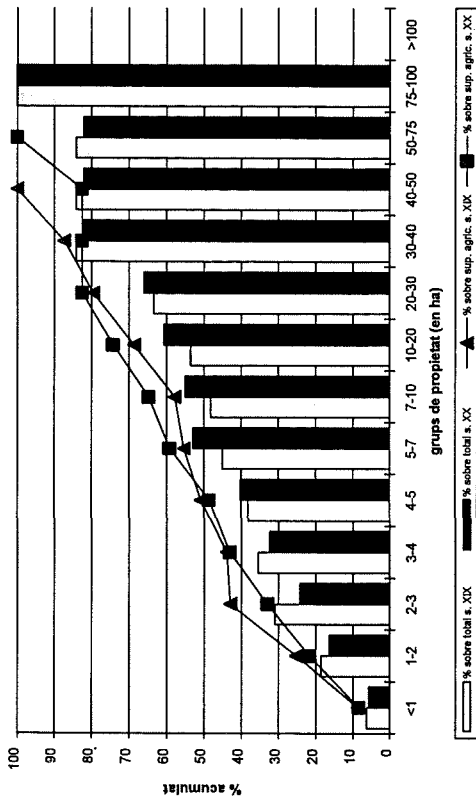
Un altre element que cal tenir en compte per interpretar correctament les dades són les diferències en el grau d'ocultació en els amillaments. És difícil trobar dos amillaments d'un mateix municipi que declarin la mateixa superfície (o que la diferència sigui irrellevant). Succeeix, excepcionalment, amb els amillaments de Sant Sadurní, de Calonge o de Mont-ràs. Però en la resta, les discrepàncies superficials són de certa envergadura i afecten en major o menor mesura els resultats obtinguts. A Ullastret, l'augment de superfície amillarada pot atribuir-se en gran part a la dessecació de l'estany. Però a Colomers, sembla que l'11% de superfície que s'amillara de més el 1948 pot explicar una part del salt fet per la gran propietat en aquesta localitat. En el cas de les dades de Barbaza, és força clar que situacions com la de Torroella de Montgrí només s'expliquen perquè l'extensió amillarada s'havia doblat respecte el segle XIX.

Gràfic 6.6 : Distribució de la terra segons grups de propietat (en % acumulats)

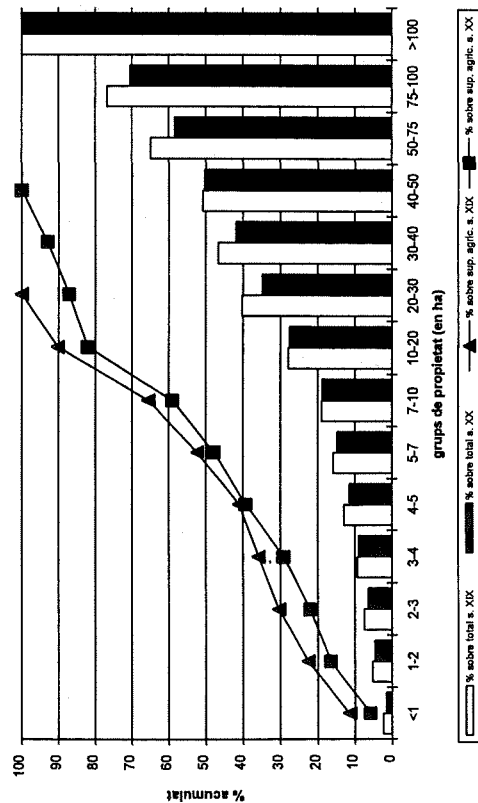
a/ Colomers

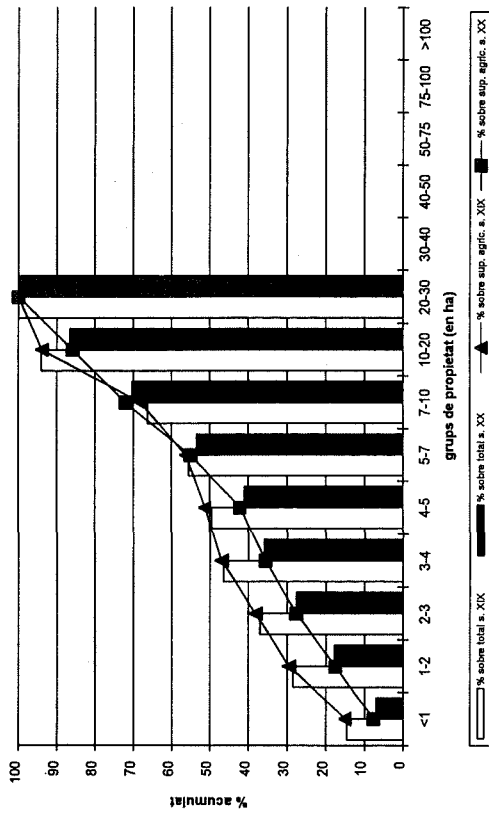
b/ Monells

c/ S. Sadurni

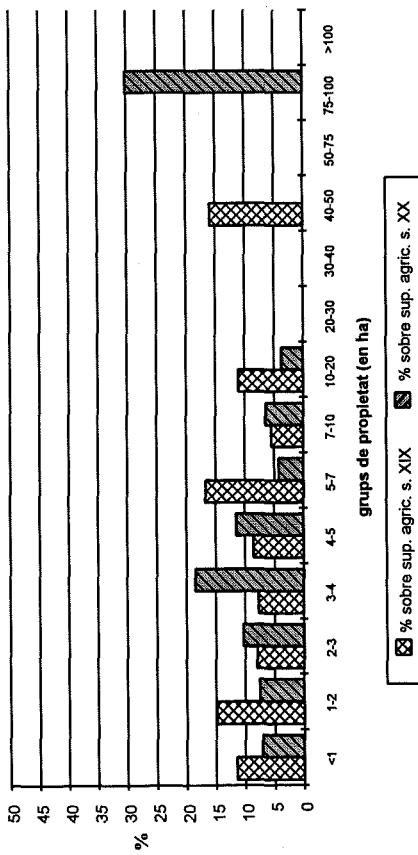
d/ Ullastret

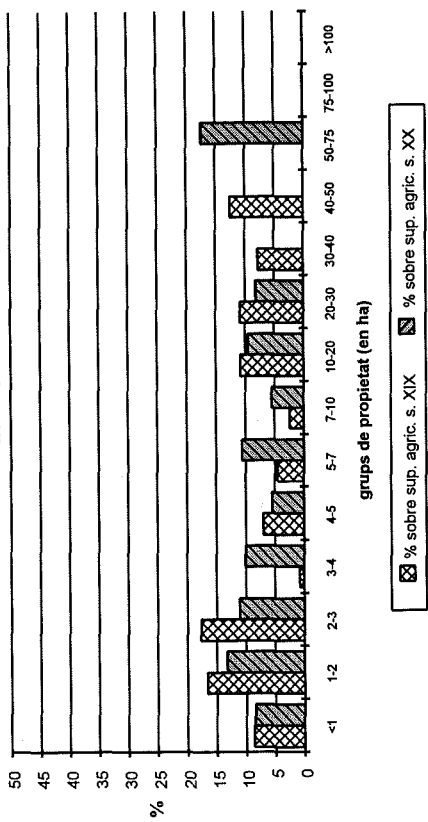

Gràfic 6.7 : Distribució del sòl agrícola segons grups de propietat (en %)

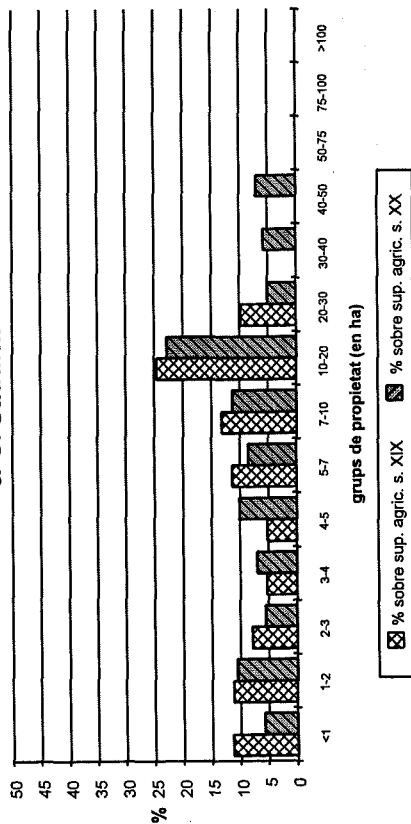
a/ Colomers

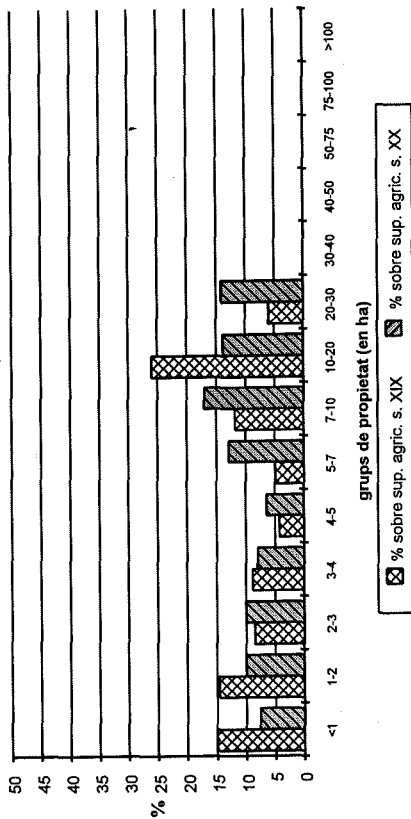
b/ Monells

c/ S. Sadurní

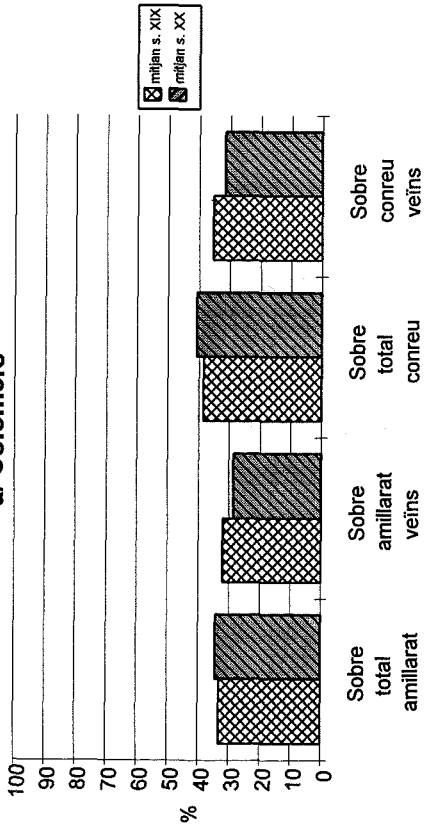

d/ Ullastret

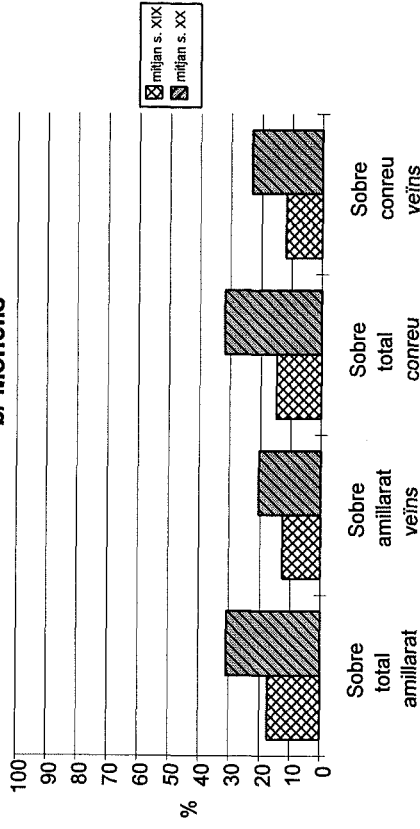

Gràfic 6.8 : Evolució del pes de les propietats de 3 a 10 hectàrees (en %)

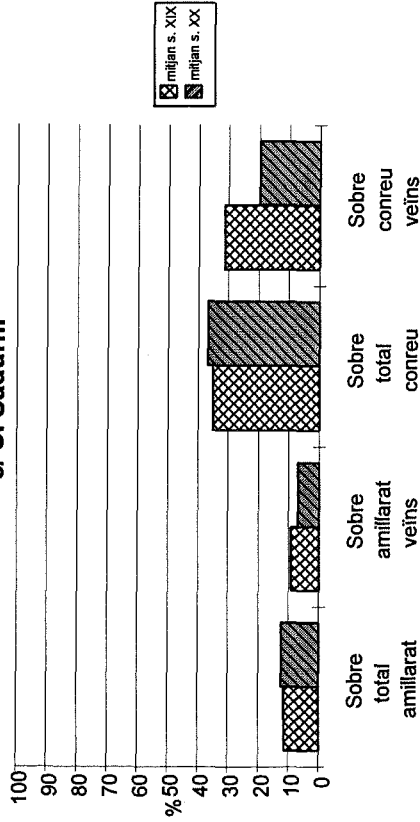
a/ Colomers

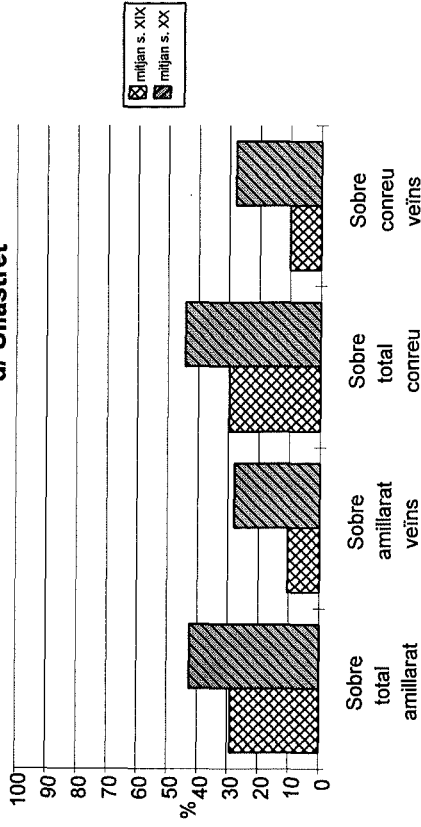
b/ Monells

c/ S. Sadurní

d/ Ullastret

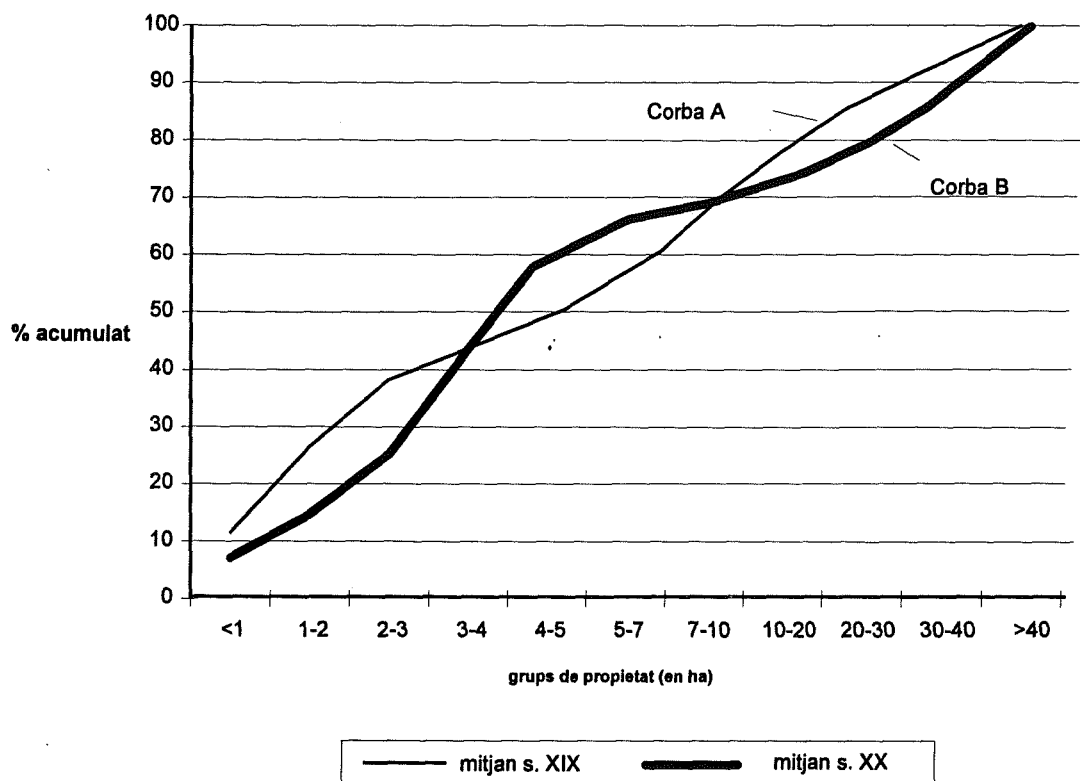
La comparació de les estructures distributives a partir d'amillaments no permet anar massa més enllà. Aparentment, segons aquestes dades i aquest mètode, ens trobem davant una situació d'increment significatiu del pes de la gran propietat. Cal, però, qüestionar-se altra volta si no estem davant un miratge i cal preguntar-se sobre el significat real d'aquest aparent augment de les propietats més extenses. Més endavant veurem com darrera l'aparent consolidació d'aquelles franges de propietat que podem identificar amb les de la gran propietat el que hi ha és un procés important de recomposició i l'ascens d'alguns propietaris procedents dels nivells immediatament inferiors. Abans, però, acabarem d'analitzar les estructures distributives de la propietat.

Avenç de la propietat pagesa

Hom constata, comparant els amillaments, un increment més o menys decidit dels grups de propietat més identificables amb la petita i mitjana pagesia. Les trajectòries són singulars en cada localitat, però podem percebre una certa tendència compartida que apunta a una consolidació de la propietat pagesa. Aquesta consolidació no deixa de tenir connotacions ambigües ja que es produeix a través d'un procés històric d'expulsió de població rural i, en certa mesura, en detriment d'un segment de petits propietaris que perden llurs possessions. Però, si es dona algun canvi significatiu en l'estructura de la propietat, aquest és sobretot en benefici dels petits i mitjans patrimonis pagesos que resten actius.

El gràfic 6.7 ens permet una primera aproximació. S'hi pot constatar com determinats nivells de propietat situats entre les 2 i les 10 hectàrees experimenten un creixement notable de la superfície agrícola. Els comportaments no són homogenis : a Colomers varen créixer, sobretot, els nivells més baixos, de les 2 a les 5 hectàrees; mentre a Ullastret, tot i augmentar la superfície de quasi tots els situats entre les 2 i les 10 hectàrees, varen ser els nivells de 5 a 10 ha els que més varen incrementar el percentatge de sòl posseït.

Gràfic 6.9 : Esquematzació dels canvis en la distribució acumulada del sòl agrícola, segons nivells de propietat

El gràfic 6.8 recull amb major claredat aquest canvi. S'hi representa de manera agregada l'evolució dels nivells de propietat entre 3 i 10 ha, tant sobre el total de superfície amillarada com sobre la superfície conreada. Igualment es distingeix el segment de propietaris veïns que s'inscrivien en aquests nivells. S'observen dues trajectòries ben definides. D'una banda, a Colomers i Sant Sadurní el creixement global és molt moderat i no redunda en benefici dels propietaris veïns. D'altra banda tenim els casos de Monells i Ullastret, on aquest avenç de la propietat pagesa és més clar i evident, el creixement global és molt superior, arribant a doblar alguna de les variables analitzades.

A nivell estructural, els canvis es perceben de manera tènue. Però són perceptibles. De manera esquemàtica, i retornant al model de representació utilitzat en el gràfic 6.6, podem afirmar que -pel que fa a la distribució de la superfície conreada- en el decurs del període analitzat es tendeix a passar d'un model de corba acumulativa del tipus A (gràfic 6.9) a un model del tipus B, on, malgrat un cert increment dels intervals superiors, s'observa una ampliació dels grups mitjos, aparentment a costa de la reducció de les franges més baixes de propietaris.

Creixement de la propietat ciutadana

Entendrem per *propietat ciutadana* el conjunt de terres posseïdes per propietaris residents en viles i ciutats en el món rural. Preferim utilitzar aquesta denominació que la de *propietat urbana* per evitar equívocs conceptuals (aquesta darrera es refereix generalment al sòl urbà) i que la de *propietat burgesa* per evitar d'associar automàticament un fet de localització geogràfica amb un grup social. Alguns estudis sobre la propietat de la terra han atorgat un paper rellevant a l'anàlisi de la penetració del capital urbà, identificant aquest amb la presència de propietaris de les principals ciutats i, sobretot, de Barcelona. En un llibre relativament recent, Antoni Segura emfasitza aquest aspecte per acabar conclouent que "*...com en altres indrets, també a Catalunya l'absorció de l'agricultura pel capitalisme passava fonamentalment per la penetració del capital urbà i burgès al camp en forma de propietaris -o grans propietaris si es prefereix- de la terra*"³⁰. Val la pena, doncs, que ens hi deturem una mica.

El primer que constatem és que en el decurs del període analitzat es produeix un fort creixement de la propietat ciutadana. A partir dels criteris de delimitació descrits en la nota de la taula 6.4, podem observar com a Colomers, el percentatge de terres en mans d'aquest segment de propietaris passa del no-res al 45%. A Monells i Sant Sadurní, el creixement de la propietat ciutadana també és espectacular (del 2% al 33% i del 0,4% al 56%, respectivament). I a Ullastret, tot i ser menys espectacular, també s'enregistra un salt notable (del 26% al 34%).

La distribució geogràfica d'aquesta propietat ciutadana, però, no segueix pas un comportament uniforme. A Ullastret creix el pes dels propietaris residents a les viles de la mateixa comarca amb més de 2000 habitants, i molt especialment a la seva capital, La Bisbal. La propietat barcelonina o de la resta de la província de Girona, que no era pas massa important, es redueix pràcticament a la meitat. En canvi, a Monells, els qui adquireixen realment importància són els propietaris de la ciutat de Girona i els de Barcelona. A Sant Sadurní es torna a repetir el pes dels propietaris de les viles baixempordaneses, però acompanyats d'una presència important de

---

³⁰ Segura, 1993 : 75. Vegeu també les conclusions d'aquest autor a la plana 259 de l'obra esmentada. Per un contrast a escala europea de la penetració dels inversors urbans, vegeu Malatesta, 1994

propietaris barcelonins; mentre que a Colomers són els propietaris de la ciutat de Girona els únics que adquireixen una significació realment rellevant.

Taula 6.4 : Propietaris residents a viles i ciutats (extensió posseïda, en ha)

	Colomers		Monells			S.Sadurní		Ullastret		
	XIX	XX	XIXa	XIXb	XX	XIX	XX	XIXa	XIXb	XX
Barcelona		1,2	1	.	50,7		394	19,9	19,2	9,6
Girona		161,2	0,7	24,5	82		61	7,7	13,3	12,7
Figueres		0,1					1,7	7,2	1,3	
La Bisbal		0,5	7,3	9,3	14,3	4	656,5	163,8	188,8	222,2
Santa Coloma								3,5	3,5	
Calonge			2,1	1,4			53,8		4,9	21,7
Palafrugell							4,4		0,6	18,7
Palamós										2,2
Torroella						5,5			6,2	19,6
Cassà Selva				4,5	0,8	veïnatge				2,9
Llagostera					0,7			2,6	3,1	
Ciutats espanyoles							10,6			
Ciutats estrangeres			0,3	0,3						
TOTAL		163	11,4	40	148,5	9,5	1182	204,7	240,9	309,6

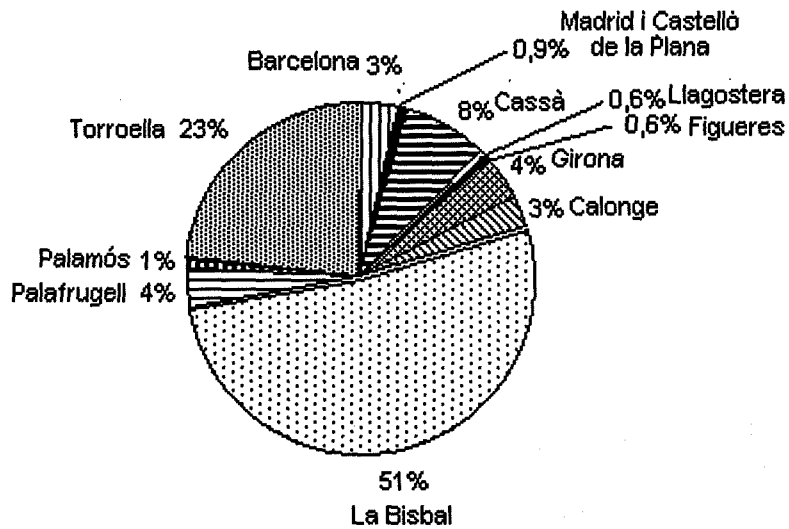
Font : Amillaraments (vegeu les referències a a taula 6.1). S'ha adoptat el criteri d'excloure del quadre aquelles viles o ciutats que eren limítrofes al municipi amillarat per evitar distorsions. Aquesta exclusió només afecta els propietaris de Cassà amb terres a Sant Sadurní.

Que hagi augmentat el pes de la propietat ciutadana -tant si és bisbalenca, com gironina o barcelonina- no significa necessàriament que s'hagi produït una penetració de capital urbà a la recerca d'inversions en sòl agrícola o forestal. L'increment d'aquesta variable pot deure's a dos moviments de naturalesa completament diferent : (a) les compres de terres efectuades per sectors urbans i, molt especialment, per sectors burgesos i (b) l'emigració dels propietaris rurals (i molt especialment dels grans propietaris) cap el món urbà. Segons tots els indicis allò que va prevaler va ser el segon dels moviments apuntats.

És obvi que de compres de terres n'hi varen haver, però la magnitud d'aquestes només ocasionalment fou important. A Sant Sadurní una part de les propietats barcelonines ens consta que varen formar-se a partir de compres recents (en concret, els patrimonis de Narcís de Carreras, que va comprar 35 ha a M. Alsina, i de Josep Gironès Illas, de Badalona, que va comprar 88 ha a

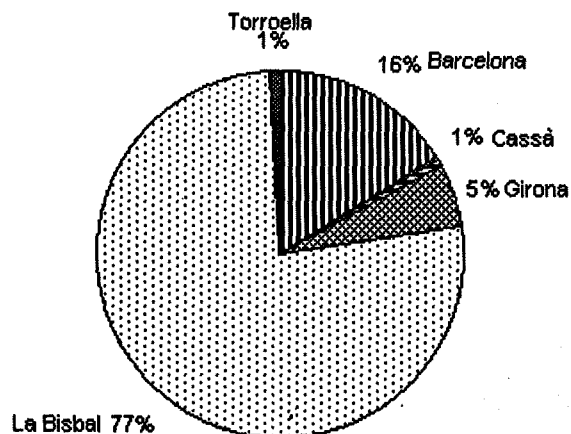
M. Torroella³¹), però les altres grans propietats ciutadanes s'expliquen per canvis de residència dels successors dels propietaris del XIX.

Gràfic 6.10 : Localització dels compradors de terres amb residència urbana, 1880-1940

Font : Apèndixs a l'amillarament corresponents al període 1880-1940 dels municipis de Casavells, Monells, Palafrugell, Palamós, Parlavà, Peratallada, Rupjà, Sant Sadurní, Torrent, Ullastret i Vulpellac

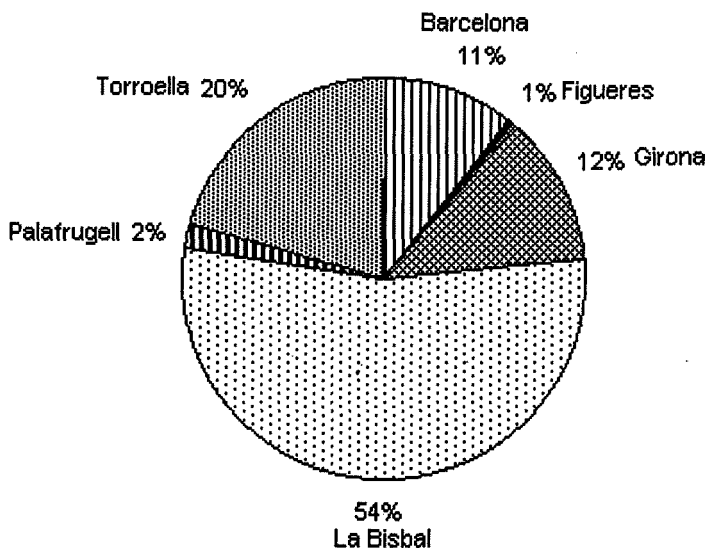
Gràfic 6.11 : Localització dels compradors de terres de Monells amb residència urbana, 1864-1940

Font : Registre de la Propietat, Monells

³¹ La informació procedeix dels apèndixs a l'amillarament de les dues localitats. No sabem la data exacta de cada compra, però varen ser donades d'alta el 1943 i el 1954, respectivament.

Gràfic 6.12 : Localització dels compradors de terres d'Ullastret amb residència urbana, 1864-1940

Font : Registre de la Propietat, Ullastret

L'anàlisi del mercat de la terra ens permet constatar que no va haver-hi cap moviment massiu d'inversions cap el món rural. Els apèndixs a l'amillament (que enregistren les altes i baixes d'aquests documents fiscals), tot i no ser massa precisos ni exhaustius, apunten en aquest sentit (gràfic 6.10). Entre les 1862 hectàrees objecte de compra-venda anotades abans de 1941 als apèndixs de Casavells, Monells, Palafrugell, Palamós, Parlavà, Peratallada, Ruplà, Sant Sadurní, Torrent, Ullastret i Vulpellac, només 274 (el 15%, aproximadament) varen ser adquirides per compradors residents en alguna vila o ciutat. La major part eren baixempordanesos : el 82% foren comprades per ciutadans residents a La Bisbal, Torroella, Palafrugell, Calonge o Palamós. Les compres efectuades per veïns de Barcelona foren molt poc rellevants (3%) i també les dels veïns de Girona (4%).

Amb molta major precisió (tot i que l'esforç de buidatge és enormement superior), les transferències de terres inscrites en el registre de la propietat confirmen la mateixa idea. A Monells, el 28% de les 270 hectàrees alienades per compra-venda entre 1864 i 1940 foren adquirides per compradors ciutadans. I a Ullastret, de les 732 ha venudes en el mateix període, els compradors ciutadans n'adquiriren el 23%. Els gràfics 6.11 i 6.12 mostren que la major part de compres les varen realitzar vilatans de la mateixa comarca del

Baix Empordà (el 78% i el 76%, respectivament). Però tan rellevant com això és que si fem un saldo entre allò comprat per i allò venut per ciutadans, el resultat és clarament desfavorable a aquests. A Monells, els propietaris residents a viles i ciutats varen adquirir 77 ha i en varen vendre 107 en el mateix període. I a Ullastret, en compraren 172, però en vengueren 176.

L'elevada proporció de propietat ciutadana que consta en els amillaments de mitjan segle XX s'ha d'atribuir, en conseqüència, al flux migratori que va desplaçar la població propietària des de les localitats rurals cap a les ciutats i, sobretot, cap a les viles industrials i comercials de la mateixa comarca. Aquest moviment va afectar tant a petits com a grans propietaris, tot i que els primers tendien a desprendre's més fàcilment del seu patrimoni. El trasllat dels hisendats rurals a viles i ciutats no era pas un fenomen nou, a mitjan segle XIX. S'havia anat produint des de finals del XVIII i, amb especial intensitat, al llarg de la revolucionada primera meitat del XIX. L'emigració dels rics a ciutat, tal com resava un titular de premsa, s'havia arribat a plantejar com un problema social preocupant ja a mitjan XIX. Un anònim N.G.M. el 1853 publicava un petit opuscle dedicat íntegrament a advertir als hisendats de les conseqüències que havia de tenir aquest abandonament de les cases pairals. "*¿Se ofrece algun inconveniente á que un hacendado rural traslade su domicilio á pueblos urbanos?*", començava preguntant en el primer capítol del llibre per respondre tot seguit i de manera catequètica: "*Se ofrecen muchos, muy graves, y de varias especies*"³². Probablement aquest procés d'èxode selectiu va continuar durant la segona meitat del segle XIX. Reiteradament s'alçaven veus per recordar-ho. Just en el tombant de segle, l'olotí Marià Vayreda, membre d'una família ben emparentada amb l'Empordà, convertí l'absentisme d'aquesta aristocràcia rural en un dels problemes centrals d'una novel·la que alhora que ficció literària pretenia ser un programa doctrinari de regeneració del camp català³³. Uns anys abans el propietari del Mas Cancell de Gualta (Carles Bosch de la Trinxeria) ho havia plantejat a *L'Hereu Noradell*³⁴. I, no és rar trobar articles de queixa o de crítica durant les primeres dècades del segle en les

---

³² N.G.M., 1853 : 7

³³ Ens referim a *Sanch Nova*, novel·la acabada el 1900 i que va donar lloc a una publicació olotina amb el mateix nom.

³⁴ Bosch de la Trinxeria, 1889.

planes de les múltiples publicacions vinculades a l'emergent sindicalisme agrari³⁵.

Algunes d'aquestes publicacions insistien en assenyalar els períodes revolucionaris del vuit-cents (inclòs el de 1868-74) com a etapes clau en l'abandonament del món rural³⁶. Però, si el procés arrenca de moments anteriors als que nosaltres analitzem, per què el percentatge de propietat ciutadana en els amillaments del XIX és tan baix? Probablement ens trobem davant un miratge provocat per l'aplicació rígida del concepte de residència que fa la mateixa documentació. En l'apartat 4.3 hem posat de relleu les ambigüitats en la determinació del domicili dels hisendats. La ruptura amb la residència rural no fou, necessàriament, brusca. Moltes famílies alternaven les estades al mas o a la pairalia amb les estades a la ciutat. En la documentació de les dècades de 1870 i 1880, per exemple, l'hisendat Miquel Negre de Traver tan aviat consta domiciliat a Sant Sadurní com a La Bisbal. Si no fos perquè no anaven amb la casa a coll, alguns casos ens sentiríem temptats de qualificar-los de nomadisme. Joaquim Camps i Garriga, el propietari més gran de Monells, vila on havia nascut, ens consta que durant la dècada de 1850 residia tant a Figueres com a Sant Llorenç de la Muga. Després de la seva mort, el 22 de gener de 1862, la seva esposa Paula Armet va residir durant una temporada a Monells i a partir de 1864-1865 va traslladar-se a Barcelona. Malgrat els canvis de domicili, a l'amillament de Monells de 1865 consten com a veïns de la localitat. I varen continuar figurant-hi en el de 1881. Probablement hi feien estades, però mai varen ser-hi censats³⁷ ni empadronats. Tot i així, l'hereu del patrimoni, Albert Camps i Armet, insistia en declarar-se veí de Monells cada vegada que signava una escriptura davant notari. Les seves raons tindria. Entre elles, la de ser candidat a Corts pel districte³⁸.

---

³⁵ Vegeu, com a mostra, Gusi, 1909 i Mir, 1911a i 1911b. Vegeu també Planas, 1994b. Com a contrast, té interès la interpretació i justificació que la patronal agrària barcelonina dóna a l'èxode dels propietaris a IACSI, 1912.

³⁶ Gusi, 1909

³⁷ Amb l'excepció del cens de 1897

³⁸ El patrimoni de la família Camps-Armet va passar a mans de la Diputació de Girona (que el 1943 constava com a principal propietària de la localitat) en virtut de la donació feta per Albert Camps i Armet a l'Hospital de Girona. Albert Camps va morir el 1923, als 74 anys, solter i sense descendència legítima. En el testament signat el 9 febrer 1922 (not. Gabriel Faura Marquet, de Barcelona) va llegar a l'Hospital Provincial de Girona els bens immobles, censos i censals que posseïa als municipis de Monells,

En conclusió, tot i que el creixement de la propietat ciutadana és innegable, la comparació entre els amillaments del vuit-cents amb els del nou-cents ho deforma i exagera. D'altra banda, si bé és obvi que aquest procés es produeix paral·lelament a l'avenç de les relacions capitalistes en el món rural i, en certa mesura, n'és una conseqüència, les dades no verifiquen -al contrari- que es produís una penetració significativa de capital urbà a través d'inversions en la compra de terres. El creixent pes de la propietat ciutadana s'explica, sobretot, pel canvi de residència de diferents segments de població propietària, més que per una intervenció urbana i burgesa sobre el mercat de la terra.

6.2 La gran propietat : entre la recomposició i el desmantellament

Hipòtesis

En l'apartat anterior hem observat com els amillaments ens conduïen a la deducció que la gran propietat havia avançat sensiblement en el període comprès entre mitjan segle XIX i mitjan segle XX. Hem advertit que alguns elements podien distorsionar la nostra percepció, en especial l'aflorament de superfície oculta, però aquest no és l'únic aspecte que cal tenir en compte per a una correcta interpretació de les dades. Ens cal davallar a una escala de detall que permeti la identificació concreta dels individus i dels patrimonis per analitzar amb més solidesa la direcció i la magnitud dels canvis. Fent-ho així ens endurem la primera sorpresa : l'aparent avenç de la gran propietat fou un procés molt més complex, que va implicar un notable retrocés dels grans patrimonis d'hisendats locals, sovint en favor de patrimonis pagesos que lentament enfortiren llur posició com a propietaris.

El que sostindrem a continuació pot resumir-se en les següents proposicions:

- (a) Una porció significativa dels grans propietaris rendistes (hisendats) de mitjan segle XIX va veure disminuir sensiblement el seu patrimoni al llarg del període analitzat.
- (b) Aquesta disminució patrimonial s'ha d'atribuir no només a fraccionaments hereditaris o a establiments emfitèutics (que podríem considerar una continuació de les estratègies rendistes set-centistes i vuitcentistes), sinó també a l'alienació -per venda- de parcel·les de terra.
- (c) Una altra part, també significativa, de patrimonis corresponents a grans propietaris rendistes va mantenir, amb poques variacions, la seva integritat.
- (d) Parcialment les pèrdues enregistrades pels vells grans patrimonis foren absorbides per altres grans patrimonis. En aquest sentit, pot afirmar-se l'existència de moviments de recomposició en el si de la gran propietat.
- (e) Però els patrimonis d'hisendats que varen experimentar increments superficials notables foren, comparativament, pocs en nombre. Al seu costat, constatem la irrupció d'alguns nous grans propietaris, que generalment adquiriren -per compra- només una porció de les terres dels vells patrimonis que es desintegraven.
- (f) L'altra porció d'aquests vells grans patrimonis fou adquirida, a través de compra-vendes més que d'establiments, per famílies pageses. Es pot constatar un flux de sòl, sobretot agrícola, que havent estat originàriament -a mitjan segle XIX- propietat d'hisendats, fou apropiat per patrimonis pagesos a través del mercat de la terra.
- (g) Les proposicions anteriors ens obliguen a reinterpretar les dades procedents dels amillaraments respecte de les propietats superiors a les 20 hectàrees i a qüestionar la seva utilitat com a indicador de l'evolució seguida pels grans patrimonis rendistes.

Qüestions de mètode

Per a poder demostrar la veracitat d'aquestes proposicions haurem de canviar de perspectiva. Les fonts cadastrals existents continuen essent la base del treball, però utilitzades de manera més flexible i contrastada (amb les dades del registre de la propietat). Una primera rigidesa que haurem de suprimir és l'assimilació de les propietats amb més de 20 hectàrees amb la grans propietats. Anteriorment hem definit la gran propietat com aquella que

conté una extensió massa gran per ser explotada per una família sense altre ajut que la contractació esporàdica d'assalariats (fins a un límit que sol fixar-se en el 25% del total de necessitats laborals). Això ens ha portat a determinar que a mitjan segle XIX el sostre d'una explotació familiar era de 20 hectàrees de conreu. Més enllà d'aquesta extensió, ens trobem, per tant, amb la gran propietat. Una aplicació massa rígida d'aquest criteri, que en una primera aproximació pot ser d'utilitat, ens condueix a problemes importants. En destaquen tres :

- El concepte de gran propietat es converteix en un calaix de sastre on hi tenen cabuda des del propietari d'un sol mas que, a més de residir-hi, l'explota directament, fins els grans propietaris provincials que acumulen cinc, deu o més masos, que deleguen l'administració de les finques a un procurador i que viuen dels fruits pagats pels seus masovers i arrendataris.

- Si apliquem estrictament aquesta definició, es buida de contingut la mitjana propietat, donat que el segment social que més podria identificar-se amb la aquella, el dels que s'autoqualificaven de *pagès propietari*, sovint sobrepassava les 20 hectàrees de conreu, com hem constatat en l'apartat 4.6.

- I, finalment, donat que les reduïdes dimensions de molts municipis impedeixen una correcta percepció no ja de les grans propietats agregades a nivell provincial o comarcal, sinó d'aquelles unitats d'explotació que es troben ubicades en dos o més municipis, un percentatge significatiu de finques d'hisendats pot passar-nos desapercebut.

L'únic mètode d'anàlisi que pot proporcionar-nos la solidesa necessària és la reconstrucció individualitzada de cada patrimoni. Després d'haver mirat els amillaments per tots costats, hem arribat a la conclusió que només es pot avançar si aproximem la nostra lupa d'observació a l'individu, al propietari, a la família. És així que podrem analitzar amb rigor les transformacions que es varen produir en la propietat de la terra i que podrem vincular aquests canvis a grups socials reals. Òbviament, aquest mètode té els seus costos i les seves dificultats. No sempre és fàcil la identificació, reconstrucció i seguiment dels patrimonis al llarg de gairebé un segle. Sovint canvia el cognom del titular, o es confonen els titulars de varies famílies amb el mateix cognom. Cal en primer lloc reconstruir la genealogia de cada unitat familiar per a poder situar correctament un propietari en una línia secular de filiació. Això és relativament senzill (tot i la seva laboriositat) quan la família és veïna del mateix municipi

amillarat. Els censos i padrons -i els registres parroquials quan aquests no es conserven- permeten de realitzar-ho. Però amb els propietaris forans, hem hagut de recórrer a fonts alternatives : els apèndixs a l'amillament, el Registre de Finques Expropiables, la documentació notarial ... i, puntualment, el Registre de la Propietat. Excepte uns pocs casos, es pot aconseguir amb èxit no només la reconstrucció genealògica de la família, sinó també la seva identificació social.

Aquest darrer element ha estat un objectiu que hem perseguit especialment. Els canvis i les permanències en la propietat de la terra revelen transformacions o estabilitats socials que van més enllà de la distribució entre grans i petits propietaris. És important conèixer si els propietaris del sòl eren hisendats, botiguers, artesans o pagesos. Les fonts fiscals no ens informen sobre aquestes qüestions. Ens parlen de petits i grans propietaris, sabem quan tenien i on vivien, però no en què treballaven ni, en definitiva, qui eren. Potser als historiadors del segle XVIII els pot estranyar que posem èmfasi en la necessitat d'identificar socialment cada família perquè en la seva documentació ho sol explicitar molt més clarament. Però a mesura que avancem cap el present, aquesta tradició es va diluint. Primer en la documentació administrativa, però acabarà per afectar també la documentació judicial, la notarial i els registres públics d'aquesta.

Aquesta reconstrucció individualitzada de cada patrimoni ha partit de les superfícies declarades en cadascun dels amillaments buidats. Això ha permès obtenir almenys una imatge inicial i una imatge final sobre l'extensió del patrimoni. En alguns casos, s'ha contrastat i verificat amb les extensions inscrites al registre de la propietat del mateix municipi amillarat. Aquesta comparació estàtica, però, és insuficient per a una correcta comprensió de les alteracions experimentades per cada patrimoni. Per això, complementàriament, hem realitzat un buidatge de dos tipus de fonts documentals que ens permeten aproximar-nos al mercat de la terra : els apèndixs als amillaments i les operacions d'alienació per causa onerosa que constaven en el registre de la propietat.

Els apèndixs són una documentació de buidatge relativament simple i ràpid, però tenen moltes llacunes. Entre 1880 i 1936 l'apèndix d'Ullastret, per exemple, enregistra operacions que afecten un total de 390 hectàrees, mentre que la superfície afectada per operacions inscrites en el registre de la propietat durant el mateix període fou de 607 hectàrees. Tenint en compte que la

inscripció de finques al registre no és un precepte obligatori³⁹ i que, per tant, no pressuposa la inclusió de la totalitat de la superfície del municipi, la fiabilitat dels apèndixs decau en contrast.

El Registre de la Propietat és una font més precisa, sòlida i útil que els apèndixs⁴⁰. Tot i la voluntarietat de la inscripció, el seu abast en termes superficials és considerable. Segons una estimació dels mateixos registradors, una vintena d'anys després de la creació del Registre⁴¹ es calculava que al partit judicial de La Bisbal la proporció probable de propietat rústica inscrita era del 78,15%⁴². El principal problema del Registre és la laboriositat i -almenys en el nostre cas- els inconvenients generats per una font que requereix llargues hores de buidatge en condicions que han estat pensades per a la fotocòpia taxada més que per a l'activitat investigadora. Tot i així, l'extraordinària riquesa d'aquesta font, que permet suplir els impediments legals per accedir a les actes notariales, justifica sobrerament les incomoditats i la feina.

Per acabar amb aquestes notes sobre el mètode de treball utilitzat, només resta advertir que no hem pas pogut treballar arreu amb el mateix nivell de detall i exhaustivitat. De les quatre localitats analitzades en l'apartat anterior, només hem accedit al Registre de la Propietat d'Ullastret i de Monells. És en aquestes i, sobretot, a Monells, on hem reconstruït amb major precisió l'evolució de cada patrimoni. A Monells, fins i tot hem observat la trajectòria d'aquelles famílies que no posseïen terra. Tot i que alternarem la informació obtinguda en els quatre municipis, és de Monells i d'Ullastret d'on podrem extreure les conclusions més sòlides sobre els canvis i les continuïtats en la

---

³⁹ Tot i que la llei hipotecària ha sofert algunes modificacions en aquest punt d'ençà la seva promulgació (1861), ha conservat el criteri de la inscripció declarativa i no pas el de la inscripció constitutiva. Això implica que, amb algunes excepcions (actes en perjudici a tercers i hipoteques voluntàries), es dona valor jurídic a l'acte de creació, transmissió, modificació o extinció d'un dret independentment de si està o no enregistrat. La inscripció en el Registre de la Propietat no crea el dret, només el fa públic (Casso, 1946 : 102-107)

⁴⁰ Per un altre exemple de les possibilitats ofertes pel Registre de la Propietat, vegeu Robledo, 1981.

⁴¹ El Registre de la Propietat fou creat per la Llei Hipotecària de 1861 i en substitució de la setcentista Comptaduria d'Hipoteques.

⁴² Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado, 1889 : 149. El nombre de finques rústiques inscrites el 1886 ascendia a 20.695 i el nombre total de propietaris subsistents a favor dels quals estaven inscrits drets reals, finques rústiques o finques urbanes era de 18.579 (xifra que inclou, necessàriament, repeticions dels individus que posseïen béns o drets en més d'un districte municipal).

propietat agrària. Reprenem el fil aplicant aquesta reconstrucció individualitzada i casuística sobre les grans propietats.

Visió general

El resultat obtingut amb l'aplicació d'aquests criteris metodològics està recollit en les taules 6.5, 6.6, 6.7 i 6.8. En cadascun d'ells es sintetitza l'evolució dels patrimonis més grans de la localitat i, en el cas d'Ullastret i Monells -fent honor a la flexibilitat que abans predicàvem-, també el d'aquells hisendats que, tot i no posseir una extensió massa gran a la localitat, hem pogut identificar com a tals. Pel municipi de Sant Sadurní hem variat lleugerament els criteris d'aïllament donat el pes específic que en aquell municipi tenia la propietat forestal. En aquest cas hem optat per resseguir només aquells patrimonis que en algun moment havien tingut una superfície conreada superior a les 10 hectàrees. Això ha comportat que rebutgéssim força casos (algun d'ells amb extensions superiors a les 200 ha), però hem aconseguit que el resultat fos més representatiu de l'evolució seguida pels patrimonis agraris.

Ullastret és un observatori immillorable per a una imatge de conjunt. Tot i les reduïdes dimensions d'un territori que a penes supera els 10 km², el nombre d'hisendats i grans propietaris comarcals amb terres en aquesta localitat és molt elevat. Molts d'ells, certament, només posseïen algunes petites parcel·les, però com que sovint estaven integrades dins masos dels municipis limítrofes, són un indicatiu del que estava succeint en aquestes heretats.

Ullastret presenta un altre tret peculiar que afecta plenament el pes de la gran propietat : l'operació de dessecació i repartiment de l'estany que ocupava bona part del terme municipal va beneficiar especialment els grans propietaris forans. Ja el 1787, el primer repartiment de terres guanyades a les aigües va repercutir sobretot a favor dels propietaris més grans de la localitat perquè el criteri de distribució fou la quota pagada en concepte de cadastre⁴³. A

---

⁴³ Matas, 1987. L'extensió repartida fou de 84,5 ha, set de les quals corresponien a un petit turó (Les Garrigues) i la resta a les terres que deixaren de ser pantanoses mercès a la canalització i drenatge de les aigües del Daró. Aquest primer repartiment va estar motivat no només per la pressió dels veïns (que en un moment de forta pressió demogràfica, pugnaven per accedir a la possessió estable de terra), sinó també per la possibilitat d'eixugar els deutes municipals i de rescatar el molí que el Comú havia venut a carta de gràcia, el 1786, a la Universitat de Casavells, amb els diners recaptats en concepte d'entrada

diferència d'aquest primer repartiment, quan la R.O. de 17 de novembre de 1849⁴⁴ autoritzi la dessecació completa de l'estany i l'ajuntament es proposi realitzar una nova distribució de terres, els criteris inicials seran igualitaris. A tots els veïns i propietaris interessats en participar en l'empresa de dessecació els pertocava un lot similar de terra. Tanmateix, aviat varen començar a operar mecanismes de redistribució i concentració d'aquests lots que revertiren en favor d'una quinzena de famílies d'hisendats. Al capdavall, aquests grans propietaris varen apoderar-se del 86% de les terres que havien estat repartides entre 1855 i 1859. L'explicació central d'aquest procés rau en el caràcter del projecte de dessecació. Per manca de recursos o de voluntat, tant li fa, la institució que posseïa les terres de l'estany -l'ajuntament- i que va decidir sobre el seu repartiment mitjançant minúsculs establiments emfitèutics no va interessar-se pas per participar en les obres de desguàs i condicionament dels terrenys. Els cent onze interessats en rebre una porció de les 78 hectàrees que es preveia dessecar varen haver de constituir-se en societat (Sociedad La Laguna) i fer-se càrrec de les despeses que una obra d'aquesta magnitud comportava. La incapacitat d'afrontar el primer pagament (50 pessetes) va comportar una retirada immediata de 45 dels associats i les seves terres redistribuïdes entre els 66 que restaven, els quals havien d'afrontar el dèficit generat per la retirada dels primers. Això va comportar l'oposició de la major part (41 sobre 66) dels veïns, que *"no estaban en disposición de seguir haciendo desembolsos"*⁴⁵, els quals negociaren amb els quinze restants el manteniment dels drets sobre una vessana (0,2 ha), cedint la resta, a canvi de no haver de realitzar cap altre pagament (inclosa l'entrada de l'establiment). Els quinze hisendats varen, d'aquesta manera, apoderar-se de la major part de superfície de l'estany (i varen continuar ampliant-ho amb petites compres realitzades en el període comprès entre el repartiment i la fi de les obres de dessecació) i varen fer-se amb el control de la junta directiva de la societat, que encara el 1927 estava formada quasi totalment per hisendats forans⁴⁶. Això explica una part dels increments de superfície que molts patrimonis de la

---

dels establiments. Els criteris de repartiment foren jeràrquics : a cadascú li va correspondre el que pagava per cadastre i s'inclouïa tant a veïns com als forans que posseïssin finques amb anterioritat al repartiment. Els grans propietaris varen ser, per tant, els grans beneficiaris d'aquest repartiment.

⁴⁴ Publicada al BOP el 12 desembre 1849. Aquesta R.O. autoritzava l'inici de les obres, prèvia declaració formal de tractar-se d'una obra d'utilitat pública *"bajo el doble concepto de sanidad e interés del país"*

⁴⁵ AHC La Bisbal, Ullastret, Societat La Laguna, lligall 1.1, *"Repartimiento..."* de 22 maig 1855

⁴⁶ Per una informació més detallada, vegeu Saguer, 1990

taula 6.5 enregistren entre l'amillament de 1860 i 1881. Una altra bona part ho explica l'augment de superfície oculta (de 777 ha amillarades el 1860 es passa a 913 ha el 1881, de les quals només un fragment correspon a l'estany).

Taula 6.5 : Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 20 hectàrees a Ullastret (1860-1946)

Patrimoni	qualificació social	Extensió amillarada (ha)			tendència	Observacions
		1860	1881	1946		
Aldrich	hisendat	25,2	33,3	0	∇ X	Embargat i venut 1902
Bou / Fina	hisendat	8,2	17,4	11,3	Δ ∇	Vendes 1888-1936
Cals / Vilanova	hisendat	18,6	18,4	21,7	Δ	Compres 1884-1890
Càrcer	hisendat	16,3	16,8	0	∇ X	Venda el 1926
Carreras / Vallescà	hisendat	2,5	2,8	2,2	=	
Ciurana	hisendat	5,9	7,0	0	∇ X	Vendes 1888 i 1915
Clapés	hisendat	9,4	23,4	22,5	Δ	Consta la compra de 3,5 ha entre 1929 i 1939
Cruïlles	hisendat	1,5	1,5	0	∇ X	Venda el 1899
Darnaculleta	hisendat	5,0	5,0	0	∇ X	Venda el 1905
Dalmau	hisendat	0	2,6	0	N Δ ∇ X	Compres 1869-73 / vendes 1872-1883
Figueras	hisendat	5,6	9,2	7,3	Δ ∇	No consta cap compra. Ven 1,7 entre 1882 i 1933
Fonalleras	hisendat	2,6	3,1	0	∇ X	Venda el 1885
Grassot	hisendat	12,0	13,1	18,0	Δ	Adquirit 1895-1900
Guàrdia	hisendat	7,8	7,7	3,6	∇	Vendes 1890-1931
Llach / Vidal	hisendat	0	0	0	N Δ ∇	Adquireix 25 ha el 1902 i ho revèn 1907-1908
Lloveras	hisendat	12,5	12,5	0	∇ X	Vendes 1910-1920
Negre	hisendat	19,2	20,5	0	∇ X	Vendes 1884-1893
Puig	hisendat	12,3	15,8	0	∇ X	Vendes 1873 i 1896
Salamó	hisendat	6,9	6,9	6,3	=	
Travy	hisendat	5,6	9,4	0	Δ ∇ X	Compres 1894-97 / Vendes 1924-26
Vancells	hisendat	0,4	12,0	14,5	Δ	Diverses compres
Vehí	hisendat	18,8	30,1	15,1	∇	Vendes 1861-1925
Vert	hisendat	15,3	19,4	0	Δ ∇ X	Compres 1866-81 / Vendes 1866 i 1880-90
Vidal	hisendat	9,3	10,1	9,0	=	
Vives	hisendat	14,5	11,4	0	∇ X	Vendes 1883-1909
Muní	?	13,1	19,1	21,7	Δ	No consta cap compra
Pedrals	Advocat	19,2	20,5	0	∇ X	Vendes 1884 i 1893
Mascarós	pagès	17,8	23,1	9,4	∇	Vendes 1874-1882
Vilà / Romaguera	pagès	20,8	24,1	19,8	Δ ∇ =	

Lectura dels signes : Δ increment; ∇ decrement, X liquidació o desaparició, = manteniment, N nou.
Font : Amillaments (vegeu taula 6.1)

La Taula 6.5 ens il·lustra amb molta claredat la reculada que varen experimentar els grans patrimonis a Ullastret, especialment amb posterioritat a

1880. Dels 29 patrimonis sintetitzats a la taula, només quatre (Cals, Grassot, Vancells, i Muni), varen experimentar un creixement superficial (de magnitud més aviat moderada) i quatre més varen mantenir més o menys el que tenien a mitjan segle XIX (Carreras, Salamó, Vidal i Vilà, aquest darrer pagès). Dels vint-i-un que retrocediren, dos no eren propietaris de la localitat en el moment del primer amillament (Dalmau i Llach), i varen formar el patrimoni local a base de compres o adjudicacions judicials que perderen poc temps després. És interessant remarcar com 13 famílies que eren propietàries el 1860 desapareixen com a tals. Hom pot relativitzar l'abast d'aquesta reculada assenyalant que en alguns casos es tractava de finques amb una extensió molt petita, però la liquidació de patrimonis de dimensions remarcables ho contraresta sobrerament : Aldrich (33 ha), Càrcer (17 ha), Lloveras (12 ha), Negre (20 ha), Puig (16 ha), Vert (19 ha), Vives (14 ha) o Pedrals (20 ha).

A Monells, el 1865, hi havia vuit hisendats que tenien terres. Quatre d'ells apareixen com a grans propietaris locals, amb més de 20 hectàrees de superfície (Camps, Millars, Maranges i Salellas). Els altres quatre podrien ser confosos amb petits propietaris perquè l'extensió que posseïen a Monells era de reduïdes dimensions (Companyó, Font, Renart i Vancells). Un segle més tard només quatre descendents o hereus (i considerem la Diputació de Girona com a tal) d'aquelles vuit famílies resten com a propietaris. Els altres han liquidat les possessions que tenien a la localitat. Tres dels patrimonis que resten es mantenen estables a llarg termini : el patrimoni Salellas, en mans dels descendents directes, repeteix el comportament observat a Ullastret; el patrimoni Font/Vert, tot i les trifulgues hereditàries i les compres entre parents, també podríem considerar-lo estable a llarg termini; i el patrimoni Camps⁴⁷ que, després de la mort sense descendència del titular (Albert Camps i Armet⁴⁸), fou llegat a una institució pública (l'Hospital Provincial de Girona). Posteriorment va ser convertit en un centre d'experimentació agrícola amb el nom de *Granja Camps i Armet*, on actualment té seu l'*Institut de Recerca i Tecnologia Agroalimentària* (IRTA). Pel que fa al quart patrimoni que encara es mantenia el 1943, el de la família Vancells, cal fer dues observacions : (a) que

---

⁴⁷ Segons informacions extretes del Registre de la Propietat, el 1892 Albert Camps va afegir al seu patrimoni les 20,8 hectàrees del Mas Sadurní, per compra feta als marmessors de Dolores de Foxá. Aquest increment patrimonial no consta registrat en l'amillament de 1943 probablement perquè va fragmentar-se en el procés de repartiment de l'herència.

⁴⁸ Vegeu nota 38.

experimenta una reducció fins arribar a la seva pràctica liquidació i (b) que aquesta trajectòria coincideix amb la liquidació de les 82 hectàrees que els Vancells havien tingut a Sant Sadurní però, en canvi, s'oposa a l'increment patrimonial enregistrat a Ullastret. Aquestes discrepàncies en el sí d'un mateix patrimoni ens adverteixen que tan important com el saldo entre un i altre amillament és la cronologia i les formes que prenen aquests processos⁴⁹.

Taula 6.6 : Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 20 hectàrees a Monells (1865-1943)

Patrimoni	qualificació social	Extensió amillarada (ha)			tendència	Observacions
		1865	1881	1943		
Casa de Millars	hisendat	26,4	26,1	0	∇ X	Venda el 1892 (aprox.)
Maranges	hisendat	24,3	23,8	0	∇ X	Venda el 1900
Vancells	hisendat	2,9	2,9	0,3	∇	Establert el 1868
Font / Vert	hisendat	3,3	?	3,3	=	
Renart	hisendat	1,4	?	0	∇ X	Venda el 1924
Companyó	hisendat	1,8	1,8	0	∇ X	Venda el 1939
Camps / Diputació	hisendat	81,6	77,9	80,4	=	
Salellas	hisendat	37,8	38,9	39,6	=	
Solà	pagès propietari	31,4	30,8	23,8	∇	Vendes 1930-1940
Deportós	pagès propietari	37,8	33,2	33,1	=	
Vila	pagès propietari	16,4	21,5	0	∇ X	Vendes 1916-1929

Lectura dels signes : Δ increment; ∇ decrement, X liquidació o desaparició, = manteniment. Font : Amillaments (vegeu taula 6.1)

A més dels vuit hisendats esmentats, a Monells s'observa que l'estrat integrat per pagesos benestants (amb el qual s'identifiquen els patrimonis Solà, Deportós i Vila) també havia entrat en una situació recessiva. La família Solà

⁴⁹ L'increment superficial experimentat pel Mas Vancells de l'Estany va ser de magnitud molt inferior a la que es dedueix de la taula 6.5 donat que les 0,4 ha amillarades el 1860 oculten la major part de terres de l'heretat. Això ho comprovem quatre anys més tard (1864), quan Ramon Vancells Ponach inscriu el mas al Registre de la propietat i declara 11,3 ha. Tot i així, sí que entre 1876 i 1893 va existir un increment real de superfície per via la de compres realitzades a altres hisendats i propietaris, fonamentalment. Durant aquests anys adquireix un total de 5,12 hectàrees, valor al qual cal agregar-hi 0,2 ha compres el 1931 i restar-hi les 0,9 ha que ven el 1936. Hi ha una certa coincidència cronològica entre aquesta expansió i l'establiment del Molí del Mas Llenas, de Monells (1873), que havien comprat pocs anys abans (1854). No hi ha discrepància entre una estratègia rendista que passa per l'establiment del domini útil i l'ampliació del patrimoni a Ullastret. A partir de la dècada de 1890 i, sobretot, amb el canvi de segle, comencem a comprovar que la tendència expansiva, seguida fins aleshores, primer s'atura i, després canvia de signe. Els anys crítics són els de 1940 a 1943. És en la immediata postguerra quan la vídua de Manuel Vancells Tomàs ven, en primer lloc, el cens que pesava sobre el molí de Monells i, a continuació quasi 92 hectàrees de Sant Sadurní en quatre grans lots. Magrat conservar encara les terres de Monells, és obvi que el patrimoni havia entrat, en el seu conjunt, en una etapa de greus dificultats.

va vendre una quarta part del seu patrimoni, especialment durant la dècada de 1930-40. La família Vila va liquidar-lo fins desaparèixer. I només va mantenir la seva situació, tot i que amb una petita reducció de les seves terres, el patrimoni Deportós. En aquest punt, per tant, també hi ha notables coincidències amb el que hem observat a Ullastret.

Taula 6.7 : Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 10 hectàrees de sòl agrícola a Sant Sadurní (1860-1950)

Patrimoni	qualificació social	Extensió amillarada (ha)		tendència	Observacions
		1860	1950		
Follia	propietari	73,0	164,0	+ Δ	Unió matrimonial amb Ribas
Ribas	hisendat	58,0	[Follia]		Compra 1898.
Negre	hisendat	118	0	∇ X	
Vancells	hisendat / comerciant	82,0	0	∇ X	Vendes 1942-43
Salellas	hisendat	64,0	64,0	=	Consta la compra de 43 ha, que no figuren el 1950
Puigmiquel	hisendat	134	217	+ Δ	No consten compres. Obté 2 herències
Ribas(2) / Teixidor	propietari	78,6	87	Δ	Consta la compra de 1,8 ha
Prats		30,7	0	∇ X	Vendes 1923-42
Ponsich		25,6	20,9	∇	No consta cap venda
Ganigué / Camps		42,2	52,5	+	herència 1/2 patrimoni Roig
Roig		24,2	[Ganigué]		
Janoher	Apoderat banca	0	41,8	N Δ	Consta la compra de 29,6 ha el 1940
Planas	músic	0	37,9	N Δ	Compra el 1941
Pou	advocat	18,8	53,8	Δ	Compra el 1898
Puig		52,3	79,9	Δ	No consta cap compra
Valls	pagès	23,0	13,6	∇	Vendes 1888-91
Alsina	pagès propietari	37,8	44,5	Δ	Compres 1890-1911
Ribas (3)	pagès	13,6	16,8	Δ	Compres 1906-1936
Ribot	pagès	16,5	16,5	=	

Lectura dels signes : Δ increment; ∇ decrement, X liquidació o desaparició, = manteniment, N nou, + unió de dos patrimonis per herència o matrimoni Font : Amillaraments (vegeu taula 6.1).
 Advertència : Les columnes d'extensió amillarada es refereixen a la superfície total de cada patrimoni, tot i que s'hagi utilitzat la superfície conreada com a criteri de tall.

Quan hem analitzat l'estructura distributiva de la propietat, hem pogut observar que Sant Sadurní era el municipi que menors canvis enregistrava. Malgrat la forta reducció del nombre total de propietaris, la distribució relativa de la terra es mantenia si fa no fa. En concordança, l'evolució dels grans patrimonis amb un mínim de sòl agrícola és molt més ambigua. Probablement, la dinàmica peculiar del sòl forestal interfereix i singularitza la trajectòria global d'aquesta localitat. Aquí també hi trobem alguns grans patrimonis que liquiden

els seus béns (en particular, les famílies Vancells, Negre -que també ho va fer a Ullastret- i Prats), altres que romanen estables (Salellas) i alguns que perden algunes hectàrees (Ponsich). Però el més destacable és el nombre de patrimonis que incrementen llur superfície i que, en termes generals, ho fan a partir de les terres dels grans patrimonis en recessió. Es pot parlar, en termes globals, d'un procés de recomposició a l'interior del grup dels grans propietaris. Aquesta recomposició s'hauria produït, sobretot, a través de dues vies :

- Estratègies matrimonials i accidents hereditaris. Ens trobem amb un matrimoni hereu-pubilla que uneix els patrimonis Follia i Ribas, i amb l'acumulació de dues o tres herències sobre el mateix titular per manca de descendència de les famílies colaterals (patrimonis Ganigué i Puigmiquel).

- Compres realitzades bé per aquells que ja són propietaris (Ribas, Pou), bé per nous propietaris rendistes (Janóher, Planas).

El segment de pagesos benestants amb més de 10 hectàrees de conreu, en el cas de Sant Sadurní, es distingeix pel seu comportament marcadament estable, tot i les inevitables rectificacions a l'alça o a la baixa que enregistren.

Taula 6.8 : Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 20 hectàrees a Colomers (1860-1946)

Patrimoni	Extensió amillarada (ha)			tendència	Observacions
	1860	1881 (aprox)	1946		
Quintana	73,7	91,6	149,7	Δ	Retorn terres establertes i algunes compres
Falgueras	25,6	36,8	0,1	∇ X	Vendes 1905-1929

Lectura dels signes : Δ increment; ∇ decrement, X liquidació o desaparició, = manteniment. Font : Amillaraments (vegeu taula 6.1)

Finalment, el municipi de Colomers és el que presenta majors peculiaritats tant pel reduït nombre de grans propietaris del terme (només dos patrimonis superen les 20 hectàrees), com pel fort increment superficial enregistrat pel patrimoni Quintana. El cas del patrimoni Falgueras entra dins els paràmetres de tants altres casos que liquiden -de manera progressiva i esglaonada- les seves terres. Cap d'aquestes parcel·les va a parar a mans del patrimoni Quintana. Els increments d'aquests darrer s'expliquen per algunes compra-vendes (la més important de les quals és la de 10,7 ha realitzada el 1912 a Narcís Puig de Marcillo) i molt especialment per les renúncies i dimissions

d'establiment realitzades pels veïns de Colomers al llarg de les últimes dècades del segle XIX.

En conclusió, tot i que puguem trobar trajectòries en sentit contrari que -en alguns casos- posen de relleu que s'està produint un procés de recomposició de la gran propietat, globalment les dades analitzades permeten sostenir la hipòtesi que la gran propietat rendista vuitcentista va experimentar un procés erosiu que només molt parcialment va ser compensat per moviments en sentit contrari.

La fi de les estratègies rendistes basades en l'emfiteusi

A diferència del que havia succeït durant la fase històrica immediatament anterior, caracteritzada per una massiva utilització del subestabliment emfitèutic com a fórmula d'explotació del treball pagès⁵⁰, les disminucions en la superfície amillarada (o inscrita en el Registre de la Propietat) no s'expliquen per la continuació d'unes estratègies rendistes que passaven pel subestabliment del domini útil a canvi d'una renda. El que observem pel conjunt del període que comprenen els amillaraments és com els grans propietaris alienen definitivament i perpètuament la seva terra a través de contractes de compra-venda. L'establiment emfitèutic no desapareix completament, però es veu cada vegada més relegat a terres d'una altra naturalesa : patis, horts i solars per edificar. Un anònim V. afirmava el 1904 :

"Hace bastantes años que en el Ampurdán no se otorga un contrato de enfiteusis. Si algun establecimiento se encuentra en los Índices notariales, se refiere á solares para edificar en ellos"⁵¹

A Ullastret, les vendes realitzades entre 1860 i 1939 pels qui s'autoqualificaven d'*hisendats* o de *propietaris* foren de 279,7 ha, segons el Registre de la Propietat. Els establiments fets pel mateix grup i període afectaren a només 17,4 ha (l'equivalent al 6% de les vendes realitzades). A Monells, el recurs a cessions de tipus emfitèutic encara fou més rar : entre 1860 i 1935 només varen inscriure's al Registre onze establiments i la superfície afectada fou de 8,6 ha.

---

⁵⁰ Vegeu Congost, 1990

⁵¹ *Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán*, 1 març 1904, nº 96, p. 48

Taula 6.9 : Establiments i subestabliments a Monells (1860-1939)

anys	nº finques establertes	Supf. total (en ha)	Distribució de les finques segons extensió (en ha)				
			<0,1	0,1-0,29	0,3-0,49	0,5-0,99	>1
1860-69	2	1,4				2	
1870-79	4	2,3		1		3	
1880-89	3	4,6				2	1
1890-99	0	0					
1900-09	0	0					
1910-19	0	0					
1920-29	1	0,7				1	
1930-39	1	0,05	1				

Font : Registre de la Propietat, Monells. L'única finca que supera l'hectàrea correspon a un molí (Molí del Mas Llenas), amb 2,9 ha de terra adjacents.

Taula 6.10 : Establiments i subestabliments a Ullastret (1860-1939)

anys	nº finques establertes	Supf. total (en ha)	Distribució de les finques segons extensió (en ha)				
			<0,1	0,1-0,29	0,3-0,49	0,5-0,99	>1
1860-69	15	8,2	6	2	1	3	3
1870-79	13	7,1	2	1	4	5	1
1880-89	12	4,5	3	2	4	3	
1890-99	9	3,9	4		4		1
1900-09	0	0					
1910-19	26	2,3	24		2		
1920-29	1	0,05	1				
1930-39	0	0					

Font : Registre de la Propietat, Ullastret

Taula 6.11 : Tipologia dels establiment de terres d'Ullastret (1860-1939)

	1860 - 1939		1860-1899	
	nº finques	extensió (en ha)	nº finques	extensió (en ha)
hisendats, propietaris i advocats	45	17,4	41	16,5
pagesos	26	3,0	3	1,5
altres	4	2,2	4	2,2
no identificats	4	3,4	4	3,4

Font : Registre de la Propietat, Ullastret

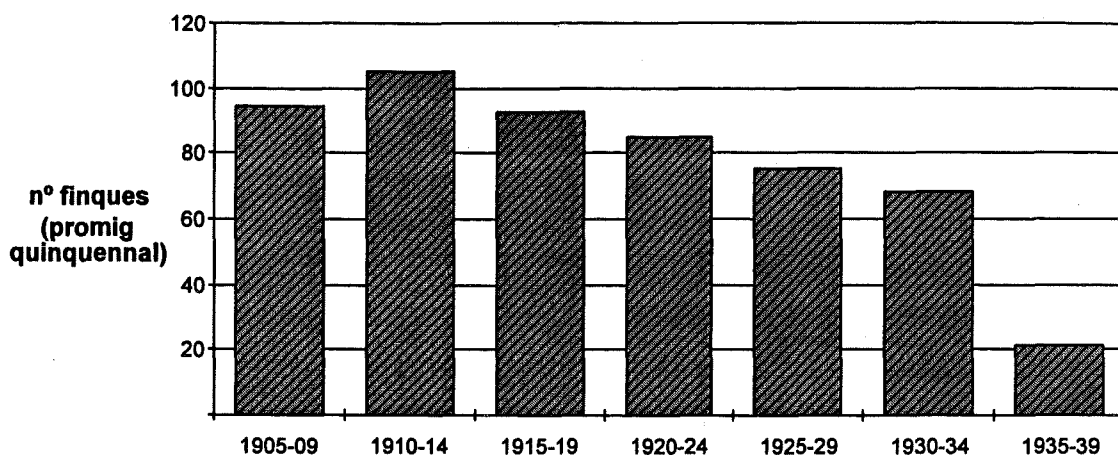
Les taules 6.9, 6.10 i 6.11 ens permeten precisar més la cronologia d'aquest procés. Durant la segona meitat del segle XIX el procés expansiu dels establiments i subestabliments emfitèutics hauria anat ralentint-se

progressivament, tant pel que fa al nombre d'establiments realitzats com a la seva superfície. Els establiments superiors a la mitja hectàrea, encara abundants durant les dècades de 1860 i 1870, varen esdevenir cada vegada més rars, menys freqüents, mentre es mantenien els inferiors a aquesta extensió. Durant les dècades de 1880 i 1890 s'observa ja una inflexió notable. A Monells pràcticament desapareixen a partir dels anys vuitanta, per retornar fugaçment ben entrat el segle XX. A Ullastret, la superfície total establerta entre 1890 i 1899 fou inferior a la meitat de l'establerta entre 1860 i 1869 i el nombre total de finques també es reduí notablement. En aquesta localitat, la ruptura clau es va produir amb el canvi de segle. Durant el primer decenni de la nova centúria no va establir-se ni una sola vessana. Els anys de la primera guerra mundial -anys de fam de terres- varen tornar a disparar els establiments, ara però amb unes característiques marcadament diferents. Un primer tret distintiu és que va tractar-se de peces extremadament petites, sovint horts d'un quart de vessana. Però, aquest no és l'únic element diferencial. També destaca amb força el fet que els establiments protagonistes d'aquest procés no fossin hisendats ni propietaris, sinó els qui es definien com a *pagesos*. Els establiments realitzats pels grans propietaris rendistes es varen concentrar, sobretot, durant la segona meitat del segle XIX. Posteriorment, i per un període breu de temps, foren substituïts quasi completament per certa pagesia mitjana local. Però l'impuls dels anys de la guerra no va sostenir-se i durant els anys vint i trenta es va renunciar a aquesta fórmula de transmissió de drets sobre la terra.

A nivell provincial, les estadístiques del registre de la propietat confirmen el que hem apuntat a partir de les dades de Monells i Ullastret, a saber : (a) que els establiments emfitèutics varen tenir un pes específic molt reduït pel conjunt del període analitzat, en comparació amb altres formes d'alienació del domini útil; i (b) que la pràctica de l'establiment i el subestabliment va tendir a decaure progressivament. Les finques establertes o subestablertes entre 1907 i 1939 equivalgueren al 3,1% de les finques alienades a través de compra-vendes i a l'1,8% del seu valor. I, com mostra el gràfic 6.13, s'observa una tendència decreixent en l'ús d'aquestes fórmules, només interrompuda durant la dècada de 1910.

Gràfic 6.13 : Establiments i subestabliments a la província de Girona (1907-1939)

Font : Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado, *Anuario*, 1908-1940

Per tant, i retornant al que anunciàvem en començar aquest apartat, els retrocessos superficials de les grans propietats no s'expliquen, majoritàriament, per la continuació d'estratègies rendistes basades en fórmules emfitèutiques, sinó per l'alienació definitiva i plena de terra.

Els beneficiaris del retrocés dels vells patrimonis

Qui foren els beneficiaris de la descomposició i, en alguns casos liquidació, de vells grans patrimonis? A la llum dels casos analitzats, descobrim tres trajectòries possibles : l'assimilació per part d'altres grans patrimonis existents a la mateixa localitat; l'aparició de nous grans propietaris; i la transferència de terres cap a pagesos i altres grups no rendistes. Òbviament foren tres fluxos amb desigual intensitat i, també, amb diferent cronologia. Un d'ells destaca sobre els altres : la transferència de terres a pagesos o a veïns de la localitat que treballaven directament les seves terres. Per contra, la figura de l'inversor burgès que compra explotacions agràries bé com a refugi de la riquesa acumulada en activitats de major risc, bé com a alternativa a expectatives de negoci frustrades en l'àmbit financer, fou molt minoritària⁵².

⁵² A diferència del que ha estat observat al País Valencià, on les crisis financeres i la ralentització de l'expansió ferroviària haurien impulsat un flux massiu d'inversions cap a l'agricultura, especialment a partir del darrer terç del segle XIX. Vegeu Calatayud, 1989 : 132-139.

A Monells, coneixem el destí del 85% de les terres amillarades pels cinc hisendats que varen perdre terres entre 1860 i 1940 (vegeu taula 6.6). El procés que s'hi constata és prou interessant. Un mínim del 66% de les terres alienades varen anar a parar, a la fi, a grups pagesos. Però el flux de transferència no sempre fou directe i unidireccional. Els vells grans propietaris freqüentment varen vendre les seves terres a altres hisendats o a nous grans propietaris, a voltes d'origen urbà. El patrimoni de la casa de Millàs, per exemple, fou venut a dos grans propietaris. El 1880 va realitzar-se una petita venda de 0,55 ha a favor de Joan Vert, propietari de Monells. I el gruix del patrimoni (el Mas Sadurní, que segons el Registre era de 20,8 ha i segons l'amillament de 26,1 ha) fou venut pels marmessors Dolores de Foxá (seguint les indicacions d'aquesta de repartir el producte de la venda, a parts iguals, entre establiments de beneficència i convents de monges de Girona) a un altre hisendat de Monells, Albert Camps i Armet. El patrimoni Maranges, constituït pel Mas Riera, també fou venut a un propietari rendista : Josep Maymí, escrivent de La Bisbal. I el mateix podríem dir del patrimoni Renart, venut a Aristides Peña, comissionista de Barcelona.

Tant Maymí com Peña compartien moltes coses : primerament, el fet de viure en una vila o ciutat i d'exercir una professió desvinculada de la producció agrària; però també el fet de realitzar una inversió amb una finalitat purament especulativa. Ambdós posen de relleu l'aparició de la figura de l'especulador immobiliari que -de fet- exerceix d'intermediari entre la gran propietat que es liquida i els qui realment eren demandants de terra, els pagesos. L'operació realitzada per Aristides Peña va ser realment complexa i ràpida. Josep Mª Renart i Torroella, hereu de Gabriel Renart, havia abandonat feia temps la residència bisbalenca dels seus antecessors per viure a Barcelona i exercir-hi d'enginyer. Ja no es reconeixia com a hisendat, estava carregat de deutes i s'havien iniciat tràmits per embargar-li les finques. Per això el 1924 va decidir vendre's a carta de gràcia les terres que tenia a Monells i altres de Madremanya per un preu global de 20.000 pessetes⁵³, de les quals 200 corresponien a la finca de Monells. Aquesta venda, però, no va fer-se a favor d'Aristides Peña, sinó de Sadurní Palomer, comerciant de Girona. L'operació realitzada pel nostre comissionista consistí en la compra a Renart del dret a recuperar les finques (amb una caducitat a dos anys vista) i la retrocompria dels

---

⁵³ D'aquestes 20.000, una quarta part se les va retenir el comprador per cancel·lar els deutes que pesaven sobre les terres.

drets adquirits per Palomer. Quasi immediatament (1925) va revendre la plena propietat de la finca a Eugeni Mercader, pagès de Palau Sator, per un valor quasi tres vegades superior al que ell havia pagat⁵⁴.

El cas de Josep Maymí presenta moltes similituds al suara exposat. El 1900 va comprar el Mas Riera als hereus d'Adelaida de Maranges. Entre 1900 i 1901 va fragmentar les 20,6 hectàrees que el mas tenia enregistrades i les va vendre a diferents compradors. La majoria eren pagesos : Joan Lloveras, pagès de Cruïlles (3,1 ha); Ponç Marquès, pagès de Cruïlles (3,7 ha); Pere Mercader, pagès de Monells (7 ha a títol individual i 3,3 amb el seu pare); Lluís Moner, ferrer i pagès de Monells (1,1 ha); i Joan Puig, pagès de Monells (0,5 ha). Només hi va haver-hi dues excepcions : la de Narcís Pujol, botiguer de Monells i fill de pagesos, que va comprar la parcel·la més diminuta (0,2 ha) i la de Dolors Darnaculleta, de Borrassà, propietària i esposa d'advocat (1,75 ha). Però fins i tot en aquest darrer cas, i malgrat tractar-se d'una extensió petita, si continuem seguint la pista a la parcel·la descobrirem com el 1919 Dolors Darnaculleta la va partir en dues porcions iguals i la va vendre a J. Comalada i a J. Martí, ambdós pagesos de Monells. En aquest cas, però, no podem pas trobar-hi una finalitat especulativa. D'una banda perquè l'esmentada Darnaculleta va retenir la finca durant un període considerable, però també perquè en termes reals la venda es realitzà amb pèrdues. Si, en preus constants de 1913, va comprar les 1,75 ha per 3.900 pts (aproximadament), en el moment de vendre-les només en va obtenir 2.700, com a efecte de l'auge inflacionari de període postbèl·lic.

En conclusió, tot i que el procés no sigui lineal ni tampoc es realitzi al cent per cent, a Monells es constata com, en darrer terme, els principals beneficiaris de la reculada dels patrimonis d'hisendats foren grups que s'autoqualificaven de pagesos.

A Ullastret es pot descriure un procés similar. La taula 6.12 sintetitza qui foren els compradors de les terres venudes per hisendats i grans propietaris entre 1864 i 1939. El primer que cal observar és que al llarg d'aquest període aquest grup va posar en venda una extensió equivalent a una mica més de la quarta part de tota la superfície municipal (10,8 km²). El volum de terra mobilitzat no pot pas considerar-se menyspreable. I encara cal tenir en compte

---

⁵⁴ La finca d'Ullastret va comprar-la per 200 pessetes en concepte de dret a recuperar i 375 pts en concepte de retrocompra. En total, 575 pessetes. Per la seva venda va obtenir-ne 1500.

que només considerem les operacions de compra-venda (incloses les que contenien pacte de retro) i que caldria afegir-hi altres fórmules marginals com els establiments i subestabliments emfitèutics, les permutes, les cessions o les adjudicacions judicials per deutes.

Taula 6.12 : Beneficiaris directes de les vendes de terres realitzades per hisendats i grans propietaris (Ullastret, 1864-1939)

	Extensió comprada (ha)	%
a/ Grups rendistes		
advocats	11,7	
comerciants	26,5	
enginyers	0,9	
hisendats	7,4	
metges	13,8	
notaris	1,9	
propietaris	27,0	
Subtotal	89,2	30,9 %
b/ artesans i gent d'ofici		
fusters	1,2	
guarnicioners	0,2	
paletes	16,8	
rajolers	0,4	
roders	0,1	
Subtotal	18,7	6,5 %
c/ pagesos, menestrals i jornalers		
pagesos (pagès propietari, pagès masover o pagès menestral)	177,2	
menestrals	0,7	
treballadors i jornalers del camp	2,7	
Subtotal	180,6	62,6%
TOTAL	288,5	100 %

Nota : Hem inclòs dins el conjunt d'hisendats i propietaris (a) als individus que s'identificaven com a hisendats, (b) els seus hereus, i (c) aquells que s'autoqualificaven de propietaris i no eren pagesos ni menestrals. Aquests darrers són bàsicament propietaris forans. Pel que fa a la qualificació sociolaboral dels compradors, hem respectat el que constaven en la documentació, amb dues excepcions : (a) quan per a uns anys similars la identificació d'un mateix individu no coincidia (per exemple, pagès i menestral), hem optat per fer-ne prevaler una (pagès sobre menestral); i (b) quan un petit propietari veí es qualificava de *propietari* - freqüent en determinats moments de la segona meitat del segle XIX, probablement com a conseqüència de les lleis electorals- l'hem considerat com a pagès, en el sentit ampli amb què nosaltres estem utilitzant el concepte i que la mateixa documentació utilitzarà a partir de finals de segle i durant les primeres dècades del segle XX. Font : Registre de la Propietat, Ullastret.

Els principals beneficiaris d'aquestes vendes foren els grups pagesos, epígraf sota el qual hi apleguem tant a jornalers del camp com a menestrals, masovers o pagesos rics. Es constata un flux de transferència de la propietat cap aquells sectors que treballaven directament la terra. Quasi el 63% del total de terres posades en venda per individus que s'autoqualificaven d'*hisendats* o *propietaris* foren adquirides per altres que es consideraven *pagès*, *menestral*, *pagès menestral*, *pagès propietari*, *bracer*,... Probablement bona part dels

compradors que hem inclòs en el segon grup (artesans i gent d'ofici), també podrien ser agregats als anteriors en la mesura que acostumaven a explotar directament les seves pròpies parcel·les. En contrast amb tots ells, els sectors pròpiament rendistes només varen adquirir un 31% de les terres que altres rendistes posaven a la venda.

Una revisió particular dels patrimonis més importants ens confirma i -alhora- il·lustra aquest procés general :

- *Patrimoni Pagès / Aldrich*. Format pel Mas d'Ullastret (25,4 ha) i algunes terres del Mas Pagès de Casavells (6,5 ha). La mort prematura de Ramon Aldrich Masbernat i la seva esposa Josepa de Pagès quan tots els fills encara eren menors d'edat fa que el patrimoni sigui gestionat pels marmessors i tutors, entre els quals hi ha Joaquim Pedrals, un altre gran propietari de la localitat. L'administració d'un patrimoni amb tutors sovint plantejava problemes i provocava litigis. A la llum dels problemes que haurà d'afrontar l'hereu una vegada arribat a la majoria d'edat, hom pot sospitar que la gestió dels tutors no fou massa correcta. Un plet per reclamar la devolució d'un préstec de 31.000 pessetes, interposat per Martina Llach Coll, hisendada de Madremanya, és indicatiu de l'estat financer del patrimoni. Entre 1902 i 1905 el patrimoni es va desintegrar. Una petita part de les terres (2,9 ha) fou venuda a dos pagesos. La resta va ser acaparada per altres hisendats. El conjunt del Mas Pagès (incloent-hi les terres de Casavells) fou venut per 142.500 pts a Francesc Saló, advocat de Figueres, i Baldomer Clarà, propietari de Vilassacra (Alt Empordà). El Mas d'Ullastret va ser embargat per afrontar un deute de 31.000 pessetes i adjudicat judicialment a Martina Llach, l'acreedora. Però, similarment al que havíem observat a Monells, aquesta adjudicació no va pas traduir-se en una suplantació d'individus del mateix grup social. La nova propietària va tardar poc temps en desprendre's del que acabava d'adquirir i amb un guany notable (les 25,2 ha del mas foren venudes per quasi 64.000 pessetes, el doble del deute que l'havia portat a ésser-ne adjudicatària). La finca fou parcel·lada i venuda a 17 individus. D'aquests 14 eren pagesos i varen adquirir el 95% de la terra.

- *Patrimoni Bou / Fina*. Format pel Mas Bou, que segons l'amillament de 1881 tenia 17,4 ha. Entre aquest amillament i el de 1946 ens consta la venda de 5,9 ha, totes les quals varen ser fetes a pagesos o jornalers d'Ullastret

- *Patrimoni Càrcer (Marquès de Castellvell)*. Format pel Mas Burgues, que segons inscripció al Registre de la Propietat ocupava 23,7 ha. El 1926 Dolors

de Càrcer, marquesa de Castellvell i baronessa de Maldà, va fragmentar-lo en 15 parcel·les i les vengué a 8 compradors diferents, per un preu total de 63.000 pessetes. Sis s'aquests eren pagesos d'Ullastret o de Llavià i un altre era paleta (d'Ullastret). Adquiriren, parcel·ladament, més de la meitat del mas (13,7 ha). La resta fou venuda a un metge de Torroella de Montgrí (Francesc Molinas), que va conservar-ho almenys fins l'amillament de 1946.

● *Patrimoni Lloveras / Sauch*. Segons les dades del Registre tenia 15,2 ha de terra. Entre 1910 i 1913 Enric Sauch Català, advocat de La Bisbal, ven tretze parcel·les i una extensió total de 14,4 ha a onze compradors. D'aquests, nou eren pagesos i acumularen 12 ha. La resta fou adquirida per V. Ferran, propietari de Casavells, i J. Font, propietari de La Bisbal. El 1916 i 1920, els hereus d'Enric Sauch realitzen dues petites vendes a pagesos que comporten la plena liquidació del patrimoni local.

● *Patrimoni Negre*. Aquest és un cas interessant perquè ens permet percebre el paper de les solidaritats familiars en els processos de descomposició patrimonial. El patrimoni Negre és un dels vells patrimonis que es liquiden definitivament. I, per les dades que tenim, aquesta liquidació no afectà només les terres d'Ullastret sinó també al gruix del patrimoni (incloses les de Sant Sadurní, on la família hi tenia la casa pairal). Els Negre de Sant Sadurní havien estat entre els cent primers contribuents per rústica de la província⁵⁵. Es tractava, per tant, d'un patrimoni important. Les dificultats dels Negre varen esclatar en la dècada de 1880. Entre 1884 i 1894 s'enregistra una cascada de vendes fins la total liquidació del Mas Romaguera (15,6 ha) i del Mas Casagran (9,7 ha), ambdós d'Ullastret. I quan el patrimoni d'Ullastret s'hagi esgotat, les vendes varen continuar a Sant Sadurní (on entre 1897 i 1898 s'aliena el 80% de les possessions). El 1884 Miquel Negre de Traver va vendre el Mas Romaguera, en petits lots, a una quinzena de pagesos. Tres anys més tard vengué 8,75 ha del Mas Casagran, amb nou parcel·les més d'altres municipis, al seu cunyat, Lluís Albert Paradedà, advocat de l'Escala i pare de l'escriptora Víctor Català. L'actuació d'aquest no sembla motivada per l'interès del guany o de la renda, sinó per la solidaritat interparental. El mateix 1887 va accedir a revendre a Narcís Marull (pagès de Fonolles) 2,5 ha de la finca per evitar problemes al seu cunyat, donat que aquest havia signat

---

⁵⁵ Segons Congost (1988 : II, 584), el 1836 Jaume Negre pagava 2.131 rals de contribució i era el setanta-sisè contribuent de la província.

promesa de venda d'aquestes terres al dit Marull el 1885⁵⁶. Les mostres de solidaritat, però, no s'esgoten aquí. Quan el 1892 Miquel Negre hagi trobat dos pagesos que ofereixen millor preu per a les terres que ell havia venut al seu cunyat, aquest estarà disposat a tornar-les a vendre al primer (pel preu de 2100 pessetes), per tal que aquest les revengui per un preu total de 4533 pts. En conclusió, el desmembrament del patrimoni Negre també va revertir a favor de compradors pagesos que l'adquiriren de manera parcel·lada. Només una extensió de 0,9 ha va anar a parar a mans d'un hisendat i un comerciant.

- *Patrimoni Pedrals*. Format pel Mas Silvestre. Segons l'amillament de 1881 els Pedrals posseïen 34 ha a Ullastret. D'aquestes, ens consta la venda de 9,7 ha, totes elles a compradors que es declaraven pagesos.

- *Patrimoni Vehí / Cabrera*. Format pel Mas Sendra de la Creu, amb 30,1 ha. Entre 1861 i 1925 el patrimoni es desprèn de 14,2 ha. Però d'aquestes 5,7 corresponen a establiments emfitèutics, generalment de petits solars, a favor de pagesos, menestrals i gent d'ofici. De la resta, una porció de major magnitud que en altres casos analitzats és comprada i mantinguda per hisendats, propietaris i advocats.

- *Patrimoni Vives*. Format pel Mas Perelat, amb 15,4 ha a Ullastret. El patrimoni és venut íntegrament entre 1883 i 1909, bé pel seu hereu (Leonard Vives de Ribot), bé per alguna de les germanes d'aquest. En conjunt venen una superfície superior a la que inicialment constava inscrita en el Registre (18 ha). El 73% és venuda directament a pagesos i el 27% a propietaris. Entre els darrers, destaca la compra realitzada per Adelaida Ferran, vídua de Joaquim de Mir (4 ha). El 1909, vint-i-cinc anys després d'haver-la adquirit, Adelaida Ferran va revendre la finca a Vicent Frigola, pagès d'Ullastret.

Els casos que ens han servit d'il·lustració ratifiquen altra volta aquest flux de terres que, a través del mercat, va dels vells grans patrimonis als grups pagesos. El cas de Sant Sadurní, com anteriorment hem comentat, presenta unes característiques que ens permeten introduir algunes matisacions. És en aquesta localitat gavarrenca on trobem un major nombre de nous propietaris rendistes que adquireixen una porció important d'altres patrimonis que es desintegren. Pere Planas, músic barceloní, constitueix la seva nova propietat amb la compra de quasi 32 ha a Manuel Vancells. Del conjunt del patrimoni

---

⁵⁶ Així mateix es fa constar al Registre de la Propietat : Lluís Albert, "queriendo evitar todo disgusto y perjuicio que pudiera inferirse a su cuñado... vende perpetuamente" la finca promesa.

Vancells, que es liquida entre 1942 i 1943, només 11,1 ha foren adquirides per un pagès (Narcís Cabanyé). La resta va ser comprada per tres nous grans propietaris locals : un apoderat de banca (J. Janoher, 29,6 ha), un comerciant (J. Esteva, 19 ha) i l'esmentat Planas. A més dels recollits en la taula 6.7, hi ha altres casos de grans propietaris forestals que comparteixen el mateix perfil, com Narcís de Carreras, advocat Barceloní i polític de la Lliga, que el 1943 va comprar 35 ha de l'antic patrimoni Janoher a Miquel Alsina Ferriol (el qual l'havia adquirit el 1912). També varen tenir notable importància les compres realitzades per hisendats i grans propietaris ja presents el 1860. Melitó Salellas va comprar 16,6 ha a Miquel Font, de Cruïlles; Josep Gironès, de Badalona, el propietari amb major extensió a Sant Sadurní (240 ha) va comprar 88 ha a Narcís Torroella. El patrimoni Negre fou adquirit en gran mesura per altres grans propietaris locals (Josep M. Pou, advocat, adquirí 29,8 ha i Narcís Ribas comprà 27,6 ha que més tard s'agregaren per herència al patrimoni Follia/Ribas). En alguns casos el patrimoni acumulat pels nous propietaris rendistes procedeix d'antics patrimonis pagesos. Maria Bagudanch, de Cassà de la Selva, per exemple, va comprar 19,5 ha a Joaquim Canals, que havien estat de l'antic patrimoni de Pau Baulida, de Santa Pellaia (Cruïlles), al qual - després de la lectura de les seves memòries i del seu inventari- no podem qualificar-lo, com a molt, més que de mitjà propietari.

Tot i constatar aquestes pèrdues per a la propietat pagesa, en termes globals no es produí un augment de la gran propietat rendista, com hem sostingut anteriorment, sinó un procés de recomposició en el seu interior. La peculiaritat de Sant Sadurní, en relació als casos de Monells i Ullastret és el fet que la importància de la superfície forestal introdueix una dinàmica diferent que interfereix en la trajectòria general seguida en els municipis bàsicament agrícoles. Les zones forestals sembla que varen exercir un fort atractiu pels potencials inversors urbans i rurals, sobretot en moments d'escassetat de matèries primes i energètiques com la dècada de 1940⁵⁷, quan les compravendes de grans extensions varen dinamitzar-se sobtadament. En canvi no es detecten grans inversions en explotacions agrícoles amb un caràcter més o menys estable. Potser en altres localitats no analitzades, aquestes inversions tingueren major entitat. Coneixem, per exemple, la venda del Mas Pinell el

---

⁵⁷ És oportú indicar, en aquest sentit, que durant la dècada de 1940 la zona de les Gavarres va experimentar un fort impuls en activitats com la producció de carbó, que havien començat a entrar en decadència amb anterioritat a la guerra civil.

1906 a un fabricant de farines de Sabadell (i també les dificultats que tingué l'antic propietari per a trobar un comprador)⁵⁸. També ens consta l'aparició d'algunes grans propietats a Pals, en estreta vinculació a l'aixecament de la prohibició de conrear arròs⁵⁹. Però en ambdós casos, torna a tractar-se de zones realment peculiars en el context baixempordanès : zones litorals, d'aiguamolls i basses, on la petita propietat mai havia tingut arrelament i que oferien unes possibilitats de guany (pel seu caràcter ramader o per l'explotació d'un conreu com l'arròs) relativament elevades en relació als masos cerealícoles de la plana.

La desintegració del mas

El corollari del procés que estem descrivint fou la fragmentació i, en molts casos, la desaparició física dels masos com a unitat d'explotació. Aquesta fragmentació ja havia estat observada per Yvette Barbaza, que ho atribuïa a canvis en les pautes de transmissió hereditàries dels grans propietaris (concretament a l'abandonament de les pautes desigualitàries basades en l'hereu). També Llorenç Ferrer ha constatat un procés de fragmentació similar al Bages. De fet amb anterioritat al nostre període ja s'observava un moviment semblant. Els rastres en la toponímia són abundants. La novetat fou que aquesta fragmentació dels masos no es produís com a conseqüència d'una estratègia rendista que intentava obtenir amb l'establiment o subestabliment emfitèutic el màxim profit de les terres i de l'explotació del treball pagès, sinó a conseqüència de la decadència econòmica d'algunes famílies terratinents que es varen veure obligades a la venda de llurs terres i de la inexistència d'una demanda prou forta de grans propietats que les absorbís.

Els esquemes que reproduïm (gràfic 6.14) esquematitzen la trajectòria individualitzada d'una petita mostra de deu masos d'hisendats amb terres a Ullastret, escollits aleatòriament. Cada esquema expressa en cercles de mida proporcional a les dimensions de la finca, l'estat original del mas, les diverses parcel·les que al llarg del temps van segregant-se d'ell (explicitant-se el motiu i l'extensió), i les dimensions de l'heretat realitzades en el moment en què

---

⁵⁸ ADG, fons Carles, lligall-foli 31; Registre de la Propietat de La Bisbal, sèrie de Torroella de Montgrí, tom 791, finca 1577.

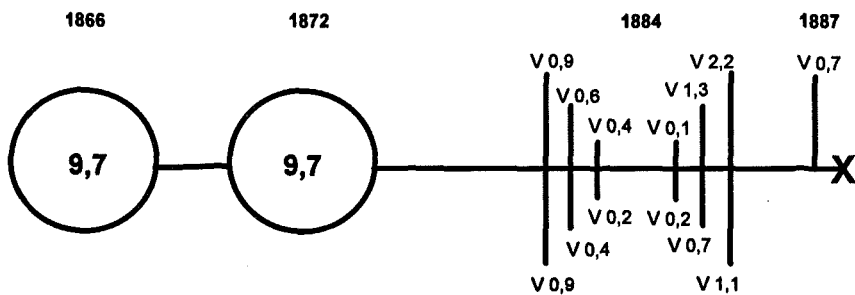
⁵⁹ Pla, 1959; Vegeu secció 7.4

Gràfic 6.14 : Trajectòria de fragmentació d'una mostra de 10 masos d'Ullastret

Nota : En la part superior de cada diagrama s'indica l'any al qual fa referència la informació situada sota seu. El cercle inicial conté l'extensió del mas en el moment de la seva inscripció al Registre de la Propietat. Els successius cercles en horitzontal corresponen a reinscripcions d'aquesta extensió. Les línies en vertical indiquen successives segregacions, amb expressió de la causa i l'extensió (en hectàrees). Sota el nom del mas i entre parèntesi s'anota qui era la família propietària en el moment d'inscriure la finca. **Llegenda :** V = venda; E = establiment; H = herència; AJ = adjudicació judicial; P = permuta. **Font :** Registre de la Propietat, Ullastret.

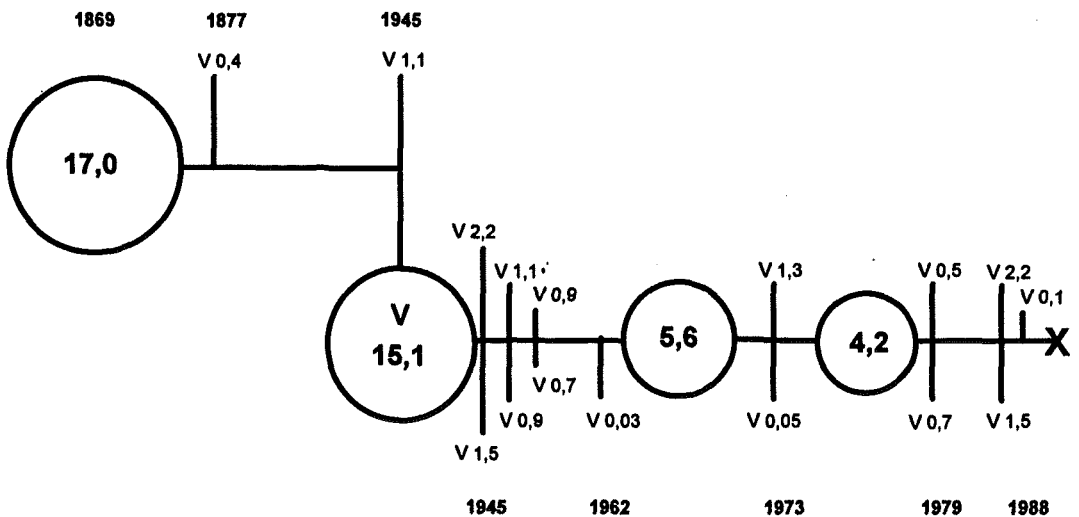
a/ Mas Casagran

(propietat de la família Negre, hisendats de Sant Sadurn)

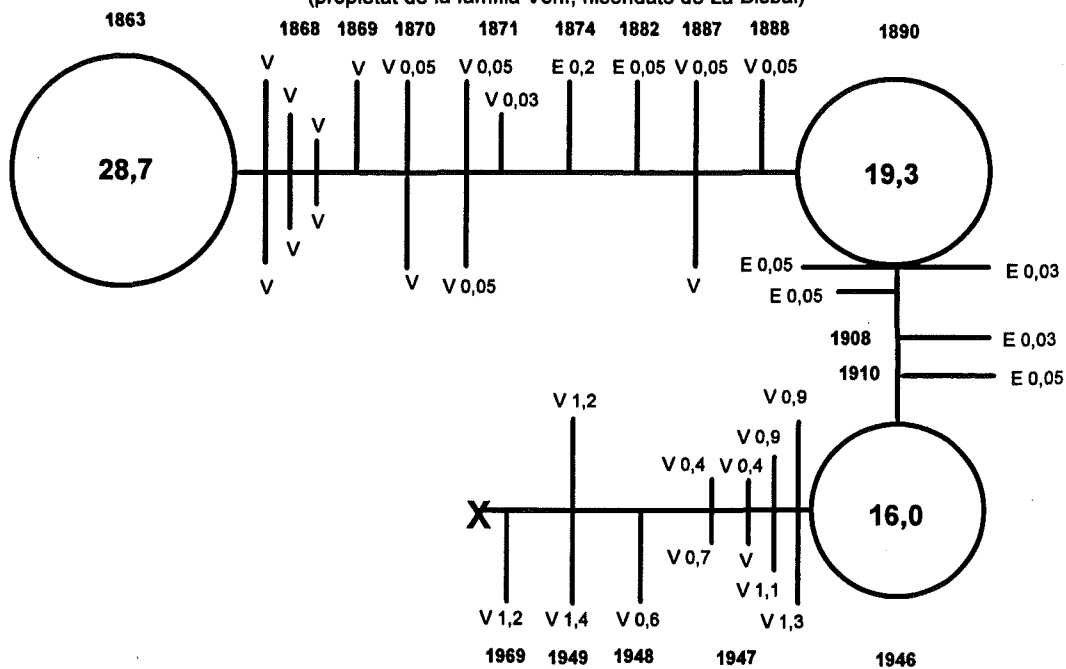
b/ Mas Prats

(propietat de la família Carreras / Pallí, hisendats de Begur)

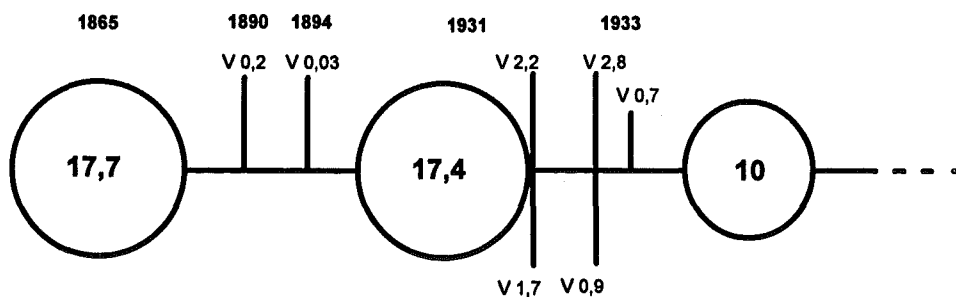
c/ Mas Cendra de la Creu

(propietat de la família Vehí, hisendats de La Bisbal)

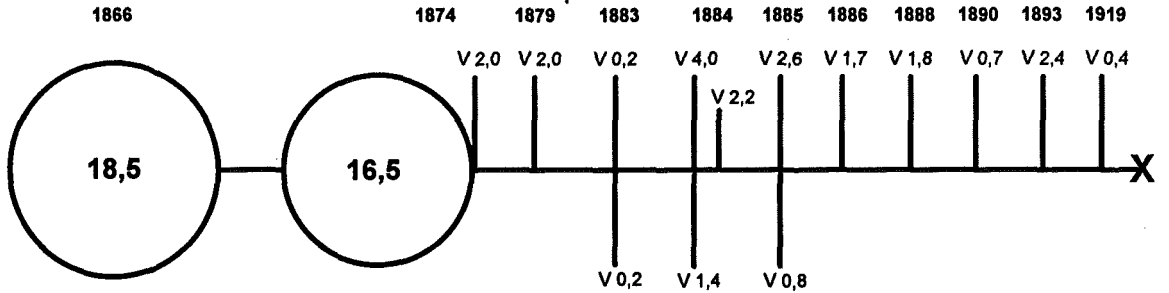
d/ Mas Joan

(propietat de la família Guàrdia / Aymerich, hisendats de Ruplà)

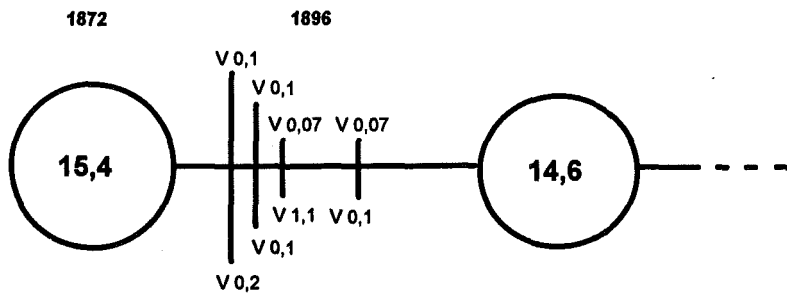
e/ Mas Perelat

(propietat de la família Vives, hisendats de Canapost)

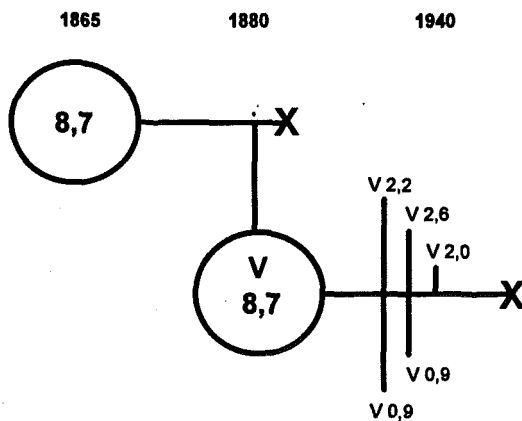
f/ Mas Busquets

(propietat de la família Puig, propietaris de Canapost)

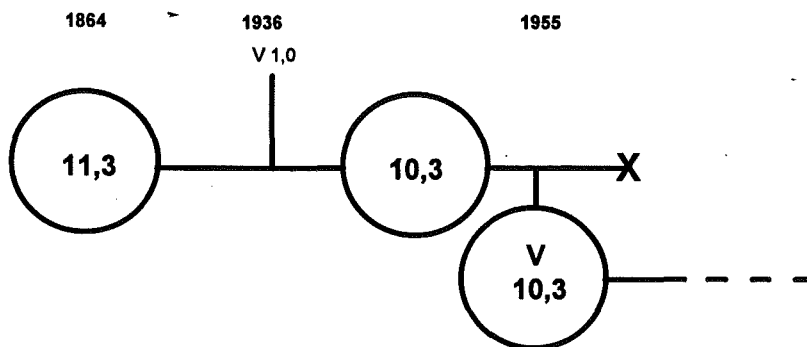
g/ Mas Pou

(propietat de la família Vert / Pla, hisendats de La Bisbal)

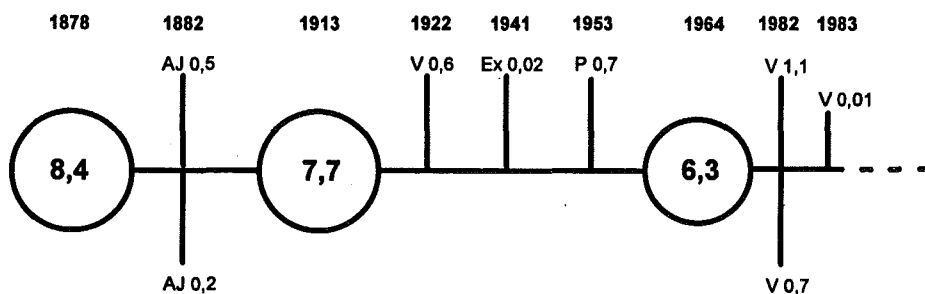
h/ Mas Vancells de l'Estany

(propietat de la família Vancells, hisendats de La Bisbal)

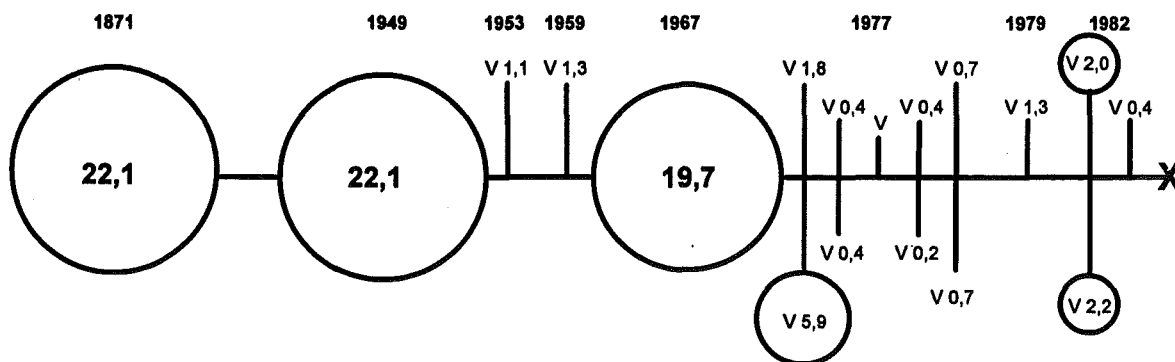
i/ Mas Notaria Vella

(propietat de la família Figueras, hisendats de La Bisbal)

j/ Mas Oliver

(propietat de la família Cals / Vilanova, hisendats de La Bisbal)

s'inscrivía cada successió hereditària. La cronologia s'allarga pràcticament fins l'actualitat, fet que ens permet observar com el procés iniciat a mitjan segle XIX va tenir continuïtat més enllà de la dècada de 1940.

Els ritmes cronològics són singulars, així com la magnitud dels canvis superficials experimentats. Però el rellevant és que la major part dels masos experimenten importants processos de segregació i parcel·lació en unitats de poca extensió que són alienades. En alguns casos això acaba amb la liquidació del mas (Mas Mascarós dels Valls, Mas Casagran, Mas Sendra de la Creu, Mas Pou). La forma habitual d'alienació fou el contracte de compra-venda i els principals beneficiaris varen ser pagesos.

Vers una simplificació en la cadena social de distribució de rendes? : les compres i redempcions de censos

Una altra derivació del que hem observat fins ara és el supòsit que, en la mesura que aquest procés va desenvolupar-se, va implicar un increment del conreu directe i, en conseqüència, una disminució de la pressió de la renda de la terra en termes globals. En el capítol anterior, tanmateix, hem constatat les dificultats que planteja -a la llum de la documentació disponible- ratificar o falsar aquesta hipòtesi. Les informacions sobre formes de tinença i explotació del sòl agrari són massa precàries per permetre traçar amb un mínim de confiança l'evolució del percentatge de superfície en conreu directe. D'altra banda és obvi que, a més de l'observada transferència de terres cap a pagesos, hi ha altres elements que participen en el balanç final dels règims de tinença. Entre ells, la distància geogràfica del propietari respecte la parcel·la posseïda. A major presència de propietaris forans en una població (en especial si no resideixen en els municipis limítrofes), major pes d'arrendaments i parceries. La proximitat o la llunyania també incidien en el règim d'explotació.

Hi ha arguments lògics, que desenvoluparem en el capítol següent, que reforcen la idea que el deteriorament de les condicions econòmiques del sector agrari va convertir en progressivament insostenibles la piràmide social i de captació de rendes que havia caracteritzat l'agricultura del vuit-cents⁶⁰. L'acció

---

⁶⁰ Vegeu, al respecte, Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992a i 1992b. Uns passatges ben explícits sobre els cada vegada més tensos equilibris generats per la captació de renda a través de la masoveria poden trobar-se a Sabater 1926a i Sabater, 1933.

del sindicalisme catòlic moderat que va predominar en les terres gironines apuntava en la direcció de facilitar l'accés dels agricultors a la terra, intentant suavitzar i evitar qualsevol tipus de confrontació social i, per ella mateixa, era un signe dels problemes que plantejava el manteniment de la cadena rendista del XIX. Les tendències cap al conreu directe varen veure's reforçades, sens dubte, per aquest nou context.

La simplificació de la cadena rendista podia tenir altres vessants que l'increment del conreu directe. Un d'aquests vessants era la cancel·lació (per compra, per redempció o per extinció) dels censos emfitèutics. Però, en aquest punt, hom topava amb una legislació molt rígida i restrictiva, que dificultava el reagrupament de dominis tant per a l'establient, com sobretot per a l'establert. La legislació sobre els censos emfitèutics catalans va quedar pràcticament congelada amb el Decret de Nova Planta, que preveia la conservació de les constitucions preexistents no afectades per les disposicions del decret⁶¹. Fins aleshores, una de les característiques bàsiques de l'emfiteusi havia estat la seva irredimibilitat, excepte en els casos en què les parts contractants haguessin establert el contrari en la mateixa acta d'establiment o voluntàriament arribessin a un acord de redempció⁶². Aquest caràcter va mantenir-se més enllà de la revolució liberal del segle XIX⁶³. El projecte de codi civil de 1851, d'haver prosperat, hagués significat la ruptura amb aquest costum, en la mesura que considerava redimibles tots els censos anteriors a la data, així com els futurs, fins i tot en el cas que explícitament s'hagués pactat el contrari⁶⁴. Però el seu fracàs va arraconar les propostes redempcionistes fins 1945. El Codi Civil aprovat -finalment- el 1889 i la lectura que d'aquest va triomfar implicaren el manteniment del caràcter irredimible mentre no es desenvolupés cap llei específica. Tot i que l'ambigua formulació del Codi -que feia referència explícita al foro, però no a l'emfiteusi- va propiciar l'aparició de certes divergències de criteri entre els juristes, va prevaler el principi de la irredimibilitat. La sentència que el Tribunal Suprem va dictar el 3 de febrer de

---

⁶¹ Vegeu Marjané, 1936. Sobrequés, 1978

⁶² Brocà, 1918 : 254-262; Marjané, 1936

⁶³ Tot i l'esclatxa oberta per la Reial resolució de 15 de desembre de 1804 i la Reial Cèdula del Consell de 17 de gener de 1805, derogades el 1818 amb una Reial Cèdula que establia el principi de llibertat de contractació en matèria de censos (i que, per tant, incloïa la possibilitat de pactar-ne la irredimibilitat). Vegeu Brocà, 1918 : 257.

⁶⁴ Sobre el projecte de codi civil de 1851 i la contestació que va generar a Catalunya, vegeu Salvador, 1985

1896 assimilava la naturalesa dels censos catalans amb la dels foros, va eliminar altres possibles interpretacions de la llei. Per això quan el 1908 va constituir-se una comissió designada per l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Barcelona per emetre un dictamen sobre la redimibilitat dels censos emfitèutics, el punt de partida fou la consideració de l'emfiteusi com anàloga al foro i, per tant, sotmesa al dret civil local (que, en el nostre cas, no ho permetia). El que en aquella ocasió es discutí fou si, en el marc legislatiu vigent, el desenvolupament d'una llei especial -prevista en el codi civil- referida als censos catalans podia convertir els censos en redimibles. Com és conegut, la comissió s'escindí en dos grups i va generar dos dictàmens contradictoris: el d'Almeda, Tell i Fontova, partidari de la redimibilitat regulada per una llei especial; i el de Brocà, Abadal i Pella⁶⁵, favorable a la irredimibilitat en qualsevol cas.

Tot i l'assimilació que s'havia establert entre foros i establiments, el decret llei de redempció (i reversió) de foros de 1926, que va sentenciar la liquidació de les rendes forals gallegues⁶⁶, va limitar el seu abast a Galícia i algunes províncies més (Astúries i Lleó). No fou fins la publicació de la llei de 31 de desembre de 1945, fora del marc cronològic al qual limitem el treball, que s'establí la redimibilitat dels censos emfitèutics catalans⁶⁷. El que, ara per ara, ens interessa destacar és el fet que al llarg de tot el període analitzat -i sense canvis substantius- el marc legislatiu va limitar les possibilitats de cancel·lació de censos o de reagrupament de dominis.

Les tendències cap a l'enunciada simplificació de la cadena de rendes estaven, en conseqüència, profundament mediatitzades per aquest marc. La primera constatació que s'observa en analitzar les transferències de censos és l'escàs pes de les redempcions com a figura o instrument d'extinció de censos. Si només podien ser redimits els censos pels quals s'hagués pactat expressament la redimibilitat en el moment de l'establiment, es reduïen les possibilitats per aquesta fórmula. No disposem de dades sòlides sobre el comportament dels establiments en aquest punt, però el baix nombre de redempcions pot ser un indicatiu de la raresa dels pactes de redimibilitat. Els llibres de Monells del Registre de la Propietat enregistren un total de 41 finques

---

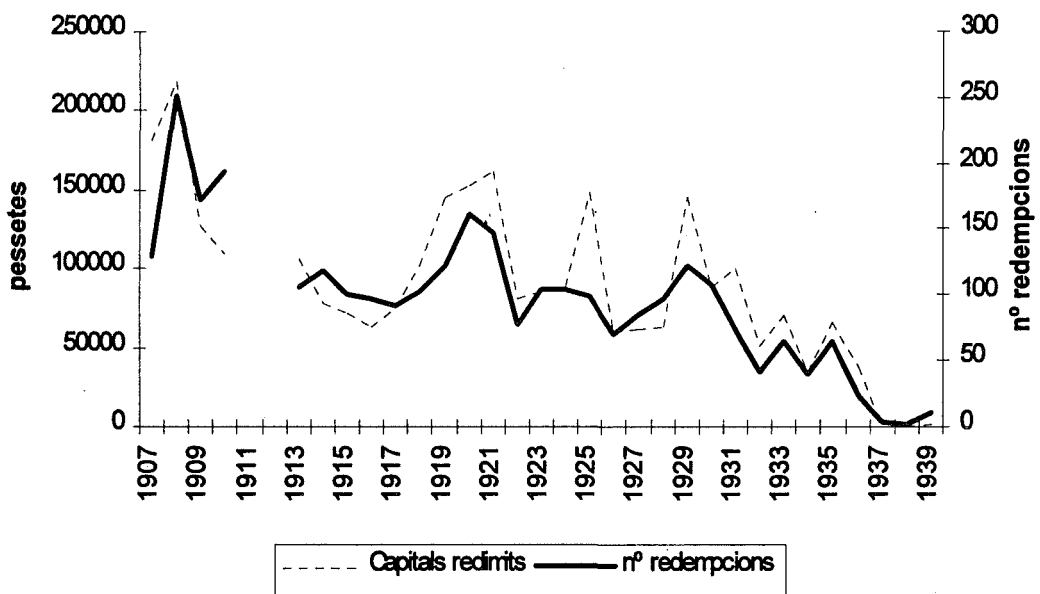
⁶⁵ Brocà, Pella i Abadal, 1908

⁶⁶ Vegeu Villares, 1982

⁶⁷ Vegeu Cuervo, 1949 i Borrell, 1948.

afectades per operacions mercantils amb censos, de les quals només 4 són redempcions. A Ullastret, tot i augmentar el percentatge (11 sobre 55), les redempcions continuen ocupant un lloc secundari. Pel conjunt de la província de Girona, les dades estadístiques disponibles verifiquen aquesta imatge de raresa : entre 1908 i 1935 només va enregistrar-se una mitjana de 109 redempcions anuals. I, com pot observar-se en el gràfic 6.15, aquestes tendiren a disminuir progressivament.

Gràfic 6.15 : Redempcions de censos emfitèutics a la província de Girona (1907-1939)

Font : Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado, *Anuario*, 1908-1940

Taula 6.13 : Operacions mercantils amb censos a Monells (1864-1939)

Operació	nº finques	cens en cereals	cens en diner	cens en animals
cessió perpètua	2	1,3 hl	-	-
redempció	4	1,8 hl	64 pts	2 gallines
venda perpètua	26	13,7 hl	331 pts	-
venda a carta de gràcia	9	8,5 hl	48 pts	-
Total	41	25,3	443	

Font : Registre de la Propietat, Monells

Taula 6.14 : Operacions mercantils amb censos a Ullastret (1864-1939)

Operació	nº finques	cens en cereals	cens en diner	?
conveni	2	2,8 hl		
modificació	1	-	32 pts	
redempció	10	0,7 hl	162 pts	(2 finques)
retrovenda	3	2,1 hl	60 pts	(1 finca)
venda	33	31,6 hl		(3 finques)
venda a carta de gràcia	4	3,0 hl		
Total	53	40,2	254	

Font : Registre de la Propietat, Monells

L'alternativa a la redempció -quan aquesta no era possible- fou la compra. Òbviament, calia la conjunció de l'interès del censalista i de l'interès del censatari perquè aquesta fos possible, i això era una dificultat addicional. El primer gaudia del dret de fadiga⁶⁸, però era absolutament excepcional que l'exercís. El censatari, per contra, no es veia beneficiat amb un dret similar. Les compres de cens foren més abundants que les operacions de redempció (taules 6.13 i 6.14). Tot i així, el marge de diferència respecte aquestes darreres no fou pas espectacular. A més, cal tenir en compte que no totes les vendes de censos implicaven el reagrupament de dominis. Un percentatge difícil de determinar corresponia a transaccions entre rendistes. En qualsevol cas, bona part de les transaccions realitzades apuntaven cap aquesta reunió de dominis. La direcció de les compra-vendes entre grups socials pot ésser-ne un indicador.

Les taules 6.15 i 6.16 sintetitzen la direcció tant de les redempcions com de les compra-vendes o altres fórmules d'alienació marginals. No calen molts comentaris. La línia més important és la de les transferències de censos des de grups rendistes cap a menestrals i pagesos. Cal insistir, tanmateix, en la debilitat d'aquest flux. En 75 anys, a Monells, les pensions alienades o redimides només varen ascendir a la mòdica xifra de 25 hl de blat o mestall i 443 pessetes. A Ullastret, ens movem en un ordre de magnituds similar : 40 hl de blat o mestall i 254 pessetes.

⁶⁸ La fadiga és el dret del senyor directe d'adquirir, pel mateix preu i condicions, el domini útil d'una finca quan l'emfiteuta pretén alienar-lo a tercers.

Taula 6.15 : Fluxos dels censos redimits o alienats a Monells (1864-1939)

		c e d e n t s					Total
	hisendats i propietaris	eclesiàs-tics	pagesos propietaris	pagesos	?		
a d q u i r e n t s	hisendats i propietaris	1,3 hl	0,5 hl				1,8 hl
	comerciants			0,4 hl			0,4 hl
	artesans		0,3 hl				0,3 hl
	menestrals	5 hl 47 pts	0,5 hl	8,5 hl			14 hl 47 pts
	pagesos propietaris	5,4 hl 264 pts					5,4 hl 264 pts
	pagesos	1,6 hl	0,7 hl	1,1 hl	2 gallines		3,4 h 2 gallin.
	?					48 pts	48 pts
	Total	13,3 hl 311 pts	2 hl	9,6 hl	2 gallin.	48 pts	

Font : Registre de la Propietat, Monells

Taula 6.16 : Fluxos dels censos redimits o alienats a Ullastret (1864-1939)

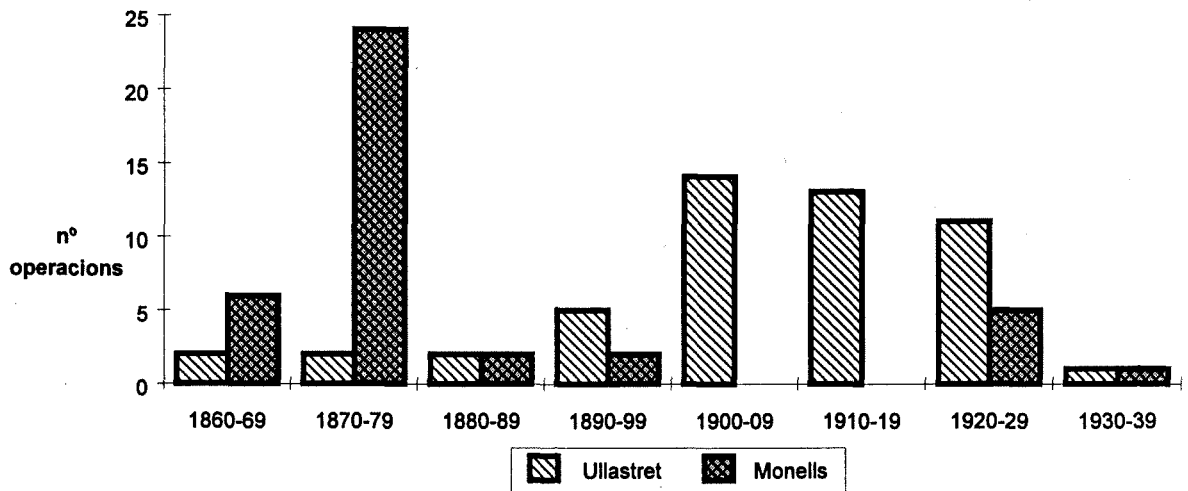
		c e d e n t s							Total
	hisend. i propiet.	eclesiàs-tics	pagesos propiet.	page-sos	oficis urbans	artesans	?		
a d q u i r e n t s	hisendats i propietaris	8,9 hl	2,7 hl					11,6 hl	
	comerciants	15 hl						15 hl	
	pagesos	15,6 hl	11 pts	0,4 hl	4,1 hl 75 pts	0,9 hl 109 pts	15 pts	1,1 hl 12 pts	22,1 hl 222 pts
	?	2,4 hl							2,4 hl
	Total	41,9 hl	11 pts	3,1 hl	4,1 hl 75 pts	0,9 hl 109 pts	15 pts	1,1 hl 12 pts	

Font : Registre de la Propietat, Monells

Les dades de Monells i Ullastret no ens permeten fer una cronologia precisa d'aquestes vendes i redempcions. El comportament d'un i altre municipi és molt divergent. Així mentre a Ullastret, el màxim nombre d'operacions de redempció o d'alienació de censos va donar-se durant les tres primeres dècades del segle XX (amb intensitat decreixent, com havíem observat en el gràfic 6.15 referit a redempcions de censos a la província), a Monells va concentrar-se en la dècada de 1870, especialment durant els anys 1872 i 1873, coincidint amb la

Primera República i amb un moment de forta agitació per la qüestió foral (a conseqüència de l'aprovació de la llei de Paz Nòvoa)⁶⁹.

Gràfic 6.16 : Cronologia de redempcions i alienacions de censos a Monells i Ullastret (1860 - 1939)

Font : Registre de la Propietat, Monells i Ullastret

Cal no oblidar que la cancel·lació de censos podia produir-se també en sentit contrari a l'analitzat fins ara. A través de la renúncia o la dimissió del censatari, el censalista podia recuperar el domini útil de la terra i reagrupar els dos dominis. La legislació establia que el dret de dimissió del censatari només podia ser exercit si es liquidaven totes les pensions i lluïsmes pendents de pagament. L'endarreriment en les pensions, o la resistència a pagar-les, podia comportar la recuperació del domini útil per part del censalista per la via judicial, però no extingia el deute a menys que aquest el condonés explícitament.

De renúncies i dimissions se'n troben sobretot en les zones vitícoles. La plaga d'oïdi de la dècada de 1850 va provocar una primera onada de renúncies com la de Josep Vert Abras, fuster de Vulpellac, que el 1854 va retornar a Joan Dalmau, propietari de Sant Pol de La Bisbal,

... tres vessanas de terra herma per viña que vuy es trova perduda sita en lo terme de S. Pol ... baix lo cens anuo de dotse rals de velló. Atenent que en la actualitat val mes lo cens i la contribució que se paga al Govern que la pessa dita, librement

⁶⁹ Villares, 1982 : 283-296

per mi i los meus renuncio, cedesch i transferesch a dit Joan Dalmau Payet las refereridas tres vessanas de terra, lo mateix que fax ab todas las renunciias, entradas i sortidas, drets i pertinencias de las mateixas...⁷⁰

La destrucció dels ceps per la fil·loxera i la paral·lela caiguda dels preus del vi varen implicar un abandonament massiu d'aquest conreu. Donat que l'expansió de la vinya s'havia realitzat en terrenys d'inferior qualitat, aterrassant els pendents, l'abandonament de la vinya sovint es traduí en l'abandonament del conreu. No és estrany, en aquest context, que molts petits pagesos optessin per renunciar a l'establiment d'aquelles terres⁷¹. Dimitir implicava no tenir dret a indemnització a les millores introduïdes a la finca (roturació, construcció de terrasses,...), però també implicava desprendre's d'una càrrega per una terra improductiva o de molt baixa productivitat.

La caiguda dels preus cerealícoles, en la mesura que reduïa les possibilitats d'ingrés en les terres més marginals, també podia operar en el mateix sentit. Martí Vilà, pagès de Castell d'Empordà, va renunciar a dues vessanes a Ullastret "*por lo muy crecido del censo que les afecta y por lo poco productivas que son*". Per aquestes dues vessanes (0,44 ha) pagava 1,2 hl de blat.

A Monells i Ullastret a penes hem localitzat renúncies d'establiments⁷². En canvi a Sant Sadurní i a Colomers semblen haver estat més abundants. A Sant Sadurní hem localitzat tretze dimissions, cadascuna d'elles protagonitzada per un censatari diferent. En total varen afectar a 10,7 ha i varen produir-se entre 1888 i 1890. A Colomers, la documentació ens deixa intuir que les renúncies a terres establertes foren més massives, però no ens ho permet demostrar. A l'amillament de 1881 hi consten tot un seguit de notes marginals que indiquen els canvis de propietat i les altes i baixes d'aquest registre fiscal. El problema és que generalment no expliciten el motiu. Molts dels canvis foren realitzats a favor de Josep de Quintana, l'hisendat més important de la localitat (vegeu taula 6.8). Les anotacions són totes com aquesta :

"Se rebajó a P. Rich La Tria viña de 4 vesanas y se cargo a su dueño Sr. Quintana en 1886"

o bé, com aquesta :

⁷⁰ AHG, Notarial, La Bisbal, F. Mir, 31 desembre 1854

⁷¹ Vegeu l'exemple de Cadaqués a Saguer, 1987.

⁷² Concretament, n'hem trobat dues a Ullastret i cap a Monells.

"Rebaja a José Falgueras menor las dos viñas Arsas de 4 10/16 vesanas y 3 vesanas y también la Fexa Noba viña de riqueza total 244 reales y aumentaría a D. José de Quintana"

La major part de finques dimitides eren vinyers i oliverars, i la cronologia -tot i que moltes anotacions no estan datades- fluctua entre la segona meitat de la dècada de 1880 i els primers anys de la de 1890. Josep de Quintana, durant aquests anys va donar d'alta unes 68 ha de terra, de les quals aproximadament 53 eren de vinya. Si la hipòtesi que es tractava majoritàriament de renúncies a establiments es confirmés, l'espectacular -i excepcional- creixement d'aquest patrimoni (taula 6.8) s'explicaria bàsicament per aquest motiu. A Colomers la simplificació de la cadena rendista s'hauria concretat en un procés de recuperació del domini útil per part dels antics establiments i llurs successors.

Res del que hem observat fins ara ens permet afirmar que les redempcions, les compres de censos o les renúncies i dimissions conduïssin a un canvi substancial de la situació dels pagesos des de la perspectiva de la distribució de l'ingrés agrari. Les rendes emfitèutiques varen continuar vigents en la seva major part o, almenys, no foren reduïdes significativament pels mecanismes esmentats. En contrast, els censos emfitèutics varen tenir un lloc cada vegada més secundari en el debat polític i les lluites socials del segle XX. Quan, en la dècada de 1930, esclatà obertament el conflicte social agrari, la qüestió de l'emfiteusi i la seva redempció va quedar soterrada per l'atenció donada a la parceria, la rabassa o els arrendaments. La llei de contractes de conreu no va contemplar l'emfiteusi com una de les formes de contractació agràries⁷³ i tampoc es donaren passes significatives per aprovar una llei de redempció.

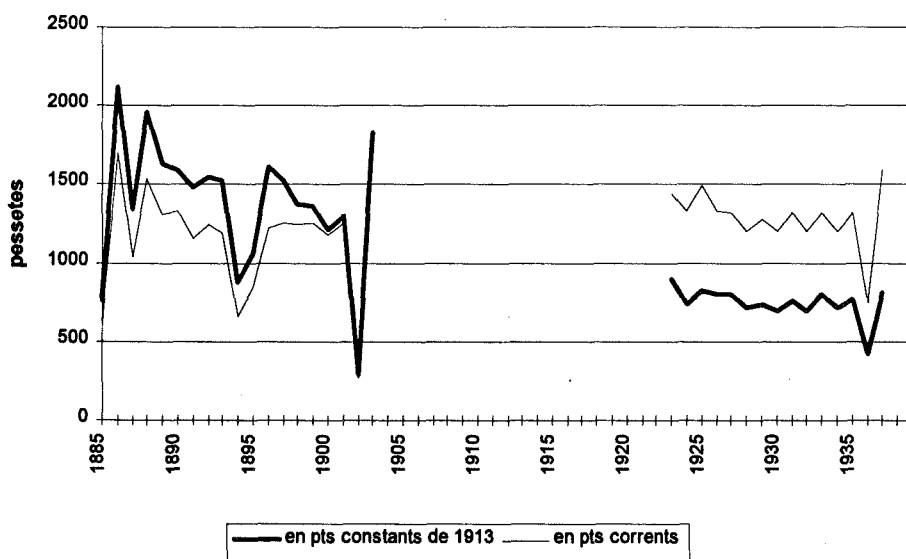
El que explica aquesta situació és l'erosió experimentada per les rendes emfitèutiques com a conseqüència de la depreciació monetària i de l'evolució dels preus relatius. Donat que la major part dels censos eren fixos (en moneda o en cereals), l'evolució dels preus va jugar en la seva contra, especialment a partir de finals del segle XIX. A més, en el cas dels censos en espècie (generalment blat o mestall) la introducció de millores tècniques que

---

⁷³ El primer article de la llei de contractes de conreu del 21 de març de 1934, tot i obrir les portes a una certa ambigüitat, no va considerar l'establiment emfitèutic (a diferència de la rabassa morta) com un tipus de contracte agrari: "*Són objecte d'aquesta Llei els contractes de conreu i s'entenen compres sota aquesta denominació els de rabassa morta, parceria, masoveria, arrendament de terres i en general tots els actes i contractes, qualsevulla que sigui llur denominació pels quals es cedeix onerosament l'aprofitament d'una finca rústica a persona diferent del propietari, sempre que sigui l'explotació de naturalesa agrícola*". Vegeu, també, Balcells, 1983

permeteren incrementar sensiblement els rendiments agraris (canvi de les varietats cerealícoles, introducció de fertilitzants inorgànics,...) es traduí en una disminució del pes relatiu d'aquelles detraccions sobre el total de la collita. La impossibilitat d'adequar al nou context econòmic i agrari un instrument de captació de rendes gestat en unes altres circumstàncies, més que la contestació social o la resistència al seu pagament, fou la causa de la seva erosió.

Gràfic 6. 17 : Evolució de l'ingrés procedent de censos emfitèutics del Patrimoni Bru (1885-1939)

Font : Anxiu particular família Masó, Comptabilitat 1885-1939

Una bona il·lustració d'aquest procés erosionat ens la proporciona la comptabilitat del patrimoni Bru. El gràfic 6.17 reproduïx l'ingrés obtingut per aquesta família procedent del pagament de pensions emfitèutiques. S'observa com mentre en la dècada de 1930 el valor nominal de la renda es mantenia en els mateixos nivells que a finals del segle XIX (fins i tot amb menors fluctuacions, indicadores d'una major regularitat en el pagament de les pensions), el seu valor real va reduir-se substancialment. No fou, per tant, la resistència al seu pagament, sinó la desvaloració d'unes rendes fossilitzades la causa de l'enfonsament dels censos. A més, val a dir que els ingressos per llúisme (que en determinades circumstàncies haurien pogut compensar amb

escreix la depreciació de les pensions) foren pràcticament insignificants, almenys en aquest cas.

No podem acabar un apartat referit a l'evolució del cens emfitèutic sense fer referència a la qüestió d'aquells que havien estat desamortitzats per l'estat. Bona part d'aquests antics censos gravaven els patrimonis mitjans i grans de la regió, per això les seves implicacions tenien un caràcter socialment diferenciat. De la discussió jurídica sobre la seva prescriptibilitat, que esclatà en la primera dècada del segle XX, es dedueix que l'estat havia tingut problemes per transferir bona part d'aquests antics censos i que tampoc s'havia interessat pel cobrament de les pensions. Per això, quan a principis del XX Hisenda transfereix censos i censals a tercers i aquests pretenguin cobrar-ne les pensions endarrerides, els propietaris del domini útil es sentiran lesionats. El 1910 Emili Saguer i Olivet, notari de Girona, publicà un opuscle titulat *Censos y censales del Estado*, en resposta a un imprès anònim que duia per títol *Prescripción de los Censos del Estado*. Saguer defensava obertament els interessos dels hisendats gironins als quals se'ls reclamaven les pensions, i ho feia amb el curiós argument que als censos desamortitzats per l'estat se'ls havia d'aplicar les normes jurídiques del dret general o comú (entenent també com a tal el dret castellà anterior al codi civil) i, per tant, prescrivien als trenta anys d'haver pagat la darrera pensió⁷⁴. L'opuscle va tenir molt ressò entre els propietaris gironins i empordanesos. La *Cámara Agraria del Ampurdán*, des de les planes del seu butlletí remetia els lectors a seguir-ne els consells⁷⁵. Paral·lelament, el *Sindicato Agrícola de Gerona* va celebrar una reunió d'interessats per actuar col·lectivament "*contra las exigencias de esa empresa que aparece especulando con los atrasos de pensiones, prescritas ya en muchos casos*"⁷⁶; i juntament amb la *Cámara Agrícola del Ampurdán*, la *Sociedad Económica Gerundense de Amigos del País* i el *Fomento de la Industria, Comercio y Propiedad* varen alçar una sol·licitud al Ministre d'Hisenda. Sense voler entrar més en aquest tema, que caldria estudiar amb més deteniment, el que ens interessa destacar és que, en bona mesura, la reacció dels propietaris als quals es reclamava les pensions és un clar indicatiu de

---

⁷⁴ Saguer, 1910

⁷⁵ *Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán*, 235, 1910, p. 92

⁷⁶ *Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán*, 242, 1910, p. 205

la forta erosió que havien experimentat els vells censos desamortitzats durant la segona meitat del segle XIX.

En conclusió, si bé la simplificació de la cadena rendista per la via de la redempció o la compra de censos fou d'escassa magnitud i per la via de la dimissió o renúncia només tingué efectes rellevants puntualment i en algunes zones vitícoles, cal tenir present que la depreciació de les rendes percebudes en metàl·lic, la caiguda dels preus relatius cerealícoles i els increments de productivitat tendiren a reduir la càrrega representada per les pensions emfitèutiques. En la nostra zona d'estudi, la *derrota del rendista* es materialitzà en la seva incapacitat d'actualitzar uns censos que havien fossilitzat ràpidament. També en aquest sentit podríem pensar en una certa simplificació de la cadena rendista.

6.3 La consolidació de la propietat pagesa

Després d'haver examinat amb exhaustivitat la trajectòria dels grans patrimonis desplaçarem la nostra atenció cap els patrimonis més petits i, especialment, cap els patrimonis pagesos. Sostindrem les següents hipòtesis :

(a) L'anàlisi dels fluxos de transferència de terra a través dels diferents tipus d'operació de compra-venda (venda perpètua, venda condicional o a carta de gràcia, retrovenda, venda judicial en subhasta pública,...) mostra nítidament com el període 1860-1940 va saldar-se amb un notable increment net de les terres acumulades pels grups pagesos que treballaven directament llurs explotacions.

(b) Aquest increment de la propietat pagesa no pot vincular-se, al Baix Empordà, a cap procés de transformació agrària que hagués comportat costoses inversions en concepte de condicionament del terreny i de plantació, difícilment assumibles per la gran propietat.

(c) L'increment de la propietat pagesa es produí en un context de forta inestabilitat de les UFP, moltes de les quals emigraren o varen haver de reduir o liquidar el seu migrat patrimoni. Només una franja limitada de patrimonis pagesos fou beneficiària del saldo positiu que resulta de l'anàlisi del mercat de terres. No és possible, d'antuvi, identificar aquesta franja amb cap dels grups

de propietaris inicials. La trajectòria de cada patrimoni, així com el volum de terres acumulades, va dependre del grau d'èxit de les estratègies adoptades per cada UFP tant en l'àmbit de la transmissió hereditària com en l'organització de l'activitat productiva.

El contingut de l'apartat tindrà un caràcter global i exclusivament descriptiu. Seguirem, *grosso modo*, el mètode utilitzat per a l'anàlisi de la trajectòria dels grans patrimonis. Posteriorment, en l'apartat 6.4 plantejarem una aproximació cronològica a partir de la trajectòria observada en el mercat de la terra i deixarem pel capítol 7, el darrer, la feina d'apuntar alguns elements de caràcter interpretatiu que, sense ànim d'exhaustivitat, ens permetin comprendre el procés que haurem descrit.

Els pagesos en el mercat de la terra

La millor font per a estudiar el mercat de la terra són els registres notariais o, alternativament, les inscripcions de les actes notariais en el Registre de la Propietat. Pel període contemporani, però, les dificultats d'accés als fons notariais han desviat als historiadors cap els amillaraments i els seus apèndixs. Els diferents estudis que han abordat la qüestió del mercat de la terra en el segle XX han utilitzat aquesta font fiscal⁷⁷. Nosaltres mateixos hem realitzat una primera versió d'aquesta recerca a partir dels apèndixs a l'amillament⁷⁸. Però, després d'haver accedit als fons del Registre de la Propietat, hem quedat plenament convençuts de la major utilitat, precisió i bondat d'aquests.

Les inscripcions del Registre de la Propietat ens permeten un tipus d'aproximació que ens interessa particularment i que no és viable si s'utilitzen els apèndixs : la identificació social de cada agent i, en conseqüència, l'anàlisi del comportament dels diferents grups socials en el mercat de la terra, que no és el mateix que l'anàlisi de les habituals agrupacions de propietaris. Això és el que recull la taula 6.17.

Les dades sintetitzades en aquesta taula mostren, en primer lloc, que el col·lectiu més actiu en el mercat fundiari fou el d'aquells que s'anomenaven

---

⁷⁷ Calatayud, 1989; Garcia Sexto, 1988; Sabio, 1992. El treball de Robledo (1981) és una excepció.

⁷⁸ Sagner, 1990

pagesos i agricultors⁷⁹. Darrera seu, el grup que destacava era el corresponent als sectors rendistes tradicionals (hisendats i propietaris⁸⁰), la intervenció dels quals fou activa especialment com a venedors.

Taula 6.17 : Saldo de compres i vendes de terra per grups socials, en ha (1860-1940)

grup social	Monells			Ullastret		
	compres	vendes	saldo	compres	vendes	saldo
artesans	7	20	-13	39	50	-11
comerciants	3	12	-9	40	32	8
eclesiàstics	10	21	-11	0	2	-1
menestrals	9	6	2	11	12	-1
pagesos	162	96	66	435	241	195
obers	1	4	-3	15	12	3
rendistes	41	100	-59	150	349	-199
altres	23	1	22	22	20	1
?	19	14	4	41	35	6
total	275	275		753	753	

Font : Registre de la Propietat de La Bisbal, Monells i Ullastret

El segon element que sobresurt de la taula és el saldo favorable als grups pagesos en tant que agents que compraven i venien terres. La diferència entre les compres i les vendes realitzades per pagesos en el conjunt del període analitzat no només va tenir un resultat de signe positiu, sinó que revela una tendència de fons molt clara cap a l'augment de la propietat pagesa. La superfície acumulada pels pagesos a través de compres en el mercat fou gairebé el doble del que el mateix col·lectiu oferí per vendre. Al seu costat, els rendistes tradicionals varen experimentar una reculada d'una magnitud equivalent a l'augment dels primers. Els resultats sintetitzats a la taula 6.17 ratifiquen, des d'una altra perspectiva, el procés de transferència de terres des de la gran propietat rendista cap als sectors pagesos .

⁷⁹ Hem agrupat sota la denominació de pagesos aquells que es qualificaven de pagès, pagès menestral, pagès masover, pagès propietari, hortolà i agricultor. Tot i haver considerat com un grup diferent aquells que s'anomenaven menestral o menestral propietari, la separació d'aquests amb els considerats pagesos és tan confusa que, per l'argument que desenvolupem, és correcte concebre'ls conjuntament. De fet, els mateixos que en les dècades de 1860 i 1870 es declaraven menestrals, pocs anys més tard apareixen com a pagesos o pagesos propietaris. El terme menestral com a definitori d'un determinat grup amb consciència pròpia tendeix a desaparèixer molt aviat de la documentació.

⁸⁰ Hem inclòs sota la denominació de rendistes als *hisendats*, a aquells que s'anomenaven *propietari* i no eren pagesos, als administradors de finques, als notaris i advocats (professions liberals que constituïen ocupacions habituals dels hisendats) i algunes categories socioprofessionals minoritàries com els militars i els banquers.

Taula 6.18 : Saldo de compres i vendes de terra segons residència, en ha (1860-1940)

residència dels propietaris	Monells			Ullastret		
	compres	vendes	saldo	compres	vendes	saldo
veïns	156	90	66	306	136	170
limitrofes	29	26	3	111	69	43
resta Baix Empordà	69	63	6	253	366	-112
Alt Empordà	2	16	-15	1	22	-20
Gironès	6	12	-6	58	79	-20
Estany	0	1	-1	0	0	0
Selva	0	0	0	0	4	-4
Garrotxa	0	0	0	0	3	-3
resta Catalunya	12	64	-52	19	68	-49
resta Espanya	0	0	0	2	2	1
estranger	0	1	-1	0	3	-3
?	0	1	-1	1	2	-1
total	275	275		753	753	

Font : Registre de la Propietat de La Bisbal, Monells i Ullastret

En la mesura que la residència del propietari pugui ser un indicador del seu perfil social i, també, del règim d'explotació del sòl (conreu directe o indirecte), els resultats de la taula 6.18 ratifiquen -des d'una altra perspectiva- el que acabem d'observar. Tant a Ullastret com a Monells, el grup dels propietaris veïns (en el cas d'Ullastret, seguit dels propietaris de les localitats limítrofes) fou el que experimentà un saldo més favorable de les transaccions efectuades en el mercat de la terra. Per contra, els propietaris amb residència més allunyada de la localitat són els que presenten major tendència a desprendre's de la superfície posseïda.

Alguns dels estudis sobre compra-vendes de terres en el període considerat han constatat que l'avenç de la petita propietat pagesa va realitzar-se bàsicament sobre terres de menor qualitat (incultes, montuoses, de secà,... segons les característiques de la zona). Aquestes compres haurien facilitat la penetració de la propietat pagesa en àrees on la concentració de la propietat havia estat molt elevada, alhora que es produïa una transformació dels usos del sòl mitjançant fortes inversions en treball familiar, en substitució d'un capital inexistent. A la Ribera del Xúquer⁸¹, mentre les liquidacions de grans patrimonis a les zones d'horta i tarongers revertiren en favor d'altres grans propietaris, les grans explotacions de secà o de muntanya inculta, quan

⁸¹ Calatayud (1989 : 116-117)

vengueren llurs terres, foren adquirides per petits propietaris, arrendataris i treballadors que accedien per primera vegada a la propietat. A la comarca vitícola de Carinyena⁸², s'ha observat un procés similar, en especial a partir de la replantació postfil·loxèrica : els pagesos menys acomodats, a més d'adquirir vinyes en plena producció, compraven camps de cereal i erms que transformaven i convertien en vinyers. En els dos casos citats s'ha considerat que els baixos preus relatius d'aquestes terres d'inferior qualitat i la possibilitat d'incrementar l'ingrés final millorant la finca a través de l'autoexplotació de la mà d'obra familiar (amb plantacions arbustives o arbòries, l'apertura de pous pel reg, etc.), havien estat elements claus per explicar l'avenç de la propietat pagesa.

Taula 6.19 : Tipologia d'usos del sòl en les terres comprades per pagesos, (1860-1940)

	Monells		Ullastret	
	ha	%	ha	%
bosc	17,1	13,2	1,5	0,4
bosc i conreu	14,5	11,2	0,9	0,2
campa	54,3	41,8	254,8	63,5
campa i arbustius	35,3	27,2	72,0	17,9
campa i erm	2,4	1,8	21,3	5,3
erm i pastura	2,4	1,8	12,0	3,0
hort	0,2	0,1	0,9	0,2
olivera	0,0	0,0	13,4	3,4
improductiu	0,0	0,0	0,0	0,0
vinya	1,0	0,8	8,5	2,1
vinya i erm	0,0	0,0	0,4	0,1
vinya i olivera	2,7	2,1	15,6	3,9
?	32,0	-	33,7	-
total	162	100	435	100

Font : Registre de la Propietat, Monells i Ullastret

La recerca que hem realitzat no ha pas corroborat l'existència d'un procés paral·lel en el nostre context geogràfic. Tot i que no podem descartar l'adquisició de sòls marginals amb la finalitat de revalorar-los amb el propi treball, el tipus de sòl predominantment adquirit pels pagesos baixempordanesos fou el de terra de conreu que, en general, no requeria inversions addicionals de roturació, condicionament o plantació. A Ullastret, el

⁸² Sabio (1992)

procés de transformació més important -l'asseccament de l'estany- fou obra de grans propietaris comarcals, com ha estat explicat anteriorment. Si alguna reconversió de sòl va realitzar-se fou la d'arrencar les vinyes mortes per introduir conreus de terra campa. Com pot observar-se en la taula 6.19, de les dades obtingudes a partir dels casos de Monells i Ullastret no pot deduir-se la transferència de terres marginals als pagesos menys acomodats per a la seva transformació. Probablement, el tipus d'especialització productiva cap el qual varen tendir les explotacions baixempordaneses des de finals del segle XIX (ben allunyada de models d'especialització que requerien fortes inversions en preparació del terreny i plantació) va influir-hi notablement, així com la inversió del procés d'expansió de l'àrea conreada que havia caracteritzat la fase històrica anterior.

Un exemple de la mobilitat patrimonial de les UFP : Monells, 1865-1943

Després de constatar que els fluxos de terra transferits a través del mercat revertiren especialment a favor dels grups pagesos, l'observador es pregunta com és possible que un canvi d'aquesta magnitud a penes es reflecteixi en les anàlisis d'estructura de la propietat realitzades a partir dels amillaraments. No hi ha una única raó : òbviament l'existència d'una ocultació fiscal diferencial, però també els moviments de població i les pràctiques successòries ho expliquen. Per resoldre la incomoditat que genera el contrast entre les dues aproximacions realitzades (l'estructural i la mercantil), ens proposem de realitzar una darrera anàlisi que matisi les anteriors i, alhora, ens proporcioni una visió més realista dels canvis en la distribució de la propietat.

Aquesta darrera aproximació s'inspira en el mètode d'estudi dinàmic de la mobilitat sòcio-econòmica de les unitats domèstiques pageses, desenvolupat a principis de segle pels departaments estadístics russos i exposat per Shanin en una de les seves obres més conegudes⁸³. El mètode consisteix en la reconstrucció d'històries d'UFP individuals per a fer-ne un tractament agregat que posi de relleu els canvis experimentats en la posició sòcio-econòmica del conjunt d'unitats d'una determinada població rural. De fet, és el mateix que hem realitzat amb els patrimonis hisendats, amb la particularitat que ara considerarem el conjunt d'unitats domèstiques que residiren a Monells entre

---

⁸³ Vegeu Shanin, 1972

1865 i 1943. El nostre plantejament difereix en alguns aspectes respecte l'exposat per Shanin, en particular en referència al tractament dels *canvis substantius* (concepte utilitzat per definir les mutacions que impliquen l'aparició i desaparició de les unitats domèstiques dins la comunitat analitzada, a saber : els processos de partició, fusió, extinció i migració d'unitats familiars). Donades les característiques del règim de propietat i del sistema hereditari del nostre àmbit d'estudi, així com la gran distància temporal entre els dos moments comparats, hem considerat inadequat aïllar l'anàlisi d'aquelles UFP que varen experimentar canvis substantius⁸⁴. Així, en les dades que exposarem a continuació, hem inclòs tant aquelles UFP que emigren en el algun moment del període comprès entre els dos amillaments, com les UFP que s'instal·len per primer cop a la localitat, o aquelles noves unitats domèstiques sorgides per separació respecte la unitat paterna. En aquest darrer cas, hem considerat com a noves unitats les creades pels fills segons que, no essent hereus del patrimoni, instal·len llur residència en la mateixa localitat.

El grau de mobilitat socio-econòmica de les UFP monellenques -mesurat a través de la superfície posseïda per cada UFP- no fou pas espectacular⁸⁵. El model d'herència no igualitària basada en l'hereu i en una llegítima curta que, habitualment, no estava constituïda per terres, sinó per diners i alguns béns mobles, alhora que tendia a expulsar de la localitat les unitats familiars formades per segregació dels fills segons, evitava el constant fraccionament i la posterior reconstrucció de patrimonis, propis dels sistemes igualitaris. De la mateixa manera que l'herència igualitària dotava al mercat de la terra d'un major dinamisme⁸⁶, el grau de mobilitat patrimonial també hagués estat superior d'haver-se donat dins aquest sistema successori. La prevalença d'un sistema hereditari desigual que cerca mantenir la integritat territorial del patrimoni en cada successió limita considerablement un dels patrons típics de mobilitat de les UFP : la mobilitat cíclica (el comportament regular d'ascens -davallada - ascens d'una UFP). Fins a cert punt, però, podem considerar que

---

⁸⁴ Vegeu Shanin, 1972 : 140-146

⁸⁵ Compareu-ho amb la intensa rotació de les unitats pageses russes, sotmeses a un altre tipus de sistema hereditari i, sobretot, a un règim de propietat que implicava la redistribució periòdica de les terres de l'*Obschina* (Shanin, 1972)

⁸⁶ Vegeu les observacions de Sabio, 1992

això implica un avantatge pels nostres objectius, donat que elimina molt soroll de fons provocat pel continu fraccionament dels patrimonis en cada generació.

Taula 6.20 : Trajectòria patrimonial de totes les UF censades a Monells entre 1865 i 1943 (en nombre d'UF)

	Extensió posseïda el 1943 (en hectàrees)															Total (1865)
	0	< 1	1 - 1,9	2 - 2,9	3 - 3,9	4 - 4,9	5 - 5,9	6 - 6,9	7 - 7,9	8 - 8,9	9 - 9,9	10 - 14,9	15 - 19,9	20 - 29,9	30 - ...	
e	0	30	10	3	2	2					1	1				49
x	< 1	14	4	1		1	2									22
t	1 - 1,9	13	1	5	3	1	1			1						25
e	2 - 2,9	4	1	1		3	4	2	2			1				22
n	3 - 3,9	3			1	1										5
s	4 - 4,9					1										1
i	5 - 5,9	1								1						2
ó	6 - 6,9									1						1
1	7 - 7,9	1														1
8	8 - 8,9															
6	9 - 9,9															
5	10 - 14,9															1
	15 - 19,9															
	20 - 29,9	1														1
	30 - ...													1	1	2
	Total (1943)	67	16	10	10	9	7	2	2	3	2	2		1	1	132

Font : Apèndix 8. Elaborat a partir dels amillaments de 1865 i 1943 i de la reconstrucció genealògica de totes les unitats domèstiques que consten en els censos de 1880, 1894, 1897, 1911, 1920, 1930 i 1945. Amb anterioritat a 1880 no es conserva cap cens de població i l'hem cobert amb els registres parroquials

La taula 6.20 recull la posició inicial i final (en termes d'extensió posseïda) de cadascuna de les 132 unitats que, de manera permanent o provisional varen residir a Monells entre 1865 i 1943. En l'eix vertical s'ha classificat les UFP segons l'extensió posseïda el 1865. En l'eix horitzontal, segons l'extensió posseïda un segle més tard (el 1943). La taula ens dóna la posició de les UFP en dues coordenades temporals : el seu patrimoni a mitjan segle XIX i vuitanta anys després. La casella de la primera filera i la primera columna indica que d'aquelles UFP que el 1865 no constaven com a propietàries, 30 tampoc hi consten el 1943. Però altres que no figuraven com a propietàries el 1865, varen accedir a la propietat abans de 1943. D'aquestes, 10 només aconseguiren posseir extensions minúscules, inferiors a 1 hectàrea (fila 1, columna 2); però unes altres 3 posseïren entre 1 i 1,9 ha; 2 posseïren entre 2 i 2,9 ha;... i àdhuc una UFP que no tenia terres a Monells el 1865, acumulà una extensió superior a les 10 hectàrees. Aquesta és la forma de llegir la taula. Als

extrems (l'última columna i l'última fila) es totalitzen les UFP segons nivell de propietat inicial (última columna) o final (última fila). La diagonal ombrejada indica aquelles UFP que no modificaren substantivament l'extensió de terres en propietat i permet fer una lectura ràpida del quadre. Tots els casos que es situen pel damunt d'aquesta diagonal varen experimentar augments patrimonials. I, viceversa, les que es situen per sota són les que varen perdre terres. A major allunyament respecte la diagonal, més intens fou el canvi de posició patrimonial entre 1865 i 1943.

El primer que destaca és l'elevat nombre (30) d'unitats no propietàries (fila 1, columna 1). Però, en general es tracta d'UFP amb una forta rotació, que residiren en la població durant períodes curts. Bona part d'elles foren famílies de masovers o bé unitats segregades de la UFP paterna que, provisionalment, mantingueren domicili a la localitat. Si en comptes d'observar el conjunt d'UFP d'un llarg període prenguéssim com a referència un moment determinat, el pes de les unitats no propietàries es reduiria molt, tal com ha estat exposat en l'apartat 6.1.

Entre les UF propietàries, molts poques varen mantenir estable la seva posició patrimonial, segons els rangs establerts a la taula 6.20. Són les incloses dins la diagonal ombrejada que travessa la taula. Només un 11% del total d'unitats propietàries (102) va mantenir-se en el mateix rang al principi i final del període. La resta es reparteix en parts iguals entre les que incrementaren llur patrimoni territorial (42%) i les que el reduïren (42%).

La immensa majoria (84%) de les UF que reduïren llur patrimoni varen liquidar la totalitat de terres posseïdes alhora que desapareixien de la localitat. Contràriament, aquelles que residien el 1943 al municipi es caracteritzaven per haver experimentat un procés d'ampliació territorial, de magnitud variable segons el cas. En termes generals, la taula 6.20 ens permet copsar una trajectòria de mobilitat ascendent per a la major part (65%) de les UFP que varen romandre en la localitat. Aquest és un element rellevant en la descripció del procés de consolidació de la propietat pagesa : bona part de les UFP varen emigrar i desaparèixer, però les que romangueren o s'instal·laren de nou tendiren a incrementar el seu patrimoni territorial.

En uns pocs casos es constata un salt qualitatiu gran. Almenys quatre UF varen passar de tenir una petita extensió o no tenir terra a posseir el que ja podríem considerar un petit mas, una explotació amb unes dimensions de 8 a

15 hectàrees. Les quatre UFP que experimentaren un augment patrimonial més gran seguiren trajectòries singulars. En un cas, el de família Mercader⁸⁷, es tracta d'una família de masovers ben situats que esdevingueren propietaris durant la segona meitat del segle XIX. La creació d'aquest patrimoni tingué lloc en dues fases. Una primera, durant la dècada de 1850 i principis de 1860, mercès als establiments fets a favor de Martí Mercader, a més de la compra a carta de gràcia d'alguna peça. En aquell moment Martí Mercader era regidor de la localitat i gaudia d'una bona posició en la xarxa de relacions socials monellenques. L'altra fase d'ampliació del patrimoni, la dugué a terme el seu successor, Pere Mercader Solà, qui en el cens de 1897 es qualificava de *propietario i recaudador*. Entre 1872 i 1900 adquirí per compra o per permuta un total de 9,7 ha. Amb posterioritat als primers anys de segle, el patrimoni va romandre més o menys estable fins l'amillament de 1943.

Una altra trajectòria d'acumulació -il·lustrada pel patrimoni Galceran⁸⁸- consistí en la unió de petits patrimonis per la via matrimonial. Josep Galceran Massot, sastre i menestral, el 1865 declarava tenir una petita possessió (Can Masjoan) amb 1,8 ha de terra. Els seus hereus (Projecto Galceran i Josep Galceran) mantingueren aquest patrimoni sense massa alteracions. Però en l'amillament de 1943, les dimensions de les possessions familiars es veieren incrementades per l'aportació realitzada per l'esposa de Josep (Assumpció Comalada) i el gendre d'aquest (Rafael Ullastres). En ambdós casos es tracta de compres realitzades amb posterioritat a l'amillament de 1881 i que foren amillarades sota titularitats diferents (Assumpció amillara 5 ha i Rafael 1,7 ha).

El tercer itinerari correspon a una família sense (a penes?) terra que, en una conjuntura determinada (la *Gran Guerra*), aconseguí augmentar notablement el seu patrimoni. És el cas de la família Font-Xuclà⁸⁹. Entorn el 1900, Vicens Font Jofre, veí de Madremanya, va contreure matrimoni amb Lluïsa Xuclà, filla de Genís Xuclà Fabrellas. Ni Genís Xuclà ni el seu pare Francesc, *treballador* de Monells, havien declarat tenir terres en cap dels dos amillaments del segle XIX. Es tractava, per tant, d'una família sense terra. O amb molt poca, si tenim en compte que el 1924 Lluïsa Xuclà heretà quasi 1 ha del seu pare. L'accés a la propietat es produí a partir de la segona dècada del noucents. I, sobretot, en

---

⁸⁷ Apèndix 8, codi 072

⁸⁸ Apèndix 8, codi 046

⁸⁹ Apèndix 8, codi 131

el context de la Guerra Mundial i la post-guerra. Entre 1916 i 1921 Vicens Font comprà 4,4 ha de terra, a les quals hi afegí 2,3 ha el 1933 i 1,6 ha el 1939.

Finalment, el darrer cas -la família Fausellas⁹⁰- correspon a una família de pagesos, que s'instal·la a Monells el 1931, procedent d'Ullastret i després d'haver comprat el Mas Vilà per 20.000 pessetes a les hereves de Vicens Vilar i Camps. En definitiva, la diversitat i singularitat dels quatre exemples utilitzats, il·lustra la complexitat dels processos que varen contribuir en aquesta tendència de consolidació de la propietat pagesa.

En termes agregats, el canvi experimentat per les famílies monellenques no fou massa espectacular. Al marge dels quatre casos esmentats, la major part d'UFP, malgrat els increments enregistrats, es mantingueren dins els límits del que habitualment es considera petita propietat (< 5 ha). El 1943 només hi havia tretze famílies amb més de 5 ha al municipi. La major part (trenta-sis) es situava entre 1 i 5 ha en propietat. Alguns varen passar de la no-propietat a la possessió bé de microfundis, bé de petites propietats. S'incrementà el volum de terra posseïda, però -en general- no s'experimentà un ascens substancial cap altres categories de propietat.

En certa mesura pot observar-se l'existència de forces centrípetes que tendiren a reduir el grau de polarització a l'interior de la comunitat pagesa local. Aquestes forces centrípetes actuaren no només de baix a dalt (amb l'increment patrimonial dels petits propietaris o dels no-propietaris), sinó també en sentit contrari. Les famílies que el 1865 posseïen patrimonis de 20 o 30 hectàrees varen tendir a retrocedir amb una certa intensitat, alhora que es formava i consolidava un grup intermedi (pràcticament inexistent fins aleshores) de petits propietaris mitjans amb patrimonis de 8 a 15 hectàrees. Tot i no eliminar-se les diferències, vuitanta anys després del primer amillament, aquestes s'havien escurçat notablement.

En conclusió, l'anàlisi de la mobilitat socio-econòmica (o patrimonial) de les unitats familiars de Monells ens ratifica en la idea d'un procés de consolidació de la propietat pagesa i apunta cap un procés de reducció de la polarització existent a l'interior de la comunitat pagesa. Ambdós s'haurien vist reforçats, en bona mesura, mercès a l'expulsió de bona part de les UFP que inicialment

---

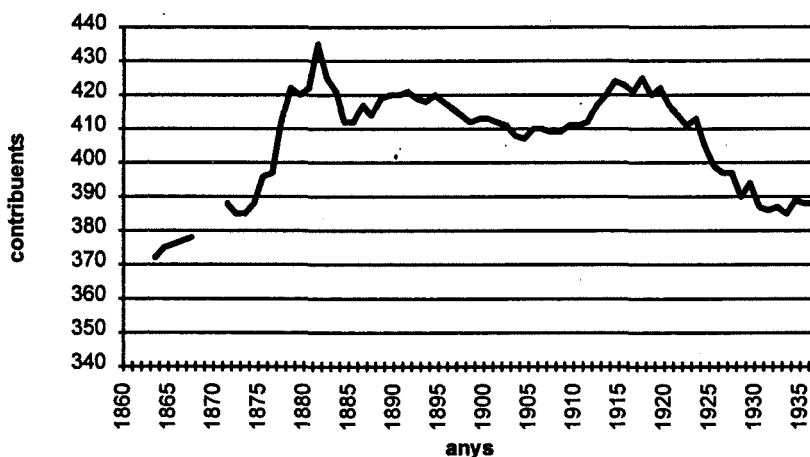
⁹⁰ Apèndix 8, codi 036

formaven part d'aquesta comunitat i que només en una certa mesura foren reemplaçades per unitats de nova formació.

6.4 Una cronologia de l'accés pagès a la propietat

L'estudi del mercat de la terra ens permet elaborar algunes hipòtesis sobre la cronologia i els ritmes d'aquest avenç de la propietat pagesa. No és una qüestió banal ja que, en la mesura en què puguem afinar en la dimensió temporal, també estarem en condicions de fer una interpretació més versemblant dels diferents processos (convergentes o divergents) que modificaren les condicions d'accés i distribució de la terra.

Gràfic 6.18 : Evolució del nombre de contribuents per rústica a Ullastret, 1860-1936

Font : AHC La Bisbal, fons Ullastret, Contribució rústica

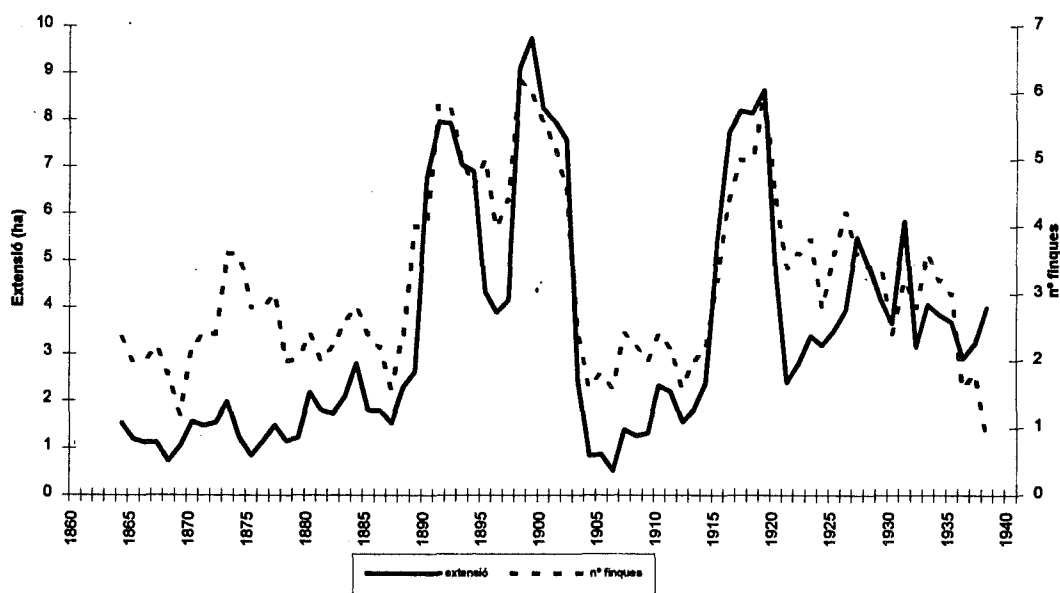
● Fins les dècades de finals del segle XIX, les transferències de terra a través del mercat no sembla que fossin molt intenses. El període anterior a la crisi agrària finisecular es caracteritzà per una certa atonia en el mercat de la terra, tot i que aquesta podria estar exagerada per la font⁹¹. La impressió que

⁹¹ La font en què ens basem, el Registre de la Propietat, s'inaugurà el 1861 i l'onerós hàbit d'inscriure les finques i els canvis de titularitat es difongué força lentament a causa al caràcter voluntari de les inscripcions.

s'obté dels gràfics 6.19 i 6.20 és que, en comparació amb els ritmes posteriors, el període inicial fou d'escassa mobilitat.

Aquest baix dinamisme en les transaccions contrasta amb algunes observacions realitzades a partir de les sèries de contribució. A nivell estatal, la documentació fiscal posa de relleu que entre 1855 i 1879, juntament a l'estancament de la superfície conreada sotmesa a contribució, el nombre de contribuents augmentà espectacularment (entorn un 20%)⁹². Aquesta evolució troba el seu paral·lelisme en el cas d'Ullastret, on el nombre de contribuents per rústica va incrementar-se notablement entre 1860 i 1880 (gràfic 6.18). Però no és generalitzable a altres localitats. A Monells, per exemple, el 1881 el nombre de propietaris havia descendit lleugerament (en un 3 %) respecte 1865. Cal pensar, en qualsevol cas, que el grau de mobilitat de la terra no fou homogeni arreu i que l'impuls a la parcel·lació que podien experimentar zones dedicades a determinats conreus, com ara la vinya, no fou compartit.

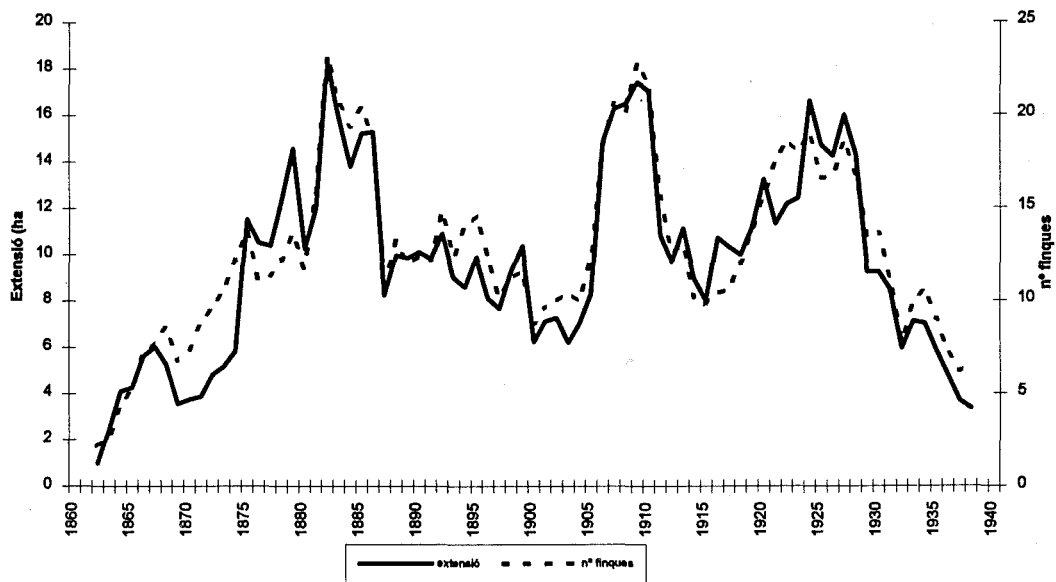
Gràfic 6. 19 : Cronologia de les compra-vendes de terra a Monells, 1860-1940 (mitjanes mòbils centrades de 5 anys)

Font : Registre de la Propietat, Monells

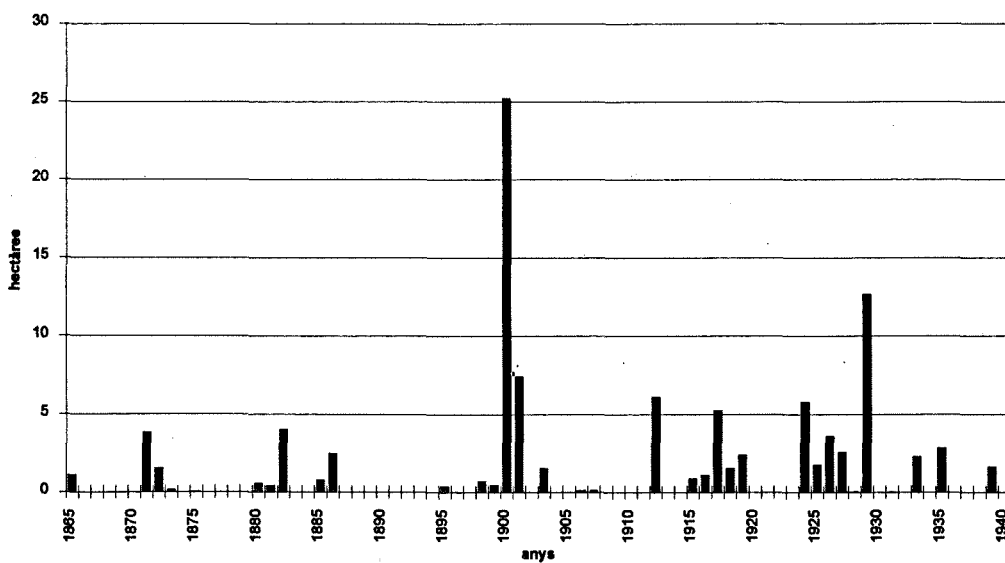
⁹² Congost, 1981a : 26-27

Gràfic 6. 20 : Cronologia de les compra-ventes de terra a Ullastret, 1860-1940 (mitjanes mòbils centrades de 5 anys)

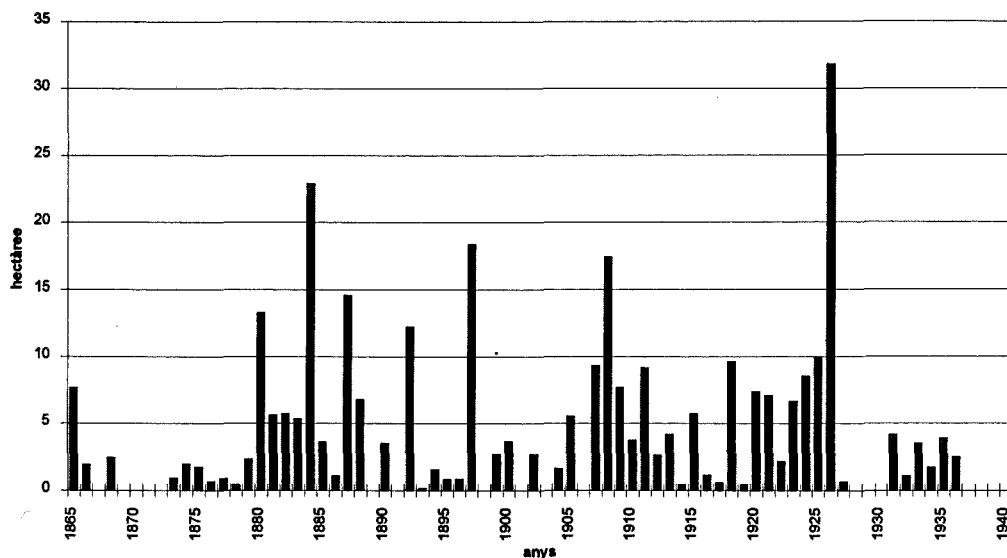
Font : Registre de la Propietat, Ullastret

Gràfic 6. 21 : Vendes realitzades per grans propietaris a Monells, 1860-1940

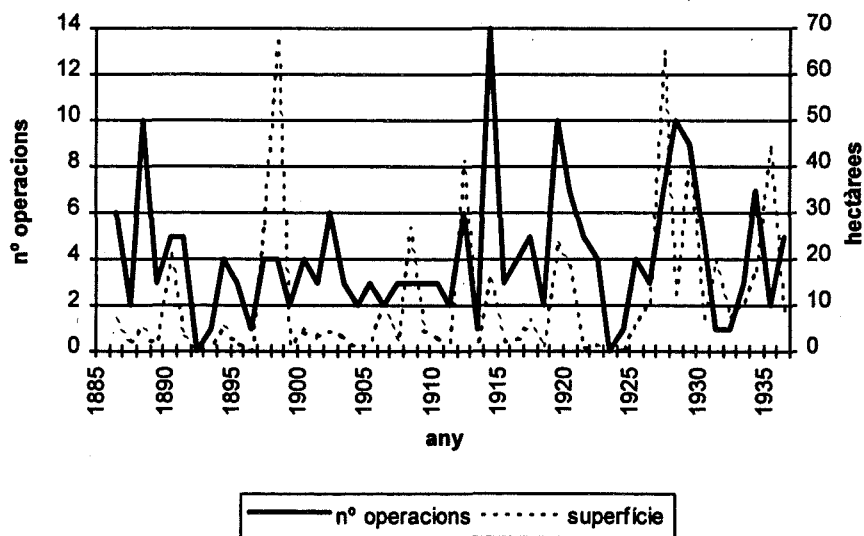
Font : Registre de la Propietat, Monells

Gràfic 6. 22 : Vendes realitzades per grans propietaris a Ullastret, 1860-1940

Font : Registre de la Propietat, Ullastret

Gràfic 6. 23 : Operacions de compra-venda de terra a S. Sadurní, 1886-1936

Font : AHC La Bisbal, fons Sant Sadurní de l'Heura, Apèndixs a l'amillarament

Durant aquesta etapa, la gran propietat a penes havia iniciat el procés de descomposició que la va caracteritzar posteriorment. Com pot comprovar-se en els gràfics 6.21 i 6.22 les vendes realitzades pels grans propietaris abans de 1880 foren molt minses. Fins i tot, en certa mesura, es podria argumentar a favor d'una tendència cap a l'enfortiment de la gran propietat, en certa consonància amb altres observacions realitzades fora del nostre marc geogràfic⁹³. L'apropiació de les terres de l'estany d'Ullastret per part d'hisendats comarcals, explicada en un apartat anterior⁹⁴, és un petit indici en aquesta línia. En les zones vitícoles més marginals, la tendència podia haver-se perllongat més enllà de 1880 a conseqüència de les dimissions i renúncies a establiment.

● A partir dels anys vuitanta s'encetà una nova fase durant la qual tendiren a accelerar-se les transferències mercantils de terra. La incidència immediata de les crisis finiseculars sobre el mercat de la terra no fou unívoca. Hom ha constatat com a les comarques vitícoles la mobilització provocada per la fil.loxera fou molt intensa, en comparació als períodes anteriors i posteriors⁹⁵. És comprensible que la fil.loxera anés seguida d'una certa activació de l'oferta de terres en la mesura que la mort dels ceps implicava no una simple caiguda de l'ingrés, sinó la completa ruïna dels viticultors. A més, en les comarques que més lluny havien arribat en aquesta línia d'especialització, la crisi implicà un col.lapse generalitzat, ja que la paral.lització de la producció agrària també disminuï dràsticament les possibilitats d'ocupació generades per les activitats transformadores i per la comercialització.

En les zones que no conegueren aquesta destrucció física de capital, la caiguda generalitzada de preus dels anys vuitanta no va tenir una traducció tan intensa en el mercat de la terra. "*La crisis de los años 1880 parece que no favoreció la difusión de la propiedad*", afirmen pel regadiu valencià Millán i Calatayud en constatar una ralentització del mercat de la terra⁹⁶. Quelcom

---

⁹³ A la Ribera del Xúquer, Salvador Calatayud observa que les vendes generalitzades de terra per part dels grans propietaris no varen produir-se fins a inicis del segle XX. També constata la formació d'un bon nombre de grans explotacions encara durant les dècades finals del vuitcents, i estableix una relació entre les inversions burgeses en terra i l'ensorrament de les expectatives de negoci en altres sectors i les bones perspectives ofertes per l'agricultura valenciana d'exportació (Calatayud, 1989).

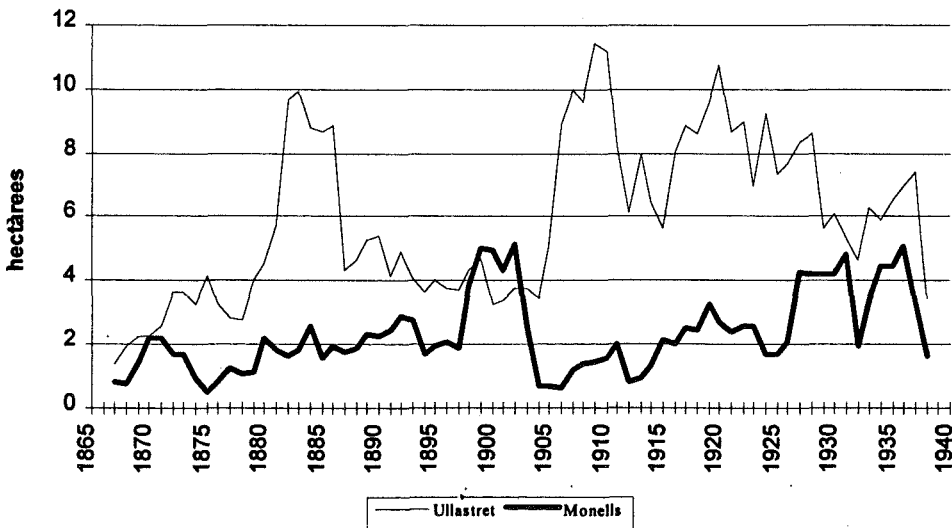
⁹⁴ Secció 6.2

⁹⁵ Vegeu Colomer, 1992; Sabio, 1992; Álvarez i Ferrer, 1987

⁹⁶ Millán i Calatayud, 1992 : 346

similar s'observa al Baix Llobregat, on l'atonía fou la nota característica del mercat ben entrada la primera dècada del nou-cents⁹⁷. Els exemples baixempordanesos que hem reconstruït tendeixen, per contra, a posar en evidència una certa acceleració de les transaccions amb terres, tot i que amb notables discrepàncies cronològiques, en força mesura atribuïbles al comportament singular d'alguns grans patrimonis. El mercat de la terra d'Ullastret va activar-se notablement fins i tot amb anterioritat a les caigudes de preus de la dècada de 1880 (gràfic 6.20) i va reduir el volum de transaccions durant els anys 1890-1905. En canvi a Monells fou precisament durant aquest segon període quan s'enregistraren major nombre de compra-vendes (gràfic 6.19). A Sant Sadurní durant la segona meitat dels anys vuitanta (moment a partir del qual disposem d'informació) s'enregistrà un elevat nombre d'operacions de compra-venda, que tendí a decaure durant la dècada següent (gràfic 6.23); però, si en comptes del nombre d'operacions, observem l'extensió transferida la imatge es modifica com a conseqüència del procés de liquidació d'alguns grans patrimonis⁹⁸.

Gràfic 6. 24 : Cronologia de les compres de pagesos a Monells i Ullastret, 1865-1940 (mitjana mòbil centrada de 5 anys de la superfície adquirida)

Font : Registre de la Propietat, Monells i Ullastret

⁹⁷ Tribó, 1992

⁹⁸ En particular del patrimoni Negre de Traver. Vegeu taula 6.7

Tant el cas d'Ullastret (gràfic 6.22) com el de Monells (gràfic 6.21) o el de Sant Sadurní (gràfic 6.23) estan molt mediatitzats per aquestes liquidacions patrimonials, que doten a la cronologia del mercat d'un moviment sempre singular. Caldria poder realitzar una anàlisi a nivell comarcal o provincial per atenuar la incidència d'aquestes singularitats. En qualsevol cas, el que sembla força clar és el fet que la crisi no va traduir-se en una oferta de terres de pagesos al mercat. De les 48 hectàrees alienades a Monells entre 1880 i 1900, només mitja hectàrea fou venuda per pagesos. Les dificultats econòmiques experimentades durant aquests anys no sembla que possessin especialment en perill els patrimonis pagesos. Les famílies pageses varen mostrar una gran resistència a la conjuntura depressiva. Ara bé, tampoc es constata cap avenç. El volum de terres comprades per pagesos a Monells en aquest període (1,4 ha) fou tan minso com el de les vendes. Els anys de finals del segle XIX foren, sobretot, anys de recomposició de la gran propietat, i, en general, de la propietat no pagesa.

● El període realment clau fou el primer terç del segle XX, i especialment els anys de la Primera Guerra i postguerra mundial. No és pas una singularitat del nostre àmbit d'estudi, sinó del conjunt europeu. A Itàlia el nombre de *conduttori di terreni propi* quasi es doblà entre els censos de 1911 i 1921, i va produir-se una espectacular escalada pagesa a la propietat des dels anys immediatament anteriors a la guerra fins, aproximadament, mitjan de la dècada de 1920, quan la política deflacionària adoptada pel govern feixista i, seguidament, la *Gran Depressió* imposaren condicions molt dures a la supervivència dels petits pagesos⁹⁹. Anglaterra, que en les centúries anteriors havia experimentat una progressiva liquidació de la figura del petit pagès propietari, va enregistrar una inversió d'aquest procés des d'abans de la Primera Guerra Mundial, quan els *landlords* començaren a fragmentar i vendre els seus *estates*, en bona mesura als antics colons¹⁰⁰. Però el període crucial també fou el de la primera postguerra. Entre 1919 i 1927 a Anglaterra i Gal.les. la proporció de sòl agrari posseït per agricultors va passar del 12% al 36%, triplicant-se¹⁰¹. Si la comparació la realitzem amb França, la tendència general torna a reproduir-

---

⁹⁹ Massullo, 1990

¹⁰⁰ Grigg, 1989 : 101-105; Thompson, 1963 i 1966; Goodman i Redcliff, 1991

¹⁰¹ Grigg, 1989 : 104

se¹⁰². El primer terç del segle XX fou el moment de triomf de l'explotació pagesa¹⁰³.

A nivell espanyol, els estudis publicats en els darrers deu anys mostren un creixent consens entorn la hipòtesi que el primer terç del segle XX fou un moment de transformació en la distribució de la propietat i d'un cert accés pagès a la possessió de la terra. L'única regió per a la qual no s'ha descrit aquest procés és Castella. Els treballs de Ricardo Robledo han mostrat tant la capacitat de la gran propietat castellana per superar la crisi finisecular com la seva vitalitat durant el primer terç del segle XX¹⁰⁴. Robledo observa com la mobilitat mercantil de les grans propietats es deu, sobretot, a la compra de Béns Nacionals i a un cert relleu dins el sector de grans propietaris. I, malgrat observar un major moviment en el mercat de la terra durant els anys de la postguerra mundial mercès a l'elevació del poder de compra de petits pagesos i arrendataris, considera que no es va modificar substancialment l'estructura de la propietat¹⁰⁵. En altres zones i, especialment, en la perifèria peninsular els estudis realitzats apunten en una altra direcció, més en consonància amb la trajectòria del conjunt europeu¹⁰⁶. Tot i que la cronologia pot plantejar algunes variacions de caràcter local, hi ha una certa coincidència en indicar els anys de la Primera Guerra Mundial i de la immediata postguerra com el període crucial. A Alzira, per exemple, Salvador Calatayud observa que, després d'una primera ruptura durant la primera dècada del segle XX (en què les grans compres de terres i la constitució de grans explotacions esdevenen pràcticament inexistents), entre 1915 i 1927 es produeix una acceleració de les transferències mercantils de terra que redunda en una ampliació de la propietat pagesa¹⁰⁷. A l'illa de Mallorca el període de 1920 a 1940 va significar-se per la intensificació del procés de parcel·lació i venda a arrendataris i jornalers de grans finques¹⁰⁸. I a Múrcia, l'accés pagès a la propietat també sembla que va accelerar-se després de la guerra, moment en què es concentra el major

---

¹⁰² Gervais, Jollivet i Tavernier, 1977

¹⁰³ Així ho consideren Gervais, Jollivet i Tavernier (1976)

¹⁰⁴ Robledo, 1981, 1984 i 1985.

¹⁰⁵ Robledo, 1981 : 229

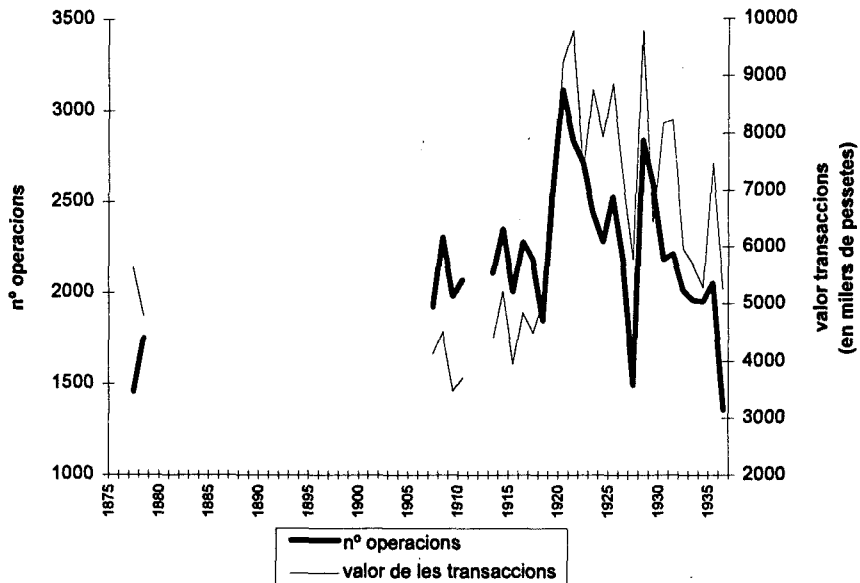
¹⁰⁶ Vegeu Tribó, 1992; Calatayud, 1989; Sabio, 1992

¹⁰⁷ Calatayud, 1989; Millán i Calatayud, 1992 : 346-347

¹⁰⁸ Cela, 1979 : 140-149

nombre de transaccions de parcel·les procedents de la liquidació de grans patrimonis¹⁰⁹.

Gràfic 6. 25 : Alienacions de finques (amb contractes on hi ha preu) a la província de Girona, 1875-1936

Font : Ministerio de Gracia y Justicia, 1892a i 1892b; Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado, *Anuario*, 1908-1936

Les dades que hem obtingut del Registre de la Propietat o dels apèndixs a l'amillament no discrepen, en termes globals, de l'evolució general. A partir dels últims anys de la primera dècada del nou-cents s'observa una acceleració de les transaccions, que troba el clímax en els anys de la guerra mundial i la postguerra. Una ullada als gràfics 6.19, 6.20, 6.23 i 6.24 ens ho confirma. Hom constata, també, com els mateixos contemporanis compartien una certa consciència que durant el període de la guerra i la postguerra havia succeït quelcom quantitativament i qualitativament diferent. No va faltar qui en fes una certa apologia pairalista, però al marge de les instrumentalitzacions ideològiques, hi havia una evidència compartida. Pelai Negre, per exemple, el 1921 en deixà constància en la seva tesi doctoral :

"No es raro que al desprenderse el propietario de un "mas" sea el colono quien lo adquiera, y si ya antes se enriquecian, ahora que con motivo de la guerra han

*doblado de precio los productos agrícolas sin que apenas se hayan modificado los contratos, el enriquecimiento que antes era lento y paulatino, aunque constante, se ha hecho rápidamente, de modo que la mayor parte de los "pagesos" del Ampurdán estan adquiriendo fincas y convirtiéndose en propietarios"*¹¹⁰.

El mateix autor, vint anys més tard, ho tornava a recordar :

*"Como que durante la Gran Guerra los productos agrícolas habían alcanzado unos precios a veces casi fabulosos comparados con los de la época anterior inmediata, los campesinos realizaron pingües negocios; se despertó un verdadero afán, entre los que al trabajo de la tierra se dedicaban, de explotar fincas por su cuenta; naturalmente la demanda de tierras aumentó su precio en venta"*¹¹¹.

Des de posicions ideològiques diferents, Joan Pelegrí també observà com l'increment dels preus agraris es traduï, en la societat rural baixempordanesa, en una creixent demanda de terres. En parlar de Torroella de Montgrí, posant èmfasi en la seva prosperitat, afirmava que

*"el conflicte europeu ha portat a la vila ... una gran riquesa, manifestada amb l'abundor de diners i amb l'adquisició de finques, urbanes i de conreu, i amb noves construccions"*¹¹².

I en parlar de la subcomarca de La Bisbal, observava l'afany d'adquirir terra per part dels agricultors i que

*"... és molt freqüent que el masover compri el mas, quan el propietari té que vendre!"*¹¹³

És força clar, en conclusió, que fou durant aquests anys quan s'intensificà l'accés dels grups pagesos a la terra. El delegat local de la CNS de Verges recordava el 1943 que

*"desde el año 1916 que la propiedad en este país y muy particularmente en esta villa, se halla muy repartida"*¹¹⁴

Però durant la segona meitat dels anys vint varen començar a notar-se els primers signes de desacceleració de les operacions de compra-venda. I la tònica pels crítics anys trenta fou de progressiva pèrdua de dinamisme del mercat fundiari i, alhora, de pèrdua d'impuls del procés de transferència de terra als agricultors

¹¹⁰ Negre, 1921 : 163-164

¹¹¹ Negre, 1939 : IV

¹¹² Pelegrí, 1918 : 196

¹¹³ Pelegrí, 1918 : 242-244

¹¹⁴ AHG, AISS, lligall 3, carta 3 abril 1943

6.5 Recapitulació

L'objectiu d'aquest capítol ha estat analitzar les principals línies de transformació en l'estructura de la propietat agrària entre mitjan segle XIX i la quarta dècada del segle XX. La primera observació ha estat que l'estructura de la propietat no va mantenir-se immòbil, malgrat alguns indicadors ens ho insinuïn. Però la conclusió més rellevant és la constatació d'una decidida tendència cap a la consolidació de la propietat pagesa (entenenent el terme *pagès* en la seva accepció més àmplia). No es tracta d'una evolució original ni de la nostra comarca ni de la regió de Girona. Com s'ha explicat en diverses seccions del text, aquest procés -que alguns autors anomenen *camperolització*- tingué un abast molt ampli en el conjunt de l'Europa Occidental.

L'anàlisi dels fluxos de transferència de terres entre grups socials a través del mercat i l'anàlisi de la mobilitat patrimonial, tant d'una àmplia mostra de famílies hisendades i rendistes com del conjunt d'unitats familiars d'una localitat rural concreta (Monells), ens han revelat amb prou solidesa la intensitat i la dinàmica del procés de consolidació dels patrimonis pagesos. És a la llum d'aquestes dades que cal reinterpretar els resultats obtinguts amb la comparació dels quadres d'estructura de la propietat elaborats a partir de fonts fiscals, distorsionats pel grau diferencial d'ocultació i menys sensibles per reconèixer els grups socials existents a cada nivell de propietat.

Al llarg del capítol hem estat atents a tot un seguit de moviments que, majoritàriament, convergien en aquesta tendència favorable a la propietat pagesa: el retrocés dels vells patrimonis rendistes, la poca rellevància quantitativa de l'aparició de nous grans propietaris, la fi de les estratègies de captació de renda a través de l'emfiteusi, l'adquisició pagesa d'una porció important de les terres venudes pels grans patrimonis, l'augment superficial dels patrimonis de moltes de les unitats familiars que continuaren residint en el món rural,... Cal reconèixer, tanmateix, l'existència de moviments en sentit contrari. Moviments divergents que, en alguna mesura, també contribueixen a explicar l'estructura resultant al final del procés. El més rellevant d'ells és el fort moviment emigratori. L'èxode de famílies rurals cap a les viles i ciutats explica el fort increment de la propietat urbana enregistrat pels amillaments i tendeix a reduir els guany superficials del conjunt d'UFP.

És necessari remarcar que, tot i l'accent que posem en una certa tendència de fons, l'estructura de la propietat és una variable de dinàmica lenta. Les continuïtats al llarg del període segurament foren més rellevants que els canvis que hem insistit en destacar. De fet, el procés de transferència de sòl agrícola a favor dels agricultors no va adquirir una intensitat gran fins a moments posteriors a l'etapa que nosaltres hem analitzat. L'època de les transformacions més radicals s'inicia entorn el 1960. Tot i així, les tendències de fons varen manifestar-se amb força anterioritat. La cronologia obtinguda a través del moviment de compra-venda de terres indica que l'inici del procés caldria situar-lo en les dues darreres dècades del segle XIX, en coincidència amb la crisi agrària finisecular, i que el període realment clau correspon als anys anteriors i posteriors a la Primera Guerra Mundial.

7. ESTÍMULS I OBSTACLES A LA PROPIETAT PAGESA (1860-1940)

Les planes que segueixen pretenen analitzar alguns elements potencialment explicatius del com i del per què va produir-se l'avenç de la propietat pagesa que hem constatat en el capítol anterior¹. Després d'haver analitzat amb cert deteniment durant la primera part de la tesi la situació de les UFP a mitjan segle XIX, ara volem centrar la nostra atenció a partir del moment en què els equilibris que fins aleshores havien prevalgut varen començar a trencar-se. Sense ànim d'exhaustivitat, revisarem alguns elements que ens permetin comprendre millor com un segment de famílies rurals baixempordaneses va aconseguir incrementar -a mig termini- el seu patrimoni territorial en un context de notables transformacions econòmiques, agronòmiques i socials. El caràcter més panoràmic del capítol servirà també com a cloenda d'aquest treball de recerca.

Si assumim, com a conclusió del capítol anterior, que les transformacions en la distribució de la propietat varen produir-se, principalment, a través de la compra i venda de terres en el mercat, hem de situar la qüestió en la doble perspectiva dels oferents i dels demandants de terra. Ens cal entendre, òbviament, per què aquell segment de famílies pageses va aconseguir incrementar el seu patrimoni territorial, però també hem d'entendre per què altres segments socials varen vendre's la terra que els primers pogueren comprar. Aquesta és la doble perspectiva que volem donar al capítol. L'anterior anàlisi del sentit social de les transferències ens permet justificar que centrem la nostra atenció exclusivament en aquells grups socials que foren els principals protagonistes del procés : pagesos i hisendats com a venedors i només pagesos com a compradors. En una primera part, per tant, ens fixarem en els grans patrimonis i examinarem algunes hipòtesis explicatives de la tendència a la seva disgregació. La segona part la dedicarem a analitzar les condicions que feren possible l'avenç d'algunes famílies pageses, mentre altres emigraven i/o perdien llurs terres.

---

¹ Per ser honest, cal dir que en el títol d'aquest capítol em permeto de parafrassejar un dels títols de Salvador Calatayud (1989).

7.1 La fragmentació dels grans patrimonis : exploració d'hipòtesis

La primera pista per a comprendre el procés de fragmentació i liquidació de vells grans patrimonis és la cronologia. Com hem vist en el capítol anterior -tot i les distorsions motivades per les reduïdes dimensions de la mostra- fou a partir de la dècada de 1880, en el context de la crisi agrària finisecular, quan aquest procés esclatà. La historiografia ha considerat la crisi agrària finisecular com quelcom més que una simple conjuntura depressiva dels preus o més que les conseqüències econòmiques d'una plaga. Fou un moment de ruptura i un període clau pel desenvolupament del capitalisme en el món rural². Tot i que l'arancel de 1895 -en el cas de l'estat espanyol- posés fi a la tendència a la baixa dels preus agrícoles, al capdavant aquesta només fou una solució temporal, ja que a llarg termini romangueren molts dels motius que l'havien desencadenat (la mundialització del mercat de productes agrícoles amb l'arribada a baix cost de gra transoceànic, l'aparició de productes substitutius dels olis d'oliva amb usos industrials, el creixement de la capacitat productiva de l'agricultura europea,...) i s'hi afegiren els nous que generà la mateixa crisi (la crònica situació de sobreproducció vínica³, per exemple). Res fou igual que abans a partir de la crisi finisecular. Als seus efectes s'hi agregaren les conseqüències de la creixent subordinació del sector agrari al procés d'industrialització i d'urbanització que Catalunya havia estat experimentant al llarg de la segona meitat del segle XIX. L'atracció de mà d'obra cap els grans nuclis industrials va crear situacions d'escassetat de força de treball i tendí a mantenir elevats els salaris agrícoles. El procés d'urbanització anà associat a un seguit de canvis en les pautes de consum alimentari que modificaren la demanda i les relacions de preu entre els productes agraris. El ferrocarril i les millores en la comunicació interior varen facilitar la integració de les unitats d'explotació a un mercat més ampli, diversificat i, alhora, amb un caràcter més concurrencial. En definitiva, del darrer vintenni del vuit-cents arrenca la vertebració d'un nou marc econòmic i social pel desenvolupament de l'activitat agrària. El sector agrari i els agents implicats no varen romandre immòbils i passius davant les noves condicions⁴, ni tot es limità a la demanda de

---

² Vegeu Garrabou, 1975 i 1988. Sobre el doble significat de la noció de *crisi agrària finisecular*, Garrabou, 1994.

³ Pujol, 1986

⁴ Garrabou, 1988

protecció aranzelària i monetària. La crisi agrària obrí un període de reordenació del sector, de canvi en els usos del sòl i les produccions, de difusió tècnica, d'aproximació dels serveis agronòmics institucionals a les necessitats dels agricultors, de major dependència respecte inputs industrials,... Alhora, fou amb la crisi que s'inicià el procés de desarticulació de la societat rural tradicional⁵. És en aquest context que les grans propietats varen començar a fragmentar-se i liquidar-se en benefici dels sectors pagesos.

Hem vist, en el capítol anterior, que aquesta fragmentació no s'explica per la continuïtat d'una estratègia rendista basada en la cessió del domini útil a través de l'establiment emfitèutic. Cal cercar altres elements explicatius. A continuació ens proposem explorar algunes hipòtesis i contrastar la seva plausibilitat a partir de les informacions empíriques que hem recollit. En alguns casos la migradesa de la base documental o del treball realitzat ens obligarà a deixar oberta la qüestió. En altres la confirmació o la refutació confiïm que siguin més sòlides.

- La primera hipòtesi a examinar és la que concedeix un protagonisme causal rellevant a les transformacions en el sistema hereditari. De fet, el contingut d'aquesta hipòtesi hauria de desagregar-se. En primer lloc caldria confirmar si realment existiren modificacions en les estratègies hereditàries de les famílies hisendades en el període anterior a 1940 tendents a un tipus de successió més igualitària. En segon lloc, caldria preguntar-se si les particions dels grans patrimonis (integrats generalment per un nombre variable de masos geogràficament dispersos) comportaven també la fragmentació i parcel·lació de cadascuna de les heretats. I, finalment, caldria demostrar que els canvis en les pautes hereditàries estaven realment vinculats amb la venda de terres.

- La segona hipòtesi a examinar pretén explicar les vendes de terres dels sectors rendistes per la caiguda de la renda i, en conseqüència, de l'ingrés d'aquests sectors. Aquesta hipòtesi pressuposa (a) que la renda de la terra va caure efectivament i de manera duradora; i (b) que les estratègies endegades per hisendats i propietaris rendistes per invertir l'evolució de la renda o bé no donaren resultat, o bé no foren suficients per impedir llurs problemes econòmics.

---

⁵ Garrabou, 1994

- La tercera hipòtesi pren en consideració la pràctica desaparició de la figura del rendista-comprador d'explotacions agrícoles i pretén explicar-ho pel baix interès per la terra com a conseqüència de la seva pèrdua de rendibilitat relativa davant altres tipus d'inversió rendista o de la seva depreciació com a valor refugi.

- La darrera hipòtesi concedeix valor explicatiu a la creixent conflictivitat social en el món rural com a causa complementària en les decisions de venda de grans patrimonis i com a motiu d'inhibició pels potencials inversors rendistes. La hipòtesi també sosté que, especialment a partir de la segona dècada del segle XX, es desenvolupà una certa consciència social sobre la necessitat de facilitar l'accés dels productors directes a la propietat de la terra. A l'Empordà, aquesta consciència l'haurien encarnat les organitzacions sindicals catòliques dirigides per grans propietaris que, a diferència d'altres comarques amb un nivell de conflictivitat més alt, foren les que tingueren major arrelament.

Òbviament, les quatre hipòtesis que acabem de relacionar no tenen un caràcter excloent. Al contrari. En la mesura que puguin comprovar-se o argumentar-se, trobarem que fou la seva combinació la que motivà el procés de disgregació dels grans patrimonis rendistes. D'altra banda, també és evident que no totes afectaren amb la mateixa intensitat els grans patrimonis. Malgrat l'accent que posem en la pèrdua de protagonisme dels hisendats, no podem pas oblidar que varen mantenir-se com a grup dominant més enllà del moment en què aturem la nostra anàlisi, ni que molts aconseguiren adequar-se al nou context. La gran propietat no va desaparèixer, malgrat els signes de debilitat que hem constatat.

La hipòtesi hereditària

Yvette Barbaza considera que la causa bàsica del trossejament de la gran propietat fou l'afebliment del sistema hereditari tradicional⁶. El problema, per aquesta autora, no estaria tant en un canvi del sistema de transmissió dels béns (concretat en la penetració del dret civil castellà i l'herència igualitària),

---

⁶ Barbaza, 1988 : II, 78-79

com en la descomposició del *rol* social de l'hereu, la figura central del sistema hereditari català. L'atracció per la vida urbana, l'absentisme, el canvi de valors,... haurien erosionat els lligams que vinculaven l'hereu a la seva casa i les seves terres. L'*obligació moral*⁷ de guardar i engrandir el mas o la casa pairal, com s'havia fet generació rera generació, hauria esdevingut una trava més que un honor per alguns hereus. L'afebliment de les pautes culturals que haurien obert la porta a que aquests renunciessin als seus drets per evitar-se els deures. Barbaza, en definitiva, vincula tant la venda de masos com els repartiments del patrimoni territorial entre germans (per la via de la llegítima o bé d'una partició més igualitària de l'herència) a aquest creixent desinterès dels grans propietaris pels seus lligams amb el patrimoni familiar, i hi subordina altres possibles motius de caràcter econòmic que més tard considerarem.

Aquesta hipòtesi ha estat recollida per Llorenç Ferrer⁸, qui -amb matisos sobre la seva prelació causal- també relaciona les mutacions en el sistema hereditari i, explícitament, el pas cap un repartiment igualitari, amb la segregació de parcel·les dels masos bagencs. Cal advertir, de tota manera, que l'estudi d'aquests canvis en les pautes de transmissió hereditària de les grans propietats durant la primera meitat del segle XX (marc cronològic en el qual es situen tant els treballs de Ferrer i Barbaza esmentats com el nostre) ha rebut poca atenció per part dels especialistes en estratègies familiars i sistemes hereditaris⁹ i que els dos autors esmentats ho formulen més com a hipòtesi interpretativa que no com a resultat d'una recerca específica.

Amb les dades de què disposem, hi ha tres consideracions a fer a propòsit d'aquesta hipòtesi.

a/ Sense negar l'especificitat que el model de família troncal i la pràctica d'una successió unipersonal pugui atorgar al mercat de la terra, i sense negar que canvis en les estratègies hereditàries puguin modificar l'estructura distributiva de la propietat, és important recordar que el procés de fragmentació de les grans propietats i llur transmissió cap a sectors pagesos fou general a

---

⁷ Sobre els deures i drets dels *hereus*, vegeu les planes que Barrera dedica a aquesta qüestió (1990 : 288-311)

⁸ Ferrer, 1991

⁹ Els estudis sobre sistemes de transmissió hereditària a Catalunya s'han centrat, bàsicament en l'anàlisi d'aquells (grans propietaris, pagesos o masovers) que encara romanien en el món rural. Vegeu Breton (1992), Barrera (1990), Roigé (1989)

l'Europa occidental, com hem observat en el capítol anterior. Això no implica que, en el nostre cas, al procés general no s'afegissin mòbils singulars; però en cap cas aquests foren el motor bàsic del procés. Una anàlisi comparativa qüestiona la idea que la causa principal de la desintegració dels grans patrimonis fos l'afebliment del sistema hereditari, com insinua Barbaza.

b/ Certament, poden detectar-se algunes alteracions en el sistema hereditari entre els grans propietaris. Les operacions d'alienació de finques inscrites al Registre de la Propietat revelen situacions on la venda de terres està vinculada a determinades resolucions del problema de la transmissió dels béns, que a voltes impliquen alteracions de la norma cultural. En alguns casos els successors del difunt (generalment els seus fills), col·lectivament, venen les finques heretades. En altres, constatem explícitament l'existència de transmissions proindivís a més d'una persona. No és rar trobar com es produeixen vendes entre germans o parents d'aquestes parts indivises.

Ens és difícil anar gaire més enllà de la constatació genèrica que es detecten algunes pràctiques que no concorden amb les pautes tradicionals de successió. Caldria realitzar una recerca específica que depassa els objectius limitats del nostre treball per a poder-ho avaluar amb major precisió. Els casos en què els hereus del propietari difunt, col·lectivament, alienen les finques heretades són pocs i, sovint, corresponen a altres grups socials, més que no a grans propietaris¹⁰. La migradesa de casos i les singularitats de cadascun no permeten ratificar la vinculació entre inexistència d'un únic hereu i la fragmentació o liquidació dels grans patrimonis¹¹. D'altra banda, les

---

¹⁰ A Monells hem identificat 8 casos que corresponen a aquest perfil. Ara bé, en cap cas es tracta de patrimonis de grans propietaris. Més aviat es tracta de petites i mitjanes propietats de famílies que han emigrat a medis urbans (dels vuit casos, només dos corresponen a famílies que mantenen la seva residència en localitats rurals). A Ullastret, sobre disset casos identificats, només quatre corresponen a grans propietaris.

¹¹ El primer és un cas singular perquè es tracta d'una venda entre parents que, de fet, implica el rescat de les terres per part de qui n'havia estat propietari. Miquel Negre de Traver va comprar als hereus de Lluís Albert Paradedà (advocat de l'Escala), en dues operacions realitzades el 1892 i el 1924, les 6,2 ha que ell mateix havia venut al difunt, cunyat seu (Registre de la Propietat, Ullastret, finques 956 i 408). En altres dos casos es tracta de vendes de parcel·les tan petites que és massa arriscat extrapolar-ne conclusions. La primera venda, de 0,7 ha, la realitzen, Lluís Ferrer de Lloret i els hereus del seu germà Francesc Xavier, el 1912. L'altra és la venda de 0,8 ha per part de Dolors Sauch i els seus dos fills, immediatament després d'heretar-lo d'Enric Sauch Català. De fet, en aquesta segona ocasió es tracta de la continuació de la cadena de vendes que havia iniciat el difunt durant la dècada de 1910. Els successors només acabaran de liquidar el que ja havia alienat l'antic titular del patrimoni. Finalment, el cas del patrimoni Travy és el que més encaixa en la hipòtesi proposada, donat que foren els hereus de Ramon de Travy (els seus cinc fills), els qui entre 1924 i 1926 liquidaren la totalitat del patrimoni per un

transmissions proindivís actuen precisament en sentit contrari al de la fragmentació de les explotacions perquè o bé obliguen al manteniment de la copropietat d'una mateixa unitat d'explotació¹² o bé forcen el reagrupament de les parts indivises en un sol titular per la via de la compra entre germans o parents. Cal tenir en compte, però, que almenys una part d'aquestes transmissions proindivís es devien a l'adjudicació de llegítimes als fills menors¹³ i que, en conseqüència, no es tractaven tant d'una alteració del sistema hereditari tradicional com d'una manera de resoldre el pagament de les obligacions llegitimàries.

c/ Probablement la qüestió de les llegítimes va tenir major rellevància que no un possible pas cap un sistema d'herència més igualitari. El pagament de llegítimes sempre havia estat una font de maldecaps i d'endeutament per a les famílies de propietaris. El manteniment del status i la reproducció social dels fills segons es materialitzava en el pagament de llegítimes. Era, per tant, un tema clau en el cicle vital de tota família amb patrimoni.

Generalment, les famílies de grans propietaris -com les d'altres sectors socials- intentaven resoldre la qüestió dels drets llegitimaris dels fills segons amb pagaments en diner. S'intentava preservar la integritat del patrimoni immoble de la família a costa de comprometre les rendes i malgrat els problemes de liquiditat. Predominava el principi d'engrandiment i conservació de la casa.

Aquestes quantitats sovint es fixaven en els capítols matrimonials dels fills segons i s'anaven liquidant, de manera més o menys dilatada, segons la conjuntura econòmica o segons la conjuntura vital de la família en qüestió. No

---

valor total de 26.000 pessetes. En conclusió, els casos esmentats -amb l'excepció del darrer-, difícilment permeten concloure que les modificacions en les pautes hereditàries impliquessin directament la fragmentació del patrimoni i/o la seva alienació, en el període anterior a 1940.

¹² Un exemple de manteniment de la copropietat -almenys fins 1940- és el cas de Josep Maria i Carme Pla i Comas, hereus *por iguales partes indivisas* del patrimoni de Joaquim Pla Casamajor. Probablement, en aquesta ocasió, l'element determinant fou l'usdefruit que la jove vídua (Teresa Comas) va mantenir sobre el patrimoni. El que coneixem d'aquest patrimoni és el Mas Pou, d'Ullastret, de 9,3 hectàrees (Registre de la Propietat, Ullastret, finca n° 103)

¹³ Així, per exemple, Josep Puig i Galceran, hisendat de Canapost, després d'un litigi amb els seus germans resol a través d'un consell de "*personas prudentes*" que determinaren el valor dels drets llegitimaris, va optar per adjudicar-los proindivís el Mas Busquets, valorat en una quantitat equivalent a la de les llegítimes degudes. Posteriorment, dos dels germans menors vengueren llurs parts al tercer. L'hereu del patrimoni, tot i desprendre's d'una de les finques que l'integraven, aconseguia d'aquesta manera no fragmentar l'explotació.

era rar hipotecar béns immobles per assegurar els deutes legítims. I tampoc era rar que sorgissin problemes i desavinences entre germans i parents sobre aquest punt. Les actes judicials enregistren pilons de conflictes sobre drets lligítims. L'hereu d'un patrimoni es trobava freqüentment amb problemes crònics de liquiditat i qualsevol petit entrebanc l'abocava a endeutar-se amb tercers. En aquest context és bo recordar la cita de Josep Poch de Feliu, esmentada anteriorment¹⁴, on vincula la manca de capital d'explotació agrícola en les grans propietats a les despeses de reproducció social dels fills segons.

No és estrany trobar que moltes vendes realitzades per grans propietaris coincideixin, precisament, amb el pagament de lligítims. Però aquesta no era una situació nova. És probable que el nombre de vendes relacionades amb el pagament de lligítims augmentés, de la mateixa manera que augmentaren les vendes de grans propietats, però no era un fet nou.

Alternativament, els hereus podien optar no per vendre terres ni pagar en diner, sinó directament per adjudicar terres als lligítims. Tot i que no podem demostrar-ho amb xifres, els casos que hem manejat ens permeten intuir que, en el decurs del període estudiat, alguns grans propietaris tendiren a abandonar el pagament de les lligítims en diner, substituint-lo per béns immobles. El resultat, però, no tenia perquè implicar la venda o la fragmentació dels masos. La pràctica de les adjudicacions proindivís també s'aplicava als lligítims.

En definitiva, el fet que els problemes per a pagar lligítims afavorissin que els grans propietaris venguessin terres o que fragmentessin el patrimoni no era una novetat en termes històrics i pensem que un augment d'aquestes pràctiques s'explica no pas per modificacions en el sistema hereditari sinó per la confluència de les obligacions de l'hereu amb una situació econòmica dolenta. Les creixents dificultats econòmiques dels patrimonis rendistes esclataven amb major facilitat en els moments en què s'acumulaven els pagaments lligítims. Tornem a repetir, per tant, el primer argument : la causa bàsica l'hem de trobar en les dificultats econòmiques dels patrimonis més que en modificacions en l'estratègia de transmissió hereditària. En qualsevol cas, pensem que aquestes cal subordinar-les a les primeres.

---

¹⁴ Secció 5.4 (Poch, 1909 : 35)

La hipòtesi de la caiguda de la renda¹⁵

La hipòtesi d'una caiguda sostinguda de la renda pren, aleshores, gran rellevància. Els estudis sobre la renda de la terra durant la segona meitat del segle XIX i, sobretot, durant el segle XX són recents i encara escassos. L'estudi més important de la historiografia espanyola és el realitzat per Ricardo Robledo sobre la renda de la terra a Castella i Lleó entre 1836 i 1913¹⁶. És a partir d'aquest treball que s'han realitzat generalitzacions pel conjunt espanyol de l'impacte de la crisi finisecular sobre la renda¹⁷. A diferència del que succeí en els països europeus més propers (Itàlia¹⁸, França¹⁹, Anglaterra²⁰...), les sèries d'arrendaments castellans indiquen que la sortida de la crisi finisecular va saldar-se amb un reforçament de la renda de la terra²¹. Després d'una forta caiguda durant els anys de baixa dels preus, la renda de la terra no només va recuperar-se una vegada els preus varen remuntar, sinó que tendí a superar netament els nivells anteriors a la crisi, continuant el moviment alcista que havia experimentat des de finals del segle XVIII. Aquesta elevació de la renda no fou només fruit de la recuperació dels preus després dels aranzels de 1891 i 1895. Segons Robledo, es produí a costa de l'explotació de jornalers i petits agricultors, a costa de la desforestació del *monte* i a costa de la precarització i l'expulsió de colons²².

---

¹⁵ Cal advertir que utilitzem el concepte de *renda* en dos sentits diferents. D'una banda en el sentit més clàssic, és a dir, aquella porció de la producció excedent apropiada pel propietari en virtut dels drets que posseeix sobre el sòl. Però, d'altra banda, també entenem per renda el *producte net d'explotació* dels patrimonis. En aquest sentit, distingim entre la renda bruta (el producte obtingut descomptant les despeses d'explotació als ingressos) i la renda líquida (que descompta també totes les detraccions a les quals està subjecte el patrimoni, en particular les contribucions i els censos). El que s'obté a partir de les comptabilitats és aquest tipus de renda, que a més de l'excedent captat a través dels drets sobre la terra pot incloure guanys (o pèrdues) generats per la participació del propietari en el finançament de l'explotació. És sobre aquest segon concepte de renda que els propietaris prenen decisions i optaven per una o altra forma de gestió de les seves explotacions i, per tant, és també el més aproximat als canvis experimentats en la seva situació econòmica.

¹⁶ Robledo, 1984 i 1985

¹⁷ Vegeu Jiménez Blanco, 1986; i també Garrabou, 1985b

¹⁸ Sereni, 1966 : 140-142

¹⁹ Postel-Vinay, 1974; Désert, 1976; Gervais, Jollivet i Tavernier, 1977

²⁰ Offer, 1989 : 104-120

²¹ En el mateix sentit, vegeu Garrabou, 1985b : 539-541.

²² Robledo, 1985 : 408

Fins a quin punt aquestes conclusions són aplicables a Catalunya i projectables a la resta del primer terç del segle XX? Les dades de què disposem, procedents de comptes d'explotació de diferents patrimonis ni coincideixen amb l'evolució castellana durant les dècades de 1890 i 1900, ni confirmen que la seva extrapolació pel conjunt del primer terç del XX sigui raonable. En un treball col·lectiu sobre l'evolució de la renda en tres unitats patrimonials del Marquès de Sentmenat, tot i no analitzar amb massa detall l'evolució posterior a la crisi finisecular, reproduïem les sèries d'ingressos, despeses i renda líquida de cadascuna d'elles²³. Dissortadament, les sèries tendeixen a tallar-se en l'última dècada del XIX i, quan no ho fan, hi ha elements singulars que distorsionen els resultats. Però malgrat això i malgrat la divergent trajectòria de cada patrimoni, determinada en bona mesura pel tipus de gestió realitzada pel propietari i els seus administradors, a partir d'aquestes sèries no sembla que es pugui confirmar cap augment espectacular de la renda entre 1890 i 1910, després de la seva caiguda durant els anys de baixa de preus bladers i, sobretot, de la fil·loxera.

Més enllà de la recomposició dels anys immediatament posteriors a la crisi finisecular, els indicis apunten a que la tendència de la renda a mig i llarg termini fou a la baixa, amb l'excepció d'aquells casos on primaven els mecanismes d'extracció en espècies i proporcionals a la collita i on l'impacte dels fertilitzants inorgànics fou més espectacular (degut a la migradesa dels rendiments en l'estadi tecnològic anterior)²⁴. Així s'observa, per exemple, en el patrimoni Maspons (Vallès Oriental), analitzat per Jordi Planas²⁵. El que realment va tendir a sostenir la renda líquida global d'aquest patrimoni foren els ingressos procedents de l'explotació forestal, que malgrat el seu caràcter espasmòdic, significaven fortes injeccions per compensar una davallada més o menys continuada dels ingressos agraris. Aquesta és una constant que trobem en altres casos. En la mesura que podem desagregar la renda agrícola de la procedent d'altres activitats rurals (i, en particular, de la venda de fusta i

---

²³ Garrabou, Saguer i Sala, 1993

²⁴ Tenim referències d'un treball encara inèdit de Pere Pascual sobre el patrimoni Torelló, on la renda que el propietari percebia de varies finques del Solsonès va experimentar un creixement notable a principis del segle XX, probablement a conseqüència de la introducció de fertilitzants que permeteren multiplicar la producció.

²⁵ Planas, 1994b

derivats) constatem una clara tendència a la caiguda d'aquella i, alhora, l'anul.lació o atenuació del seu impacte quan existien altres fonts d'ingrés.

Taula 7.1 : Evolució de l'ingrés del propietari del Mas Blanch

Quinquenni	ingrés anual mig (pts constants 1913)
1903-1907	821
1908-1912	596
1913-1917	816
1918-1922	533

Font : AHC La Bisbal, fons Grassot, Caixa 33. S'ha eliminat del primer quinquenni el valor corresponent a 1907 per evitar que la liquidació del bestiar que es compartia amb el masover distorsionés les xifres.

Per l'Empordà, les dades i els raonaments exposats en el cinquè capítol a propòsit de l'evolució del contracte de masoveria, constitueixen el marc on situar l'evolució de la renda de la terra. L'exemple del propietari del mas Blanch, d'Ullastret, que hem reproduït en l'esmentat capítol (gràfic 5.3), malgrat limitar-se a un període relativament breu de temps (1903-1921) i incloure els excepcionals anys de la Guerra Mundial, apunta cap una progressiva caiguda d'aquesta variable (taula 7.1). Però la millor il.lustració d'aquest procés i les seves complexitats l'hem obtingut de la comptabilitat del patrimoni Bru. L'anàlisi d'aquesta comptabilitat ens permet obtenir una visió detallada i a llarg termini del conjunt d'ingressos i despeses d'un hisendat rural, situant en el seu context la caiguda tendencial dels ingressos agraris. Tot i que, per no perdre el fil argumental, no és convenient entrar en la descripció detallada del patrimoni i de la font, sí que és necessari situar breument les característiques centrals d'ambdós. La rellevància dels resultats d'aquesta comptabilitat pel nostre argument ho justifica plenament.

El patrimoni Bru estava integrat per cinc grans unitats d'explotació, totes elles situades al Gironès : el Mas Oliver (Domeny), el Mas Bru o Filella (Girona), el Mas Bru (Palau Sacosta), el Mas Llobet (Juià) i el Mas Miró (S. Andreu Salou). Cada unitat estava integrada per un mas, excepte les terres del Pla de Girona (Mas Bru o Filella) que havien estat fragmentades en hortes de regadiu, i podia tenir parcel.les o, fins i tot, petites masoveries dependents.

Alguns d'aquests masos també contenien boscos i deveses²⁶, als quals cal afegir un parell de petits boscos a Sant Gregori i Sant Daniel. Segons una estimació de 1852, el valor del patrimoni era de 316.000 pts i el seu producte anual, el 1886, es fixava en 10.240 pts (de les quals 1.240 corresponien a pensions emfitèutiques).

Taula 7.2 : Valoració del patrimoni Bru (en pessetes corrents)

	Localització	Extensió (ha)	Valor estimat (1852)	Producte anual estimat (1886)	Producte anual estimat (1911)
Mas Oliver	Domeny / S. Gregori	28,8	83.658	1.750	1.750
Mas Bru o Filella	Girona	19,6	80.300	3.750	2.753
Mas Bru	Palau Sacosta	14,2	37.500	600	600
Mas Llobet	Juià	18,2	43.375	600	600
Mas Miró	S. Andreu Salou	28,6	63.500	800	800
altres	Bordiils, S.Daniel	4,0	7.952	(2)	(2)
censos			(2)	1.240	2.072
prod. forestals		(1)	(1)	1.500	1.500
Total		109,4	316.285	10.240	10.209

Notes : (1) Inclòs en les unitats d'explotació relacionades anteriorment; (2) no especificat; (3) la baixa en els ingressos del mas Filella es compensa amb un increment dels censos com a conseqüència de l'establiment d'alguns terrenys. Font : Arxiu particular família Masó, *Producto anual por un decenio de las propiedades que D. Francisco Bru posee* i testament de Joaquín Bru, de 1852

Excepte la venda, amb enormes plus-vàlues, d'algunes minúscules extensions de sòl urbanitzable del Pla de Girona (o la seva expropiació, en alguns casos), el patrimoni va romandre estable entre 1878 i 1940. No es produïren grans vendes superficials que alteressin significativament l'actiu del patrimoni, fet que ens permet una lectura més simple de la comptabilitat. Disposem de dos tipus de documentació pel seguiment de la renda. Cronològicament, el primer que trobem és el *Libro de relaciones de cobro de arrendamientos, censos, censales, debitorios y productos de arbolaje...*, iniciat el 1878, on s'enregistraven -sovint amb una creu- els pagaments efectuats per arrendataris, masovers i censataris. I, a partir de 1885, també disposem de llibres de comptabilitat de doble entrada que continuen més enllà de 1940. Aquesta segona és la font fonamental, tot i que, dissortadament, no s'ha pogut trobar el llibre de comptes corresponent als anys 1907-1922. Malgrat aquest

²⁶ El significat del terme *devesa* a Catalunya és molt variable. Tant pot ser sinònim de prat com d'un determinat tipus de bosc. Al Gironès i la Selva, la *devesa* és un espai plantat d'arbres, generalment de ribera.

buit, ens consta que el patrimoni es mantingué amb poques alteracions i, per tant, podem traçar una línia de continuïtat entre els dos períodes documentats.

Els llibres de comptabilitat no corresponen exclusivament als comptes d'explotació, sinó que integren tot el que és la comptabilitat domèstica amb la d'explotació del patrimoni. Les factures del metge, les compres de vi o de cortines i les *frioleras* s'anoten amb la mateixa meticulositat i en el mateix espai que les despeses d'administració, les contribucions, els salaris o les vendes de grans. La primera tasca que hem realitzat, amb posterioritat al buidatge de totes les anotacions comptables, ha estat, la d'identificar i separar totes aquelles despeses que podien ser considerades domèstiques i per tant no atribuïbles a l'explotació del patrimoni. Acomplert aquest punt, hem agrupat les diferents partides comptables seguint els criteris definits en el treball sobre la comptabilitat del Marquès de Sentmenat ja citat²⁷.

Per exposar sintèticament els resultats obtinguts²⁸, enumerarem els elements més significatius en relació a la hipòtesi que pretenem verificar:

- L'evolució agregada dels ingressos pròpiament agraris va enregistrar una davallada considerable en termes reals entre el període 1885-1907 i el període 1923-1936 (gràfic 7.1). Paradoxalment, a penes es constata la incidència de la crisi dels anys vuitanta a conseqüència del fort ascens de l'ingrés agrari el 1887 i 1888.

- Si desagreguem els ingressos agraris (gràfic 7.2) en les seves quatre principals partides (ingressos agrícoles en espècie, ingressos pecuaris, arrendaments monetaris i pensions emfitèutiques) observem que, a primera vista, es produïren notables canvis en l'estructura d'ingressos del patrimoni en el decurs del període 1885-1903. El més significatiu, almenys en termes qualitatiu, fou el sensible increment dels ingressos per venda de bestiar com a conseqüència de les parceries pecuàries endegades durant els primers anys del segle XX²⁹. La caiguda dels arrendaments monetaris s'ha d'atribuir a l'acumulació de factors múltiples i, tot i ser un fet rellevant, cal no exagerar-lo. D'una banda està magnificada pel cobrament durant la dècada de 1890 d'arrendaments endarrerits, en especial dels complements monetaris de les

---

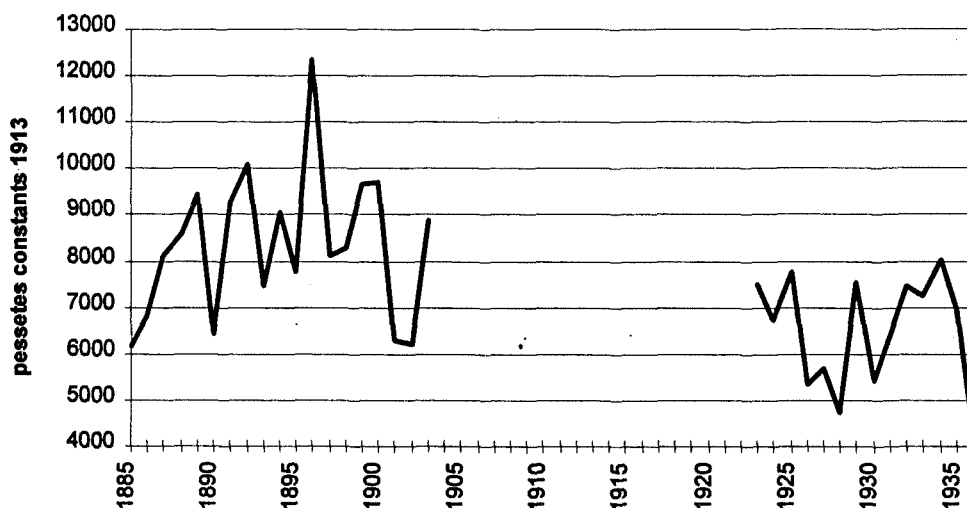
²⁷ Garrabou, Saguer i Sala, 1993

²⁸ Els resultats detallats es troben reproduïts en l'apèndix 9.

²⁹ Vegeu secció 5.7

masoveries. També està afectada pels mals resultats de la collita el 1901, que repercutiren en el pagament d'arrendaments el següent any (donat que solien pagar-se anticipadament). I, finalment, l'alça de l'índex general de preus que hem utilitzat com a deflactor, també accentua la baixa real dels arrendaments, quan en termes nominals no fou tan intensa. En relació a aquest darrer element, cal indicar que el patrimoni Bru no fou capaç, com sembla que ho foren els grans patrimonis castellans, d'actualitzar el preu dels arrendaments monetaris en un context d'alça de preus. En general va predominar una estabilitat en termes nominals, que implicava la baixa en termes reals.

Gràfic 7.1 : Evolució agregada dels ingressos agraris al patrimoni Bru (1885-1936)

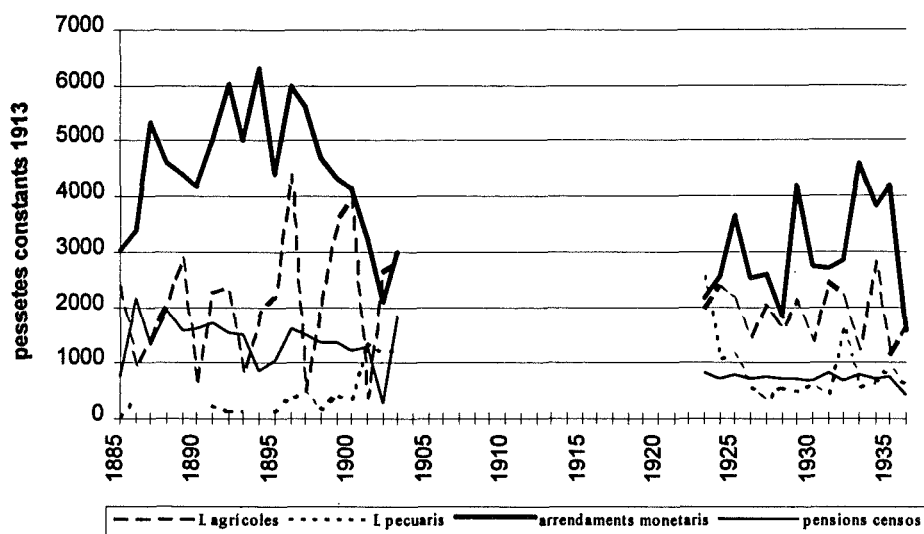

● La composició de l'ingrés agrícola durant el període 1923-1936 presenta variacions notables respecte el primer període (1885-1903). Els ingressos fixos varen decaure significativament en relació a l'etapa anterior. Els censos emfitèutics, al marge d'algunes redempcions que afectaren poc el valor total de les pensions, varen mantenir *grosso modo* el seu valor nominal, però no resistiren l'erosió de l'alça de preus posterior a la Guerra Mundial. Els arrendaments monetaris (i cal recordar que amb anterioritat havíem constatat l'existència d'una certa tendència a monetaritzar la renda de les petites parcel·les) es comportaren, pràcticament, com una renda fixa³⁰. Els pagaments monetaris de les masoveries, per exemple, romangueren congelats des de

³⁰ Vegeu, en el mateix sentit el gràfic 5.1

1878 fins 1940. La família Bosch, masovers del mas Miró, el 1935 continuaven pagant les mateixes 80 pessetes que el 1878 havia pagat el seu avi Pere Bosch.

Gràfic 7.2 : Evolució desagregada dels ingressos agraris al patrimoni Bru (1885-1936)

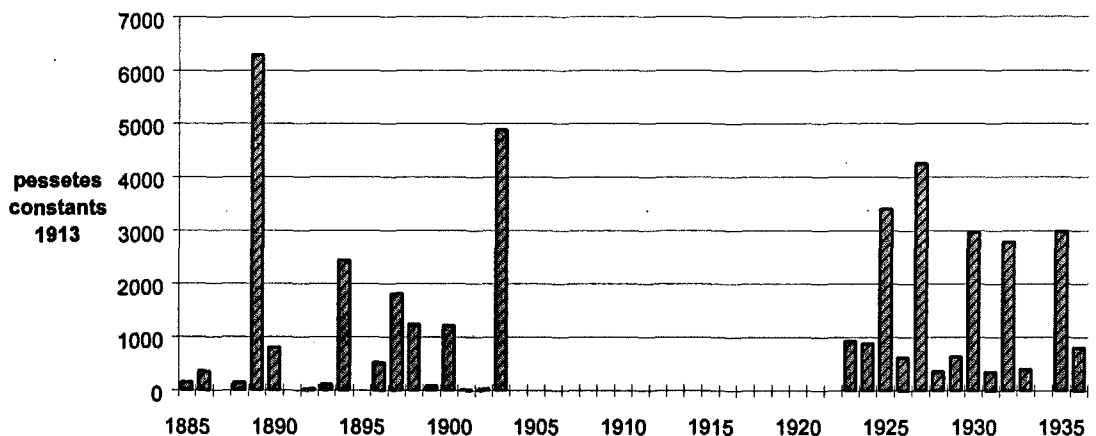
No fou pas per rutina i incúria que els arrendaments monetaris varen perdre una part de llur capacitat per extreure l'excedent pagès. Es podria plantejar si s'estava produint un procés de desvalorització de la terra o si realment disminuïa la demanda de terres en arrendament. Al seu costat, cal no oblidar que després de la Guerra Mundial l'augment de les tensions socials, cada vegada més centrades en la qüestió de la contractació agrària, contribuïa a inhibir les accions dels propietaris.

Els únics ingressos que revelen certa capacitat per sostenir-se són els percebuts en espècie, tant agrícoles com pecuaris. Els segons experimentaren una evolució de preus favorable, reforçada per la disminució dels costos de producció (en particular, dels pinsos), i fou fins a cert punt lògic el manteniment seguit. En canvi, el manteniment dels ingressos agrícoles posa de relleu una certa capacitat per contrarestar els efectes del deteriorament relatiu dels preus agrícoles. Donat que el tipus de gestió de les masoveries a penes va modificar-se i que les aportacions del propietari en concepte de capital circulant també es mantingueren pràcticament nul·les, el manteniment de l'ingrés real en espècie va anar a càrrec d'un increment de la producció per part dels masovers.

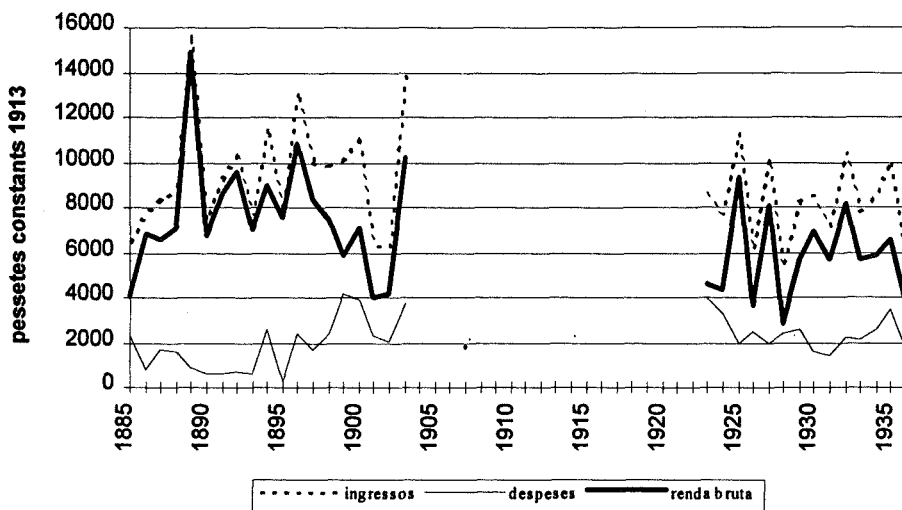
● Els recursos forestals del patrimoni permetien reflotar el nivell d'ingrés i esmenar -almenys parcialment- la caiguda d'aquest. Acomplien el paper de capital de reserva que es mobilitzava quan les necessitats ho requerien. En el gràfic 7.3 pot constatar-se la coincidència de les grans vendes de fusta amb conjuntures crítiques. Després d'alguns anys de baixos ingressos acumulats, es tallava un bosc. Així succeí el 1889, el 1894 o el 1903. Durant les dècades de 1920 i 1930 observem una explotació molt més sistemàtica dels recursos forestals, probablement condicionada per la baixa persistent dels ingressos agrícoles.

Gràfic 7.3 : Evolució dels ingressos forestals al patrimoni Bru (1885-1936)

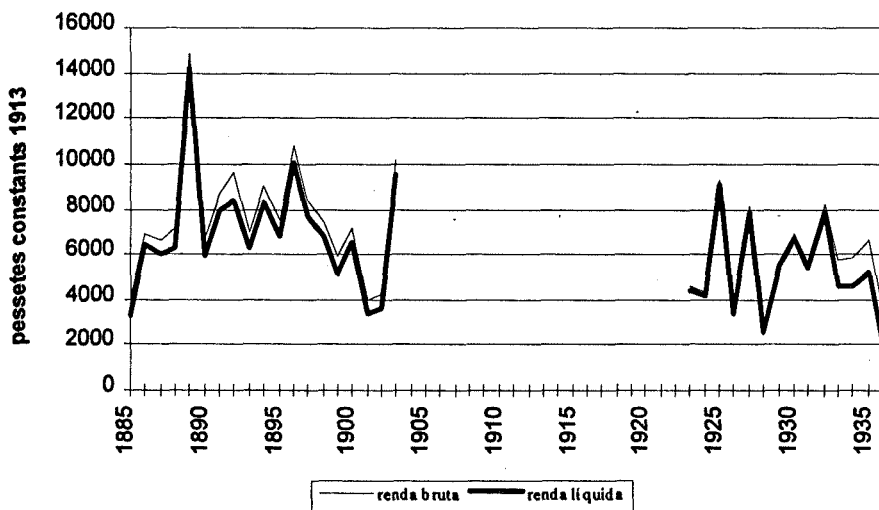

● L'evolució de la renda del patrimoni Bru concorda amb els grans trets de l'evolució dels ingressos. Com pot observar-se en els gràfics 7.4 i 7.5, en termes reals, la renda (líquida o bruta, les diferències són mínimes) va experimentar una davallada considerable ja des de la segona meitat de la dècada de 1890. Paral·lelament, es produí un cert increment de les despeses d'explotació del patrimoni i de les inversions en millores infraestructurals. Aquesta elevació del nivell de despesa va mantenir-se durant el segon període (1923-36), però no aconseguí que la renda remuntés fins retornar als nivells anteriors a 1900.

Gràfic 7.4 : Evolució de la renda (agro-forestal) al patrimoni Bru (a)

Gràfic 7.5 : Evolució de la renda (agro-forestal) al patrimoni Bru (b)

En conclusió, doncs, la documentació disponible ens confirma que, al Baix Empordà i probablement a Catalunya, les rendes agrícoles tendiren a contraure's en el decurs del període analitzat. A la llum de les dades manejades, però, no sembla que la incidència de la crisi agrària finisecular sobre l'ingrés dels rendistes fos tan rellevant com la caiguda experimentada després de la Guerra Mundial. Els nivells d'ingrés agrari obtinguts durant els anys 1885 o 1886, quan l'impacte de la crisi fou més intens, foren superiors als que s'obtingueren, en termes constants, durant la segona meitat de la dècada

de 1920. I durant la dècada de 1890, tot i les fortes oscil·lacions, tant l'ingrés agrari com la renda del conjunt del patrimoni Bru mostraren signes de clara recuperació.

El que realment succeí durant el primer decenni del segle XX ja no està tan clar, ni en aquest patrimoni, ni en altres. Les dades són molt fragmentàries. Els ingressos del propietari del Mas Blanch d'Ullastret disminuïren durant la segona meitat de la primera dècada. La renda dels Bru va iniciar una contracció a partir de 1900, aproximadament, però no resta clar si tingué continuïtat. A partir de 1900 els preus relatius agrícoles començaren a deteriorar-se, tendència que, amb oscil·lacions, va anar-se accentuant fins a mitjan dels anys vint³¹. És lògic, en conseqüència, pensar en una caiguda de les rendes en termes reals, en la mesura que els termes d'intercanvi dels productes agraris empitjoraven. Almenys fins el parèntesi de la Guerra Mundial.

La *Gran Guerra* i l'auge que la seguí varen crear formidables expectatives de guany a través de la comercialització de la producció. Els testimonis en aquest sentit són contundents³². Els preus del blat³³ varen passar d'un índex 100 el 1913 a un índex 142 el 1917, i a un índex 222 el 1920. L'alça fou espectacular. Però l'índex general de preus³⁴ seguí una tendència similar, fins i tot lleument superior a l'índex del blat, fet que podia incidir en una pèrdua de la capacitat adquisitiva de les rendes agrícoles a menys que s'incrementés el volum de producció comercialitzada. No ens ha d'estranyar, per tant, que l'única sèrie que cobreix aquells anys -la del Mas Blanch- no enregistri més que un increment puntual i no massa espectacular dels ingressos. Tampoc els Maspons varen incrementar els ingressos de procedència agrícola en aquests anys³⁵. Al contrari, aquests varen disminuir com a resultat combinat de l'inflació i de la generalització dels arrendaments monetaris en substitució de les parceries, i només foren contrarestats per una venda de productes forestals a *preus excepcionals*. La impressió que n'extraïem és que els grans propietaris rendistes no varen saber aprofitar la conjuntura de la mateixa manera que molts pagesos i que, si afegim que l'espiral inflacionista va erosionar els

---

³¹ Pascual, 1991

³² Pelegrí, 1918; Negre, 1921 i 1939

³³ Segons els preus del mercat de Figueras (Armengol, 1980)

³⁴ Maluquer, 1989

³⁵ Planas, 1994

estalvis en moneda, dipòsits, accions o altres títols, probablement aquest sector social va tancar el període bèlic i post-bèlic amb un empitjorament notable de la seva situació econòmica. Aquesta és la imatge que ens transmeten les sèries de renda i d'ingrés. Fins a quin punt és verídica?. Ara per ara no tenim més elements per contrastar-ho, tot i que, certament, dóna pistes per contextualitzar els impulsos cap a la venda de terres d'aquests anys i el període immediatament posterior.

La dècada dels vint va caracteritzar-se per un nivell de renda i ingrés notablement inferior a l'obtingut amb anterioritat a la Guerra Mundial. Aquesta situació no s'invertí durant la dècada següent. Ni una explotació més sistemàtica dels recursos forestals va permetre als propietaris rendistes mantenir el nivell de renda líquida. El procés iniciat a principis de segle s'havia fet irreversible. És simptomàtic que moltes demandes de revisió de conreus de 1931-32 fossin desestimades perquè els propietaris aconseguiren de provar que les rendes no havien pujat des de 1914³⁶.

La família Bru, tot i la caiguda de les seves rendes, no va trobar-se en cap moment en la necessitat de vendre grans extensions de terra per fer front a deutes i obligacions acumulats. Les càrregues financeres que pesaren damunt el patrimoni al llarg del període no foren massa feixugues. Puntualment va obtenir ingressos extraordinaris per venda de terres, per expropiacions realitzades per a la construcció de la línia de ferrocarril, per lluïsmes o per redempcions de censos. Juntament amb la tala de boscos, aquests ingressos extraordinaris varen permetre que la família mantingués un bon nivell de vida, segons el seu status. Si comparem el volum de renda líquida generat per aquest patrimoni amb, per exemple, el que obtenia Jaume Maspons, la família Bru disposava de recursos força superiors i podia permetre's de viure simplement de renda, sense cap altra ocupació. Tot i la caiguda dels ingressos d'origen agrícola, per a ells encara no havia arribat l'hora de la seva decadència.

Malgrat que en el cas dels Bru no es confirmi la vinculació entre caiguda de la renda i venda de terres, és clar que l'anàlisi de la renda líquida d'aquest patrimoni ens ha permès confirmar un procés de davallada dels ingressos i les rendes dels grans propietaris agraris i alhora, ens ha confirmat que les

---

³⁶ Balcells, 1968 : 147

estratègies endegades per contrarrestar-ho foren insuficients o d'escassa eficàcia. Tot i que la investigació sobre aquest punt encara té molt camí per fer, les dades aportades pensem que apunten sòlidament en aquesta direcció.

La hipòtesi de la pèrdua relativa de rendibilitat

Una altra de les hipòtesis esgrimides per explicar el retrocés de la propietat rendista és la de la pèrdua de rendibilitat de les inversions agràries, sempre en relació a altres tipus d'inversió³⁷. Això explicaria l'escassa presència de grans compradors en el mercat de la terra i, parcialment, la fragmentació dels masos en el moment de la seva venda. La baixa atracció exercida pel sòl agrari hauria inhibit els compradors rendistes i hauria facilitat l'accés a la propietat als conreadors³⁸.

No és la nostra pretensió ratificar la superioritat d'altres tipus d'inversió, entre altres motius perquè no estem en condicions d'avaluar la taxa de guany obtinguda en el sector agrari. D'altra banda, no tot es redueix a la taxa de guany. Històricament, el guany no ha estat l'únic mòbil per a la inversió rendista en terres. Tradicionalment la possessió de finques havia proporcionat prestigi i status, havia estat un signe de pertinença a l'elit. Els estats liberals del vuit-cents, lluny de trencar amb aquesta tradició, varen mantenir-la, establint la propietat com a categoria bàsica de ciutadania. Només a mesura que la terra va deixar de ser la principal font de riquesa i l'economia va diversificar-se, aquesta identificació entre grup dominant i propietat de la terra va debilitar-se.

La inversió en terres havia tingut, encara, un altre significat. En un context en què la volatilitat de la riquesa era gran, en què el sistema bancari modern encara no s'havia desenvolupat, en què el deute públic de l'estat només absorbia una petita part de l'estalvi o en què les garanties que aquest mateix estat ofería als títols de deute havien estat qüestionades per les seves pròpies fallides, la terra era un valor segur³⁹. Tant li feia que el rendiment obtingut fos

---

³⁷ Barbaza, 1988 : II, 79 . Postel-Vinay observa un moviment d'aquest signe entre els grans *fermiers* del Soissonnais i el considera una estratègia defensiva davant la crisi agrària, amb continuïtat després de la Guerra Mundial (Postel-Vinay, 1974 : 198-200 i 241-245)

³⁸ Sobre aquest punt, vegeu la perspectiva a escala europea exposada per Malatesta (1994 : 159-176)

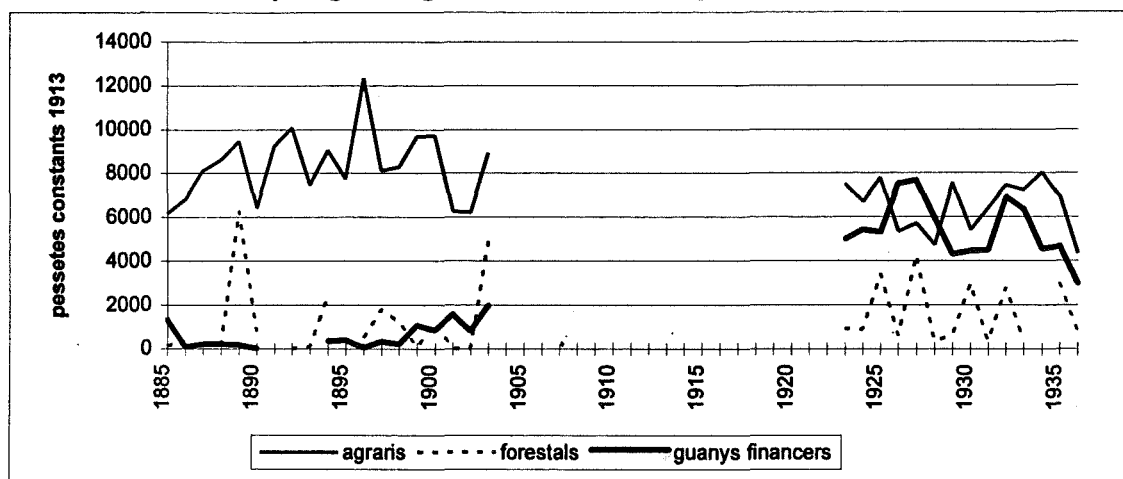
³⁹ Vegeu, en aquest sentit, les consideracions de Kindleberger, 1984 : 240-244

inferior, si el capital invertit no es depreciava ni es volatilitzava. La compra de terres era, per a comerciants, financers, artesans,... una forma de patrimonialització de la riquesa, la fórmula per disminuir el risc i assegurar una continuïtat al llarg del temps i de les generacions. Aquest caràcter, també convertia la terra en un bon aval per a la sol·licitud de préstecs.

L'atracció de les inversions en terra, per tant, no es fonamentava només, ni de forma prioritària, en la taxa de guany. La seguretat, el prestigi i el seu valor de canvi eren motius tant o més poderosos que el guany. El que, al capdavall, determinà la pèrdua d'interès en el sòl rústic foren aquests altres factors i, en particular, l'aparició de tipus d'inversió que suplien els vells valors de la terra. Probablement, aquest procés pot resseguir-se durant la segona meitat del segle XIX. La diversificació de l'economia, l'aparició d'alternatives d'inversió amb l'explosió urbana, el desenvolupament d'un sistema bancari modern, la creació d'una borsa de valors,... són fruit de la segona meitat del vuit-cents. També ho és la consolidació de l'estat liberal, amb unes necessitats financeres creixents i amb capacitat per tornar a guanyar la confiança dels inversors. És en aquest marc de nous competidors que cal situar la pèrdua de rendibilitat dels actius agraris i el desviament de les inversions cap altres objectius.

No va tractar-se només de l'absència de compradors burgesos i urbans. Els mateixos hisendats rurals també tendiren a desplaçar els seus objectius d'inversió cap altre tipus d'actius. El patrimoni Bru torna a proporcionar-nos una bona il·lustració d'aquest procés. A més dels ingressos obtinguts amb l'explotació del patrimoni immoble, la família Bru disposava d'una altra font d'ingrés que no hem tingut en consideració en l'apartat anterior : el que en el gràfic 7.6 hem agrupat sota el capítol de *guanys financers*. Sota aquesta denominació s'inclouen tots els guanys obtinguts amb els actius mobles : censals, debitoris, accions, dipòsits bancaris,... Val a dir que la família Bru no es destacà mai per la seva activitat prestamista. Les pensions censals que percebia eren molt poques i, encara, algunes corresponien a causes pies que només administrava. L'escassa rellevància de les estratègies usuràries en el patrimoni Bru queda ben reflectida en les dues primeres dècades del gràfic 7.6, que comprenen quasi exclusivament les pensions censals.

Gràfic 7.6 : Tipologia d'ingressos ordinaris del patrimoni Bru (1885-1936)

El fet més rellevant és la importància que assolixen els *guanys financers* en les dècades de 1920 i 1930. Bona part de la caiguda de l'ingrés agrícola resta compensada per l'increment espectacular d'aquests guanys. Es tracta d'algun préstec hipotecari, dels interessos de dipòsits bancaris i, sobretot, dels guanys obtinguts comprant i especulant amb títols de deute, obligacions i accions⁴⁰ Els primers indicis de la creixent importància d'aquest tipus d'ingrés els trobem en els anys de canvi de segle. Però la sèrie es talla en un moment en què les inversions mobiliàries encara eren incipients. Dissortadament, recuperem la sèrie massa anys després, sense poder observar què succeí durant el període crucial de la guerra i la postguerra. Tot i això, les xifres permeten interpretar que, precisament durant la primera i la segona dècada del nou-cents s'havia produït una transformació de la figura del rendista tradicional. Una transformació centrada en el desplaçament cap a formes de renda mobiliària.

La hipòtesi de la conflictivitat social creixent

Una darrera idea a examinar és fins a quin punt la creixent conflictivitat social en el món rural pot contribuir a explicar el procés de transferència de terra a sectors pagesos. En el cas de Galícia, per exemple, Ramon Villares ha mostrat l'existència d'una estreta vinculació entre la formació d'un potent moviment agrari de caràcter reivindicatiu, els dirigents del qual propugnaven la

⁴⁰ La comptabilitat no ens permet identificar amb exactitud els diferents tipus de valors. Tot queda recollit sota la denominació de *cupones*. A voltes es precisa que són obligacions de la companyia ferroviària M.Z.A. o de la Colònia Güell. En altres ocasions es fa una referència ambigua a l'emissor: *cupones Ebros*, *cupones interior*, *cupones Francia*, *cupones Cubas*,....

resistència al pagament de rendes, i la intensificació de les redempcions de foros (en unes condicions de capitalització clarament desfavorables als rendistes)⁴¹. La pressió social exercida pel camperolat en favor de l'eliminació de la renda foral hauria estat, a Galícia, la peça clau del procés redempcionista i de l'accés dels agricultors a la plena propietat amb anterioritat a la llei de redempció de 1926. En el cas de Catalunya, Llorenç Ferrer també ha indicat, per a una zona vitícola, que la conflictivitat social creixent hauria influït en les decisions de fragmentació i venda dels propietaris de mas. És possible establir el mateix tipus de relacions causals al Baix Empordà?

El món rural català va conèixer, després de 1880, un llarg període de conflictes socials oberts⁴². Va ser en els anys del tombant de segle quan es consolidà un nou moviment pagès, no només en termes quantitius, sinó també qualitius. L'establiment del sufragi universal, la revisió dels contractes vitícoles després de la mort dels ceps filloxerats i la difusió d'ideologies de transformació social varen donar lloc a un moviment pagès amb nous objectius i noves formes d'organització i de lluita⁴³. De fet, aquest és un procés que tingué un abast de dimensions europees. Hom constata un salt qualitatiu i quantitatiu de naturalesa similar a França, Itàlia o Anglaterra, per referir-nos a realitats properes.

Però aquesta conflictivitat va tenir una geografia relativament delimitada. L'epicentre foren les comarques vitícoles meridionals : el Penedès, la Conca de Barberà, el Camp de Tarragona,... Per contra l'Empordà i el conjunt de comarques gironines apareixen com una zona d'escassa conflictivitat i amb poca tradició de lluita⁴⁴. Mentre, per exemple, en la dècada de 1890, el republicanisme federal es convertia en el vehicle d'expressió i articulació del

---

⁴¹ Villares, 1982 : 382-396

⁴² L'estudi general sobre la conflictivitat rural del període 1880-1940 continua essent el de Balcells (1968), tot i centrar-se gairebé amb exclusivitat sobre la qüestió rabassaire i, per tant, les comarques vitícoles. Recentment Andreu Mayayo (1995) ha publicat una panoràmica general sobre el sindicalisme i cooperativisme agraris a Catalunya.

⁴³ Garrabou, 1991 : 91-92

⁴⁴ Garrabou, 1991 : 110. Aquesta apreciació ignora, a consciència, les accions de protesta contra la comissió antifil·loxèrica que va actuar a l'Alt Empordà abans i després de la penetració de la plaga per la frontera francesa perquè el seu caràcter interclassista i els seus objectius li atorguen un perfil netament diferent de les lluites socials a les quals ens estem referint. Sobre aquestes accions vegeu Iglésies, 1968 i Gutiérrez, 1986

moviment pagès a les comarques vitícoles⁴⁵, l'Empordà -bressol de tants federals- a penes es destacava ni pel grau de mobilització pagesa, ni per la capacitat del republicanisme per agitar i organitzar la pagesia subordinada⁴⁶.

L'agitació i les mobilitzacions rabassaires dels anys 90 varen deixar pas a noves formes de mobilització pagesa amb un caràcter menys reivindicatiu. Els últims anys del vuit-cents i la primera dècada del nou segle varen caracteritzar-se per l'esclat de l'associacionisme i el cooperativisme agrari⁴⁷. També en la nova conjuntura les comarques gironines varen continuar distingint-se de la resta de Catalunya : fou la zona on arrela amb més força, i de forma hegemònica, el sindicalisme catòlic (FSA)⁴⁸. Fins l'adveniment de la II República la tensió social en el món rural gironí fou relativament baixa i va estar mediatitzada -i fins a cert punt instrumentalitzada- per la versió més moderada i menys reivindicativa del sindicalisme agrari⁴⁹. Durant els anys trenta el nivell de conflictivitat i de polarització va augmentar notablement. Però tot i així, el conjunt de les comarques gironines, juntament amb les lleidatanes, tornaren a ser una de les zones menys conflictives. Prenent com a indicador les demandes de revisió de contractes de conreu, Girona no va conèixer un allau de demandes tan intens com les zones vitícoles meridionals (el nombre de demandes fins l'estiu de 1932 fou de 1577 a la província, 446 al partit judicial de La Bisbal)⁵⁰. Ni tampoc s'hi consolidà una organització sindical amb la força que en altres comarques tingué la Unió de Rabassaires⁵¹.

---

⁴⁵ López Estudillo, 1989

⁴⁶ Cal advertir, de tota manera, que puntualment poden enregistrar-se actes de violència o de destrucció en sentit contrari, especialment als pobles vitícoles de l'Alt Empordà. Dec a Antonio López Estudillo algunes notícies sobre destruccions de collites o tals d'arbres i vinyes relacionades amb el clima d'agitació política dels anys 1890-1893.

⁴⁷ Sobre el sindicalisme i el cooperativisme agraris, vegeu Mayayo (1995) per a una visió general i, pel detall més local Gavaldà (1989) i Pomés (1991). Sobre les associacions patronals vegeu Planas (1991).

⁴⁸ Puigbert, 1993; Saguer, 1993. Vegeu també els mapes que A. Mayayo inclou en el seu llibre (Mayayo, 1995).

⁴⁹ En un altre treball he explicat quina fou l'actuació de la Federació Sindical Agrària (que aglutinava els sindicats catòlics de la diòcesi) en els conflictes agraris posteriors a la I Guerra Mundial (Saguer, 1993)

⁵⁰ Balcells, 1968 : 147. Josep Matas, que ha estudiat la documentació de les Comissions Arbitrals creades per la llei de 26 de juny de 1933, estima en unes 3.000 les demandes de revisió de contractes que es presentaren als partits judicials de Girona, La Bisbal, Figueres, Olot i Santa Coloma (Matas, 1991)

⁵¹ L'organització amb més força entre 1931 i 1933 fou l'*Acció Social Agrària de les Terres Gironines*, que va néixer en el sí del sindicalisme catòlic i va experimentar una trajectòria de radicalització fins la seva integració al Bloc Obrer i Camperol (Pujol, 1977 i Pujol i Clara, 1978)

No ens pertoca fer una anàlisi detallada de la conflictivitat rural d'ençà la crisi finisecular. Per a aquesta qüestió remetem als títols que hem anat citant en els paràgrafs anteriors. La nostra pretensió és només examinar fins a quin punt pogué incidir en les vendes de terres de rendistes a pagesos. En el nostre cas no és possible establir vincles tan directes i visibles com ha fet Villares per Galícia en relació a les redempcions de censos. Però, malgrat això, el que coneixem sobre les tensions socials baixempordaneses ens permet apuntar algunes reflexions -ni que siguin provisionals- al respecte :

a/ El nivell de conflictivitat agrària a les comarques gironines fou menor que a la Catalunya meridional o central. Aquesta és una característica força clara, tot i que no coneguem més detalladament les tensions i els conflictes de la nostra zona. Cal molta recerca, encara, en aquest camp. Però, malgrat la conflictivitat fos menor, els propietaris empordanesos compartien l'estat d'alarma que, de manera creixent va anar-se estenent en el conjunt de Catalunya. Aquest és el primer element que ens interessa destacar. La literatura generada pels sindicats catòlics locals⁵² o la constitució d'associacions de propietaris amb l'objectiu de defensar la propietat⁵³ és prou indicadora que els conflictes sobre la terra i les rendes foren viscuts amb alguna cosa més que un interès distant.

L'objectiu bàsic dels sindicats catòlics era el manteniment de la pau social. Amb ells es pretenia crear i consolidar solidaritats verticals. No fou coincidència que el gran esclat del sindicalisme catòlic es produís entre 1918 i 1921⁵⁴, en un període d'intensificació dels conflictes socials a tots nivells. Ni tampoc és coincidència que després del cop d'estat de Primo de Rivera es desinflés. La memòria de la VII Assemblea de la Federació Sindical Agrària (FSA) de Girona (1924) és ben explícita a l'hora de vincular aquesta relació entre el sindicalisme

---

⁵² Vegeu Saguer, 1993 i Saguer i Tébar, 1991

⁵³ Amb anterioritat a la llei de 28 de gener de 1906, que va permetre la formació de sindicats agrícoles, a les comarques gironines existien varies organitzacions de propietaris : la *Cámara Agrícola del Ampurdán* (creada el 1900) i la de la Sellera, l'*Asociación de Propietarios de Sant Isidro* (Ventalló), la *Liga Agrícola de Productores de la Provincia* (creada el 1894),... a més de la subdelegació de l'IACSI a Figueres. Amb posterioritat tenim notícies d'altres associacions de propietaris, com l'*Associació de propietaris agrícoles del partit de La Bisbal* (1931).

⁵⁴ El 1918 representants de vint-i-nou sindicats gironins reunits al Palau Episcopal de Girona, després d'escoltar a Antonio Monedero, president de la Confederación Nacional Católico-Agraria, varen constituir la Federació Sindical Agrària. En poc temps s'hi afegiren catorze sindicats més i el 1921 ja tenia 59 sindicats federats.

catòlic i la preservació de la pau social, lamentant-se que amb la dictadura primorriverista s'hagués desprestigiats el paper dels sindicats :

" Molts són els que pensen que això ja ha passat de moda, que els Sindicats no són necessaris ja. Vulga Déu que la pau social no's trenqui, puix llavors, mancats d'organismes adequats per a contenir l'allau comunista o socialista, no creiem pas que el camp en quedés lliure"⁵⁵

En definitiva, la inexistència d'un grau de conflictivitat tan elevat com a les zones vitícoles meridionals, no impedí que els propietaris baixempordanesos o gironins no compartissin l'estat d'alarma viscut en altres comarques catalanes.

b/ El sindicalisme catòlic va suposar no només un reconeixement dels problemes socials entorn la propietat de la terra, sinó també l'aparició d'una nova manera d'abordar-los. Certament que el sindicalisme agrari catòlic pretenia ser una fórmula de subordinació política de les classes pageses per evitar la realització d'una reforma agrària que alterés els drets consolidats dels propietaris rurals. Però, malgrat la reiteració d'un discurs basat en la bondat de l'organització de la propietat rural a les comarques gironines i centrat en la negació de qualsevol tipus de reforma agrària, s'acceptava que calien certes mesures per resoldre *petits* problemes estructurals o per corregir les desigualtats més irritants.

La defensa de la invulnerabilitat dels drets de propietat adquirits era, per part de la FSA, rotunda. Però el seu projecte tenia un caràcter més transaccionista. Atemorida per la radicalitat d'altres propostes (socialistes, comunistes, anarquistes), la FSA també propugnava una certa transformació de les estructures agràries. Fins s'acceptava la bondat de la propietat col·lectiva, en contraposició a la propietat privada. La diferència substancial era de procediment. Contra la reforma agrària es proposava l'alternativa d'una *acció social agrària*. Aquesta *acció social agrària* era entesa com una fórmula conservadora de cooperació social, organitzada des de la societat civil pels sindicats agrícoles. L'objectiu bàsic era facilitar l'accés dels agricultors a la possessió de la terra, difondre la propietat entre tots els pagesos.

---

⁵⁵ Butlletí de la Federació Sindical Agrària, 73, 15 febrer 1925, p.3

*"La propietat és un bé; augmentem, doncs, el nombre de propietaris i fem que aquest bé sigui compartit per el major nombre possible, especialment per aquells que consagren tot l'esforç de la seva vida al treball honrosíssim de l'agricultura"*⁵⁶

La manera de procedir era respectant els drets dels antics propietaris i sense la intervenció legislativa de l'Estat. Els mitjans proposats i assajats foren diversos: institucions de crèdit agrícola (les *Caixes Rurals*) que facilitaven préstecs a baix interès als agricultors; arrendaments col·lectius per promoure l'accés a la terra als jornalers sense mitjans⁵⁷; intermediació en la compra de grans superfícies que, una vegada parcel·lades, es revenien als socis amb menys terra en condicions de pagament a llarg termini;... Els procediments propugnats sempre partien del principi del respecte absolut als drets consolidats dels propietaris i del principi de la necessària col·laboració interclassista (per tant, de la bona voluntat dels propietaris per acceptar alguna de les fórmules proposades pel sindicat). Durant la dècada de 1920 la FSA va endegar algunes actuacions en aquesta línia: a l'Escala i a Castelló d'Empúries va intercedir per facilitar l'accés de jornalers a l'arrendament de terres; a Castelló va comprar un camp de 24 vessanes que fragmentà i revengué a un petit nombre d'associats; també a Castelló va arrendar el Mas de Santa Llúcia (43 ha) i altres finques per subarrendar-les parcel·ladament als socis; a Verges, el 1929, el sindicat va intercedir en la compra de terres a favor dels socis i va aconseguir préstecs per valor de 50.000 pessetes,... En general, però, no es pot parlar d'èxit de les actuacions de la FSA en aquest camp. El seu abast fou molt limitat. Les reticències de molts hisendats, tant per participar en l'organització i finançament dels sindicats com per donar suport a les seves actuacions, foren nombroses⁵⁸.

Malgrat això, el sindicalisme catòlic va contribuir i alhora fou l'expressió d'una nova sensibilitat dels propietaris en favor de facilitar l'accés dels agricultors a la propietat de la terra. És obvi que no tots els propietaris la compartien. Dins mateix de l'IACSI, el discurs transaccionista de la FSA va coexistir amb altres posicions més intransigents i més defensives. Però, és raonable pensar que la difusió d'aquesta nova sensibilitat sobre com prevenir

---

⁵⁶ *Butlletí de la Federació Sindical Agrària*, 99, p. 4

⁵⁷ El sindicat actuava com a arrendatari de grans finques que, després, subarrendava en petits lots als seus socis.

⁵⁸ *Vegeu, com a exemple, l'enfrontament dels Sindicat Agrícola de Banyoles, creat i dirigit per Mn. Dausà, amb els grans propietaris d'aquella vila arrel de l'intent d'endagar una farinera sindical, a Puigbert, 1993.*

els enfrontaments socials rurals podia tenir alguna incidència sobre el mercat de la terra.

c/ Al marge dels exemples que hem esmentat en el punt anterior i que no tenen valor de representació, no es pot demostrar que la conflictivitat i la pressió social impulsessin de manera significativa la venda fraccionada de grans propietats a pagesos. Fins i tot seria relativament senzill mostrar el contrari: en el moment de màxima intensificació del conflicte agrari, durant la II República, el procés de transferència de terres va reduir-se enormement⁵⁹.

En canvi, és més raonable pensar que la conflictivitat va contribuir a inhibir nous grans compradors. La poca importància, durant el període analitzat i especialment d'ençà la crisi finisecular, de la figura de l'inversor-rendista que adquireix finques agrícoles ha estat posada en evidència anteriorment. Els motius d'aquest retraïment són múltiples. La creixent conflictivitat, probablement, va ser-ne un d'ells. L'experiència comuna mostra que la inversió s'allunya d'aquells sectors amb un nivell elevat de conflictivitat.

7.2 La variable demogràfica

El camp baixempordanès va assolir, a mitjan segle XIX, el que podríem considerar el seu sostre demogràfic, el punt de màxima densitat de població. A partir d'aleshores la població va tendir a disminuir, amb major o menor intensitat segons les conjuntures. És clar que una menor pressió de la població sobre la terra havia d'incidir d'una o altra manera sobre l'estructura de la propietat.

Cal tenir present, però, que el despoblament rural es produí en un context d'increment global de la població a nivell català, de creixent concentració urbana i d'una nova articulació territorial, fruit de la revolució en els transports, que posà fi al secular aïllament rural. L'èxode rural no anà acompanyat, per tant, d'una disminució de la demanda d'aliments. Al contrari. En les condicions d'una societat que havia experimentat un procés d'industrialització, es requeria que l'agricultura fos capaç de subministrar major quantitat d'aliments i matèries

---

⁵⁹ Secció 6.4

primeres d'origen vegetal o animal amb una menor disponibilitat de força de treball. La pressió d'aquesta demanda creixent afectà el conjunt de l'agricultura catalana, tot i que, com és sabut, no pogué cobrir-se només amb la producció regional.

En el capítol anterior hem esmentat algunes de les conseqüències del procés de despoblació. Una d'elles fou la reducció del nombre de propietaris. Una altra fou l'augment de la propietat ciutadana, com a efecte de l'emigració de petits i grans propietaris cap a les viles i ciutats. La conclusió que es despenia de l'esmentat capítol era que el procés de consolidació de la propietat pagesa va veure's afectat per la constant pèrdua de població i, en certa mesura, va produir-se malgrat ell. L'objectiu d'aquest apartat és acabar de perfilar algunes connexions entre la variable demogràfica i els canvis en la distribució de la propietat. Primerament descriurem les grans línies d'evolució de la població baixempordanesa entre 1860 i 1936, amb intenció de posar de relleu les divergències cronològiques i espacials. Aquestes divergències seran les que, en un segon moment, ens permetran relacionar-ho amb el mercat de la terra i l'estructura de la propietat.

A llarg termini, la característica més rellevant de l'evolució demogràfica del conjunt de la comarca fou el seu estancament⁶⁰. De fet, el contrast entre els censos de 1857 i 1936 dóna un petit saldo positiu. Però aquest increment fou tan lleu que és preferible qualificar-lo d'estancament. En el decurs de 80 anys la població baixempordanesa va passar dels 50.500 habitants als 56.000, en xifres rodones, amb una taxa de creixement anual del 0,13%.

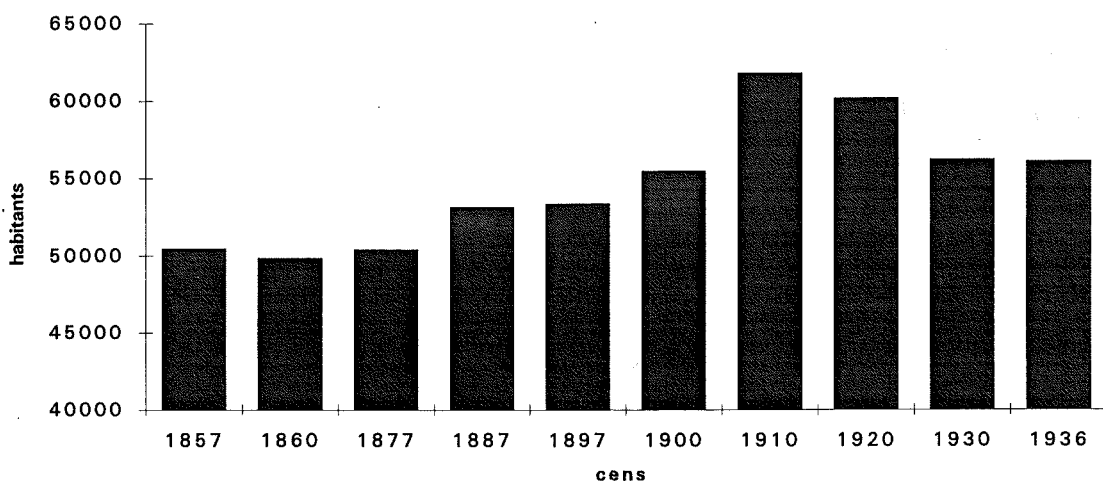
Aquesta evolució, com s'observa en el gràfic 7.7, no fou lineal. Podem distingir-hi, almenys, tres grans etapes. La primera fase, que comprèn els anys 1857-1877, es caracteritza per un estancament quasi absolut. Aquest estancament es trenca a partir de 1877 i entre aquest cens i el de 1910 enregistrem una etapa de creixement demogràfic, que té el seu màxim entre 1897 i 1910 (quan la taxa de creixement frega l'1% anual). Finalment, a partir de 1910 s'inicia una nova fase que inverteix la tendència dels darrers trenta anys. Entre 1910 i 1936 la població tendeix a caure, amb especial intensitat durant la dècada de 1920.

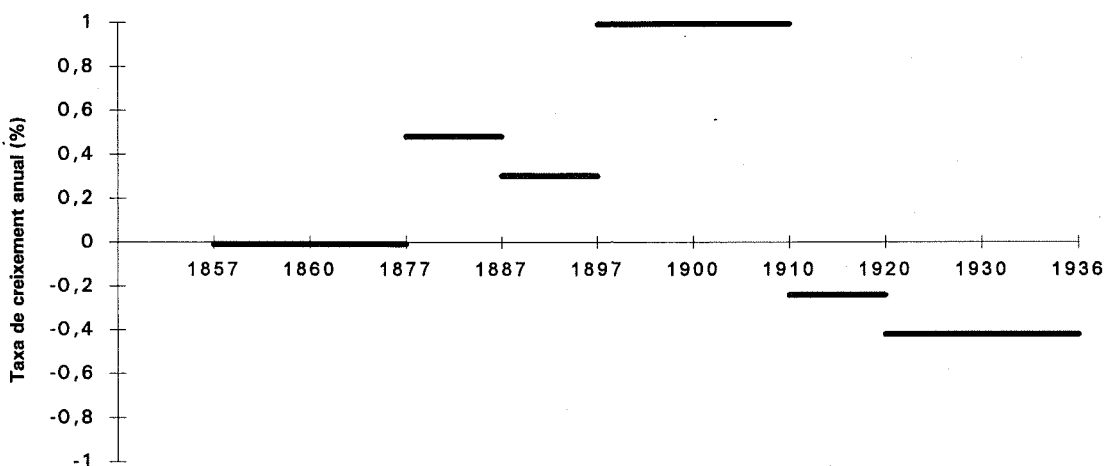
⁶⁰ Per a l'anàlisi de la població ens hem basat en les xifres publicades per Josep Iglésies (1977)

Gràfic 7.7 : Evolució demogràfica del Baix Empordà

a/ Nombre d'habitants

b/ Taxes de creixement intercensals

Font : Elaboració pròpia a partir d'Iglésies (1977)

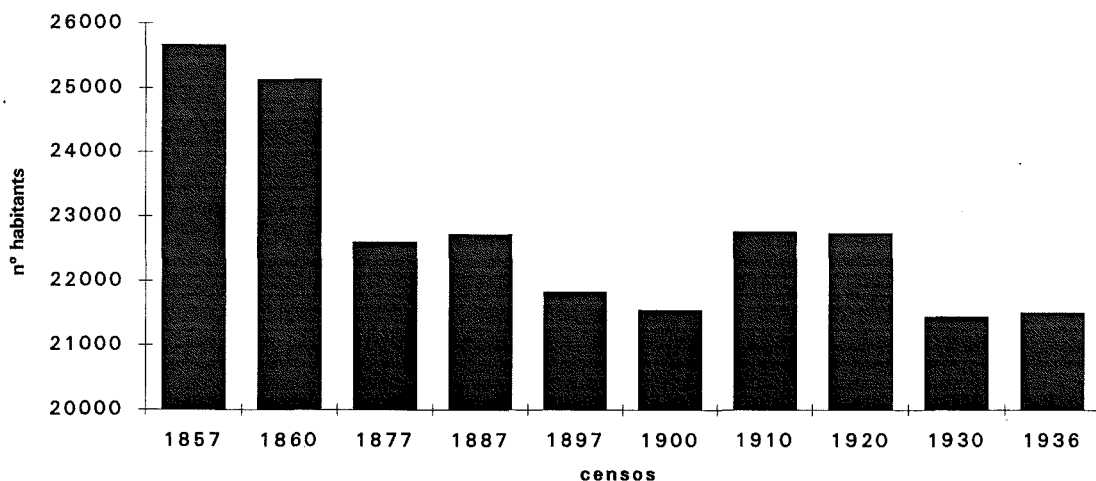
La densitat de la població del conjunt comarcal a mitjan segle XIX ja era relativament elevada (72 habitants/ km²) i tendí a augmentar lleument (79,9 habitants/ km² el 1936). La seva distribució espacial, però, era molt irregular. El gruix de la població es concentrava en les sis viles⁶¹ de més de 2.000 habitants,

⁶¹ Es tracta de La Bisbal, Torroella, Palafrugell, Palamós, Calonge i Sant Feliu de Guíxols. En el decurs del període estudiat, cap altra localitat va depassar en cap moment la llinda dels 2.000 habitants.

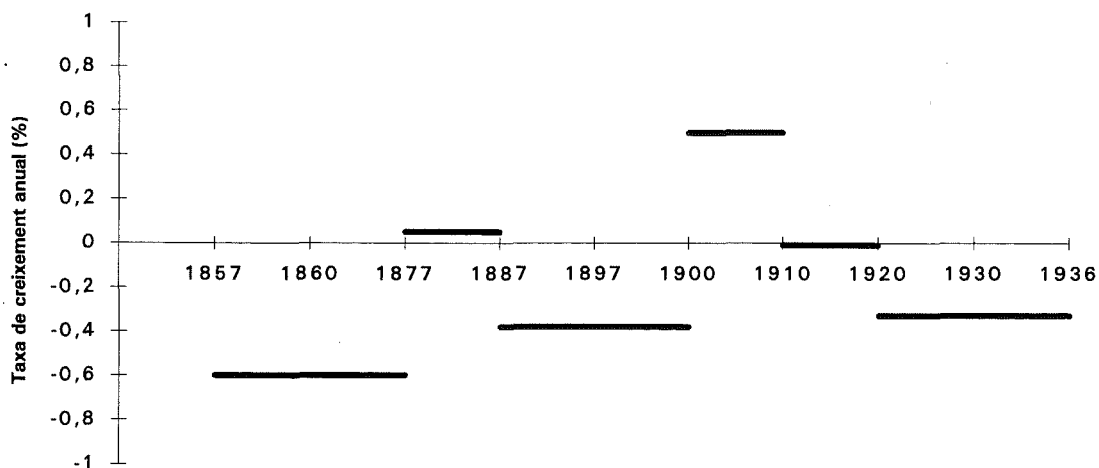
cinc de les quals eren municipis del litoral, amb una notable activitat comercial i industrial. Aquesta concentració urbana (o vilatana) va augmentar en el decurs del període analitzat. Mentre el 1857 el percentatge de població resident en aquestes sis viles era del 49%, el 1936 va arribar-se al 61,4%. I en el moment de màxim poblament (1910), fou del 63,1%.

Gràfic 7.8 : Evolució demogràfica dels municipis baixempordanesos amb menys de 2.000 habitants

a/ Nombre d'habitants

b/ Taxes de creixement intercensals

Font : Elaboració pròpia a partir d'Iglésies (1977)

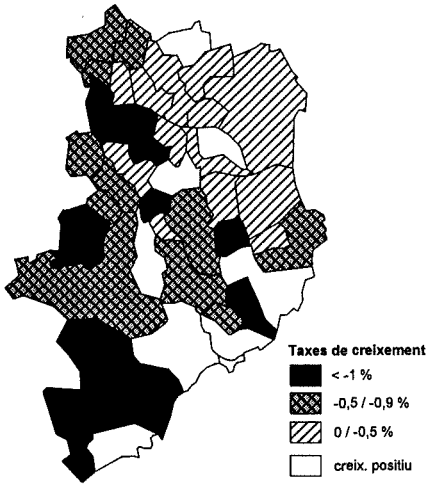
El pes d'aquestes sis viles, algunes de les quals apenes tenien activitat agrària (Palamós, Sant Feliu), va condicionar totalment l'evolució demogràfica de la comarca i enfosqueix i minimitza l'evolució seguida per les localitats rurals. Si en comptes de considerar tots els municipis, prenem només aquells amb menys de 2000 habitants, les tendències de fons canvien completament. En comptes d'una estabilitat a llarg termini, percebem una clara pèrdua de població. El conjunt de localitats rurals passen de 25.700 habitants a 21.500, en xifres rodones, amb una taxa decreixent del -0,22% anual. La densitat de població, notablement inferior respecte la mitjana comarcal, lògicament també decau : de 47 habitants/ km² a 40 habitants/ km².

La periodització d'aquesta tendència també presenta notables divergències respecte el que havíem vist pel conjunt de la comarca. La primera nota destacada és l'etapa de dràstica caiguda de la població entre els censos de 1857 i 1877. Durant aquests anys s'assoleix la taxa de creixement negatiu més alta del període (-0,6% anual). Entre 1877 i 1887 la població s'estanca momentàniament, per tornar a davallar a partir de 1887 i fins el cens del 1900. En aquesta ocasió, però, el ritme de decreixement és inferior a la primera etapa (1857-77), amb una taxa del -0,38 % anual. A partir de 1900 s'inverteix la tendència seguida durant tota la segona meitat del XIX i la població comença a remuntar amb una certa empenta (0,5% anual); però l'impuls és breu i durant la dècada de 1910 el creixement torna a estancar-se. El darrer període intercensal (1920-1936) recupera la tendència a la pèrdua de població, amb una taxa del -0,33 %.

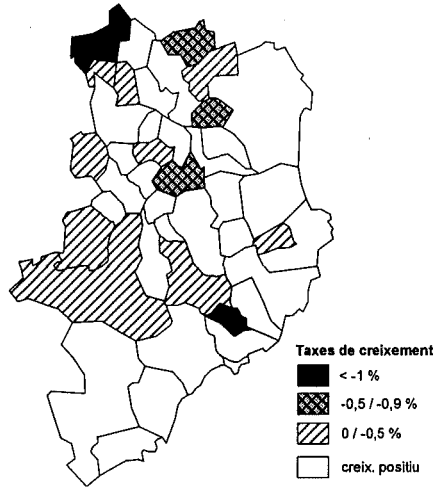
L'àrea que més intensament patí aquest procés de despoblació correspon a les localitats interiors de la zona gavarrenca. Una simple mirada als mapes 7.1 ens permet detectar-ho. Excepte en els períodes de 1877-87 i 1900-10, fou a les Gavarres on tendiren a concentrar-se les taxes més altes de decreixement. Fins i tot en un període d'expansió de la indústria surotapera (i per tant d'intensificació de l'explotació forestal del suro) com el de 1887-1900, el retrocés demogràfic fou important en municipis com Cruïlles, Santa Cristina, Sant Sadurní, Monells,...

Mapa 7.1 - Cronologia i geografia del despoblament baixempordanès

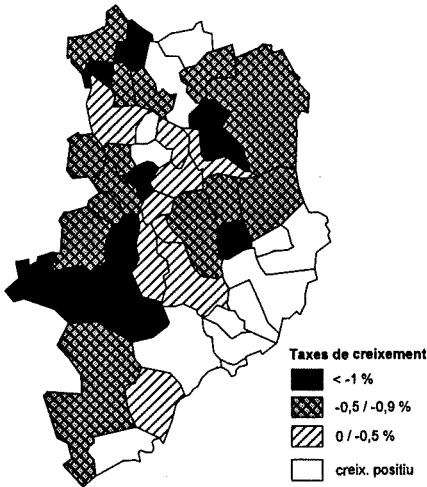
a/ 1857-1877

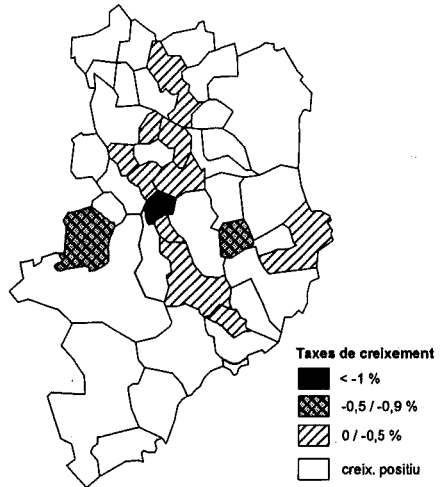
b/ 1877-1887

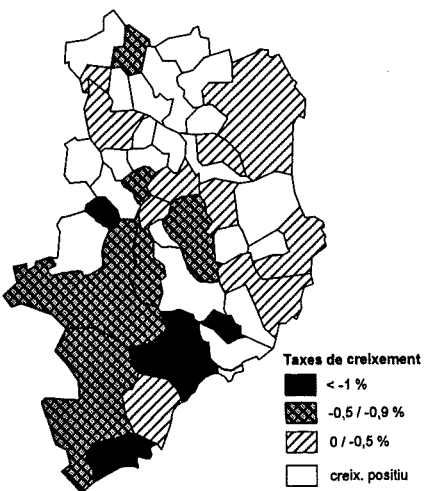
c/ 1887-1900

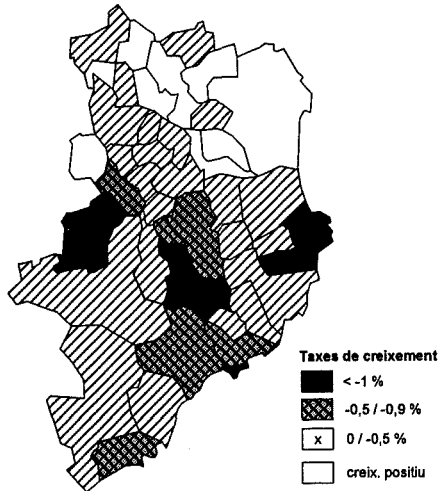
d/ 1900-1910

e/ 1910-1920

f/ 1920-1936

En altres zones les pèrdues de població tendiren a concentrar-se en un període més acotat. A la plana del Baix Ter fou precisament durant els anys de la crisi agrària finisecular quan les pèrdues foren més intenses. I amb posterioritat a 1900 la zona, en el seu conjunt, experimentà una trajectòria demogràfica de signe positiu. Fins i tot durant les dècades de 1920 i 1930, quan la resta de la comarca perdia població, els municipis de la vora del Ter foren els únics que mantingueren -amb una lleu tendència alcista- la seva població.

Hi ha dos elements que destaquen particularment en l'evolució demogràfica de les localitats rurals : (a) la forta davallada del període 1857-77; i (b) els aparentment lleugers efectes de la crisi agrària finisecular. Ambdós ens permeten posar de relleu la complexitat del món rural baixempordanès i, per tant, la insuficiència d'explicacions monocausals o massa restrictives.

Pot semblar paradoxal -si s'equipara món rural i agricultura- que l'onada més intensa d'èxode rural es produís en un període (1857-1877) en què els preus agraris encara es mantenien relativament alts⁶². La primera onada emigratòria no tingué massa relació amb l'evolució dels preus agraris. Els efectes de l'arancel Figuerola no foren tan desestabilitzadors, a curt termini, com podien haver esperat els seus detractors. Prenent com a base 100 el període 1841-1850, els anys 1871-75 enregistraren un índex 97 pel preu del blat. És cert que el preu mitjà del blat en els dos quinquennis anteriors havia estat sensiblement més elevat (índex 110), però fou per efecte d'algunes males collites més que d'una tendència sostinguda a l'alça. Podríem pensar, també, en les conseqüències d'aquestes males collites, com la de 1867, per explicar el retrocés demogràfic. Però seria insuficient.

Tampoc podem menysprear els efectes desestabilitzadors del període revolucionari, que convertiren la comarca en escenari de les bregues entre carlins i liberals⁶³. Però pensem que les causes de fons cal cercar-les en l'àmbit de l'economia. No tant en l'agricultura com en el sector artesanal-industrial. L'aparent paradoxa d'un retrocés demogràfic en una fase agrària no

---

⁶² De fet, aquest comportament no fou exclusiu del Baix Empordà. El període intercensal 1857-1877 fou una etapa de decreixement pel conjunt de localitats rurals catalanes, tot i que amb una intensitat menor a la del Baix Empordà (-0,19% anual). Les comarques que més varen destacar en aquesta fase inicial del procés de despoblament rural foren les gironines i les més septentrionals de Barcelona i Lleida (Nicolau, 1990).

⁶³ Clara, 1986

depressiva es podria resoldre retornant a la idea exposada en el segon capítol d'un món rural on les activitats agraries serien només una part del conjunt d'activitats econòmiques. La segona meitat del segle XIX fou un període de crisi per a moltes activitats artesanals. Els progressos tecnològics en la mecanització i substitució del treball humà, les transformacions en les xarxes de transport i les dificultats per afrontar la competència de les produccions fabrils varen provocar la decadència de molts sectors artesanals locals. Yvette Barbaza, estudiant el litoral, ha observat com durant la segona meitat del segle les activitats industrials i comercials tendiren a concentrar-se a Palamós, Palafrugell i Sant Feliu, mentre altres localitats com Blanes, Cadaqués o Llançà experimentaven una forta crisi artesanal (drassanes, suro, elaboració vínica,...) i comercial (comerç de cabotatge), crisi que va tenir el seu paral·lelisme en termes demogràfics⁶⁴. És coherent pensar que en l'interior de la comarca succeí quelcom similar. Però aquest és un aspecte completament fosc. Caldria esbrinar què succeí amb els molins, els pous de glaç, els fabricants d'esclops, el petits tapers, els constructors de carruatges, els teixidors, els carboners, els vidriers, els ferrers, ... i amb tota la gamma d'ocupacions que havien estat presents a les localitats rurals. Les dades més sòlides que tenim afecten només a l'activitat suro-tapera⁶⁵. També és lògic pensar que igual que el mateix creixement demogràfic havia generat ocupació (en la construcció i els sectors vinculats a ella, sobretot), les pèrdues de població haurien augmentat les dificultats econòmiques de determinats sectors vinculats a ocupacions no agràries i haurien retroalimentat el mateix procés de recessió demogràfica. Insistim en que això és una simple hipòtesi (que depassa els objectius d'aquest treball el resoldre-la). En qualsevol cas, no sembla que els estímuls a l'emigració provinguessin del sector agrari i, alhora, és significatiu que les localitats amb majors possibilitats de diversificació ocupacional per l'abundància de recursos també diversos (particularment l'àrea gavarrenca) fossin també les que més reculessin entre 1857 i 1877⁶⁶. Finalment, també s'ha d'esmentar, entre les causes potencials de l'èxode, l'atracció que podien exercir els nuclis de Palafrugell, Palamós, Calonge i Sant Feliu, amb la

---

⁶⁴ Barbaza, 1988 : II, 9-14

⁶⁵ Medir, 1953; Barbaza, 1988

⁶⁶ Pel conjunt espanyol, amb especial referència a Galícia, R. Robledo (1988) destaca tres motius d'emigració anteriors a la crisi agrària : la ruïna de la indústria tradicional, l'existència d'una situació de sobre població relativa i el temor a les quintes.

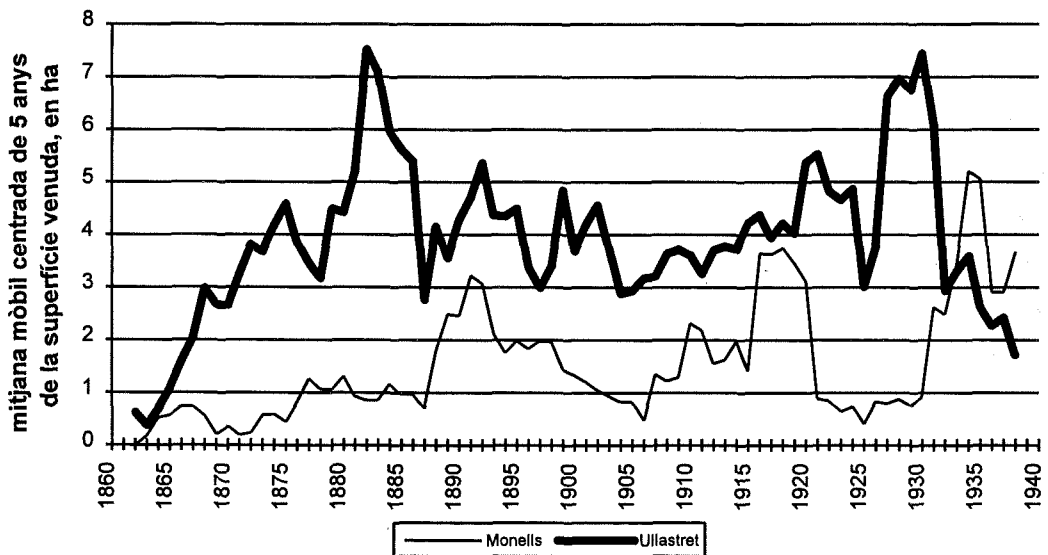
demanda de treball generada per les indústries taperes en plena etapa d'expansió. Els incentius salarials, unes certes perspectives d'ocupació i la proximitat geogràfica que permetia una emigració no traumàtica, hi jugaven a favor.

Taula 7.3 : Canvis substantius en les UF de Monells, en períodes intercensals

Període	Es mantenen	Desapareixen	Unió matrimonial	Noves	Pèrdues netes
1860-1880	73	13	1	14	0
1880-1897	72	20	0	15	-5
1897-1911	77	10	0	7	-3
1911-1920	69	13	1	7	-6
1920-1930	67	10	0	2	-8

Font : Censos i padrons de població; Llibre d'acompliment pasqual. Nota : En la columna "Unió matrimonial", només comptabilitzem la unitat que desapareix per agregació amb una altra (comptabilitzada en la columna de les UF que continuen). Les pèrdues netes s'han obtingut amb la diferència entre les UF de nova constitució i les que desapareixen (extinció o emigració).

Gràfic 7.9 : Cronologia de les vendes de terra de Monells i Ullastret realitzades per pagesos, menestrals i altres grups amb exclusió de grans propietaris, comerciants, institucions i eclesiàstics, 1865-1940

Font : Registre de la Propietat, Monells i Ullastret

Una de les característiques d'aquesta primera onada migratòria, segons es dedueix de la taula 7.3, és que va afectar sobretot la mida de les famílies més que el nombre d'aquestes. Entre 1860 i 1880 a Monells no va produir-se cap pèrdua neta d'unitats familiars. En canvi, el cens de 1877 enregistra una

pèrdua de població del 16% respecte el de 1857. La desaparició d'algunes famílies fou compensada per l'aparició de noves unitats. Podríem pensar, per tant, tot i que caldria comprovar-ho, que la primera onada d'èxode rural l'haurien protagonitzat, sobretot, individus joves, fills segons que haurien renunciat a residir en la mateixa localitat que els seus progenitors. Això concordaria amb el fet que les vendes de terra per part de pagesos (gràfic 7.9) fossin menors que en períodes posteriors⁶⁷.

7.3 Les UFP baixempordaneses durant la crisi agrària finisecular

La crisi agrària finisecular ocupa un lloc central en el discurs historiogràfic sobre la societat rural contemporània. La seva rellevància, però, no rau tant en la conjuntura depressiva de la dècada de 1880 i primers anys de la de 1890 i els seus efectes immediats, com en la ruptura que va significar en relació al desenvolupament del capitalisme en el món rural. Els efectes més notables d'aquesta ruptura no foren perceptibles immediatament, sinó a mig i llarg termini⁶⁸ : oferta creixent de productes agraris, amb tendència a la sobreproducció; caiguda dels preus relatius dels productes agrícoles⁶⁹; recurs a la difusió de determinades innovacions tècniques per adequar costos i preus; expulsió de població rural; caiguda de la renda.... El retorn, a escala europea, a polítiques comercials proteccionistes, amb la consegüent remuntada dels preus tendí a ocultar els canvis que havien començat a operar amb la crisi. No ens ha d'estranyar, en aquestes condicions, que les conseqüències socials immediates de la crisi fossin de menor entitat del que hom podria esperar atès el paper que se li ha atorgat.

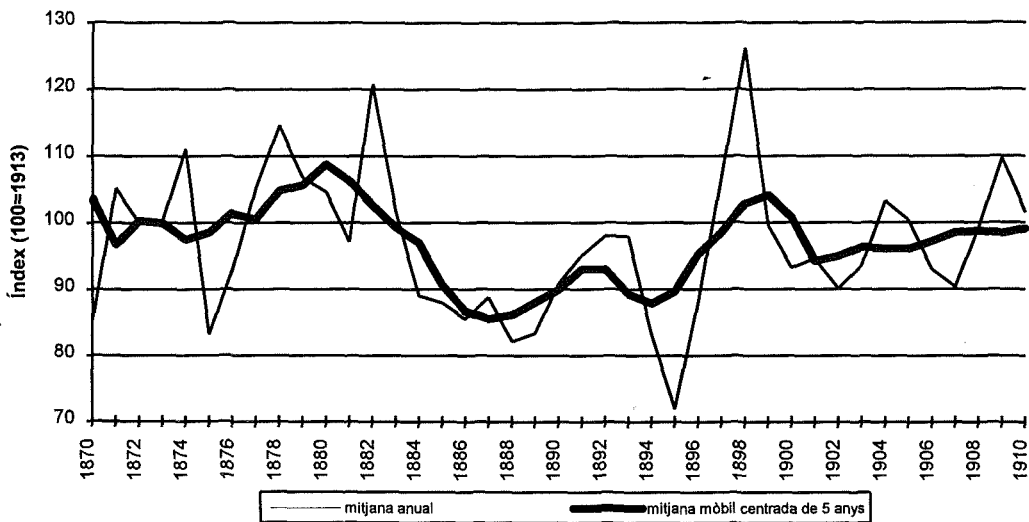
---

⁶⁷ Tot i que podem considerar que, durant els primers anys, moltes compravendes no s'inscrivien en el Registre de la Propietat; també hem de tenir en compte que era, precisament, el moment en què es produïa un canvi de titularitat quan s'aprofitava per formalitzar la inscripció. Amb excepció dels primers anys, per tant, el gràfic 7.9 reflecteix prou la dinàmica de les vendes de terra per part de pagesos.

⁶⁸ Per aquesta qüestió, vegeu Garrabou, 1994.

⁶⁹ Pascual, 1991

Gràfic 7.10 : Evolució del preu del blat (1870-1910)

Font : Preus del blat de Figueres (Armengol, 1980)

Si ens cenym estrictament als anys de la crisi -que en el cas del blat correspondria al període comprès entre principis de la dècada de 1880 i 1895, aproximadament (gràfic 7.10)-, el primer que constatem és que al Baix Empordà el seu impacte fou relativament lleu. Com tota crisi, també va tenir les seves víctimes. Però, en general, les UFP pageses mostraren una notable capacitat de resistència. Un breu repàs a algunes variables ens ho confirma :

- La intensitat de l'onada emigratòria durant la crisi no fou tan forta com la del període 1857-77. On més es notà fou en la zona plana, on l'activitat estrictament agrària tenia major pes, i en algunes localitats de les Gavarres. Hi ha un element que la distingeix de la primera fase d'èxode rural : la pèrdua neta d'UFP. Almenys és això el que pot deduir-se del cas de Monells (taula 7.3). La pèrdua neta d'unitats familiars probablement revela un canvi qualitatiu en la tipologia dels emigrants. Cal fer, però, dues precisions per evitar conclusions distorsionades : (a) La disminució en el nombre d'UF fou menor que la que s'enregistrarà en períodes intercensals posteriors (taula 7.3). I (b) la magnitud patrimonial d'algunes de les famílies que desapareixen (taula 7.4) posa de relleu que no només degueren operar els mecanismes de la crisi en la decisió d'emigrar. Algunes d'aquestes UF corresponien a hisendats i propietaris mitjans que, si bé veieren disminuir llurs ingressos amb la crisi, no s'ajustaven al perfil de la família desposseïda i forçada a emigrar.

**Taula 7.4 : Tipologia de les UF que desapareixen a Monells entre 1860 i 1897
(en nº d'unitats familiars)**

Terres en propietat (ha)	1860-1880	1880-1897
sense terres	7	8
< 1	5	4
1 - 2	1	2
2 - 5	0	2
5 - 10	0	1
> 10 *	0	2
?	0	1
Total	13	20

Font : Apèndix 9. Nota : Amb l'asterisc s'indica que una de les dues famílies incloses en aquest grup era la família Darnaculleta que malgrat ser hisendats només posseïen 2 ha a la localitat.

● Durant els anys de la crisi agrària s'observa un cert increment en les vendes de terres per part de pagesos, menestrals, jornalers i artesans (gràfic 7.8). Es pot pensar que una traducció dels efectes de la crisi rau precisament aquí. Però torna a haver-hi dos fets que matisen que la crisi hagués comportat un procés immediat de desposseïó: (a) L'augment de les vendes, tant en nombre com en extensió, no fou pas espectacular, en especial si prenem com a referència els valors posteriors. (b) Els pagesos no només augmentaren les vendes de terra, sinó també les adquisicions per compra. Com s'ha observat en el gràfic 6.24, durant els anys de la crisi l'extensió comprada per pagesos també va augmentar. En certa mesura, doncs, el procés de desposseïó d'algunes famílies pageses restà compensat per les adquisicions d'altres.

● Una altra variable que sovint s'ha fet jugar per accentuar les dificultats de les famílies pageses durant la crisi és la de l'endeutament. Un endeutament creixent forçat per la caiguda en els preus que, es dirà, condueix a la desposseïó pagesa. Les dades disponibles per a la nostra zona d'estudi, confirmen un cert increment de les necessitats creditícies pageses, tot i que no coincideixen en la magnitud que estudis d'altres zones li han atorgat⁷⁰. Els gràfics 7.11, 7.12 i la taula 7.5 permeten de visualitzar-ho. L'endeutament pagès durant les tres últimes dècades del segle va tendir a créixer, però amb una certa moderació si considerem la gravetat de la crisi.

⁷⁰ Per exemple, Calatayud, 1989

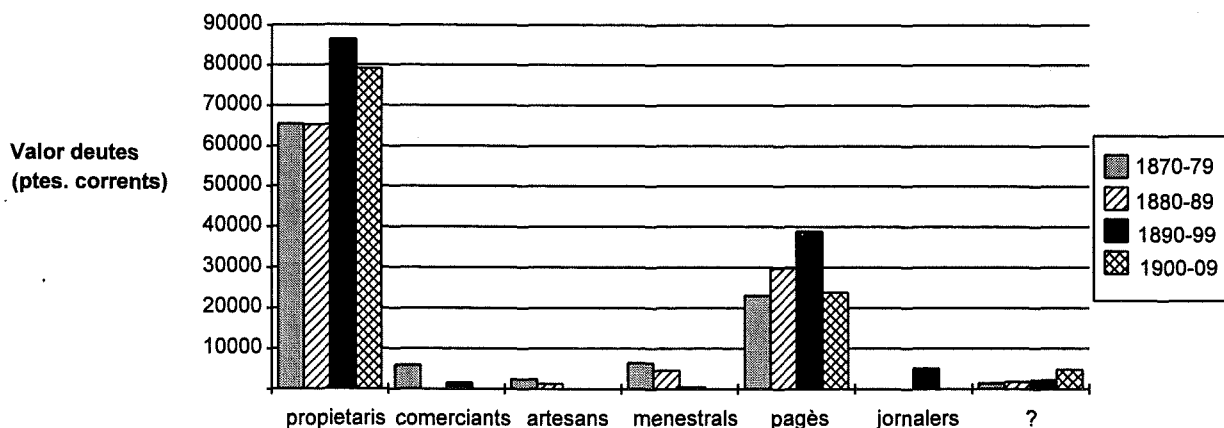
Taula 7.5 : Vendes a carta de gràcia realitzades per pagesos, menestrals, jornalers i artesans rurals, 1860-1930 (extensió afectada, en ha)

Període	Monells	Ullastret
1860-69	0,2	3,8
1870-79	0,6	3,5
1880-89	0,0	5,3
1890-99	4,9	4,2
1900-09	1,2	2,6
1910-19	0,0	9,8
1920-29	0,0	3,7
1930-39	0,0	0,0

Font : Registre de la Propietat, Monells i Ullastret

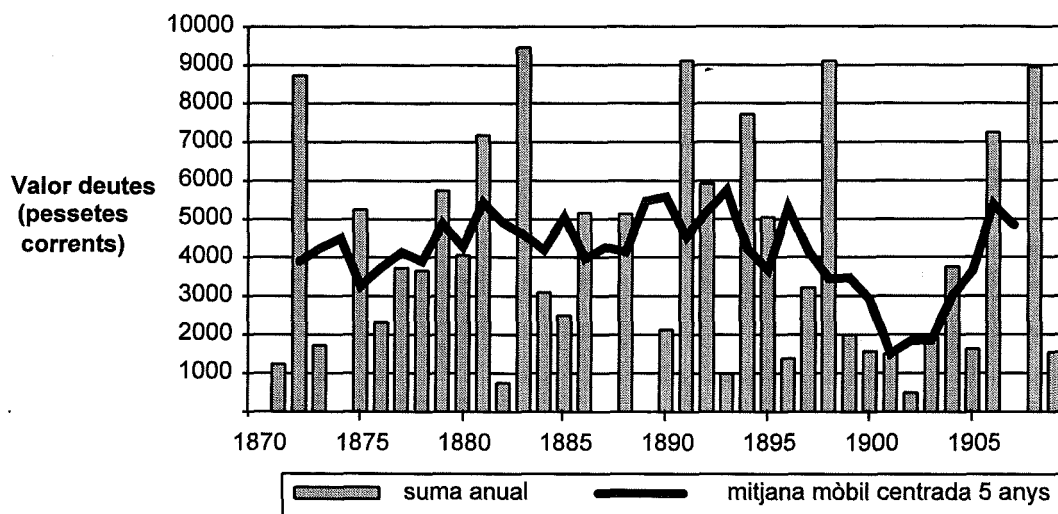
Hem analitzat dues de les fórmules habituals d'endeutament pagès : les vendes a carta de gràcia i els préstecs amb hipoteca sobre béns immobles. Les vendes a carta de gràcia (vendes condicionals o amb *pacte de retro*) coincideixen plenament amb la idea apuntada : s'observa un cert increment durant les dècades de 1880 i/o 1890, però d'escassa magnitud. (taula 7.5). En general el volum de terres alienades a través d'aquesta fórmula fou baix i tendí a desaparèixer durant el primer terç del segle XX. En termes relatius l'increment experimentat durant la crisi fou gran, especialment a Monells, perquè es partia de valors pràcticament insignificants. Però, en termes absoluts, el volum de terra mobilitzat fou minúscul.

Gràfic 7.11 : Valor dels préstecs hipotecaris inscrits al Registre de la Propietat d'Ullastret, segons grups socials deutors (1870-1909)

Font : Registre de la Propietat, Ullastret

Gràfic 7.12 : Cronologia dels préstecs hipotecaris contrets per pagesos, menestrals, jornalers i artesans sobre terres d'Ullastret (1870-1909)

Font : Registre de la Propietat, Ullastret

Els crèdits hipotecaris també experimentaren una certa elevació durant la crisi. Si agrupem els deutors que es qualificaven de menestrals i de pagesos⁷¹, el valor total dels crèdits hipotecaris contrets ascendí d'un índex 100 per a la dècada de 1870, a un índex 116 per a la de 1880 i a un índex 133 per a la de 1890. Amb posterioritat el nivell d'endeutament caigué considerablement (índex 80 per a la dècada de 1900). El moment àlgid foren els anys 90. No només perquè augmentà l'endeutament, sinó també perquè el volum de capital retornat fou inferior⁷².

És indubtable que aquest increment del nivell de deute fou una expressió de les creixents dificultats de la població durant la crisi, a l'igual que ho fou la seva disminució durant la primera dècada del nou-cents. La qüestió és fins a quin punt aquest augment del deute va desestabilitzar tant les precàries economies familiars que impulsà la pèrdua dels seus patrimonis i la seva expulsió del món

⁷¹ La denominació de menestral va tendir a desaparèixer de les fonts documentals durant les darreres dècades del segle XIX. Els qui abans s'havien qualificat de menestrals, després es consideraran pagesos. La caiguda que experimenta l'endeutament de menestral en el gràfic 7.10 s'ha d'atribuir a aquest fet, i també part de l'increment enregistrat per l'endeutament pagès. Per això és més raonable considerar-los conjuntament.

⁷² Durant la dècada de 1880, els capitals retornats per pagesos, menestrals, artesans i jornalers, i els capitals prestats als mateixos grups tendiren a equilibrar-se (35.432 pessetes retornades, 37.363 pessetes prestades). Aquest equilibri va trencar-se clarament durant la dècada de 1890 (23.286 pts retornades, 46.644 prestades) i el retorn de molts deutes va allargar-se fins la dècada següent (37.006 pts retornades, 28.598 pts prestades).

rural. Les dades que hem obtingut, tot i ser parcials apunten més aviat en sentit contrari. A curt termini les famílies rurals baixempordaneses mostraren, en termes generals, una notable capacitat de resistència davant els efectes de la crisi. La impressió que s'obté és que els efectes dels anys 1880-1890 foren relativament lleus, en comparació amb moments anteriors o posteriors. Tant pel que fa a l'evolució demogràfica, com a les transferències de terres. Les conseqüències de les noves condicions de mercat imposades amb la crisi finisecular foren perceptibles, sobretot, a llarg termini més que en la conjuntura depressiva concreta de finals del segle XIX. Però, fins i tot en aquest llarg termini, l'explotació familiar pagesa apareix no només com a resistent, sinó també com a triomfant.

Com s'explica aquesta capacitat de resistència pagesa? A parer nostre hi ha tres elements que, a curt termini, varen operar a favor de moltes famílies pageses i menestrals en aquest context de caiguda dels preus : la baixa entitat del conreu vitícola, el predomini d'estratègies de producció per a l'autoconsum i la possibilitat de continuar disposant d'ingressos extra-agrícoles.

El conreu vitícola i l'impacte de la fil.loxera

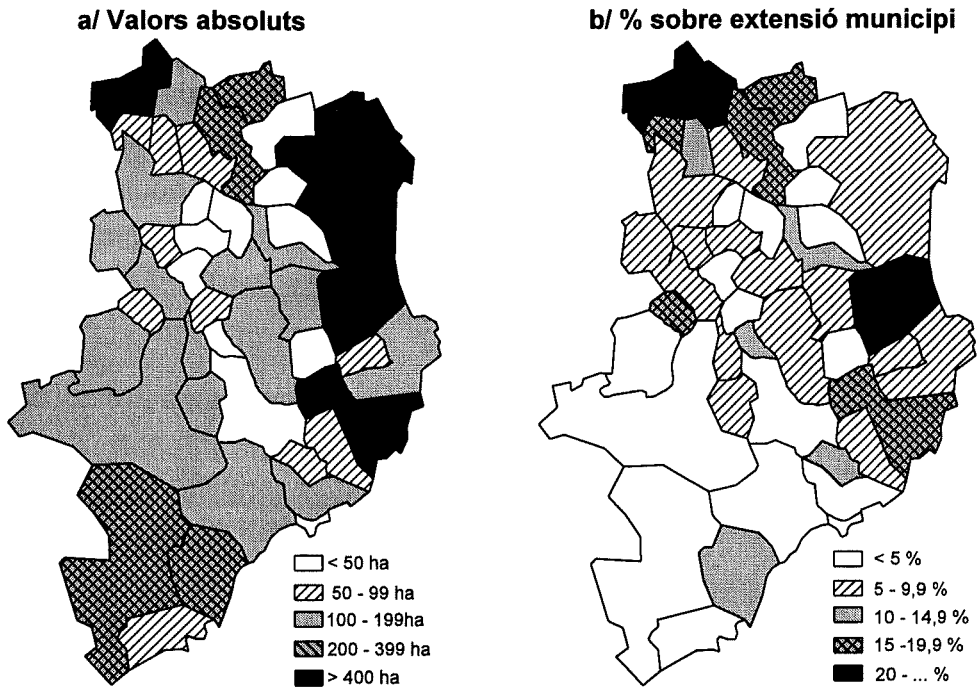
Si algun conreu travessà una conjuntura crítica en les darreres dècades del vuit-cents, aquest fou la vinya. A una situació de preus cada vegada menys remuneradors -després d'una edat daurada que havia propiciat una forta expansió d'aquest conreu-, s'hi afegí la destrucció dels ceps a conseqüència de la fil.loxera. Al Baix Empordà la fil.loxera hi arribà el 1881⁷³. En el pitjor moment : es solapà i afegí a la crisi cerealícola. Una dècada més tard només restaven sense destruir un centenar d'hectàrees de vinya europea, de les quasi 6.500 que havien existit amb anterioritat a la plaga⁷⁴. Els elevats costos de replantació, els problemes d'adaptació edàfica i ambiental dels peus americans, la major vulnerabilitat de les noves varietats a les malalties tradicionals, l'augment de les despeses de conreu,... tot plegat en un context de forta competència i dificultats d'exportació, varen bloquejar la replantació dels ceps. La vinya no tornà a recuperar mai la importància que havia tingut

---

⁷³ Arderius, 1882; Heras de Puig, 1885.

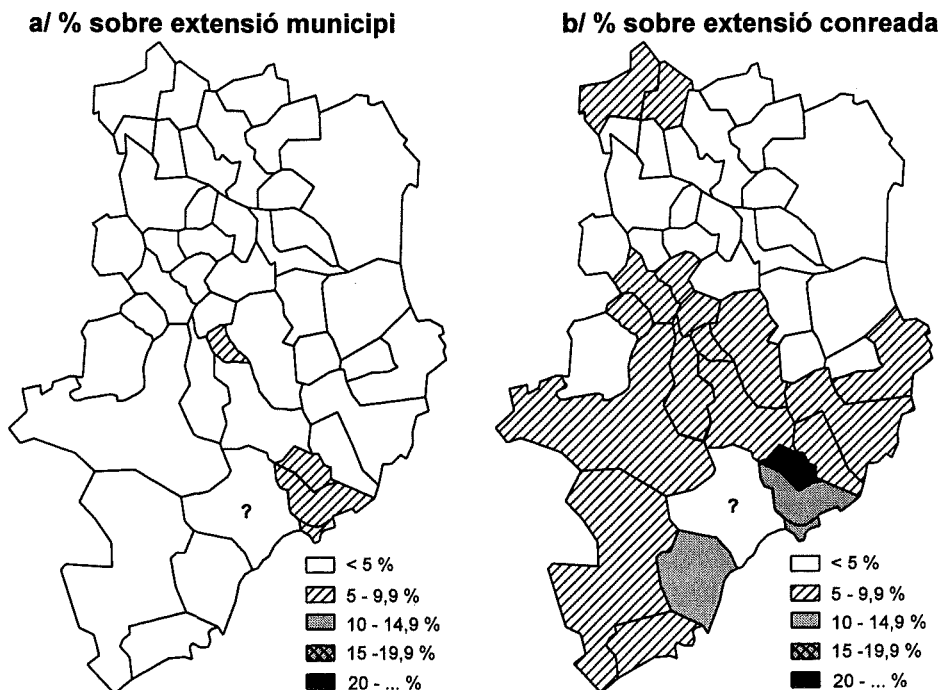
⁷⁴ Font : vegeu mapa 7.2

Mapa 7.2 : Superfície vitícola pre-fil·loxèrica

Font : Arxiu Ministeri d'Agricultura, fons segle XIX, *Estado demostrativo de la superficie total ocupada por el viñedo de la invadida por la filoxera y de la replantada por medio de vides americanas en la Provincia de Gerona*, signat per N. García de los Salmones, 1892. Dec l'accés a aquesta documentació a Ramon Garrabou. **Nota :** Els valors corresponents a Verges i Foixà s'han corregit amb les xifres d'un informe anterior del mateix enginyer per considerar-se erronis (AHG, Diputació, Agricultura, 8.d.2, *Resumen de los trabajos llevados a cabo por la Comisión Docente Ambulate de defensa contra la filoxera de la provincia durante el año de 1890-91*)

Mapa 7.3 : Superfície vitícola 1950

Font : Amillaraments

fins 1880. A mitjan segle XX, la superfície vitícola comarcal era només el 20% del que havia estat abans de la fil·loxera (mapa 7.3).

En el capítol primer hem descrit el Baix Empordà com una comarca eminentment cerealícola, on la viticultura hauria tingut un paper relativament secundari, amb aproximadament el 20% de la superfície conreada⁷⁵. A Catalunya, les zones que més patiren la crisi finisecular foren les caracteritzades per una elevada especialització vitícola. La secundarietat de la vinya hauria jugat en favor d'una major estabilitat social i econòmica al Baix Empordà.

L'espai de la vinya havia estat sempre el dels pendents i les àrees marginals poc adequades pels conreus de terra campa. A la plana interior, la producció vitícola podia arribar a ser insignificant. En canvi, en aquelles localitats -litorals o interiors- amb una orografia més irregular, el conreu s'havia anat estenent (mapa 7.2). Fou en aquestes localitats on més es desenvolupà una producció vitícola orientada al mercat. Generalment a un mercat local i de curt radi. L'àrea exportadora estava més al nord.

Els problemes de la viticultura expliquen en bona mesura les discrepàncies en l'evolució demogràfica durant el període de la crisi. La comparació entre el mapa 7.2 i el 7.1.c permet constatar que, excepte en les viles suro-taperes, existí una certa coincidència entre el pes de la vinya i el grau de despoblament experimentat durant el període intercensal 1887-1900.

La vinya fou el conreu mercantil per excel·lència. Aquest caràcter convertí en més vulnerables les unitats familiars que en depenien per a llur reproducció econòmica. Hom podria traçar, de manera burda, una correlació positiva entre vulnerabilitat econòmica de les UFP i importància de la viticultura. Una de les característiques de la viticultura era, precisament, la seva quasi-universalitat. La major part d'UFP posseïen alguna feixa de vinya, en especial si residien en municipis vitícoles. El conreu de la vinya estava organitzat en minúscules parcel·les treballades per una multitud de famílies. A les viles, els treballadors de la indústria o de les manufactures artesanals també solien posseir algun vinyer. Aquesta generalització del conreu implica que les conseqüències de la fil·loxera i de la depreciaió del vi, tingueren un abast molt ampli pel que fa al nombre d'afectats. Però en no existir, en termes generals, una dependència

---

⁷⁵ Secció 1.3

forta respecte als ingressos vitícoles, l'impacte de la fil·loxera fou menor que en zones on s'havien desenvolupat amb intensitat tendències cap el monoconreu.

Les estratègies de producció per a l'autoconsum

És clar que les estratègies d'autoconsum també implicaven una protecció de les UFP davant les contingències dels preus. Aquest és, tanmateix, un tema complex. El comportament dels agricultors en tant que agents econòmics ha estat un dels punts centrals dels debats teòrics des del segle XIX. Hom ha distingit l'economia pagesa de l'agricultura capitalista argumentant que la primera es diferenciava per tenir com a objectiu l'autosatisfacció, amb els propis mitjans, de la major part de necessitats familiars. La producció agrària s'orientava en funció d'aquesta finalitat i la comercialització era un objectiu marginal. Només es comercialitzava el sobrant, quan n'hi havia.

La historiografia europea ha tendit a posar l'accent en les ruptures més que en les continuïtats d'aquest tipus de comportament econòmic, emfasitzant la penetració del mercat i de les produccions a ell orientades. És clar que, a la llinda del nou-cents, els progressos fets per l'economia mercantil en el món rural eren del tot evidents. Però aquests progressos no eren uniformes ni homogenis, sinó que havien tendit a concretar-se de manera singular en cada zona i les continuïtats podien destacar tant com les ruptures.

Encara en sabem poc sobre el destí de la producció en les explotacions pageses a Catalunya. Pere Pascual, a partir d'un mas de dimensions mitjanes de la Conca d'Òdena, ha observat com en les dècades de 1830 i 1840, si bé el mas ja no era una explotació agrària completament tancada, l'autoconsum encara hi jugava un paper central⁷⁶. Una part considerable de la producció agrària, especialment la cerealícola, romanía al marge del mercat. La vinya, per contra, generava bona part dels ingressos monetaris del patrimoni. Hom pot hipotitzar a partir d'aquest exemple que, a mitjan segle XIX, l'economia del mas es mantenia encara relativament distant d'una plena integració a l'economia de mercat, tot i no estar en absolut aïllada d'aquest.

---

⁷⁶ Pascual, 1990a : 21-81

No tots els qui conreaven la terra compartien els mateixos objectius econòmics ni participaven de la mateixa manera en els intercanvis mercantils. Masovers com el del Pinell, amb una gran explotació al seu càrrec, orientaven la producció cap el mercat amb molta més decisió que altres pagesos. L'oli i el vi consumits al Pinell per la família masovera, els mossos i els jornalers, per exemple, era adquirit a l'exterior. I bona part de la collita també era comercialitzada, bé directament, bé com a input intermedi per a la seva transformació en carn. La correspondència del masover del Pinell amb l'*amo* del mas posa de relleu la constant atenció prestada al mercat i als preus. El volum de producció, atesa la grandària del mas, també ho justificava.

A mesura que les dimensions de l'explotació es reduïen, la tendència a l'autoconsum solia accentuar-se⁷⁷. El nivell de comercialització de la producció agrària era baix, sobretot en les UFP amb patrimonis i/o explotacions més petits. Disposem d'alguns testimonis orals, obtinguts a través d'entrevistes realitzades entre 1990 i 1992, que ens permeten una aproximació una mica més concreta a la qüestió de l'autoconsum / mercantilització de la producció en petites explotacions agràries. Són tres testimonis referits al període immediatament anterior a la guerra civil de 1936 i, per tant, relativament allunyats del context de la crisi agrària finisecular. Tot i així, ens sembla rellevant la gradació que s'estableix en el nivell de comercialització, en funció de la mida de cada explotació. És interessant observar com, al final del període que estem estudiant, allò que realment es produïa amb la intenció de destinar-lo al mercat era el bestiar, especialment vaquí i porcí; i que les produccions agràries, tot i no ser comercialitzades directament, sovint constituïen un input intermedi per a la producció de carn. Bona part dels ingressos monetaris de les explotacions pageses procedien de la venda d'animals pel consum carni. Malgrat no ser una novetat en termes estrictes, aquesta orientació cap una producció pecuària comercialitzada fou en bona mesura producte de la transformació experimentada pel sector amb posterioritat a la crisi finisecular, i molt vinculada a la creixent demanda de carn en el món urbà i vilatà. És raonable hipotitzar que el grau d'integració de les UFP al mercat entre finals del XIX i 1930-40 va tendir a augmentar i que, si en la dècada de 1930 l'objectiu del consum domèstic encara dirigia l'activitat en moltes petites explotacions,

---

⁷⁷ L'excepció seria la vinya.

excepte en el cas del bestiar, mig segle abans el nivell d'autoconsum hauria estat més elevat. Veiem, però, què ens han explicat els testimonis :

- Primer testimoni : Fortunat Saltor, rajoler de Sant Sadurní de l'Heura, nascut el 1921. El seu pare també era rajoler. Posseïen 4,25 ha de terra a la mateixa localitat. L'explotació estava integrada exclusivament per les terres en propietat. La major part de les terres eren camps de secà. Una petita part estava ocupada per vinya (0,16 ha) i olivera (0,1 ha). Les oliveres estaven en unes feixes ("*hi havia quatre feixes amb oliveres*") i els espais intercalars s'aprofitaven per llegums i farratges : "*Hi plantàvem, per exemple, cigrons enmig de les feixes. Per exemple, veges, per fer el gra de la veça.... Per aprofitar-ho, perquè s'aprofitava tot*". El cereal predominant era el blat ("*...pràcticament només fèiem blat*"), que s'alternava amb lleguminoses, blat de moro, patates, algunes regues de melons o de tomàquets,... També "*hi fèiem, per exemple, una vessana d'usarda, pel bestiar*". De bestiar n'hi havia poc : un animal de treball (cavall o euga), una truja i els seus godais ("*...una truja sempre la teníem*"), i una mica d'aviram ("*D'això [gallines] en teníem unes quantes per la família i prou. En teníem per anar fent*"). Es tractava, per tant, d'una petita explotació amb una accentuada tendència al policonreu i amb una producció orientada estrictament a les necessitats del consum domèstic. El nivell de comercialització era molt baix : "*Tu miraves que tinguessis pa per la família (...). El vi també el recollies i tenies el vi a casa. L'oli a casa per nosaltres (...). Veníem casi res. Només tret de l'oli no veníem res (...)* El blat, a casa no en podíem pas vendre de blat.". L'única producció marcadament mercantil era la cria de porcs, que eren venuts sense engreixar a un *negociant* o, directament, al mercat de La Bisbal. Ocasionalment, si l'animal de treball era una euga, se la feia criar i es venia el poltre o la mula. Aquest és el testimoni que manifesta un nivell més baix de mercantilització. També és el que menava una explotació més petita. Pel que sabem sobre la distribució de la terra i sobre la mida de les explotacions, probablement aquesta era la situació més freqüent entre les UFP baixempordaneses.

- Segon testimoni : Carles Sadurní, nat a Gaüses (1914). Els seus pares eren *pagesos, petits*. Posseïen 36 vessanes (quasi 8 ha), 8 de les quals eren d'olivera, 1,5 de vinya, 4 de regadiu i unes 17 de conreu de secà. "*Tota la terra era de propietat*". Al regadiu "*hi fèiem mongetes; hi fèiem menjar pel bestiar, ... patates, ... blat de moro espès... hi fèiem faves. Una mica de tot.*" El secà es distribuïa, aproximadament, de la següent manera : "*Sis o set vessanes de blat*

i quatre o cinc de civada i ordi, una de faves, i lo altre menjars pel bestiar : un parell o tres vessanes d'userda [i] un parell d'esparcet". Disposaven de dues vaques per criar vedells, un cavall i un parell de truges, que també feien criar. El bestiar el destinaven bàsicament a la venda. Pinsos i farratges eren un input intermedi en aquesta cadena de producció i, al capdavant, també tenien una finalitat comercial. En canvi, les produccions agrícoles per a l'alimentació humana tenien com a destí el consum familiar. Només el sobrant era comercialitzat, i a vegades encara calia comprar-ne. La venda dels animals proporcionava major ingrés monetari que la venda de grans. A la pregunta de què els proporcionava més entrades de diner, l'entrevistat va respondre sense dubtar-ho : "Amb els animals : vedells, porcs,..." De blat en venien "sí sobrava". D'ordi i civada se'n feia pels animals i quan la collita no era bona calia comprar-ne, tot i que intentava suplir-se la compra de gra amb palla, esparcet o userda. Les patates es feien sobretot pel consum domèstic, perquè tenien molt mala col.locació en el mercat local : "De patates...sí... també es podien vendre [no massa convençut]. Però tothom en feia i de vegades no es podien vendre i a vegades les donàvem als porcs". Les mongetes, en canvi, era més fàcil comercialitzar-les, tot i que el destí principal tornava a ser la mateixa família : "Fèiem una vessana de mongetes. En fèiem per nosaltres i hasta per vendre. D'això sí que de vegades en podíem vendre". A mercat, quan hi anaven, hi duien conills i pollastres. I els ous els venien a un comerciant que periòdicament passava a recollir-los.

● Tercer testimoni : Josep Alsina, nascut el 1910 a Sant Sadurní de l'Heura. Fadrister en una família de petits pagesos. Ens informa sobre el Mas Bassol, de Raset, on havia treballat onze anys com a mosso. Aquest era un mas d'unes "seixanta o setanta vessanes de terra de cultiu [13-15 ha], després hi havia unes deu o dotze vessanes d'albereda [2-2,5 ha], després potser hi havia -què diré jo...- unes deu o dotze de bosc [2-2,5 ha], després hi havia quatre vessanes de vinya [0,9 ha]". La producció principal, però, era el bestiar vaquí : "En aquell temps la forma de viure era tenir vaques. Allà en tenien de vuit a deu. A vegades n'hi havia nou, a vegades n'hi havia set". Tot i que el blat tenia un espai important en l'estructura de conreus (entorn les 20 vessanes, "a vegades vint-i-cinc, a vegades quinze,segons"), predominaven els conreus destinats a l'alimentació animal (25 vessanes d'userda, 10 vessanes de blat de moro, una extensió indeterminada d'ordi i civada per farratge,...). En aquest cas ens trobem amb un mas d'unes dimensions més grans, on la producció

estríctament destinada al consum familiar era, proporcionalment, menor i el nivell de comercialització molt més elevat. La producció de pinsos i farratges, com a input intermedi per a la producció de carn pel mercat, era més important que els productes pel consum familiar. I, fins i tot, de blat se'n podia vendre. Tot i això, no deixa de ser significatiu que, en demanar sobre el producte comercialitzat, l'entrevistat respongués contundentment amb una negativa, per després anar-ho matisant :

"Resposta - (...)No, perquè no es venia gaire. Tot es consumia.

Pregunta - No es venia res?

Resposta - No es venia res. Ben res.

Pregunta - En aquell mas no es venia res? Ni els animals?

Resposta - Bueno, els vedells tant se val. Els animals, oi, tant se val que s'havien de vendre. Lo que es venia, si de cas, era l'excés que es collia de blat de moro, de gra, de blat. I de blat, sí que es venia el blat, tant se val. (...) El blat sí, després que es gordava el que es tenia per consum necessari per pa per la casa i la sement per tornar a sembrar. El resto es venia. El blat de moro, també. Tot lo que s'havia de menester, si tenies porcs o tossinos, no sé com dir-ho, doncs allavons el que necessitàvem per l'engreix es guardava i del resto també se'n venia."

En conclusió, els testimonis aportats permeten una certa il·lustració de fins a quin punt les estratègies de producció per a l'autoconsum havien romàs, en tres tipus d'explotació ben diferents, encara fins el anys trenta. El contrast entre els tres testimonis, ens permet detectar una gradació creixent dels vincles amb el mercat en funció de les dimensions de l'explotació. Cal tenir present, com hem mostrat anteriorment, que la major part d'UFP tenien un *rem*⁷⁸ petit, fet que fa pensar en una menor vulnerabilitat de bona part de la població rural davant la caiguda de preus. Tornem a insitir, doncs, en el que esmentàvem inicialment : la protecció a la crisi depenia en bona mesura del grau de mercantilització de la producció agrària.

No hi ha dubte que els vincles i la dependència respecte el mercat existien en tots els estrats socials del món rural. L'autosubsistència a partir de les pròpies produccions era, per a la gran majoria d'UFP, un objectiu no acomplert. La migradesa de les explotacions no ho permetia⁷⁹. Tampoc hi ha dubte que, com a consumidors, els grups pagesos varen incrementar la seva participació

⁷⁸ Expressió dialectal utilitzada per un dels informants amb el significat d'extensió de l'explotació i que no figura l'Alcover-Moll en el mateix sentit.

⁷⁹ Cal recordar, en aquest sentit, que la major part de les famílies pageses figuraven en els censos de pagesos l'IRA, elaborats a partir d'uns criteris força restrictius amb la intenció d'excloure no només els pagesos més benestants, sinó aquells que podien garantir mínimament llur autosuficiència. Vegeu la secció 5.1.

en el mercat. Hi ha nombroses evidències, per exemple, sobre la difusió en el sector agrari d'inputs d'origen industrial. Quan els entrevistats detallaven el procés de treball agrari feien esment de l'ús de fertilitzants químics o de l'adquisició o lloguer de maquinària agrícola.

Els vincles amb el mercat eren importants no només com a consumidors, sinó també com a treballadors. Un dels elements bàsics per entendre, tant el tipus de dependència que les petites UFP establien amb el mercat com la capacitat de resistència a les crisis agràries és la possibilitat d'aconseguir remuneració fora del sector agrari : bé com a assalariat, bé com a productor independent integrat en una xarxa de comercialització. Retornem, per tant, una altra vegada, a la idea exposada en el segon capítol. No fou tant la desvinculació com el tipus de vincle amb el mercat el que va dotar moltes UFP d'una major capacitat de resistència.

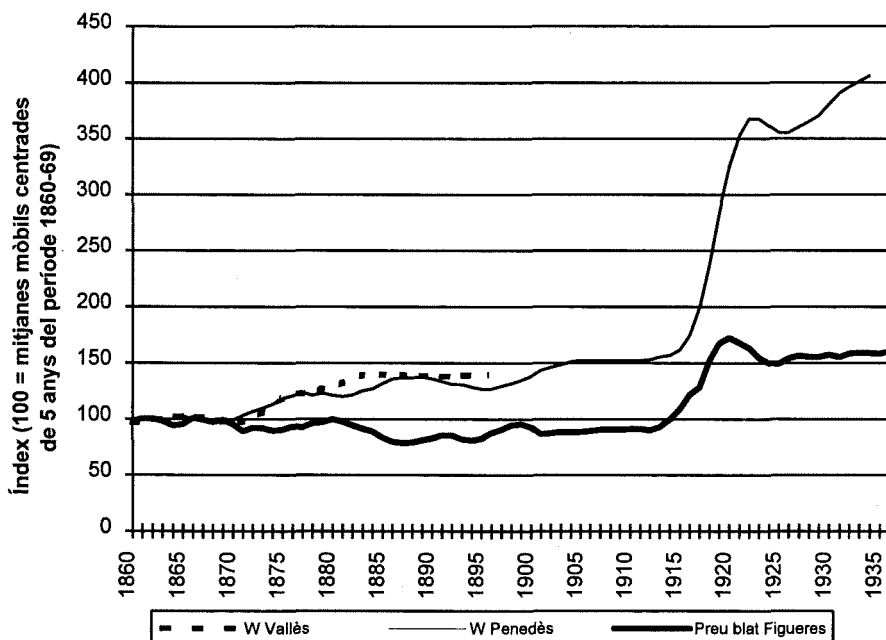
Els ingressos salarials i extra-agrícoles

Molts indicis recollits apunten cap un model de petita explotació agrària relativament tancada en ella mateixa, amb un fort excedent laboral que era orientat bé cap a la realització d'activitats no agràries organitzades dins la mateixa unitat familiar, bé cap a la "venda" de la força de treball sobrant a canvi d'un salari. Bona part de la població rural baixempordanesa encaixava en aquest model. Els ingressos extra-agrícoles i/o els ingressos salarials significaven bona part de l'ingrés monetari de les famílies rurals. La migradesa de l'explotació només permetia nivells de comercialització molt baixos de la producció agrícola.

Els testimonis esmentats anteriorment també ens il·lustren aquest punt (malgrat que fan referència a una realitat posterior). La família de Carles Sadurní, tot i tenir una explotació d'unes dimensions mitjanes que els permetia una certa tranquil·litat, obtenia bona part de l'ingrés monetari (s'hi "guanyaven el pa de l'any") anant a veremar a França: "*Nosaltres, de fet, ens guanyàvem bastant la vida. Ara, que jo a onze anys, la meva mare, el meu germà, la meva germana i jo anàvem a França a collir raïms. Que dèiem que anàvem a gonyar el pa de l'any*". La família de Josep Alsina, propietaris d'unes dotze vessanes de terra campa [2,6 ha], una de vinya [0,2 ha] i quatre de bosc [0,9 ha], complementaven els seus ingressos amb el treball a bosc : "*... els ratos que no*

tenien feina al camp, treballaven al bosc, a tallar llenya pels terrissers. Tallaven llenya i amb el carro la traginaven als terrissers de La Bisbal, als rajolers". També feien carbó de rabassa, carbó d'alzina⁸⁰ i pelaven suro quan n'era el temps. Fortunat Saltor i la seva família també treballaven al bosc. De fet combinaven el treball del bosc, amb el conreu de les seves terres i amb la producció de rajols. Bona part de l'any la dedicaven a recollir feixines a bosc i a preparar les fornades de totxos i rajols. Per cada fornada calien unes set-centes feixines. Feien dues fornades l'any. Ocasionalment, a finals d'estiu, podien llogar-se per pelar suro. Però el que els aportava el gruix d'ingressos monetaris eren els 30.000 o 40.000 rajols que anualment produïen.

Gràfic 7.13 : Evolució nominal del salari masculí agrícola i del preu del blat, 1860-1936

Font : Elaborat a partir de Garrabou, Pujol, i Colomé 1991 i Armengol, 1980. Nota : Tot i que l'argument del text no es refereix exclusivament (ni bàsicament) als salaris agrícoles, donades les poques sèries salarials disponibles, hem preferit utilitzar sèries de salari agrícola suficientment contrastades abans que sèries de salari industrial, donat que el salari rural no agrícola s'ajustava més al primer que al segon.

⁸⁰ Té interès distingir entre les dues menes de carbó perquè el primer s'obtenia de plantes arbustives (bàsicament bruc i arboç) que els propietaris del bosc cedien gratuïtament (permetia tenir el bosc net i que els arbres creixessin més). Per fer carbó d'alzina, de roure o d'altres arbres, en canvi, calia arribar a un acord amb el propietari del bosc i donar-li una part del carbó obtingut.

L'evolució del salari rural apunta cap una elevació sostinguda d'aquest, almenys des de la dècada de 1870 (gràfic 7.13). La dinàmica dels salaris no només fou ascendent nominalment, sinó també en termes reals⁸¹. El distanciament de l'evolució salarial respecte els preus agrícoles va tendir a augmentar almenys fins a principis de la dècada de 1880. Tot i les modulacions que la sèrie enregistra, el salari rural va mantenir -durant els anys en què la crisi s'accentuà més- els nivells assolits amb anterioritat. Fins i tot, la caiguda dels preus podia haver beneficiat, en termes reals, aquells qui més depenien dels ingressos salarials (sempre que el nivell d'ocupació no s'hagués reduït substancialment, és clar), donat que el salari nominal va patir poques variacions.

L'evolució salarial, en conseqüència, hauria jugat a favor de les petites unitats pageses que produïen pel consum domèstic i que, probablement, encara havien de comprar una part dels aliments bàsics al mercat (blat, vi, oli). En canvi hauria perjudicat aquelles explotacions de dimensions superiors, que requerien la utilització de mà d'obra assalariada complementàriament a la familiar. En aquestes darreres s'hauria produït una caiguda notable del marge de guany pel doble efecte de la disminució de les cotitzacions dels productes agrícoles i de la rigidesa del salari.

A mig termini, al marge ja de la conjuntura puntual de la crisi, els guanys salarials (sovint extra-agrícoles o extra-comarcals) haurien tingut un paper clau en les possibilitats no només de reproducció econòmica, sinó també d'acumulació i estalvi de moltes unitats familiars⁸². L'accés a la propietat de la terra hauria estat propiciat per la disponibilitat d'uns estalvis acumulats amb treballs realitzats fora de l'explotació. Dificilment es pot comprendre l'accés de petits pagesos a la compra de terra si no es té en compte aquesta possibilitat⁸³.

---

⁸¹ Sobre l'evolució dels salaris agrícoles (que, pel que sabem, són un bon indicador del conjunt de salaris rurals) a Catalunya, vegeu Garrabou, Pujol i Colomé, 1991

⁸² Sobre la importància de la pluriactivitat com a mecanismes de reproducció de les petites explotacions agrícoles i, també, com a font d'acumulació per l'ampliació dels petits patrimonis pagesos, vegeu Hubscher, 1985

⁸³ Vegeu, en el mateix sentit, les observacions de Masullo : "*In questo complesso processo (es refereix a l'expansió de la piccola proprietà contadina) ... la possibilità stessa del suo svolgersi risulta legata alla polivalenza professionale tipica del contadino italiano*" (Masullo, 1990 : 42)

Taula 7.6 : Mercaderies facturades a l'estació de FFCC de La Bisbal

Mercaderia	unitat	1913	1915	1915	
				direcció Flassà	direcció Palamós
porcí	nº caps	2287	2987	2943	44
vedells	nº caps	890	1294	1052	242
bous+vaques	nº caps	14	29	19	10
oví+cabrum	nº caps	522	3777	157	3620
cavalls	nº caps		2	1	1
aviram+ous	tones	264,6	442,4	442,4	
grans	tones	74,5	36,7	12,4	24,3
farina	tones	546,8	531,5	286,1	245,4
patates	tones	11,6	5,1	2,5	2,6
olis+grasses	tones	31,1	4,1	4,1	
raïms	tones	68,9	12,1		12,1
vi	tones	3,6	0,7	0,4	0,3
arròs	tones	1,5	0,6	0,5	0,1
fruites	tones	0,6	2,2		2,2
terrisa	tones	618,4	114,1	114,1	
rajoles, rajols i teules	tones	400,0	171,4	140,1	31,3
carbó vegetal	tones	202,7	345,5	256,1	89,4
suro treballat	tones	193,1	239,9	220,2	19,7
suro en brut	tones	0,6	39,4		39,4
residus suro	tones	544,6	215,5	31,8	183,7
pela	tones	267,0	626,6	34,2	592,4
llenya	tones	78,9	24,3	24,3	
fusta per construcció	tones	322,0	598,0	387,0	211,0
carbó mineral	tones	7,4	1,5	0,5	1,0
mobles	tones	9,1	9,6	8,6	1,0
ferro i acer	tones	11,1	9,3	8,6	0,7
maquinària	tones	12,8	15,1	12,9	2,2
pell, cuir i calçat	tones	51,0	39,2	39,1	0,1
quincalleria	tones	4,0	1,0	0,5	0,5
envasos	tones	64,6	74,8	63,2	11,6
teixits i merceries	tones	5,2	10,9	10,8	0,1
altres	tones	48,7	519,9	475,0	44,9

Font : Cámara de Comercio e Industria de Gerona, 1914 i 1916

Òbviament les condicions d'ocupació varen variar en el decurs del període analitzat i no sempre de manera homogènia. Les dues darreres dècades del segle XIX, per exemple, foren un moment de forta expansió de la indústria suro-tapera, concentrada a les viles de Palamós, Palafrugell, Calonge i Sant Feliu⁸⁴. Això propicià un important moviment urbanitzador⁸⁵, que amplià la

⁸⁴ Medir, 1953

demanda, per exemple, de productes forestals, tant per a la construcció com per a fins energètics. L'expansió suro-tapera, coincidí amb una llarga etapa de crisi de la terrissa de La Bisbal⁸⁶ i per tant, d'afebliment de la demanda de feixines pels forns. Els efectes d'aquesta per a les petites UFP que podien viure de la venda de feixines varen ser atenuats per l'expansió de la primera.

Les possibilitats de comercialització d'aquesta gamma de produccions s'ampliaren més enllà del mercat local amb la construcció del ferrocarril. Precisament aquesta s'inicià durant la crisi agrària i generà, durant uns anys, una notable demanda de treball. Amb el ferrocarril del Baix Empordà (de Palamós a Flaçà, on enllaçava amb la línia de Barcelona a la frontera amb França) i el carrilet de Girona a Sant Feliu, el tràfec de mercaderies augmentà notablement. La taula 7.6 ens dóna una idea aproximada, per la segona dècada de segle, de les produccions comercialitzades des de La Bisbal (tot i la distorsió que genera no disposar del valor de les mercaderies, en comptes del pes)

Després de la *Gran Guerra*, quan la indústria suro-tapera comarcal entrà en una fase recessiva, va irrompre amb notable importància una nova possibilitat d'ocupació temporal: la verema a les vinyes rosselloneses. La importància dels moviments estacionals vinculats amb la viticultura francesa encara no ha estat calibrada, però de ben segur fou molt important. Els rastres es troben arreu: en els testimonis orals recollits⁸⁷, en la premsa local⁸⁸, en estudis socio-econòmics contemporanis i en els arxius francesos⁸⁹. Aquestes migracions

---

⁸⁵ Les quatre viles esmentades varen passar de 19.400 a 25.700 habitants entre 1877 i 1900.

⁸⁶ La terrissa bisbalenca era un tipus de producte orientat cap un mercat bàsicament rural: recipients, càntirs, menjadores, mesures,... Les dimensions d'aquest mercat no es reduïen pas a l'estret àmbit comarcal. Bona part de la producció era exportada més enllà de l'Empordà. Probablement els efectes de la crisi agrària en altres zones geogràfiques incidiren en una contracció de la demanda i provocaren una crisi de la indústria bisbalenca. Els efectes demogràfics d'aquesta crisi es fan palesos - a La Bisbal - en el període intercensal 1887-1900. (Dec la informació sobre la situació de la indústria terrissera a Andreu Bover, director del Museu de la Ceràmica de La Bisbal)

⁸⁷ Concretament, el ja esmentat de Carles Sadurní i el de Josep Alsina.

⁸⁸ Per exemple, aquesta notícia publicada al *Baix Empordà* (nº 566, 29 agost 1920) notificant la marxa d'obriers de Palafrugell cap a la verema francesa: "*Han marxat a França per anar a treballar en les veremes, prop de dos-cents obrers d'aquesta vila, seguint bastant crescut encara el nombre dels que van dintre de pocs dies a marxar-hi*"

⁸⁹ Existeixen informacions més o menys genèriques a les sèries de Prefectura dedicades al control de la població estrangera, en particular les sèries M i W, dels Arxius Departamentals de Perpinyà.

temporals anaren en augment al llarg de la dècada de 1920, fins que les autoritats franceses enduriren les condicions d'entrada d'obriers estrangers⁹⁰.

En conclusió, no fou només la capacitat d'autoexplotació el que hauria permès a les UFP amb menys patrimoni fer front a la conjuntura de crisi, primer, i a les noves condicions pel sector, després. Cal considerar també el paper que tingueren les ocupacions alternatives, fora del sector agrari, o fora de l'explotació, i la remuneració

7.4 La transformació de l'agricultura baixempordanesa

El procés de consolidació de la propietat pagesa va anar acompanyat d'un canvi en l'estructura productiva de les explotacions i del conjunt del sector agrari⁹¹. El Baix Empordà va experimentar una notable transformació en els usos del sòl i els aprofitaments agraris des de finals del segle XIX, com a resposta a les noves condicions obertes per la crisi finisecular. D'aquestes transformacions no va pas quedar-ne exclosa la petita pagesia, malgrat llur producció s'orientés sobretot cap el propi consum domèstic. Tampoc quedà exclosa del procés de difusió d'innovacions tècniques, en especial de la mecanització de determinades operacions i de la utilització de fertilitzants químics. La incorporació de nous conreus, noves rotacions i nova tecnologia va permetre un ús més intensiu de la terra i, alhora, reduir costos laborals en determinades operacions. També va facilitar la universalització de la propietat d'animals de treball, en la mesura que els conreus pel seu consum augmentaren a l'interior de cada explotació. Per a moltes UFP, la incorporació d'aquests canvis va permetre incrementar el grau d'autosuficiència alimentària, a canvi d'una major dependència respecte d'inputs industrials. Probablement també incrementà les possibilitats d'obtenir excedents per a llur comercialització i, en alguna mesura, les possibilitats d'acumulació patrimonial en conjuntures favorables com la de la I Guerra Mundial.

Les transformacions en l'esfera productiva són, en conseqüència, un element clau per a la comprensió tant de la capacitat de resistència pagesa a unes condicions de mercat adverses, com de la possibilitat que, en

---

⁹⁰ Llovet, 1935 : 109

⁹¹ Per una visió general de les transformacions agràries, vegeu Pujol, 1988; Garrabou i Pujol, 1988; Garrabou i Sanz, 1985; i Jiménez Blanco, 1986.

determinades conjuntures, es produís un avenç de la propietat pagesa. Plantegem, doncs, de manera sintètica, les principals línies de transformació en la producció agrària :

- L'àrea conreada, l'expansió de la qual -com hem vist al primer capítol- s'havia deturat a mitjan segle XIX, va experimentar una certa reculada. Les estadístiques provincials indiquen l'existència d'una etapa de contracció durant la segona meitat del segle XIX, explicable bàsicament per l'abandonament del conreu de la vinya després de la fil·loxera i pels efectes de la crisi de finals de segle. Durant les tres primeres dècades del nou-cents assistim a un procés de recuperació de les superfícies, però aquestes mai tornaren a assolir el nivell de 1860⁹². A nivell comarcal, la comparació dels amillaments de mitjan XIX amb els de 1940-50 -tot i els problemes que comporta la comparació de fonts amb diferents nivells d'ocultació- indiquen que l'àrea conreada va disminuir del 51% al 45 % sobre la superfície total (taula 7.7). Com pot observar-se a la taula 7.8, aquest retrocés anà estretament lligat a l'abandonament de la vinya.

Taula 7.7 : Canvis en l'ús del sòl, segons els amillaments (en %)

	mitjan s. XIX	mitjan s. XX
conreu	51,0	45,2
bosc	25,4	41,8
pastura i erm	22,0	11,7
improductiu	1,6	1,3
Total	100	100

Font : Amillaments. Les dades del segle XIX corresponen a una superfície amillarada de 37.043 ha, amb una ocultació del 19,6% sobre l'extensió real de la mostra, i es troben reproduïdes a la taula 1.2. Les dades del segle XX corresponen a una superfície amillarada de 59.463 ha, amb una ocultació de l'11%.

- Els conreus arboris i arbustius foren els que més retrocediren. Com hem explicat, el principal protagonista d'aquest retrocés fou la vinya. Però també l'olivera experimentà una reculada important, com a conseqüència de la baixa remuneració d'aquest conreu i del baixa qualitat de la producció oleícola comarcal. Com a contrapartida, va començar a insinuar-se l'expansió del conreu fruïter, molt especialment del presseguer, en la zona del Baix Ter⁹³.

⁹² Vegeu Pujol, 1988 : 32-46

⁹³ Carandell, 1942 : 159; Barbaza, 1988 : II, 39-40

Taula 7.8 : Aprofitaments de la superfície conreada, segons els amillaraments (en %)

	mitjan s. XIX	mitjan s. XX
hort regadiu	1,0	1,9
cereal regadiu	-	4,2
arròs	-	2,4
Total regadiu	1,0	8,6
hort secà	0,4	0,6
terra campa	68,7	79,7
vinya	21,6	4,5
olivera	8,3	6,0
fruiters secà	-	0,6
Total secà	99,0	91,4

Font : Vegeu taula 7.7

● Un element destacat en aquest procés de transformació fou el notable progrés experimentat per la superfície irrigable⁹⁴. Segons les dades dels amillaraments la superfície regada va passar de l'1% al 8,6% respecte la superfície conreada (taula 7.8)⁹⁵. L'ampliació del regadiu va concentrar-se especialment a la zona del Baix Ter : Fontanilles, Gualta, La Tallada, Pals, Serra, Torroella, Ullà, Verges,... Però moltes altres localitats també varen incrementar la seva superfície regada : Castell d'Aro, La Bisbal, Palafrugell, Palau Sator, Santa Cristina,... L'origen de les aigües era bàsicament fluvial, sobretot al Baix Ter; però, l'aprofitament de les aigües subterrànies també va augmentar notablement, amb la difusió de bombes i motors per a la seva extracció⁹⁶.

Aquesta expansió del regadiu va anar molt lligada a la reinstauració del conreu de l'arròs al Baix Ter, prohibit per una R.O. de juliol de 1838⁹⁷. L'arròs reaparegué 1903, després de reobrir-se la discussió sobre llur conveniència⁹⁸ i quan Pere Coll i Rigau, un *americano* que havia fet fortuna a Cuba, obtingué

⁹⁴ Per una visió de l'expansió del regadiu en el context català, vegeu Pujol, 1988 : 287-310

⁹⁵ Sobre l'ampliació del regadiu i la fiabilitat de les dades dels amillaraments, vegeu Barbaza, 1988 : II, 32.

⁹⁶ Carandell (1942 : 150) parla de l'existència de "*una "peste" de emulaci3n por el riego perfecto, por la apertura de un pozo, por la b3squeda de mantos artesianos,...*".

⁹⁷ Sobre el procés de prohibici3, els conflictes i els interessos creats per aquest conreu, vegeu Surroca, 1979

⁹⁸ Vegeu el recull d'articles de premsa publicats an3nimament el 1900 a *El cultivo del arroz en Torroella de Montgr3*, Barcelona, Imp. P. Ortega

autorització per plantar arròs en les terres del Mas Gelabert⁹⁹. El seu conreu s'estengué ràpidament, en vinculació amb altres plantes¹⁰⁰. L'abril de 1904 els alcaldes de Pals, Palau-Sator, Fontanilles, Ullà, Belcaire, Torrent, Begur i Regencós adreçaven una exposició al rei sol.licitant facilitats per conrear arròs en els seus termes, "*considerándolo como un poderoso medio para vencer la crisis agrícola que sufre aquella comarca*"¹⁰¹. I pocs mesos més tard es reunien a Palafrugell prop de cinquanta productors d'arròs per discutir la formació d'un sindicat arrosser¹⁰². El 1908 va aprovar-se la constitució de la *Comunitat de regants de la sèquia del Molí de Pals*¹⁰³, que agrupava a petits propietaris i masovers que desitjaven participar en l'explotació d'aquest conreu¹⁰⁴. La superfície d'arrossars alimentada per les aigües de la sèquia de Pals el 1909 fou de 1576 vessanes (345 ha), però després d'aquesta explosió inicial, tendí a recular ràpidament¹⁰⁵. El 1913, ja només era de 222 ha¹⁰⁶. El 1925 la superfície d'arrossars empordanesos fou avaluada en unes 175 ha¹⁰⁷. A partir de 1930, però, l'alça en els preus va encoratjar una ràpida represa, fins arribar a 440 ha el 1935, extensió que va ser superada després de la guerra civil¹⁰⁸.

● Algunes localitats varen conèixer una expansió del conreu de la patata. Les dades de Palafrugell enregistren un increment notable d'aquest conreu. A nivell provincial el seu creixement també fou notable, especialment a les zones més fredes i muntanyoses (Camprodon, Olot,...). Al Baix Empordà la zona

---

⁹⁹ Pla, 1959. El paper de Coll i Rigau com el reintrodutor de l'arròs a l'Empordà el reconegueren també els seus contemporanis. Vegeu, per exemple, la salutació que li adreça la secció de Palafrugell de la *Cámara Agrícola del Ampurdán* en l'acta d'una reunió de productors d'arròs celebrada a la mateixa vila el novembre de 1904 ("Reunión de productores de arroz", *Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán*, 114, 1-XII-1904, p. 277)

¹⁰⁰ "*Els arrossars de l'Empordà no són pas permanents. En aquelles terres s'alternen amb el conreu de l'arròs, el d'altres plantes, entre elles el blat de moro*" (Bardia, 1938)

¹⁰¹ *Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán*, 100, 1-V-1904, p. 117

¹⁰² "Reunión de productores de arroz", *Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán*, 114, 1-XII-1904, p. 277

¹⁰³ R.O. de 5 de juny de 1908. Agrupava a regants dels municipis de Pals, Palau-Sator, Fontanilles, Gualta i Torroella. Una descripció dels objectius i funcionament de la Comunitat es troba a Pelegrí, 1918

¹⁰⁴ Barbaza, 1988 : II, 33

¹⁰⁵ Pelegrí, 1918

¹⁰⁶ Pelegrí, 1918

¹⁰⁷ Barbaza, 1988 : II, 33

¹⁰⁸ Barbaza, 1988 : II, 33-34

productora de patata per excel·lència fou la Vall d'Aro i Calonge, on s'obtenien varietats primerenques per a l'exportació¹⁰⁹.

● El gran eix de transformació de l'agricultura baixempordanesa fou l'expansió dels conreus per a l'alimentació animal : farratges, pinsos, arrels,... Aquest procés es donà a escalà provincial (gràfic 7.14) però adquirí especial intensitat a l'Empordà. Arreu trobem rastres del progrés de l'usurda, l'esparcet, els cereals pel bestiar (ordi, civada i, molt especialment, blat de moro), naps i remolatxes,... L'exemple de Palafrugell, per on hem pogut reconstruir amb un mínim de fiabilitat l'estructura de conreus entre 1858 i 1934, ens permet il·lustrar-ho amb un cas concret, a falta de dades estadístiques sobre el conjunt de la comarca (gràfic 7.15).

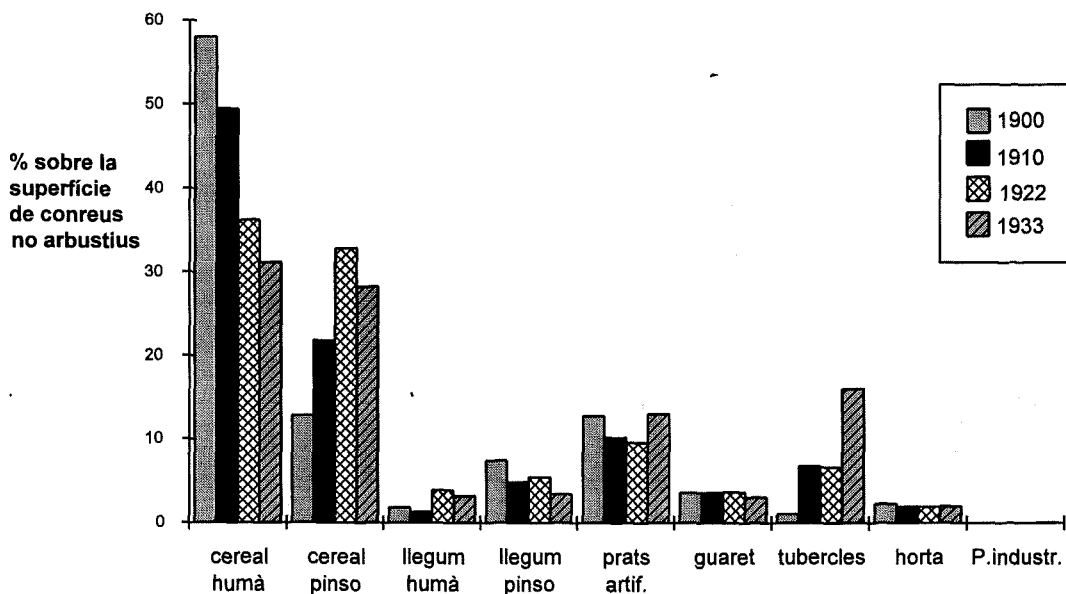
El més destacable és la ruptura amb el model cerealícola vuitcentista, caracteritzat per girar entorn els cereals panificables. Aquesta ruptura assolí un to dràstic a Palafrugell, on els cereals destinats al consum humà varen passar del 54 al 22% de la superfície d'herbacis. Probablement la magnitud d'aquest retrocés no sigui extrapolable al conjunt de la comarca. En el cas de Palafrugell, el predomini del mestall sobre el blat explica la intensitat de la contracció. Els canvis en les pautes de consum alimentari varen provocar una ràpida desaparició dels mestalls d'ençà els darrers anys del segle XIX. El 1912, a Palafrugell, només restava una sisena part de l'extensió sembrada de mestall mig segle abans. I aquesta reducció només fou parcialment compensada pel blat.

La reculada dels panificables va anar acompanyada per un fort avenç dels cereals destinats a l'alimentació del bestiar, bé en forma de gra, bé com a farratge. El mestall fou parcialment substituït per ordi i per civada. Però l'espècie pel consum animal que major expansió va conèixer fou el blat de moro. El blat de moro no s'ha de concebre tant com un competidor o una alternativa al mestall o a qualsevol altre cereal, sinó com un complement. El Baix Empordà va conèixer una forta expansió de les rotacions de cereals d'hivern amb blat de moro. I si va ocupar algun espai, fou el de les lleguminoses pel bestiar (en especial les faves), que també experimentaren una reculada notable.

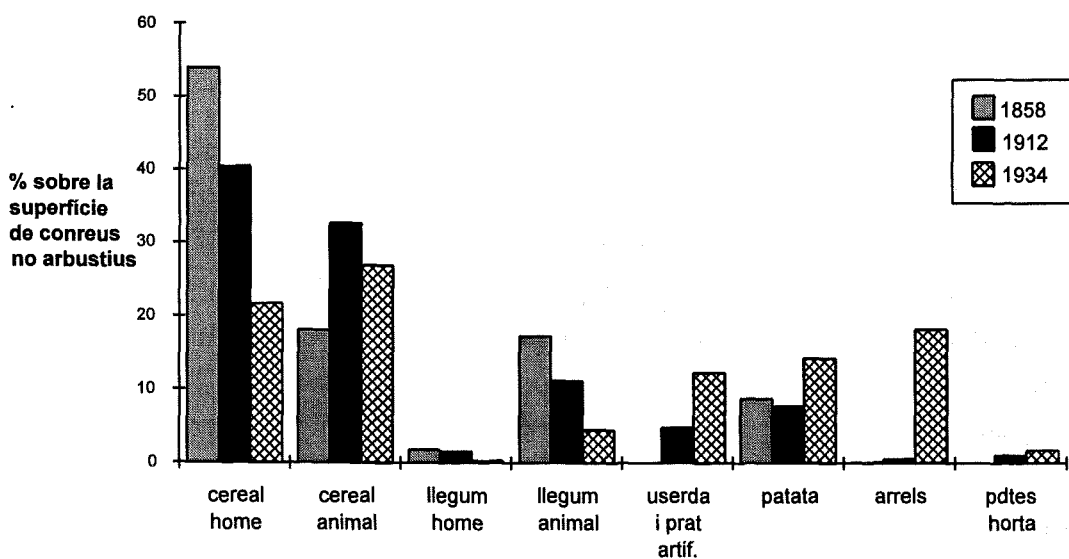
¹⁰⁹ Carandell, 1942 : 155

Gràfic 7.14 : Evolució de la superfície ocupada pels conreus no arbustius a la província de Girona (1900-1933)

Font : Pujol, 1988

Gràfic 7.15 : Evolució de la superfície ocupada pels conreus no arbustius a Palafrugell (1858-1934)

Font : AHM Palafrugell, III.1

A més dels cereals per a l'alimentació animal, també varen conèixer una forta expansió les lleguminoses de prat, en especial l'userda i l'esparcet, i varen modificar les rotacions de conreus tradicionals per integrar-hi aquests

conreus de cicle plurianual. Al seu costat també es desenvoluparen algunes arrels, com el nap, la remolatxa i la bleada-rave. La importància que mostren a Palafrugell, tanmanteix, no és generalitzable arreu de la comarca.

● La direcció dels principals canvis en el sistema agrari apunta directament a l'expansió ramadera. "*La ganadería alcanza en nuestra comarca [Baix Empordà] importancia decisiva*", comentava amb admiració l'andalús Juan Carandell¹¹⁰. Els canvis en el sistema de conreus i l'estructura productiva implicaren un increment en les disponibilitats d'aliment pel bestiar. És raonable que la dotació ramadera també creixés i ho fes de manera integrada amb l'agricultura. L'evolució dels preus relatius també ho afavorí, en especial durant la dècada de 1920. La baixa remuneració dels conreus cerealícoles i els elevats preus aconseguits amb la venda de bestiar per carn i amb la llet varen significar un fort impuls en aquesta direcció. Jaume Rosich, impulsor i testimoni d'aquesta intensificació pecuària, recordava així la trajectòria dels primers anys vint :

*"...els únics que resistiren els efectes de la baixa (de preus) foren la carn i la llet i aconsellàvem als agricultors gironins donguessin primordial preferència a la cria i recria de bestiar de carn i de llet per mantenir la riquesa obtinguda durant el període de la guerra, que estava ben amenassada,..."*¹¹¹

Com s'ha vist en la secció 1.8, la comparació dels censos ramaders revela que, en una etapa indeterminada entre mitjan segle XIX i els primers anys del segle XX, el Baix Empordà va conèixer un procés de creixement i, alhora, de recomposició de la ramaderia. Amb posterioritat al cens de 1917 hi ha indicis que apunten cap una continuació del procés expansiu, però la base estadística és molt feble. A nivell provincial (l'única escala per a la qual disposem de dades agregades després de 1917), la càrrega ramadera va experimentar un intens augment entre els censos de 1865 i 1917, i -en canvi- davallà entre el darrer i el de 1933 (taula 7.9), malgrat mantenir-se com la província catalana amb major densitat ramadera¹¹². El Baix Empordà, però, no hauria seguit la mateixa trajectòria que els censos indiquen pel conjunt provincial. Almenys això és el que es dedueix d'informacions obtingudes per algunes localitats.

---

¹¹⁰ Carandell, 1942 : 151

¹¹¹ Rossich, 1926 : 7

¹¹² Vegeu Pujol, 1988

Taula 7.9 : Evolució de la càrrega ramadera (1865-1933)

	t / km ²		
	P.Judicial La Bisbal	Província Girona	Catalunya
1865	7,02	6,72	4,23
1917	8,35	8,95	4,37
1933		8,28	4,58

Font : Taula 1.26 i Pujol, 1988

Taula 7.10 : Densitat ramadera en quatre municipis, 1917 i 1932-35

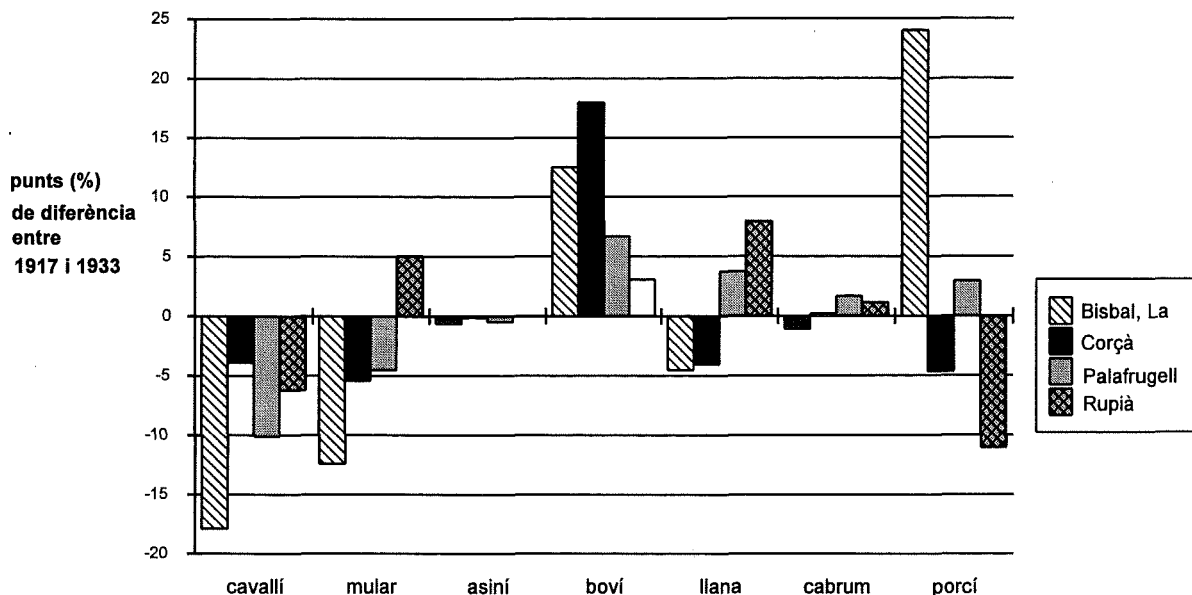
Municipi	Densitat 1917	Densitat 1932-35
Corçà	12,5	16,7
La Bisbal	14,9	47,7
Palafrugell	16,2	17,3
Rupià	12,3	11,4

Font : Les dades de 1917 procedeixen de Pelegrí, 1918. Les dades de 1932-35 procedeixen de les estadístiques adreçades per cada ajuntament al Servicio Nacional Agrícola l'any 1935, excepte per a Ruplà, on s'ha utilitzat l'estadística de 1932. AHM Palafrugell, III.1, Actes de la Junta Local de Informaciones Agrícolas; AHC La Bisbal, La Bisbal, III.6; AHC La Bisbal, Corçà, lligall 151; AHC La Bisbal, Ruplà.

Una mostra del nombre de caps de bestiar existents el 1932-35 en quatre municipis ens permet observar una densitat ramadera sensiblement superior a l'obtinguda el 1917 tant pel conjunt comarcal, com per cadascuna de les localitats (amb l'excepció de Ruplà). A la llum d'aquests casos individuals, la dotació ramadera no només no va disminuir, sinó que va continuar augmentant al llarg de la dècada de 1920 i principis de la de 1930, tot i que no pas de manera homogènia.

Aquest augment anà acompanyat d'un creixent pes del vaquí (gràfic 7.16). L'elevat valor de densitat ramadera que assolí La Bisbal s'explica per la multiplicació del bestiar vaquí. El 1935 a la vila de La Bisbal varen consignar-se 1.164 caps d'aquesta espècie, quan el 1917 només n'hi constaven 286. Arreu, amb major o menor mesura, el bestiar vaquí va augmentar el seu pes en termes absoluts. Però els canvis no foren només quantitativs, sinó també qualitativs. L'augment del vaquí anà acompanyat d'un major pes dels animals destinats al consum carni i, més endavant, a la producció de llet. Només un 23% dels caps vaquins de La Bisbal (1935) es destinaven al treball. La resta era per carn (64%) o llet (13%).

Gràfic 7.16 : Canvis en el pes de les espècies ramaderes (1917-1935)

Font : Vegeu taula 7.10

Les trajectòries del porquí són discrepants. A escala provincial, els censos enregistren una caiguda entre la segona i la quarta dècada del segle XX. A escala local, alguns municipis també experimenten una reducció del nombre de caps comptabilitzats, en altres el nombre està estancat i en algun experimenta un creixement espectacular. És difícil extreure'n massa conclusions. Tampoc les dades de facturació de la línia ferroviària Palamós-Flaçà són massa clares. Entre 1913 i 1924 (anys pels quals disposem d'informació sobre el tràfic ferroviari), el nombre de porcins transportats experimentà oscil·lacions molt fortes, tot i que la tendència dels primers anys vint era clarament alcista i el 1923 havia superat el nivell del 1913.

Aquestes discrepàncies també s'observen en el bestiar oví, que augmentà a Palafrugell i Rupia mentre disminuïa lleument a La Bisbal i Corçà. A més dels caps censats a cada municipi, el Baix Empordà va continuar essent el recés hivernal (d'octubre a març) pels ramats transhumants procedents de la Cerdanya, el Ripollès i l'Alta Garrotxa¹¹³.

¹¹³ Carandell, 1942 : 135-136

El bestiar cavallí, que havia estat la màquina agrícola per excel·lència a finals del vuit-cents, va reduir ràpidament la seva importància. Les quatre localitats de la mostra coincideixen plenament. La difusió de màquines de batre que recorrien poble a poble i mas a mas tota la comarca i la substitució dels animals per camions amb motor d'explosió varen qüestionar el paper del cavall i varen limitar el seu interès a l'àmbit de la petita explotació rural, per a la qual el cavall era un instrument de treball indispensable¹¹⁴. En certa mesura, una major universalització de la possessió de cavalls entre petits pagesos va anar acompanyada de la reducció en el nombre absolut de caps existents a la comarca.

Paral·lelament al creixement quantitatiu de la ramaderia, doncs, s'estava produïnt un canvi de caràcter qualitatiu : la producció pel consum humà tendia a créixer per damunt i en detriment de la ramaderia de treball. I això tant s'expressava en l'augment de determinades espècies i la reducció d'unes altres, com en el major pes dels animals destinats a carn o a llet en el vaquí. El corol·lari d'aquest canvi qualitatiu fou el desenvolupament que conegué la cria de bestiar menut. Els indicis disponibles apunten a un fort creixement d'aquest tipus de bestiar. El nombre d'aus existent als anys trenta difícilment podia passar desapercebut als contemporanis i depassava els àmbits de la producció per l'autoconsum. A Palafrugell, el 1935, varen consignar-se 2.700 galls, 8.500 gallines i 9.000 pollastres, a més de 300 oques i 500 ànecs. La producció estimada d'ous era de 75.000 dotzenes. A La Bisbal, l'aviram també era molt nombrós (2.130 galls, 8.830 gallines i 1.340 pollastres), igualment com a Corçà (135 galls, 6.200 gallines i 1.250 pollastres). Aquesta forta presència d'aviram (i probablement, també, de conills, malgrat no constin en les fonts estadístiques) és un indicatiu més l'expansió d'una producció pecuària orientada al consum humà.

En conclusió, les línies centrals del procés de transformació agrari que el Baix Empordà experimentà amb posterioritat a la crisi finisecular tendiren a centrar-se en una gamma de produccions amb remuneració relativament elevada (arròs, productes hortícoles i bestiar vaquí i porcí, bàsicament). L'agricultura cerealícola tradicional va mantenir un pes important, tot i tendir progressivament cap a la producció de pinsos i farratges. No és en va que quan Josep Llovet i Josep M. Riu, varen seleccionar una *empresa agrícola*

---

¹¹⁴ Rosich, 1926 : 15

representativa del Baix Empordà pel seu estudi sobre les característiques econòmiques de l'agricultura catalana, escollissin una explotació que, en paraules seves, tenia aquest perfil:

*"Una empresa de la zona del Baix Empordà, regable amb aigua del Ter, explotada en arrendament i conreada a base de cereals i farratges que són consumits en la seva totalitat pel bestiar boví, de llana i porcí de la mateixa finca. Comprèn, a més, una part d'olivera a la muntanya"*¹¹⁵

Aquesta transformació no fou obra exclusiva dels pagesos més *grassos*, ni dels arrendataris de masos. Els masovers més aviat tingueren dificultats per desenvolupar a fons aquests canvis; i els propietaris rendistes, malgrat la literatura, en restaren al marge¹¹⁶. Al seu costat, els petits propietaris, amb voluntat d'intensificar al màxim el producte de la seva terra, mantenint alhora la prioritat de la producció pel consum domèstic, varen participar activament en el procés de canvi agrari. Cal tornar a insistir en que la petita pagesia no en restà al marge. Els testimonis orals esmentats anteriorment, en la mesura que representen tres situacions socials diferents, són útils per il·lustrar com els canvis eren generals, malgrat els matisos diferencials que poguessin adquirir. Les petites i mitjanes explotacions pageses varen integrar les transformacions, adequant-les als seus objectius econòmics. Tot i que la producció de blat continuava essent central en les tinences més petites (com la de Fortunat Saltor), els farratges i el pinso pel bestiar havien ocupat un espai important i eren la base que permetia el sosteniment d'una petita producció pecuària amb destí comercial.

Que els conreus com l'usurda havien aconseguit una difusió generalitzada ens ho proven les declaracions fetes l'octubre de 1928 pels pagesos del municipi de La Bisbal. Cent-quaranta pagesos varen presentar les seves declaracions sobre superfícies sembrades¹¹⁷. D'aquests el 76% declaraven haver sembrat usurda, el 51% remolatxa farratgera, el 59% blat de moro en gra i el 26% blat de moro per farratge. Bona part d'ells eren petits pagesos, tot i que no és possible saber-ho amb exactitud perquè la font no recull l'extensió total de cada explotació. El 69% de declarants feia constar superfície inferiors a les 2 hectàrees.

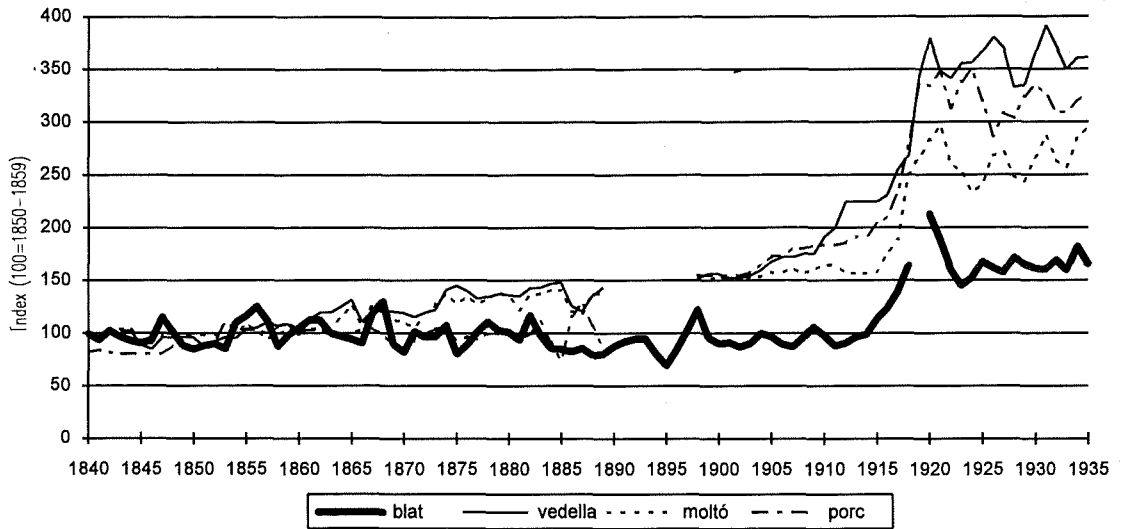
---

¹¹⁵ Llovet i Riu, 1938 : 21

¹¹⁶ Vegeu secció 5.7

¹¹⁷ Declaracions a l'enquesta del S.N.A., 1928

Gràfic 7.17 : Índex del preu de la carn i el blat (1840-1935)

Font : Índex elaborat a partir de la sèrie de blat del mercat de Figueres (1840-1935) extreta d'Armengol (1980), les sèries de vedella, moltó i porc del mercat de Girona (1840-1889), i les sèries de vedella, moltó i porc del mercat de Barcelona reproduïdes per Pujol (1988)

La favorable evolució dels preus del bestiar en relació als preus dels cereals i el fet que els animals fossin la producció comercial per excel·lència dins les UFP, permet explicar millor la situació de les famílies pageses i les seves possibilitats de reproducció i d'acumulació patrimonial. El gràfic 7.17 mostra l'evolució seguida pels preus de tres espècies ramaderes i del blat. El primer que s'observa és el fort augment experimentat pels preus de la carn, molt superior al dels preus del blat. Aquesta fou una tendència pràcticament secular, que s'intensificà sobretot durant el primer quart del nou-cents. En el darrer tram de les sèries, la remuneració obtinguda per les carns doblava el blat, en relació als nivells de mitjan segle XIX. No és, però, l'única observació d'interès. Un altre fet destacable és que l'alça dels preus del bestiar oví (moltó) fos menys intensa que la de la vedella o la carn porcina. Precisament les dues espècies que major difusió varen tenir a la comarca i que amb major facilitat s'adequaven a l'estructura de la petita i mitjana explotació pagesa.

7.5 Recapitulació

A mode de cloenda, en aquest capítol hem pretès plantejar alguns elements explicatius del procés de consolidació de la propietat pagesa que havíem observat anteriorment. Hem advertit que no seríem pas exhaustius i hem complert la nostra advertència. Ens han quedat al tinter elements que caldria examinar amb un cert deteniment per completar una interpretació global : des de l'evolució del preu de la terra fins les estratègies pageses d'acumulació, la difusió del canvi tècnic o la incidència del sistema hereditari. Tot i així, els aspectes que hem explorat eren, a parer nostre, prioritaris.

L'avenç de la propietat pagesa va realitzar-se en un context de depreciació sostinguda dels productes agrícoles en general, i de caiguda de la renda agrària. Aquest és l'element central per explicar per què els grans propietaris rendistes tendiren a desprendre's de les seves terres sense ser rellevats per nous grans propietaris. No és, però, l'únic. Tot i que subordinats a la pèrdua de rendibilitat de l'activitat agrària, també hem destacat la superior rendibilitat de les inversions en valors mobiliaris i la incidència d'una creixent conflictivitat agrària que, malgrat no assolir la intensitat d'altres comarques, hauria estimulat l'aparició d'una nova sensibilitat favorable al conreu directe i a la propietat pagesa, àdhuc entre determinats cercles d'hisendats. Més obscur és el paper que va jugar un encara no demostrat canvi en les pautes de transmissió hereditària dins les famílies de grans propietaris.

Des de la perspectiva pagesa hem intentat abordar la qüestió de quins varen ser els mecanismes que a més de dotar a les UFP d'una certa immunitat davant els efectes de la crisi agrària finisecular, varen possibilitar l'acumulació de terres a aquelles que varen continuar residint en el camp. El fet - paradoxal?- d'una primera i més intensa onada migratòria en un període de relativa prosperitat agrària, així com les atenuades conseqüències immediates de la conjuntura crítica finisecular (en termes d'endeutament, de desposseïció i, en certa mesura, també d'expulsió demogràfica) ens han conduït a proposar dos elements explicatius : el manteniment d'estratègies de producció per a l'autoconsum i d'un flux d'ingressos salarials i/o extra-agrícoles. La combinació d'ambdós, alhora que hauria limitat els efectes directes dels moviments dels preus agraris, també hauria possibilitat una estratègia acumulativa materialitzada en la compra de terres. Les orientacions productives adoptades pel sector agrari baixempordanès amb posterioritat a la crisi (de les quals no

n'hauria quedat exclosa la petita i mitjana pagesia propietària) haurien reforçat la posició de les petites explotacions, permetent una intensificació de l'ús del sòl i una major dotació pecuària. L'evolució dels preus relatius pecuaris hauria jugat en el mateix sentit en ser el porcí, el vaquí i l'aviram l'excedent comercial més important en les petites economies pageses.

CONCLUSIÓ

A mitjan segle XIX, al Baix Empordà, s'estava arribant a la fi d'una llarga etapa expansiva iniciada una centúria abans : una etapa de creixement demogràfic, d'increment de l'àrea conreada, de consolidació d'una nova classe dirigent. Ben aviat començaren a observar-se els primers signes d'esgotament del model de creixement que s'havia mantingut fins aleshores : la pèrdua de població rural entre 1860 i 1880 en fou l'exponent més clar, però també la paralització de l'expansió dels conreus i el fort desenvolupament de la indústria surera gavarrenca, sobre la qual pivotà un nou model econòmic comarcal, mantingut des d'aleshores fins l'esclat del turisme.

L'estructura agrària baixempordanesa es caracteritzava per una certa dualitat masos / petites explotacions familiars. Els primers es trobaven, bàsicament, en mans de propietaris rendistes que, amb desnivells importants, podem considerar globalment com a grans propietaris. No tots els propietaris de mas, tanmateix, eren rendistes o grans propietaris. Existia un segment de propietaris de mas que, a més de residir a la finca, encara treballaven directament les seves terres. En aquests casos, però, o bé les dimensions de seu patrimoni els aproximaven a la petita/mitjana explotació familiar pagesa, o bé es tractava de situacions pràcticament residuals. El mas era la unitat patrimonial bàsica de les grans propietats. Una gran propietat es composava d'un nombre variable de masos, per norma general geogràficament dispersos. La fórmula tradicional d'explotació era la cessió del mas a una família en règim de masoveria. L'explotació directa amb treball assalariat, al marge d'algunes provatures experimentals, no va arrelar entre els grans propietaris; i excepte en situacions particulars (com els grans masos ramaders) el treball assalariat en els masos tingué una rellevància menor. La baixa demanda de treball per a tasques agrícoles generada pels masos limita les possibilitats de sostenir l'existència d'una complementarietat funcional entre aquests i les petites explotacions.

A l'altre pol de l'estructura agrària comarcal hi havia les petites explotacions familiars. Malgrat a la *Catalunya dels masos* els petits patrimonis pagesos hagin estat diluïts historiogràficament, la seva rellevància era gran, tant en termes socials com en termes econòmics. Considerem un error metodològic avaluar el pes de la petita propietat en funció de la superfície total. El resultat minimitza la seva importància real. Quan la relacionem amb la superfície agrícola, observem que el pes dels petits patrimonis pagesos en l'estructura de la propietat no era gens marginal. Una bona part de la superfície agrícola es

trobava en les seves mans. Un intent d'estimar-la ens ha portat a concloure que una mitjana del 45% del sòl agrícola (tot i la complexitat per determinar amb precisió el percentatge i malgrat la gran diversitat de situacions locals) estava posseït per petits propietaris. D'aquesta situació s'infereixen implicacions importants sobre les característiques del sistema agrari. En destaquen dues : (a) els efectes sobre el nivell de comercialització de la producció agrària (en la mesura que una porció important era produïda i gestionada per unitats familiars que cercaven, en primer lloc, la producció per a llur propi consum); i (b) la intensificació de l'ús del sòl en les explotacions on escassejava el sòl i on la predisposició a l'autoexplotació familiar feia que el recurs treball fos relativament abundant.

L'accés a la propietat de la terra, a mitjan segle XIX, es trobava relativament generalitzat. La major part de famílies rurals eren propietàries d'algun tros de terra. Les diferències en el nivell d'accés eren notables, però en general, les dimensions del patrimoni territorial de les famílies rurals eren insuficients per garantir llur reproducció econòmica. El model de consum i reproducció de la unitat familiar pagesa elaborat en el capítol tercer i la seva aplicació a la població-pilot de Monells ens ha permès de comprovar-ho amb un cert nivell de concreció. Només una porció minúscula de les unitats familiars residents a la localitat hauria aconseguit obtenir, amb el nivell tecnològic vuitcentista i amb l'explotació directa de les seves terres, un nivell d'ingrés suficient per a garantir la cobertura del consum i de les despeses d'explotació, a més de fer front a les puncions de la fiscalitat i les rendes emfitèutiques. Les possibilitats de plena reproducció econòmica a partir del propi patrimoni territorial eren nul·les per a la major part de famílies pageses. Un mecanisme compensatori el constituïa l'ampliació de l'explotació a través de l'arrendament (monetari, en espècie, fix o proporcional) de petites parcel·les de terra. Bona part de les UFP optaven per aquesta possibilitat, tal com mostren els censos de pagesos de l'IRA.

No podem pas descriure l'agricultura baixempordanesa d'aquell moment amb qualificatius com pobra o endarrerida. Almenys si el referent és la Península Ibèrica o bona part de l'Europa mediterrània. Certament, encara es tractava d'una agricultura tradicional i amb una base plenament orgànica. Però tant el nivell dels rendiments cerealícoles, com la importància de nous conreus com la patata, la incipient introducció de les lleguminoses de prat, el pes del bestiar en estreta relació amb l'agricultura o l'expansió de les rotacions biennals sense guaret blanc ens permeten pensar que es tractava d'una

agricultura relativament pròspera, sempre en l'esmentat context. Les orientacions productives bàsiques es mantenien dins els cànons tradicionals : una mica d'oli, una mica de vi i tant blat com fos possible. El blat era el principal objectiu productiu de les explotacions baixempordaneses.

En aquestes circumstàncies pot resultar paradoxal el fet que moltes petites localitats rurals declaressin que el blat i la major part de productes agrícoles que produïen bastaven just pel consum de la pròpia població local o que, en anys de collita dolenta o regular, es creés una situació de dèficit en les mateixes localitats. Aquesta era una característica estructural i, pel que sabem, no pas exclusiva de la nostra zona d'estudi¹. Tot i el despoblament rural experimentat a partir de 1860 i malgrat els avenços tècnics i les millores en la productivitat, mig segle més tard tornem a trobar indicis d'una situació similar. Les respostes a les enquestes i interrogatoris que es succeïren al llarg de les primeres dècades de segle insisteixen en posar de relleu el baix nivell d'exportació de productes agraris fora de la localitat i un dèficit més o menys generalitzat de cereals pinso. Aquesta rellevància del consum local pot explicar-se per múltiples factors : la poca fiabilitat de les xifres, la no consideració de productes finals i, en particular, de la ramaderia en els qüestionaris,... però pensem que també s'explica per l'existència una elevada densitat de població rural, en algunes ocasions superior a les possibilitats de sosteniment del sistema agrari.

En cap circumstància pretenem evocar fantasmes neomalthusians per explicar els equilibris població-recursos que s'articularen a mitjan segle XIX o, fins i tot, posteriorment. No té sentit en el context d'un Occident industrialitzat i convençut d'haver trencat les cadenes de Prometeu. Però una densitat de 47 habitants/km² en els municipis amb menys de 2.000 habitants el 1860 o de 42 habitants/km² el 1910, suggereix una elevada presència humana. Aquest fet es realça si considerem la densitat sobre la superfície agrícola : a mitjan segle XIX hi havia 1,05 hectàrees conreades per habitant, relació que es modificà poc fins mitjan a segle XX. I és que, malgrat una participació gairebé universal de la població rural en la producció agrícola, al Baix Empordà la superfície conreada ocupava poc més de la meitat del territori comarcal; i es reduí fins el 45% durant la primera meitat del nou-cents. El bosc, amb el massís de les Gavarres

---

¹ Vegeu Tello, 1995; Pascual, 1990a; Congost, 1990

com a principal exponent, va mantenir -i àdhuc guanyar- un pes decisiu en la configuració del paisatge baixempordanès.

Des de la perspectiva de l'ocupació i de la demanda de treball generades pel sistema agrari hem posat de relleu una conclusió convergent en les observacions anteriors : les localitats rurals es caracteritzaven per un fort excedent de mà d'obra en relació a les demandes laborals dels conreus. El més sorprenent és que, segons les nostres estimacions, aquest excedent no fos eliminat ni durant els períodes estacionals de major ocupació. Aquest desequilibri entre disponibilitats laborals i necessitats reals es produïa tant a nivell global, com a l'interior de la major part d'unitats familiars. El treball agrari era només una ocupació parcial per a bona part d'elles.

Tant la densitat demogràfica, com la demanda de consum alimentari o la relació entre disponibilitats laborals i ocupació agrària, coincideixen en destacar la insuficiència del sector agrari per explicar la dinàmica de la societat rural baixempordanesa. Aquest ha estat un dels fils argumentals de la tesi. Tot i que la nostra recerca s'hagi centrat estrictament en les activitats agràries, ho hem fet des de la certesa que només estàvem enfocant una part dels mecanismes que operaven en el món rural i que la resta l'havíem de percebre en el negatiu. Només si es tenen en compte les possibilitats d'ocupació en activitats d'altres sectors econòmics pot arribar-se a comprendre el funcionament del mercat de treball, els mecanismes de reproducció econòmica de les petites explotacions pageses, les possibilitats d'accedir a la propietat de la terra a través del mercat, el significat dels arrendaments de parcel·les... El concepte central que la historiografia ha desenvolupat per explicar aquesta situació és el de *pluriactivitat*, un terme relativament lax que permet incloure situacions tan diverses com la protoindústria rural o el servei domèstic, sempre des de la perspectiva analítica de les estratègies econòmiques familiars. En el procés de transformació experimentat per la societat rural entre mitjan segle XIX i la quarta dècada del nou-cents la variable *pluriactivitat* i, en especial, les possibilitats d'ocupació *no agrària* varen jugar un paper important. El despoblament dels anys 1860-1880, per exemple, és difícilment comprensible des d'una perspectiva exclusivament agrària. I la consolidació de la petita propietat pagesa fou factible, en bona mesura, per la possibilitat d'obtenir ingressos complementaris fora del sector agrari.

En la interpretació del procés de consolidació de la propietat pagesa també cal tenir en compte la versatilitat de l'explotació pagesa per adequar-se al

context d'una economia mercantil i capitalista. Historiogràficament ha calgut vèncer moltes resistències per revaloritzar teòricament la petita explotació com a forma eficaç i plenament capitalista d'explotació agrària. El discurs predominant fins moments relativament recents posava l'accent en la superioritat de l'explotació a gran escala i negava a la petita explotació la capacitat d'adequar-se al mercat capitalista. L'experiència històrica ha refutat molts dels supòsits en què es sostenia aquest discurs i ha posat de relleu la capacitat de resistència i d'adequació de les explotacions familiars pageses de petites i mitjanes dimensions. A Catalunya, la via de consolidació del capitalisme rural tampoc fou la gran explotació capitalista, basada en el treball assalariat, altament tecnificada i amb una forta dotació de capital². Només en casos excepcionals, sovint lligats a la producció pecuària, va consolidar-se un model d'explotació amb forta dependència del treball assalariat. El deteriorament de la rendibilitat agrària, no compensat per les millores tècniques d'augment de la productivitat, i l'elevació del salari en relació als preus agraris reforçaren l'explotació familiar, bé per la via de les masoveries, bé amb la consolidació dels petits patrimonis pagesos. Que aquesta darrera opció comportés nivells més baixos de comercialització de la producció agrària no implica que ens trobem davant un sector marginal o retardatari. La integració de la unitat familiar pagesa al mercat capitalista podia no realitzar-se tant per la via de la producció agrària com per l'activitat desenvolupada en altres sectors (com a assalariat o com a productor independent), i a remolc de l'efecte multiplicador de la demanda generada per sectors industrials com el surotaper.

Els grans propietaris rendistes apostaren per una certa continuïtat en les formes d'explotació del treball pagès. Masoveries i arrendaments es mantingueren com a fórmules bàsiques en la gestió dels grans patrimonis. Certament, amb canvis que posaven de relleu la necessitat d'adequar les velles figures al nou context, però també amb moltes rèmores. El que succeí amb el contracte de masoveria és una mostra de les contradiccions en què es movien els grans propietaris. Atrapats pel deteriorament de la rendibilitat dels seus patrimonis agraris, expressaren el seu neguit per assajar noves fórmules contractuals; fórmules que implicaven una major intervenció del propietari tant en la direcció com en el finançament de l'explotació, però que sovint no depassaren la fase d'experimentació. Al capdavant, l'opció que va anar-se

---

² Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992a

imposant fou la progressiva substitució de masoveries a parts de fruit per arrendaments monetaris que implicaven el traspàs al masover de les decisions productives i de tota la gestió del mas. Aquesta renúncia a una gestió més directa anà acompanyada d'una pèrdua de la capacitat dels vells mecanismes d'extracció de renda per captar l'excedent pagès. L'establiment i els subestabliments emfitèutics, esdevingueren fórmules cada vegada més residuals, els censos monetaris es depreciaren ràpidament amb els processos inflacionaris posteriors a 1913 i els censos en espècie es desvaloritzaren al ritme de la caiguda del preu relatiu del blat.

L'avenç de la propietat pagesa posterior a la crisi finisecular ha estat valorat de maneres diferents. Com en altres debats historiogràfics, també aquí podem trobar optimistes i pessimistes. Massullo, per posar algun exemple, planteja l'avenç de la *piccola proprietà contadina* en termes altament positius i qualifica d'*epopeia* la forta expansió d'aquesta durant les primeres dècades del segle XX³. Gervais, Jollivet i Tavernier, també parlen de "*le triomphe de l'exploitation familiale*", remarcant els aspectes positius tant en termes econòmics com socials : "*La liberté au village -escriuen- est inscrite dans le cadastre*"⁴. Grigg, en canvi, ho planteja en termes més matisats, advertint que "*the consequences of land purchase were not always happy for the new owners*"⁵. Altres destaquen el desplaçament dels mecanismes d'extracció d'excedent cap a l'esfera de la distribució i comercialització, o el deteriorament dels termes d'intercanvi del sector agrari amb el sector industrial. Tot i que nosaltres hàgim insistit en destacar l'avenç de la propietat pagesa com a línia de força central, al llarg del text també hem anat posant de relleu algunes ambivalències que acompanyaren el procés. La conseqüència més visible d'aquestes ambivalències fou l'expulsió d'una porció gens menyspreable de població. La desaparició d'aquelles unitats familiars amb menors recursos patrimonials va accentuar i -àdhuc- deformar el procés d'accés pagès a la propietat, en la mesura que llur emigració contribuí a incrementar el grau d'universalització de la propietat entre aquelles famílies rurals que restaren.

L'avenç de la propietat pagesa no fou cap procés simple ni indolor. Va realitzar-se en un context de depreciació sostinguda dels productes agrícoles

---

³ Massullo, 1990

⁴ Gervais, Jollivet i Tavernier, 1977 : 217

⁵ Grigg, 1989 : 104

(en general) i de caiguda de la renda agrària. La capacitat d'adequació mostrada per les petites explotacions pageses es basava, en primer lloc, en llur predisposició per acceptar nivells de remuneració (per unitat de treball o d'un altre factor) inferiors als acceptables segons els nivells salarials estàndard⁶ o segons els criteris de qualsevol empresa capitalista. A això es referien els contemporanis quan contraposaven els *comptes de pagès* als *comptes de comerç*. L'autoexplotació pagesa -per dir-ho en termes convencionals- no fou, tanmateix, l'únic mecanisme de reajustament endegat per les petites explotacions pageses : la difusió de segadores mecàniques, la generalització de la batuda a màquina (mercès a la constitució d'empreses itinerants), els canvis en l'estructura de conreus o l'expansió de les produccions pecuàries, posen de relleu que no tot es reduí a la simple acceptació d'un baixos nivells de remuneració.

Finalment, tornar a recordar que, si bé la trama argumental de la tesi ha tendit a emfasitzar l'avenç de la propietat pagesa, l'abast d'aquest procés a l'alçada de 1940 encara era relativament limitat. Caldria esperar a les transformacions de les dècades posteriors per a que adquirís major magnitud (paral·lelament a la seva transformació en allò que s'ha convingut en anomenar *explotació familiar moderna*). Els ritmes de transformació de l'estructura de la propietat sempre han estat pausats.

---

⁶ Vegeu les suggerents reflexions d'Offer sobre la superioritat de les explotacions pageses nordamericanes respecte les grans explotacions capitalistes angleses, atribuïda bàsicament a la capacitat d'autoexplotació laboral de les primeres (Offer, 1989 : 104-120)

Apèndix 1 :

Cartografia dels límits administratius del Baix Empordà

a/ Localització del Partit Judicial de La Bisbal dins Catalunya

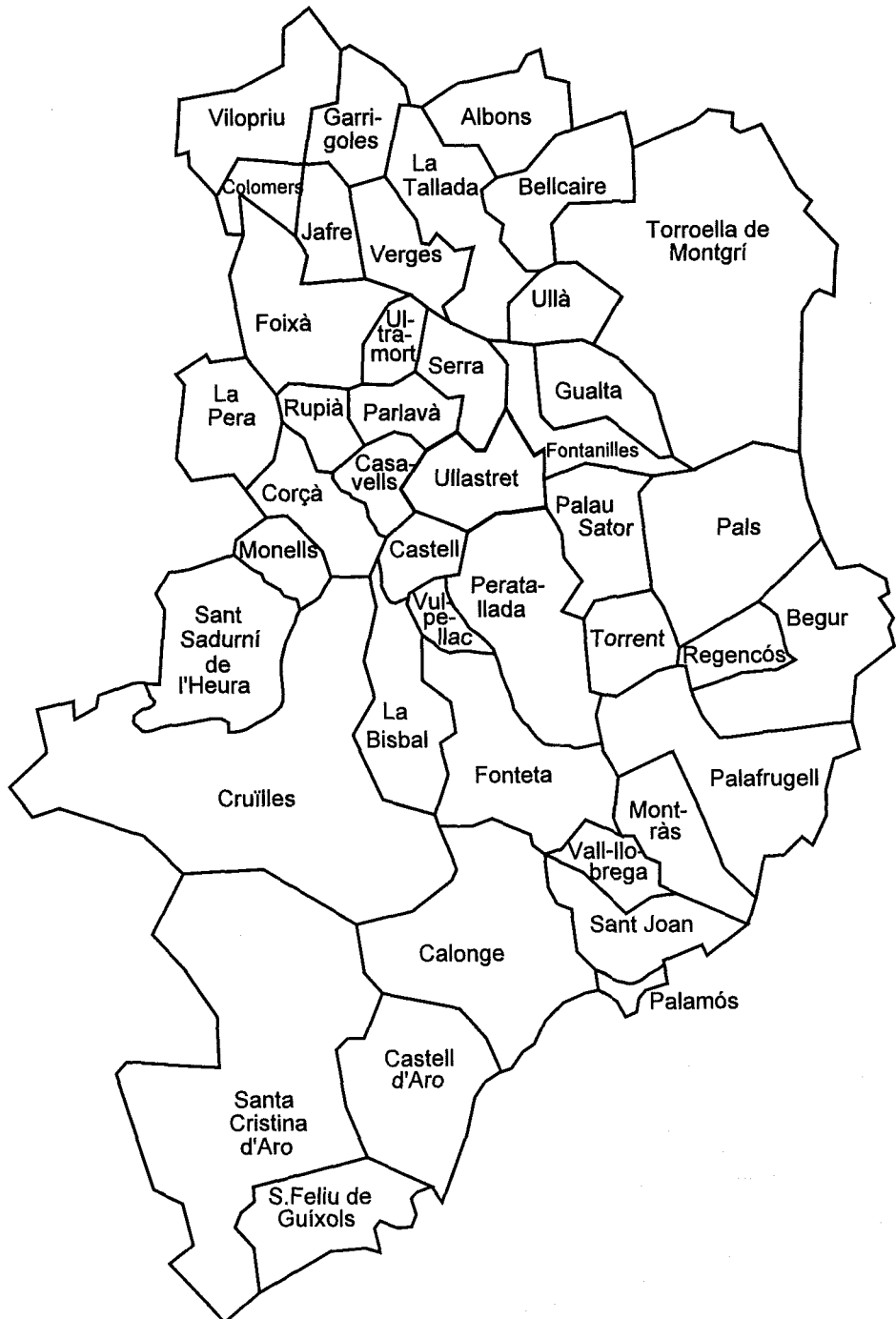

b/ Localització de la comarca del Baix Empordà dins la província de Girona

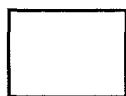
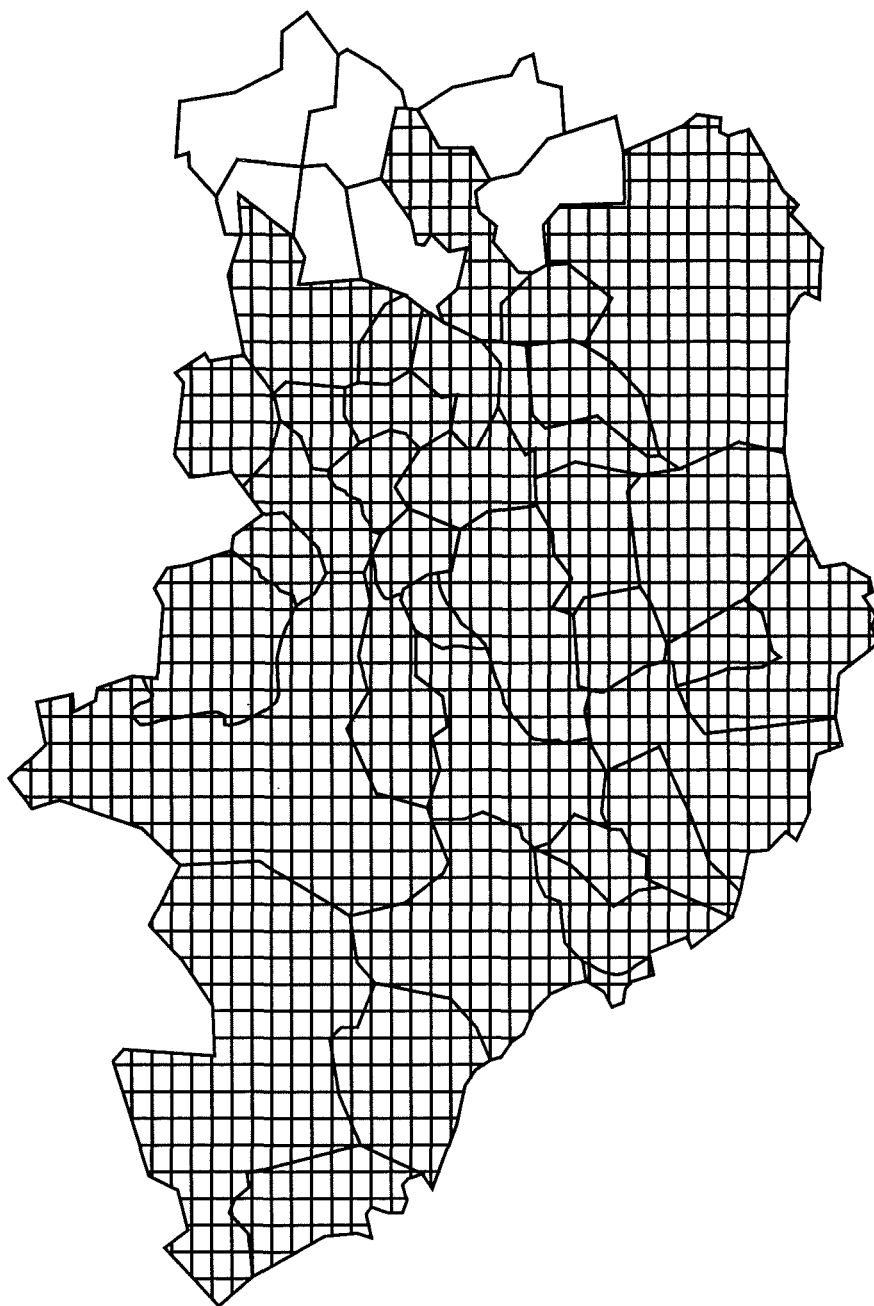

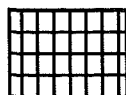
c/ Termes municipals a mitjan segle XIX

d/ Límits del Partit Judicial de La Bisbal i de l'actual comarca

Municipis de la comarca del Baix Empordà
que no pertanyen al Partit Judicial

Municipis del Partit Judicial

Apèndix 2 :

Costos laborals en termes físics

a/ Model de rotació bianual faves-blat (1850-1860)

Càlcul dels costos laborals (en jornals)

	Blat (1 ha)	Faves (1 ha)	Rotació (1 ha)
transport fems		1	0,5
escampar fems		5	2,5
llaurar	4,6	11	7,8
sempar	3,3	8	5,65
birbar/cavar	20	27,5	23,75
segar	9	9	9
garbejar	3	0,5	1,75
batre	8	7,5	7,75
TOTAL	47,9	69,5	58,7

Composició de la força de treball (en jornals)

BLAT	Femení / infantil	Masculí	Masculí amb animal
llaurar			4,6
sempar		1	2,3
birbar/cavar	20		
segar		9	
garbejar			3
batre		7	1
TOTAL	20	17	10,9
FAVES			
transport fems			1
escampar fems		5	
llaurar			11
sempar	4	4	
cavar	27,5		
segar	9		
garbejar			0,5
batre		6,5	1
TOTAL	40,5	15,5	13,5
ROTACIÓ			
transport fems			0,5
escampar fems		2,5	
llaurar			7,8
sempar	2	2,5	1,15
birbar/cavar	23,75		
segar	4,5	4,5	
garbejar			1,75
batre		6,75	1
TOTAL	30,25	16,25	12,2

Calendari dels treballs (en jornals)

BLAT	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
llaurar							2,3	2,3					4,6
semparar										1,0	2,3		3,3
birbar/cavar	2,0	8,0	10,0										20,0
segar						9,0							9,0
garbejar							1,5	1,5					3,0
batre							4,0	4,0					8,0
TOTAL	2,0	8,0	10,0			9,0	7,8	7,8		1,0	2,3		47,9

FAVES	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
T. fems										1,0			1,0
E. fems										2,0	2,0		4,0
llaurar									3,0	3,0	5,0		11,0
semparar											2,0	6,0	8,0
cavar	9,2	9,2		9,1									27,5
arrancar						9,0							9,0
transport						0,5							0,5
batre							4,0	3,5					7,5
TOTAL	9,2	9,2		9,1		9,5	4,0	3,5	3,0	6,0	9,0	6,0	68,5

ROTACIÓ	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
T. fems										0,5			0,5
E. fems										1,5	1,0		2,5
llaurar							1,2	1,1	1,5	1,5	2,5		7,8
semparar										0,5	2,1	3,0	5,6
birbar/cavar	5,6	8,6	5,0	4,6									23,8
segar						9,0							9,0
garbejar						0,3	0,7	0,75					1,75
batre							4,0	3,75					7,75
TOTAL	5,6	8,6	5,0	4,6		9,3	5,9	5,6	1,5	4,0	5,6	3,0	58,7

b/ Model de rotació bianual guaret-blat (1850-1860)

Càlcul dels costos laborals (en jornals)

	Cereal (1 ha)	Guaret (1 ha)	Rotació (1 ha)
transport fems		0,5	0,25
escampar fems		3	1,5
llaurar	4,6	11	7,8
sempar	3,3		1,65
birbar/cavar	20		10
segar	9		4,5
garbejar	3		1,5
batre	8		4
TOTAL	47,9	14,5	31,2

Composició de la força de treball (en jornals)

Cereal	Femení / infantil	Masculí	Masculí amb animal
llaurar			4,6
sempar		1	2,3
birbar/cavar	20		
segar		9	
garbejar			3
batre		7	1
TOTAL	20	17	10,9
Guaret			
transport fems			0,5
escampar fems		3	
llaurar			11
TOTAL	0	3	11,5
Rotació			
transport fems			0,25
escampar fems		1,5	
llaurar			7,8
sempar		0,5	1,15
birbar/cavar	10		
segar		4,5	
garbejar			1,5
batre		3,5	0,5
TOTAL	10	10	11,2

Calendari dels treballs (en jornals)

CEREAL	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
llaurar							2,3	2,3					4,6
sembrar										1,0	2,3		3,3
birbar/cavar	2,0	8,0	10,0										20,0
segar						9,0							9,0
garbejar							1,5	1,5					3,0
batre							4,0	4,0					8,0
TOTAL	2,0	8,0	10,0			9,0	7,8	7,8		1,0	2,3		47,9
GUARET	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
T. fems										0,5			0,5
E. fems										1,5	1,5		3,0
llaurar				3,0					3,0		5,0		11,0
TOTAL				3,0					3,0	2,0	6,5		14,5
ROTACIÓ	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
T. fems										0,25			0,25
E. fems										0,75	0,75		1,5
llaurar				1,5			1,15	1,15	1,5		2,5		7,8
sembrar										0,5	1,15		1,65
birbar/cavar	1,0	4,0	5,0										10,0
segar						4,5							4,5
garbejar							0,75	0,75					1,5
batre							2,0	2,0					4,0
TOTAL	1,0	4,0	5,0	1,5		4,5	3,9	3,9	1,5	1,5	4,4		31,2

c/ Vinya

Costos laborals i composició de la força de treball (en jornals)

	Femení / infantil	Masculí	Masculí amb animal	TOTAL
podar		9,9		9,9
esporgar	4,0			4,0
llaurar i cavar		14,9	2,2	17,1
espampolar	2,0			2,0
verema	4,6	6,9		11,5
transport			2,8	2,8
TOTAL	10,6	31,7	5,0	47,3

Calendari dels treballs (en jornals)

	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
podar			4,2	5,4	0,3								9,9
esporgar					0,2	3,2	0,6						4,0
Llaurar+cavar			1,4	8,9	4,6	2,2							17,1
espampolar									2,0				2,0
verema										10,5	1,0		11,5
transport										2,6	0,2		2,8
TOTAL	0,0	0,0	5,6	14,3	5,1	5,4	0,6	0,0	2,0	13,1	1,2	0,0	47,3

d/ Olivera

Costos laborals i composició de la força de treball (en jornals)

	Femení / infantil	Masculí	Masculí amb animal	TOTAL
conreu		10,0	3,0	13,0
poda		8,0		8,0
recol.lecció	10,0	5,0		15,0
TOTAL	10,0	23,0	3,0	36,0

Calendari dels treballs (en jornals)

	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
conreu			4,1	4,1	3,4	1,4							13,0
poda			2,5	2,5	2,0	1,0							8,0
recol.lecció	3,0											12,0	15,0
TOTAL	3,0	0,0	6,6	6,6	5,4	2,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	36,0

e/ Calendari dels treballs realitzats per mà d'obra masculina (en jornals)

faves/blat	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
T. fems										0,5			0,5
E. fems										1,5	1,0		2,5
llaurar							1,2	1,1	1,5	1,5	2,5		7,8
sembrar										0,5	1,65	1,5	3,65
birbar/cavar													
segar					4,5								4,5
garbejar					0,3	0,7	0,75						1,75
batre						4,0	3,75						7,75
TOTAL						4,8	5,9	5,6	1,5	4,0	5,2	1,5	28,5

guaret/blat	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
T. fems										0,25			0,25
E. fems										0,75	0,75		1,5
llaurar				1,5			1,15	1,15	1,5		2,5		7,8
sembrar										0,5	1,15		1,65
birbar/cavar													
segar					4,5								4,5
garbejar							0,75	0,75					1,5
batre							2,0	2,0					4,0
TOTAL				1,5		4,5	3,9	3,9	1,5	1,5	4,4		31,2

vinya	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
podar			4,2	5,4	0,3								9,9
esporgar													
Llaurar+cavar			1,4	8,9	4,6	2,2							17,1
espampolar													
verema										6,2	0,7		6,9
transport										2,6	0,2		2,8
TOTAL	0,0	0,0	5,6	14,3	4,9	2,2	0,0	0,0	0,0	8,8	0,9	0,0	38,7

olivera	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
conreu			4,1	4,1	3,4	1,4							13,0
poda			2,5	2,5	2,0	1,0							8,0
recol.lecció	1,0											4,0	5,0
TOTAL	1,0	0,0	6,6	6,6	5,4	2,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	26,0

Resum

	Gn	Fb	Mç	Ab	Mg	Jn	Jl	Ag	St	Oc	Nv	Ds	TOTAL
blat/faves						4,8	5,9	5,6	1,5	4,0	5,2	1,5	28,5
guaret/blat				1,5		4,5	3,9	3,9	1,5	1,5	4,4		31,2
vinya	0,0	0,0	5,6	14,3	4,9	2,2	0,0	0,0	0,0	8,8	0,9	0,0	38,7
olivera	1,0	0,0	6,6	6,6	5,4	2,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	26,0

Apèndix 3 :

**Estimació de les necessitats laborals dels propietaris
residents en una mostra de municipis amillarats**

1/ Estimació de les necessitats de mà d'obra masculina

Supòsit A : Conreus sense guaret

(en nº de propietaris)

Jornals masculins necessaris	<100	100-300	300-600	600-900	900-1200	1200-1500	1500-1800	1800-2100	2100-2400	2400-2700	>2700	Total
Casavells	41	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	44
Corçà	103	8	6	2	2	0	0	0	0	0	0	121
Cruïlles	103	44	12	3	2	1	0	0	0	0	0	165
Fonteta	67	16	8	5	0	0	0	0	0	0	0	96
Garrigoles	60	17	2	2	1	0	0	0	0	0	0	82
Monells	74	8	3	0	0	0	0	0	0	0	0	85
Palafrugell	527	26	2	0	0	0	0	0	0	0	0	555
Palau Sator	95	12	5	2	2	1	0	0	0	0	0	117
Parlavà	83	11	5	2	3	0	0	0	0	0	0	104
Serra	48	6	6	3	4	0	0	0	0	0	0	67
Ullà	72	8	4	2	0	1	0	1	0	0	0	88
Vall-llobrega	46	4	3	0	0	0	0	0	0	0	0	53
Vulpellac	62	9	5	0	2	1	0	0	0	0	0	79

(en % sobre el total de propietaris propietaris)

Jornals masculins necessaris	<100	100-300	300-600	600-900	>900	TOTAL
Casavells	93	7	0	0	0	100
Corçà	85	7	5	2	2	100
Cruïlles	62	27	7	2	2	100
Fonteta	70	17	8	5	0	100
Garrigoles	73	21	2	2	1	100
Monells	87	9	4	0	0	100
Palafrugell	95	5	0	0	0	100
Palau Sator	81	10	4	2	3	100
Parlavà	80	11	5	2	3	100
Serra	72	9	9	4	6	100
Ullà	82	9	5	2	2	100
Vall-llobrega	87	8	6	0	0	100
Vulpellac	78	11	6	0	4	100

Supòsit B: Conreus amb guaret

(en nº de propietaris)

Jornals masculins necessaris	<100	100-300	300-600	600-900	900-1200	1200-1500	1500-1800	1800-2100	2100-2400	2400-2700	>2700	Total
Casavells	42	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	44
Corçà	107	7	5	2	0	0	0	0	0	0	0	121
Cruïlles	113	41	8	2	1	0	0	0	0	0	0	165
Fonteta	74	11	9	2	0	0	0	0	0	0	0	96
Garrigoles	60	17	4	1	0	0	0	0	0	0	0	82
Monells	76	7	2	0	0	0	0	0	0	0	0	85
Palafrugell	527	26	2	0	0	0	0	0	0	0	0	555
Palau Sator	98	11	5	2	1	0	0	0	0	0	0	117
Parlavà	86	10	4	4	0	0	0	0	0	0	0	104
Serra	50	8	5	4	0	0	0	0	0	0	0	67
Ullà	73	10	2	1	1	0	1	0	0	0	0	88
Vall-Ilobrega	46	4	3	0	0	0	0	0	0	0	0	53
Vulpellac	64	9	3	2	1	0	0	0	0	0	0	79

(en % sobre el total de propietaris)

Jornals masculins necessaris	<100	100-300	300-600	600-900	>900	TOTAL
Casavells	95	5	0	0	0	100
Corçà	88	6	4	2	0	100
Cruïlles	68	25	5	1	1	100
Fonteta	77	11	9	2	0	100
Garrigoles	73	21	5	1	0	100
Monells	89	8	2	0	0	100
Palafrugell	95	5	0	0	0	100
Palau Sator	84	9	4	2	1	100
Parlavà	83	10	4	4	0	100
Serra	75	12	7	6	0	100
Ullà	83	11	2	1	2	100
Vall-Ilobrega	87	8	6	0	0	100
Vulpellac	81	11	4	3	1	100

2/ Estimació de les necessitats totals de mà d'obra

Supòsit A : *Conreus sense guaret*

(en nº de propietaris)

Total jornals necessaris	<100	100-300	300-600	600-900	900-1200	1200-1500	1500-1800	1800-2100	2100-2400	2400-2700	>2700	Total
Casavells	34	8	2	0	0	0	0	0	0	0	0	44
Corçà	81	27	4	3	2	1	1	1	1	0	0	121
Cruïlles	69	53	25	10	3	2	0	1	2	0	0	165
Fonteta	51	24	8	6	2	3	2	0	0	0	0	96
Garrigoles	38	32	7	1	1	2	0	1	0	0	0	82
Monells	50	31	2	0	2	0	0	0	0	0	0	85
Palafrugell	513	37	5	0	0	0	0	0	0	0	0	555
Palau Sator	75	26	5	2	3	0	2	1	1	1	0	116
Parlavà	68	19	7	4	1	1	1	2	1	0	0	104
Serra	38	12	3	5	1	2	1	1	2	1	0	66
Ullà	66	9	5	3	1	1	1	0	0	1	0	87
Vall-llobrega	40	9	1	2	1	0	0	0	0	0	0	53
Vulpellac	53	11	7	2	3	0	0	2	0	0	1	79

(en % sobre el total de propietaris propietaris)

Total jornals necessaris	< 100	100-300	300-600	600-900	>900	Total
Casavells	77	18	5	0	0	100
Corçà	67	22	3	2	5	100
Cruïlles	42	32	15	6	5	100
Fonteta	53	25	8	6	7	100
Garrigoles	46	39	9	1	5	100
Monells	59	36	2	0	2	100
Palafrugell	92	7	1	0	0	100
Palau Sator	65	22	4	2	7	100
Parlavà	65	18	7	4	6	100
Serra	58	18	5	8	12	100
Ullà	76	10	6	3	5	100
Vall-llobrega	75	17	2	4	2	100
Vulpellac	67	14	9	3	8	100

Supòsit B : Conreus amb guaret

(en nº de propietaris)

Total jornals necessaris	<100	100-300	300-600	600-900	900-1200	1200-1500	1500-1800	1800-2100	2100-2400	2400-2700	>2700	Total
Casavells	40	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	44
Corçà	96	14	7	2	1	1	0	0	0	0	0	121
Cruïlles	97	48	12	5	2	1	0	0	0	0	0	165
Fonteta	66	16	9	3	2	0	0	0	0	0	0	96
Garrigoles	49	25	3	4	0	1	0	0	0	0	0	82
Monells	68	14	1	2	0	0	0	0	0	0	0	85
Palafrugell	513	37	5	0	0	0	0	0	0	0	0	555
Palau Sator	93	13	6	1	3	1	0	0	0	0	0	117
Parlavà	83	10	5	2	4	0	0	0	0	0	0	104
Serra	47	7	6	3	3	1	0	0	0	0	0	67
Ullà	72	8	3	2	1	0	1	0	1	0	0	88
Vall-llobrega	46	4	2	1	0	0	0	0	0	0	0	53
Vulpellac	60	10	6	0	2	1	0	0	0	0	0	79

(en % sobre el total de propietaris propietaris)

Total jornals necessaris	< 100	100-300	300-600	600-900	>900	Total
Casavells	91	9	0	0	0	100
Corçà	79	12	6	2	2	100
Cruïlles	59	29	7	3	2	100
Fonteta	69	17	9	3	2	100
Garrigoles	60	30	4	5	1	100
Monells	80	16	1	2	0	100
Palafrugell	92	7	1	0	0	100
Palau Sator	79	11	5	1	3	100
Parlavà	80	10	5	2	4	100
Serra	70	10	9	4	6	100
Ullà	82	9	3	2	3	100
Vall-llobrega	87	8	4	2	0	100
Vulpellac	76	13	8	0	4	100

Apèndix 4:

Pressupost alimentari d'un treballador rural

a/ Alimentación del obrero del campo. Informe de l'Ajuntament de La Bisbal, 1914
(aprox.)

Alcaldía Constitucional

Alimentación del obrero del campo.

LA BISBAL

OBRREROS DEDICADOS A

Faenas agrícolas.	31
Jornaleros	197
Segadores	78
Arbolado etc.	80
Hortelanos	18
Otras industrias ó profesiones del campo	102
Pastores y cabreros	16
Yegüeros y vaqueros	5
Otros	45
Otros no incluidos	30

Totales Varones 570 Hembras 9

Alimentación en invierno.

Desayuno	6	Toastada con vino
Almuerzo	8	Arenque ó patatas
Comida	12	Puchero
Merienda	16	Arenque ó sobrante de la comida.
Cena	19	Sopa y legumbres, con tocino, ó bacalao
		~~Verano~~

Desayuno	5	Fruta.
Almuerzo	8	Tomates o pimientos
Comida	12	Puchero
Merienda	16	Tomate o pimiento o sobrante de la comida
Cena	20	Legumbres, con una tortilla, pescado ordinario y pocas veces carne.

Consumo diario.	Pan	700 gra	28 cents
	Arroz	100 "	8 "
	Garbanzos	150 "	12 "
	Judias	150 "	15 "
	Patatas	500 "	15 "
	Coles		5
	Coliflor		10
	Melon		5
	Higos		5
	Melocotones		5
	Carne lanar	200 "	40
	Otra	200 "	50
	Tocino	50 "	10
	Embutidos	50 "	10
	Pescados.-Raya	200 "	15
	Caballa	200 "	20
	Bacalao		20
	Leche de cabra		10
	Manteca de cerdo		15
	Huevos		10
	Harina		5
	Sal		5
	Vinagre		5

ENFERMEDADES

Tuberculosis	Enfermos	3	Defunciones	2
Tifoideas	"	1	"	1
Reumatismo	"	4	"	2

Total de dias perdidos por estas causas 410
Importe total de los jornales perdidos 1025

b/ Alimentació. Informe de l'Ajuntament de La Bisbal, 1919

Baldia Constitucional

DE
LA BISBAL

A L I M E N T A C I Ó

-----000-----

Sobre aquest particular reproduhirém dades facilitades al "Institut de Reformas Sociales"

CLASSE OBRENA.

Horas.

Hivern.

8	Esmorzar	Arengada, amb una torrada de pa o sobrant recalfat del sopar del dia avants.
12	Dinar	Escudella; carn d'olla.
16	Berenar	Com l'esmorzar.
19	Sopar	Sopa i llegums o bacallá

Istiu.

8	Esmorzar	Tomatecs o pebrots amb una arengada.
12	Dinar	Escudella; carn d'olla.
16	Berenar	Pebrots o tomatecs o sobrant del dinar.
19	Sopar	Llegums, peix ordinari o bacallá.

Festes extraordinaries.

En menjar ordinari arribant-hi algunes vegades un xic de carn i patates; tripes de bacallá o peix ordinari.

CLASSE MITJA.

8	Esmorzar	Monjtes fregides; patates; cafè amb llet.
12	Dinar	Escudella; carn d'olla; un entrant senzill.
16	Berenar	Un ou; butifarra; llegums fregides.
20	Sopar	Sopa; llegums i un plat de peix ordinari o un entrant.

CLASSE RICA.

9	Esmorzar	Iacalata; llet i cafè.
13	Dinar	Escudella; carn d'olla; un entrant; postres de fruita o pastes seques.
20	Sopar.	Sopa; verdura; un plat de carn o peix fi; postres de fruita o pastes seques.

Les classes mitja i rica observen, generalment el mateix regim istiu i hivern.

Tant els obrers com la classe mitja, generalment prenen cafè després d'haver dinat i, molts després del sopar.

En aquesta ciutat no existeix cap Economat.

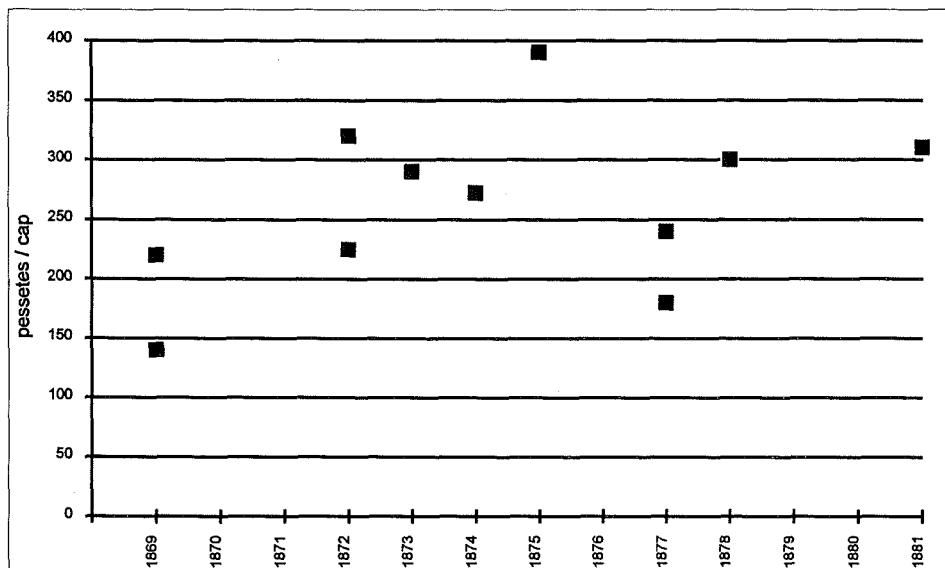

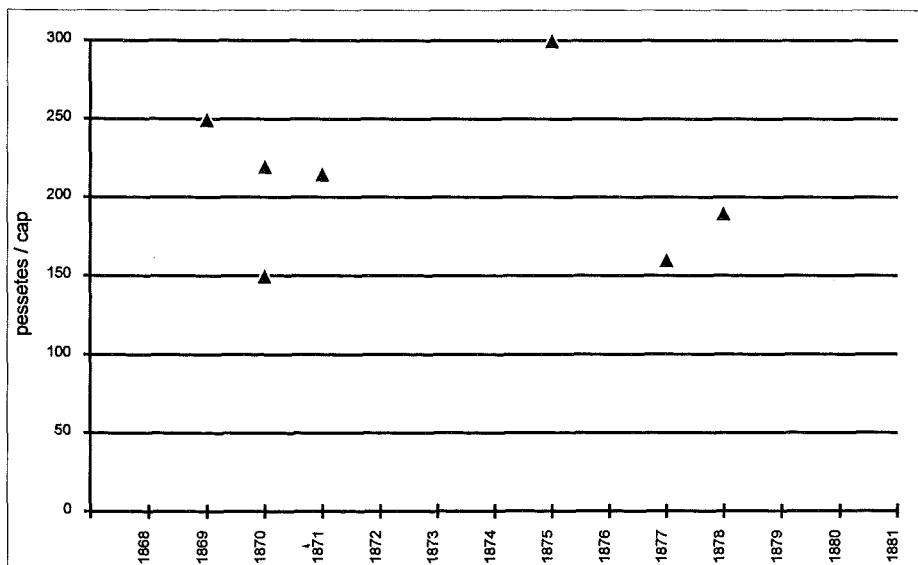
Apèndix 5:

Preu del bestiar en dos masos

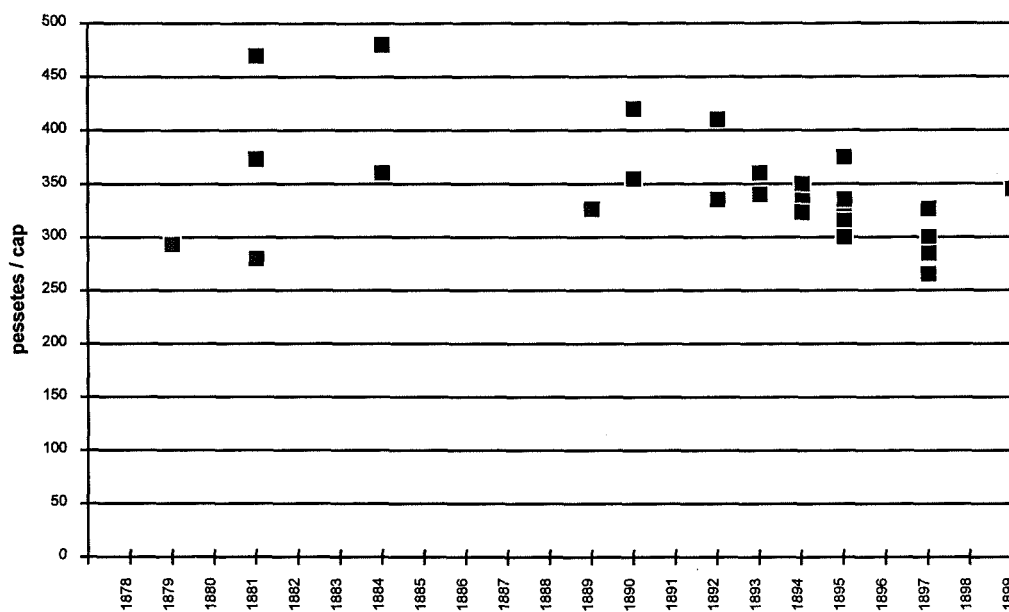
Preus dels bous comprats o venuts al Mas Cancell, de Gualta (1869-1881)

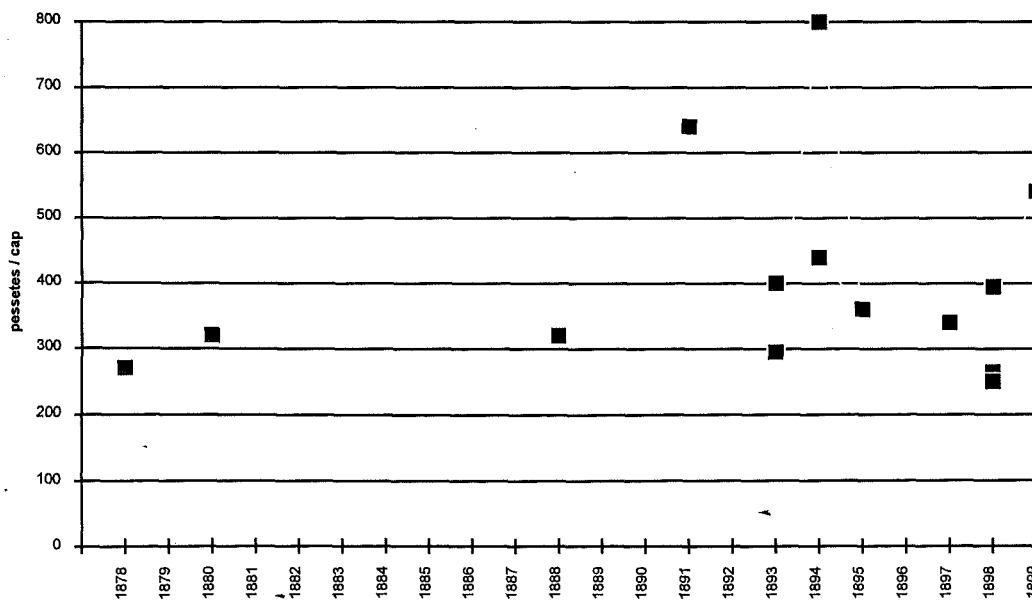
Preus de les vaques comprades o venudes al Mas Cancell, de Gualta (1869-1881)

Preus dels bous venuts al Mas Pinell, de Torroella (1878-1899)

Preus dels cavalls venuts al Mas Pinell, de Torroella (1878-1899)

Apèndix 6 :

**Distribució de la propietat de la terra segons els
amillaments de mitjan segle XIX**

Taula 1 : Distribució de la superfície per grups de propietaris (en ha)

	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)															Total
	any	0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7 - 10	10 - 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	50 - 75	75 - 100	>100	
Begur	1855	119	256	168	93	77	120	77	195	70	99	0	118	0	0	1394
Casavells	1858	40	41	25	17	9	6	16	60	45	0	0	57	0	0	317
Colomers	1865	30	38	28	20	19	24	46	24	26	0	0	74	0	0	328
Corçà	1881	49	85	65	49	21	24	8	80	96	98	132	52	0	0	758
Cruïlles	1878	139	83	56	60	18	97	26	335	138	75	325	1502	545	2803	6201
Fonteta	1861	65	61	49	32	27	34	78	128	64	114	46	220	77	1329	2322
Garrigoles	1862	67	64	55	37	21	55	44	17	0	69	50	132	0	0	609
La Bisbal	1860	83	69	36	24	8	31	0	105	51	35	46	0	0	0	489
Monells	1865	33	63	64	23	14	35	17	27	51	107	0	0	82	0	516
Palafrugell	1881	188	283	205	118	106	135	134	209	306	73	143	239	163	0	2302
Palamós	1860	17	4	7	7	13	66	9	35	0	0	0	0	0	0	157
Palau Sator	1872	66	78	62	39	28	52	54	158	147	132	136	127	80	0	1160
Parlavà	1862	39	30	40	18	9	28	25	86	51	138	0	0	0	0	464
Regencós	1868	21	32	18	28	27	11	10	37	78	71	0	112	0	0	445
S.Joan de P.	1861	89	138	99	61	37	40	41	71	117	36	86	218	89	0	1120
S.Pol	1858	64	47	21	34	23	20	57	81	30	0	0	0	0	0	376
S.Sadurní	1860	51	61	47	41	74	62	67	189	260	138	86	300	249	491	2115
Serra	1860	36	47	31	38	5	31	10	124	75	69	128	0	0	0	594
Torrent	1860	19	91	55	10	27	31	56	78	51	104	46	52	0	0	621
Torroella	1863	369	450	284	165	81	134	132	269	159	103	42	129	262	902	3480
Ullà	1861	64	69	33	24	5	44	9	85	49	30	49	71	0	0	532
Ullastret	1860	113	109	66	72	23	48	83	217	46	0	0	0	0	0	777
Vall-llobrega	1881	34	54	59	27	22	42	36	66	72	35	0	62	0	0	510
Verges	1862	99	86	59	32	27	31	17	196	75	103	0	0	0	0	726
Vulpellac	1858	42	41	29	18	10	53	34	90	26	74	40	0	0	0	457

Taula 2 : Distribució dels propietaris segons extensió posseïda (nº propietaris)

	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)															Total
	0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-75	75-100	>100		
Begur	168	172	68	27	17	21	9	14	3	3	0	2	0	0	504	
Casavells	83	30	10	5	2	1	2	4	2	0	0	1	0	0	140	
Colomers	67	27	11	6	4	4	6	2	1	0	0	1	0	0	129	
Corçà	92	59	27	14	5	4	1	5	4	3	3	1	0	0	218	
Cruïlles	231	60	22	17	4	16	3	23	6	2	7	25	6	17	439	
Fonteta	113	43	19	9	6	6	9	9	3	3	1	4	1	6	232	
Garrigoles	135	44	22	11	5	9	5	1	0	2	1	2	0	0	237	
La Bisbal	414	47	15	7	2	5	0	7	2	1	1	0	0	0	501	
Monells	59	44	26	7	3	6	2	2	2	3	0	0	1	0	155	
Palafrugell	342	200	86	35	24	23	16	15	13	2	3	4	2	0	765	
Palamós	46	3	3	2	3	11	1	3	0	0	0	0	0	0	72	
Palau Sator	117	55	25	11	6	9	6	10	6	4	3	2	1	0	255	
Parlavà	90	21	16	5	2	5	3	7	2	4	0	0	0	0	155	
Regencós	39	21	7	8	6	2	1	3	3	2	0	2	0	0	94	
S.Joan de P.	169	97	40	18	8	7	5	5	5	1	2	4	1	0	362	
S.Pol	105	38	8	10	5	3	7	5	1	0	0	0	0	0	182	
S.Sadurní	79	40	19	12	16	11	8	13	11	4	2	5	3	3	226	
Serra	86	32	13	11	1	5	1	9	3	2	3	0	0	0	166	
Torrent	32	64	22	3	6	5	7	5	2	3	1	1	0	0	151	
Torroella	672	319	118	48	18	23	16	19	6	3	1	2	3	4	1252	
Ullà	142	47	15	7	1	7	1	6	2	1	1	1	0	0	231	
Ullastret	202	77	28	21	5	8	10	15	2	0	0	0	0	0	368	
Vall-llobrega	56	38	24	8	5	7	4	5	3	1	0	1	0	0	152	
Verges	220	61	25	9	6	5	2	13	3	3	0	0	0	0	347	
Vulpellac	96	28	12	5	2	9	4	6	1	2	1	0	0	0	166	

Taula 3 : Distribució de la superfície conreada segons grups de propietaris (en ha)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-75	75-100	>100	
Begur	1855	144	233	123	81	31	75	109	98	22	0	0	0	0	0	916
Casavells	1858	41	39	30	10	9	13	9	92	0	0	0	51	0	0	295
Colomers	1865	30	39	21	20	22	43	14	29	0	0	41	0	0	0	260
Corçà	1881	49	86	68	37	4	22	17	120	102	109	0	0	0	0	616
Cruïlles	1878	119	78	71	53	40	82	110	181	68	73	40	0	0	0	913
Fonteta	1861	33	41	30	32	13	32	31	128	95	30	0	0	0	0	464
Garrigoles	1862	65	67	45	30	23	52	26	17	70	37	0	0	0	0	433
La Bisbal	1860	84	68	31	27	9	31	9	70	51	68	0	0	0	0	448
Monells	1865	33	64	69	3	27	18	9	42	42	30	49	0	0	0	386
Palafrugell	1881	203	250	129	81	76	78	142	215	152	0	0	60	0	0	1387
Palamós	1860	18	4	9	7	9	53	18	11	0	0	0	0	0	0	128
Palau Sator	1872	62	76	52	45	28	39	36	211	160	106	87	74	0	0	976
Parlavà	1862	38	31	37	15	9	34	26	72	50	132	0	0	0	0	444
Regencós	1868	23	24	26	25	14	5	18	47	20	35	0	0	0	0	236
S.Joan	1861	89	98	60	31	28	16	32	108	28	106	0	56	0	0	652
S.Pol	1858	60	45	22	30	14	28	38	40	0	0	0	0	0	0	278
S.Sadurní	1860	59	58	41	28	27	59	68	127	51	0	0	0	0	0	516
Serra	1860	37	47	24	33	4	30	29	90	99	111	42	0	0	0	545
Torrent	1860	26	82	42	18	14	19	73	96	0	70	0	0	0	0	440
Torroella	1863	367	424	279	159	73	155	106	241	135	132	0	109	75	475	2729
Ullà	1861	65	68	33	24	5	43	17	70	77	0	47	70	0	0	520
Ullastret	1860	112	109	64	64	32	37	87	193	45	0	0	0	0	0	743
Vall-llobrega	1881	40	55	23	11	9	5	24	43	0	0	0	0	0	0	210
Verges	1862	100	87	59	25	22	31	17	209	99	36	0	0	0	0	684
Vulpellac	1858	37	38	22	14	18	48	25	104	0	104	0	0	0	0	409

Taula 4 : Distribució dels propietaris segons superfície conreada posseïda (nº propietaris)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-75	75-100	>100	
Begur	1855	215	159	50	23	7	13	13	7	1	0	0	0	0	0	488
Casavells	1858	84	28	12	3	2	2	1	6	0	0	0	1	0	0	139
Colomers	1865	71	27	8	6	5	7	2	2	0	0	1	0	0	0	129
Corçà	1881	96	60	27	11	1	4	2	8	4	3	0	0	0	0	216
Cruïlles	1878	224	56	28	15	9	14	13	13	3	2	1	0	0	0	378
Fonteta	1861	79	28	12	9	3	5	4	9	4	1	0	0	0	0	154
Garrigoles	1862	138	48	18	9	5	9	3	1	3	1	0	0	0	0	235
La Bisbal	1860	417	46	13	8	2	5	1	5	2	2	0	0	0	0	501
Monells	1865	60	45	28	1	6	3	1	3	2	1	1	0	0	0	151
Palafrugell	1881	398	177	54	24	17	13	17	15	6	0	0	1	0	0	722
Palamós	1860	47	3	4	2	2	9	2	1	0	0	0	0	0	0	70
Palau Sator	1872	117	53	21	13	6	7	4	14	6	3	2	1	0	0	247
Parlavà	1862	92	21	15	4	2	6	3	6	2	4	0	0	0	0	155
Regencós	1868	48	15	11	7	3	1	2	4	1	1	0	0	0	0	93
S.Joan de P.	1861	201	69	25	9	6	3	4	8	1	3	0	1	0	0	330
S.Pol	1858	100	37	9	9	3	5	5	3	0	0	0	0	0	0	171
S.Sadurní	1860	113	39	17	8	6	10	8	9	2	0	0	0	0	0	212
Serra	1860	89	32	10	10	1	5	3	7	4	3	1	0	0	0	165
Torrent	1860	42	60	17	5	3	3	9	6	0	2	0	0	0	0	147
Torroella	1863	693	304	116	46	16	27	13	17	5	4	0	2	1	3	1247
Ullà	1861	143	46	15	7	1	7	2	5	3	0	1	1	0	0	231
Ullastret	1860	201	77	27	19	7	6	11	14	2	0	0	0	0	0	364
Vall-llobrega	1881	69	38	9	3	2	1	3	3	0	0	0	0	0	0	128
Verges	1862	221	61	25	7	5	5	2	14	4	1	0	0	0	0	345
Vulpellac	1858	100	26	9	4	4	8	3	7	0	3	0	0	0	0	164

Taula 5 : Distribució de la superfície posseïda pels veïns, segons grups de propietaris (en ha)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-75	75-100	>100	
Begur	1855	68	202	151	79	73	110	77	195	70	35	0	118	0	0	1178
Casavells	1858	13	19	5	0	0	0	7	33	23	0	0	57	0	0	158
Colomers	1865	26	35	25	17	19	24	46	0	26	0	0	74	0	0	291
Corçà	1881	24	55	29	31	12	18	0	66	70	98	0	52	0	0	455
Cruïlles	1878	20	43	23	29	14	91	26	214	138	75	325	1278	545	2803	5622
Fonteta	1861	14	28	28	17	22	22	61	90	44	77	0	164	77	1329	1976
Garrigóles	1862	8	28	41	27	17	55	44	0	0	69	50	132	0	0	469
La Bisbal	1860	66	50	20	10	4	12	0	45	24	35	46	0	0	0	312
Monells	1865	11	39	56	20	5	23	17	27	51	107	0	0	82	0	438
Palafrugell	1881	171	252	181	104	98	129	126	173	239	73	49	168	0	0	1764
Palamós	1860	15	4	7	7	9	66	9	11	0	0	0	0	0	0	127
Palau Sator	1872	27	37	40	17	14	40	35	37	48	34	47	55	80	0	511
Parlavà	1862	25	20	24	15	5	22	16	74	51	138	0	0	0	0	390
Regencós	1868	9	19	18	28	22	11	10	27	78	71	0	112	0	0	405
S.Joan de P.	1861	40	69	46	10	14	34	9	24	73	36	0	53	89	0	495
S.Pol	1858	2	5	21	21	19	7	50	50	30	0	0	0	0	0	202
S.Sadurní	1860	20	34	35	30	69	57	42	160	192	138	42	300	249	491	1858
Serra	1860	13	13	14	11	0	25	0	21	0	0	0	0	0	0	96
Torrent	1860	5	25	18	0	22	31	48	78	51	69	46	52	0	0	446
Torroella	1863	171	271	207	126	63	115	132	120	79	34	42	69	86	589	2105
Ullà	1861	19	16	11	7	0	25	9	54	0	30	49	0	0	0	219
Ullastret	1860	24	35	36	31	4	12	33	28	21	0	0	0	0	0	225
Vall-llobrega	1881	8	19	30	20	14	24	8	28	72	35	0	0	0	0	258
Verges	1862	58	56	43	21	27	31	10	40	21	34	0	0	0	0	341
Vulpellac	1858	10	10	14	11	5	24	26	74	26	74	40	0	0	0	314

Taula 6 : Distribució dels propietaris veïns segons extensió posseïda (nº propietaris)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-75	75-100	>100	
Begur	1855	95	134	61	23	16	19	9	14	3	1	0	2	0	0	377
Casavells	1858	31	14	2	0	0	0	1	2	1	0	0	1	0	0	52
Colomers	1865	58	25	10	5	4	4	6	0	1	0	0	1	0	0	114
Corçà	1881	48	37	12	9	3	3	0	4	3	3	0	1	0	0	123
Cruïlles	1878	33	29	9	8	3	15	3	15	6	2	7	21	6	17	174
Fonteta	1861	34	19	11	5	5	4	7	6	2	2	0	3	1	6	105
Garrigóles	1862	14	19	16	8	4	9	5	0	0	2	1	2	0	0	80
La Bisbal	1860	347	34	8	3	1	2	0	3	1	1	1	0	0	0	401
Monells	1865	19	27	23	6	1	4	2	2	2	3	0	0	1	0	90
Palafrugell	1881	314	177	76	31	22	22	15	12	10	2	1	3	0	0	685
Palamós	1860	40	3	3	2	2	11	1	1	0	0	0	0	0	0	63
Palau Sator	1872	48	26	16	5	3	7	4	3	2	1	1	1	1	0	118
Parlavà	1862	57	14	10	4	1	4	2	6	2	4	0	0	0	0	104
Regencós	1868	17	12	7	8	5	2	1	2	3	2	0	2	0	0	61
S.Joan de P.	1861	79	47	18	3	3	6	1	2	3	1	0	1	1	0	165
S.Pol	1858	2	3	8	6	4	1	6	3	1	0	0	0	0	0	34
S.Sadurní	1860	34	21	14	9	15	10	5	11	8	4	1	5	3	3	143
Serra	1860	37	9	6	3	0	4	0	2	0	0	0	0	0	0	61
Torrent	1860	13	17	7	0	5	5	6	5	2	2	1	1	0	0	64
Torroella	1863	322	191	86	37	14	20	16	9	3	1	1	1	1	3	705
Ullà	1861	56	11	5	2	0	4	1	4	0	1	1	0	0	0	85
Ullastret	1860	40	24	15	9	1	2	4	2	1	0	0	0	0	0	98
Vall-llobrega	1881	15	13	12	6	3	4	1	2	3	1	0	0	0	0	60
Verges	1862	149	38	18	6	6	5	1	3	1	1	0	0	0	0	228
Vulpellac	1858	47	7	6	3	1	4	3	5	1	2	1	0	0	0	80

Taula 7 : Distribució de la superfície conreada posseïda pels veïns segons grups de propietaris (en ha)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-75	75-100	>100	
Begur	1855	82	174	101	63	31	64	93	84	0	0	0	0	0	0	691
Casavells	1858	14	18	5	0	0	7	0	51	0	0	0	51	0	0	146
Colomers	1865	26	36	18	17	18	43	14	18	0	0	41	0	0	0	232
Corçà	1881	24	52	38	24	4	16	10	88	50	72	0	0	0	0	377
Cruïlles	1878	26	56	55	43	40	82	110	161	68	73	40	0	0	0	754
Fonteta	1861	33	41	30	32	13	32	31	128	95	30	0	0	0	0	464
Garrigoles	1862	7	35	41	17	23	46	26	17	70	37	0	0	0	0	319
La Bisbal	1860	65	51	17	10	9	12	0	28	24	68	0	0	0	0	284
Monells	1865	14	41	58	3	23	11	9	42	42	30	49	0	0	0	322
Palafrugell	1881	187	233	112	71	68	71	108	173	98	0	0	0	0	0	1121
Palamós	1860	15	4	9	7	4	53	9	11	0	0	0	0	0	0	112
Palau Sator	1872	27	41	30	24	14	27	27	53	27	70	45	74	0	0	459
Parlavà	1862	24	19	24	9	5	28	8	61	26	62	0	0	0	0	266
Regencós	1868	11	16	26	21	14	5	18	47	20	35	0	0	0	0	214
S.Joan de P.	1861	42	58	22	7	10	11	16	39	28	36	0	56	0	0	323
S.Pol	1858	1	8	22	17	14	17	38	28	0	0	0	0	0	0	146
S.Sadurní	1860	27	46	41	25	22	47	68	127	51	0	0	0	0	0	454
Serra	1860	37	47	24	33	4	30	29	90	99	111	42	0	0	0	545
Torrent	1860	6	24	22	12	10	19	65	76	0	70	0	0	0	0	303
Torroella	1863	172	263	212	127	59	119	98	137	27	102	0	58	0	283	1656
Ullà	1861	19	16	11	7	0	24	17	40	30	0	47	0	0	0	210
Ullastret	1860	24	34	38	28	9	6	31	27	21	0	0	0	0	0	218
Vall-llobrega	1881	11	33	13	11	9	0	7	43	0	0	0	0	0	0	127
Verges	1862	59	56	40	21	22	31	10	37	48	0	0	0	0	0	324
Vulpellac	1858	11	9	14	7	9	24	17	89	0	104	0	0	0	0	284

Taula 8 : Distribució dels propietaris veïns segons superfície conreada posseïda (nº propietaris)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-75	75-100	>100	
Begur	1855	124	119	41	18	7	11	11	6	0	0	0	0	0	0	337
Casavells	1858	32	13	2	0	0	1	0	3	0	0	0	1	0	0	52
Colomers	1865	62	25	7	5	4	7	2	1	0	0	1	0	0	0	114
Corçà	1881	50	36	15	7	1	3	1	6	2	2	0	0	0	0	123
Cruïlles	1878	44	40	22	12	9	14	13	12	3	2	1	0	0	0	172
Fonteta	1861	79	28	12	9	3	5	4	9	4	1	0	0	0	0	154
Garrigoles	1862	14	24	16	5	5	8	3	1	3	1	0	0	0	0	80
La Bisbal	1860	348	34	7	3	2	2	0	2	1	2	0	0	0	0	401
Monells	1865	22	28	24	1	5	2	1	3	2	1	1	0	0	0	90
Palafrugell	1881	367	164	47	21	15	12	13	12	4	0	0	0	0	0	655
Palamós	1860	41	3	4	2	1	9	1	1	0	0	0	0	0	0	62
Palau Sator	1872	50	28	12	7	3	5	3	4	1	2	1	1	0	0	117
Parlavà	1862	58	13	10	2	1	5	1	5	1	2	0	0	0	0	98
Regencós	1868	22	10	11	6	3	1	2	4	1	1	0	0	0	0	61
S.Joan de P.	1861	96	40	9	2	2	2	2	3	1	1	0	1	0	0	159
S.Pol	1858	2	5	9	5	3	3	5	2	0	0	0	0	0	0	34
S.Sadurní	1860	53	31	17	7	5	8	8	9	2	0	0	0	0	0	140
Serra	1860	89	32	10	10	1	5	3	7	4	3	1	0	0	0	165
Torrent	1860	14	17	9	3	2	3	8	5	0	2	0	0	0	0	63
Torroella	1863	328	186	88	37	13	21	12	10	1	3	0	1	0	2	702
Ullà	1861	56	11	5	2	0	4	2	3	1	0	1	0	0	0	85
Ullastret	1860	40	24	16	8	2	1	4	2	1	0	0	0	0	0	98
Vall-llobrega	1881	20	23	5	3	2	0	1	3	0	0	0	0	0	0	57
Verges	1862	150	38	17	6	5	5	1	3	2	0	0	0	0	0	227
Vulpellac	1858	49	6	6	2	2	4	2	6	0	3	0	0	0	0	80

Apèndix 7 :

**Evolució de la distribució de la terra a Colomers, Monells,
Ullastret i Sant Sadurní de l'Heura**

Taula 1 : Distribució de la superfície per grups de propietaris (en ha)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7 - 10	10 - 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	50 - 75	75 - 100	>100	
Colomers	1865	30	38	28	20	19	24	46	24	26	0	0	74	0	0	328
Colomers	1948	22	18	25	49	22	46	9	24	0	0	0	0	0	150	364
Monells	1865	33	63	64	23	14	35	17	27	51	107	0	0	82	0	516
Monells	1943	26	48	36	37	35	57	9	26	24	73	0	0	80	0	451
S. Sadurní	1860	51	61	47	41	74	62	67	189	260	138	86	300	249	491	2115
S. Sadurní	1950	35	62	40	54	49	69	88	183	153	146	177	170	255	620	2102
Ullastret	1860	113	109	66	72	23	48	83	217	46	0	0	0	0	0	777
Ullastret	1946	64	100	89	77	45	114	154	149	122	0	0	0	0	0	913

Taula 2 : Distribució dels propietaris segons extensió posseïda (nº propietaris)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7 - 10	10 - 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	50 - 75	75 - 100	>100	
Colomers	1865	67	27	11	6	4	4	6	2	1	0	0	1	0	0	129
Colomers	1948	44	13	10	13	5	8	1	2	0	0	0	0	0	1	97
Monells	1865	59	44	26	7	3	6	2	2	2	3	0	0	1	0	155
Monells	1943	45	32	14	10	8	9	1	2	1	2	0	0	1	0	125
S. Sadurní	1860	79	40	19	12	16	11	8	13	11	4	2	5	3	3	226
S. Sadurní	1950	59	41	16	16	11	12	10	14	6	4	4	3	3	3	202
Ullastret	1860	202	77	28	21	5	8	10	15	2	0	0	0	0	0	368
Ullastret	1946	128	71	36	22	10	20	18	11	5	0	0	0	0	0	321

Taula 3 : Distribució de la superfície conreada segons grups de propietaris (en ha)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7 - 10	10 - 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	50 - 75	75 - 100	>100	
Colomers	1865	30	39	21	20	22	43	14	29	0	0	41	0	0	0	260
Colomers	1948	19	20	28	50	31	12	17	10	0	0	0	0	81	0	268
Monells	1865	33	64	69	3	27	18	10	42	42	30	49	0	0	0	387
Monells	1943	27	42	35	32	18	34	18	30	26	0	0	55	0	0	317
S. Sadurní	1860	59	58	41	28	27	59	68	127	51	0	0	0	0	0	516
S. Sadurní	1950	33	61	32	41	58	49	65	132	29	33	41	0	0	0	575
Ullastret	1860	112	109	64	66	32	37	87	193	45	0	0	0	0	0	744
Ullastret	1946	64	84	85	68	54	108	143	116	119	0	0	0	0	0	841

Taula 4 : Distribució dels propietaris segons superfície conreada posseïda (nº propietaris)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7 - 10	10 - 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	50 - 75	75 - 100	>100	
Colomers	1865	71	27	8	6	5	7	2	2	0	0	1	0	0	0	129
Colomers	1948	41	14	11	14	7	2	2	1	0	0	0	0	1	0	93
Monells	1865	60	45	28	1	6	3	1	3	2	1	1	0	0	0	151
Monells	1943	49	28	14	9	4	6	2	2	1	0	0	1	0	0	116
S. Sadurní	1860	113	39	17	8	6	10	8	9	2	0	0	0	0	0	212
S. Sadurní	1950	61	42	13	12	13	8	8	10	1	1	1	0	0	0	170
Ullastret	1860	201	77	27	19	7	6	11	14	2	0	0	0	0	0	364
Ullastret	1946	135	62	34	19	12	19	17	9	5	0	0	0	0	0	312

Taula 5 : Distribució de la superfície posseïda pels veïns, segons grups de propietaris (en ha)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7 - 10	10 - 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	50 - 75	75 - 100	>100	
Colomers	1865	26	35	25	17	19	24	46	0	26	0	0	74	0	0	291
Colomers	1948	11	15	21	41	22	41	0	11	0	0	0	0	0	0	163
Monells	1865	11	39	56	20	5	23	17	27	51	107	0	0	82	0	438
Monells	1943	9	24	26	25	26	32	9	26	24	33	0	0	0	0	234
S. Sadurní	1860	20	34	35	30	69	57	42	160	192	138	42	300	249	491	1858
S. Sadurní	1950	12	23	18	37	36	35	43	120	21	0	44	0	0	164	553
Ullastret	1860	24	35	36	31	4	12	33	28	21	0	0	0	0	0	225
Ullastret	1946	21	30	21	43	27	85	101	26	30	0	0	0	0	0	383

Taula 6 : Distribució dels propietaris veïns segons extensió posseïda (nº propietaris)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7 - 10	10 - 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	50 - 75	75 - 100	>100	
Colomers	1865	58	25	10	5	4	4	6	0	1	0	0	1	0	0	114
Colomers	1948	23	11	8	11	5	7	0	1	0	0	0	0	0	0	66
Monells	1865	19	27	23	6	1	4	2	2	2	3	0	0	1	0	90
Monells	1943	18	15	10	7	6	5	1	2	1	1	0	0	0	0	66
S. Sadurní	1860	34	21	14	9	15	10	5	11	8	4	1	5	3	3	143
S. Sadurní	1950	24	15	7	11	8	6	5	9	1	0	1	0	0	1	88
Ullastret	1860	40	24	15	9	1	2	4	2	1	0	0	0	0	0	98
Ullastret	1946	43	23	8	12	6	15	12	2	1	0	0	0	0	0	122

Taula 7 : Distribució de la superfície conreada posseïda pels veïns segons grups de propietaris (en ha)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7 - 10	10 - 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	50 - 75	75 - 100	>100	
Colomers	1865	26	36	18	17	18	43	14	18	0	0	41	0	0	0	232
Colomers	1948	10	18	21	43	31	12	0	10	0	0	0	0	0	0	143
Monells	1865	14	41	58	3	23	11	10	42	42	30	49	0	0	0	323
Monells	1943	10	28	28	25	9	23	18	30	0	0	0	0	0	0	170
S. Sadurní	1860	27	46	41	25	22	47	68	127	51	0	0	0	0	0	454
S. Sadurní	1950	16	30	25	30	35	24	25	21	29	0	0	0	0	0	236
Ullastret	1860	24	34	38	28	9	7	31	27	21	0	0	0	0	0	219
Ullastret	1946	22	27	21	43	32	86	75	24	27	0	0	0	0	0	358

Taula 8 : Distribució dels propietaris veïns segons superfície conreada posseïda (nº propietaris)

	any	Grups de propietaris segons extensió posseïda (en ha)														Total
		0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-7	7 - 10	10 - 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	50 - 75	75 - 100	>100	
Colomers	1865	62	25	7	5	4	7	2	1	0	0	1	0	0	0	114
Colomers	1948	21	12	8	12	7	2	0	1	0	0	0	0	0	0	63
Monells	1865	22	28	24	1	5	2	1	3	2	1	1	0	0	0	90
Monells	1943	19	18	11	7	2	4	2	2	0	0	0	0	0	0	65
S. Sadurní	1860	53	31	17	7	5	8	8	9	2	0	0	0	0	0	140
S. Sadurní	1950	29	20	10	9	8	4	3	2	1	0	0	0	0	0	86
Ullastret	1860	40	24	16	8	2	1	4	2	1	0	0	0	0	0	98
Ullastret	1946	47	21	8	12	7	15	9	2	1	0	0	0	0	0	122

Apèndix 8 :

Reconstrucció de les Unitats Familiars de Monells

1. Relació d'unitats familiars residents a Monells, especificant les extensions amillarades i el nom dels declarants

Codi	1865	1881	1943	1865	1881	1943
001	0,37	0,45	4,35	Vila Alabató, Joan (o Joan Alabató)	Alabató, Josep	unió 047
002	[2,05]	2,05	2,40	no consta	Albert, Josep	Alsina Vila, A. (S. Sadurní)
003	0,88	0,34	0,44	Alsina, Francesc	Alsina, Francesc	Alsina Pujol, Jaume
004						
005						
006	[0,9]	0,90	1,78	no consta	Badia, Josep	Estiu Batllori, Teresa
007	2,19	2,17	2,30	Pascual, Josep	Pacual, Anna	Gispert Presas, Esteve
008	2,62	2,82	0,66	Bañeras, Josep	Bañeras, Francesc	Cabarrocas Sitjas, Àngela
009	2,93	2,62	5,40	Barris, Julià	Barris, Joan	Barris, Maria (forani)
010	2,80	2,80	3,76	Solà Roqué, Narcís	Solà Roqué, Narcís	Bassa Solà, Narcís
011	1,42	0,87	0,87	Basa Sebastià	Busquets, Josepa	Bassa Vila, Josep
012	0,97	0,93	X	Bosch Jacas, Joan	Bosch, Joan	
013	1,56	1,09	X	Roca, Joaquim	Batlle, Josepa	
014	2,49	2,52	2,62	Blanch, Projecto	Blanch, Projecto	Blanch Ponsatí, Josep
015	2,30	2,30	4,44	Blanch, Narcís	Blanch, Narcís	Blanch Bañeras, Narcís
016	0,44	1,56	X		Ponsatí, Narcís	
017	?	0,66	?		Bohigas, Genís	
018	1,22	1,16	?	Bou, Pere	Bou, Miguel	
019	2,65	3,40	4,02	Busquets, Josep	Busquets, Josep	Busquets Figueras, Josep
020	1,22	0,85	?	Cané, Francesc	Cané, Francesc	
021				Cané, Pere		
022	[0,33]	X	X			
023	0,56	0,01	X	Carbó, Maria (o Maria Janoher)	Carbó, Maria	
024	1,50	0,96	?	Carreras, Joan	Carreras Joan + Xuclà, Francesc	
025						
026	2,45	3,43	4,48	Cervià, Pere	Cervià, Pere	Xuclà Geronès, Pere
027	0,70	0,81	0,05	Colls, Pau	Colls, Pau + Colls, Pere	Colls Vilà, Joan
028						
029						
030						unió 046
031						
032	2,04	2,04	X	Darnaculleta, Jaume	Darnaculleta, Jaume	
033	1,05	1,09	X	Deportós, Francesc	Deportós, Pere	
034	37,76	33,24	39,48	Deportós, Josep	Deportós, Joan	Cabarrocas Deportós, D. + Deportós Negre, Maria
035	1,50	1,50	X	Deportós, Manel	Deportós, Manel	
036			12,25			Fausellas Artigas, Josep
037			3,26			Feliu Llach, Baudili + Vehi Closas, Antònia
038	1,03	1,03	?	Ferrer, Ramon	Ferrer, Ramon	
039	2,61	3,40	4,22	Figueras, Joan	Figueras, Joan	unió 128c
040	2,30	1,26	1,53	Font, Josep (a) Cristo	Font, Germà	Font Cervià, Josep (forani)
041	1,54	1,53	2,38	Fontanet, Joan	Fontanet, Joan	Gispert Fontanet, Miquel
042						
043						
044						unió 074
045			0,87			Frigola Moratell, Josep Frou Pujolar, Lluïsa
046	1,78	1,78	8,26	Galceran, Josep	Galceran, Projecte	Galceran, J. M. + Ullastres, R. + Comalada, A.
047						unió 001
048	1,93	5,13	?	Ganigué, Teresa	Ganigué, Francesc	Alabató Cabarrocas, Dolors
049	1,33	1,33	?	Garriga, Narcís	Garriga, Josep	

Codi	1865	1881	1943	1865	1881	1943
050		4,70	X		Garriga, Anna	
051	2,64	5,96	3,45	Garriga Mas, Pere	Garriga Pere + Vert, Joan	Vidal Vert, Fortunata + Vert Vidal, Mercè
052	0,67	0,60	X	Teixidor, Pedro	Gelabert, Josep	
053	5,45	5,26	X	Geli, Joan	Geli, Salvi	
054	0,23	0,04	0,87	Geli, Josep	Geli, Josep	Farrerós Prats, Concepció + Geli Farrerós, Joana
055	0,48	?	?	Giberta, Maria		
056	0,26	X	X	Gispert, Miquel		
057	5,92	5,77	6,61	Gou, Joan	Gou, Pere	Gou Xuclà, Joan
058	3,03	3,98	?	Jacas, Narcís	Jacas, Joan	
059	0,27	X	X	Lladó, Jordi		
060	[?]	[?]	X			
061			0,66			Llobet Balló, Enric
062	5,36	5,89	6,95	Bonet Puig, Joan	Bonet Puig, Joan	Llonch Quer, Dolors
062b			0,82			Llonch Cabarrocas, Joan
063						
064						
064b						
064c						
065		1,46	1,99		Martí, Miquel	Martí Marquès, Joan
066			0,26			Martí Bou, Dídac
067						
068						
069	[1,1]	[1,1]	1,75			May Ribas, Josep
070	1,52	1,45	1,20	Mercader, Joan	Mercader, Joan	Mercader, José (La Bisbal)
070b						
071	1,20	2,24	4,54	Mercader, Narcisa	Mercader Cané, Pere + Surós, Engràcia	Mercader Surós, Domènec
071b						
072	2,84	3,36	13,43	Mercader, Pere	Mercader, Pere	Pagès Tauler, Lúdia
072b						
073	2,31	2,00	5,78	Moner Solà, Josep	Moner, Josep	Moner Figueras, Lluís + Moner Blanch, Josep unió 044
074	1,90	2,99	3,94	Moratell, Pelegrí	Moratell, Josep	
075	3,12	3,88	X	Mulà Pagès, Joan	Mulà, Genís	
076	4,77	4,16	3,88	Mulà Sala, Joan (vídua de)	Mulà, Teresa	Negre Nadal, Pietat
077	1,57	1,57	1,53	Mulà, Esteve	Mulà, Esteve	Bou Ros, Agnès
078	0,68	0,68	X	Muriscot Font, Josep	Muriscot Font, Josep	
079	1,50	1,50	1,28	Mustera, Josep	Mustera, Josep	Carré Romans, Maria
080	6,52	7,12	8,87	Navet, Esteve	Navet, Esteve	Colom, Salvador + Navet, Maria
081						
082	3,06	2,84	2,90	Nadal Solà, Salvador	Nadal, Salvador	Nadal Saballs, Joan
083						
084	1,59	1,42	X	Negre, Sixt	Negre, Joan	
084b			0,77			Negre Casas, José (Cassà de la Selva)
085			0,66			Nierga Serrats, Pere
086	11,03	12,84	9,73	Oliver Figueras, Miquel	Camó, Catalina	Simon Vancells, Francesc
086b		1,06	3,11		Oliver, Geroni	Oliver Geli, Genís
086c						
086d			1,97			Oliver Geli, Josep
087						
088b						
088			0,66			Ppns Congost, Josep

Codi	1865	1881	1943	1865	1881	1943
089	2,27	3,40	6,89	Puig de la Riera, Joan	Puig de la Riera, Joan	Puig Ponsatí, Joan
89b			0,66			Puig Ponsatí, Francesca
089c						
090						
091	0,67	0,67	X	Puig Mulà, Joan	Puig Ferran, Joan	
092				Puig , Joan		
093		0,70	X		Puig Masague, Joan	
094			1,09			Puigmiquel Negre, Josep M.
094b						
095					Pujol, Josep	
096	0,75	1,78	4,46	Pujol, Narcís	Pujol, Narcís	Mercader Valls, D. (Barna)
097	[0,44]	[0,44]	3,72			Regencós Pagès, Genís
098						
099						
100						
101		0,46	0,60		Roig, Ferran	Moner Iglesias, Josep
102	0,59	0,59	?	Cané, Francesca	Poch, Josep	
103	2,02	2,23	2,68	Roure, Josep	Roure, Josep	Ganiguer Subirana, E.
104			1,42			Salip Ciurana, Joaquim
105						
106				Savalls, Andreu		
107	2,30	2,30	3,91	Serradell, Genís	Serradell, Genís	Serradell Bou, Joaquim
108	0,46	0,44	?	Serradell, Narcís	Serradell, Narcís	
109	2,62	3,05	6,72	Serradell, Josep	Serradell, Josep	Serradell Parés, Josep
110	2,13	2,13	?	Serradell Valls, Joan	Serradell, Joan	
111						
112	[1,65]	X	X			
113	31,38	30,75	23,77	Solà, Rosa	Solà, Vicens	Solà Janoher, Vicens
114						
115		0,55	2,90	Suñer, Joan	Suñer, Joan	Suñer Teixidor, Joan
116	1,48	1,76	1,31	Costa, Maria	Surós, Joan	Surós Domènech, Jaume
117	1,80	3,35	?	Teixidor May, Josep	Teixidor, Josep	
118	7,81			Teixidor May, Joan		
119	1,82	1,82	2,51	Vancells, Domènec	Vancells, Francesc	Salvador Vancells, Josep
120	2,20	2,20	X	Vancells Vidal, Joan	Vancells, Magdalena	
120b	0,70	X		Vancells Camps, A.		
121						
122						
123	16,45	21,47	X	Vilà, Genís	Vilar, Vicens	
124	0,10	0,51	0,55	Vilà Pagès, Jaume	Vilà, Domènec	Vilà Savalls, Jaume
125						
126	1,26	?	?	Vilar Vidal, Joan		
127	3,90	3,90	3,30	Víñas Xuclà, Joan	Víñas, Joan	Víñas Rodrigo, Joaquim
128	2,08	1,49	X	Xuclà, Joan	Xuclà Nadal, Genís	
128b						Gispert , Maria + Xuclà , A.
128c	0,96	1,23	unió 039	Xuclà, Pere	Xuclà, Pere	
129b			0,04	Xuclà, Esteve		Xuclà Casadevall, Francesc
129	3,94	2,49	?	Xuclà Solivera, F. + Xuclà, Genís	Xuclà, Francesc	
129d						
129c	1,19	1,16	2,56	Xuclà Solivera, Joan	Xuclà Solivera, Joan	Xuclà Coll, Fermí
130			9,42			Font Xuclà, Pere
131						
132						

2. Relació codificada de les unitats familiars de Monells, amb especificació de la documentació censal on consten

Codi	C. Pasqual Altres ref.		Cens/padró de població							Observacions
	1860-1880	1850-80	1880	1894	1897	1911	1920	1930	1945	
001	x		x	x	x	x				unió 047
002	x		x	x	x	x	x			Sense descendència
003	x		x	x	x	x	x	x	x	
004	x		x	x	x					Absent des de 1911
005			x							
006	x		x	x	x	x	x	x	x	
007	x		x	x	x	x	x	x	x	
008	x		x	x	x	x	x	x	x	
009	x		x	x	x	x	x	x		Absent. A Púbol
010	x		x	x	x	x	x	x	x	
011	x		x	x	x	x	x	x	x	Residents des de la 1ª meitat s.XIX
012	x		x	x	x	x	x	x		
013		amill. 1881								
014	x		?	x	x	x	x	x		
015	x		x	x	x	x	x	x	x	
016	x		x							
017		amill. 1881								
018	x		x							
019	x		?	x	x	x	x	x		
020			x							
021	x		x							
022	x									
023	x									
024		Bapt+amill 1865 i 1881								
025					x	x	x	x	x	Residents des de 1888
026	x		x	x	x	x	x	x	x	
027	x		x	x	x	x	x	x	x	
028							x	x		residents des de 1919
029					x					
030				x	x	x	x	x		residents des de 1887. Unió amb 046
031						x				residents des de 1905
032			x							
033	x		x	x	x	x	x			
034	x		x	x	x	x	x	x	x	
035	x		x							
036									x	residents des de 1931
037							x	x	x	residents des de 1911
038	x		x	x	x	x	x	x		residents des de la 1ª meitat s.XIX
039	x		x	x	x	x	x	x	x	unió 128c
040	x		x	x	x	x				
041	x		x	?	x	x	x	x	x	
042	x									
043				x						
044	x						x	x	x	Absents. retonen el 1911
045	x		x	x	x	x	x	x	x	
046	x		x	x	x	x	x	x	x	unió amb 030
047			x	x	x	?	x	x	x	unió amb 001
048	x		x	?	x	x	x			
049			x	x	x	x				
050	x		x	x	x	x				
051	x		x	x	x	x	x	x	x	
052			x	?	x	x	x			

Codi	C. Pasqual Altres ref.		Cens/padró de població							Observacions
	1860-1880	1850-80	1880	1894	1897	1911	1920	1930	1945	
053	x		x							
054	x		x	x	x	x	x	x	x	
055	x									
056	x		x							
057	x		x	x	x	x				
058			x	x	x	x				
059		notarial		x	x					
060	x		x	x	x	x				
061				x	x	x	x	x	x	
062	x		x	x	x	x	x	x	x	
062b						x	x	x	x	
063		Baptismes								
064	x		x	x	x	x	x	x	x	residents des de 1871
064b								x		
064c									x	
065			x	x	x	x	x	x	x	
066				x	x	x	x	x	x	residents des de 1891
067						x	x			residents des de 1902
068				x	x	x				residents des de 1892
069		Baptismes		x	x	x	x	x	x	
070	x		x	x	x	x	x			
070b						x				
071	x		x	x	x	?	x	x	x	
071b									x	
072	x		x	x	x	x	x	x	x	
072b					x	x	x			
073	x		x	x	x	?	x	x	x	
074	x		x							unió amb 044
075	x		x	x	x	x	?	x		
076	x		x	x	x	x	x			
077	x		x	x	x	x	?	x	x	
078	x		x							
079	x		x	x	x	?	x	x		
080		Baptismes	x	x	x	x	x	x	x	
081				x						
082	x		x	x	x	x	x	x	x	
083										
084	x		x	x	x					
084b					x	x	x	x		
085									x	residents des de 1942
086	x		x							
086b	x		x	x	x	x	x	x	x	
086c							x			
086d									x	
087				x	x	x				residents des de 1894
088b				x	x	x	x	x	x	residents des de 1885
088								x	x	
089	x		x	x	x	x	x	x	x	
89b						x	x	x	x	
089c									x	
090				x	x	x	x	x		residents des de 1887
091	x		x							
092		Baptismes								
093	x									
094						x	x	x	x	Segregada de 084
094b							x			
095	x		x	x	x					

Apèndix 9 :

Ingressos, despeses i renda del patrimoni Bru

a/ Ingressos (pts corrents)

any	Ingrés corrent						Total ingrés corrent	compensacions		Total ingrés	Ingrés extraor- dinari
	grans	bes- tiar	arr. monet.	cen- sos	fores- tal	al- tres		mant. reg	impos- tos		
1885	1912		2448	609	125		5094	9	23	5126	690
1886	710	291	2715	1731	290	342	6079	24	35	6138	
1887	1101	120	4109	1035			6365	2	18	6385	25667
1888	1577		3630	1538	120		6865			6865	
1889	2291	482	3505	1262	5013		12552			12552	85
1890	539		3508	1353	675		6076		102	6178	2857
1891	1763	187	3900	1360			7209			7209	1645
1892	1877	120	4845	1243	25		8109	124	23	8256	
1893	611	120	3916	1190	91		5928		32	5960	
1894	1392		4756	658	1834		8641	24	49	8713	
1895	1709	120	3492	842			6163		49	6212	
1896	3325	265	4547	1220	400		9757	109	110	9975	
1897	392	415	4629	1258	1495	262	8451		100	8551	11444
1898	1892	120	4236	1241	1125		8614	23	55	8692	550
1899	3270	405	3979	1257	83		8994	5	292	9291	
1900	3887	316	4017	1177	1173		10569		107	10676	
1901	337	1339	3152	1257	11		6096		65	6161	42853
1902	2510	1135	1967	272	33		5917		10	5927	1047
1903	2748	1230	2940	1786	4772		13476	8	130	13614	
1904											
1905											
...											
1923	3396	4505	3783	1443	1638	151	14915		81	14995	
1924	4341	1960	4686	1328	1625		13939		41	13980	400
1925	4127	2184	6915	1495	6440	16	21176		131	21307	
1926	2622	1178	4555	1328	1128		10809	15	166	10990	4167
1927	3505	573	4493	1318	7370	13	17272	3	229	17504	
1928	2701	967	3106	1203	610	61	8648		187	8835	
1929	3677	851	7215	1275	1110		14128		126	14253	3996
1930	2382	1075	4726	1203	5150		14536		186	14722	1800
1931	4281	778	4689	1443	625	275	12090		266	12356	12955
1932	3847	2890	4928	1203	4815	10	17693		280	17973	
1933	2055	975	7585	1318	664	15	12611		372	12983	
1934	4758	1114	6415	1203		200	13690		553	14243	8500
1935	1861	1528	7228	1318	5145	20	17100	30	164	17294	14815
1936	2986	1113	2806	744	1420		9069		83	9152	

b/ Despeses (pts corrents)

any	Despesa corrent					Total despesa corrents	despesa extraordinària	Total despesa
	salari	material	manteniment	administració	assegurances			
1885	658	709	181	164	39	1750	90	1840
1886	40	449	66	61	39	655		655
1887	760	212	232	45	39	1287		1287
1888	55	1033	52	100	39	1279		1279
1889	272	270	78	4	39	662	20	682
1890	200	35	187	88	39	547		547
1891	15	196	79	128	39	456		456
1892	165	298	73			536		536
1893	246	220	28			494		494
1894	810	539	335	30		1714	223	1937
1895		44	102	72		219	1	220
1896	729	254	326	15		1324	464	1788
1897	400	206	132	330		1067	317	1384
1898	470	1161	96	391		2117	80	2197
1899	616	1848	403	264		3132	724	3856
1900	404	1251	970	90		2714	1078	3792
1901	374	631	33	334		1372	903	2274
1902	395	1445	50	17		1907	23	1929
1903	1181	1139	90	1230		3640	10	3650
1904	443	1766	662	148		3019	250	3269
1905	407	1948	140	100		2595	78	2673
1906	349	1069	30	308		1755	849	2604
1907	69	463	358	0		890	6	896
...								
1923	978	4812	655	500		6945	32	6978
1924	1075	4026	195	765		6060	7	6067
1925	687	2264	733	36		3719		3719
1926	570	2347	26	825		3768	675	4442
1927	572	2786	67	0		3424	28	3452
1928	183	3086	273	334		3876	138	4014
1929	260	2956	239	704		4157	292	4449
1930	541	1667	531			2739		2739
1931	321	1762	176	4		2262	239	2501
1932	896	1605	299	6		2805	1026	3830
1933	874	1711	73	10		2668	900	3568
1934	655	3040	387	50		4132	272	4405
1935	889	3226	517	11		4643	1254	5897
1936	595	1720	209			2523	212	2735

c/ Síntesi (pessetes corrents)

any	Total ingrés	Total despesa	Renda bruta	impostos	Renda líquida
1885	5126	1840	3285	635	2650
1886	6138	655	5483	314	5169
1887	6385	1287	5098	452	4646
1888	6865	1279	5586	636	4950
1889	12552	682	11869	549	11320
1890	6178	547	5631	699	4932
1891	7209	456	6753	567	6186
1892	8256	536	7720	1005	6715
1893	5960	494	5466	597	4870
1894	8713	1937	6776	559	6217
1895	6212	220	5993	554	5439
1896	9975	1788	8188	560	7628
1897	8551	1384	6905	562	6344
1898	8692	2197	6758	616	6141
1899	9291	3856	5435	680	4755
1900	10676	3792	6884	554	6330
1901	6161	2274	3886	590	3296
1902	5927	1929	3997	529	3468
1903	13614	3650	9963	640	9323
1904		3269		630	
1905		2673		556	
1906		2604		553	
1907		896		152	
...					
1923	14995	6978	8018	284	7734
1924	13980	6067	7913	306	7607
1925	21307	3719	17588	407	17181
1926	10990	4442	6548	514	6034
1927	17504	3452	14052	387	13665
1928	8835	4014	4821	510	4311
1929	14253	4449	9804	423	9381
1930	14722	2739	11984	379	11604
1931	12356	2501	9855	508	9348
1932	17973	3830	14143	611	13532
1933	12983	3568	9415	1809	7607
1934	14243	4405	9839	2037	7801
1935	17294	5897	11397	2407	8991
1936	9152	2735	6417	2494	3923

Apèndix 10 :

Transcripció d'algunes entrevistes

Nota introductòria

Reproduïm, a continuació, una selecció de fragments de les entrevistes realitzades a tres pagesos baixempordanesos que relaten la seva experiència vital i laboral durant el període anterior a la Guerra Civil de 1936-39. S'ha escollit la guerra com a moment de tall per diversos motius : (a) perquè coincideix cronològicament amb el període final del nostre treball; (b) perquè durant i, sobretot, després de la guerra es produïren modificacions importants en les condicions generals de l'activitat agrícola; i (c) perquè és un referent clar en la trajectòria vital de tots els qui la varen viure i, per tant, és més senzill per un entrevistat ubicar temporalment els fets.

L'objectiu de les entrevistes ha estat obtenir un cert nivell de detall sobre les formes i les condicions del treball pagès abans de la transformació experimentada a partir de les dècades de 1950 i 1960. Pensem que no és una tasca sense interès donat que per a moments anteriors els rastres documentals sobre com s'organitzava el treball pagès, sobre la vida quotidiana dels agricultors, sobre la combinació de diferents activitats agràries i no agràries, sobre les tècniques utilitzades (i la difusió real de noves tècniques), sobre la distribució i organització del treball en l'interior de la unitat familiar, sobre les condicions de treball dels mossos i dels jornalers, sobre el calendari de treballs, sobre les migracions estacionals... són escassos. La major part d'aquestes pràctiques -avui plenament oblidades- només poden ser reconstruïdes a partir del testimoni dels mateixos protagonistes.

Les entrevistes estan plantejades com a històries de vida. La pretensió és que l'entrevistat ens proporcioni el màxim d'informació de caràcter personal, sobre les seves pròpies experiències i la seva trajectòria vital, en especial la referida a la dècada de 1930. Només en un segon pla s'han atès qüestions d'àmbit més general. En totes elles s'ha demanat explícitament a l'entrevistat que ubiqués les respostes en el marc temporal anterior a la Guerra Civil. I repetidament se'ls ha demanat que s'advertís quan els fets narrats eren posteriors

El model seguit ha estat el d'entrevista semi-oberta, perquè és el que millor s'adiu a l'estudi en profunditat que pretenem realitzar. En aquest model d'entrevista es parteix d'un guió prèviament elaborat que s'utilitza com a punt de referència i com a índex de les qüestions a tractar, però s'intenta en tot

moment insistir en aquells punts no previstos que la persona entrevistada esmenta i que poden tenir interès per a la investigació.

Tot i que, al llarg de la tesi, s'ha fet només un ús puntual de la informació obtinguda a través d'aquestes entrevistes, creiem d'interès reproduir-la de forma més completa i extensa. S'ha optat per no fer una transcripció literal del contingut de les grabacions i seleccionar només aquells parts rellevants pels nostres propòsits. S'ha eliminat també la presència de l'entrevistador i s'ha tendit a construir un discurs amb un caràcter més narratiu. També ens hem permès de reordenar el contingut de l'entrevista quan ha calgut.

L'entrevista a Fortunat Saltor va ser realitzada el 7 d'octubre de 1990, la de Carles Sadurní el 24 d'abril de 1991, i la de Josep Alsina el 2 de juliol de 1992.

1. Entrevista a Fortunat Saltor, de Sant Sadurní de l'Heura

Dades personals

Vaig néixer el dia 5 de maig de l'any 21, [...] a S. Sadurní. O sigui que ara tinc 69 anys. [L'any 1936] a casa meva ... hi havia el meu pare i la meva mare, dos, la meva germana i jo, quatre i l'àvia. Érem cinc.

Descripció de l'explotació agrària

Treballàvem a Sant Joan quatre vessanes. L'escriptura diu quatre però n'hi havia quatre i mitja ben bones. Sant Joan és un camp. Nosaltres n'hi dèiem el camp de Sant Joan perquè hi ha una ermita. Està a dos o tres quilòmetres d'aquí a Sant Sadurní. Aquest camp li dèiem de Sant Joan. Aquest feia quatre vessanes i mitja.

Després, en teníem un altre que li dèiem el Camp Puig, que també feia quatre vessanes. Aquest estava compost de tres quarts de vessana de vinya, després hi havia unes feixes. Hi havia quatre feixes amb oliveres. Podem dir que quasi mitja vessana d'oliveres. Tres quarts de vessana de vinya, mitja d'olivera i la resta camp de conreu. Tot eren feixes, i avui dia que han desaparegut n'hem fet camp. Hi plantàvem, per exemple, cigrons, enmig de les feixes. Per aprofitar-ho, perquè s'aprofitava tot. Per exemple, veges, per fer el gra de la veça. Per un altre moment sembrar-la i fer el farratge per les vaques.

Després un altre camp: el camp d'aquí la rajoleria. Feia potser 5 vessanes. Després el camp del Pedró, quatre. Tota la terra que treballàvem era aquesta.

[En total unes 18 vessanes] perquè allavors no en treballàvem pas d'arrendada. Només treballàvem la nostra.

Conreus i procés de treball

[A part de vinya i olivera] hi fèiem, per exemple, una vessana d'userda, pel bestiar, per l'animal. L'userda durava fins al cap de quatre o cinc anys. Allavors l'arrancaves, la ratllaves, la llauraves i hi feies una mica de civada. Ho segaves per assecar i era farratge, també. I després ja ho arrencaves per arrel i sembraves el blat, o la civada o l'ordi, el que volies.

Es feia fenc, sègol,... Però tot això que hi ha ara, el rei-gras, el sorgo,.. això no hi era llavors.... Fèiem mill, panís, (que fa un gra petit, petit, que se'ls dona als ocells i és com el gra de nap). Sembràvem llobins, un que tingués molt terra i no pogués abonar-la, i els enterràvem perquè deixàvem molt bon guaret a la terra. [Faves] en fèiem algunes per menjar-les tendres. I si no te les menjaves les donaves als porcs.

[Féiem] quatre patates pel consum de la casa. Després feiem estiuatges, coses d'estiu: Unes miques de tomates, quatre melons, quatre fesols,... Això moltes vegades es feia al darrera d'haver segat el blat. Ho llauraves, i si plovia, llauraves de seguida i a l'agost ja hi feies mongets, o hasta mongetes hi havia fet alguna vegada. O blat de moro petit, una classe de blat de moro d'aquest de sequer. Ara sembla que no plou tant. Ara potser no s'hi faria res. Però això es feia. Per regla general el blat de moro se sembrava el mes de maig. Però fent-lo d'aquest, més tard, ja havies d'esperar a quan havies segat. El blat de moro el temps de fer-lo és cap a Sant Ponç, cap a l'u de maig. I aquest de sequer es feia més tard. Feia una panotxa, feia molta capsa, molt capsot, però el gra era més petit.

[Arrencàvem els estiuatges] a finals d'octubre. Això moltes vegades depèn del temps. Però era a últims d'octubre quan es recollien aquestes coses. El blat de moro aquest de sequer era a l'octubre. Bueno, el d'ara [es recull] a últims de setembre, sí, però aquest que es feia baix, aquest blat de moro baix, que sembraves de rostei, ja era cap a l'octubre que el collies aquest. Ara aquest altre [es refereix al sembrat el magi], quan s'avenia per Sant Ponç ja el feies, al mes de maig ja el sembraves. I aquest quan s'avenia el mes de setembre ja el tenies recollit.

[Un cop l'havia arrencat, a l'octubre] llavors ja ho preparaves per tornar sembrar altra vegada. Si no tenies gaire terra repeties a vegades blat. Però l'abonaves. L'havies d'abonar. En aquell temps quasi només s'abonava amb super. Superfostat de Cal. I després quan venia el creixement s'hi tirava nitrat de Xile. Llavors no hi era el quinze-quinze. Només hi havia el superfosat de cal i el nitrato. Potser no me'n recordaré de la quantitat que s'hi tirava. Mira, llavors agafaves el cabàs i l'anaves tirant. Quan l'abonaves abans de sembrar el blat, tiraves 2 - 3 saques de guano. Per regla general n'hi tiraves una per vessana. Sí, una per vessana i era poc eh!. Llavors em penso que feien 80 kilos aquestes saques. No pas com ara que fan 50 kilos. Una saca per vessana se n'hi tirava. Si n'hi tiraves més millor. I si hi havia fems encara més bé.

Els fems, per regla general, els guardaves més per... quan volies fer patates,... per quan volies fer productes per la casa. I després passa una cosa: com que allà on hi havia patates ja venia abonat de l'estiu, llavors hi sembraves blat, que ja trobava encara la substància del fem. Perquè participa moltes vegades més del fem la segona cosa que fas que la primera.

[Els fems] haguera sigut millor escampar-los desseguida, que es lo principal. Però, mira, la gent llavors semblava que no tenia tant coneixement. El portava allà amb el carretó. En portaves quatre [carretons]. Anaves fent el rest. Abans no tenies el rest... I és clar. S'assecaven moltes vegades els fems. I moltes vegades ja eren secs quan els escampaves. Però millor fer-ho així, enterrats desseguida. Sí, sí, millor. Ho feies com podies, però millor enterrats, eh. Però es clar, si havies de femar (nosaltres teníem poc rem, però un home que tingués 50 vessanes), havies de començar a tragar els fems amb el carro a palades. Anar carregant. Arribar al camp. Amb un matí feies tres o quatre

viatges de fems. A la tarda tres o quatre més. Tinguent un que t'ajudés, suposem. Llavors estenies però no el tenies pas femat tot aquest camp encara. Havies d'esperar, per exemple, una setmana traginant fems i l'altra setmana els tombaves.

Quan [en un camp] hi has fet coses d'estiu, després ho vas intercalant. Aquest any faig les coses de l'estiu, per exemple patates, monget, melons, tomates... Com que això no xucla gaire i ho abones, l'any que ve ho capgires i hi fas blat. I allà on hi havia blat hi fas lo altre. Vas canviant. I si hi havia molta terra, repeties de sembrar allà mateix on hi havies sembrat. Llavors ho abonaves més, eh. Per regla general no, sí podies dir en un camp he fet això, doncs l'any vinent fes això altre.

Nosaltres pràcticament només fèiem blat. Abans, com t'he dit, era blat de Montjuïc o de Canet d'Adri. Del tipus de blat d'abans amb el d'ara hi ha molta diferència. Venien les pluges, te'l tombava. Llavors dificultats en sega'l. Havies de fer venir gent de muntanya. I es podria moltes vegades. Ah! I llavors per recollir'l havies de fer els gavallons, en el camp. Deixa'ls en el camp i posa'ls la teulada aquella amb les espigues que escopissin l'aigua. Moltes vegades et trobaves que si passaven anys de pluja quan l'anaves a recollir veies que ja et grillava. Entens? Uns problemes que hi havia. Ara és molt diferent perquè va la cosechadora al camp quan el blat ja està bé i ja se'n va cap a la pastera. I en canvi abans, de quan el segaves a quan el tenies en el graner n'havia de passar moltes...

[De segadors] a casa no [en] van venir mai. Sempre vam mirar de fer-ho d'una manera o una altra que no haguessin de venir aquesta gent perquè...els jornals eren alts. Nosaltres, mira, anàvem aprofitant. Avui un tall, demà un altre. I a veure noi si ho proves, si en fas tu un tall. Només segàvem per nosaltres i prou. I llavors ens ajudava el meu oncle. Entre ell i nosaltres anàvem fent. Després més tarda vàrem comprar una màquina. Una màquina de segar blat i de segar alfalfa, userda. Era combinada. Una màquina marca FAR. I amb aquesta màquina segàvem userda, per exemple. I qui diu userda vol dir una altra cosa de farratge. I quan venia el temps de segar el blat, si el blat no era massa ajagut, massa tombat, agafàvem els aparatos que es combinaven per muntar-la (hi havia quatre rampins, un bloc,..bueno i una pastera) agafaves la màquina, hi enganxaves un animal i anaves amb la màquina a segar. Amb un animal. I feia garbes (la màquina). Tu només les havies de lligar. I la feies la garba, més grossa o més petita. El que era un pagès una mica més gros tenia la mateixa màquina però anava a parell, amb dos animals. Era el mateix, però a parell. Llavors si tu amb un quart feies una volta a un camp, aquell de parell te'n feia dues perquè portava dos animals. I pudé també feia seguir una mica més d'amplada.

I llavors venia l'hivern i l'any que hi havia olives anava per les olives. [A] collir-les la família, les olives a terra. No no vam pas parar, jo et dic que no. I vàrem viure dins lo de casa, però... vull dir agárrate, eh!. Quartos no en vam

pas fer gaires. De deutes tampoc n'hi havia, però de quartos tampoc. Ni deutes ni beneficis. No hi havia res. Anar menjant...

Bestiar

Nosaltres només teníem un cavall. Un cavall o una euga. I encara, el meu pare, quan tenia una euga la feien criar. Portava un potro. I anava seguint. I llavors se'l venien. I en feien 16 duros. Una unça que en deien abans. [Perquè quedés prenyada] la portaven a un burro. Ja hi havia parades. El govern tenia parades de cavalls, però hi havia gent particular que tenien burros i si anaves amb una euga a un burro et portava un matxo o una mula.

Nosaltres treballàvem molt bé, però s'ha de dir que l'animal no parava. Vull dir reposar un dia, doncs... A partir de 20 vessanes ja necessitaves un altre animal de sobres. I un animal que hi anés, eh!. Si era un animal que tenia ja 7 o 8 anys, pobret, l'havies de canviar. Però quan era jove sí, amb un animal la treballaves bé aquesta terra

El cavall [l'alimentàvem amb] la palla l'usarda i una mica de civada que feies. I si no compraves garrofa. Com que si hi havia un animal sol havies de mirar de mantenir-lo una mica bé, compraves un sac de garrofa que et durava deu o dotze dies, de quaranta kilos, i quan havia treballat prou li donaves un parell o tres embostes de garrofes a cada repàs, tres vegades al dia. I l'animal anava més sa.

Una truja sempre la teníem, per criar. [Els godais] es venien al negociant. Inclús n'hi havia un aquí al poble mateix. Abans es portava al mercat a la Bisbal. Però hi havia un negociant aquí que si aquest els podia comprar, perquè ell sempre tirava cap abaix. Moltes vegades també en guardàvem un de porc per engreixar i per matar-lo per la família. Se'n solia guardar un també.

D'això [aviram, gallines] en teníem unes quantes per la família i prou. En teníem per anar fent. [Les gallines, conills, les alimentàvem amb civada,] si hi havia civada, una mica de blat de moro que podies recollir,...

El destí de la producció agrària

El blat, a casa no en podíem pas vendre de blat. Llavors [abans del 36] no hi havia Servei Nacional, encara. Si un cas era a partir de gent que en comprava, que el comerciejaven per porta'l a les farineres ja. Eren les farineres que el compraven, si un cas. Sí, és clar també es venia el qui en tenia. Qui en tenia anava directament a les farineres. I tu miraves que tinguessis pa per la família. Tu deies: bueno, quan pa necessitem. Una saca cada mes? 80 kilos? Som cinc... Calculaves els mesos i feies el que fes falta per tot l'any. El portaves a casa i tenies la farina a casa. El vi també el collies i tenies el vi a casa. L'oli a casa per nosaltres. Patates, també en fèiem, per exemple. Per la casa només eh!. Veníem casi res. Només tret de l'oli no veníem res.

Ah, la farina!. Llavors mira, cada casa del seu blat ja en feia farina. [El molíem] a la Bisbal, al molí de La Bisbal, de'n Sunyer i de'n Ramió. N'hi havia dos. I per temps, jo no me'n recordo pas però el meu pare m'ho havia explicat moltes vegades, aquest molí de'n Frigola i el molí de'n Ribes. Allà feien la farina i aprofitaven l'aigua del riu, del Daró, que encara hi ha allò que ho marca molt bé. Hi havia la resclosa i quan volien molrà l'aigua anava cap el molí i feia anar les moles. Però ara no es podria pas fer perquè no hi ha aigua.

Mira, cada cent quilos de blat et donaven vuitanta de farina. El 80 %. Inclús donaven també allò que en deien la farina morta. La farina morta era una qualitat de farina més ordinària. I saps per a què l'aprofitàvem nosaltres la farina morta.

Explotació del bosc

Molta gent com nosaltres (nosaltres érem els petits, llavors) aprofitaven temporades d'hivern o quan havien acabat la feina, anaven al bosc, tallaven llenya i la portaven a La Bisbal a les fàbriques de ceràmica, de totxos, de totes aquestes coses... i als forners també. I quan havien tallat llenya i venia la temporada de pelar, d'anar a treure també la pela del suro, anaven també a jornal a pelar. I els treballs que hi havia aquí, al poble aquest, era això: tallar llenya i pelar.

El pelar es feia a partir del mes de juny/juliol fins el setembre. El temps que tenen saba, que la pela marxa. Si ho hagueres volgut fer a l'hivern la pela queda enganxada, no surt, l'haguessis esparracat tot el suro. S'ha de fer quan tenen la saba. A partir dels últims de juny/ primers de juliol. Fins cap el setembre màxim, mitjan octubre i prou. Mira, acabarem de segar i llavors ens anirem a tallar llenya per les fàbriques, llavors ens anirem a pelar, o ens anirem a arrencar rabasses per fer carbó. Tot productes del bosc, diguéssim. Aquí l'única manera de guanyar-te la vida era el bosc. Una mica de terra, recollir quatre coses al camp: una mica de farina, una mica d'oli, una mica de vi; i llavors venga cap a...[el bosc].

Els propietaris té la deixaven tallar [la llenya]. Només faltaria que t'haguessin fet pagar encara per tallar la llenya. [Tallàvem] el bruc i l'arboç, que només xupen. Les alzines ja se les tallaven ells, i els suros també, i els pins també. [Logaven gent] per exemple quan volien fer una marcada de suros vells, més gran, ja no havien de demanar permisos a la forestal com s'ha de demanar ara. "Aquest és vell, aquest sembla que delló, vingal!". Li feien una marca, passaven a la propietat fent una marcada. Llavors llogaven homes i els tallaven.

Jo a pelar sí [que hi havia anat], ara últimament sí. En aquella època no, era jove encara. A l'any 36 jo tenia 14 anys. El 39 en tenia 17. Doncs, a partir d'aleshores sí. Quan ens vàrem haver casat, vam tenir fills, els pares encara era a casa... també hi anava a temporades a pelar. Però això ja era més cap aquí. Llavors saps què passava? Si teníem molta feina, ho fèiem llaurar. Hi havia algun tractor i deia: saps què, faré llaurar aquest camp i jo me n'aniré a

una feina que sortia. Però abans de l'any 36, que jo recordi, no. Tot s'anava fent així: amb animals.

La rajoleria

A més de tot això fèiem anar la rajoleria nosaltres, eh!. Teníem una rajoleria. Fèiem tot això, aquestes 14 o 15 vessanes de terra, que les cultivàvem i, a més a més, teníem una rajoleria.

Ens tallàvem la llenya, la que necessitàvem per coure la fornada. Amb el meu pare (jo tenia ja 13 anys o així que ja em feia anar al darrera d'ell) anàvem a tallar : "Faràs una camada. si no en fas tant en faràs menys". Una camada era fer un grapedet i després el posava en el seu feix. Necessitàvem unes 700 feixines. Ens les tallàvem nosaltres. Un home que sigui una mica llest en tallava 25 al dematí i 25 a la tarda. Però millor que només en tallessis 25 al dematí, que a la tarda no hi anessis i l'endemà matí hi tornessis. N'hi havia que en tallaven 30, però normalment.... Es com aquell que treballa 10 hores i aquell que en treballa 8.

[Trèiem l'argil.la] del camp mateix. Ens l'arrencàvem nosaltres la terra. Teníem dues classes de terra: blanca i vermella.

Treballàvem a fora, a l'intempèrie, sense cobert. Quan plovia... tot aixafat. I a l'hivern aprofitàvem per anar a tallar llenya. Después, amb el carro, anar-la truginant. Els matins, allà el mes d'abril o aixís, vinga, aixecar-nos i a buscar llenya per la fornada. Que quan vingués el mes de maig o així poguéssim coure. Ho fèiem així.

Fèiem dues cuites l'any i prou. L'una ja la fèiem a l'estiu, en ple estiu. I l'altra ja venia cap aquí, cap a l'octubre. I aquesta que fèiem a l'octubre moltes vegades ja no l'ensopegaves perquè venien unes pluges...venien coses rares i havies d'anar una miqueta al tanto. Es que ho fèiem tot: quan no teníem feina al camp anàvem a fer obra i quan no fèiem obra anàvem a tallar llenya. No paràvem mai. Una cosa o altra fèiem.

Quan jo vaig tenir edat d'anar a treballar amb ell [es refereix al pare], vam partir el forn. El vam fer més petit. Quan hi havia els seus germans, els germans del meu pare, llavors era el doble gran. Quan el vam partir només hi havia una boca. I llavors, que hi podia anar-hi? Potser cinc o sis milers de rajols... Potser hi anaven també cinc o sis milers de totxos... 15 o 20 milers, no hi anaven pas més.

Foc? tres dies per coure estàvem. Quan tenies tota la llenya amontonada, llavors havies de posar l'obra crua a dins el forn.... Hi passaves quasi quatre dies o cinc, eh! O més. [Per descarregar] havies d'esperar que fos fred perquè llavors pessigava..... Fixa't com anava, hi havia una boca abaix. Llavors fèiem una paret d'obra crua, una paret amb unes toves grosses aixís, les anàvem posant dretes, dretes, dretes i les aparedàvem amb fang. Perquè si ho hagués fet amb ciment tot hagués anat a pico. S'havia de fer amb fang. I anava

quedant tot una cosa dura. I l'obra, resultava que era crua.... i si plovia quan volies coure hagueres fotut una aixafada de boig . Llavors, és clar, vam inventar una cosa per fer una mica de teulat a sobre. A sobre mateix de l'obra crua posàvem uns pilans, en aquest costat així, i després un cairat aquí i un vessant d'un costat i un vessant de l'altre. I pluja en el cel, moltes vegades... Au, no poder coure. Perquè si destapem us la foterà. I el cairat saps moltes vegades què passava?, que s'encenia el cairat de dalt... Au, a la correguda.

[Els compradors] venien de vegades de Monells, de Cruïlles, de Sant Sadurní... I ja fèiem. I més n'haguéssim tingut. Ara al final, l'any 39, quan es va acabar la guerra, teníem la carraca plena d'obra crua. Va ser l'ultima que vàrem fer. Llavors jo vaig anar al servei, l'any 42. I no en vàrem fer cap. I llavors el meu pare va dir: "poc que pot ser això de treballar d'aquesta manera". Treballàvem a mà. Rebiem catàlegs de la casa ICAM per comprar una màquina per fer rajols que donava feina a 4 o 5 obrers. El meu pare, però, va ser un home que no tenia empenta per això.

Nosaltres vivíem de dins lo de casa, diguéssim. I els que no tenien una indústria petita, anaven, com te dic, al bosc a tallar llenya, a arrencar rabasses, a pelar. Nosaltres, mira, donat que el meu pare tenia lo de rajoler, anàvem fent això. I anàvem visquent d'això. Ho anàvem combinant. [...] I no comptem hores, eh! Les hores ja no es compten. Perquè si volies anar a tallar llenya no podies pas anar-hi quan feia sol. Hi havies d'anar al dematí, per exemple, que era més amorosít. I a l'hora que feia sol anàvem a picar terra per fer fang, per embassar. A la tarda fèiem obra. En fin, ho anàvem conjuminat. I si un deia: "saps què, jo faré obra, treu-me unes quantes carretilles de fang i després agafa el cavall i ves a llaurar això, o ves a fer lo altre". I ell feia això i jo me n'anava a fer lo altre. Bé. I tot anava una mica així.

Plantar-se a pagès

... Quan ens vam deixar de rajoler [dècada de 1940], que al meu pare no li va interessar per lo que fos, llavors vàrem mirar de comprar vaques i mirar de llogar terra i que ens dediquéssim a l'agricultura.

El meu pare em va dir: "què farem?... Saps què farem, ens decantarem més a la part agrícola". Llavors va ser quan vam arrendar terra, més terra... i vam tenir vaques... Vam arrendar cinc, deu, unes catorze o quinze vessanes: A la Sión quatre o cinc vessanes; a aquest en Torres cinc o sis vessanes i a can Pere Nij ... sí, cinc, deu, quinze vessanes quasi. Quinze vessanes més vàrem treballar. Llavors vam posar vaques, sis o set vaques. Llavors teníem cinc o sis truges, o més. Una vintena de conilles... o no sé quantes.

Primer, com que encara no ens passaven gaire, no hi era això de recollir llet, anàvem criant vedells per carn. Després varen venir a fer propaganda per munyir. Llavors vam deixar de fer vedells per la carn i després veníem els xurms (un vedell petit). Veníem el xurm i després la llet que s'havia de beure el

xurm la munyem i la portàvem al camió. Passava un camió a recollir-la cada dia. El Danone, allavors era. Això devia ser cap a l'any 55.

2 Entrevista a Carles Sadurní (a) Vila, de Verges

Dades personals

Sóc de Gaüses. Vaig néixer l'any 14. Vaig estar a casa fins a 13 anys.

Descripció de l'explotació agrària

[A casa meva] tenien terres. Eren pagesos, petits. Tota la terra era de propietat. Entre bosc i oliveres i vinya i camps, trenta-sis vessanes : hi havia vuit vessanes d'olivera, una vessana i mitja de vinya,... Desempués feien sis o set vessanes de blat i quatre o cinc vessanes de civada i ordi, una de faves i lo altre menjars pel bestiar: un parell o tres vessanes d'userda, un parell d'esparcet (que allavons se'n feia pel bestiar). I tota la terra la conreàvem de la mateixa manera. Com que era una terra que era d'aspres... Terra de sequer. [També] teníem quatre vessanes de regadiu, de terra de regadiu. Hort, en deien hort. Hi fèiem mongetes. Hi fèiem menjar pel bestiar perquè teníem dues vaques i un cavall. I lo altre sembrat. Hi fèiem faves. Un xic de tot. Com tots els pagesos. I nosaltres, de fet, ens guanyàvem bastant la vida.

Veremador a França

Jo, a onze anys,... la meva mare, el meu germà, la meva germana i jo anàvem a França a collir raïms. El pare i una altra meva germana es quedaven a casa. Dèiem que anàvem a gonyar el pa de l'any. Es guanyava molt. Més de la meitat més que aquí. Anàvem a Torrelles, a cinc o sis quilometres de Perpinyà. El primer any jo hi vaig anar per pitjar samals, amb una maça pitjar els raïms. Però com que erem massa de mainades el dematí ens feien collir i, [a] la tarda, les samals, que deien que era més reposat. I a mi em posaven pel mig. Em feien anar al mig de la mare i de la meva germana. I aixís. Ja veuràs a onze anys tens més ganes de jugar que de treballar. Doncs, mira, colliem raïms.

El primer any vam collir 31 dia, sempre pel mateix amo. I erem més de cent collidors. (La finca) era molt gran. Clar, perquè hi collissin més de 100 persones 31 dies, conta que n'hi havia d'haver tros.

Vaig anar a estudi fins els 13 anys. I llavons, al segon, als dotze anys, vaig tornar anar a França a la mateixa casa. Però quan vaig arribar allà em van veure que era alt. Semblava en Fat i Pompa. Era alt i gros i gras. L'amo em va dir: Nin, et veuries en cor de fer això (al celler). Si et veus en cor d'agafar una samal i bolcar-la en el "fauart" (un per cada costat, un home gran i jo), diu, guanyaràs jornal d'home. Collons, jo. Vinga, a guanyar jornal d'home. Perquè

el que vols és guanyar cèntims. Anaves allà per guanyar cèntims. I el primer any que vam anar a França vam comprar una bicicleta pel meu germà. Amb els diners que vam guanyar jo i ell. Amb els de la mare i la meva germana, res.

Com que havíem de comprar una bicicleta, la mare ens ho va deixar fer. I el segon any en vàrem portar una per mi, també entre jo i el meu germà. I ja no hi vaig anar més a França fins.... l'any abantes de la guerra. Allavors me'n vaig anar a servir al mas d'en Ribot.

L'inici de la vida de mosso: la ruptura amb el pare

Al temps del segar, el meu pare em va dir "Mira (el meu germà es va llogar en una altra casa a lligar) et veuràs en cor de fer garbes?" (si no el meu germà no hi haguera pogut anar). Dic: "Sí". Diu: "Mira, si fas garba per la festa et donarem un duro". I la mare em diu "I jo una pesseta". Collons!, jo content!. El dia de la mare de Déu d'agost, que és la festa, la mare em dóna la pela. I jo li dic al pare: "M'heu de donar el duro". No me'l va voler donar. "Què en vols fer?" "Cony, no és meu?", li deia. Saps què vaig gonyar?: una palissa que em va fotre. I vaig dir que marxaria de casa i vaig marxar.

De mosso al mas Ribot, de Camallera

Als tretze me'n vaig anar a servir [de mosso] a Camallera, al mas d'en Ribot. Guanyava una pela cada dia. Per la feina que fèiem era poc. Però guanyàvem una pela i la vida. Allà hi vaig estar tres anys. De 13 a 15 anys. Per menjar i beure no ens faltava res. Menjàvem com abantes els pagesos. No com ara.

El mas el menaven masovers. Teníem 90 o 100 vessanes de terra al mas... potser treballàvem sobre 100 vessanes de terra, entre vinyes i oliveres i terra. Era d'en Ribot, aquest metge. El masover es deia Pinsach d'apellido, Josep Pinsach. Allà hi vaig estar tres anys. De feina...!. Ara, si ho volguessin fer fer als que hi ha ara, no ho faria ningú.

Erem dos. Dos mossos i el pastor. Hi havia també un home vell que arreplegava la llenya, pelava naps,... i feia les feines per quan arribàvem nosaltres del camp poguessim donar el menjar al bestiar. Allà hi havia 12 vaques, 2 bous, 2 eugues, vedells,.. De vedells, de vegades n'hi havia set o vuit, de vegades n'hi havia més, de vegades n'hi havia menos. I [també hi havia] porcs.

Els diumenges no era festa fins que havíem escurat totes les quadres. Ara ja els dissabtes fan festa. I, és clar, els diumenges nosaltres ens aixecàvem aviat. A vegades l'altre mosso, que tenia 25 o 26 anys, se'n anava amb l'amo a fer el canari, a Camallera. I a vegades venia pelat. I quan arribava m'estirava dels peus a mi: "va Carlos que anirem a escurar les corts", això era netejar la quadra.. I anàvem al rebost, un armari, agafàvem un tros de botifarra, emplenàvem un... Menjàvem, bevíem i allavors anàvem a escurar les quadres. Tu saps lo que és escurar les quadres amb el bajart!. (El bajart és una cosa

que amb dues manetes aquí i dues allà, jo aquí i ell allà, carregàvem allo de fems i ho anàvem a buidar al femer, com una plataforma de fusta). I, mira, fins que estàvem. De vegades ja eren les vuit i llavors ja teniem feina a donar menjar. Però llavors ja era festa. I llavors ja el diumenge, si ens aixecàvem aviat allà les set o les vuit ja estàvem. Si ens aixecàvem tard...

[Habitualment] ens aixecàvem a les 4, quarts de 5. Tu saps el que és a un vailet de 13 anys fer-lo llevar a les 4 per anar a netejar. Això va durar dos anys. De 13 a 15 anys.

A l'hivern jo gonyava 6 duros cada mes i a l'estiu en gonyava 8. Llavors en vaig gonyar 8, el segó any a l'hivern, i 10 a l'estiu. El mosso que era més gran guanyava 18 duros al mes. Va venir un altre mosso i va marxar aquest i aquell va ser més puta que cap. Aquest els primers dies de ser-hi em va dir a mí (era de Gaüses també aquest noi), em diu: "no anem pas bé, Carlos". Dic: "Per què?". "Això que fem d'escurar les corts els diumenges no ho volem pas fer. Jo no ho vull pas fer" "jo tampoc no ho volria fer". "Doncs mira, quan en Pep ens vingui a portar l'esmorzar, algun dia li direm" Si sí, va venir un dia i "Sabeu què, Pep?". "Què?". "Que ja us podeu caçar dos mossos. Perquè nosaltres els diumenges volem fer festa. No volem pas escurar corts". Home, que sempre s'ha fet, que aquí, que allà" "No,no,no. Mireu, al cap de mes marxarem". Ell no va dir marxarem. "Marxo", va dir. Dic: "No,no,no, marxarem. Jo també". Perquè a casa hi havia pa. Jo a casa sempre hi podia anar-hi. I a l'últim va dir: "Bueno, bueno, si no ho voleu fer el diumenge, haurem de fer-ho el dissabte". I el dissabte al dematí escuràvem les corts.

I, allavons, amb aquest ho vàrem arreglar. Però aquest s'hi va estar quatre o cinc mesos i va marxar a treballar amb una vaqueria a Vilablareix. I jo quan va venir el mes d'abril l'amo em va dir: "Com ho arreglarem, Carlos, l'any vinent, aquest estiu". "jo, vaig dir, vull guanyar 16 duros". Setze duros a l'estiu i 12 a l'hivern. "Ui, que no, i que no, i que no. Te'n donaré 14 i 11". Dic: "No. Han de ser 16".

Canvi de mas

Per la festa de Sant Jordi vaig anar a Sant Jordi (Desvalls). Vaig anar a sopar a casa d'un amic del meu germà que era barber i ell l'anava a ajudar per la festa. Tant sí com no varen voler que anés a sopar allà. I allà hi havia un home de Sant Pere (Pescador). I em va dir: "No sabries pas ningú que volgués venir per mosso, a Sant Pere?" Dic: "Pudé jo mateix". Tenia 16 anys. Diu: "mira, si vols venir és una casa que hi estaràs molt bé. El mosso que hi havia s'ha casat i hi ha estat 13 anys". Clar un dia vaig anar a Sant Pere per veure la casa. Eren aquests dies de Santa Creu, per les fires de Figueres, i no hi era. I en no ser- hi vaig anar a casa d'aquest que m'hi va acompanyar. Diu: "m'han dit quin dia podies venir". Dic: "Mira, el dia 6 és la festa de Gaüses. Una festa petita que es feia. Ara ja no es fa això. El dia 7, per dormir, vaig dir jo. Però la meva intenció era anar a Celrà que era festa. S'hi feia molt bona festa a Celrà. I el dia 8 vindré". El dia 8 enganxo la bicicleta i cap a Sant Pere. Arribo a Sant

Pere i l'amo quan em va veure va fer així: "Ets molt jove". A mi em semblava que ja era un home. Dic: Sí, tinc 16 anys. "Ets massa jove". "No patiu. La bicicleta, l'agafo i el tros d'anar cap a casa. A casa puc anar-hi. I d'allà on he sortit m'esperen". "No, no, es que... tant jove. En volíem un altre que ja hagués fet el servei" Dic : "Mireu, jo encara en tinc per molt de temps d'això". Clar, 16 anys. Fins els 20 o 21. I sí, sí. Vaig anar-hi. Em va dir: "Bueno, quan vols guanyar". Dic: "mireu, no us vull pas dir res. Estaré un mes a prova. Si us agrada la meva feina em quedaré. I si m'agrada el preu que em pagueu" Va ser la meva sort. El primer mes quan vaig cobrar em van donar 23 duros a l'estiu. De l'infern de Camallera me'n vaig anar al cel. Perquè allà només teníem dues eugues un matxo i res més. Fora dels pagesos petits, els grossos no en tenien pas (d'animals). Només animals de treball. Ara tú saps lo que era arribar el vespre de llaurar o d'això o allò, emplenaves el rastrillo d'usèrda, la donaves als tres animals i ja podies anar a la plaça. Com que la casa era a plaça. Ja podies anar a córrer- la. Collons!, vaig dir. Això sí que és canviar.

Teníem 90 o 100 vessanes de terra al mas....Sempre treballàvem allà mateix. Ja hi havia feina, escolta. Perquè allà a Camallera potser treballàvem sobre 100 vessanes de terra, entre vinyes i oliveres i terra. I aquí a Sant Pere treballàvem entre 80 i 90 vessanes de terra i només a l'estiu tenia jornal. Per comptes d'anar a jornal, a l'estiu tenien jornal. I ja teníem feina per a nosaltres. Perquè era una casa que, com que eren rics, no s'hi mataven gaire. No ens feien pas treballar gaire.

I allà m'hi vaig estar 4 anys. Fins que el meu germà va haver d'anar a fer el servei. I després vaig haver d'anar a casa a treballar. Ja em va saber greu, però...

El retorn a la casa dels pares

Quan va anar el meu germà a fer el servei, [els de casa] em va venir a buscar. Si no, no hi haguera anat. Prou que hi anava a casa, els diumenges de tant en tant agafava la bicicleta i hi anava. Però a treballar poc que hi haguera anat. Vaig anar a treballar allà i jo estava acostumat a gonyant i a gastan. I arribo a casa, a treballar a casa i el primer diumenge el pare em dóna un duro. Que allavons un duro era molt per segons qui però era poc per mi. Perquè jo estava acostumat (que) sortia de casa, anava a Sant Pere, festejava, anava amb una noia. Festejava o hi anava. Els gastos: una pela el ball, dues peles el cine, la xicota i jo. Ja eren tres peles. Anaves a sopar: 9, 10 rals. Ja en faltaven pel duro. Llavors si volies anar a prendre café, si volies anar amb els companys, anar a fer un... Jo amb un duro no en tenia prou. Li vaig dir al pare: "mireu, jo amb un duro no en tinc per res. Jo en necessito dos". Perquè la bicicleta amb una roda sol no corre. "Que aquí, que allà - cridant-. No te'n donaré pas dos". "Bueno, doncs els hauré de gastar dels meus". Perquè el meu pare era molt bo, eh. Molt. Perquè el meu pare quan vaig anar a servir em va dir: "Quan tinguis 90 duros, jo te n'hi posaré 10 i faran cent. I te'ls posaré al banc". I ho va fer.

Treball al ferrocarril

Com que no em donaven gaires cèntims jo havia de gastar els meus. Erem molt amics amb el jefe de brigada de Camallera de la via, d'això... de la RENFE, i un dia erem allà a casa, a l'hort -sempre venien a buscar tomates,...- i va venir aquell home i diu: "no sabries pas ningú que volgués venir a treballar a la via. Serà una cosa només de matins. A preu fet. [Per] canviar les felipes". Dic: Jo mateix. I el meu pare: "On vols anar?". "Cony, i a la tarda no faré la feina? A la tarda treballaré a casa i al matí aniré a guanyar el jornal, a guanyar 7 peles cada dia". Havíem de posar quatre felipes i treure-les. Ja era feina. Has de ser valent i (tenir) ganes de fer-ho. Ho fèiem. A vegades ens venia una mica just, però a vegades ens sobrava temps. Perquè no tots els trosos de via són iguals. Llavors ja anava bé perquè treballaves cada dia, no pagava dispesa (perquè treballava a la tarda a casa). Vaig treballar-hi dos anys.

Conreus cerealícoles i procés de treball agrari a l'explotació paterna

A l'octubre-novembre [sembràvem el blat]. Cinc o sis vessanes. Sí, de blats. Però clar, és diferent d'ara. Perquè ara amb un camp s'hi gasten molts d'abonos i lleven més. I hasta les classes. Perquè aleshores el [blat] Montjuïc si t'anava a set o vuit quarteres per vessanes ja t'anava bé. Ja estaves content. [Tiràvem] tres quarts de quartera [de llavor per vessana].

[D'adobs químics] no gaire res. No gaire res perquè com que tenies bestiar, vaques i així ja ho afemaves. I la terra, quan estava cansada de sembrat hi feies userda o esparcet, pel bestiar, i ja reposava. Llavors ja tornava a ser grassa. Es diferent d'ara que tot és a base d'abonos. Però també hi ha això, que allavons una vessana de blat de moro, siguent bo, et donava deu o onze quarteres, anant bé. I ara diuen 2000 kilos, 2500. Es diferent. Ara que, també s'hi gasta més. Perquè jo solia fer blat de moro, una vessana, i allà tirar-hi 150 kilos de 15-15 i una saca d'urea, que són 200 kilos d'abonos en una vessana. I allavons, encara, si convé hi tires una mica de nitro. I abantes d'això res de res. Ni tampoc llevava res de res. Es visquia.... No hi eren....A casa de guano en tiraven una saca per vessana a l'userda. Però pels camps no perquè ja anaven bé i afemats perquè tenien bestiar. Si tenies les vaques, tenies animals de treball, criaves dos o tres vedells, engreixaven tres o quatre o cinc porcs... fèiem uns fems de sobres per afemar la terra. Allavons qui podia afemar ja no gastava amb abonos.

[La llaurada, la fèiem] amb arada, arada de...post. Sí. Bueno. Això, les arades eren de ferro i una post que et rucava la terra cap aquí. Però no és giratoria. N'hi havia d'arades giratòries que en deien Brabants. Nosaltres no en teniem. Allavons encara no hi eren. Perquè jo anant de mosso no vaig llaurar mai amb brabant. Ja et dic: jo vaig estar quatre anys a Sant Pere i de Bravant no en vaig veure mai. En vaig veure, què et diré, al cap de deu o dotze anys després, de ser aquí a Verges. N'hi havia que en tenien. En Bou en tenia.

Alguns en tenien, però pocs. [Amb la Bravant] llauraven [que] no havies de fer res. Només havies d'aguantar les arriendes. Jo no vaig llaurar-hi mai, però veia que en Bou en tenia. El Brabant s'hi llaurava amb dos animals.

[Llauràvem] dues vegades i llavors fems. El rostollar, si es podia. Perquè a vegades era molt sec i no ho podies fer. Si podies fer-ho, [ho] fèiem a l'agost. Perquè a l'agost la terra ja donava un xic. I allavors el setembre travessaves. Primer ho feies llaurar si era un camp gran, llavors ho travessaves i llavors ho deixaves rasclat i rulat i a punt de sembrar. I per Sant Lluc, diuen, sembla si puc. Però més aviat ho feies una mica més tard; perquè a vegades feia massa bon temps i allavors no hi collies. Perquè el sembrat s'adelantava massa i venia una glaçada que t'ho fotia tot a terra. Anava més bé sembrar cap allà Tots Sants.

[Per sembrar], senyalaves cada set passos el blat... Cada set passos feies pilons. Ho marcaves i llavors sembraves eixamanant, tirant-ho. I la civada igual. Llavors ho tapàvem, ho enterràvem, rasclat i rulat i ja estava. Jo [tirava la llavor]. Bueno, quan era mosso solia sembrar l'amo i nosaltres llauràvem. Però jo, com que em varen desmamar molt jove... Mira, què et diré: el meu pare va estar malalt i havien de sembrar, i el meu germà va venir a buscar-me a Sant Pere perquè ell no ho havia fet mai. I jo li vaig dir: Bueno, ja vindré. Vaig dir-li a l'amo i l'amo em va dir: Vols endur-te un parell d'animals. Dic: No, ja tenim parell a casa. Arribo. Vaig dir al meu germà: tu tingueu tot preparat, a punt de tirar el gra. I quan vingui només haurem de fer que sembrar i llaurar. Amb un parell de vaques que teníem i un cavall. Per llaurar, també. Per fen més avia. A vegades, si no hi poses prou força, a vegades et surt assaionat. Tot el gra al mig i aquí res. Aquí molt i aquí res. Però jo vaig tenir una sort. Sempre vaig sembrar bé. Ara que, es clar, n'hi havia... Sempre depèn de la valentia d'un. Perquè el blat si el sembres amb força no et sortirà mai assaionat. Però l'has de llençar bé, amb força. Perquè sí el llençaves poc et quedava aquí. I aquí res. I aquí n'hi tornava a haver. I aquí res. En canvi, si el llençaves amb força, et quedava bé. Jo no m'hi vaig trobar mai, però n'hi havia que sí. I és perquè no el llençaven amb força. Però com que per desgràcia o per sort sempre vaig ser més aviat valent....

[El gra per sembrar] era del nostre. De la collita. Abantes tothom feia del seu. Montjuïc o Canet d'Adri. No hi havia res més. El Canet d'Adri llevava una mica més. Hi havia una mica més de blat. El Montjuïc diu que la farina era un xic més bona. Però fèiem un xic de tot perquè sortís bé. Perquè no pots pas fer tot d'una cosa. Allavors ja van venir altres blats, quan vaig esser aquí a Verges. Va venir un blat que en deien ordiós, que semblava ordi. Aquell llevava molt. Amb aquell ja anaves a 12 i a 14 quarteres i hasta a 15 per vessana. I el blat que per mi és el més bo de tot. El que llevava més era el Litori. Però el Litori era un blat que per poc vent que fes cavia, cavia molt. No se'n podia fer aquí. (...) I el blat millor que hi ha hagut per mi, ara t'ho diré, és l'Ímpetu. Un blat que llevava molt i que la palla era molt bona i no cavia el gra com el Litorio que desseguida s'espolsava. A aquest li costava un xic més. Per mi és el millor blat

que hi ha hagut. Perquè aquell si el portaves bé et nava hasta a quinze i 16. I n'hi ha alguns que han dit a 20.

Fins el segar no fèiem pas res més. Ara és diferent. Abantes no t'hi sortien [herbes en els] sembrats. Jo me'n recordo. Poc els ensulfatàvem mai per matar l'herba. I ara la majoria dels camps són bruts. I em penso que es van embrutir molt al venir totes aquestes màquines de batre. Una màquina de batre...el margall, les rodelles... tot anava amb el gra. I abantes com que baties amb animal i ho feies net, no sortia l'herba. Ara, si sembres 10 vessanes de blat, 10 que n'has d'ensulfatar. Allavons, abantes, no.

[Per segar hi estàvem] Vuit o deu dies. Depèn del que tenies. Si no feia tramuntana no patiem pas mai. L'any 32 a casa vam comprar una màquina de segar userda amb l'aparato, amb el que se'n deia el desespero. [La marca era] Trepat. La vam comprar a Girona. [Era] una màquina de tallar userda que hi posàvem un aparato i fèiem caure la garba. Amb un pal o amb un rampinot fèiem caure la garba. [La fèiem servir] per tot. Era d'userda però servia per tot. Per segar blat, per segar civada,... Per tot, vaja. I en deien el desespero perquè tothom anava depresa, per fen més avia.

Quan acabàvem el rem ens ajudàvem a lligar. I allavores, batiem amb animals. A casa teníem una païssa i a davant de la païssa hi teníem l'era. I mira, anàvem a buscar garbes, un parell de carros de garbes perquè l'era és petiteta... Primer hi posàvem les vaques (un parell de vaques que teníem) i llavors teníem un matxo o un cavall (una temporada vam tenir un matxo i després un cavall)...[Primer vaques] perquè deien que així anava més bé. Que no era tan cansat per l'animal. Al començament, si vols posar un rou... Una cosa que feien com uns queixalls i fèiem voltar i, és clar, si posaves desseguida això amb aquell cavall feia arrossegar les garbes. I no anava bé. Anava bé primer un parell d'animals que ho estremolessin.

Havies de girar tres o quatre o cinc vegades i a la tarda fer net. El pare i jo, o el pare i el meu germà, o jo i el meu germà, anàvem a buscar garbes. I el pare o els que es quedessin, netejaven. Si feia vent, tiraves el gra enlaire i el vent s'enduia el boll, que en dèiem. I si no, teníem una màquina de garbellar. Una ventadora. Sí. Anava bé.

Ja n'hi havia de màquines [de batre] a l'any 20. A Sant Pere em penso que n'hi havia una. I a Camallera, quan era a Camallera que tenia 16 anys l'amo ja en va comprar una. La varen comprar. Eren tres de companyia. I a Sant Pere ja n'hi havia. Jo a Sant Pere sempre vaig batre amb màquina. I aquí a casa també. Primer batíem amb animals i llavors amb màquina. A vegades eren dos o tres, o un tot sol que en comprava una i anava a batre per tothom. Pagant, per tothom. Tot lo modern sempre ha anat bé. La única cosa és que a vegades et costava un xic perquè a vegades havies d'estar... havies de tenir 10 o 12 homes. Allavores els havies de fer un bon tiberi. Hi havia cases que te'l feien i cases que no tant. Perquè jo havia anat a batre amb màquina. Perquè jo, d'una

manera o altra, ho he fet un xic tot. Perquè llavors ja es gonyava a pela per hora. Si estaves un parell d'hores, eren 10 o 12 i havies de donar-los esmorzar o el dinar, o el berenar.

La primera màquina que hi va haver-hi a Sant Pere la va tenir un que li diuen en Sopes de Sant Pere. I quan jo hi era potser feia quatre o cinc anys que la tenia. I a Camallera i tot això de per allà, les primeres màquines que hi varen haver-hi va ser aquesta que jo et deia, de l'amo que tenia, d'un que li deien en Palique i d'un que li deien en Pelai. I la varen comprar entre tots tres. I anaven a batre per la gent.

Altres conreus de l'explotació paterna

L'userda se fa ara al mes de març. Oh! allavors durava molt. Nou o deu anys. Ara no. Ara cada 4 o 5 anys ja està. L'esparcet durava dos anys. Ho feies apart. Feies 3 o 4 vessanes d'esparcet. [Era] terra camp. I llavors estaves dos o tres anys que encara que no hi tiressis gaire res a la terra et sortia. Si feies blat de moro... perquè tenia una terra que era bastant boneta. [No fèiem] cap [treball]. Apart de pasar-li, a vegades a l'hivern, una ratlladora, una màquina de pues, per estripar. No hi feies gaire feina. [Dallàvem] quatre o cinc [vegades]. Depèn, això. perquè si era l'aspre depèn de les pluges. Allavors plovia més que ara. Ara amb dues vegades ja haig de segar-ho perquè no plovia. Ha estat uns quants anys que hem passat molt sec. Ara al mes d'abril era el primer dall [de l'userda]. Allavors cada 40 dies. trenta-cinc o quaranta dies. Veus a l'userda sí que hi tiràvem una mica d'abono (súper). Es l'única cosa que s'hi tirava. Mira, com que no ho veníem no ho mesuràvem [el rendiment]. Fèiem un parell o tres de carros, els portàvem a la païssa i d'allà n'anàvem gastant. No en faltava pas mai. Això ho fèiem rutinari.

[A l'hort] Sí, patates un tros, mija vessana, llavors hi fèiem blat de moro espès per les vaques i el cavall... Menjars pel bestiar. Perquè allà com que se regava sempre collies.

[Al tros de regadiu] quan trencaves el blat de moro espès, s'hi tornava a fer... a vegades n'hi tornaves a fer dues vegades perquè, ja veràs, tenint bestiar sí no has d'anar a comprar vas molt més bé i si veíem que en sobrava el segàvem i el fèiem assecar. Aquest espès el tallàvem verd. Ara, en devíem fer un parell de vessanes per capsa. Per les gallines. De regadiu o sense regadiu. Perquè teníem un camp que en diuen la closa que era molt fresca i també n'hi solíem fer. Aquell camp feia 4 vessanes i n'hi fèiem dues vessanes. Dues vessanes d'userda i dues de blat de moro. I anàvem alternant. Perquè també teníem un camp que feia 3 vessanes, que era al Pla de Sant Jordi, que era molt bona terra. I allà també en fèiem. Ho combinàvem. Bueno, ho combinàvem.. Ho combinaven, perquè era el meu pare el que ho combinava.

Bestiar

A casa engreixàvem 5 o 6 porcs. Un per matar i els altres per vendre. I llavors a vegades quan veníem aquests en compràvem altres. Ja en teníem un parell de truges que ens les guardàvem nosaltres mateixos i en compràvem algun altres. Si et sobrava gra. Ara si n'havies de comprar ja a vegades en ves d'engreixa'n dos o tres, o cinc o sis, n'engreixaves un parell. Per fer algun cèntim. Amb animals [fèiem els diners] : vedells, porcs,... perquè ara.. Allavors la gent visquia per ahorrar.

Abans també se'n criaven de pollastres però els portava al mercat de Figueres la meva mare. Per fer algun cèntim. I conills, les vegades que havia anat jo amb la meva mare a portar-los a Figueres.

El destí de la producció

[Fèiem] blat.... Per la família, i encara de vegades n'haviem de comprar. Si vols fer un xic de tot no fas gaire de res. Llavors, clar, de vegades ens en faltava. No compràvem blat. El pare comprava una saca de farina. Allavors una saca de farina valia 13 o 14 duros. Era barato, en vist d'ara. Abantes era barato perquè, acabada la guerra, amb 100 kilos de farina donaven 125 de pa. Allavors en van donar 100 i a l'últim em penso que ja no ens donaven res i... Ara el pa és una barbaritat. A casa la meva mare pastava. I teníem forn. [Ho vam deixar] deuria ser, l'any....25 o 30. Perquè jo era fora de casa. Allavors allà a Gaüses ja passava un que en deien en Ballet de Vilopriu i portava cada setmana el pa allà i agafaves el que volies. No, no [hi posàvem la farina],no. [

[El blat el veníem a un flequer] i si volies li donaves saques de farina i ell et donava 120 o, acabada la guerra, 125 [de pa]. Però clar era més negre. Hi posaven segon.. el pa no era tan blanc, però era bo. Allavors varen donar els 100. Donaves una saca de farina i et donaven 100 de pa. Era el mateix flequer que et portava el pa que s'emportava la farina. I venies al molí aquí a Verges a moldre. Al [molí] d'aquest ... en Brusi.

[Veníem el blat] a aquests negociants. Com ara aquí diries el Carlí o l'avi Riera. Teníem magatzem. Ells compraven. I si volies anaves al molí i també se te'l quedaven. A vegades n'hi havia venut al molí. Per això havíem d'anar a Camallera. De Gaüses anàvem a Camallera o a Sant Jordi. I aquí, anàvem aquí mateix.

Cinc o sis [vessanes de civada i ordi]. Per alimentar al bestiar. Per vendre'n, gota. Sí, veràs... Havies de fer blat, havies de fer civada,...A vegades [havíem de comprar-ne] i a vegades no. Depèn de la collita. Perquè els bous que dius tu, les vaques, ja no els donàvem pas la civada, els donàvem la palla. I els animals de treball, el cavall, menjava grana quan havia de treballar fort. Si no menjava userda, o esparcet, o el que hi hagués.

[D'userda] *dues o tres vessanes. Llavors dues o tres d'esparcet i ja no queda gaire més terra, eh. Allà l'hort hi fèiem les patates, que també de patates n'hi fèiem un tros. Fèiem una vessana de mongetes. En fèiem de nosaltres i hasta per vendre. D'això sí que de vegades en podíem vendre. [De patates]... sí... també es podien vendre. Però tothom en feia i de vegades no es podien vendre i a vegades les donàvem als porcs. Sí [massa barates]. I als pobles petits no hi ha ningú fora del mateix del poble que diguessin : tu, no et sobren pas un quintar (o 10 o 20) de trumfes!. Si semblava que en sobraven, llavors venies.*

[Portàvem al mercat] *si de cas conills o pollastres, o els ous. Pels ous ja passaven molts d'aquests que cada setmana en compraven. Si sobrava [veníem una mica de blat]. De faves en fèiem un parell de vessanes i també les consumia el bestiar de casa. [De mongetes] si en sobraven també en veníem*

No res, res, res, res. Teníem dues vaques que criaven i els fèiem criar algún xurmer i amb això sí, feies algun cèntim. però com que nosaltres, ja et dic, anàvem a França i a França ja guanyàvem el pa. perquè a casa sempre teníem cèntims.

3. Entrevista a Josep Alsina, de Monells

Dades personals

[El meu nom és] Josep Alsina Maymí. Sóc fill de Sant Sadurní de l'Heura. A casa de la Montse, a can Crespí. [De germans,] quatre. Tots nois. N'hi havia una [de germana,] però es va morir. Jo sóc aquí [a Monells] de l'any 46 [quan em vaig casar]. [Vaig néixer] l'any 10 (1910).

Abans de venir aquí havia estat mosso de pagès, treballava a pagès. Bueno, fins l'edat que vaig anar a fer el servei, fins a 20 anys, havia treballat de mecànic. Havia treballat 3 anys a La Bisbal. Mecànic de bicicletes i de serralleria. [Fèia] d'aprenent. Tres anys d'aprenent. Vaig treballar dos anys a Cassà de la Selva, sobre serralleria. Allavons vaig plegar d'aquesta feina.

Allavons me'n vaig anar a Perpinyà a treballar a l'agricultura. El mes de setembre a la vinya, a la verema. Hi vaig anar amb alguns companys de Cassà de La Selva. Allà hi vaig fer-hi molta coneixença amb la joventut, perquè allavores tenia uns 18 anys, i amb la joventut d'allà a Cassà de la Selva vàrem organitzar un cor per cantar, per instrucció. De nois joves, com ara de la meua edat i més grans. Erem potser una trentena. (...) I amb això vàrem fer una excursió a Perpinyà, a l'ajuntament de Perpinyà vam cantar la marselesa, les flors de maig i la sardana de les monges. Era el programa que portàvem. I em va agrada tant aquell país que m'hi vaig quedar. Hi vaig tornar, amb aquests 4 companys que vam anar a veremes i també un s'hi va casar i s'hi va quedar. I amb aquestes, llavors vaig tornar cap aquí però ja amb intenció de tornar allà. I amb aquestes, vaig estar dos anys i mig o tres a Perpinyà, treballant la vinya.

Havent fet el servei, com que hi havia tanta crisi de la indústria (ja en temps de la República, perquè vaig fer el servei en temps de la República) i no es guanyava gaire,... me'n vaig tornar a pagès. Allavors me'n vaig anar a servir. A Cervià de Ter. [A casa] de Joan Rufí Radresa, [que] era propietari.

Descripció de l'explotació familiar

[Els meus pares] sempre van treballar a pagès i a bosc. Eren propietaris. Sempre ha estat propietat, però petit. [Tenien] un mas petit. En deien a Can Crespí perquè el meu pare es deia Crespí.

[Extensió del mas.] Hi havia... repartit en troços, potser resultava unes 10 vessanes o 12 de cultiu, després teníem la vinya. De vinya pudé hi havia una vessana. Era poc. Després de bosc hi havia em penso 4 vessanes. Després va anar creixent, en varen comprar una mica més. I a l'últim varen reduir hasta que en tenien, de terreno, 10 vessanes més. Que les va adquirir el meu germà.

I al temps de treballar la terra, el temps de llaurar, de segar o de cuidar les viandes,... es cuidaven d'allò, i els ratos que no tenien feina al camp treballaven al bosc.

Les activitats no agràries

[Els de casa, anaven] a tallar llenya pels terrissers. Tallaven llenya i amb el carro la traginaven als terrissers de La Bisbal, als rajolers. No [havien de pagar-la], els propietaris als qui netejaven el bosc els donaven la llenya, la llenya de peu, perquè els troncs creixessin més i els deixaven arrancar les rabasses - com ara de bruc- i allò era jornal que es feia el pare. Feia carbó i es venia el carbó.

[El pare] era carboner. El meu germà i el pare de'n Quim [Es refereix a Quim Viella, un altre entrevistat] treballaven junts. Feien campanyes, a tallar,... i com a carboners també s'ajudaven. Perquè eren d'allà mateix.

Allavons, el propietari si hi havia algun suro que era mort o aixís, li donava, i entre les rabasses que arrancaven de terra i algun suro feien una pila de carbó i mira, si a aquella pila hi havia 10 sarrions de carbó, n'hi donava una part per l'amo i l'altra part era per ell. I aixís treballaven d'aquesta forma.

[També feien feixines] pels rajolers. [La llenya] poc que es pagava [als propietaris del bosc]. No es pagava. El propietari del bosc la donava perquè es netejés el bosc. Per això en aquell temps no hi havia cremes ni res, ... Perquè la gent que treballàvem a bosc, encara que fos el mes de juliol, es feia foc a per tot. No es calava cap foc.

És en aquest temps que es pelaven [els suros], al juliol. Allavons, hi havia gent com el pare, que ja era gran, que sabia pelar i altres com el meu germà, que era jove, que traginava el suro a coll, a feixos, i el portava allà on hi havia el carro per carregar. A aquests que traginaven se'ls deia els burros. Diu: Un parell de peladors i un burro, un home per tragar-los això. Perquè, en general, els peladors que pelaven suro havien de ser dos. Perquè hi havia suros molt alts -ja portàvem una perxa- i primer feien l'entallada.. el descordaven de dalt, de dalt del pelegrí, amb la tallada i després feien una ratlla de cap a cap i feien dues panes. I un feia un costat de suro i l'altre l'altra, i cadascú feia la seva feina. I després ja ho baixaven. El burro, quan hi havia un feix, el portava al carretó. Un jove, un home més jove... Sí, perquè el meu pare era gran i l'home que l'ajudava també era gran i com ara el meu germà pudé tenia uns divuit anys o així, era valent allavons.

La pela, l'anar a pelar pels propietaris, era de jornal. El carboneig, no. El carbonet, el meu pare el feia i després en donava una part al propietari. I el pelar no, perquè era el propietari que tenia equis vessanes de bosc. En Follia de Sant Sadurní i en Marçal de Madremanya, que li pelava, pudé tenia 50 vessanes o 100 de bosc. I aquests treballaven a jornal pel propietari d'allà. Ara a casa, el meu pare, lo seu sí que ho feia pel seu compte. I això es feia a jornal, el pelar.

Aprenent de mecànic

Jo tenia el desig de ser mecànic. Quan vaig haver combregat, a 13 anys, ja havia acabat d'anar a l'escola. Ja havia estat quatre anys anant a estudi a Sant Sadurní i allavons, el meu pare va dir: "has d'anar a aprendre un ofici ara, perquè tots us heu d'espavilar". I mira, vaig anar a fer de mecànic. I allà hi vaig estar tres anys.

Em donava cada setmana 6 o 7 pessetes. El meu pare em mantenia. Amb bicicleta anava cada dia a La Bisbal el primer any. El segon any ja em feia la vida a La Bisbal, dormir i tot. Lo que em rentava la roba la meu mare aquí casa, perquè s'embrutia molt. Però el segon any i el tercer, allà em feien la vida, a La Bisbal. I em donaven 10 o 12 pessetes i mira, ja en feia prou. Allavons a casa no guanyava gaire eh! Perquè fent-li la vida gràcies que li donessin un duro, en aquell temps. Un duro cada setmana. Aquestes pessetes, una setmana me'n donaven dotze, una altra setmana me'n donaven 6. A la setmana, no gonyava pas per mesos jo. Allavons, per setmanes. I com que ja em feien la vida, ja representava. [Els diners] eren per mi. [El pare] no els controlava pas. Aquests diners jo els posava a la Caixa. Si al cap del mes jo tenia 100 pessetes o aixís, jo els portava a la Caixa d'Ahorros.

LLavors ja vaig marxar d'aquesta casa i vaig anar a treballar a Cassà de La Selva. I allavons ja m'havia de fer la vida jo. Allavons em donaven unes 6 pts cada dia. I de 6 pts cada dia en pagava 3 de despesa: rentar, cosir, menjar i dormir. 21 pts cada setmana. I em quedava poca cosa, llavons. Però llavons ja ens divertíem de la nostra manera perquè anàvem al ball i poca cosa ens costava, anàvem al cine i ens costava 60 cèntims i aixís. Ja anaves combinant la vida aquesta.

Les feines necessàries (si ell convenia que l'ajudés per segar o per batre) sempre disposava de nosaltres nois. Els nois treballaven a bosc també, a pelar suros i aixís, per guanyar un sou.. perquè de la casa no podia pas sortir tot. [els germans] es quedaven certs dies, perquè si un dia necessitaven fer un treball, el pare deia, mira avui t'hauries de quedar que faríem els fesols, o demà t'hauries de quedar i faríem les patates,... i quan venia el temps de sembrar.."mira, ara t'hauries de quedar una setmana que sembraríem"... No, jo no hi he pas anat mai a fer això [al bosc]. Ja de petit desseguida vaig anar a La Bisbal, i després cap a Cassà. I llavors a França.

La feina a França

Allà a Perpinyà n'hi havia un de Cassà que ja hi visquia allà. I ell va dir: mireu, veniu 4 o 5 que ja podeu comptar que jo m'ençarregaré de trobar-vos feina. Ja tenia un propietari que necessitava aquests 4 o 5 nois per la verema. I després anàvem cap a Vintgrau, cap a muntanya,. Quan aquests propietaris de la Salanca, del Pla de Perpinyà havien acabat, allavons ja ens contractaven uns altres, de cap a Vintgrau, després cap a Opol, després cap a Ribesaltes i vaia, tot el sector del Rosselló.

[Treballàvem per] petits propietaris. A lo millor teníen... no sé com ho comptaven si per hectàrees o per vessanes,... però petits propietaris. I aquests propietaris tots portaven el vi a la cooperativa. Perquè de cooperativa cada poble o ajuntament en tenia

Estàvem quasi tot el mes de setembre i segons com hasta part d'octubre. Hi havia anys que acabàvem més aviat i anys que més tard. I després n'hi havia que ens contractaven per treballar en el celler, també. Per premsar i fer punyetes...

I quan s'havia acabat tota aquesta història, a la vinya altra vegada hi havia feina, a cuidar la vinya. Llaurar la vinya, cap a l'octubre, podar la vinya, després fer clots, replantar quan hi havia fallos, fer ceps nous... i allavons nosaltres allò ho fèiem a preu fet o a jornal, a aquests propietaris. Suposant una vinya que tingui 100 ceps, 100 plantes, doncs si se n'han de refer 25 o 10, cada clot que fèiem per plantar el sarment ja ens pagaven, mira, 1 franc o 2 francs, que són 1 pts o 2 pts d'allavons. En un dia a vegades guanyaven 50 francs, 100 francs,... Individual, això era individual. Ja ho crec que era força, per això ho fèiem a preu fet. Allavons sí, perquè el franc encara era més baix que la pesseta. Aquí, per gonyar 10 pessetes, poc que les gonyava ningú 10 pts. Gonyaves 6 pts, 7 i 8, i encara havies de treballar molt. I allà, quasibé guanyaves 10 pts senzillament, perquè ens donaven 40 francs, que representaven aquí 10 pts, al descanvi. Ara és el revés.

Jo tenia una vivienda. Vivia a Rue Montpas, allà al centro de Perpinyà. Allà ens donaven una habitació. Quan hi anàvem ja teníem la nostra habitació i menjàvem allà. Mira. Ara allà, hi havia el costum de pagar cada hora. No es pagava aixís, com passava aquí, per setmanes. Cada vegada havies de pagar. Cada dia havies de pagar l'esmorzar, dinar i sopar. Ara, la cambra, l'habitació la pagaves quasibé cada setmana.

[Quan baixava la feina a Perpinyà] bueno, llavors hi havia contractes per anar a treballar a la Cerdanya. Perquè a la Cerdanya empleiaven molta gent per fer pantanos. Bueno, jo a Font Romeu he treballat. He treballat a la carretera de Font Romeu, després a Ordam, a Mont-Lluís,... (...)

A vegades [anàvem a] treballar a la riera amb empresaris que fan obres. [Feia de] manobre, perquè veràs, no era fixo. Ara, un que fos fixo sí que treballava sempre a la indústria, però nosaltres no erem fixos. Mira, que em convenia un deixò, "que em podrieu llogar per deu dies aquí o allà, perquè espero per anar a fer una altra feina", perquè nosaltres erem voladissos... Sí, nosaltres mateixos [buscàvem la feina]. O de vegades un intermediari... No, no, [no hi havia caps de quadrilla]. No hi havia pas cap dirigent ni cap superior.

Hi vaig estar, 2 anys. Sí, això, [vaig tornar] pel servei. Vaig fer el servei aquí a Espanya.

De mosso al Mas Bassol

En el servei hi havia un xicot que era d'allà i em va dir que... (...). En acabar el servei no trobava feina tampoc aquí i aquest xicot em va dir si vols treballar de pagès, vindràs a casa i jo t'aconseguiré una casa on podràs treballar. Perquè jo ja tenia la intenció d'anar a Alger, perquè jo he sigut molt d'agradar-me de conèixer de món i conèixer lo bo i lo mal. Bé, i em va dir, no siguis burro, vine cap allà i estarem junts. I em va temptar, i em vaig quedar a treballar allà. I aquella gent, em van dir: "Coneixes el treballar de pagès?", "Sí, jo sóc de pagès, però fa molts anys que no treballo", diu "Saps moltes...", "No, m'heu d'ensenyar" i el primer que em va dir l'amo: "Téns voluntat", "Ah, la que vulgui", "Doncs així ja està. Si tens voluntat aquí aprendràs a fer de pagès autèntic". I m'hi vaig quedar per algun temps. I els hi va agradar tant la meva forma de treballar i la meva forma de tractar i el diàleg que sempre enraonava -i que això com se faria, i això com se fa-... I, de fet, per estar-hi poc temps hi vaig estar 11 anys en aquesta casa. Ah, és clar. Perquè me tenien com de la casa. Ah, sempre. I confiaven en tot, com si fos de la casa.

Després de la guerra vaig tornar-hi. Sí, encara vaig tornar-hi. Bueno, entre aquests 11 anys, quan vaig anar a la guerra em penso que feia 10 anys que hi treballava. Llavors hi vaig tornar.

Descripció de l'explotació

[Era el] Mas Bassol, de Raset. [Tenia] unes 60 o 70 vessanes de terra de cultiu, després hi havia unes 10 o 12 vessanes d'albereda, després pudé hi havia -què diré jo...- unes 10 o 12 de bosc, després hi havia 4 vessanes de vinya i després la casa era mira.. En aquell temps la forma de viure era tenir vaques. Allà en teníem de 8 a 10, a vegades n'hi havia 9, a vegades n'hi havia 7. Teníem parada de toro, també... Precisament jo els hi vaig fer el puesto, perquè com que jo ja havia treballat de mecànic ja li vaig fer allò perquè el toro no fes mal a ningú i qualsevol pogués donar el toro a la vaca i encara que fos una dona o una criatura també podia fer-ho, si no hi havia homes a la casa. Amb aquest toro, allons s'havia de canviar la raça,... Primer hi havia raça del país i després vàrem comprar raça suís. Que precisament el vam anar a buscar a peu a Girona, aquest toro. Un vedellot, que el vam anar a buscar a Girona...

Feina del mosso

L'horari que teníem era: al matí, començàvem la feina a les 6 -bueno ara a l'estiu més aviat però a l'hivern a les 6 del matí- ens aixecàvem a donar menjar a totes les vaques, arreglar-los les corts, les quadres,... Quan el bestiar era arreglat, encara era fosc, a l'hivern. Allavons anàvem a la vora del foc, fèiem la torrada, esmorzàvem,... I allavons, quan era clar,... mira avui anirem a l'albereda a estassar, o a buscar jaç, o lo que sigui... A la tarda, havent dinat, pudé anirem a dinar a tal puesto o aixís, a l'hivern que no hi ha res que apressi. Altres dies dèiem, mira ara hauríem de llaurar aquell camp per fer-hi blat de

moro o aixís,... L'endemà, mira, avui traginarem fems a aquell camp. I traginàvem fems, i a la tarda treballarem a l'hort, a sembrar, a preparar per fer patates o el que sigui,. I com ara a l'hivern també dèiem, demà hauríem d'anar a podar, a podar la vinya i axiís. I durant la setmana fèiem alguna cosa d'aquestes, canviant de feina i aixís. Un altre dia anirem al bosc; com ara un dia que fa pluja, doncs aniríem a estassar aquell bosc de tal puesto, estassar-ho, buscar jaç i portar-ho cap a casa per posar-ho en el puesto pel femer per fer una barreja per tirar despés al camp. Aquestes feines que es feien en aquell temps. Per això durant la setmana fèiem aquestes feines. Per això la feina no et cansava mai. Perquè un dia feies aquesta, l'endemà feies l'altra i quasi sempre la feies diferenta, i sembla que el temps, no fent mai la mateixa feina, passa més bé.

No es feien caps de setmana en aquell temps. Bueno, els diumenges. Les vaques sí, tanseval. Cuidar les vaques i, [però de] treballar la terra, res. El matí ens aixecàvem com cada dia i el costum d'allà era el matí anar a missa, a primera hora. Poc que es munyien [les vaques] en aquell temps. Es criaven vedells. Mentre donàvem menjar a les vaques els vedells ja mamàven, i quan ja havien mamat, ja se n'anaven a la quadra petita i allà els donàvem el menjar, el vorai, gra o lo que sigui. Avorai és beure, donar-los pinso que diuen ara. Nosaltres dèiem l'avorai. com si donessim llet, o aixís. Allavons, quan ho teníem arreglat, anàvem a missa primera i tornàvem a esmorçar. Allavores, mira, si et venia de gust anar a cacera, anaves a cacera, o allà com que hi havia el riu, a vegades anàvem a pescar un rato, fins l'hora de dinar. I havent dinat, mira, jo a vegades agafava la bicicleta i me n'anava fins Girona, al ball o allà on sigui. La festa la passàvem d'aquesta forma.

A l'estiu es treballava més hores. A l'estiu ja em llevava moltes vegades que era punta de clar, encara no era ben clar, per arreglar el bestiar. I quan ja havíem arreglat el bestiar, menjàvem una queixalada, en aquell temps dèiem:

"ara matarem el cuc". I quan se venia cap allà les 9 o les 10 s'esmorçava al camp, perquè a l'estiu s'havia de treballar el blat de moro, s'havien de treballar les userdes i aixís i s'esmorçava al camp, cap a les 9 / quarts de 10. I llavons, a les 12 es plegava i s'anava a portar el bestiar a casa i esperar l'hora de dinar. I el bestiar reposava. I en aquesta hora que arribes a casa, com que allà l'hort era a la vora, com ara és aquí, fèiem grilleries allà: o arreglar les tomateres, o arreglar les patates, o aixís. I fins l'hora de dinar. Havent dinat. Anàvem a fer la siesta, a dormir una hora. I quan ens aixecàvem, mira, si s'ha de llaurar blat de moro, o si s'ha de llaurar la vinya, o si s'ha de fer això. A l'estiu es treballaven moltes més hores.

A mesos, cobrava a mesos. De moment vaig entrar a 20 duros cada mes i la vida, tant se val, perquè la vida ja val molt. I llavors va anar pujant, fins a 25, fins a 30 i arribar hasta a 40. Això, més responsabilitats, perquè amb les feines ja deien "mira, noi, s'hauria de fer això", com si fos ells. Ja tenia la responsabilitat que ja ho podia fer igual que ells. Aquesta responsabilitat

mereixia que jo cobrés més cèntims. Es per això. No és que el valor del gènere valia més.

[Cobrava igual estiu i hivern] Ah, sí perquè treballava igual. Bueno, més hores, emprò el que vull dir és que, encara que fos a l'hivern, també es treballava, perquè suposat quan era fosc -si a l'estiu és fosc a les 10, a l'hivern és fosc a les 6- doncs aquelles hores, mira, o es fa una cosa per dintre... o lo que sigui.

Vaig tenir un accident (...), [però] cobrava igual. Lo que passa que com que ja em tenia assegurat. Tenia un seguro... Allà una vegada aquest peu amb la dallà me'l vaig tallar i també vaig estar lo menos 15 dies de baixa. Vaig cobrar igual. Després aquí (?) de la cama m'ho vaig foradar. I vaig cobrar igual. De malalt com a malaltia gens, perquè gràcies a Deu fins a l'edat de 70 anys quasibé cap metge m'havia hagut de fer res...

El destí de la producció

No es venia gaire. Tot se consumia. No es venia res. Ben res. Bueno, els vedells tan se val. Els animals oi tan se val que s'havien de vendre. Lo que es venia, si de cas, era l'excés que es collia, de blat de moro, de gra, de blat. I de blat, sí que es venia el blat, tant se val.

El blat sí. Després que es gordava el que tenia per consum necessari per pa per la casa i la sement per tornar a sembrar, el resto es venia. El blat de moro també, tot lo que s'havia de menester si tenies porcs o tossinos, no sé com dir-ho, doncs allavons els que necessitàvem per l'engreix es guardava i del resto també se'n venia

Conreus i procés de treball agrari

Es llogava només al temps de batre, la màquina de batre. Aquell dia sí. Llogaven la màquina i després gent, veïns, per ajudar a batre. Res més. Per totes les altres feines no llogaven pas a ningú. A vegades, sí, llogaven algun temporer, però molt poc, perquè ja en feien prou. Perquè hi havia el noi gran, deprés hi havi l'avi -no pas el més vell, el pare d'aquest noi que també era valent-...Erem tres homes valents i no necessitàvem pas a ningú. I així anava passant el temps.

Sí, pudé 10 vessanes [de blat de moro]. [De blat] pudé 20, pudé 15, segons els anys. Enressat, enressat unes 10 vessanes, a vegades 25, a vegades 15, segons. Perquè també es feien moltes vessanes d'usarda. Usarda per les vaques. Sí, mira, n'hi havia pudé unes 25 vessanes només d'usarda. Bueno, i després entre això també s'hi feia altres esplets: usarda, farratges (civada i veces per farratge) i tot això. Això se segava per secà. I després en fèiem un paller al camp, al mateix camp. L'usarda també. El primer dall, que es fa al maig, tots els dalls d'aquestes vessanes es feia un paller al camp. I si hi havia

un camp que fes 7 vessanes, es feien dos pallers, un a cada cap. I si n'hi havia 2 vessanes se'n feia un només. Mira. A vegades es feien cinc pallers o set.

El primer dall es feien els pallers al camp. Al segon dall, com que el tronc, fent pallers, no va bé, perquè el primer dall hi ha molta herba i aquesta herba en un paller no deixa passar l'aigua, queda tot cobert i no es podreix. Però el segon dall no resulta fer un paller, perquè no hi ha herba i els troncs deixen entrar l'aigua al paller. Com que tenien uns grans coberts, el segon i el tercer dall i tots, tots a dintre la païssa. A vegades se'n fan 3 [dalls] de bons, A vegades se'n fan 2 de bons i un de més magre. Segons. Com que depèn del temps, no es pot disposar si se'n faran quatre o se'n faran dos. Allavons, aquests pallers estaven en el camp, sempre. I quan s'havia acabat l'userda de dintre el paller, de la païssa, diu: "saps què farem, anirem a posar aquell paller al camp i el posarem aquí". I llavors fan aquest. Quan s'ha acabat aquest, doncs en treien l'altre... I aquella userda era més bona que no pas posada a dintre. Feia una olor molt bona i bon gust.

No se'n feien gaires de farratges. Perquè d'ordi no se'n feia gaire en aquell temps. Només es feia civada. D'ordi és de llavons de la guerra cap aquí que s'ha fet molt d'ordi per farinades. Abantes no se'n feia gaire d'ordi perquè moltes vegades tenien la mania que es buixava o que no anava bé, però ara hi ha uns ordis forasters que són diferents, soferts, que per gra valen molt perquè els ordis porten més farina. La civada és una farina que porta molta pela i és una farina que no té força com l'ordi. L'ordi sí, és una farina que per donar a porcs i vaques té força perquè té grau, no sé com dir-ho. I aixís. D'ordi no se'n feia gaire. I per això de farratge gairebé no se'n feia. Només es feia, si de cas, quan arrancàvem una userda i la sembràvem perquè el primer any que arrencàvem userda el blat casi no s'hi feia, perquè la terra no queda cotada, i si feien dos anys de civada. I moltes vegades el primer el segàvem per flor, que dèiem, i allà fèiem un paller d'aquests. I el segon dall de la civada aquesta ja el guardàvem per gra. I llavons, aquella userda que brotava, encara renadiua la guardàvem per gra. Gra d'userda, per sembrar l'userda altre cop. Mira, a vegades en recollíem, mira, què et diré jo... pudé 100 kilos de gra, que es un gra petit. I allò ho venien. Aquí ningú ho volia comprar com que era userda del país i segura, la venien. I això també era un negoci que s'explotava.

Sí, [de] fenc també [se'n feia]. Fenc i esparcet. Esparcet, bastant. El fenc només es feia a l'aspre, aquí [Monells/S.Sadurn] sí que se'n feia molt perquè era terra magre, però al fondo no se n'hi feia fer. Esparcet sí, esparcet sí. Però fenc no se n'hi feia gaire. [L'esparcet se sembrava] quan es sembra blat. [Durava] uns dos anys. [L'userda], quinze anys pot durar. Ara no dura tant perquè es medica tant,... Ara escassament que l'userda duri 7 o 8 anys i poc que creix més. Abans sí l'userda visquia hasta 12 anys, hasta 15. Però ara no.

L'esparcet és una cosa que verd, pel bestiar, ja va bé, però més aviat els "dessessipa" al bestiar, només porta aigua, no els alimenta. I en canvi per assecar, si aquell esparcet es mulla ja no val res, no té força per res. En canvi si l'userda es mulla encara és força bona. Però l'esparcet ja no val. D'esparcet

no se'n feia gaire. Només es feia per donar verd. En aquell temps, per a les vaques, es feien molts de naps. Per les vaques es feien naps. I quan havies acabat els naps, fèiem el que es deia un tros de farratge, de civada o veces,... i allavors ja l'esparcet. Donaves l'esparcet verd, moltes vegades. I el que sobrava, com que no ho donaves tot, el segaves. I d'esparcet no se'n feia gaire.

Ah, faves sí, pel bestiar també. Moltes. Pudé unes 2 vessanes o a vegades 3 vessanes. I mira, també es batiem igual. N'hi havia que les batiem amb màquina però nosaltres les batiem amb els animals. Pequè en aquell temps no anàvem pas amb la màquina de batre cereals ni aquestes coses. Només es batià civada, ordi i blat amb la màquina de batre.

Es feien cigrons pel gasto, aixís, per nosaltres. Per vendre n'hi havia pocs que en fessin. Després mongetes, també pel gasto, com ara aquestes mongetes del ganxet, mongetes per menjar i això a l'hort. Al camp no s'hi feien aquestes coses.

De l'albereda? A l'albereda, l'explotació de l'albereda en aquell temps d'antes de la guerra i de la guerra cap aquí, quasibé cada 12 anys... perquè allà, tot lo de l'albereda és dividida en feixes i cada feixa..., aixís en restos. A cada vessana la majoria hi fan dos restos, dos restos d'arbres. Un rest aquí ample. Després el veí, del veí a aquí hi ha un metro o 6 pams, després d'ell i de veí a veí només hi ha un metro, o 6 pams. I aquí, en canvi, a dintre la teva feixa, tens un espai que hi ha uns 10 pams o potser 11. I quan es tallen els arbres, els 2 primers anys es planten altra vegada. I aquests 3 anys s'hi fa blat de moro (...), restos de blat de moro espessets, espessets. Hi ha altres que hi fan fesols, restes de fesols. Allà hi ha una terra fina que pots anar descalç que no trobes cap pedra enlloc. I allà, al segon any, ja fas menys restos. Si el primer any n'hi fas vuit, el segon any n'hi fas quatre. I el tercer any, per no fer-hi blat de moro hi fas fesols. I quan tenen 3 anys els arbres ja no hi pots fer res perquè l'ombra no deixa.

[Els arbres] els tallaven i els venien per embalatge. Sí caixes per fruita. Algun també servia per mobles. La majoria anava per embalatge. Ja hi havia compradors especials... Allà un particular no ho pot vendre. Has de vendre tota una vessana. Si vens d'aquí, suposat, a unes 10 vessanes, heu de vendre tots plegats. I llavors plantar tots plegats. Perquè si tu vens aquesta feixa, com que l'altre no talla i l'altre tampoc, els arbres que plantes poc que fan pas res. No creixen. I els has de vendre tots de cop. Sí, sí. Clar. N'hi havia, passaven casos, que necessitaven cèntims.. "Té em vendré la feixa d'arbres"... sí ja feien cèntims allavors, però després no els creixien els arbres. I no podien plantar fins que els altres havien tallat. Amb això ja hi havia un ordre de l'ajuntament que no es podia fer això. No ho deixaven fer perquè hagués estat una misèria. I per això es feien andanades. "Aquest any vendrem, suposat, la vall de Sant Jordi, l'any vinent la part de Bordils,..." [Es tallaven] cada deu anys. Es lo que tarda a créixer l'arbre. No, pollancre no, Canadà, arbres del Canadà, canadans, que son llistos i... Com aquests que tinc aquí també són canadans,

que és lo que paguen més perquè és fusta més llistada. El pollancre és una fusta que no és vàlida per segons quins mobles.

La fullaraca per fems. Les branques per cremar. Ui, i tant. Bona llenya. Allà poc que es cremava altra cosa. Bueno, nosaltres en aquell mas perquè hi havia pins, hi havia alzina, hi havia de tot... i barrejàvem la llenya. De formiguers se'n feien a la muntanya. Aquí a Sant Sadurní sí que se'n feien. En aquell temps, agafaves un feix de feixines, l'enterraves, ben enterrat, hi feies forats, hi foties foc i allà anava cremant, cremant, cremant... aquella llenya... és com una pila de carbó. I aquella terra quedava cuïta i cremada. Eren els formigons (sic) que es feien abans aquí. Aquí a la muntanya. Al pla ja no es feien. Si que se'n feien a vegades si arrencaves un tall, un cantó de bosc que fos ja dissipat, per mirar de millorar-lo una mica feies cremar la terra aixís d'aquesta manera. Fa com una pila de carbó, moltes vegades feies la pila de carbó en un racó del camp i llavors aquella terra durant uns anys és bona, perquè és femada. I es coneix. Però els fems generalment aquí tots es fan amb fullaraca barrejada amb fems. Perquè aquests fems es fan coure a mida de remena'l-se, remena'l-se... i té una fortalesa fortíssima. I aquests fems es barregen amb la fullaraca perquè, suposat, agafes quatre carros de fems sortits de la quadra i 6 o 7 carros de jaç barrejat, allavons s'agafa i s'hi posa -a l'hivern, això es fa a l'hivern-, i es remana tot plegat. I arrenca un bull que ... I ja t'hi pots ajaure que, per fred que faci, a sobre... Es aixís que es feia l'explotació de la femada aquí a la muntanya. Al fondo [quan diu el fondo es refereix al Pla] no es feia pas això.

Se'n gastaven bastants d'abonos. Súper, sí. Superfosfat de calç. Guano, sí. Nitro. Després hi havia explotacions aixís per explotar el nitrosulfat que es tira al sementero-cubertera. Quan el blat és ja grosset es tiren els abonos de cubertera, que diuen, per sobre. Que quan plou filtra i allò explota. També hi havia nitrat que explotava molt bé. Però això del nitrat ha deixat de utilitzar-se perquè només explota. En canvi el nitrosulfat amònic, ara és el que es gasta. Ah, sí, sí. Antes de la guerra no se'n gastava gaire. Es de la guerra cap aquí que ha vingut aquesta explotació.

La sembra era a mitjans octubre. Goretàvem sempre. Una arada en profunditat. Una cosa així o més. [Teníem] una arada moassa. Encara no hi eren Bravant. Ara, a última hora, ja hi havia Bravant. Amb matxos, amb animals. Sí. Un Bravant que és giratori, perquè sempre llaures una cara, com un tractor. [L'arada moassa tenia] pala també, però només d'un costat. Havies d'enregar. Amb l'arada moassa poc que es girava. Perquè l'arada moassa... enregaves el mig d'un camp, marcaves -suposat- 12 passos d'aquí a allà. Allà enregues. En fas sis cap aquí i sis cap allà. Són 12. L'enregar vol dir.. com ara un camp, un camp aixís, com dues rajoles. Per començar a llaurar aquest camp, que com ara faci 10 vessanes o 5 vessanes, bueno, començaràs d'aquí. Faré 12 passos d'aquí a la vora fins aquí. 12 passos. Aquí començaré a enregar. Aquí és a la vora del camp, aquí és al mig del camp. Començaré al mig del camp. Faré 6 passos cap aquí i sis passos cap allà. Després a aquest, començaré aquí i faré una escurada. Aquí acabaré. Aquí faré l'enregada.

Després aquí també. Com que he fet sis passos cap aquí. Després... Ja tenim dues escurades. Ja hem fet dotze i dotze, vint-i-quatre passos. Ara aquí començaré i faré dotze passos més i llavors també, lo mateix. Arribes a cap i gires. I quan tens l'escurada que en fas 12 passos, llavors mira, quan tens 12 passos has d'acabar de fer l'escurada. I aixís. (...). Doncs ja tenim aquesta operació feta. Com que l'arada sempre és a un mateix costat, no has pas de girar. Vas tirant, vas tirant,...

[Tiraven l'arada] un animal, o dos. Un matxo, o cavall,... a vegades un parell. En aquell temps, jo encara, en aquell mas, treballava amb vaques. Resulta que les vaques a l'estiu tenen un defecte: que hi has d'anar a punta de clar a fer-les treballar. Quan fa sol suen massa. Hi ha les mosques i s'esquiven. No les aguantes. En canvi el rossam pot treballar hasta les 11, amb el sol. Per això les vaques s'han anat donant de racó, per tenir-les a la quadra per criar vedells. Ara per munyir i abantes per fer vedells.

Rossam. Allà en teníem dos [de cavalls]. Per treballar només la terra, per anar amb el carro, per traginar les garbes, i l'userda. Per traginar les userdes també es feia amb vaques, perquè es feien unes carretes acatades amb pals... I les vaques també tiren, vaja, divinament, més que no pas un rossam. Perquè van a poc a poc, que sembla que no poden, però tiren més que un llamp.

Preparar els gorets es fa a l'hivern. Allí hi posen fems... Bueno, quan se goret es fa després d'haver collit el blat de moro, que es fa la collita a setembre/octubre. I allavons allò ho goret, per sembrar-hi blat. Allà on fas blat de moro, l'any vinent hi fas blat. [Quan acabes de fer blat tornes a blat de moro] o una altra cosa, o ordi o civada, o lo que sigui. No es fa mai el mateix. [Quan el camp està cansat] Allavons s'hi posa fems. Allavons quan el camp està una mica explotat, que ja hi ha males herbes, que es brut de vegades de cogula que hi ha anat, i és ple d'altres herbes,...diu: "ara l'emplenarem d'userda". Doncs per preparar aquest camp s'hi porta una bona femada, de fems d'aquests que barregem de fullaraca i fems, s'hi posa una bona femada. Allavons se llaura tan fondo com se pot. Un pam i mig, dos. Sí, un pam i mig sí. Allavons aquella terra es deixava estovar una mica. Per fer-hi userda. I quan s'avenia, allavors anaves remenant, perquè hi surtien herbes, anaves remenant. I quan venia el març o principis d'abril, que es quan se sembla l'userda perquè quasi sempre es sembla a la primavera l'userda. El setembre també va bé però generalment se sembla a la primavera. I aquell camp, llavors, d'userda ja tens menos terra per treballar uns deu anys que no has de remenar. Només dallar. I quasibé cada any hi havia el costum abantes de tirar-hi superfosfat d'abono, quan venia l'hivern. No, no es tocava pas res. Només tirat pel damunt. Si cas se fa en els últims anys, quan se vol arrencar, de remenar. Però si no no es toca mai. Quan és a l'apogeu no es toca mai.

El blat de moro es sembla al maig. El blat de moro després de segar sí que se'n fa. Blat de moro de rostoll. O mill. Doncs s'hi pot fer... bueno ara no se'n fa de blat de moro perquè el blat se sega el mes de juliol, emprò antes se segava al mes de juny, a principis de juny, amb dalla o amb màquina. Allavons sí, es

feia blat de moro de rostei. Si hi ha un camp que ja era abonat, allavons s'hi feia blat de moro de rostei. Jo també n'he fet aquí i ha sigut tan bo com del de goret. No, no en necessita molta [d'aigua]. La qüestió és que la terra sigui ben preparada perquè ara mateix aquí mateix hi ha un mas que li diuen can Sacó i aquest no regava pas mai i tenia un blat de moro que ni de regadiu era bo, perquè és una terra prima. Lo que vol és una terra ben cuidada. I el blat de moro es fa per Sant Pont, al mes de maig. [La terra ha de ser] Ben remenada, ben llaurada, que quan vols fer aquest blat de moro, aquella terra la llaures quatre, cinc, sis vegades i aquella terra queda igual que cendra. I en aquella t'hi empapes quan passes pel camp. Allavors hi fas el blat de moro el mes de maig i si la vas cuidant no l'has de regar. La terra vol ser ben treballada, a la terra no l'enganyaràs si no la treballes no en treuràs.

Allavores [de blat] es feia Montjuïc i Canet d'Adri. Aquí sí. Perquè el Canet d'Adri, el d'allà portat a aquí era bo i el d'aquí portat allà també. Totes les granes si es canvien de sector, és molt diferent. Vol ser molt canviat. I aquí es feia casibé Canet d'Adri i Montjuïc.

[La llavor] la gordàvem, per dos o tres anys i després la tornàvem a canviar. O la canviàvem amb un d'Ullastret, o amb un de Peratallada, mira. O en el magatzem de vegades, mira, en gafàvem d'allà. Però era necessari també canviar-la. Encara que fos del país, canviar-la de comarca, de terreno. Tot, hasta les patates. Perquè les patates d'aquí fetes a Camprodon van bé, i les de Camprodon aquí també. El canvi de sector. Es així que es feia en aquell temps. Ara sí, perquè allavons ja va sortir l'ariadna i d'altres. L'Ariadna era la més bo que hi havia. Lo que passa és que en aquell temps, com que no hi havia màquines de batre, el Canet d'Adri i el Montjuïc tothom el batia, perquè queia i amb els animals podies batre i la palla s'aprofitava. Però tots aquests blats forasters amb animals no hi pots pas batre. Has de menester la màquina perquè amb animal el gra no cau, l'espiga no s'aixafa, ni el tronc tampoc.

L'espiga és poc diferent, poc que hi notes diferència. La tija més prima. El Canet d'Adri és més reforçat i el Montjuïc és més flac, perquè el Canet té la planta més gruixuda i el Montjuïc s'ajeu desseguít. Es el defecte que tenia el Montjuïc, que amb una petita tramuntanada s'ajau. Jo crec que era més reforçat, que era més bo i donava més, perquè el gra era més gros. Però, ja dic, en l'espiga no hi ha diferència. Un que no ho conegui dirà "com pot ser que hi hagi això?". Perquè si agafa una espiga d'Ariadna se li desfarà bé a la mà, però si vostè ho porta a uns animals a batre el gra no sortirà, perquè és fort, l'espiga és forta.

Abans, molt abans, s'herbejava el blat. Es va anar perdent molt sovint. Ara en aquest segle ja no gaire, però a principi sí. De petit, allavors que parlava de la guerra del 14, sí. Deia: "què collons fan aquesta gent aquí al mig del blat. Que el xafaran -pensava jo". I amb un cavicot arrancaven una mata de margall o una roella o una altra herba,... [Ho fèien] dones o la gent gran com ara jo. Llavors va venir que també, més cap aquí, el ruixaven amb vidriol, per matar

---

les herbes. Vidriol, que és com un sulfuman. Més aviat es feia el blat en un puesto que no hi sortís gaire herba.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

ARXIUS I SÈRIES DOCUMENTALS CONSULTATS

Arxiu de la Corona d'Aragó

Patrimoniais, fons Sentmenat

Arxiu Diocesà de Girona

fons parroquials de Monells i Serra de Daró

fons Casa Carles

Arxiu Històric Comarcal de La Bisbal

fons municipal de Castell d'Empordà

fons municipal de Casvells

fons municipal de Corsà

fons municipal de Cruïlles

fons municipal de Fontanilles

fons municipal de Fonteta

fons municipal de Garrigoles

fons municipal de La Bisbal

fons municipal de Monells

fons municipal de la Vila de Palamós

fons municipal de Parlavà

fons municipal de Palau Sator

fons municipal de Peratallada

fons municipal de Regencós

fons municipal de Rupià

fons municipal de Sant Sadurn de l'Heura

fons municipal de Serra de Daró

fons municipal de Torrent

fons municipal d'Ullà

fons municipal d'Ullastret

fons municipal de Ultramort

fons municipal de Vulpellac

fons patrimonial família Salamó

fons patrimonial família Grassot

Arxiu Històric de Girona

fons Diputació

fons Govern Civil, lligall 198, "Relación de las masías existentes en la demarcación...", 1946

fons Hisenda, amillaraments

fons Notarial, La Bisbal, notaris Ramon Trias (1851-1864), Miquel Ranter (1850-1858), Francesc de Mir i Roca (1850-62), Narcís Clapés (1850-65), Manel Ferrer i Mir (1849/52 -1856/58), Pere Sala Garcia (1851-53), FeliPons (1850-53), Joaquim Paradedà i Lloret (1850-1852), Francesc Planell (1859-65), Josep Cervià (1859-62), Francesc Miró de Pujol (1860-1872), Antoni Casanyas (1861-64)

fons Notarial, Corsà, Joaquim Paradedà i Lloret (1852-1865) i Josep Corominas

Arxiu Històric Municipal de Girona

fons Pelai Negre i Pastell, *Butlletí de la Federació Sindical Agrària*

Arxiu Històric Nacional de Catalunya

fons patrimonial família Moixó

Arxiu Històric Municipal de Castell - Platja d'Aro

Arxiu Municipal de Begur

Arxiu Municipal de Colomés

Arxiu Municipal de Mont-ràs

Arxiu Municipal de Palafrugell

Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols

Arxiu Municipal de Vall-llobrega

Arxiu Municipal de Verges

Arxiu Particular Família Rufi-Pagès

Documentació Mas Cancell

Arxiu Particular Família Masó

Documentació patrimoni Bru

Arxiu Particular Família Paredes-Baulida

Llibre de memòries de Pau Baulida

Museu del Montgrí i del Baix Ter

fons Arxiu Històric Municipal de Torroella de Montgrí

Registre de la Propietat de La Bisbal

registre de finques de Monells

registre de finques de Ullastret

BIBLIOGRAFIA

AGRUPACIÓN AGRÍCOLA DE VILABLAREIX

(1879) Amillaramientos, Girona, Imp. Dorca

AGRÍCOLA

(1924) "Les rotacions agràries", Agricultura, 10, 285-287; i 12, 340-342

AGUILÓ i CORTES, Isidoro

(1897) La tierra labrantía y el trabajo agrícola en la provincia de Barcelona, Madrid, Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio

(1908) "Millores viti-vinícoles que convé introduir á les comarques del Alt Empordà", Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 201, 167-173

(1909), Mejoras en el cultivo del trigo, Girona, Diputación provincial

AGULHON, Maurice; DÉSSERT, Gabriel; i SPECKLIN, Robert

(1976) "Apogée et crise de la civilisation paysanne", a DUBY & WALLON, 1976 : III

ALLEN, Robert C.

(1992) Enclosure and the Yeoman. The Agricultural Development of the South Midlands, 1450-1850, Oxford, Clarendon Press

ALSINA, Claudi; FELIU, Gaspar; MARQUET, Lluís

(1990) Pesos, mides i mesures dels Països Catalans, Barcelona, Curial

ÁLVAREZ ARRONIZ, Carme i FERRER ALÒS, Llorenç

(1987) "La fil·loxera al Bages: Demografia, canvis en la propietat i desnonaments", comunicació presentada al Congrés Internacional del Centenari de la fil·loxera i el cava, Sant Sadurní d'Anoia, 19-22 octubre 1987

ANGLADA PIFERRER, Joseph

(1909) "L'olivera. Manera d'aumentar la producció y valor de l'oli en l'Ampurdà", Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 207, 6 i ss.

(1917) "Minuta d'arrendament d'una casa i terras. Model de contracte d'aparceria, referent a terrenos de la part montanyosa de la provincia de Girona, tinguent en compte que's tracta d'una Masia quals terras se destinen a cultius de cereals, llegums, oliveras, vinya, i en la que hi ha boscs i prats", Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 337, 338, 339, 340 i 341, 81-84, 97-99, 113-116, 129-132, 145-147.

ARDERIUS BAUJOL, Juan

(1882) "Memoria sobre los estragos producidos en la provincia de Girona por la filoxera; resultado de los ensayos practicados para combatirla y medios mas conducentes para evitar o disminuir sus efectos", Boletín de la Sociedad Económica de Amigos del País de Gerona, 71-71, 86-92, 105-119, 129-136, 166-171.

ARMENGOL i CUSTAL, Dolors

(1978) "Les transformacions de l'agricultura : alguns aspectes de la revolució agronòmica a l'Alt Empordà", a VV.AA., Girona al segle XIX, Girona, Ed. Gothia

(1980) "La agricultura en el Alto Ampurdán a mediados del siglo XIX", Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, 14, 9-137

ARMSTRONG, Alan

(1988) Farmworkers. A Social and Economic History, 1770-1980, Londres, Batsford

ARTIGAS TEIXIDOR, Primitivo

(1885) Memoria relativa a la excursión verificada por los alumnos del tercer año de la escuela especial de Ingenieros de Montes, a los montes públicos, dunas y alcornoques de la Provincia de Gerona por el verano de 1882, Madrid, Imp. Moreno y Rojas

(1886) La fiesta del ramio en Torroella de Montgrí, Madrid, Imp. Moreno y Rojas

ARTIZÀ, Gregori

(1885) "La conservació de las vinyas", Calendari del pagès, 37-39

(1892) "La vinya ampurdanesa (VI)", Calendari del pagès, 51

ARTOLA, Miguel

(1986) La Hacienda del siglo XIX. Progresistas y moderados, Madrid, Alianza

AYMARD, Maurice

(1983) "Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?", Annales E.S.C., 1392-1410

AYMARD, M. i BRESC, H.

(1975) "Nourritures et consommation en Sicile entre XIV et XVIII siècle", Annales E.S.C., 592-599

BADIA i HOMS, Joan i altres

(1981) "L'Empordà", a Gran Enciclopèdia Comarcal de Catalunya, vol. 4, Barcelona, Ed. Enciclopèdia Catalana

BAIROCH, Paul

(1989), "Les trois révolutions agricoles du monde développé: rendements et productivité de 1800 a 1985", Annales E.S.C., 2, 317-353

BALCELLS, Albert

(1968) El problema agrari a Catalunya. La qüestió rabassaire, Barcelona, La Llar del Llibre, 1983

BAKERAND, A.R.H. i HARLEY, J.B. (eds)

(1973) Essays in English Historical Geography. Man made the land, Newton Abbot, Devon

BARBAZA, Yvette

(1963) "Paisaje rural y estructura agraria del litoral septentrional de Cataluña a principios del siglo XVIII", Estudios geográficos, 93, 565-590

(1988) El paisatge humà de la Costa Brava (2^a ed. rev. i trad.), Barcelona, Edicions 62

BARDIA i BARDIA, R.

(1936a) "Coses de la sega", Revista de l'IACSI, 179-184

(1936b) "Coses del batre", Revista de l'IACSI, 215-220

(1938) "Invasió de *Sesamia vuteria stoll* als arrossars de l'Empordà", Arxius, IV, fasc. I

BARRERA GONZÁLEZ, Andrés

(1990) Casa, herencia y familia en la Cataluña rural, Madrid, Alianza editorial

BATLLE, Leopoldo

(1904) "Algo sobre abonos químicos", Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 108, 202-206

BENELBAS, León

(1981) Economia agrària de Catalunya, Barcelona, Ketres

BERNARD, R.-J.

(1975) "Peasant diet in Eighteenth-Century Gévaudan", a Forster, 1975 : 19-46

BEVILACQUA, Piero

(1989) (a cura de) Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea. I. Spazi e paesaggi, Venezia, Marsilio

(1990) (a cura de) Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea. II. Uomini e classi, Venezia, Marsilio

(1991) (a cura de) Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea. III. Mercati e istituzioni, Venezia, Marsilio

BHADURÍ, Amit

(1987) La estructura económica de la agricultura atrasada, Mèxic, Fondo de Cultura Económica

BLOCH, Marc

(1978) La historia rural francesa, Barcelona, Crítica

BOLÒS, Maria de

(1977) La comarca de Olot. Estudio de geografía regional, Barcelona,

BORRELL MACIÀ, Antonio

(1948) Los censos enfitéuticos en Cataluña, Barcelona, Bosch

BOSCH, Mònica

(1993) Casa Carles. Evolució socio-econòmica d'una família d'hisendats gironins a la primera meitat del segle XIX, Universitat Pompeu Fabra, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Treball de Recerca de Tercer Cicle

(1994) La defensa del 'sagrado derecho de propiedad'. La unió dels hisendats contra les ocupacions de terres durant el Trienni Liberal, Mecanoscrit

BOSCH, Mònica; CONGOST, Rosa; GIFRE, Pere

(1994) Els "bans". La lluita per l'individualisme agrari a Catalunya, mecanoscrit

BOSCH DE LA TRINXERIA, Carles

(1887) Records d'un excursionista, Barcelona, Selecta, 1983

(1889) L'Hereu Noradell, Barcelona, Ed. 62, 1979

BOSERUP, Esther

(1967) Las condiciones del desarrollo en la agricultura, Madrid, Tecnos

(1984) Población y cambio tecnológico. Estudio de las tendencias a largo plazo, Barcelona, Crítica

BOTET i SISO, Joaquín

(s.d.) "Provincia de Gerona", en Francesch CARRERAS CANDI, Geografía General de Cataluña, Barcelona, Ed. Alberto Martín

BOVER i PAGESPETIT, Andreu

(1988) Arbúcies. Estudi del medi i formes de vida (1743-1840), Girona, Diputació

BRETON, Françoise

(1992) "El territori del mas en el Montseny", Aixa, 5, 29-63

BRETON, Víctor

(1990) Terra i franquisme a Lleida. La colonització del Canl d'Aragó i Catalunya (1940-1970), Lleida, Pagès Editors

BROCÀ, Guillem M. de

(1918) Historia del derecho de Cataluña, especialmente del civil, y Exposición de las instituciones del derecho civil del mismo territorio en relación con el código civil de España y la jurisprudencia, (reedició facsimil), Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1985

BROCÀ y MONTAGUT, Guillem M. de; PELLA y FORGAS, Joseph; i ABADAL y CALDERÓ, Raymond de

(1908) Dictamen donat pels senyors ---- sobre si son ó no redimibles els censos emfiteutichs a Catalunya, Barcelona, Fills d'en Jaumen Jepús Impressors

CABALLERO, Fermín

(1864) Fomento de la población rural, Madrid, El Albir, 1980

CALATAYUD GINER, Salvador

(1986) Agricultura y capitalismo. El desarrollo agrario valenciano durante la segunda mitad del siglo XIX, la Ribera del Xúquer, tesi doctoral, Universitat de València

(1989) Capitalismo agrario y propiedad campesina. La Ribera del Xúquer, 1860/1930, València, Edicions Alfons el Magnànim / Institució Valenciana d'Estudis i Investigació

CALLÍS i MARQUET, Josep

(1907a) "Contracte d'esplotació agrícola en harmonia ab el progrés agrari", Revista de la Cámara Agrícola Ausetana, 18, 250-253

(1907b) "Al senyor don Joan Torrent", Revista de la Cámara Agrícola Ausetana, 21, 290-292

CÁMARA DE COMERCIO E INDUSTRIA DE GERONA

(1914) Memoria del movimiento comercial, industrial, agrícola y social en el año 1913, Girona, Imp. Torres

(1915) Memoria del movimiento comercial, industrial, agrícola y social en el año 1914, Girona, Imp. Torres

(1916) El comercio, la industria y la agricultura de la provincia de Gerona en el año 1915, Girona, Imp. Torres

(1917) El comercio, la industria y la agricultura de la provincia de Gerona en el año 1916, Girona, Imp. Torres

(1918) El comercio, la industria y la agricultura de la provincia de Gerona en el año 1917, Girona, Imp. Torres

CÁMARA OFICIAL SINDICAL AGRARIA DE LA PROVINCIA DE GERONA

(1965) Los contratos de aparcería rústica, Girona, Imp. Masó

CAMPBELL, B.M.S. i OVERTON, M. (eds)

(1991), Land, labour and livestock. Historical studies in european agricultural productivity, Manchester/New York, Manchester U.P.

CAMPOS PALACÍN, Pablo

(1994) "Nota sobre prácticas culturales y capitalización de sistemas agroforestales mediterráneos", comunicació presentada al seminari Ciclos de nutrientes y balances hídricos en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica, CENEAM / Fundación Argentaria, Valsain, 16-17 juny

CAMPS, Carles de

(1934) "Producció de blats", Revista de l'IACSI, 10, 541-543

CAMPS i CURA, Enriqueta

(1991), "Els nivells de benestar al final del segle XIX. Ingrés i cicle de formació de les famílies a Sabadell (1890)", Recerques, 24, 7-21

CANÉ, R.

(1925) "Comptes de comerç i comptes de pagès", Agricultura, 8, 208-210

CAPEL SAEZ, Horacio

(1970) "Una actividad desaparecida de las montañas mediterráneas: el comercio de la nieve", Revista de Geografía, IV,1, 5-40

CARANDELL, Juan

(1942) El Bajo Ampurdán. Ensayo geográfico, Girona, Diputació Provincial, 1978

CARMONA, Xan i DE LA PUENTE, Leonor

(1988) "Crisis agraria y vías de evolución ganadera en Galicia y Cantabria", a Garrabou, 1988: 181-211

CARRERAS, Albert

(1989) (ed) Estadísticas históricas de España. Siglos XIX-XX, Madrid, Fundación Banco Exterior

CASANOVA, Manuel E. de

(1857) "Observaciones sobre los sistemas de aparcería y arriendo", Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería, 156-159 i 208-213

(1871) "La cuestión social", Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería, 303-308 i 335-342

CASANOVA, Ramon (R. C)

(1850) "De los estercoleros", La Granja, 49-51

(1854) "Indicaciones acerca del estado de nuestra agricultura y del modo de mejorarla", Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería, 40-41

(1858) "¿Cual de las prácticas es más beneficiosa al propietario y a la agricultura, la aparcería o el arrendamiento a precio fijo?", Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería 89-92, 137-140 i 212-215

CASSO, Ignacio de

(1946) Derecho Hipotecario o del Registro de la Propiedad (3ª ed. rev.), Madrid, Imp. Viuda de Galo Sáez

CELA CONDE, Camilo José

(1979) Capitalismo y campesinado en la isla de Mallorca, Madrid, Siglos XXI

CELIS, Enrique R. de

(1903) Memoria sobre la riqueza agrícola de la Provincia de Gerona, Madrid, Dirección General de Agricultura / Romero Imp.

CERDÀ, Ildefons

(1868), "Monografía estadística de la clase obrera de Barcelona en 1856", dins Teoría general de la urbanización. Reforma y ensanche de Barcelona, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1971

CHAYANOV, Alexander V.

(1974) La organización de la unidad económica campesina, Buenos Aires, Ediciones Nueva Visión

CHORLEY, G.P.H.

(1981) "The agricultural revolution in Northern Europe, 1750-1880 : Nitrogen, legumes, and croproductivity", Economic History Review, 71-93

CLARA, Josep

(1981) "Contribució a l'estudi de la Girona obrera (1871-1875)", Jornades commemoratives del centenari del naixement de Carles Rahola, Girona

(1986) El Federalisme a les comarques gironines, 1868-1874, Girona, Diputació

CLAVAGUERA i CANET, Josep

(1992) "La vida de Llançà durant una cinquantena d'anys del segle XIX segons el manuscrit: "Libreta de memorias de Juan Batista Sariñana escrita lo añ 1851 y cupiada lo añ 1879" ", Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, 25, 150-173

CODINA, J.

(1905) "Datos económico-rurales del cultivo de trigo de secano sin abono en el término municipal de La Sellera. Año de 1905", Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 131, 182-186

COLELLA, Alfonso

(1992) "Rese cerealicole e pratiche di riproduzione della fertilità in Italia (secoli XVI-XVII)", Quaderni Storici, 79, 171-197

COLLINS, E.J.T.

(1976) "Migrant labour in British agriculture in the nineteenth century", Economic History Review, 1976, I, 38-59

COLOMÉ i FERRER, Jose

(1986) "El conflicte rabassaire a la comarca de l'Alt Penedès a finals del segle XIX", comunicació al II Col.loqui d'Història Agrària, Barcelona

(1992) "Estructura de la propiedad y crisis agraria a finales del siglo XIX : la comarca del Penedès", dins GARRABOU, 1992 : 237-260

COMÍN COMÍN, Francisco

(1989) Hacienda y economía en la España contemporánea (1800-1936), Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 2 volums

COMISIÓN ESTADÍSTICA GENERAL DEL REINO

(1858) Censo de la Población de España según el recuento verificado en 21 de mayo de 1857, Madrid, Imprenta Nacional

COMPTE i FREIXANET, Albert

(1993) "Vida rural a les terres marginals de l'Empordà durant la primera meitat del segle XIX", Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, 26, 176-232

CONGOST, Rosa

(1981) "Notes sobre la propietat de la terra a les comarques gironines durant la segona meitat del segle XIX", Estudi General, 1, 211-222

(1986) "Reflexions sobre la renda de la terra a la regió de Girona en l'etapa final de l'Antic Règim, 1770-1840", dins VV.AA., Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans, Barcelona, Crítica, 247-277

(1988) Els propietaris i els altres. Anàlisi d'unes relacions d'explotació (la regió de Girona, 1768-1862), UAB, tesi doctoral

(1989) "Presión demográfica, relaciones de clase y producción agrícola en la región de Gerona (1768-1862)", Agricultura y Sociedad, 50, 155-185

(1990) Els propietaris i els altres. La regió de Girona, 1768-1862, Vic, EUMO.

(1992) "Aproximación al estudio de economías familiares. La región de Gerona (1768-1862). Primeras hipótesis", Comunicació presentada a la V Reunión del Seminario de Historia Agraria, Santiago de Compostela

(1993) De pagesos a hisendats : reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials dominants. La regió de Girona, mecanoscrit

CONGOST, Rosa; TORRES, Xavier; GIFRE, Pere; SAGUER, Enric

(1993) "L'evolució dels contractes de masoveria a la regió de Girona durant les èpoques moderna i contemporània. Primers resultats". Comunicació al VI Seminari d'Història Econòmica. Masos i masoveries: contrastos i similituds en la història rural europea, Girona, Universitat de Girona, 28-30 juny 1993

CORTADELLAS, Xavier i COSTA, Ernest

(1995) El temps del carbó. De les Gavarres al Montseny i a la Vall del Llàmena, La Bisbal, Associació d'Acció pel Patrimoni

CUERVO PITA, Miguel

(1949) La ley de redención de los censos catalanes interpretada por el Tribunal Arbitral de Barcelona, Barcelona, Ariel

DEFFONTAINES, Pierre

(1967) "Contrastes entre dos comarcas mediterráneas de llanura", Revista de Geografía, I, 1, 11-23

DÉSERT, Gabriel

(1976) "La grande dépression de l'agriculture", dins DUBY & WALLON, 1976 : III, 359-382

DIEHL, R. i MATEO BOX, J.M.

(1985), Fitotècnia general, Madrid, Mundi-prensa

DIRECCIÓ GENERAL DEL MEDI RURAL

(1985) Superficie gestionada per l'administració forestal a Catalunya, Barcelona

DIRECCIÓN GENERAL DE ESTADÍSTICA

(1870) Memoria elevada al Señor Presidente del Consejo de Ministros por la ... sobre los trabajos ejecutados por la misma, Madrid, Tip. M. Minuesa

DIRECCION GENERAL DE LOS REGISTROS CIVIL, Y DE LA PROPIEDAD Y DEL NOTARIADO

(1889) Estadística del Registro de la Propiedad, Madrid, Imp. del Ministerio de Gracia y Justicia

(1906) "Datos para el estudio de la propiedad inmueble en España (Cataluña). Estado-resumen de las memorias de la Audiencia de Barcelona", Anuario de 1905, Madrid, Tip. Minuesa de los Ríos

DOMÍNGUEZ VIVANCOS, Alonso

(1984) Tratado de fertilización, Madrid, Mundi-prensa

DOMÍNGUEZ MARTÍN, Rafael

(1993) "Caracterizando al campesinado y a la economía campesina: pluriactividad y dependencia del mercado como nuevos atributos de la *campesinidad*", Agricultura y Sociedad, 66, 97-136

DUBY, Georges

(1968) Economía rural y vida campesina en el occidente medieval, Barcelona, Península

DUBY, Georges; WALLON, Armand

(1976) (dir.) Histoire de la France rurale, 4 vols., Paris, Seuil

DYER, Christopher

(1991) Niveles de vida en la Baja Edad Media. Cambios sociales en Inglaterra, c. 1200-1520, Barcelona, Crítica

EIRAS ROEL, Antonio

(1974) "La historia cuantitativa del consumo alimentario : estado actual de las investigaciones", Hispania, 126, 105-148

ESTALELLA, Helena

(1984a) La propietat de la terra a les comarques gironines, Girona, Col.legi Universitari de Girona

(1984b) "La gran propietat a les comarques gironines", Recerques, 16, 71-92

ESTAPÉ Y RODRÍGUEZ, Fabián

(1971) La reforma tributaria de 1845, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales

ESTRUCH, Javier; RUBIO ROMERO, Patricio; i BOLÓS I CAPDEVILA, Maria de

(1989) "Estudio sobre los tipos de bosque en Catalunya hacia el segundo cuarto del siglo XIX a partir del 'Diccionario Geográfico, Estadístico e Histórico de España' editado por Pascual Madoz", Revista de Geografía, XXIII, 31-48

ETXEZARRETA, Miren

(1979) (ed.) La evolución del campesinado. La agricultura en el desarrollo capitalista, Madrid, Servicio de Publicaciones Agrarias del Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación

FAGES DE ROMÀ, Narcís

(1849) Memoria acerca de los medios de más fácil y oportuna aplicación para promover los adelantamientos de nuestra economía rural, Figueres, Imp. de Gregorio Matas de Bodallés

(1851) "Nabos y rábanos como alimento del ganado", La Granja, 155

(1854) Exposición y proyecto de programa para el establecimiento de una granja-escuela, presentados por el Sr Comisario regio de Agricultura de la provincia de Gerona..., Girona

(1856) "El mal año entra nadando", La Granja, 214-215

(1863a) Escrituras de arrendamiento de aparcería y á precio fijo, Figueres, Imp. Miegerville

(1863b) "Escrituras de arrendamiento á aparcería y á precio fijo", Revista de agricultura práctica, 74-89

(1863c) "Escrituras de arrendamiento á precio fijo", Revista de agricultura práctica, 129-139

(1876) "La paz y la agricultura", Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro, 173-178, 217-221, 241-245

(1877) "La paz y la agricultura", Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro, 5-9, 93-97, 189-191

FAUS, J.

(1934) Conferencias sobre varietats del Dret Civil Català, Barcelona, Academia de Jurisprudencia i legislació de Catalunya

FELIU MONTFORT, Gaspar

(1985) "Posibilidades de producción y necesidades de reproducción de la familia campesina en el Antiguo Régimen (un ejemplo local)", III Congreso de Historia Económica, Segovia, Comunicació

(1990) El funcionament del règim senyorial a l'Edat Moderna. L'exemple del Pla d'Urgell (segles XVIII-XIX), Lleida, I.E.I.

FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo

(1992) Labregos con ciencia. Estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega, 1850-1939, Vigo, Xerais.

FERRER i ALOS, Llorenç

(1987) Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (segles XVIII-XIX), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat

(1991) "La pequeña explotación en un viñedo de la Cataluña central en los siglos XIX y XX. Consideraciones sobre su evolución y comportamiento", dins SAAVEDRA y VILLARES, 1991, 2, 34-62

FERRER, Llorenç; SEGURA, Antoni i SUAU, Jaume

(1983) "L'estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona durant la segona meitat del segle XIX", Estudis d'Història Agrària, 6, 131-156

FLORES DE LEMUS, A.

(1926), "Sobre una direcció fundamental de la producció rural espanyola", Hacienda Pública Española, Madrid, 1976, nº 42-43, 421-465

FOIXÀ, Miguel de [M. de F.]

(1850) "Del riego en el Ampurdán", La Granja, 5, 73-84

FONTANA, Josep

(1977) La Revolución Liberal (Política y hacienda, 1833-1845), Madrid, Instituto de Estudios Fiscales

(1980) La hacienda en la historia de España, 1700-1931, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales

(1987) La fi de l'Antic Règim i la industrialització, 1787-1868. Història de Catalunya, V, Barcelona, Edicions 62

FORSTER, Robert i Elborg

(1975) European diet from pre-industrial to modern times, New York, Harper Torchbooks

FUENTES QUINTANA, Enrique

(1990) Las reformas tributarias en España. Teoría, historia y propuestas, Barcelona, Crítica

GALDERIC

(1931) "La revisió dels contractes de masoveria", Revista de la Càmera Agrícola Ausetana i del Sindicat Agrícola de Vich, 406, 1-3

GALITÓ PUBILL, Miguel

(1988), Castellnou de Seana abans i després del Canal d'Urgell (1840-1880), LLeida, Virgili Pagès

GALLEGO MARTÍNEZ, Domingo

(1992) "Precios y circulación del excedente en las economías rurales: una aproximación analítica", Noticiero de Historia Agraria, 3, 7-31

GARCÍA DE LOS SALMONES, Nicolás

(1893), La invasión filoxérica en España y las cepas americanas, Barcelona

GARCÍA SANZ, Ángel

(1985) "Introducción. Crisis de la agricultura tradicional y revolución liberal (1800-1850)", a GARCÍA SANZ i GARRABOU, 1985

GARCÍA SANZ, Ángel; GARRABOU, Ramon

(1985) (eds.) Historia agraria de la España Contemporánea. 1. Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850), Barcelona, Crítica

GARCÍA SEXTO, Ana

(1988) "Transformacions na propiedade da terra no Concello de Santiago (1900-1941)", dins R. Villares (ed.), Donos de Seu, Barcelona, Sotelo Blanco Edicions

GARRABOU, Ramon

(1962) La evolución de la estructura agraria de la Segarra desde el siglo XVIII hasta nuestros días, tesi de licenciatura, Universidad de Barcelona

(1975) "La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX : Una etapa del desenvolupament del capitalisme", Recerques, 5, 163-216

(1978), "Cultius, collites i rendiments a la Segarra i l'Alt Anoia: els comptes d'unes finques de Guissona, Sant Martí i Castellfolit de Riubregós", Estudis d'Història Agrària, 1, 241-280

(1980a) "El conreu del blat. Per a una història de les societats pageses tradicionals", L'Avenç, 29, 52-59

(1980b) "Un testimonio de la crisis de subsistencia de 1856-1857: el expediente de la Dirección General de Comercio", Agricultura y Sociedad, 14, 269-356

(1985a) Modernitat i endarreriment de l'agricultura valenciana, un fals dilema (1850-1900). Valencia, Institució Alfons el Magnànim.

(1985b) "La crisis agraria española de finales del siglo XIX: una etapa del desarrollo del capitalismo", a Garrabou i Sanz (eds), 1985 : 477-542

(1988) (editor) La crisis agraria de fines del siglo XIX. Barcelona, Crítica.

(1991) "La conflictivitat pagesa a Catalunya i al País Valencià a l'època contemporània", Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 81-111

(1992) (coordinador) Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea. Madrid, M.A.P.A./Institut D'Estudis Menorquins.

(1994) "Trasformazioni strutturali dell'agricoltura europea durante la crisi : analisi del caso spagnolo", VV.AA., L'agricoltura in Europa e la nascita della questione agraria, Roma, Istituto Alcide Cervi / Dedalo, 31-52

GARRABOU, Ramon; BARCIELA, Carlos i JIMÉNEZ BLANCO, José Ignacio (eds)

(1986) Historia Agraria de la España Contemporánea. 3. La crisis de la agricultura tradicional (1900-1960). Barcelona, Crítica.

GARRABOU, Ramon; PASCUAL, Pere; PUJOL, Josep; i SAGUER, Enric :

(1996) "Potencialidad productiva y rendimientos cerealícolas en la agricultura catalana contemporánea (1820-1935)", Noticiero de Historia Agraria , 11

GARRABOU, Ramon i PUJOL, Josep

(1988) "La especialización de la agricultura mediterránea y la crisis. Cataluña y el País Valenciano", a La crisis agraria de fines del siglo XIX, Barcelona, Crítica, 94-130

GARRABOU, Ramon; PUJOL, Josep i COLOMÉ, Josep

(1991) "Salaris, ús i explotació de la força de treball agrícola (Catalunya, 1818-1936)", Recerques, 24, 23-51

GARRABOU, Ramon; PUJOL, Josep; COLOMÉ, Josep i SAGUER, Enric

(1992a) "Estabilidad y cambio de la explotación campesina (Cataluña, ss.XIX-XX)", a GARRABOU (coord), 1992 : 15-92

(1992b) "La crisi finisecular i la recomposició del món rural a Catalunya", Recerques, 26, 105-132

GARRABOU, Ramon i SANZ, Jesús (eds)

(1985) Historia Agraria de la España Contemporánea. Vol. 2. Expansión y crisis (1850-1900). Barcelona, Crítica.

GARRABOU, Ramon i SAGUER, Enric

(1992) "Capitalisme agraire sans proletarianisation. Les salariés ruraux en Catalogne (XIXe - XXe siècles)", Comunicació presentada al Col.loque sur les salariés agricoles, Paris, oct. 1992

GARRABOU, Ramon; SAGUER, Enric i SALA, Pere

(1993) "Formas de gestión patrimonial y evolución de la renta a partir del análisis de contabilidades agraria: los patrimonios del marqués de Sentmenat en el Vallés y en Urgell (1820-1917)", Noticiario de Historia Agraria, 5, 97-123

GARRABOU, Ramon; TELLO, Enric i VICEDO, Enric

(1993) "De rentistas a propietarios, la gestión de patrimonios nobiliarios en el último ciclo de la renta feudal en Cataluña (1720-1840)", Señorío y feudalismo en la Península Ibérica, ss. XII-XIX, Zaragoza, Institución Fernando el Católico

GARRIER, Gilbert i HUBSCHER, Ronald

(1988) (dir) Entre faucilles et marteaux. Pluriactivités et stratégies paysannes, Lyon/Paris, Presses Universitaires de Lyon / Maison des Sciences de l'Homme

GAVALDÀ, Antoni

(1989) L'associacionisme agrari a Catalunya (El model de la Societat Agrícola de Valls: 1888-1988), Valls, Institut d'Estudis Vallencs

G.C.

(1910), "Los precios en los mercados", Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 236, 100-103

GERVAIS, Michel; JOLLIVET, Marcel; i TAVERNIER, Yves

(1977) "La Fin de la France paysanne", dins Duby & Wallon, 1976 : IV

GIFRE i RIBAS, Pere

(1987) Propietat i explotació agrària. El patrimoni Puig a l'Empordà dels segles XVII i XVIII. Un cas de diferenciació en el sí de la comunitat pagesa, tesi de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona

(1988) "Una contribució a l'estudi de l'agricultura en el corregiment de Girona. Conreus i collites durant la segona meitat del segle XVIII", Catalunya a l'època de Carles III. Actes del Segon Congrés d'Història Moderna de Catalunya, Barcelona, Universitat de Barcelona, 535-547

(1990) "Una aportació a la prehistòria dels hisendats gironins : la família i el patrimoni Puig (segles XVII i XVIII)", Estudis del Baix Empordà, 9, 1990

(1991) "Hisendats i renovació agrícola : la granja-escola de Fortianell", Revista de Girona, 144, 72-80

GINI, Corrado

(1935) "Índices de concentración", reproduït a J.Santos Peñas, Estadística económica, Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1978

GIRALT i RAVENTÓS, Emili

(1964) "El conflicto *rabassaire* y la cuestión agraria en Cataluña hasta 1936", Revista de Trabajo, 7 : 49-72

(1978a) "L'evolució de l'agricultura al segle XIX", dins Història de Catalunya, 5, Barcelona, Salvat, 20-38

(1978b) "La propietat i l'explotació de la terra durant el segle XIX", dins Història de Catalunya, 5, Barcelona, Salvat, 39-59

(1978c) "L'agricultura i el món rural entre 1900 i 1936", dins Història de Catalunya, 6, Barcelona, Salvat

(1980) "Les tècniques de la viticultura anterior a la fil·loxera", L'Avenç, 30, 66-71

(1992) "Tradició i innovació en l'agricultura del segle XIX", dins VV.AA., Història econòmica de la Catalunya contemporània, vol. 2, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 121-305

GIRONA i TRIUS, P.

(1942) La invasión filoxérica en España, Barcelona, Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, vol XXVI, num 8

GOODMAN, David i REDCLIFT, Michael

(1991) Refashioning Nature. Food, ecology and culture, London, Routledge

GRAHIT y PAPELL, Emilio

(1882) "Informe sobre el crédito agrícola", Boletín de la Sociedad Económica de Amigos del País de Gerona, 1-4

GRAU, Elena i TELLO, Enric

(1985) "Anàlisi de la producció agrària mallorquina en els seus dos sectors fonamentals : l'oli i els cereals", Randa, 18, 45-91

GRIGG, David

(1982) La dinamica del mutamento in agricultura, Bologna, Il Mulino, 1985

(1989) English agriculture. An historical perspective, Oxford, Blackwell

(1992) The transformation of agriculture in the West, Oxford, Blackwell

GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL (GEHR)

(1978-79) "Contribución al análisis histórico de la ganadería española, 1865-1929", Agricultura y Sociedad, 8 (129-182) i 10 (105-169).

(1980) Los precios del trigo y la cebada en España. Madrid, Banco de España.

(1981) Los precios del aceite de oliva en España, 1891-1916. Madrid, Banco de España.

(1983a) "Notas sobre la producción agraria española, 1891-1931", Revista de Historia Económica, 2.

(1983b) "Evolución de la superficie cultivada de cereales y leguminosas en España, 1886-1935", Agricultura y Sociedad, 29, 285-325.

(1991) Estadísticas históricas de la producción agraria española, 1859-1935, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación

GRUPO DE HISTORIA AGRARIA DE MURCIA

(1992) "La propiedad de la tierra en los regadíos del Segura durante los siglos XIX y XX", a Garrabou, 1992 : 159-190-+

GUILLÉN, G.J. de

(1880) "Las segadoras", Revista de Agricultura Práctica, 9-11

GUSI y BOFARULL, Pere

(1909) "Molts propietaris, pocs agricultors", Boletín del Sindicato Agrícola del Partido de Olot y del Sindicato de Cassá de la Selva, 80, 673-677

GUTIÉRREZ POCH, Miguel

(1986) "La lluita antifil·loxèrica a l'Alt Empordà. L'aixecament de Llers", comunicació presentada al II Col·loqui d'Història Agrària, Barcelona

(1992) "La propiedad de la tierra en una comarca de la Cataluña interior : 'L'Anoia' en la segunda mitad del siglo XIX", a GARRABOU, 1992 : 293-324

HERAS DE PUIG, Narciso

(1852) "Porvenir del trigo en la provincia de Gerona", La Granja, 7, 170-183

(1879) "Producción y consumo de cereales en la provincia de Gerona", Revista de Gerona, 1879, 467-472

(1882) "La filoxera. Medios que todavía pueden emplearse para combatirla en la provincia de Gerona", Revista de Gerona, VI

(1885) "La filoxera. Progresos y estado actual de la misma en la provincia de Gerona", Revista de Gerona, IX, 443

HEREU, Rafel i VIDAL, Josep M^a

(1984) "Les dunes 80 anys després", Llibre de la Festa Major de Torroella, 53-60

HILTON, Rodney

(1988) Conflicto de clases y crisis del feudalismo, Barcelona, Crítica

HOWKINS, Alun

(1991) Reshaping rural England. A social history, 1850-1925, Londres, Harper Collins Academic

HUBSCHER, Ronald

(1985) "La petite exploitation en France : Reproduction et compétitivité (fin XIXe siècle - début XXe siècle)", Annales E.S.C., 3-34

IACSI

(1863) "Crónica de la Exposición y Concurso Agrícolas de Figueras", Revista de Agricultura Práctica, XII, 226-260

(1870) "Actos oficiales del Instituto", Revista de Agricultura Práctica,

(1879) "Amillaramientos y modelos de cartillas", Revista de Agricultura Práctica, 2

(1904) "La aparcería catalana en peligro", El mundo agrícola. Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro, any 53, cuad. 3^a, 5 de març

(1912) Constitución familiar y organización de la propiedad rural en Cataluña, Barcelona, Imprenta de Franciscó Altés y Alabart

IGLÉSIES i FORT, Josep

(1968) La crisi agrària de 1879-1900. La fil·loxera a Catalunya, Barcelona, Edicions 62

(1977) "Demografia històrica del Baix Empordà", XX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, Sant Feliu de Guíxols, Museu Municipal, 3-36

JIMÉNEZ BLANCO, José Ignacio

(1986) "Introducción" dins Garrabou, Barciela y Jiménez Blanco (eds) (1986) : 9-141

JORDI y ÁLVAREZ, Luís

(1884) "Cultivo de la vid y elaboración de vinos en el Ampurdán", Semanario de Palamós, 267-268 i 282-283

JORDI ROMANACH, Francisco

(1862a) "Granja-Escuela de la Provincia de Gerona", Revista de Agricultura Práctica, 156

(1862b) "Sementeras", Revista de Agricultura Práctica, 14-21

(1863) "Correspondencia", Revista de Agricultura Práctica, diversos planes

(1865) "Sementeras", Revista de Agricultura Práctica, 123-126

(1881) "Correspondencia", Revista de Agricultura Práctica, 209

JUNTA CONSULTIVA AGRONÓMICA

(1891a) Avance estadístico sobre el cultivo cereal y de leguminosas asociadas en España, Madrid, Tip. de L. Peant e hijos

(1891b) Avance estadístico sobre el cultivo y producción de la vid en España, Madrid, Tip. de L. Peant e hijos

(1891c) Avance estadístico sobre el cultivo y producción del olivo en España, Madrid, Tip. de L. Peant e hijos

(1891d) Avance sobre la riqueza pecuaria, Madrid, Tip. de L. Peant e hijos

(1908) Prados y pastos. Resumen hecho por la Junta Consultiva Agronómica de las Memorias sobre dicho tema remitidas por los ingenieros Jefes de sección del Servicio Agronómico Nacional, Madrid, Imp. Hijos de M.G. Hernández

(1920) Estudio de la Ganadería en España. Resumen hecho por la J.C.A. de las memorias de 1917 remitidas por los Ingenieros del Servicio Agronómico Provincial, Madrid, Ministerio de Fomento, Dirección General de Agricultura, Minas y Montes.

(1923) Avance estadístico de la producción agrícola en España. Resumen hecho por la J.C.A. de las memorias de 1922 remitidas por los ingenieros del Servicio Agronómico Provincial, Madrid, Ministerio de Fomento, Dirección General de Agricultura, Minas y Montes

JUNTA DE AGRICULTURA

(1851) "Informe de la Junta de Agricultura de la Provincia de Gerona, acerca las obras de regadío de que son susceptibles distintas comarcas de la misma provincia", La Granja, II-4, 69-76

JUNTA GENERAL DE ESTADÍSTICA

(1863) Anuario de Estadística de España, 1860-1861, Madrid, Imp. Nacional

(1868), Censo de la Ganadería de España según el recuento verificado en 24 de setiembre de 1865, Madrid, Imp. J. Peña

JUSTO y VILLANUEVA

(1869a) "La Florida - El Masnou. Explotaciones rurales del Sr. D. Alberto de Quintana, situadas en la provincia de Gerona, Distrito municipal de Torroella de Montgrí", Revista de Agricultura Práctica, 36-43 i 66-73

(1869b) "Excursión hecha por los alumnos de la Escuela teórico-práctica de agricultura peculiar para los hijos de los propietarios del Alto Ampurdán", Revista de Agricultura Práctica, 97-103, 136-142, 168-172 i 195-199.

(1869c) "Aclaración", Revista de Agricultura Práctica, 255-258

KINDLEBERGER, Charles P.

(1984) Historia financiera de Europa, Barcelona, Crítica, 1988

KULA, Witold

(1980) Las medidas y los hombres, Madrid, Siglo XXI

LABROUSSE, Ernest

(1973) Fluctuaciones económicas e historia social, Madrid, Tecnos

LEON LLAMAZARES, A. de

(1989), Caracterizació agroclimàtica de la província de Girona, Madrid, M.A.P.A.

LEVI, Giovanni

(1976), "Terra e strutture familiari in una comunità piemontese del'700", Quaderni Storici, XI, 1095-1121

(1990) La herencia inmaterial. La historia de un exorcista piemontés del siglo XVIII, Madrid, Nerea

LLENSA DE GELCEN, Salvador

(1952) Breve historia de las medidas agrarias de la antigüedad y estudio particular de aquéllas cuyo uso es tradicional en Cataluña, Barcelona, Cámara Oficial Sindical Agraria de Barcelona

LLOBERAS i VIDAL, Pere

(1959) La Bisbal en la història i el record, La Bisbal, Ajuntament, 1995

LLOBET, Salvador

(1947) El medi i la vida al Montseny. Estudi geogràfic, Granollers, Museu de Granollers, Agrupació Excursionista de Granollers i CSIC, 1990

(1955) "De geografía agraria en la comarca del Maresme (Barcelona)", Estudios geográficos, 58, 23-71 i 59, 215-297

LLONGARRIU, Ramon

(1986a) "El segar i el batre (I) : els segadors", L'Olotí, 377, 9

(1986b) "El segar i el batre (II) : Àpats acostumats", L'Olotí, 378, 7

(1986c) "El segar i el batre (I) : rostolls i cavallons", L'Olotí, 379, 7

(1990) La meva Garrotxa. Un antic i oblidat país, Olot, Editora de Batet

LLOVET i MONT-ROS, Josep

(1935) "Les condicions del treball agrícola i el sistema de producció a la plana de l'Alt Empordà", Arxius de l'Escola Superior d'Agricultura, 99-121

(1938) "Els preus de la llet a Catalunya durant els anys 1936 i 1937", Arxius de l'Escola Superior d'Agricultura, IV, fascicle I, 51-88

LLOVET i MONT-ROS, Josep i RIU i VULART, Josep M.

(1938) "Avenç sobre les característiques econòmiques de l'agricultura catalana", Arxius de l'Escola Superior d'Agricultura, IV, fascicle I, 19-31

LLUCH, Ernest

(1973) El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840). Els orígens del proteccionisme i la presa de consciència de la burgesia catalana, Barcelona, Edicions 62

LÓPEZ BELLIDO, Luís

(1991) Cultivos herbáceos. Vol1. Cereales, Madrid, Mundi-prensa

LÓPEZ ESTUDILLO, Antonio J.

(1989) "Federalismo y mundo rural en Cataluña (1890-1905)", Historia Social, 3, 17-32

MADOZ, Pascual

(1845-50) Diccionario geográfico, estadístico, histórico de España y sus posesiones de Ultramar (2a edició, articles Principat de Catalunya), Barcelona, Curial, 1985, 2 vols.

MALATESTA, Maria

(1994) "La deruralizzazione delle élites. Il caso italiano nel contesto europeo, 1800-1914", Annali 1993/94, 139-176

MALEFAKIS, Edward

(1971) Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX (4ª ed. rev.), Barcelona, Ariel

MALUQUER DE MOTES, Jordi

(1989) "Precios, salarios y beneficios. La distribución de la renta", dins CARRERAS, 1989

M.A.P.A. / D.A.R.P.

(1986) Mapa de cultivos y aprovechamientos, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación

MAJANÉ, A.

(1936) La redempció dels censos emfitèutics a Catalunya, Barcelona, Horta

MARTÍ i MIRALLES, Joan

(1904) La qüestió de la parceria, Barcelona, Fills de Jaume Jepús Impressors

(1905) La qüestió de la parceria y la moral de l'advocat. Rèplica al doctor D. Emili Sauer y Olivet, Barcelona, Fills de Jaume Jepús Impressors.

MARTÍNEZ CARRIÓN, José Miguel

(1991) La ganadería en la economía murciana contemporánea, 1860-1939, Murcia, Consejería de Agricultura, Ganadería y Pesca

MARTÍNEZ MARTÍN, Manuel i GONZÁLEZ DE MOLINA, Manuel

(1992) "Notas sobre propiedad y explotación como variables explicativas en la historia de las comunidades campesinas andaluzas", dins Garrabou, 1992 : 351-379

MARTÍNEZ QUINTANILLA, Pedro

(1865) La provincia de Gerona. Datos estadísticos, Girona, Imp. F. Dorca

MASSULLO, Gino

(1990) "Contadini. La piccola proprietà coltivatrice nell'Italia contemporanea", a Bevilacqua, 1990 : III, 5-43

MATA OLMO, Rafael

(1987) Pequeña propiedad y gran propiedad agraria en la depresión del Guadalquivir. Aportación al estudio de la génesis y desarrollo de una estructura de la propiedad agraria desigual, Madrid, MAPA

MATA, Rafael; ALBERT, Isabel; AMARO, Antonio; COTTEREAU, Mario; i FERRERA, Carlos

(1985) "Aspectos de la propiedad de la tierra en la provincia de Madrid durante los años 30. Una valoración de los datos del Registro de la Propiedad Expropiable", Estudios Geográficos, XLVI, 180, 317-343

MATAS i BALAGUER, Josep

(1983) "Notícies sobre un antic negoci força rodó : Els Pous de Glaç", Llibre de la V Marxa de l'Arboç, La Bisbal, 25-40

(1984) "Els carboners de les Gavarres", Llibre de la VI Marxa de l'Arboç, La Bisbal, 39-48

(1986a) Els estanys eixuts, Girona, Quaderns de la Revista de Girona, 1986

(1986b) "Els molins de les Gavarres", Llibre de la VIII Marxa de l'Arboç, La Bisbal

(1987) "Repartiment de terres comunals a finals del segle XVIII : el cas d'Ullastret", Jornades d'Història de l'Empordà. Homenatge a J. Pella i Forgas, Girona, Patronat Eximenis, 233-245

(1991a) "Aproximació als conflictes agraris a les comarques gironines durant la II República", VV.AA. La II República, 60 anys després. Estudis sobre les comarques gironines, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 19-37

(1991b) Bibliografia del Baix Empordà, La Bisbal d'Empordà, Consell Comarcal del Baix Empordà

MAYAYO, Andreu

(1986) La Conca de Barberà 1890-1939: de la crisi agrària a la guerra civil, Montblanc, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà

(1995) De pagesos a ciutadans. Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agraris a Catalunya, 1893-1894, Catarroja-Barcelona, Afers

MEDIR JOFRA, Ramiro

(1953) Historia del gremio corchero, Madrid, Alhambra

MIKELARENA PEÑA, Fernando

(1992) "El hogar rural en España a mediados del siglo XIX : algunas consideraciones desde la perspectiva de la historia agraria", Noticiario de Historia Agraria, 3, 33-61

(1994) "Estructuras familiares, ciclo de vida, composición del hogar y mano de obra extrafamiliar en el seno de los grupos domésticos de una ciudad tradicional: el ejemplo de Pamplona en 1786", Boletín de la Asociación de Demografía Histórica, XII, 2/3, 127-147

MILLAN GARCÍA-VARELA, Jesús i CALATAYUD GINER, Salvador

(1992) "Formas de explotación y mercados de trabajo en la agricultura valenciana de regadío (1800-1930)", dins GARRABOU, 1992 : 325-349

MINISTERIO DE AGRICULTURA

(1932) Anuario estadístico de las producciones agrícolas, Madrid

- (1933) Anuario estadístico de las producciones agrícolas, Madrid
- (1934) Anuario estadístico de las producciones agrícolas, Madrid
- (1935) Anuario estadístico de las producciones agrícolas, Madrid
- (1936) Anuario estadístico de las producciones agrícolas, Madrid

MIR, Conxita

- (1985) Lleida 1890-1936. Caciquisme polític i lluita electoral, Barcelona, Abadia de Montserrat

MIR, Martí

- (1911a) "L'emigració dels rics a ciutat", Sindical. Portaveu del Sindicat Agrícol de Lloret de Mar, del Sindicat Agrícol de Blanes y del Sindicat Agrícol de Malgrat y sa comarca, 47-48
- (1911b) "De ciutat tornant als pobles", Sindical. Portaveu del Sindicat Agrícol de Lloret de Mar, del Sindicat Agrícol de Blanes y del Sindicat Agrícol de Malgrat y sa comarca, 73-75

MIR, Pere

- (1990) Economia política de l'agricultura, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 1990

MOLI i FRIGOLA, Montserrat

- (1975) La desamortización en la provincia de Gerona, 1835-1854, tesi doctoral, Universitat de Barcelona

MOR DONÉS, Carme

- (1984) Evolución de la tierra agrícola en un sector de la Cataluña subárida : la comarca de Les Garrigues, tesi doctoral, Universitat de Barcelona

MUXACH y VIÑAS, Esteban

- (1883) De las vías de comunicación en la Provincia de Gerona y medios con que acudir al necesario fomento de los caminos provinciales y vecinales, Girona, Imprenta del Hospicio Provincial

NEGRE PASTELL, Pelai

- (1921) Evolución del régimen de propiedad en Cataluña, singularmente en la diócesis de Gerona, La Bisbal, Jovés impresor.
- (1925) "Del notable informe elaborat pel Doctor D. Pelai Negre sobre el nostre sistema contractual agrari...", Butlletí de la Federació Sindical Agrària, 75, 1-8
- (1928) "La reintegració al Camp", Butlletí de la Federació Sindical Agrària, 112, 3-5
- (1939) "Los problemas del campo", El Pirineo, (I) 21 abril, (II) 24 abril, (III) 20 maig, (IV) 27 maig, (V) 10 juny, (VI) 17 juny, (VII) 24 juny, (VIII) 1 juliol, (IX) 8 juliol, (X) 15 juliol, (XI) 22 juliol, (XII) 29 juliol, (XIII) 5 agost, (XIV) 12 agost, (XV) 19 agost, (XVI) 2 setembre

N.G.M.

- (1853) Cuatro palabras a los señores hacendados, Girona, Imp. Franquet

NICOLAU, R.

- (1990) "Els factors demogràfics del creixement econòmic català", dins VV.AA., Història Econòmica de la Catalunya Contemporània, vol 2, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 13-61

OFFER, Avner

(1989) The First World War : An Agrarian Interpretation, Oxford, Clarendon Press

OLIVÁN, Alejandro

(1866) Manual de agricultura, Madrid, Imp. de Rafael Anoz

OFICINA D'ESTUDIS JURÍDICS DE LA MANCOMUNITAT DE CATALUNYA

(1920) Costumari català. Usos i costums de bon pagès sobre boscos i arbredes (reedició facsímil), Barcelona, ed. Parsifal, 1992

OVERTON, Mark

(1991), "The determinants of crop yields in early modern England", a CAMPBELL i OVERTON, 1991 : 184-222

PASCUAL i DOMÈNECH, Pere

(1990) Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX, Barcelona, Crítica

(1991a) "Precios y cambio agrícola durante el primer tercio del siglo XX", Noticiario de historia agraria, 2, 79-94

(1991b) "La modernització dels mitjans de transport a la Catalunya del segle XIX", ins VV.AA., Història Econòmica de la Catalunya Contemporània, vol 3, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 233-335

P.C.

(1867) "Ligeras observaciones sobre las prácticas rurales de la Garrotxa, comarca de la provincia de Gerona, por un socio del Instituto", Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería, 44-59

PELEGRÍ NICOLAU, Joan

(1918) La comarca del Baix Empordà. Estudi econòmic-social i de la repercussió de la gran guerra en les indústries que hi predominen, mecanoscrit inèdit. El Museu del Suro de Palafrugell està preparant la seva publicació.

PELLA i FORGAS,

(1883) Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña, Olot, Imp. Aubert, 1980

PÉREZ MOREDA, Vicente

(1985) "Consum deficitari, fam i crisis demogràfiques a l'Espanya dels segles XVI-XIX", Estudis d'Història Agrària, 5, 7-24

PLA, Josep

(1954) Peix fregit, Palafrugell, Ed. de la Punta d'es Mut

(1959) Pere Coll i Rigau i la història de l'arròs de País, dins Obra Completa, vol. 16, Barcelona, Destino, 1970

(1968) El pagès i el seu món, dins Obra Completa, vol. 8, Barcelona, Destino

PLA CARGOL, Joaquín

(1957) Tradiciones, santuarios y tipismo de las comarcas gerundenses, Girona, Dalmau Carles Pla

PLANAS MARESMA, Jordi

(1991) Propietaris organitzats. Estudi de la Cambra Agrícola del Vallès (1901-1935), Granollers, Ajuntament de Granollers

(1994a) Catalanisme i agrarisme. Jaume Maspons i Camarasa (1872-1934) : escrits polítics, Vic, Eumo

(1994b) "Agrarisme i gestió de la propietat al primer terç del segle XX. Un exemple significatiu: Jaume Maspons i Camarasa (1872-1934)", Estudis d'Història Agrària, 10, 57-83

POCH DE FELIU, José

(1909) L'agriculture dans la province de Gerona. Thèse agricole soutenue en 1909 a l'Institut Agricole International de Beauvais, Beauvais, Imp. Départementale de l'Oise

POMÉS i VIVES, Jordi

(1991) Les "Mataró's Potatoes" i el cooperativisme agrari al Maresme (1903-1939). (La Federació de Sindicats Agrícoles del Litoral), Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana

PONCE, Santi i FERRER, Llorenç (coord.)

(1994) Família i canvi social a la Catalunya Contemporània, Vic, Eumo

PONS i MATAS, E. de

(1904) "Assumpte important", Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 96, 46-48

PORQUERES GIMÉNEZ, Beatriz

(1975) Importación y utilización de abonos en los Países Catalanes, 1849-1919, tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona

PORTA i CASANELLAS, Jaume i altres

(1987) Introducció al coneixement del sòl. Sòls dels Països Catalans, Barcelona, Associació d'Enginyers Agrònoms de Catalunya

POSTEL-VINAY, Giles

(1974) La rente foncière dans le capitalisme agricole. Analyse de la voie classique du développement du capitalisme dans l'agriculture à partir de l'exemple du Saisonnais, Paris, Maspéro

POUNDS, Norman J.G.

(1992) La vida cotidiana. Historia de la cultura material, Barcelona, Crítica

PRO, Juan

(1992) Estado, geometría y propiedad. Los orígenes del catastro en España (1715-1941), Madrid, Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria

(1995) "Ocultación de la riqueza rústica en España (1870-1936): Acerca de la fiabilidad de las estadísticas sobre la propiedad y uso de la tierra", Revista de Historia Económica, XIII, 1, 89-114

PROPIETARIO VITICULTOR, Un

(1932) La revisió dels contractes de parceria, Barcelona

PUIGBERT i BUSQUETS, Joan

(1993) "Sindicalisme agrari catòlic a Girona (1906-1920). L'exemple del Sindicat de Banyoles", dins VV.AA., Església i societat a la Girona contemporània, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 133-148

PUIGMAL, Esteve

(1985) La polla rossa, Olot, Impremta Aubert

PUIGMAL, Esteve i DURAN, Maurici

(1981) Vida rural a la comarca de la Garrotxa, Olot, Imp. Aubert/ Caixa Provincial de Girona

PUJOL, Rafael

(1977) "Acció Social Agrària de les Terres Gironines (1)", Revista de Girona, 81, 305-313

PUJOL, Rafael i CLARA, Josep

(1978) "Acció Social Agrària de les Terres Gironines (2)", Revista de Girona, 84, 247-254

PUJOL i FABRELLAS, David

(1989) Fonteta i la calç. Un cas d'aprofitament dels recursos naturals del massís de les Gavarres, Fonteta, Ajuntament i Consell Comarcal del Baix Empordà

PUJOL i ANDREU, Josep

(1986) "Las crisis de sobreproducción en el sector vitivinícola catalán, 1892-1935" en R.GARRABOU, C.BARCIELA Y J.I.JIMENEZ BLANCO, Historia agraria de la España contemporánea, 3, Barcelona, Crítica

(1988), Les transformacions del sector agrari català entre la crisi finisecular y la guerra civil, tesi doctoral, UAB

(1995) Especialización y cambio técnico en la agricultura catalana: hipótesis explicativas, mecanoscrit inèdit

PUJOLAR i HUGUET, Ramon

(1919) La qüestió agrària del Pla d'Olot, Olot

RADRESA i CASANOVAS, Joan

(1980) "L'agricultura torroellenca d'ara fa cent anys. L'aparició de la fil.loxera", Llibre de la Festa Major de Torroella de Montgrí, Torroella de Montgrí

REBOUL, Claude

(1977) "Determinants sociaux de la fertilité des sols", Actes de la Recherche en Sciences Sociales, 17/18, 85-112

RIEROLA i ISERN, Ramon

(1926) "Els bous de treball a la Plana de Vich", Agricultura, Barcelona, 3-7 i 31-35

REYNER i TARRÉS, Josep

(1988) "El nostre poble de pagès", dins Taller d'Història de Maçanet de la Selva, 1988 : 69-95

ROBINSON, Joan i EATWELL, John

(1982) Introducción a la economía moderna (ed. rev.), Madrid, Fondo de Cultura Económica

ROBLEDO, Ricardo

(1981) "Movilidad de la propiedad de la tierra en una zona castellana (1861-1960)", Estudi General, 1, 223-230

(1984) La renta de la tierra en Castilla y León, 1836-1913. Madrid, Banco de España

(1985) "Los arrendamientos castellanos antes y después de la crisis de fines del siglo XIX", a Garrabou i Sanz (eds), 1985 : 369-411

(1988) "Crisis agrària y éxodo rural: Emigración española a Ultramar, 1880-1920", a Garrabou, 1988 : 212-244

ROIGÉ, Xavier

(1989) "Família i grup domèstic. Estratègies residencials al Priorat (segles XIX i XX)", Espai i temps, 5

ROMERO, C.

(1946) Informe sobre los valores de la tabla provincial por la Dirección General de Propiedades y Contribución Territorial publicada en el B.O. de la Provincia, de fecha 18 de mayo de 1946, que más afectan a la comarca, mecanoscrit

ROMERO GONZÁLEZ, Juan

(1983) Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea, Madrid, Ministerio de Agricultura

ROQUER i SOLER, Josep

(1979) Progrés i evolució de la tècnica agrícola a la Plana de Vic, Publicacions de l'Escola d'Estiu d'Osona, 1

RÖSENER, Werner

(1990) Los campesinos en la Edad Media, Barcelona, Crítica

ROSICH, Jaume

(1920) "Situació social agrària del Baix Empordà", Agricultura, 5, 88-91

(1925) "Tractes vells que semblen nous", Agricultura, 16, 432-436

(1926) Orientacions pràctiques de ramaderia, Barcelona

(1932) "Modalitats dels contractes d'arrendament i parceria a la província de Girona", Agricultura i Ramaderia, 5, 81-83

RUIZ y AGUILAR, Manuel

(1877) "Cultivo de la vid en el Ampurdán", Gaceta Agrícola del Ministerio de Fomento, 4, 404-407

RURAROFIL

(1917a) "La sega dels sembrats", Art del Pagès, maig 1917, 1074

(1917b) "Les batudes", Art del Pagès, juliol 1917, 1076, 7-8

SAAVEDRA, Pegerto i VILLARES, Ramon (eds.)

(1991) Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX, 2 vols, Barcelona, Crítica.

SABATER, Ramon de

(1853a) "Cultivo alterno anual (Práctica de Gerona)", Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería, Barcelona, 197-200 i 247-250.

(1853b) "Provincia de Gerona. Su riqueza intrínseca. Su paralización y medios de remediarla", Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería, Barcelona, 283-287

SABATER, José

(1925a) "El balanç d'una transformació de pactes contractuals", Agricultura, 6, 150-156

(1925b) "Contestant al senyor Rosich", Agricultura, 21, 567-569

(1926a) "Comptes de pagès", Agricultura, 8, 201-206

(1926b) "Els mals de la terra", Agricultura, 13, 343-347

(1933) "Toquem de peus a terra i procurem discórrer amb el cap", Butlletí de la Cambra Agrícola de l'Empordà, 577, 3-4

SABIO ALCUTEN, Alberto

(1992) "Las compraventas de tierra, una faceta de la integración mercantil forzosa del pequeño campesinado. Carifena, 1886-1934", Noticiario de Historia Agraria, 4, 315-334

SAGUER i OLIVET, Emili

(1905) De la parcería y'l judici de desahuci, Girona, Tipografia Masó

(1910) Censos y censales del Estado, Girona

SAGUER i HOM, Enric

(1987) "La fil.loxera a les comarques gironines", comunicació presentada al Congrés Històric Internacional del Centenari de la Fil.loxera i el Cava, Sant Sadurní d'Anoia, 19-22 octubre

(1989) "La fil.loxera i la crisi vitícola a les comarques gironines (1879-1900)", Revista de Girona, 136, 60-530

(1990) Evolució de la propietat de la terra al Baix Empordà (1860-1950), Bellaterra, UAB, Treball de 9 crèdits de Tercer Cicle, Departament d'Història Moderna i Contemporània

(1992) "La evolución de la propiedad en el Baix Empordà (Girona), 1860-1950" a Garrabou, 1992 : 261-292

(1993a) "Acció social contra reforma agrària. La Federació Sindical Agrària de Girona i la defensa de la propietat (1918-1936)", Revista de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre

(1993b) "Unes consideracions sobre l'organització del treball agrari a mitjan segle XIX a partir de l'amillament de Begur de 1855", Es pedrís llarg, 23, 8-11

(1994) "L'agricultura baixempordanesa a mitjan segle XIX: producció agrària i usos del sòl", Estudi General, 13, 201-231

SAGUER, Enric i GARRABOU, Ramon

(1995) "Métodos de fertilización en la agricultura catalana durante la segunda mitad del siglo XIX. Una aproximación a los procesos físicos de reposición de la fertilidad agrícola", Comunicació al seminari La reposición del agua y los nutrientes en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica, Valsain (Segovia), CENEAM / Fundación Argentaria / Universitat Autònoma de Barcelona

SAGUER, Enric i TEBAR, Javier

(1991) "Pelai Negre: Un hisendat gironí i la qüestió agrària", Revista de Girona, 144, 67-71

SALA, Francisco

(1850) "Pedra de batrer", La Granja, 146-150

(1851a) "La trilla. Cono-trillo (en catalán) Pedra de batrer", La Granja, 130-135 i 157-166

(1851b) "Calendario Agrícola", La Granja

(1855) "Memoria presentada...", La Granja

SALA LÓPEZ, Pere

(1994) El sistema silvo-pastoral públic contemporani a les comarques gironines, Memòria del programa de Postgrau, Universitat Autònoma de Barcelona

SALA SANJAUME, Maria

(1977) "La organización espacial de los suelos en un medio de montaña. El caso del macizo de Les Gavarres (Cordillera costera catalana)", Revista de Geografía, vol. IX, 1-2, 63-67

SALES PIÑEIRO, Francesc

(1987) Les Garrigues, 1900-1936, tesi de llicenciatura, Lleida

(1994) "Transformacions agràries a les Garrigues (1860-1936)", Recerques, 29, 87-108

SALVADOR CODERCH, Pablo

(1985) La compilación y su historia. Estudios sobre la codificación y la interpretación de las leyes, Barcelona, Bosch

SAMUEL, Raphael

(1975) (ed) Village life and labour, Routledge i Kegan Paul

SANZ FERNÁNDEZ, Jesús

(1985a) "Introducción" a Garrabou i Sanz, 1985

(1985b) "La crisis triguera finisecular, los últimos años", a J.L. García Delgado ed., La España de la Restauración, Madrid, Siglo XXI

SANCHEZ ALBORNOZ, Nicolás

(1963) Las crisis de subsistencia de España en el siglo XIX, Rosario, Instituto de Investigaciones Históricas

(1975) Los precios agrícolas durante la segunda mitad del siglo XIX. Trigo y cebada, Madrid, Banco de España

SAURÍ PUJOL, David; RIBAS PALOM, Ana; RASET PAGÈS, Dolors; i SORRIBAS RIBAS, Enric

(1993) Inundacions i societat al Baix Ter, Girona, Consoci de la Costa Brava / Museu del Montgrí i del Baix Ter / Diputació de Girona / Consell Comarcal del Baix Empordà

SEBILLOTTE, Michel i GODARD, Danièle

(1993), "La fertilité: lecture agronomique de practiques sociales", a SEGRE, 1993: 165-227

SEGRE, Luciano (ed.)

(1993) Agricoltura, ambiente e sviluppo economico nella storia europea, Milano, Franco Angeli

SEGURA i MAS, Antoni

(1979) "En torno al I Col.loqui d'Història Agrària", Agricultura y Sociedad, 11, 273-290

(1983) "El cadastre: la seva història (1715-1845) i la seva importància com a font documental", Estudis d'Història Agrària, 4, 129-143

(1988) "La reforma tributaria de Mon (1845) y los amillaramientos de la segunda mitad del siglo XIX", a Antoni Segura (coord.), El Catastro en España, 1714-1906, Madrid, Centro de Gestión y Cooperación Tributaria, 113-132

(1993) Burguesia i propietat de la terra a Catalunya en el segle XIX. Les comarques barcelonines, Barcelona, Curial

SEMPERE, Joaquim

(1992) L'explosió de les necessitats, Barcelona, Edicions 62

SERENI, Emilio

(1980) Capitalismo y mercado nacional, Barcelona, Crítica

SERRA i BOLDU, Valeri

(1981) Calendari folklòric de l'Urgell, Publicacions de l'Abadia de Montserrat

SERRA i PUIG, Eva

(1978) "Consideracions entorn de la producció i la productivitat agràries de la Catalunya del segle XVII", Estudis d'Història Agrària, 1, 120-153

SHANIN, Teodor

(1972) La clase incómoda, Madrid, Alianza, 1983

SHIEL, Robert S.

(1991), "Improving soil productivity in pre-fertiliser era", a CAMPBELL i OVERTON, 1991: 51-77

SIMON SEGURA, Francisco

(1969) Contribución al estudio de la desamortización en España. La desamortización de Mendizábal en la provincia de Gerona, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales

SIMPSON, James

(1989) "La producción agraria y el consumo español en el siglo XIX", Revista de Historia Económica, VII, 2, 355-388

(1992) "Los límites del crecimiento agrario en España, 1860-1936", a L.Prados y V.Zamagni eds., El desarrollo económico en la Europa del Sur, España e Italia en perspectiva histórica. Madrid, Alianza.

SLICHER VAN BATH, B.H.

(1959) Historia agraria de Europa Occidental (500-1850), Barcelona, Península, 1974

SOBREQUÉS i VIDAL, Santiago

(1978) Història de la producció del dret català fins al decret de Nova Planta, Girona, Col.legi Universitari de Girona

SOCIEDAD DE AGRICULTURA DEL AMPURDÁN

(1846) "Representación dirigida á los cuerpos colegisladores por la Comisión fundadora de la Sociedad de Agricultura del Ampurdán", El Bien del País, 23, 179-184

SOLANS LAVALL, Ramon

(1969) El proceso social, agrario y cooperativo de Cataluña, Mèxic, edició de l'autor

SOLÉ SABARIS,

(1964) (dir) "L'Empordà", Geografia de Catalunya, Barcelona, Aedos, vol. II, 305 i ss.

SOLER i SIMON, Santi

(1994) Memòries d'una família pagesa: els Anglada de Fonteta (segles XVII-XVIII), La Bisbal, Ajuntament

SOPEÑA, A.

(1978) "Unes reflexions sobre la producció i els rendiments de dues finques agrícoles de la Baixa Noguera al segon terç del segle XIX", Estudis d'Història Agrària, 1, 208-240

SURROCA i SENS, Joan

(1979) "El conreu de l'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII", Estudis d'Història Agrària, 2, 73-94

TALLER D'HISTÒRIA DE MAÇANET DE LA SELVA

(1988) El nostre poble de pagès, Maçanet

TAMAMES, Ramon

(1969) Estructura econòmica de España (4ª ed. rev. i ampl.), Madrid, Guadiana

TELLO, Enric

(1983) "Propietat agrària i percepció de rendes. El paper de l'endeutament en la distribució social de les terres (Cervera 1744-45)", Estudis d'Història Agrària, 6, 57-99

(1986) "En els orígens de la Catalunya pobra: règim agrari i comercialització rural a la Segarra de l'Antic Règim", a VV.AA., Terra, treball i propietat, Barcelona, Crítica, 302-320

(1987) Pagesos, menestrals i rendistes. Cervera i la Segarra en l'arrencada industrial catalana, Tesi doctoral, Departament d'Història Contemporània, Universitat de Barcelona

(1992) Régimen señorial y regímenes agrarios en el último ciclo de la renta feudal en Cataluña (1720-1840). Un análisis a través de cuatro baronías del Urgell y el Vallés, mecanoscrit inèdit

(1995) Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobra, Lleida, Pagès Editors

THIRSK, Joan

(1989) (ed) The agrarian History of England and Wales, Vol. VI. 1750-1850, Cambridge U.P.

THOMPSON, E.

(1989), La formación histórica de la clase obrera, 2 volums, Barcelona, Crítica

TOBELLA, F.X.

(1903) "A batre ab màquina", L'Art del Pagès, 167-169

TORRENT, Joan

(1907a) "Contracte d'esplotació agrícola en harmonia ab el progrés agrari", La Veu de Catalunya, fulla agrícola 25

(1907b) "El contracte d'explotació agrícola", Revista de la Càmera Agrícola Ausetana, 21, 286-290 (reproduït de La Veu de Catalunya)

TORTOSA y PICÓN, Mariano

(1889) Nociones de agricultura, Barcelona, Imprenta de Pedro Ortega

TRIBÓ i TRAVERIA, Gemma

(1984) "La propietat agrària a Gavà (s. XVIII-XIX)", L'Avenç, 68, 74-79

(1990) Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat (1860-1931), tesi doctoral, Universitat de Barcelona

VILAR, Pierre

(1966) Catalunya dins l'Espanya moderna, Barcelona, Edicions 62, 1986

(1979) "L'explotació agrícola d'una propietat a l'horta de Tàrrega", a Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII, Barcelona, Curial

(1980) "¿Economía campesina?", a Iniciación al vocabulario del análisis histórico, Barcelona, Crítica, 265-311

VILARRASA i VALL, Salvador

(1975) La vida a pagès, Ripoll, 1975

VILLARES, Ramon

(1982) La propiedad de la tierra en Galicia. 1500-1936, Madrid, Siglo XXI

WHITE, Lynn

(1990) Tecnología medieval y cambio social, Barcelona, Paidós

WOOLF, Stuart

(1986) Los pobres en la Europa Moderna, Barcelona, Crítica

WRIGLEY, E.A.

(1992) Gentes, ciudades y riqueza. La transformación de la sociedad tradicional, Barcelona, Crítica

(1993) Cambio, continuidad y azar. Carácter de la Revolución industrial inglesa, Barcelona, Crítica

WRIGLEY, E.A. i SCHOFIELD

(1981) The population history of England, 1541-1871. A reconstruction, Londres

YOUNG, Arthur

(1970) Viatge a Catalunya, 1787, Barcelona, Ariel

ZAMORA, Francisco de

(1973) Diario de los viajes hechos en Cataluña, Barcelona, Curial

(1992) "Evolución de la estructura agraria del Baix Llobregat (1860-1930), dins GARRABOU, 1992 : 209-236

TUTAU, Juan

(1888) Medios de levantar la agricultura del Ampurdán de su postración ocasionada por la pérdida de sus viñedos, por la poca producción de los olivares y por el bajo precio de los cereales, Barcelona, Tip. N. Ramírez

URBANO TERRON, Pedro

(1991) Tratado de fitotecnia general, Madrid, Mundi-prensa

URTEAGA, Luis

(1980) "Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX", Geo-crítica, 29

VAN ZANDEN, J. L.

(1991), "The first green revolution: the growth of production and productivity in European agriculture, 1870-1914", Economic History Review, XLIV, 2, 215-239

VAYREDA i OLIVAS, Pere

(1908) "El contracte d'esplotació agrícola", Revista de la Cambra Agrícola Ausetana, 26 i 27, 366-368 i 380-381

VERGÉS y ALMAR, José

(1858) "¿Cual de las prácticas es más beneficiosa al propietario y a la agricultura, la aparcería o el arrendamiento a precio fijo?", Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería 42-43, 122-125 i 189-192

(1863) "Correspondencia", Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería, 211-212

(1869) "Correspondencia de la revista", Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería, 292-294.

VERGES, Francisco de P.

(1906) "Lo contracte de aparcería", Calendari del pagès, 53-56

VICEDO, Enric

(1991) Les terres de Lleida i el desenvolupament català del set-cents, Barcelona

(1993) "Las condiciones de reproducción de la unidad familiar campesina en la Catalunya Nova: las ' Terres de Lleida' ", Noticario de Historia Agrària, 5, 43-66

VILA, Fulgenci

(1908) "El progreso agrícola no siempre se impone a plazo", Boletín de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 206, 223-226

VILÀ VALENTÍ,

(1973) El món rural a Catalunya, Barcelona, Curial

VILANOVA RIBAS, M.

(1983) "Propietat de la terra, participació i orientació del vot a la província de Girona durant la Segona República. Un estudi de correlacions geogràfiques, econòmiques, fiscals, demogràfiques i polítiques", Primer Col.loqui d'Història Agrària, València, Alfons el Magnànim

ÍNDIXS DE TAULES, GRÀFICS I MAPES

ÍNDIX DE TAULES

Taula 1.1 - Evolució de la superfície conreada entre 1850/60 i 1880 en una mostra de municipis baixempordanesos	21
Taula 1.2 - Ús del sòl a mitjan segle XIX.....	25
Taula 1.3 - Terres regades pel canal dels Sentmenat.....	35
Taula 1.4 - Estructura de la producció herbàcia segons les rendes de cinc explotacions.....	43
Taula 1.5 - Estat dels sembrats al Mas Gallaret, de Sant Pol, 1859.....	53
Taula 1.6 - Estat dels sembrats al Mas Sardó, de Pals, 1864.....	53
Taula 1.7 - Rotacions agràries practicades al Baix Empordà, 1850-1914	54
Taula 1.8 - Alternança de conreus al Camp dels Quadrons del Mas Coloma, 1801-1809	57
Taula 1.9 - Rendiments mitjans del blat segons qualitat de la terra	61
Taula 1.10 - Rendiments bruts del blat per localitats i segons qualitat de la terra	62
Taula 1.11 - Rendiments bruts del blat segons algunes estadístiques locals	63
Taula 1.12 - Incidència de determinats factors en els rendiments del blat.....	64
Taula 1.13 - Rendiments cerealícoles segons qualitat de la terra.....	66
Taula 1.14 - Rendiments cerealícoles, segons algunes estadístiques locals	66
Taula 1.15 - Rendiments bruts d'altres conreus herbacis	67
Taula 1.16 - Rendiments de la vinya segons qualitat del terreny	70
Taula 1.17 - Rendiments de l'olivera segons qualitat del terreny	72
Taula 1.18 - Pluviositat i balanç hídric.....	75
Taula 1.19 - Els sòls d'alguns municipis baixempordanesos, segons García de los Salmones (1891)	80
Taula 1.20 - Estimació de la disponibilitat potencial de fems animals, 1865.....	85
Taula 1.21 - Quantitat de fems aportats per hectàrea de terra conreada amb herbacis.....	86
Taula 1.22 - La ramaderia en el Partit Judicial de La Bisbal, 1865	98
Taula 1.23 - Densitat ramadera, 1865.....	99
Taula 1.24 - Destí dels animals, 1865.....	100
Taula 1.25 - Diversitat d'espècies en la composició del bestiar de treball, segons el nombre de caps de bestiar posseïts per propietari (Cruïlles, 1865).....	105
Taula 1.26 - Animals de treball posseïts pels propietaris veïns amb menys de 10 ha de terra en propietat, a mitjan segle XIX	109
Taula 1.27 - Evolució del PVT per espècies, 1865-1917.....	117
Taula 2.1 - Utilatge per a la preparació de la terra en alguns inventaris de béns.....	133
Taula 2.2 - Costos laborals de les operacions de preparació del terreny, 1856-1888	138
Taula 2.3 - Llavor sembrada.....	140

Taula 2.4 - Costos laborals de birbar i entrecavar en el blat, 1856-1888	144
Taula 2.5 - Costos laborals de cavar llegums, 1856-1888	145
Taula 2.6 - Calendari de batudes al Mas Pinell, 1880-1905	153
Taula 2.7 - Batudes realitzades per l'eugassada del Mas Pinell en diversos masos de la zona de Torroella, 1894	154
Taula 2.8 - Exigències laborals de la batuda per hectàrea de blat, segons el nivell de rendiments	159
Taula 2.9 - Exigències mensuals de treball agrari masculí	167
Taula 2.10 - Disponibilitat màxima de força de treball masculina a mitjan s. XIX	168
Taula 2.11 - Força de treball masculina excedent	169
Taula 2.12 - Percentatge d'ocupació de la població activa agrària masculina en activitats agrícoles ordinàries	169
Taula 2.13 - Horts de Monells inscrits al Registre de la Propietat	171
Taula 2.14 - Costos laborals de plantació d'una vinya (Cadaqués, 1893)	174
Taula 2.15 - Unitats familiars i propietat de la terra (Monells, 1881)	183
Taula 2.16 - Distribució de les unitats familiars segons dimensions (Monells, 1881)	184
Taula 2.17 - Distribució de les unitats familiars segons la relació consumidors/ productors (Monells, 1881)	184
Taula 2.18 - Distribució de les unitats familiars segons el balanç entre disponibilitat de mà d'obra i exigències laborals de les terres posseïdes en propietat (Monells, 1881)	185
Taula 2.19 - Distribució de les unitats familiars segons la mà d'obra utilitzada en el conreu de les terres posseïdes en propietat (Monells, 1881)	186
Taula 3.1 - Rendiments agrícoles de referència, mitjan segle XIX	198
Taula 3.2 - Estructura tipus de distribució dels conreus herbacis per unitat de superfície de terra campà o de sembradura, mitjan s. XIX	198
Taula 3.3 - Distribució de conreus a la terra campà del Mas Sagrera de Sant Sadurní de l'Heura, 1855	199
Taula 3.4 - Preus mitjos, 1855-1864	203
Taula 3.5 - Ingress brut anual per cada tipus d'aprofitament, 1855-1864	204
Taula 3.6 - Despesa anual de vestit i calçat d'un pagès, 1886-1900	210
Taula 3.7 - Dieta d'un treballador agrícola de La Bisbal, 1916	212
Taula 3.8 - Dieta d'un treballador agrícola de Torroella de Montgrí, 1918	212
Taula 3.9 - Utilitatge agrícola segons alguns inventaris de béns	218
Taula 3.10 - Utilitatge agrari del Mas Pinell, 1904	220
Taula 3.11 - Model del capital inicial mínim invertit en una petita explotació pagesa, 1880	222
Taula 3.12 - Costos de manteniment del bestiar de treball	224

Taula 3.13 - Cost del treball animal per dia laborable	226
Taula 3.14 - Cost del treball animal per hectàrea i any	226
Taula 3.15 - Valoració de la llavor sembrada per hectàrea	227
Taula 3.16 - Estimació monetària de les despeses d'explotació de les Unitats Familiars propietàries de Monells, 1881	228
Taula 3.17 - Quotes de contribució corresponents a Monells, 1884-1885	236
Taula 3.18 - Pressió fiscal sobre les UFP amb major terra en propietat (Monells, 1881)	238
Taula 3.19 - Detracció de la collita per delme i per primícia abans de la seva abolició	239
Taula 3.20 - Estimació del valor del consum domèstic de la població de Monells, 1880	244
Taula 3.21 - Estimació de la terra de sembradura necessària en funció del consum domèstic, les detraccions i la productivitat.....	247
Taula 4.1 - Ocultació de superfície en els amillaments de mitjan s. XIX.....	255
Taula 4.2 - Contrastació entre les extensions consignades en inventaris i les declarades en els amillaments (Monells, 1862-1865).....	257
Taula 4.3 - Comparació entre les extensions posseïdes i les amillarades per Francisco Bru, propietari de Domeny.....	257
Taula 4.4 - Qualitat de les terres de conreu segons els amillaments.....	263
Taula 4.5 - Masos amb terres a Ullastret.....	270
Taula 4.6 - Localització del patrimoni de petits propietaris de Monells	280
Taula 4.7 - Percentatge de propietaris veïns que superen un ingrés brut màxim anual de 2.000 pts i de 1.100 pts, respectivament, procedents de les seves propietats en el mateix municipi amillarat.....	293
Taula 4.8 - Superfície agrària posseïda pels petits propietaris veïns.....	296
Taula 4.9 - Reserves de productes agrícoles en alguns inventaris pagesos	301
Taula 4.10 - Càrrega ramadera per hectàrea conreada (Monells, 1865)	303
Taula 4.11 - Veïns propietaris de Monells autoqualificats de pagesos.....	305
Taula 4.12 - Matriu d'extensions cultivables per una unitat familiar	308
Taula 4.13 - Pes de les propietats de més de 50 i 20 hectàrees, respectivament, sobre la superfície agrícola i la no agrícola	313
Taula 4.14 - Distribució de la superfície de les propietats amb més de 50 i 20 hectàrees, respectivament, segons ús del sòl.....	313
Taula 4.15 - Distribució dels conreus en les propietats amb més de 50 i 20 hectàrees, respectivament	314
Taula 4.16 - Geografia de les terres de Benito de Ciurana, hisendat de La Bisbal, 1864.....	315
Taula 4.17 - Geografia de les terres de Ramon Vancells Ponach, hisendat de La Bisbal, 1864	316

Taula 4.18 - Geografia de les terres de Narciso de Lloret i Maria del Carmen Ponach, hisendats de La Bisbal, 1863.....	316
Taula 4.19 - Geografia de les terres de Lluís Valls i Carbó, hisendat de Ruplà, 1864.....	316
Taula 4.20 - Pes de les terres sotmeses a cens en diversos patrimonis pagesos de Monells	330
Taula 4.21 - Cens i entrada dels establiments fets a Monells, 1850-1860	332
Taula 4.22 - Cens dels establiments fets a Ullastret, 1860-1900	333
Taula 4.23 - Pes dels censos monetaris que gravaven els patrimonis pagesos de Monells, 1850-1860	336
Taula 4.24 - Aprofitaments comunals segons el Pla d'Aprofitaments Forestals, 1884.....	343
Taula 4.25 - Contractació de mà d'obra al Mas Cancell, 1868-1873.....	348
Taula 4.26 - Propietaris de Monells amb extensió superior a les 10 hectàrees	350
Taula 4.27 - Mà d'obra fixa a Monells, 1880.....	350
Taula 4.28 - Edat dels mossos i criats a Ullastret, 1887.....	352
Taula 5.1 - Arrendaments de terres del Mas Llobet, 1877	362
Taula 5.2 - Causes declarades d'expropiació potencial, segons la base 5ª de la Llei de Reforma Agrària	367
Taula 5.3 - Aprofitaments de les superfícies inscrites al Registre de Finques Expropiables de l'IRA.....	368
Taula 5.4 - Distribució municipal de les superfícies inscrites al Registre de Finques Expropiables de l'IRA.....	369
Taula 5.5 - Règims de tinença en les petites propietats, segons el <i>Censo de Campesinos</i>	370
Taula 5.6 - Pagaments addicionals (anuals) en diner i bestiar en algunes masoveries.....	379
Taula 5.7 - Distribució de despeses i ingressos en l'explotació del bestiar al Mas Cancell, de Gualta, de novembre de 1872 a novembre de 1873	385
Taula 5.8 - El factor edat en la condició de masover, 1946.....	388
Taula 5.9 - Valoració del capital d'explotació dels masovers, segons alguns inventaris.....	390
Taula 5.10 - Deutes deixats en morir per Joan Ametller, masover de Fontanilles, 1858	392
Taula 5.11 - Trajectòria d'endeutament i empobriment de Miquel Vilà i Corcoll, masover a Monells i a Fitor.....	394
Taula 5.12 - Temps de residència dels masovers a Sant Sadurní, 1936.....	396
Taula 5.13 - Pagaments a què estava sotmès el masover del Mas Coloma, 1834	400
Taula 5.14 - Altres prestacions a què estava sotmès el masover del Mas Coloma, 1834.....	400
Taula 5.15 - Valoració de l'ingrés brut obtingut al Mas Coloma, 1841-1860	401
Taula 5.16 - Distribució de l'ingrés brut de la collita al Mas Coloma, 1841-1860	401

Taula 5.17 - Estimació de l'ingrés net del masover del Mas Coloma, 1841-1860	402
Taula 5.18 - Parceria pecuària de J. Bru i J. Casals, 1900-1903	416
Taula 5.19 - Evolució del contracte de masoveria en tres heretats del patrimoni Grassot- Fuster	418
Taula 6.1 - Índexs de concentració (R) de la propietat.....	432
Taula 6.2 - Evolució del nombre de propietaris	433
Taula 6.3 - Evolució del nombre de propietaris	435
Taula 6.4 - Propietaris residents a viles i ciutats	449
Taula 6.5 - Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 20 ha a Ullastret (1860-1946)	461
Taula 6.6 -Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 20 ha a Monells (1865-1943)	463
Taula 6.7 - Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 10 ha de sòl agrícola a Sant Sadurní (1860-1950)	464
Taula 6.8 -Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 20 ha a Colomers (1860-1946)	465
Taula 6.9 - Establiments i subestabliments a Monells (1860-1939)	467
Taula 6.10 - Establiments i subestabliments a Ullastret (1860-1939)	467
Taula 6.11 - Tipologia dels establiments de terres a Ullastret (1860-1939)	467
Taula 6.12 - Beneficiaris directes de les vendes de terres realitzades per hisendats i grans propietaris (Ullastret, 1864-1939)	472
Taula 6.13 - Operacions mercantils amb censos a Monells (1864-1939)	485
Taula 6.14 - Operacions mercantils amb censos a Ullastret (1864-1939)	486
Taula 6.15 - Fluxos dels censos redimits o alienats a Monells (1864-1939).....	487
Taula 6.16 - Fluxos dels censos redimits o alienats a Ullastret (1864-1939)	487
Taula 6.17 - Saldo de compres i vendes de terra per grups socials, (1860-1940)	495
Taula 6.18 - Saldo de compres i vendes de terra segons residència, (1860-1940)	496
Taula 6.19 - Tipologia d'usos del sòl en les terres comprades per pagesos (1860-1940)	497
Taula 6.20 - Trajectòria patrimonial de totes les UF censades a Monells entre 1865 i 1943, en nombre d'UF	500
Taula 7.1 - Evolució de l'ingrés del propietari del Mas Blanch, per quinquennis.....	529
Taula 7.2 - Valoració del patrimoni Bru, en pessetes corrents.....	530
Taula 7.3 - Canvis substantius en les UF de Monells, en períodes intercensals	554

Taula 7.4 - Tipologia de les UF que desapareixen a Monells entre 1860 i 1897, en nombre d'unitats familiars	557
Taula 7.5 - Vendes a carta de gràcia realitzades per pagesos, menestrals, jornalers i artesans rurals, 1860-1930	558
Taula 7.6 - Mercaderies facturades a l'estació de FFCC de La Bisbal.....	571
Taula 7.7 - Canvis en l'ús del sòl, segons els amillaraments	574
Taula 7.8 - Aprofitaments de la superfície conreada, segons els amillaraments	575
Taula 7.9 - Evolució de la càrrega ramadera, 1865-1933	580
Taula 7.10 - Densitat ramadera en quatre municipis, 1917 i 1932-35.....	580

ÍNDIX DE GRÀFICS

Gràfic 1.1 - Evolució comparada de la superfície conreada, 1860-1933.....	19
Gràfic 1.2 - Estructura de la producció herbàcia del partit judicial de La Bisbal, 1859.....	37
Gràfic 1.3 - Distribució dels conreus herbacis en dos municipis (Palafrugell i Casavells, 1858).....	41
Gràfic 1.4 - Pluviositat mensual en diferents estacions meteorològiques.....	74
Gràfic 1.5 - Composició del bestiar de treball segons el nombre de caps posseïts (Cruïlles, 1865).....	105
Gràfic 1.6 - Caps de bestiar gros venuts pel Mas Pinell (1878-1904).....	107
Gràfic 1.7 - Distribució de les unitats familiars segons el nombre de porcs posseïts (Cruïlles, 1865).....	112
Gràfic 1.8 - Evolució dels preus de la carn en relació als preus del blat, 1840-1889.....	117
Gràfic 1.9 - Evolució de la ramaderia al partit judicial de La Bisbal entre 1865 i 1917.....	118
Gràfic 2.1 - Jornals necessaris per hectàrea (rotació faves/blat).....	160
Gràfic 2.2 - Tipus de força de treball (rotació faves/blat).....	161
Gràfic 2.3 - Distribució mensual del treball (rotació faves/blat).....	163
Gràfic 2.4 - Jornals totals requerits per cada propietari per conrear les seves terres, 1860-80.....	182
Gràfic 2.5 - Jornals masculins requerits per cada propietari per conrear les seves terres, 1860-80.....	182
Gràfic 3.1 - Estimació desagregada de les necessitats de consum de les UFP de Monells, 1881.....	214
Gràfic 3.2 - Contrast entre l'ingrés procedent de les propietats de cada UFP i les despeses de consum i producció (Monells, 1881).....	229
Gràfic 3.3 - Pes de les contribucions sobre els ingressos nets procedents de les terres en propietat de cada UFP (Monells, 1881).....	237
Gràfic 3.4 - Evolució demogràfica de Monells, 1857-1900.....	243
Gràfic 3.5 - Estructura d'edats de Monells, 1880.....	243
Gràfic 3.6 - Distribució de les unitats familiars segons la seva mida (Monells, 1860).....	245
Gràfic 3.7 - Estimació de les despeses per consum domèstic, segons mida i composició de les unitats familiars (Monells, 1880).....	246
Gràfic 4.1 - Distribució de la terra segons grups de propietaris (1).....	266
Gràfic 4.2 - Distribució de la terra segons grups de propietaris (2).....	266
Gràfic 4.3 - Distribució de la terra segons grups de propietaris (3).....	267
Gràfic 4.4 - Distribució de la terra segons grups de propietaris (4).....	267
Gràfic 4.5 - Cronologia dels amillaments utilitzats.....	272

Gràfic 4.6 - Pes de la propietat veïna	274
Gràfic 4.7 - Ingrés net màxim i necessitats de consum de les unitats familiars propietàries (Monells, 1881)	283
Gràfic 4.8 - Percentatge de cobertura del consum familiar amb l'ingrés procedent de les terres en propietat (Monells, 1881)	284
Gràfic 4.9 - Contrast entre l'ingrés màxim estimat i l'extensió total posseïda (Monells, 1881)	285
Gràfic 4.10 - Distribució dels ingressos bruts màxims (propietaris veïns),1	288
Gràfic 4.11 - Distribució dels ingressos bruts màxims (propietaris veïns),2	289
Gràfic 4.12 - Distribució dels ingressos bruts màxims (propietaris veïns),3	290
Gràfic 4.13 - Distribució dels ingressos bruts màxims (propietaris veïns),4	291
Gràfic 4.14 - Estimació del pes real de la petita propietat	297
Gràfic 4.15 - Dimensions i composició de la família Solà de Monells, 1850-1880	309
Gràfic 4.16 - Identificació socio-laboral dels veïns propietaris de Monells, 1850-1864	353
Gràfic 5.1 - Preu de l'arrendament de parcel·les (patrimoni Grassot-Fuster)	376
Gràfic 5.2 - Ingrés net del propietari del Mas Reig (Palau de Santa Eulàlia) d'ençà l'establiment de pactes de mitgeria, 1900-1924	414
Gràfic 5.3 - Ingrés del propietari del Mas Blanch (Ullastret) a través dels successius canvis de pactes de masoveria, 1903-1921	419
Gràfic 6.1 - Canvis en la raó població/propietaris veïns entre mitjan s. XIX i mitjan s.XX	437
Gràfic 6.2 - Extensió acumulada pels propietaris amb menys de 1 ha de terra de conreu	439
Gràfic 6.3 - Nombre de propietaris amb menys de 1 ha de terra de conreu	439
Gràfic 6.4 - Propietaris veïns amb menys de 1 ha de terra de conreu (valors absoluts)	440
Gràfic 6.5 - Propietaris amb menys de 1 ha de terra al litoral baixempordanès (valors absoluts)	440
Gràfic 6.6 - Distribució de la terra segons grups de propietat (en % acumulats)	443
Gràfic 6.7 - Distribució del sòl agrícola segons grups de propietat (en %)	444
Gràfic 6.8 - Evolució del pes de les propietats de 3 a 10 ha (en %)	445
Gràfic 6.9 - Esquematzació dels canvis en la distribució acumulada del sòl agrícola, segons nivells de propietat	447
Gràfic 6.10 - Localització dels compradors de terres amb residència urbana, 1880-1940	450
Gràfic 6.11 - Localització dels compradors de terres de Monells amb residència urbana, 1864-1940	450

Gràfic 6.12 - Localització dels compradors de terres d'Ullastret amb residència urbana, 1864-1940	451
Gràfic 6.13 - Establiment i subestabliments a la província de Girona, 1907-1939	469
Gràfic 6.14 - Trajectòria de fragmentació d'una mostra de deu masos d'Ullastret.....	478
Gràfic 6.15 - Redempcions de censos emfitèutics a la província de Girona (1907-1939)	485
Gràfic 6.16 - Cronologia de redempcions i alienacions de censos a Monells i Ullastret (1860-1939)	488
Gràfic 6.17 - Evolució de l'ingrés procedent de censos emfitèutics del patrimoni Bru (1885-1939)	491
Gràfic 6.18 - Evolució del nombre de contribuents per rústica a Ullastret, 1860-1936	504
Gràfic 6.19 - Cronologia de les compra-vendes de terra a Monells, 1860-1940	505
Gràfic 6.20 - Cronologia de les compra-vendes de terra a Ullastret, 1860-1940	506
Gràfic 6.21 - Vendes realitzades per grans propietaris a Monells, 1860-1940.....	506
Gràfic 6.22 - Vendes realitzades per grans propietaris a Ullastret, 1860-1940.....	507
Gràfic 6.23 - Operacions de compravenda de terra a S. Sadurní, 1886-1936	507
Gràfic 6.24 - Cronologia de les compres de pagesos a Monells i Ullastret, 1865-1940	509
Gràfic 6.25 - Alienacions de finques (amb contractes on hi ha preu) a la província de Girona, 1875-1936	512
Gràfic 7.1 - Evolució agregada dels ingressos agraris al patrimoni Bru (1885-1936)	532
Gràfic 7.2 - Evolució desagregada dels ingressos agraris al patrimoni Bru (1885-1936)	533
Gràfic 7.3 - Evolució dels ingressos forestals al patrimoni Bru (1885-1936).....	534
Gràfic 7.4 - Evolució de la renda (agro-forestal) al patrimoni Bru (a)	535
Gràfic 7.5 - Evolució de la renda (agro-forestal) al patrimoni Bru (b)	535
Gràfic 7.6 - Tipologia d'ingressos ordinaris del patrimoni Bru (1885-1936).....	540
Gràfic 7.7 - Evolució demogràfica del Baix Empordà	548
Gràfic 7.8 - Evolució demogràfica dels municipis baixempordanesos amb menys de 2.000 habitants.....	549
Gràfic 7.9 - Cronologia de les vendes realitzades per pagesos, menestrals i altres grups amb exclusió de grans propietaris, comerciants, institucions i eclesiàstics a Monells i Ullastret, 1865-1940.....	554
Gràfic 7.10 - Evolució del preu del blat, 1870-1910.....	556
Gràfic 7.11 - Valor dels préstecs hipotecaris inscrits al Registre de la Propietat d'Ullastret, segons grups socials deutors, 1870-1909	558
Gràfic 7.12 -Cronologia dels préstecs hipotecaris contrets per pagesos, menestrals, jornalers i artesans sobre terres d'Ullastret, 1870-1909	559
Gràfic 7.13 - Evolució nominal del salari masculí agrícola i del preu del blat, 1860-1936	569

Gràfic 7.14 - Evolució de la superfície ocupada pels conreus no arbustius
a la província de Girona, 1900-1933 578

Gràfic 7.15 - Evolució de la superfície ocupada pels conreus no arbustius
a Palafrugell, 1858-1934.....578

Gràfic 7.16 - Canvis en el pes de les espècies ramaderes, 1917-1935.....581

Gràfic 7.17 - Índex del preu de la carn i del blat, 1840-1935.....584

ÍNDIX DE MAPES

Mapa 1.1 - Distribució de l'àrea conreada, mitjan s. XIX.....	24
Mapa 1.2 - Localització del conreu de la vinya, mitjan s. XIX.....	29
Mapa 1.3 - Localització del conreu de l'olivera, mitjan s. XIX.....	30
Mapa 1.4 - Qualitat del terreny segons el <i>Diccionario Madoz</i>	78
Mapa 1.5 - PVT per superfície total, 1855-1865.....	101
Mapa 1.6 - PVT per superfície conreada, 1855-1865.....	102
Mapa 4.1 - Extensió de la propietat més gran de cada localitat.....	269
Mapa 4.2 - Percentatge de terres posseïdes pels veïns de la localitat	275
Mapa 4.3 - Propietats dels veïns de Monells en altres municipis amillarats.....	277
Mapa 4.4 - Propietats dels veïns de Begur en altres municipis amillarats	277
Mapa 4.5 - Propietats dels veïns de Casavells en altres municipis amillarats	278
Mapa 4.6 - Ràtio població / propietaris veïns, 1860	322
Mapa 4.7 - Propietat pública al Baix Empordà, mitjan s. XIX	339
Mapa 5.1 - Masos i masoveries segons el cens de la Guàrdia Civil, 1946	372
Mapa 5.2 - Origen geogràfic dels masovers de Sant Sadurní.....	397
Mapa 6.1 - Localització dels municipis analitzats	431
Mapa 6.2 - Evolució del nombre de propietaris, per municipis	434
Mapa 7.1 - Cronologia i geografia del despoblament baixempordanès	551
Mapa 7.2 - Superfície vitícola prefil.loxèrica	561
Mapa 7.3 - Superfície vitícola, 1950	561

